

GRÓF TISZA ISTVÁN ÖSSZES MUNKÁI

AZ ORSZÁGOS TISZA ISTVÁN EMLÉK-BIZOTTSÁG
KEZDEMÉNYEZÉSÉRE ÉS TÁMOGATÁSÁVAL

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

ELSŐ KÖTET

I. TANULMÁNYOK ÉS ÉRTEKEZÉSEK

II. NAPLÓSZERŰ FELJEGYZÉSEK

BUDAPEST, 1923
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

TARTALOM-MUTATÓ.

Gróf Tisza Istvánról (Bevezetésül) Berzeviczy Alberttől	Lap 1
---	----------

GRÓF TISZA ISTVÁN ÖSSZES MUNKÁI. ELSŐ KÖTET.

I. TANULMÁNYOK ÉS ÉRTEKEZÉSEK.

A) Történelmi tanulmányok	17
Barras emlékiratairól.....	17
Sadowától Sedánig.....	44
Wertheimer Andrásy-ja.....	118
Még egy pár szó Benedek tragikumáról.....	137
Történelmi materializmus a Balkánon.....	140
B) Választójogi tanulmányok	145
Előszó a Választójog c. kötethez.....	145
Az osztrák képviselőválasztás.....	146
Az osztrák képviselőház.....	158
A német képviselőválasztás eredménye.....	176
Hieronymi a választójogról.....	183
A választójog reformja és az ipari munkások.....	199
A választójogi reform küszöbén.....	206
Az általános választójog és a dinasztia.....	228
C) Magyar agrár-politika	237
D) Egyéb tanulmányok és értekezések	303
Az adóáthárítás elmélete (1882).....	303
Fiume közjogi helyzete (1883).....	327
Még egyszer Fiume közjogi helyzetéről (1883).....	331
Az agrárius kérdésről (1887).....	333
Amerika versenye az európai búzapiacra (1888).....	378
Valutánk rendezéséről (1890).....	398
Néhány szó az 1890. évi költségvetésről (1890).....	438
Az 1891-iki költségvetés (1890).....	449
Az 1892-iki költségvetés (1892).....	463
Valutarendezés és aranyázsíó (1893).....	475
Baross Gábor és rendszere (1894).....	481
Még egy pár szó Baross vasúti politikájáról (1894).....	490
A drágaság körül.....	496

	Lap
20,000 korona.....	520
Andrássy Gyula a művészetről	524
Szabadgondolkodás.....	531
Tlieryonymi Károlyról	536
Oszták mű a 6T-i kiegyezésről.....	512
Pietreich a véderő törvényről	562
Európai körutazás a XVII. században	566
Kényszerbiztosítás és önkormányzat	582
Az angol főrendiház válsága	589
Még egy-két szó a parlamentarizmusról.....	606
Nemzet és társadalom	611
Wlassics Gyula az 1867: XII. t.-c. jogi természetéről.....	622
Egy pár szó Polner Ödön válaszára	636
Egy kis tarlózás az angol parlamentarizmus mezején	638
Egy kis polémia	647
Megjegyzés Réz Mihály cikkére.....	652
Az oszták németek közeledése	654
Kivitelünk az oszták vasutakon és a koalíció	662
Államosítás és önkormányzat	665
A háború hatása a nemzetre	670

II. NAPLÓSZERŰ FELJEGYZÉSEK.

I. Az 1891 május-június havi krízis történetéhez.....	681
II. Az 1903. évi válság	697
Betűrendes tárgymutató	705
Rövidítések jegyzéke	767
A M. Tud. Akadémia Tisza István Bizottsága.....	708

GRÓF TISZA ISTVÁN RÓL.

BEVEZETÉSÜL.

Az eszme: Tisza István szellemi hagyatékát egybegyűjtve, lehetőleg teljesen kiadni, az 1918-19. évek zavaros és tisztátalan forradalmainak leküzdése után megindult általános, nemzeti restauráció első idejében megalakult Tisza István-emlékbizottság kebelében keletkezett.

Az ő halála első évfordulójának közeledte adta meg az indítást e bizottság megalakítására. Az a klub, amely az ő pártvezéri-tevékenységének színtere volt s amely az 1918-iki Wekerle-kormány alakulásakor a Nemzeti Munkapártnak a kormánypártba való beolvadásakor ismét a «Nemzeti Társaskör» nempolitikai jellegét öltötte föl, mint a Szabadelvűpárt föloszlásakor, volt az Emlékbizottság létrehozója és lett annak hajlékává is. Az a körülmény, hogy az Emlékbizottság első elnökévé Beöthy Zsoltot választotta, már jelzése volt annak, hogy nem politikai téren kívánja a letűnt vezér hagyományait felújítani, nem is egyszerű szoborbizottság, hanem elsősorban és főképp a legmaradandóbb szellemi, irodalmi téren kívánja a Tisza István emlékét megörökíteni s a nemzetre nézve gyümölcsözővé tenni.

Éreztük mindnyájan a tátongó űrt, melyet közéletünk legnagyobb alakjának tragikus kimúlta hátrahagyott s minél élénkebben éreztük, hogy nincs az élők között senki, aki azt az űrt be-tölteni hivatott és képes volna, annál inkább kellett éreznünk ai szükségét annak, hogy ami Tisza Istvánról ránk maradt, annak birtokát és hasznát biztosítsuk mindenképp elérvult és szerencsétlenné lett nemzete számára.

Főképp gróf Károlyi Imre társunk buzgóságának sikerülvén rövid idő alatt előteremteni az anyagi eszközöket, melyek nagy halottunk irodalmi hagyatékának közrebocsátására az akkori árviszonyok szerint elegendőknek látszottak, előállott a nagy szellemi vállalat mikénti intézésének kérdése.

Az Emlékbizottság érett megfontolás után azt határozta, hogy a Magyar Tudományos Akadémiát kéri föl az egész kiadás szerkesztésére. Az Akadémia viszont, érezve a föladat nehézségeit s az annak megoldásánál szem előtt tartandó nem csupán tudományos szempontok fontosságát, midőn a szerkesztésre kegyeletes készséggel vállalkozott, egyúttal szükségét látta e célból oly külön bizottság kiküldésének, mely az Emlékbizottság s a Történelmi Társulat kiküldöttjeivel egészítse ki magát.

Így jött létre a szélesebb és szűkebbkörű Szerkesztő-bizottság, melynek névsorát a vállalatra adakozók névjegyzékével együtt más helyen közöljük. E bizottságnak rendelkezésére bocsátotta az emlékbizottság a nála e nagy mű céljaira egybegyűlt összeget s a szerkesztés közvetlen teendőire Balogh Jenő kéretett föl, nemcsak mint az Akadémia főtitkára, hanem mint az elhunyt nagy férfiú egyik legbizalmasabb munkatársa és barátja, ki teljesen beavatva az ő szellemi világába s ki a család szíves engedélyével az eddig nyilvánosságra nem került s talán éppen ezért legbecsesebb kézirat- és levélanagot máris összeállíthatta.

Midőn ezennel közrebocsátjuk a gyűjtemény első kötetét, a szerkesztő-bizottság reám, mint elnökére ruházta azt a megtisztelő feladatot, hogy e kötetet tájékoztató bevezetéssel nyissam meg. E föladat teljesítésénél nem szorítkozhattam az előszóírók rendes, inkább formai természetű teendőjére. Nem véltem magamtól megtagadhatni azt, hogy élve az alkalommal, a Tisza István szelmi hagyatéka iránt érdeklődő nagy magyar közönség számára lejegyezsek egyetmást abból, amit évtizedekre terjedő baráti és unkatársi viszonyom révén a kitűnő férfiú egyéniségének benyomása, emléke gyanánt lelkemben hordozok s ami talán azoknak is, akik őt közelebről ismerték, róla alkotott képök némi kiegészítésére g szolgálni.

*

Életpályám alakulása hozta magával, hogy a Tisza István rendkívüli egyéniségének, gondolkozásának és cselekvésének legközvetlenebb benyomásait életének oly pillanataiban vehettem föl magamba, melyek egész politikai szerepére elhatározók voltak.

Sok bizalmas megbeszélést folytattam vele, mikor a Széll Kálmán kormányzatának megfeneklése őt magánya elhagyására s a litikai fejleményekbe való belenyúlásra indította, mikor már

1903 nyarának kezdetén kabinetalakításra gondolt s utóbb, ugyanazon év őszén kabinetjét meg is alakította. Minisztertársa voltam másfél évig, vagyis első miniszterelnökségének egész idején át s mellette állottam ama nehéz parlamenti küzdelmek alatt, melyek csak rövid fegyverszünetektől félbeszakítva a november 18-iki házszabály-áthágáshoz s utóbb a december 13-iki parlamenti romboláshoz juttatták el a kormányt és pártját. Vele éltem át az 1905-iki választási harcot, a szabadelvűpárt bukását és kényszerű kormányon maradásunkat egészen a Fejérváry imparlamentáris kormányának megalakulásáig s utóbb a szabadelvűpárt föloszlásáig, Sűrűn leveleztem vele politikai passzivitásunk egész ideje alatt, részt vettem a Nemzeti Munkapárt megalkotásában, mely voltaképpen az ő műve volt. Az ő bizalmából foglaltam el a képviselőház elnöki székét s az obstrukció ellen alkalmazható rendszabályok körüli nézeteltérésünk távolított el arról. Csak utólag tanácskozhattam vele a véderőtörvényjavaslat erőszakos elintézése tárgyában, alig néhány perccel azután, hogy ő az elnöki székből a képviselőket karhatalommal való eltávolítását először vitte keresztül. Nemes egyénisége nem vonta meg tőlem bizalmát akkor sem, mikor a parlamenti válság megoldása körüli fölfogásunk ellentétei nyilvánvalókká lettek, sőt akkor sem, mikor második kabinet alkotása alkalmával hívását nem követhettem. Dicsekvés nélkül mondhatom, hogy mint egyszerű képviselő tovább is bizalmasa maradtam, hogy minden előállott nehezebb helyzetben közölte velem szándékát, meghallgatta véleményemet, sőt bevezetett eljárásának oly részleteibe is, melyek csak halála után lettek közismertekké. Szemléelője voltam annak az önfeláldozó tevékenységnek, melyet a háború alatt a kormányzat és a politika vezetésében kifejtett; láttam lelkére reáborulni a katasztrófa árnyait; láttam önmegtagadását mellyel szolgálatait a hazának még mellőztetése után is följajlotta s három nappal meggyilkoltatása előtt, mikor már a forradalom ott leskelődött az utcán, a legközelebbi összejövettel szándékával váltunk el egymástól – utolszor.

Ha érintkezésünk e mozgalmak képének összbenyomását akarom megállapítani, azt csak abban foglalhatom össze, hogy Tisza Istvánt soha, a legnehezebb, a legválságosabb, az átlagemberre nézve legizgatóbb percekben sem láttam másnak, mint nyugodtnak, szilárdnak, elszántnak, a maga céljaival tisztában levőnek s határozottságában hajlíthatatlannak. Ez az ő bámulatos szilárd

nyugalma és határozottsága volt legnagyobb hatóereje az emberek vezetésében, azok megnyerésében és magához láncolásában; ez a szuggesztív erő adta meg hosszú időn át politikai életünknek archimedesi pontját, mely meg nem billent, amikor minden ingadozott s ennek a szilárd pontnak a hiánya, mikor őt megbuktatni sikerült, tette lehetővé és sietette a zavart, a züllést, végül az összeomlást. Hevesnek csak annyiban és olyankor láttam őt, mikor az ellenkező nézet érvényesülésében veszélyt látott; de ez is csak az erős meggyőződés heve volt, mely senkit elnémitani, megfélemlíteni vagy sérteni nem akart. Senki élesebb színekkel ecsetelni a hazát fenyegető veszélyt nem tudta, mint ő, de senki erősebben nem bízott hazánk megtörhetetlen erejében és jövőjében, mint ő. Ez a bizalom még a háború legnagyobb megpróbáltatásai idejében is őszinte, eleven és szilárd maradt. Csak mikor már szövetségeink szétzüllesztésével a bukás elkerülhetetlenül állott előttünk, akkor láttam tekintetében önfeledt perceiben valami kimondhatatlan, mély szomorúságot; de ajkaira a csüggedés egyetlen szava sem került még akkor sem: egy hajókormányos benyomását tette, aki az utolsó pillanatig változatlan szilárdsággal teljesíti a maga helyén kötelességét még akkor is, amikor tudja, hogy a következő percekben a hajóval együtt el kell merülnie.

Persze, ezt a hajthatatlan szilárdságát nagyon könnyű volt politikai ellenfeleinek elvakult és végzetes makacsság, a maga egyedüli csalhatatlanságába vetett hit gyanánt megvádolniuk;

Ez a vád alaptalan. Tisza Istvánt nagyon fiatal korában történt első összejövetelünk óta igen erős önérzetű, oly embernek ismerem meg, aki a maga értékének és erejének teljes tudatában van s abból semmit elalkudni nem hagy. Majdnem azt mondhatnám, hogy önbecsérzete éppen fiatal korában volt nagyobb s utóbb, az élettapasztalatok hatása alatt mérséklődött. Másrészt saját megfigyelésem alatt végbement tények igazolják, hogy soha követelően vagy éppen erőszakosan nem törekedett a hatalomra. Szívesen félreállott és ment gazdálkodni, mikor látta, hogy« a helyzet neki nem kedvez s amikor a helyzet megzavarását veszélyesnek látta. Sokszor egyenesen fölkinálta a hatalmat másoknak és mikor arra került a sor, a legegyszerűbb segítő szerepével inkább érte be, mintsem hogy alattomosan vagy erőszakosan akadályokat gördítsen másnak az útjába. Egyáltalán nem volt hozzáférhetetlen az ellenvéleménynek; akinél becsületes jóakaratot és őszinteséget föltételezhetett,

annak véleménye iránt türelmes volt, sőt magam sokszor voltam tanúja, amikor magát az ellenkező nézet által meggyőzetni hagyta, nézetét a másénak alárendelte.

Azt, amit egyszer jónak s a hazára nézve szükségesnek ismert föl, amit célba vett s aminek keresztülvitelére vállalkozott, azt azután kíméletlen eréllyel végre is hajtotta, annak az útjából kécse volt erőszakosan is eltávolítani az akadályokat. E tekintetben mindenesetre hibákat is követett el, de ne feledjük el, mennyivel súlyosabb hibát követtek el azok, akik az ő teljesen igazolt céljai megvalósításával ugyancsak erőszakos eszközöket helyeztek szembe s őt másodsor is rákényszerítették az erőszakra, remélve, hogy az másodsor is bukását fogja okozni.

Akik kíméletlen erélyében zsmarnoki hajlamot láttak, azok gondolják meg, hogy ő senkinek sem volt oly kegyetlen zsmarnoka, min önmagának. Önmaga fölött valósággal zsmarnokoskodott: mikor felelős állásban volt, vagy mikor már felelős állásán kívül a hazát veszélyben látta, teljesen rabjává tette magát kötelességeinek nem volt se éjjele, se nappala, valósággal emberfölötti munkát végzett, különösen a háború idejében. Már első miniszterelnöksége idejében mondta egyszer róla Ferenc József király, aki pedig mintaképe volt a kötelességteljesítésnek, hogy túlsókat dolgozik, inkább másokat kellene dolgoztatnia. Atyjától örökölte azt, hogy a parlament elé kerülő javaslatok mindegyikébe oly részletesen be volt avatva, mint a szakminiszter: néha még annál is részletesebben. Ámde a Tisza Kálmán idejében a kormányzati és parlamenti viszonyok sokkal egyszerűbbek voltak, könnyebb volt felettök uralkodni. Amellett Tisza Kálmán legnagyobb elfoglaltsága idejében sem változtatott megszokott életmódján, sőt szórakozásain sem. A tarokkasztaltól ritkán maradt el s már rendszeren hét órakor a klub nagytermében sétált s végzett azokkal a bizalmasaival, akikkel végeznivalója volt. Istvánt senki kártyázni nem látta, a háború idejében már a klubba is csak kilenc óra felé járt, pedig ott temérdek ember várt rá, úgy hogy a klubélet határai egészen eltolódtak. A klubon kívül is számtalan emberrel érintkezett s a levelezésben bámulatosan lelkiismeretes volt; mindenki kapott tőle választ s pedig olyat, melynek tartalmáról neki magának is pontos tudomása volt mindig.

Teljes odaadása a közügy iránt, emberi egyéniségének teljes fölszivatása az államférfiúi egyéniség által még inkább megerősí-

jette azok véleményét, akik őt mint embert ridegnek, érzéketlennek tartották. Nagy csalódás! Igaz, hogy az elérékenyülést, mint valami férfiatlan dolgot, távoltartotta magától, sőt megmosolyogta; le azért lelkéből a gyöngéd érzelmek éppenséggel nem voltak számozva. Tapasztalhatták ezt olykor barátai is, de főképp a családi álet volt az, amelyben ez a gyöngédség megnyilatkozott. Házás íletében is, de legkivált a gyermekek iránt. íróasztalán mindig ott volt gyermekkorában elhunyt kis leánya képe. Bizalmas körben szabad folyást engedett a gyermekek – utóbb unokák – iránti szeretetének, amely szinte megható volt ennél a kemény, erős embernél. Miniszterelnök korában is akármikor a miniszterelnöki jalota márványtermébe gyűjtötte a rokonsásbeli egész gyermek-sereget s öröme telt hangos tombolásukban,

Az ő megítélésében vitásnak látszik az a kérdés is, hogy mint politikus mennyiben volt idealista, mennyiben a reál politika híve? Ha reálpolitikusnak azt nevezzük, aki nem elméleteket hajhász, nem elveken nyargal, nem a felhőkben, de a földön jár és valóságokkal számolva tettekben, eredményekben, nem szavakban és hangulatokban akar érvényesülni: akkor Tisza István tetőtől-talpig reálpolitikus volt. De az ő reálpolitikája magasra tűzött, ideálisnak kimondható céloknak szolgálatában állott. Ideálisnak voltak mondhatók céljai, amennyiben azok teljes megvalósítását, a magyar nemzetnek hatalom, értelmiség, vagyonság tekintetében oly magas polcra emelését, aminő előtte lebegett, aminőre rajongással vágyott, talán ő maga sem hitte egyhamar és egykönnyen elérhetőnek. De mindig e magasra tűzött célok mértékével mérte saját terveit, tetteit, mindig azokhoz közeledni igyekezett, soha azoktól eltávolodni nem akart, soha azokról megfélekedezni nem tudott. A reálpolitikának azt a napról-napra éldegélő fajtát, amelynek számára a régi Ausztria utolsó évtizedeinek nyomorúsága a «Fortwursteln» klasszikus kifejezését teremtette meg, ridegen elutasította magától.

Politikai idealizmusa főképpen saját nemzete megítélésében nyilvánult. Paradoxonként hangzik, de úgy van, hogy ez a minden ízében magyar államférfiú nem ismerte a maga igazi mivolta szerint a magyar nemzetet. Hogy önkénytelen csalódásban ringatózott-e vagy a nemzet megítélésében való optimizmusa olyan «bátorító Macbeth-jóslat» volt-e, aminőnek Arany mondja Széchenyi jóslatát, aki «kimondta, a magyar lesz, hogy legyen!» nehéz volna

eldönteni, ő tényleg konstruált magának egy ideál-magyart, aminő, megengedem, hogy ismerősei körében nemcsak az ő társadalmi osztályát értve – volt is nem egy; ezt az ideál-magyart általánosította azután és erősen, szinte fanatikusan hitte, hogy az a magyar nemzet nagy átlagának megfelel s erre a típusra alapította politikai számításait, reményeit és álmait. Hogy ebben csalódott, az életének legtragikusabb, de egyúttal legnemesebb csalódása volt, melyért valóban nem volt oka szégyenkeznie. Ahogy én ismertem őt, neki az élettől való megválás kevésbé volt fájdalmas, minl: annak a látása, hogy Magyarországon az úgynevezett októberi forradalom is, a Károlyi Mihály pajzsraemelése egyáltalán lehetségessé vált. Ő e részben kétségkívül illúziókban élt, – hisz még három nappal halála előtt operettforradalmároknak nevezte azokat, akik a fölfordulást utóbb megcsinálták; ez illúziója nélkül talán sok tévedéstől ment maradt volna, de vajjon nom nélkülözte volna-e akkor lelknek legnemesebb lendületét?

Ez a politikai idealizmusa szorosan összeforrt bizonyos puritanizmussal, melyet oly könnyű volt felületes szemlélőnek cinizmussal téveszteni össze. Mert ő törekvéseiben csak a Széchenyi szerint már «megtisztult», «kiművelt agyú», «az oknak népé»-vé lett magyart tartotta szem előtt: gyűlölt és megvetett minden szóvirágot, cicomát, ámitást, tetszetős hamis látszatot s ezt a szigorát még nemes külsejének bizonyos fokú elhanyagolására is kiterjesztette. Mert maga visszautasította a hízélgést, joga volt azt másoktól is megtagadni. Nem szűkkeblűség, nem fennhéjázás, csak mások megbecsülése volt az nála, ha föltételezte másoknál is, hogy nem hajhásszák az üres bókokat, az elismerés ömlengéseit, a tömjénezést s nem akart senkit ily olcsó és léha eszközökkel megnyerni magának. Csak az igazsággal akart hatni, csak igazságot kívánt másoktól is; az igazság pedig – úgy vélte, – nemcsak nem kívánja meg, hanem kizárja a cikornyát, a dagályt és a hatáslesést.

Ez a puritanizmusa és az, amit a nemzet felől táplált optimisztikus véleményéről mondtam, magyarázza meg viszonyát a népszerűséghez.

Szellemi fölénye, szónoki temperamentuma, hírneve, szavának súlya és félreismerhetetlenül mélymeggyőződése biztosították neki a meghallgatást mindenütt a vélemények legerősebb tusájában is, Ha a parlamentben néha lehurrogni próbálták, az rendszeren műdüh volt, amelyet mozgásba hoztak, mert féltek annak, amit mondani

akar, hatásától az országra. Tudott nagy tömegekre is hatni, volt benne agitatórius képesség, – ezt megmutatta a nemzeti munkapárt szervezésekor, – de ha e téren sikerei voltak, ezt sohasem köszönhette meggyőződése megtagadásának vagy a szenvedélyek porondjára való leszállásnak, hanem egyedül annak, hogy mikor az agitáció útjára lépett, a megelőző sok ámitástól megcsömörlött lelkek szívesen nyíltak meg az igazság egyszerű, gyakran fan var s zavának.

Tartósan és széles körökben népszerű tulajdonképpen sohasem volt, ezt kizárta puritanizmusa mellett az a körülmény, hogy megnyerni mindig csak az ideáljának megfelelő kisebbséget igyekezett és hogy még az értelmiség körében is adáz gyűlölet vetett gáncsot gyakran lépteinek.

És mégis, volt pályájának egy pontja, amelyen a sohasem kére sett népszerűség érett gyümölcsként hullott ölébe, amelyen akarata ellenére ünnepelték, csodálták, mindig újra hallani kívánták, amikor majdnem az egész ország ellenmondás nélkül, szívesen ismerte el vezérének.

Ez az időpont a háború kitörése volt.

Csodálatos, de úgy van, hogy Tisza István ezt a rövidéletű, zajos népszerűségét tulajdonképpen egy nagy tévedésnek köszönhette.

Habár nemzetünk a háborút nem kívánta, mikor ránk kényszerítették, lelkes elszántsággal vette föl a harcot. Ennyiben a háború, kitörése percében nálunk népszerűnek látszott. Önérzetünket vérig sértették a sokkal alantasabb nemzetek részéről évek során át béketűrőssel elviselt kihívások; elkeserített a létünk ellen irányuló aknamunka, melynek világod jeleivel saját földünkön is találkoztunk s amely szolgálatába fogadta a külföld publicisztikájának nagyrészét. Úgy látszott, hogy most botorul és vakul ellenségeink követelik a leszámolást s hogy erre a leszámolásra az idő és a körülmények kedvezőbbek, mint valaha. Csak leszámolást akartunk, de alaposat: hódításra nem is gondoltunk; csak ezeréves birtokunkat, jogunkat a jövőre akartuk a folytonos támadások ellen biztosítani.

És a közhit az volt, hogy a tétovázás, a bátortalan megalkuvás politikájával szemben Tisza mondta ki a «ne tovább»-ot. Az ő erélyes hangjára vélt mindenki a Belgrádba küldött ultimátumban ráismerhetni, az ő kemény kezétől várta mindenki a háborúnak gyors

és kedvező befejezéshez juttatását; általánosan el volt terjedve, hogy ő és a német császár megértették egymást és megegyeztek egymással az iránt, hogy most a tettek terére kell lépni.

Ez a közhit hozta meg népszerűségét, amely egyértelmű volt az elháríthatatlanná vált háború helyeslésével s az elszántsággal, annak megpróbáltatásait egészen a kívánt és biztosan remélt sikerig bátran kiállani. A Tisza természetének talán legjobban az felelt volna meg, ha fölvilágosította volna a közönséget afelől, amit ma mindnyájan tudunk, hogy ő mindent elkövetett a háború elhárítására, a közös minisztertanácsban és a királynál a békés kiegyenlítés minden eszközét kimerítette s mikor az összeütközés elkerülhetlenné vált, követelte és keresztülvitte a háború céljainak szigorú korlátozását. Hogy ezt nem tette, bizonyára nem azért történt, mert kéjelegni akart a nem keresett népszerűségben, hanem azért, mert nem akarta a népszerűséggel együtt a felelősséget is másokra hárítani s nem akarta aggodalmi leleplezésével az akkor szükséges harci kedvet lelohasztani.

Ünnepeltetése eme napjaiban a fővárosi közönség tüntető kedvét nem vette nagyon komolyan: mosolyogva beszélte el néha a klubban, hogy ma ismét egész éljenző sereg kísérte el a kapuig, ami neki oly szokatlan volt! Hanem, hogy a hívásoknak megfelelően ki lépjen az erkélyre és lelkesítő beszédet intézzen a tömeghez, arra már kapható nem volt; erre másoknak kellett vállalkozniuk.

Őszinte öröm sugárzott azonban az arcáról, mikor egyszer Bécsből, a királytól gépkocsin térvén vissza Budapestre, útja a Dunántúl városain és falvain keresztül váratlanul egész diadalmenetvé alakult. Ebben csak a nemzet harckészségének és elszánt¹ ságának jelét látván, meglepődéssel s a jövő iránti bizalommal beszélt róla.

Aki a tömegpszichológia törvényeit ismeri, az nem csodálkozhatott fölötte, hogy mikor a háború kockája balra fordult, ugyanazok a téves föltevések, amelyek a harc kitörésekor Tiszát a népszerűség karjaira emelték, most vád- és szemrehányás gyanánt fordultak ellene. Ő egykedvűen viselte a gáncsot, úgy, mint előbb az ünnepeltetést. Ha előbb politikai okokból tartózkodnia kellett az igazság kimondásától, most büszkesége nem engedte meg, hogy azt mentségéül használja föl. S így élete utolsó napján hallania kellett, amint ugyanaz az utcai tömeg, amely négy év előtt éljenzajjal kísérte, teli torokkal kiáltotta feléje a «feszítsd meg!»-et!

A Tisza politikai egyénisége körül csoportosuló nagyérdékű problémák egyike az is, hogy liberális vagy konzervatív politikusnak tekintendő-e?

Persze, ma e fogalmak meghatározása és tárgyilagos megítélése is nagy nehézségekbe ütközik. A bennök rejlő ellentéteket sokszorosan elmosták az újabbkori fejlemények s kivált nálunk, napjainkban a piaci ékesszólás a liberalizmus leszólásának egész hanglétráját vette használatba.

Tisza István politikai pályája a sokáig atyja vezetése alatt állott liberális érából indult ki. Az akkor uralkodó kormányokat és pártot sokan túlságosan, sokan nem eléggé liberálisaknak tartották. A nyugati nemzetek egykorú politikai fejleményeit tekintve az akkori Magyarország például a földbirtokviszonyok s különösen a választójog kérdéseiben mindenesetre inkább a konzervatív és arisztokratikus, mint a liberális és demokratikus államok közé volt sorolható. Tisza István éppen ezekben a kérdésekben exponálta magát a konzervatív irány mellett már a liberális érában. Mint reálpolitikus éppenséggel nem átalotta a szerzett tapasztalatok és a mutatkozó politikai szükségességek szerint módosítani politikai fölfogását; így például a nemzetiségi kérdésben kivált iskolai téren némely kétes értékű engedménnyel határozottan eltért nemcsak a Tisza Kálmán vagy éppen Bánffy alatt, hanem a saját első miniszterelnöksége idejében is követett nemzetiségi politikától. Liberális és konzervatív szempontból ez az elhajlás mindenesetre inkább a szabadelvűség irányának kedvezett.

Egyébként egyéniségének, fölfogásának szereplése ideje alatti fejlődése inkább a konzervatív irányhoz vitte őt közelebb. Határozottan a konzervatív irányt képviselte mindvégig a választójog kérdésében és tudjuk, hogy ez szolgáltatta az ütközőpontot a második miniszterelnökségétől a háború utolsó évében való megválására.

Azt hiszem, e kérdésben való magatartása a jövő politikai bírálatának legtöbbet vitatott tárgya lesz. Bármennyire osztottam azokat a szempontokat, melyekből ő az általános választói jogot megítélte, bármily világosan állanak előttünk a rombolások, melyeket az általános titkos választói jogra alapított demokrácia eddig mindenütt végbevitt, magam is azt hiszem, hogy késedelmünk a választójog valóban demokratikus kiterjesztése körül, mely különben nem egyedül Tiszának róható fel, többet ártott, mint használt

nekünk. A nemzetiségek aránytalan parlamenti képvisellete az egyedüli egészen vissza nem utasítható vád, melyet ellenünk a nemzetiségek elnyomása címén megrontásunkra emeltek; és a szociáldemokrácia kimaradása a parlamentből volt mindenesetre egyik főoka annak, hogy e párt minden parlamenti iskolázottságot s minden parlamenti felelősségérzetet nélkülözött, mikor az összeomlás váratlanul az ő kezébe játszotta a hatalmát s a multtól nehezen terhelve jelent meg végre parlamentünk porondján.

Határozottan liberális volt Tisza a szellemi és gazdasági szabadság kérdéseiben; ha e téren a háború alatt megszorító és kényszerítő rendszabályokat volt kénytelen életbeléptetni, ezt nem változott politikai meggyőződésből, hanem éppen csakis a háborús állapot miatti szükségből tette s rendszabályai többnyire mégotte maradtak azoknak, melyeket azóta a kormányzat háborás-állapot nélkül is alkalmazásba vett.

Végül kötelességem, mikor munkáit közrebocsátjuk, Tisza Istvánról mint íróról is megemlékezni.

Gazdag lelke, szelleme, nagy műveltsége mellett ő nem marad hatott irodalmi és művészeti érdeklődés és hajlam nélkül. Irodalmi és művészeti hajlamaiban bizonyos egyoldalúság nyilvánult, hozzátehetem, önkényes, tudatos egyoldalúság. A zenében például oly mélyen meg volt róla győződve, hogy Beethovenon és a magyar népdalon kívül semmi más nem érdemli meg közelebbi érdeklődését, hogy e hajlamai sérelmét látta volna benne, ha figyelmével más terekre is elhatolni próbált volna. Kissé egyoldalú volt, bár magában nagyon rokonszenves rajongása Aranyért is, melynek egyszer megpróbálta esztétikai magyarázatát adni. Bizonyos ridegséggel vonta meg tetszése és megértése határait a képzőművészeti alkotásokkal szemben is.

Életpályája, közéleti szerepe hozta magával, hogy a tollat főleg mint publicista forgatta. De már az a körülmény is, hogy mikor az Akadémia tiszteleti tagjává választotta, sietett – amire nem volt kötelezve – egy nagyérdékű történeti értekezéssel széklet foglalni, elárulta, hogy az Akadémiához nemcsak mint a közélet kitűnősége, hanem mint író is akar hozzátartozni. A Kisfaludy-Társaság őt főképp mint a szónoklat mesterét választotta be kebelébe; ott a közbejött háború és a katasztrófa már megakadályozta benne, hogy a szívesen fogadott választásnak székfoglalóval is megfeleljen.

Az irodalomhoz való viszonyának – úgy ahogy azt ő fel fogta – talán legérdekesebb jelensége az a szerep volt, amelyet az első és második kormányzati működése közötti időben az általa alapított «Magyar Figyelő» című folyóirat szerkesztése körül vitt.

Valóságos szellemi vezetője volt ennek a nem hosszú életű, de kétségkívül értékes és számottevő irodalmi vállalatnak. Egész kis írói gárdát gyűjtött maga köré, munkatársaival megbeszéléseket folytatott, tervszerűen irányította a munkát, befolyt az anyag választásába, a szerepek kiosztásába, az elfoglalandó álláspont meghatározásába; befolyt eszmecsere, tanácskozás útján, sohasem véleménye erőszakolásával.

A saját írói jellege megfelelt azoknak a tulajdonságoknak, amelyeket nála mint politikusnál megismertünk. Egyénisége oly eredeti, oly jellegzetes, oly teljes és magában lezárt volt, hogy azt a tollal kezében sem tagadhatta meg. A tér, amelyen mozgott, sem volt oly szétterjedő, hogy szellemének sok változatát mutathatta volna föl. Államiratokon, politikai szónoklatokon, hírlapi polémiaikon, többnyire politikai tárgyú levelezéseken, közgazdasági és közigazgatási értekezéseken kívül szerkesztett az egyházi élet körébe vágó beszédek, könyvismertetéseket, a legújabb kor történetéből merített fejtegetéseket. Politikai tárgyú munkái a közéletből ismert fölfogásának kimélyítései, törekvéseinek bővebb indokolásai, az ellenérveknek és ellentétes törekvéseknek, melyekkel találkozott, behatóbb cáfolatai. Az egyházi élet köréből merítettek őt, mint egyházának meggyőződéses, hű és buzgó fiát mutatják, aki azonban a saját egyházában is a lelki élet föladatai mellett mindig ott látja a nemzet erősítésében és fölvirágoztatásában való közreműködés magasztos hivatását. A történelemben nyomozza az okokat és a hatásokat s szembetűnően törekszik tanulságokat vonni le a gyakorlati politika számára is.

Stílusa egyszerű, természetes, világos, mint beszédje volt és törzsökösen magyar zamatú; előadását a meggyőződés heve melegíti át, amely hamar és könnyen csap át a polémiaiba is, a polémiaiban olykor éles, de mindig csak a meggyőzés célzatával. A szóvirágokat mint író is kerüli; mikor a tárgy fontossága, a cél magsztossága, a veszély nagysága már-már magával ragadja őt, akkor sem veszíti el önuralmát, nyugalját, komolyságát s szemlátomást tereli vissza önmagát a céltudatosan kijelölt mederbe.

Meggyőződésem szerint Tisza mint író is mindig előkelő helyet

fog különösen Magyarország publicisztikájának történetében elfoglalni és az Akadémia kötelességet teljesített, midőn összegyűjtött munkái kiadására vállalkozott.

E bevezető sorokban nem kerülhettem el, hogy a Tisza egyéniségének méltatásánál politikai kérdéseket ne érintsek, mert hiszen a gyűjtemény is túlnyomó részében politikai beszédeket, cikkeket, iratokat és leveleket fog tartalmazni. Azonban gondosan tartózkodtam attól, hogy őt megítélve életéből és működéséből következő teéseket és tanulságokat vonjak le aktuális politikai feladatok számára. Ez nem ránk tartozik, de nem is hiszem, hogy bárki, még az elhunyt legbizalmasabb barátja is hivatott és képes volna megmondani, hogy hazánk jelenlegi rettentő helyzetében Tisza István mit mondana és mit tenne? Tacitusnak Agricóláról mondott szavait alkalmazva a mi nagy halottunkra: «posteritati narratus et traditus superstes érit», világos előttem, hogy a mi föladatunk ma csak az lehet, amit a «traditus» szó fejez ki. Át akarjuk adni híven a magyar nemzetnek azt, amit Tisza István számára hátrahagyott és rá akarjuk bízni minden becsületes és józan magyarra, hogy amit tőle tanul, azt hazája javára és üdvére fordítsa.

Berzeviczén, 1922 szeptember hóban.

Berzeviczy Albert.

GRÓF TISZA ISTVÁN ÖSSZES MUNKÁI

ELSŐ KÖTET

I. TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK

A) TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK.

BARRAS EMLÉKIRATAI.¹⁻²

A francia nemzetnek azon nagy epopaeája, mely a nagy forradalom viharáival kezdődve, Napoleon hadjáratain keresztül a császárság bukásához vezette s a szent szövetség gondnoksága alá juttatta azt, a szereplő egyéniségek egész tömegét vetette fölszínre. A forradalmak és hódítások nemtője szédületes magaslatra ragadja föl azokat, kik még az imént a legalacsonyabb sorsban valának, a félreeső vidéki városka ismeretlen orvosa, ügyvédje, korcsmárosa, postamestere trónokat dönt meg, királyok fejével játszik, rendelkezik a világ leghatalmasabb nemzetének egész erejével s remegésben tartja Európát; az altiszt, az eke szarvától elhívott parasztfiú a világ legszebb seregeit vezényli diadalról diadalra.

Hányan tűnnek föl, s mily kevesen élnek túl e borzalmas korszakot. A hóhér bárdja s a csataterék nagy kaszája szorgalmasan működik. – Rövid út vezet a hatalom polcától a guillotine-ig, s ez út soha nincs elhagyatva. Mindenik párt, mindenik clique gyorsan követi áldozatait s ejti fejét Sanson kosarába. A forradalmi törvényszék segít az ellenség golyóinak a hadvezérek megtizedelésében s Napoleon tábornagyjai között alig van egy pár, ki a köztársaság első nagy háborúiban szerezte volna hírnevét.

A túlélők, kevés kivétellel, azon ügyes emberek sorából valók, kik végig szolgálhattak minden rendszert, mert egyiknek sem osztoztak hite-, meggyőződése-, szenvedélyeiben. Hordták a phrygiai sipkát, míg kénytelenek voltak vele, szívesen cserélték föl azt a császárság himzett egyenruhájával; mind kényelmetlenebbül érezték magokat ebben is, amint látták, hogy e rettenetes ember soha békét nem hagy a világnak s valódi lelki örömmel

¹ Megjelent a Budapesti Szemle, LXXXIX. köt. (1897.) 1-29. 1.

² Mémoires de Barras, membre du Directoire. Publié par George Duruy. Négy kötet. Paris, Hachette et Comp. 1895/6.

hozták biztos révbe állásukat, vagyonukat a legitim királyság liliomainak oltalma alatt. Ezeket viharos életök ez utolsó, nyugalmas korszakában az emlékirat járványa éri utói; valósággal el-árasztják ezekkel a művelt világot, mely mohón falja őket, de jól lakik velők s ma már általános a nézet, hogy ezek inkább a történelem félrevezetésére, mint a valóság földéítésére szolgálnak. Egykorú följegyzéseket, leveleket, okmányokat alig tartalmaznak azok, kevés kivétellel évekkkel, sőt évtizedekkel az események után írtak, amidőn a legjobb akarat s a legélesebb emlékezőtehetség sem képesít többé egyes epizódok, nyilatkozatok, beszélgetések hű visszaadására. Legnagyobb részöket a szerző vagy hőse eljárásának szöpitésére, másokénak befeketésére való törekvés, _a^öz iránti hajlam s az igazság mérsékelt tisztelete jellemzi? Mulatságot nem mindig szereznek, bizalmat vajmi ritkán érdemelnek:

De azért hiba volna megtagadni tőlök minden értéket. Gondosan egybevetve egymással s az ismert hiteles kútfökkel, számos esemény homályos rugóinak kulcsát szolgáltatják s élénk fényt vetnek a szereplő egyéniségek jellemére és fölfogására.

Karr Alfonz szerint mindenkinek három jelleme van: amellyel valóban bír, amelyet ő hisz valódinak s amelyet másokkal akar elhiteni. Ez emlékiratokban rendszerint az utolsó nyilvánul. Egyes őrizetlen pillanatokban tör csak elő a szerző igazi jelleme, igazi érzülete, különben olyannak mutatja magát, aminőnek látszani akar. Becses adat ez a valódi jellem fölismerésére, mert hiszen a szerep, melyet választ, a póz, melyben tetszik valaki magának, áruló fényt vet az illető valódi gondolkozásmódjára, jellemére, egész egyéniségére.

Barras emlékiratainak elolvasása után önkénytelenül tolnak e megjegyzések tollunkba. Dühös pasquillus e mű Barras ellenségei ellen s vakmerő és sokszor terjengő és unalmas dicsöítése önmagának. Azok a durva, piszkos és sokszor a képtelenségig túlzott szidalmak, melyekkel föleg Bonaparte-ot, Josephine-t és Talleyrand-t halmozza el, sem érdekl, sem súllyal nem bírhatnak, legföljebb az ő szellemi és erkölcsi színvonalát jellemzik szomorúan. Ami valót mond ezek fölöl, azzal nem mond újat. Bonaparte dsemoni egyéniségét jól ismeri ma már a világ; hogy Josephine szeretetreméltósága és jólelkúsége meglehetősen laza erkölcsökkel párosult («kommt in den besten Familien vor», mondaná a német, kivált abban az erkölcstelen korban) s hogy Talleyrand korának

egyik legokosabb, de legromlottabb államférfia volt, azzal is tisztában lehetünk mindnyájan, de ha valaki minden jobb érzést, minden tisztességesebb tulajdonságot, sőt minden tehetséget meg akar tagadni tőlök, saját maga válik nevetségessé. Nem kevésbé nevetséges az a törekvése, hogy önmagát mint a szabadság rendíthetetlen bajnokát mutassa be, mint igaz embert, ki hú marad a szent ügyhöz «si fractus illabatur orbis». Művének e részei az önkénytelen komikum ellenállhatatlan varázsával bírnának, ha az üres és lapos deklamáció, mely azokon előmlik, végtelenül unalmas és fásasztóvá nem tenné.

És mégis, mindezek mellett, sok tekintetben tanulságos olvasmányt képeznek ez emlékiratok. A nagy forradalom partie honteuse-ének, a direktóriumnak klasszikus képviselője ő. Legbátrabb, legtevékenyebb, legügyesebb a kalandorok azon csoportjában, kik Robespierre-t megelőzték s vérpadra küldték. Az események szégyes játéka a francia nemzet sorsának intézését az ő hitvány kezeibe teszi le, sok tekintetben ő nyomja egyénisége bélyegét azon kormányrendszerre, mely négy éven keresztül kormányozta Franciaországot. Művének e korszakra vonatkozó része nagy történelmi jelentőséggel bír, s valóban megdöbbentő világot vet azon férfiak szellemi és erkölcsi értékére, kik majdnem korlátlan hatalommal garázdálkodtak e nagy nemzet fölött.

1755-ben régi, de szegény provence-i nemes családból születve, Barras Pál vicomte 1771-ben mint kadet katonai szolgálatot vállal, részt vesz Pondicherry védelmében, majd két évet tölt a Jöreménység fokán, míg 1783-ban hazajövén, hadnagyi ranggal kilép a hadseregből s rendes foglalkozás nélkül él, főleg Parisban a jó társaságban többé-kevésbé megtúrt s azok morzsáiból élőködő kalandorok körében. A Bastille bevétele, a királyi család Parisba hozatalát 1789 október 6-án mint kíváncsi szemlélő nézi végig, majd hazamegy Provence-ba; a délfranciaországi forradalmi mozgalmakban 1790-1792-ig alárendelt szerepkörben vesz részt s 1792 augusztus 10-én újból tétlen szemlélője a Tuillériák ostromának. 1792 őszén a konvent tagjává választatik s a király halálára szavaz. Már 1793 január végén biztosul küldik ki Fréronnal együtt a déli département-okba, majd az olaszországi sereghez. Ettől fogva különböző megbízatásokban eljárva, Dél-Franciaországban marad S részt vesz Toulon ostromában, hol Bonaparte-tal ismerkedik meg. Ez idő alatt egyaránt kitűnik bátorsága, erélye, terrorisztikus

kegyetlensége¹ és kapzsisága által. 1794 februárban tér vissza Parisba s jelentkezik a Comité du salut public-nél. E bizottság tagjai hallgatva, köszönés nélkül fogadják. Állva teszi meg jelentését; azok egy szó vagy a helyeslés egy jele nélkül hallgatják meg s végeztével az éppen elnöklő Billaud szárazon azt mondja: «Jól van, polgártárs. A Comité meghallgatott és hivatni fog, ha kérdezni akar tőled valamit. Elmehetsz».

E fogadtatás nem volt biztató. Nyugtalanzkodva a rablásai felől érkező panaszok miatt is, Fréronnal együtt az «incorruptible»-t, a mindenható Robespierre-t látogatja meg. Bámulójának, Duplay lakatosnak házában, az udvar hátsó részén lakott a nagy hazafi; a látogatók az udvaron áthaladva a zöldséget tisztító Duplayné mellett, s e munkában segédkezve Danican és Brune tábornokokat találják. A házbeliek ellenzése dacára nyitnak be Robespierre-hez, kit öltözködve találnak. Csodálkozva néz végig rajtok, köszönésöket nem fogadja s nyugodtan végzi be az öltözködést, miközben lábaikra köpi a szájába vett vizet. Szó nélkül hallgatja meg mondókákat, mellyel jóindulatába ajánlják magokat, s végre is eltávoznak, anélkül, hogy merev, hideg tekinteténél egyéb választ nyertek volna.

Kevéssel ezután egy újabb borzasztó esemény ejti rettegésbe mindazokat, kik Robespierre környezetéhez nem tartoznak. Április 1-én hajnalban elfogják Danton-t s a konvent St. Just azon vádjára, hogy orleanista összeesküvésben részesek, a forradalmi törvényszéknek vagyis a hóhérnak adja át őt s leghívebb barátait. E villámcsapás rettegéssel tölti el mindazokat, kiktől Danton segílyt várhatott volna, s vezérok kivégzését gyáva tétlenségben túrik el, e perctől fogva azonban általános lesz a meggyőződés közöttük, hogy egyikök élete sem biztos, míg Robespierre hatalmát meg nem törik. «Il faut guillotiner, ou s'attendre à l'être», ira Barras már egy évvel azelőtt, s április és májusban titkos összejöveteleken szervezkednek azok, kik ez elvet Robespierre-re akarják alkalmazni. Ez utóbbi elbizakodott gögje segítségkre jön e munkában. Napról napra megférhetlenebb, epéesebb, fenyegetőbb lesz mindenkivel szemben, a komiték üléseire mind ritkábban jár el, meg hasonlik azok többségével, az utolsó idők kegyetlenkedéseivel ezeket vádolja s emellett Collot d'Herbois-val úgy összevesz, hogy

¹ «Il faut guillotiner, ou s'attendre à l'être. Frappez donc aussitôt les têtes coupables», írja a konvent-nek.

torkon ragadják egymást s másoknak kell őket szétválasztani. A komiték többsége is fenyegetve érzi tehát magát, támaszt keres Bobespierre ellenségeiben, s ezek azon megállapodásra jutnak, hogy támadásukat csakis a triumvirátus¹ ellen intézik.

A helyzet napról-napra élesebbé válik. Tallien és Fouché, kik Barras-éhoz hasonló jó hírnevet hoztak vissza küldetéseikből, szintén meglátogatják Robespierre-t, s ugyanolyan fogadtatásra találnak. Fouchét mint tisztátalan bűnöst, kiűzeti a jakobinusok klubjából. Világos mindnyájuk előtt, hogy sietniök kell, ha megelőztetni nem akarnak.

A támadást Eobespierre kezdi meg. Július 27-én este hosszú beszédet mond a jakobinusoknál, homályos vádakkal és fenyegetésekkel halmozva el a komiték többségét. Azok jelenlevő tagjait kiűzik a klub helyiségeiből. Másnap harcrakészen jelen meg mindkét fél a konventen. Robespierre-t ki nem hallgatják, lehurrogják s a triumvirátus vád alá helyezését mondják ki. Tömlöcbe vetik, de Henriot fegyveres erő élén kiszabadítja, a városházára viszi őket s csapataival a konvent ellen indul. A komiték ijedten menekülnek, s a konvent a lázadókat törvényen kívül helyezve, a főparancsnokságot Barrasra ruházza. E hírre Henriot kíséretének nagyrésze cserben hagyja őt, s Barras, összegyűjtve ami fegyveres erőt hamarjában összegyűjthetett, kardcsapás nélkül megszállja a városházát s Robespierre-t és társait, – kik meddő tanácskozással töltötték el az időt – hatalmába keríti. Törvényen kívül voltak helyezve, ítélezésre nem volt tehát szükség. Személyazonosságuk konstatálása után vitték őket a jól ismert úton a Place de la révolution felé.

Ez röviden a «kilenc Thermidor» története, azon nevezetes napé, mely a forradalmi rémuralom végét jelenti. Mi sem látszik csodálatosabbnak, mint ez eredmény. Hiszen e nap hősei egytől-egyig a terroristák szemetjéből kerültek ki. Kiknek nevéhez tapadt több átok és több vér, mint Fouché, Tallien, Collot, Billaud, Fréron és Barras neveihez? Hiszen ők voltak azok, kik kiküldetéseik alkalmával lassúnak találták a guillotine munkáját, hisz az ő kezöket áldozataiknak vére és pénze szennyezte be, s Eobespierre-t csak azért semmisítették meg, mert féltek irigy hatalomszomjától és becsületességétől egyaránt.

¹ Robespierre, St. Just. Couthon.

Éppen aljasságuk adja e csodás tény magyarázatát. A meggyőződés, a gyűlölet a szenvedély elemi ereje Robespierre-rel és társaival együtt hal ki a forradalomból. Azokat, kik bűntársaiból hóhéraivá szegődtek, nem a fanatizmus, nem a zsarnokság elleni vad gyűlölet, a félelem tette terroristákká. «Guillotiner pour ne pas l'être», nyakazni, hogy ne nyakasztassunk, ebben van egész eljárásuk magyarázata. Gyilkoltak, pusztítottak, mert ezt kívánta saját biztonságuk, mert így nyerték meg a nemzet sorsát intéző borzasztó banda kezét, így kaptak állást, kiküldetést, így szerezhettek vagyont és hatalmat. Robespierre halálával mindez megváltozott, ugyanazon alacsony indulatok, melyek a rémuralom verebeivé tették őket, most arra indíták, hogy a nyugalom és rend helyreállításával biztonságba helyezték, mit a közelmúlt borzasztó viharaiban szereztek.

A közhangulat ellenállhatatlan áramlata hajtja őket ugyanazon irányba. A terroristák maradványai törpe kisebbséget képeznek s utolsó merész kísérletök a rémuralom föltámasztására 1795 április 2. és 20-án¹ leveretik, vezetőik kivégzésére s a velők rokonszenvező Collot, Billaud, Barrère deportálására vezet. Ez időtől fogva a terroristáknak végleg vesztett ügye van. Bárhol mutassák magokat, inzultálásnak vannak kitéve; mint nyilvános politikai párt megszűnnek létezni, egy-egy könnyen elfojtott összeesküvésben² adnak csupán életjelt magokról, s a rémuralom emlékeitől még mindig reszkető társadalom fölízgatott képzelődésében rejlik egész erejük.

Annál nagyobb arányokban látjuk a royalista reakciót föl lépni. Az ország nagy részében véres bosszút vesznek üldözőiken, s kivált Dél-Franciaország éveken át lappangó polgárháború színhelyévé lesz. Parist valósággal előzönlík; mind nyíltabban lépnek föl utcákon, kávéházakban, színházakban s a városrészek nagy többségének kormányzatát hatalmukba kerítik.

Eközben elkészül a konvent az új alkotmánnyal, annak életbe léptét 1795 november 1-re tűzi ki, és abban a meggyőződésben, hogy az új választások királypárti többséget fognának eredményezni, az alkotmánytervvel együtt azon javaslatot is terjeszti a választók gyűlései (assemblées primaires) elé, hogy az új törvény-

¹ Germinal 12-iki és – Prairial 1-i lázadás.

² Baboeuf-féle összeesküvés 1796 május; támadás a Grenellei-tábor ellen 1796 szept.

hozó testület 750 tagja közül 500 a konvent tagjai közül legyen választandó. A választási ülések csak Parisban, mely a politikai élet mindent abszorbeáló középpontja volt akkor inkább mint valaha, folynak le – élénk érdeklődés, s a kérdések öntudatos megvitatása között. Vidéken a konvent közegei, az ezektől függő helyi klubok uralkodnak azokban, s az általános érdektelenség miatt sok helyt megtartásuk is nehézségbe ütközik. A vidék nagy többséggel változatlanul fogadja el a konvent előterjesztését s így törvénné válik az Paris majdnem egyhangú ellenzése dacára. A párisi szekciók szervezkednek, ellenállásra készülnek s az eüenök küldött Menou tábornokot kapitulációra kényszerítik. A megszorult konvent Barras-t nevezi ki parancsnokká, ez Bonaparte-ot veszi maga mellé. Darab ideig farkasszemet néz a két tábor egymással, végre magoktól elsülnek a puskák s néhány idejekorán alkalmazott kartácslövés szétugrasztja az egész rosszul szervezett és rosszul, vagy éppen nem vezetett royalista tömeget. (1795 október 6-án.) Ez a sokat emlegetett vendémiaire 13-ka, melynek főnevezetessége, hogy Bonaparte pozícióját ez alapította meg. Katonai szempontból nagy dicsőség nem fűződik e könnyű győzelemhez, s az emlékiratok hosszas erőlködése bebizonyítani, hogy e dicsőség nem Bonaparteot, de Barras-t illeti, bővebb méltatást nem érdemel. Bizonyos Bonapartisták íze azonban van ez eseménynek: itt látjuk először célszerűen és sikerrel alkalmaztatni a tüzérséget Paris utcai harcaiban, s e példa az 1851 decemberi államcsíny alkalmával talált először követőre.

E győzelem után mi sem állta útját az új alkotmány életbe-léptetésének. A választótestületek által megválasztott konventi tagok cooptatio útján önmagokat egészítik ki 500-ra, s 250 új taggal egyesülve, megalakítják az öregek és ötszázak tanácsát. Az így megalakult törvényhozó testület a direktórium tagjaivá Barras-t, Carnot-t, Rewbell-t, La-Keveillère-t és Letourneur-t választja meg. E két utóbbi jóformán a statisztika szerepét játszó alárendelt egyéniségnek bizonyult. Letourneur állandó támogatója Carnotnak, La-Beveillère pedig, kinek émelygős emlékiratai nyomán írta meg főleg Thiers a direktórium történetét, szolid életű, becsületes jámbor ember, kinek menekülnie kellett a terror alatt, s kinek egész politikai múltja szerény, de tisztességes és következetes vala, lelke mélyéből félt ugyan Barrastól s gyűlölte az őt környező romlottságot és fényűzést, de mert a köztársaságot

mindenáron főntartani kívánta ő is, Barrashoz és Rewbellhez kellett csatlakoznia.

E cikk szűk kerete nem engedi meg, hogy Carnot nagy történelmi alakját behatóan méltassuk. Hideg, bizalmatlan lelkülete könnyen állt a szenvedélyek, a gyűlölet szolgálatába, terrorista volt ő is, vad, sötét, szánalmat nem ismerő. De minden tévedései között alacsony, önző célokra nem törekedett soha, a közügyet híven szolgálta s hosszú, változatos életén át uralkodó szenvedélye a hazaszeretetet vala. Személyes ellenszenv, kölcsönös bizalmatlanság és gyűlölködés korán ellentétbe hozták társai többségével, s ez ellentét kicsinyes és durva civakodássá fajult, de mélyebb politikai tartalmat adott annak Carnot azon becsületes törekvése, hogy a direktórium a törvényhozás akarata előtt meghajoljon akkor is, midőn az saját nézetével nem egyezett. Az az elkeseredett és meddő küzdelem, melyet másfél éven át vívott a nemzet szabadon választott többségét elnyomni törekvő társaival szemben, s melyért száműzetéssel kellett lakolnia, egyik legszebb és legtisztább epizódja, közéletének. Állandó ellentétben lévén azonban a direktórium többségével, döntő befolyást ennek elhatározásaira nem gyakorolhatott, s a tényleges hatalom Rewbell és Barras kezében összpontosult.

Amaz erős fejű, de korlátolt eszű vidéki ügyvéd, a maga szűk látkörében alapos ismeretekkel bírt, de ész és lélek igazi műveltsége nélkül. Nagy munkaerő, ki dolgozni tud és hatalmaskodni szeret. Republikánus és szabadságszerető az igazi radikális recipe szerint: korlátlan szabadságot, korlátlan érvényesülést kíván magának és barátainak a többiek rovására. Szereti a hatalmat és nem veti meg a pénzt. Protektora a direktórium védszárnyai miatt fosztogató bandának, s erősen kétségbevonat becsületességét védelmező barátainak állítása szerint hibája csak (!) zsugoriságában és abban állt, hogy hivatalos állását fölhasználva, magán vagyonát előnyös spekulációkban forgatta.

A direktórium legjellemzőbb egyénisége kétségtelenül Barras. Szép férfi, ki világot látott s bejáratos volt a fényes versailles-i társaságnak legalább előszobáiba. Itt a műveltségnek külső mázát: előkelő megjelenést s a legdurvább lelkű nyeglék által is elsajátítható külszínét a lovagiasságnak tanulta el. Mindez, bőkezűségével párosulva, bizonyos női körök kedvencévé teszi, s késő vénségében is visszatetsző rüpkésséggel dicsekszik hódításaival. Rendszeres,

komoly munkára sem készülsége, sem fogékonysága, de a csel-szövésben fáradhatatlan s a válság pillanataiban elszántságot, hidegvért, erélyt tanúsít. A kellő pillanatban tud lóra ülni s a tömegek élére állni. Thermidori és vendémiaire-i szereplése nagy pozíciót biztosít neki, szereti a hatalmat, mert pénzhez és élvezetekhez juttatja; annak megvédésében erkölcsi skrupulusok nem feszélyezik. Jól ismeri az embereknek főleg azon faját, mely a francia közélet háborgó tengerében fölszínen úszik s magához tudja azokat kapcsolni. A leggyanúsabb környezet veszi körül; táborában látjuk azon idők legkétésebb alakjait, legfékteleőbb becsvágyóit, pártfogója és központja a kalandorok és kalandornők azon társaságának, mely az államhatalom közelébe tolakodik, hogy hivatalok, küldetések, szállítások útján szerzett közpénzekből vagyont gyűjtson s fedezze kicsapongó fényűzésének költségeit. E romlott társaság pártfogójának fölfogását az emlékirat nem egy passzusa elég világosan árulja el. Elmondja, hogy Sieyes a brumaire-i államcsíny alkalmával elsajátította a direktórium rendelkezése alatt álló közjénzeket, de nem azért – úgymond – mintha sajnálná, hogy egyikök vette el azt, miben öten osztozhattak volna. Egyébként nem érti «miképp csinálhatnak oly nagy dolgot azon végtelen csekélységből, hogy néhány tallért elvittek e nagy fölfordulásban».¹ Tehát circonstance minime az, hogy a megdöntött köztársaság főfunkcionáriusa néhány százezer frankos lopással fejezi be működését s e válságos pillanatban zsebei megtöltésére gondol.

Más helyen mint igen tanulságos fölsülést beSzéli el, hogyan mutatott ajtót Mme Guindal Merlin direktornak, ki a játékházak nyereségéből ajánlt résztvevést neki, ha őt kegyesen fogadja.²

Mint a világ legtermészetesebb és legjogosultabb tranzakcióját adja elő a direktórium azon határozatát, – melynek egyébiránt tényleg csak Rewbell vette hasznát, – hogy a kilépő direktor 100,000 frank végkielégítésben részesüljön, mely összeget a pénzügyminiszternek állami szállítások kiadásánál kell előteremteni.³

A katonai szállítók nagy visszaéléseinek jönnek egy ízben nyomára; megakadályoz minden erősebb rendszabályt, mert: «on

¹ On puisse s'appesantir sur la circonstance minime de quelques écus emportés dans la bagarre. IV. 120.

² III. 321.

³ III. 346, összehasonlítva: Mémoires de la-Reveillère II. 433-434.

ne peut frapper les hommes d'argent sans de grands ménagements».¹

Végre – hogy több részlettel ne untassuk az olvasót – híres szeretőjéről, Mme Tallienről zengett dicsőnekében kiemeli, hogy e kiváló hölgy «nem élt túlságosan vissza helyzetével, sőt bizonyos méltósággal használta azt föl, igyekezve mindebben vagyonának szerencsés kiegészítését találni».² Más egykorú forrásból³ tudjuk, a szerelmes pár milyen zseniális formáját találta ki e szerencsés kiegészítésnek. A hírhedt Ouvrard-t, mindenféle kormányforma mindenféle szállításainak nagy mesterét kényszerítették, hogy ad honores maitresse-eül fogadja őt, s fedezze vad fényűzésének összes költségeit. Barras grosbois-i kastélyában, nagy vendégsereg előtt lett Ouvrard az ünnepelt szépség birtokába nyilvánosan beigtatva.

Ilyen cinikus romlottság mellett mi sem természetesebb, mint-hogy Barras, ki vagyontalan ember volt a forradalom kitörésekor és soha semmiféle tisztességes keresetmódot nem folytatott, nemcsak extravagáns fényűzésének költségeit tudta fedezni, de néhány évi közpályája befejeztével nagy vagyon urának mondhatta magát. És kell-e csodálkoznunk, ha az a kormányrendszer, melynek élén ily emberek állottak, sem tiszteletet, sem bizalmat nem ébreszthetett, s rövid pár év alatt megvetés és nevetség tárgyává lett az egész országban.

Franciaország akkori állapota a legkiválóbb államférfiak erejét is próbára tette volna. Az egész nemzet testét a lefolyt rémületes küzdelmek be nem hegedt sebei borítják. A nyugati tartományok nyílt lázadásban állanak, délen royalista és republikánus bandák fölváltva rabolnak és gyilkolnak; Paris hemzseg a mindenre kész kalandoroktól és összeesküvőktől; a kiállott szenvedések emléke s a közelmúlt élet-halálharcának szenvedélyei nyugtalanná, izgatottá, lázassá teszik a közhangulatot. Egész Európa fegyverben áll a köztársaság ellen, harcedzett seregek, kipróbált vezérek alatt fenyegetik az ország keleti s déli határait. Benn fölbomlott minden rend, szünetel a közigazgatás és igazságszolgáltatás, a pénzügyek

¹ II. 310.

² «N'abusait pas trop de cette position, elle en usait même avec quelque dignité, cherchant bien à trouver dans tout cela quelque supplément heureux à sa fortune.»

³ La-Revpillère mémoire-]&i. I. 338.

vigasztalan állapotban vannak s az éhínség veszélye majdnem folytonos rettegésben tartja az országot.

Barras majdnem naponként jegyzeteket készít a direktórium üléséről. E sebtiben, az események közvetlen benyomása alatt papírra vetett naplótöredékek ez emlékiratok legbecsesebb részét képezik, s közvételten bepillantást engednek a direktórium működésébe.

Annak minden tagját az összeesküvésektől való félelem tölti el. Carnot-t és Letourneur-t a terroristák, Barras-t és Rewbell-t a royalisták üzelmei tartják állandó izgatottságban, a jó La-Beveillère egyformán remeg mindkettejüktől. Az ülések nagy részét az egymást gyorsan felváltó rendőrmiszterek jelentései, s az ezek fölött kifejlődő – sokszor vad civakodássá fajuló,¹ de rendszerint eredménytelen viták töltik be.² Legközvetlenebb gondjok Paris nyugalmanak föntartása s az ottani közhangulat befolyásolása. A kicsinyes rendőri zsarnokoskodások egész apparátusát tartják állandó működésben, s tanácskozásaik, határozataik nagy része oly kérdések körül forog, melyeket egy nagy város rendőrfőnöke is közegei által végeztetne el. Egyes alárendelt egyéniségek kiutasítása, mások segélyezése, a direktórium valamely tagját bántó újságcikk ügyében teendő lépések, egyesek védelme vagy megtámadása hírlapok és falragaszok útján,³ színházak és színészek ügyei, nemzeti ünnepek programjának alárendelt részletei több időt vesznek igénybe, mint az ország kockán levő sorsára nézve legdöntőbb fontosságú közügyek.

A civakodások másik nagy forrása a személyi kérdések ügye. A miniszteri állásoktól a hivatalszolgáig minden kinevezés és minden elbocsátás elkeseredett harcok tárgya. A megüresedő állások körül az éhes kalandorok egész serege ólálkodik s a kinevezéseknél a legcínikusabb nepotizmus és protekció érvényesül. Barras tűnik ki a leghírhedtebb egyének pártfogásával; kevés kivétellel az ő clientelájához tartoznak azok, s nem ok

¹ «Tested minden férge joggal szemedbe köphet», mondja Barras Carnotnak. II. 512.

² «Ajourné», vagy «des ministres feront un rapport» a legtöbb ilyen jelenetet befejező határozat.

³ Carnot falragaszt olvas föl, mely Beurnouville-t (ki ugyanakkor egyik sereget vezérli) gyáva, cselszövő kártyásnak nevezi. Két direktor egymásra övet, mert ők a falragasz szerzői. II. 405.

nélkül, mert előbb vagy utóbb reá erőszakolja kollégáira érdektársait.

Ő maga beszéli el, mily alávaló gazembernek tartotta Fouchét kezdettől fogva, mint harácsolts az össze kincseket még a terreur alatt Lyonban, hogy játszott össze az államot megcsalt vállalkozókkal s vesztegette meg a bíróságot ezek ügyében. Mi sem természetesebb, minthogy ez előzmények után ő ajánlja Fouché alkalmazását. Több ízben eredménytelenül; e gazember kinevezését mind fölháborodással utasítják vissza. Ez erkölcsi szigor azonban nem bizonyul legyőzhetetlennek. Olaszországba, majd Hollandba küldik biztosuk gyanánt, végre a rendőrminisztérium vezetését bízzák kezeire.

Elejétől fogva a legrosszabb véleménnyel van a külföldről visszatérő Talleyrand felől is.¹ Nem kisebb egyéniség, mint Mme de Stael ajánlja őt jóindulatába, s a főindok, mivel hatni vél és tényleg hat reá, az, hogy az «ancien» és a «nouveau régime» minden bűnét egyesíti magában,² s az ő személyének lesz mindenre kész és mindenre képes szolgája. Tényleg szóba hozza őt kollégáinál, de tartozik az igazságnak azon vallomással, hogy nálok csak ellen-szenvre és undorra talált. És íme, alig két héttel ez események után a direktórium többsége elbocsátja a Carnot-hoz szító három miniszterrel együtt a bizalmukat teljes mértékben bíró tengerészeti és külügyminisztert is, s ez utóbbi állásra Talleyrand-t nevezi ki. Miért e váratlan miniszterválság? Talleyrandnak helyet kellett csinálni, s ezért oly nagyobb mérvű személyváltozást kellett eszközölni, mely legalább úgy nézzen ki, mintha a közérdek általános szempontjai diktálták volna.³

E cselszövénynek esett a minden tekintetben derék tengerészeti miniszter, Truguet is áldozatul. Félévvel elbocsátása után szóba jön ismét a tárcára. «Ezt nem tehetjük, minthogy egyszer elbocsátottuk» – úgymond Eewbell – «s ha elbocsátása igazságtalan volt, annyival kevésbé tehetjük. Meghátválás volna, már pedig egy kormány, ha hátrál, halálnak teszi ki magát».⁴ Spanyol-

¹ «dont tous les titres étaient sa corruption, sa mobilité et sa trahison perpétuelles.» II. 456.

² II. 453.

³ Un mouvement, qui eut l'air au moins d'être dicté par une vue générale. II. 477.

⁴ III. 158.

országba küldik tehát nagykövetül, de alig félévi sikeres működése után, Talleyrand azon borzasztó váddal lép föl ellene, hogy a gpanyol királynénak udvarol. Állásának méltósága s a köztársasági erkölcsök tisztasága ellen vét tehát, miért is az öt puritán férfiú állásától fosztja meg. Elbocsátása után egy darabig Spanyolországban marad, s híre jár, hogy nem a legtiszteletteljesebben nyilatkozik volt főnökei felől. E magaviselete által a direktórium haragját vonja magára, s mint engedély nélkül távollevőt, az emigránsok névsorába jegyzik be. Száműzetés, vagyonának elkobzása jut tehát osztályrészül s ha hazajön, agyonlövik, mint egy kutyát. Valóban Nero sem bánhatott el kegyetlenebben azokkal, kik hiúságát sértették meg.

Hogy ilyen eljárás mellett minő kezekbe került a hivatalos hatalom gyakorlása, azt könnyen elképzelhetni. A kormány közegei erőszakoskodnak, zsarolnak és lopnak széles ez országban s a közszolgálat a legteljesebb anarchia képét mutatja. A francia nemzet egész ereje, egész nagysága a hadseregben nyilatkozik meg. A direktórium korszakát is a legfényesebb hadi tények láncolata tölti be. De azért az anarchia, a rothadás kóros tünetei átterjednek a hadseregbe is. Az első hadjáratok lelkesedése, önfeláldozó hazaszeretete, legfeljebb az alsóbb rétegekben él tovább; a vezérek nem állhatnak ellen a káprázatos gyorsasággal szerzett dicsőség és hatalom csábításainak. Hiúság, dicsvágy, nagyravágyás és kapzsiság minél nagyobb tért foglal közöttük.

A nemzetet pártokra szakító politikai küzdelmek mindinkább megmértelyezik a hadsereget is. A tábornokok jelentékeny része politikai cselszövással tölti idejét Parisban, míg seregeik verőket ontják az ellenség előtt; a direktórium jól tudva, hogy a nemzet nagy többsége előtt gyűlölt uralmát csak katonai hatalommal tarthatja fenn, közöttük keres támaszt magának. A belpolitika minden nevezetesebb fordulópontján Parisba jön egyik-másik ismertebb tábornok, hogy szükség esetén a direktórium rendelkezésére állhasson. A fructidori államcsínyt megelőzőleg Hoche az alkotmány megsértésével Paris közelébe vonja hadai egy részét, Bonaparte a rémuralom hangját utánzó proklamációkat bocsáttat ki hadosztályai által,¹ Augereau-t és Bernadotte-ot küldi Parisba

¹ «De tous les animaux produits par le caprice de la nature le plus vil est un roi, le plus lâche un courtisan, et le pire de tous un prêtre . . . Nous poursuivrons ces assassins jusque dans la garde-robe de Georges III. ...» II 499.

s három milliót bocsát a direktórium rendelkezésére. A pronuncia-mentok divatját a direktórium honosítja meg, a politizáló tábornokok az ő védszárnyai alatt csörtetik kardjokat. E kardcsörtetés kezdetben csak a royalisták ellen irányul, de évés közben jön meg az étvágy s már 1799 tavaszán Joubert és Bernadotte versenyezve szidják az alkotmányos szószaporítást. Amaz hűsz, emez négy gránátos élén vállalkozik az ügyvédek szétugrasztására.¹

A francia hadsereg hagyományos átka, a vezérek egyenetlensége, irigykedése és egymás ellen áskálódása is fölüti újra fejét. Míg Bonaparte Olaszországban van, az ő egyéniségének ellenállhatatlan felsősége elfojt minden egyetlenséget, de a német harctér már ekkor is az egymás mellett és egymás alatt működő tábornokok versenygésének színtere, míg az 1799-iki hadjárat végzetes lefolyásában úgy az olasz, mint a német harctéren nagy része van a francia vezérek irigykedésének és féltékenységének. Moreau az egyetlen, ki panasz nélkül tűr minden mellözést s teljesíti kötelességét, ott a hova állítják; Bernadotte a hadjárat közepén lemond s duzzogva falura vonul, mert a reá bízott föladat nagyra-vágyását nem elégíti ki, Jourdan alárendeltjeire, ezek öreá tolják a stockachi vereség felelősségét, Macdonald meghagyja a lombardiai sereget veretni s Trebbiánál megvereti magát, ahelyett, hogy Moreau-val egyesülne.

Végül e korszak undok bűne, a kapzsiság, pénzvágy és romlottság is mind szélesebb rétegeit szennyezi be a hadseregnek. Massena ellen saját csapatai láznak föl Rómában, mert ellátásuk rovására játszik össze a szállítókkal, s e csapatok éléről távoznia kell; ez azonban nem akadályozza azt, hogy más sereg élén tovább szolgálja a zászlót, melyet ily ocsmányul szennyezett be, e a francia hadseregnek ma is ünnepelelt hőse legyen. A meghódított tartományok kizsákmányolásában versenyeznek a vezérkarok a direktórium polgári biztosaival, általános szokássá válik a hadsereg ellátási szükségletét nem a szabadságolások és dezertálás által lényegesen csökkent tényleges létszám, de a papíron levő állomány alapján venni föl, tábornokok és szállítók közt üzleti barátság fejlődik ki, s nagy részök ekkor veti meg összeharácsolt vagyónának alapját.

Hiba volna e visszataszító jelenségekért kizárólag a direktóriumot tenni felelőssé. A forradalom az illem, tisztesség és erkölcs

¹ «faire déguerpir les avocats.» III. 361.

fogalmait alapjokban rendíti meg. Kiváló képesség, de sokszor a hadiszerencse szeszélye is magasra ragadott föl olyanokat, kik kellő szellemi és erkölcsi műveltség hiányában a könnyű pénzszerezés csábításainak ellentállni nem bírtak. Emellett ez időszakban kezdi majdnem természetfölötti hatását éreztetni, és pedig elsősorban a hadseregre, az emberek nagy megrontója, Bonaparte is. A katona lelkének rugóját: a dics- és pénzvágyat ragadja meg hatalmas kezével, már sok jámbor lélektől megbámult első híres napiparancsában egy rablóvezér szól társaihoz, s első perctől fogva egész működése hirdeti a világnak: jól és könnyen él, hírt és vagyont szerez, ki zászlóm alá szegődik.

Olaszországi hadjáratai bámulatba ejtik a világot s árnyéket vetnek minden más hírnévre és dicsőségre. Csapatai istenítik, s ő egyenlő gondot fordít ragaszkodásuknak s a francia nemzet bámulatának biztosítására. A direktóriummal szemben hűséget mutat ugyan, de nemcsak a hadjárat vezetésében, hanem a béke-alkudozásokban s Olaszország sorsának intézésében is saját feje szerint jár el. Fölidézi azok irigységét, féltékenységét, haragját, de nimbusza sokkal nagyobb, semhogy vele szemben föllépni mernének. Érzik miként nő fejökre, de nem tudnak megszabadulni tőle. Egymásután küldik hozzá bizalmi embereiket, Botot-t, Clarke-ot, hogy ellenőrizzék s korlátolják hatalmát; a nagy varázsló ezeket is céljainak szolgálivá teszi. Diktátori hatalommal intézi Itália sorsát, s midőn a campo-formió-i béke megkötése után a rastadt-i kongresszusra megy, útja diadalmenet, minővel kevés koronás fő dicsekedhetik. E kongresszus lassú tárgyalásai tettvagyát nem elégítik ki, 1797 novemberében bejelenti Parisba jövetelét. Nagy megdöbbenést kelt e hír a direktóriumban, nagy a miatt is a fölháborodás, hogy szabadságkérés nélkül hagyja el állomását. Mit tegyenek megsértett tekintélyök helyreállítására? Valóban zseniális ötlet oldja meg e fogas kérdést: «a direktórium elrendeli, hogy Bonaparte tábornok jelentkezzék Parisban».¹

December 10-én érkezik Parisba; ünnepélyes fogadtatásán a kitüntetések és hizelgések egész özönével halmozzák el, egekig magasztalva szabadságszeretétét, szerénységét, önzetlen hazafiságát. Leikök mélyében félnek tőle inkább, mint valaha s bármily tüntetőleg tartsa is távol magát minden nyilvános szerepléstől,

¹ III. 106.

jelenléte Parisban állandó nyugtalanság és félelem forrása s kicsiny mint nagy dolgokban folytonos nehézségeket támaszt. Sok bajt okoz a kérdés, részt vegyen-e a XVI. Lajos halála évfordulóján tartandó ünnepélyen. «Ha nem lesz ott, népszerűtlenné válik az ünnepély, ha megjelen, elvonja a direktóriumtól a közfigyelmet». Végre is abban egyeznek meg, hogy elmenjen ugyan, de mint az akadémia tagja, ezek sorában elrejtve.

Nemsokára Bonaparte féktelen tett vágya jön segítségükre: meggyőződven Anglia inváziójának kivihetlenségéről, Egyiptom meghódításának eszméjét veti föl. A direktóriumot főleg azon érv segélyével nyeri meg tervének, hogy a hadsereg nyugtalan elemeinek foglalkoztatása és eltávolításával a belbékét biztosítja. Ez dönt; az expedíciót még februárban elhatározzák s lázas sietséggel indulnak meg a készülődések.

Időközben azonban a külpolitikai helyzet lényegesen megváltozik. A rastadt-i tárgyalások nem haladnak, a francia csapatok fegyveres kézzel nyomulnak be Svájcba és Rómába, a viszony Nápollyal mind feszültebbé lesz, a francia zászló megsértése Bécsben a háború imminens veszélyét idézi föl s minden jel arra mutat, hogy újabb európai koalíció van készülöben. Ily viszonyok között Bonaparte maradni akar, s a francia hadsereg elite-jének elküldése oly távoli kalandra a hazaárulással határos, de «mennie kell; jelenléte tényleg nyomasztó a direktóriumra nézve».¹ Ismételve ajánlja föl szolgálatait a küszöbön álló osztrák háborúban, s majd-nem erőszakkal kell Toulonba küldeniök.

Fogadjuk el Barras előadásából valónak, hogy az expedíció terve Bonaparte-tói ered s a direktórium csak némi vonakodás után adta beleegyezését; azt a lesújtó vádat önbeismerése erősíti meg, hogy gyáva félelemből ök küldték el őt s 40,000 emberét saját akarata ellenére akkor, midőn nem lehetett többé kétség az iránt, hogy egész Európa ellen kell majd a francia nemzetnek a küzdelmet újra fölvenni.

1798 májusban indul Bonaparte kalandos útjára; néhány hónap telik még el a continentális háború kitöréséig, de annak elkerülhetetlen voltában senki sem kételkedhetik többé. Európa összes udvarainak mindjobban meg kell győződniek, hogy a Franciaország sorsát intéző kalandorok kapzsisága, erőszakossága

¹ III. 201.; 214-217.

és terjeszkedési vágya mindnyájukat egyaránt fenyegeti. Két monarchia él velők nemcsak békében, hanem szövetséges viszonyban: Piémont és Toscana. Először is ezekkel éreztetik barátságuk áldásait. Népeiket az átvonuló francia seregek zsarolják, sarcolják, mintha ellenséges földön volnának, váraikat francia csapatok szállják meg, a francia követek hatalmaskodását, gögjét, bántalmait kell saját palotájukban eltűrniök, s ezek oltalma alatt szabadon lázítják ellenök népeiket. Végre ez sem elég. Az olaszországi sereg parancsnoka 1798 nyarán, tehát teljes békében parancsot kap: tanácsolja nekik, hogy mondjanak le s távozzanak el. Ha e barátságos lépés eredménytelen marad, «foga fehérét mutassa ki s parancsolja meg nekik, hogy kotródjanak».¹ Pár hónap a «barátságos rábeszélés» mindennemű bosszantásai és ijesztgetései közt telik el, végre is fegyveres erővel kényszerítik őket a lemondásra s országuk elhagyására. Alig történik ez meg, jön a direktórium szerencsére elkésett parancsa, hogy őket kezesekül Franciaországba kísérvék.

Így bánnak el a velők szövetséges fejedelmekkel; lássuk, jobb sors vár-e a fölzsabadított testvérmemzetekre?

Napoleon diadalai 1796-ban a francia seregek uralma alá hajtják Olaszország nagy részét, s már ez év második felében gyakran merül föl a direktórium keblében a kérdés: mi történjék az olaszokkal?

Carnot szerint az egész olasz nemzet nem ér egy köpésnél többet, az egységes Olaszország veszély volna Franciaországra nézve, ki kell őket élni s mint kompenzációs objektumot a béke gyors megkötésére fölhasználni. Rewbell alkotmányt kíván nekik adni, de olyat, mely a francia seregtől függetlenné ne tegye őket. Még az 1797 elején Clarke-nak adott utasítás is Lombardia visszaadására jogosítja föl őt, amnesztia s személy- és vagyónbiztonság biztosítékának föltétele alatt.²

Január legvégén újabb utasításban arra hívják föl, «ragaszkodják Lombardia függetlenségéhez, de csak amennyiben az alkudozások megszakítását nem vonná ez maga után».³ Ezt ismétlik későbbi leveleikben is, s még április elején sem foglalnak föltétlenül állást Lombardia függetlensége mellett. Ily értelemben írnak

¹ Montrera les grosses dents, et leur ordonnera de déguerpir. III. 252.

² II. 254 es 276.

³ II. 290.

Bonapartének pár nappal a leoben-i fegyverszünet megkötése előtt.¹ E levél annak megkötése után ér csak rendeltetése helyére, s Lombardia fölszabadul az osztrák uralom alól. Tudjuk, miként lázad föl Velence fölbujtogatott népe az oligarchia uralma ellen, s az általa támasztott zavarok miként szolgálnak ürügyül Bonapartének e köztársaság megsemmisítésére. Legnagyobb részét az osztrák uralomnak szolgáltatja ki, a többit a Cisalpine köztársaságba olvasztja.

Már 1797 májusban proklamálja ennek függetlenségét, júliusban a francia alkotmány mintájára szervezi azt, s a Parisból kapott utasításhoz híven a végrehajtó és törvényhozó testületek tagjait ő nevezi ki. A campo-formiói béke konszolidálja és szentesíti ez állapotokat, s novemberben, Itáliából való eltávozása előtt, ezt ünnepélyesen független államnak ismeri el. Az új köztársaság követői Parisba mennek, megállapítani a Franciaországgal kötendő szövetség föltételeit, s oly szerződéssel kénytelenek visszatérni, mely 25,000 főnyi állandó francia megszálló sereg megtűrésére s ennek ellátásául tizennyolc millió frank évi adó fizetésére kötelezi hazájokat. E szerződést még a kinevezett törvényhozás sem fogadja el, (1798 március 12.) mire Berthier katonai hatalommal kerget el két direktort és az öregek tanácsának huszonegy tagját s ezek helyét másokkal töltve be, a szerződés elfogadását erőszakolja ki.

Ez időtől fogva a francia parancsnokok úgy gazdálkodnak a felszabadított országban, mintha ellenség földjén volnának; személy- és vagyonbiztonsággal nem törődve, erőszakoskodnak és sarcolnak, a központi hatalmat pedig a főparancsnok szeszélyei rángatják ide s tova. Áprilisban Brune veszi át a megszálló sereg vezényletét és az általa hatalomra juttatott csőcselék garázdálkodása arra indítja a direktóriumot, hogy polgári biztost küldjön Milanóba, ki az alkotmány módosítását vigye keresztül, s a hatalmat új emberek kezébe juttassa. Trouvé,² francia követ, május végén jön Milanóba. Mint jó demokrata már afölött összevesz Brune-nel, hogy ki tartozik az első látogatással, s e perctől fogva a szerencsésien köztársaság sorsa a katonai és polgári közegek ádáz versenygésének játékszere. Mindenik saját teremtményeivel akarja a

¹ II. 369-370; Mémoires de La-Beveillère II. 281.

² A terreur alatt a Moniteur szerkesztője; most La-Reveillère udvaronca, majd báróságot érdemel Napóleontól, végre a restauráció után az ultrareakciónárius Drapeau-Blanc szerkesztője.

hivatalokat betölteni, mindenik erőszakoskodással, zsarolással, lopással vádolja a másikat, sanyargatja a másik barátait s szabad garázdálkodást enged saját párthíveinek.

Előbb Brune kénytelen engedni; Trouvé augusztusban végrehajthatja államcsínyét. Az alkotmányt módosítja, a direktóriumot és törvényhozást «epurálja». Október elején már őt hívják vissza, Fouché jön helyébe s a reá következő napon Brune ellenállamcsínyt visz keresztül. Most őt mozdítják el s a főparancsnokságot novemberben Joubert veszi át. Pár hétre helyreáll katonai és polgári „közégek közt a barátság s Joubert és Fouché a legszebb egyetértésben zsarolnak és garázdálkodnak, de decemberben Rivaud váltja föl Fouchét, újabb államcsínyt provokál, s már januárban Joubert elbocsátását eszközli ki. Gyorsan változó utódait¹ már a küszöbön álló háború veszi teljesen igénybe, s 1799 májusban orosz seregek vonulnak be Milanóba.

Alig másfél évig tartott a francia szabadság; ez időszakot négy államcsíny s négy főparancsnok, három polgári biztos és ezek folyton változó, de mindig éhes kíséretének garázdálkodása tölti be. Quidquid délirant reges, plectuntur Achivi; az elkeseredés tetőpontra hág e szerencsétlen országban, a háború kitörésekor egy kar sem emelkedik a függetlenség védelmére s a lakosság nagy része – szabadítók gyanánt üdvözli még a gyűlölt osztrákokat is.

Kissé részletesebben foglalkoztunk a Cisalpine történetével; mert mutatis nominibus hű képe ez a francia protektorátus alatt álló többi köztársaságok sorsának. Ugyanazon jelenségek ismétlődnek Olaszország többi részében és Hollandban. De fölülmúl mindent az az eljárás, melyet a független svájci köztársasággal szemben tanúsítottak. Az arisztokrata és demokrata kantonok villongásai beavatkozásra adnak alkalmat. 1798-ban formális hadjáratlalt hódítják meg e kis országot, proklamálják az «egy és oszthatatlan» köztársaságot, Genfét addig sanyargatják, míg – hosszas vonakodás után – megszavazza a beolvadást Franciaországba, az ország többi részét pedig véd- és dacsövetség megkötésére kényszerítik. Bapinat garázdálkodik Svájcban, mint társai Olaszországban s erőszakoskodásai, zsarolásai és piszkos üzelmei hírhedtté teszik Európaszerte, Rewbell hatalmas protekciója azonban minden vád ellenére megtartja őt a hatalom birtokában.

¹ Moreau, Scherer, ismét Moreau.

A francia barátság áldásait élvező népeknek megvan azon szomorú vigaszuk, hogy a francia nemzet szabad polgárai sincsenek irigylendőbb helyzetben. E nemzet nagy többsége az első perctől fogva ellensége volt a direktórium uralmának s ez hatalmát eleitől végig csak fegyveres erővel s a zsarnokság és erőszak minden eszközének fölhasználásával tarthatta fenn.

Kevés történelmi tény áll teljesebb világosságban, mint az, hogy a nemzet nagy többsége a királyság helyreállítását kívánta. Az úgynevezett konzervatív társadalmi osztályok jóformán eltűntek a föld színéről. Vérpád és polgárháború irtotta ki azokat, kik emigrálni nem akartak vagy nem tudtak. A nyugoti tartományok királypárti lakossága nyílt lázadásban állott s az alkotmányos küzdelemben nem érvényesülhetett. És mégis a közvélemény minden megnyilatkozása világosan a királyság visszaállítását követeli. Hemzsegnek ez emlékiratok e tény bizonyítékaitól. Mindjárt vendémiaire után katonai őrzéreknek kell a színházakat megszállaniok, hogy a hazafias dalok előadását lehetővé tegyék; «1796 nyarán: a nép el van keseredve, a szabadság-szót még a színházakban is szitkokkal fogadják;»* ez év őszén Carnot egy vitaközösben naivul a közvéleményre hivatkozik. «A közvélemény, melyre hivatkozol» – förmed reá Rewbell – «a Bourbon-ok visszahívását kívánja. Ennek akarsz bennünket alávetni?»² XVI. Lajos kivégzésének emlékűnepe nagy nyugtalanságot és félelmet okoz nekik. Merénylettől félnek, s haboznak, részt vegyenek-e ez ünnepen. Végre is baj nélkül folyik le az, de a nép kigúnyolja s kineveti a direktorokat, Barras beszédét és a *Vive la république* kiáltást mogorva csendben fogadja.³

Ez elszórt szimptomatikus jelenségekkel teljes összhangban áll a választások eredménye. Dacára annak, hogy az első választás közvetlenül a vendémiaire i napok után,⁴ ezek hatása alatt folyik le, a törvényhozó testületek szabadon választott harmada majdnem kizárólag royalistákból áll s tekintélyes ellenzékot alkot, mely mint kisebbség is sok gondot, sok kellemetlenséget okoz a direktóriumnak. Amint pedig az új választások ideje közeledik, egyenlő erővel nyilvánul itt a remény, amott a félelem, hogy a szabadon választott második harmad e kisebbséget többséggé fogja átalakítani.

¹ II. 159.

² II. 237.

³ II. 285

⁴ 1795 októberben.

Tanúsítja ezt a royalisták és a direktórium magatartása egyaránt— Azok egész akciójuk súlypontját a választási küzdelemre helyezik. Fölbontott leveleiknek, elfogott ágenseik vallomásainak s a kormány közegei jelentéseinek egybehangzó tanúsága szerint céljuk a közvélemény meghódítása, a választók közönyének legyőzése, főtörekvésök annak biztosítása, hogy híveik megjelenjenek az urnánál s ugyanazon jelöltekre adják szavazataikat. Emez a teljesen jogosult politikai harc elnyomására használja föl jóformán korlátlan rendőri hatalmának minden eszközét. A royalista ágensek állandó kémkedés és üldözés tárgyai; kiutasítás, börtön, sőt verpad vár reájok oly tetteikért, melyek az egyéni és politikai szabadság legegységesebb alkatelemei.

1797 januárban royalista «összeesküvést» fedeznek föl, s három királyi kommisszáriust fognak el Parisban. Ezek összeköttetésben állottak a pasetendenssel, megbízást kaptak a mozgalom szervezésére és vezetésére, s e célból élénk levelezést folytattak vidéki barátaikkal, de ez egész akció is kizárólag a választások befolyására irányult, azok útján, royalista többség megválasztásával, békés úton kívánta a restaurációt elérni. Haditörvényszék elé állítják őket, ők megtámadják ennek illetékességét s a semmitőszék az ügynek rendes bírósághoz áttételét rendeli el. A direktórium megtiltja e végzés végrehajtását, utasítja a haditörvényszéket az eljárás folytatására s részint közvetlenül, részint rendőrmisztere útján igyekszik ennek ingadozó tagjait a halálbüntetés gyors kimondására reá bírni. A haditörvényszék mindezek ellenére csak elzárásra ítéli őket.¹ A direktórium szabadság szeretőbb tagjai azonnal el akarnák a törvényszék tagjait mozdítani, Barras bölcs mérsékletre inti őket, s iöltünés elkerülése végett a szükséges «epuratiót» későbbre halasztják. Ami pedig az összeesküvést illeti, azokról Merlin igazságügy-miniszter kipróbált jogtudománya gondoskodik: javaslatára kimondja a direktórium, hogy a haditörvényszék csak az elcsábítás (embauchage) bűnében ítélezhetett, a többi vádpontokat pedig a rendes bírósághoz teszi át.

Mentől közelebb jut a választások napja, annál kétségtelenebb, hogy azok a monarchisták teljes győzelmével fognak végződni, s a direktórium leleményessége mind újabb és újabb expedienseket fedez föl a köztársaság védelmére. Azon javaslattal lépnek a tör-

¹ 1797 ápr. 9. – II, 376.

vényhozás elé, hogy a választónak szavazata beadása előtt a királyság gyűlöletére kelljen megesküdni,¹ a belügy- és rendőrmisztert ismételve fölhívják, hogy jó választásokról gondoskodjanak. Az elsőfokú választótestületek március végén választják meg a választóférfiakat. Üléseik nagy izgatottságban folynak le, a «patrióták» sok helyen erőszakkal zavarják meg azokat, de azért eredményük kedvezőtlen, majdnem az egész országban, s a megválasztottak legnagyobb része a «ci-devant»-ok veszedelmes kategóriájához tartozik.²

Május 20-án lép az ezek által választott új harmad törvényhozói jogainak gyakorlatába. Már az elnökség megválasztásánál jelentékeny royalista többség mutatkozik, s a direktóriumból sorsolás útján kilépő Letourneur helyére a határozottan royalista Barthelemy-t választják. A törvényhozás és a direktórium többsége között mielőbb nyílt konfliktusra kerül a dolog. Azok ösztönyszerűen veszik elő a parlamenti harcok természetes fegyvereit, hogy a kormányzat irányára befolyást gyakorolhassanak, s ez irányú törekvések Carnot-ban állandó szövetségesre találnak. Ez időtől fogva éri el tetőpontját az ellentét közte, ki a nemzeti akarat előtti meghajlás nagy elvét proklamálja s a három «patrióta» direktor között. Ez utóbbiak szoros szövetségre lépnek egymással s elhatározzák, hogy megmentik a hazát, vagyis megvédik saját uralmukat bármi áron, bárminő eszközökkel. Az ellentét mind élesebbé, a helyzet mind kritikusabbá lesz. A direktórium Hoche csapatait vonja Paris közelébe és szabadságolt tisztekkel özönlí et a fővárost, a törvényhozás hevesen tiltakozik az alkotmányértés ellen, javaslatokat készít a direktórium hatalmának megszorítására s a háznagyok³ Pichegruvel élükön a fegyveres védelem eszközeiről tanácskoznak. Barras megelőzi őket, parancsára szeptember 8-án éjjel tömegesen elfogják és deportálják az ellenzék vezetőit, s két direktort és 197 törvényhozót fosztanak meg állásuktól. A csonka testületeket másnapra hívja össze, ezek persze elhatározzák, hogy a csapatok és a republikánusok «ont bien mérité de la patrie», törvénybe iktatják a tett intézkedéseket, s Merlin és François megválasztásával egészítik ki a direktóriumot.

¹ Serment de haine contre la royauté et l'anarchie. II. 348.

² II. 368.

³ Inspecteurs de la Salle.

Mi sem jellemzi inkább bizonyos radikális körök szabadságszeretétét, mint az, hogy ez államcsínyt széles körökben bár formailag törvénybeütköző, de lényegileg üdvös és hazafias tettek, a szabadság megmentésének tekintik vagy kívánják föltüntetni ma is. Ez államcsíny elkövetői a patrióták, a szabadsághősök; összeesküvők, hazaárulók azok, kik, mint a nép nagy többségének mandatariai, a választásokban minden kétséget kizárólag nyilvánult nemzeti akarat érvényesítésére törekedtek. Eszünkbe jut azon német demokrata bizottság kiáltványa, mely így kezdődött: «a népfelség tántoríthatatlan hívei vagyunk, a monarchiát semmiféle többség nem fogja reánk erőszakolhatni». A valódi demokrácia/ a valódi republikánizmus egész politikai rendszere a nép önrendelkezési jogán alapszik. Demokráciában a többség korlátlan szabadsággal választja azon alkotmányt, azon államformát, mely alatt élni kíván, felségsértő és hazaáruló az a kisebbség, mely a többséd akaratának bármely okból, bármely irányban ellenszegül. Megihajlás a nemzeti akarat előtt az igaz szabadságszeretet első kritériuma, s aki radikális elveit egy nemzet többségére akarja reij erőszakolni, époly rossz, ha nem rosszabb zsarnok a legvadabt kényúrnál. Az a klikk, mely a fructidori államcsínnel a törvényi hozás többségét törte meg, a nemzeti akarat érvényesülése ellenj követett el merényletet s e teljesen jogosult törekvés képviselői küldte Guyana gyilkos éghajlata alá.

Igaz, az alkotmány nem adott a törvényhozásnak jogot befolyást gyakorolni a kormányzat irányára, de vajon melyik monarchikus parlament hivatkozhatik e tekintetben tételes törvényre? Nem az áll-e minden monarchikus alkotmányban, hogy a végrehajtó hatalom az uralkodó s a minisztereket ő nevezi ki? Miért legyen megengedett, jogosult, sőt elismerésre méltó monarchiákban arra törekedni, hogy az uralkodó e jogát a parlament kívánságaival összhangban gyakorolja, és összeesküvés, haza és szabadságellenes merénylet ugyané törekvés, ha az a köztársaság végrehajtó hatalma ellen irányul.

Igaz az is, hogy a királyság visszaállítására való törekvés titkos, be nem vallott mozgalom volt, s e szempontból összeesküvésnek joggal nevezhető, de ennek egyszerű oka az, hogy az akkori törvények megfosztották a francia nemzetet minden köz-; társaságban élő polgár azon eminens jogától, hogy törvényes eszközökkel harcoljon azon alkotmány eléréseért, amelyet a leg-

jobbnak tart, s fejével lakolt volna mindenki, ki bevallja, hogy a királyság helyreállítására törekszik.

Tisztán a forradalmi törvények zsarnoki szelleme miatt kellett titokban tartani oly politikai törekvést, melyet szabadon, senki által nem gátolva vallhat magáénak minden valóban szabad köztársaság minden polgára.

A rajongók és kalandorok törpe kisebbsége győz tehát újból a nemzet józanabb és mérsékeltbb többsége fölött, mint Franciaország történetében annyiszor azelőtt és azóta. A történelem lapjain átvonul a szomorú igazság, hogy amazok rendszerint tevékenyebbek, erélyesebbek, elszántabbak ezeknél. A rajongót szenvedélyé vált meggyőződés, a kalandort az életföntartás ösztöne hajtja előre; egész énjét, akarata, indulatai egész erejét viszi a politikai küzdelembe mindkettő, a mérsékelt pártok nagy tömegét ellenben a szenvedélytől ment higgadt meggyőződés vezeti. E meggyőződésnek nagyfokú kötelességérzettel kell párosulnia, hogy elég erélyt, elég ellenálló képességet nyerjen amazok támadásaival szemben. A szabadság nyugodt és boldog élvezetét ki kell a nemzeteknek érdemelniök, nemcsak életöknek azon válságos napjaiban, midőn a lelkesedés, a vagyont és életet áldozni tudó haza- és szabadságszeretet egész nemzeteket tud hőstettekre ragadni, de a közélet hétköznapi küzdelmeiben is. A nemzet legjobbainak s ezek mögött az értelmesebb és komolyabb társadalmi körök egész haderejének ilyenkor is meg kell állnia helyét, teljesítenie kell kötelességét, magánérdekeivel, kényelmével, nyugalmaival nem törődve. Kellemetlen küzdelemre szánja el magát, ki a rajongónak avagy a kalandornak áll útjába. Sáros úton kell lépésről lépésre tovább húznia a közügy szekerét, szenvedélyes támadásokat, méltatlan vádakot kell eltűrnie, s jutalma önfeláldozó küzdelmek közt végigszolgált hosszú közpálya végén legfőljebb hideg elismerés, míg késő nemzedékek hálás szeretete övedzi a boldogak emlékét, kiket a sors kegye egy-egy nagy pillanat szerencsés hőségé vagy mártírjává avatott. De amely nemzet többsége a kötelességteljesítés e módját nem gyakorolja, a küzdelem e fajától visszavonul, hazája sorsát a szenvedély és önérdek által vezetett túlzó pártok kétes kísérleteinek önmaga szolgáltatja ki.

A fructidori államcsíny egy időre teljesen elfojtott minden royalista mozgalmat. A rémuralom alatt megtizedelt s rettegésbe ejtett mérsékelt többség választottjainak kiűzését és deportálását

némán túri el, s a közéletben tovább szereplő' egyének és pártok kizárólag az 1795-iki alkotmány párthívei sorából kerülnek ki. A politikai küzdelmek teljesen nélkülöznek minden elvi tartalmat S mindjobban elmérgesülő személyes civakodássá fajulnak el; minden cotteria, minden szereplő egyéniség igyekszik lehetőleg kivenni részét a hatalomból s annak anyagi előnyeiből. A direktórium kebelében is kitör újból a viszálykodás; Merlin s François, majd az ezt föl váltó Treilhard¹ minden tekintetben méltó társai Hewbellnek és Barrasnak, s üléseiket, a konc fölötti marakodás visszataszító jelenetei töltik be. Csak egyben értenek egyet mindnyájan, az oly nehezen szerzett hatalom védelmében. A rendőrség önkényesebben garázdálkodik, mint valaha, a haditörvényszékek tömegesen lövetik agyon az uralkodó régime ellenfeleit s midőn 1798 tavaszán az új választások eredménye minden erőszakoskodás ellenére ismét kedvezőtlen reájok nézve, a csonka törvényhozás engedelmes többségével egyetértve a floreal 22-iki államcsínnel segítnek magukon. A képviselőház bizottságot küld ki a választások megvizsgálására s ez jelentésében előadja, hogy «nem kell tekinteni némely absztrakt elveket, melyek szigorú követése védtelenné tenné a kormányt merész összeesküvőkkel szemben. Kettős összeesküvés van, royalista és anarchista, miért is utasítsa vissza a ház úgy a royalista, mint az anarchista képviselőket, különítse el a búzát a konkolytól». Indítványozza tehát, hogy a választások nagy része megsemmisíttessék, s a kisebbség jelöltjei ismertessenek el megválasztott képviselőkül.² Az indítvány elfogadásával újból megmentik a hazát, de azért e gyalázatos kormányzati rendszert sokáig föntartani képtelenek. Napról napra gyűlöltebbé lesz az, napról napra mélyebb megvetés veszi körül, s az 1799-iki választások által megerősödvé a direktórium tagjai ellen legyőzhetetlen támadást intéznek azok személyes ellenségei. Eewbell sorshúzás útján lép ki, a többit fenyegetéseik által lemondásra kényszerítik, «gyedül Barras marad meg állásában. Minő cselszövény által sikerült ezt elérnie, arról mélyen hallgat emlékirataiban, csak azt tudjuk meg ezekből, miszerint mindent elkövetett, hogy társaitól lemondásukat kicsikarja, kijelentette előttök, hogy beadja lemondását ő is, anélkül, hogy erre csak egy pillanatig is gondolt volna.³ Helyén marad tehát, de a vezérszerepet mindinkább Siéyes

¹ 1798 május.

² III. 220.

³ III. 364.

veszi át. A híres abbé, ki oly őszinte áhítattal imádkozott saját szellemi nagyságát, hogy az ebben való hitet másokban is képes volt felköltetni, kezdetől fogva ellensége az 1795-iki alkotmánynak. Duzzogva állott volt félre, midőn azt készítették, s elejétől fogva hirdette, hogy csak az ő alkotmánya képes megmenteni Franciaországot. A direktori állást, melyet visszautasított volt akkor, elfogadja most: érettnak tartja a gyümölcsöt. Érett is az, de nem az ő szillogizmusai számára; erősebb, uralomra termettebb kezek nyúlnak utána. Mialatt tetőpontra hág az elégedetlenség és az anarchia, mint villámcsapás érkezik a hír Parisba: Bonaparte hazaérkezett. Október közepén érkezik a fővárosba, elhívteti Siéyeszel, hogy az Ő nagy eszméit fogja megvalósítani, a direktórium szeme láttára szervezi maga körül a katonai és polgári celebritások és nagyravágyók tömegét, kik első perctől udvart képeznek körülte, s három héttel hazaérkezése után véget vet az egész komédiának.

Barras ez időbeli magatartását szándékos homályban hagyják ez emlékiratok. Indulatosan tiltakozik a közreműködés vádjá ellen, de saját vallomása szerint, keresztüllátott Bonaparte tervem, értesült lépéseiről anélkül, hogy bármit is tett volna megakadályozásukra, midőn pedig az államcsíny végrehajtása vette kezdetét. Brumaire 18-dikának délelőttjét otthon, tétlenül tölti el, s délután lapos hízelgéssel telt levélben adja be lemondását. Visszavonul a magánéletbe, életének hátralevő harminc esztendejét összeharácsolt vagyonát élvezve tölti el. Emlékiratainak ez időszakra vonatkozó utolsó része sem történelmi, sem általános emberi érdekekkel nem bírhat. Silány egyéniségét jelentőséggel csak az ruházta föl, hogy az események találkozása egy nagy nemzet élére állította, nagy események részesévé vagy közvetlen szemlélőjévé tette őt, s hogy nem egy alkalommal döntő hatást gyakorolt hazája sorsára.

Talán soha sem inkább, mint a fructidori államcsíny alkalmából, midőn a royalista többség érvényesülését elsősorban az ő merészsége akadályozta meg. Mily csekélységek döntenek olykor milliók sorsa fölött! Vajon, ha 1797 tavaszán a sors nem Letoumenr, de a többséghez tartozó valamelyik direktor kilépését határozza el, s a direktórium többsége Carnot vezetése alá kerül, nem történt volna-e meg a restauráció még 1797-ben, nem juthatott volna-e el Európa 1814-hez, a császárság iszonyú vérontásai nélkül? Nem

borzasztó-e ily játékszernek látnunk az emberiséget a vak sors kezében, melynek egyetlen szeszélye évtizedek szenvedéseit, million .pusztulását, nyomorát idézi elő?

De nézzünk csak jobban a dolgok mélyére: lehetett volna-e restauráció, mely a békét visszaadja s a forradalom nagy vívmányait a francia nemzet és az értelmiség számára biztosítsa közvetlenül a rémuralom után? Nem éledtek volna-e föl a királysággal együtt az ancien régime összes előítéletei, nem kívántak volna-e véres bosszút a kiállott szenvedések, a legyilkolt rokonok, barátok vérlázító emlékei, nem tették volna-e azok Franciaországot újabb testvérharc színterévé. Nem mélyebb történelmi szükség követelte-e, hogy pár évig eltűrje még Franciaország a direktórium lealázó uralmát s a katonai despotizmusra érjen meg ezalatt, hogy elkövetkezhessek a jogegyenlőség társadalmi rendjének nagy kodifikátora, s a forradalom vívmányait az emberiség örök tulajdonává tegye? Nem volt-e szükség az ő vas kezére, hogy helyreállítsa e szenvedélyek által szétszakgatott nemzetben a békét és nyugalmat? Az ő uralmának fénye, megpróbáltatásai és végzetes bukása nem voltak-e szükségszerű előfeltételei annak, hogy a francia nemzet békében éa szabadon élhessen királyai alatt?

És vajon a többi nemzetek Napoleon zsarnoki hatalmát hiába, szenvedték-e át, hiába omlott-e a legjobbak vére a fölszabadulási harc gigászi küzdelmeiben? Nem volt-e a szenvedések, az erőfeszítések, a vérontás e szörnyű korszaka nagy lecke királyok és nemzetek számára, nem kellett-e e súlyos megpróbáltatásoknak bekövetkezniök, hogy fölrázzák a népek szunnyadó szabadságszeretetét és nemzeti öntudatát, s szellemileg és erkölcsileg megifjodott új nemzedéket hívjanak életre, mely kiküzdhesse az alkotmányos szabadság és nemzeti függetlenség áldásait?

Nem, az emberiség sorsát nem pusztá véletlen intézi.

Egyes, a történelmi kapcsolatból kiszakított események látszhatnak olykor a véletlen játékanak, de tekintsük őket a magok benső összefüggésében, s megilletődve fogjuk az emberiség sorsát intéző bölcs gondviselés ujjának nyomát fölismerni azokban. Nem vak sors szeszélye hányja az emberiség hajóját cél és rendszer nélkül ide s tova, egy bölcs kéz vezeti azt megpróbáltatások, szenvedések, vérontások szikláit és zátonyai között mindig tovább magasztos rendeltetése felé. Kicsinyek és nagyok, gyengék és erősek, egye-

sek és nemzetek öntudatlan eszköze az ő kezében; az ő akaratát szolgálta, az emberiség fejlődésének ügyét munkálta e sorok hőse s azon dicstelen kormányrendszer is, mely az ő egyéniségének oly méltó kerete.

SADOWÁTÓL SEDANIG.¹⁻²

I.

A második császárság a krími háború győzelmes befejeztet követő párisi kongresszussal érte el fényének és hatalmának tetőpontját. III. Napoleon pozíciója benn Franciaországban rendíthetetlennek látszott. A forradalom gyermeke megzabolázta saját szülő anyját, rendet és nyugalmat teremtett s Franciaországot, minden felforgató áramlatnak ezt a rettegett tűzhelyét katonailag fegyelmezett egyeduralom vasmarka alá hajtotta.

A decemberi államcsíny legszkeptikusabb bírálói is kalapot emeltek a siker előtt. Az elismerés, a bámulat, majdnem a rokonszenv hangján kezdtek az új császárról beszélni azok is, akik trónra léptét a legbántóbb gúnnyal és gyűlölettel fogadták.

Ezek közül leszámolt a legveszedelmesebbel. Miklós cár, a legitimitás öre, a forradalomtól reszkető fejedelmek sziklaszilárd támasza, a szent tradíciók fénylő pajzsa, a nagy autokrata, aki több mint három évtizeden át uralkodott Európán, nem él többé. De halála előtt legyőzhetetlennek hitt seregeinek vereségét s a szentszövetség rendszerének végleges bukását meg kellett érnie.

Sebastopol sikeres ostroma félelmetes színben tüntette fel a bonapartizmus katonai hatalmát. A császárnak e hosszú háború alatt kifejtett diplomáciai ügyessége s a békekötésnél tanúsított előrelátó mérséklete homlokát az államférfi dicsfényével vette körül. A 48-iki események által alapjában megrendítet, de Olmützben újból egybeforrasztott szentszövetség véglegesen szét volt robbantva. Ausztriának a keleti kérdésben tanúsított magatartása

¹ Felolvasta a M. Tud. Akadémiának 1912 május 5-én tartott ünnepélyes közülésén.

² Megjelent a M. Tud. Akadémia kiadásában Értkezések a történeti tudományok köréből. XXIII. kötet, 5. szám. (1912.) és M-F. 1912 ápr.-jun.

magara vonta Oroszország féktelen gyűlöletét s egyúttal tanúbizonyosságot tett arról a dolgok mélyén fekvő, elháríthatatlan érdekellentétről, amely e két nagyhatalom között fennáll mindaddig, amíg Oroszország le nem mond balkáni hódító terveiről. Poroszországnak mindkét régi szövetségesét kímélni óhajtó magatartása mindkettőnek bizalmatlanságát kelti fel s az öntudatra ébredni kezdő német nemzetnek nemzeti egységre törekvése újabb elháríthatatlan súrlódások magvát rejti méhében.

Ebben az alkatelemeire felbomló régi világban mintha a parvenu francia császárság alkotná az egyedüli nehézkedési központot. Anglia a békekötés körüli súrlódások dacára büszke és boldog, hogy barátságával dicsekedhetik. Oroszország már a párisi kongresszuson az udvarlás tüntető jeleivel halmozza el. Ausztria a vele való barátságban keresne támaszt Oroszország bosszúvágyával szemben és megnyugtatót olasz tartományainak biztonsága felől. Az olasz népnek függetlenség és egység utáni vágya őtől várja az üdvösséget. A kis Piémont a nagy Cavour által vezetve részt vesz már a háború utolsó szakában is s a párisi kongresszuson kifejtett tevékenységében előrevetíti a régi világot alapjában megváltoztató események fenyegető árnyékát. Ebben az egész, sarkaikból kivetett, ingadozó, háborgó világban Napóleontól fél, Napóleontól vár mindent mindenki. Ő áll az események középpontjában; remény és félelem, rokonszenv és gyűlölet, forradalom és reakció egyaránt reá függeszti tekintetét.

Csodálatos, de mégis igaz, hogy a franciák császáranak kegyéért való eme tülekedésben a legexponáltabb, legkisebb és legnagyobb hatalom marad leghátul. Senki nem várhatja annyit Napóleontól, mint az Olmützben megalázott és régi túrhetetlen helyzetének békőiba brutális kíméletlenséggel visszataszított Poroszország. Hiszen csakis a dolgok új rendjétől várhatja elégtételt e megaláztatásért s olyan térfoglalást Németországban, amelyik saját létét biztosítsa s nagy királyai és államférfiai által előkészített német missziójának betöltésére képesítse.

És mégis, az élénk szellemű, nagytehetségű, de veszélyes álmok büvkörében élő porosz király s előítéleteit legyezgető, félig fanatikus, félig fantaszta, félig hipokrita környezete az egyedüli kormány Európában, amelynek gyakorlati politikáját még mindig a bonapartizmus elleni gyűlölet irányítja, amely bélpoklosként kerül a franciák császárat, alig-alig tesz vele szemben eleget az

udvariasság követelményeinek s minden igyekezetét arra irányítja, hogy a benne rejlő veszedelemtől megvédeni segítse Európa régi hatalmasait. IV. Frigyes Vilmos, Gerlach, Mannteuffel s mindazok, akik a porosz politikát akkor irányítják, az Antikrisztus megszemélyesítőjét látják Napóleonban, akivel nem érintkezhetik az Isten kegyelméből nyert fejedelmi jog kegyes letéteményese, s minden csalódás, minden újabb kellemetlen tapasztalat dacára az Ausztriával fennállott jó viszony, a század első felében virágzott német dualizmus helyreállításában látják feladatukat.

Ezt a kormányt a német politika ütköző helyén, Frankfurtban Bismarck képviselte. 1851-ben, 36-ik életévében, jóformár mint politikai újonc kerül oda. Hiszen csak a 47-48-iki események hatása alatt lép ki a teljes ismeretlenség homályából; akkori tünik fel markáns egyénisége a porosz Landtagban s kelt csodálkozással és gúnyos kétellyel vegyes figyelmet, mint az ultra^konzervatív porosz junker felfogásnak rettenthetetlen bátorságú, éles elméjű, szenvedélyes, túlzó, szűk látkörű lovagja, aki a brandenburgi junker hűbéri odaadásával ragaszkodik uralkodójához, hiszen még kancellár korában is hűbérurát, a brandenburgi választófejedelmet látja benne.

A sárbarántott királyi hatalom rehabilitálása, harc a forradalom ellen és szövetség Ausztriával: ezek politikai gondolkozásának sarkpontjai. Ujjongva üdvözli az Ausztria nélküli német egységre törekvő Eadowitz-féle porosz politika bukását. Olmütz sem támaszt lelkében keserű érzéseket; minden más benyomás felett praedominál a forradalom végleges leveretése, a régi rend helyreállítása feletti öröm. Ezen elvek s ezeknek merész és frappáns hirdetése által vonja magára királyának rokonszenvét és figyelmét, aki, mint maga mondja, tanulni küldi e kezdő politikust Frankfurtba, a magas politika iskolájába.

Ez a kinevezés általános csodálatot kelt mindenfelé.

— Volt bátorsága elfogadni? — kérdi a király a kinevezést megköszönő Bismarcktól.

— Hogyne volna bátorságom elfogadni, ha felségednek bátorsága van kinevezni, — volt rá a kezdő diplomata válasza.

1851 nyarán foglalja el állomását. Már a legelső napokon kelt levelei és jelentései két dologról tanúskodnak. A diplomácia fontoskodó semmittevése csodálkozással s gúnyos lenézéssel tölti el. «Csak lappaliákkal kínlódnak itt az emberek — írja feleségének —

s ezeket a diplomatakat a maguk fontoskodó szatócskodásukkal (Kleinigkeitskrämerei) sokkal nevésegebbnek tartom a méltóságának érzetével eltelt képviselőnél. Ha rendkívüli események nem jönnek közbe – ezeket, mi hyperboles Bundestag-emberek sem előre látni, sem vezetni nem tudjuk – úgy biztosan tudom, hogy amit két vagy öt év alatt létre fogunk hozni, azt 24 óra alatt megcsinálnám, csak egy álló napig lennének a többiek okosak és igazmondók. Soh'se vontam kétségbe, hogy mindannyian vízzel főznek, de hogy a levesük ilyen gyenge vízleves, amelyikben egyetlen árva zsírszemecske sem található fel, az mégis meglep. Rohamosan haladok abban a művészetben, hogy sok szóval semmit se mondjak. Hosszú ívekre kiterjedő jelentéseket írok, amelyek lendületesen gördülnek, mintha vezércikkek volnának és ha Mannteuffel elolvasásuk után meg tudja mondani, hogy mi van bennök, akkor többet tud én nálam. Úgy tesz mindenikünk, mintha elhinné a másiktól, hogy tele van tervvel és gondolattal, pedig egyikünk épen olyan kevésbé tudja, mint a másik: mi legyen Németországból. Még a legmaliciózusabb demokrata sem hinné, mennyi charlatánéria és fontoskodás van ebben a diplomáciában.» Még május havában írja azt a jelentését Mannteuffelhez, amelyikben a Bundnál levő osztrák diplomaták mesteri kézzel s a minden pózt és fontoskodást lenéző lángelme fölényes gúnyjával jellemezvék.

Az emberek és a hivatás értékéből való ezzel a gyors kiábrándulással karöltve jár a Bund politikai fontosságának s az osztrákporosz entente életrevalóságának helyesebb megítélése is. Egy hónappal Frankfurtba érkezése után írja Mannteuffelnek: «Már idejövetelemkor sem fűztem sok várakozást a Bundestag működésének eredményéhez, de ez a szerény várakozás is lényegesen csökkent azóta. Kétségtelenül becsületesen meg kell a próbát tennünk, de azt hiszem, előbb-utóbb meg fogunk róla győződni, hogy német politikát nem lehet a Bund keretében csinálnunk, hanem ez irányú törekvéseinket inkább a vámpolitikára, törvényhozásra és védrendszerre vonatkozó külön egyezményekben kell keresnünk.» Három évi frankfurti időzése után pedig egy kedvetlen pillanatában azt írja, hogy lassacsckán átengedi magát a teljes közönyösség hangulatának, miután azzal hízlelhet magának, hogy a Bundot szép csendesen saját értéktelenségének megsemmisítő öntudatára ébresztette.

Ezen tanulságaival lépést tart kiábrándulása az osztrák

barátság illúzióiból is. Porosz önértetét mélyen sérti s kemény reagálásra indítja Thunnak, majd Prokeschnek elnöki prsepotenciája. De ennél sokkal mélyrehatóbb objektív kételyek keletkeznek benne az osztrák kormánnyal való egyetértő működés lehetőségére nézve. Jóformán első jelentéseiben kifejezésre jut ez az aggály s aztán fokozatosan erősödik, míg végre azokban, az észleleteit és ezekre alapított politikai hitvallását egybefoglaló nagy jelentéseiben, amelyeket frankfurti működésének utolsó időszakában küld Berlinbe, valóban megdöbbentő erővel és előrelátással juttatja kifejezésre azt a meggyőződését, hogy Poroszország nem kerülheti el az Ausztriával való alapos leszámolást.

1856 április 26-án, 1857 február 4-én és 1858 március havában kelt jelentéseiben foglalkozik részletesen ezzel a kérdéssel. Kifejti, hogy a német nagyhatalom egyetértő eljárásának az a hallgatólagos megegyezés volt előfeltétele, miszerint Ausztria a német Bund vezetését Poroszországnak engedte át, amiért cserében ez utóbbi Ausztria európai politikáját támogatta. Ez volt a helyzet a 48-iki eseményekig, amelyek felidéztek a porosz és osztrák német politika közötti ellentétet. Ennek látszólagos elsimulása után is ahhoz a Schwarzenberg-féle politikához ragaszkodik Ausztria, amelyik az ő részére követelte a vezetését a német ügyekben is s Poroszországot második helyre kívánta leszorítani. Ez teszi lehetetlenné a német dualizmus békés fenntartását, ez teszi értelmetlenné, sőt veszélyessé a Bundot reá nézve, mert a függetlenségüket elsősorban Poroszországtól féltő közép és kis államok Ausztria oltalma alatt keresnek menedéket s minden körülmények között neki biztosítják a Bundestagon a többséget. Épen ezért Poroszországnak a maga német politikáját s Németországgal szemben hivatásának betöltését nem a Bundban, de a Bundon kívül kell keresnie. Poroszország érdekei, tradíciói és törekvései a német politika terén ellentétben állanak a kisméretű *kormányok* érdekével, de azonosak a népek érdekével. Nem a kormányok, de a népek rokonszenvében kell tehát Poroszországnak az erőforrásait keresnie. Ebből a célból szabadabb és modernebb politikát kell követnie. A porosz király az egyedüli kontinentális uralkodó, aki nem szorul bajonettek védelmére, hogy saját országában biztonságban érezze magát. Az ő hatalma olyan biztos alapokon nyugszik, hogy a népképviselő szabadabb tevékenységét tűri meg, mint bármely más kontinentális uralkodóé. Poroszországban több politikai szabadság

egyeztethető össze a kormány tekintélyével, mint a többi német államban. Meg kell tehát engedni a német nemzetet foglalkoztató politikai kérdések szabad vitáját képviselőházban és sajtóban, magához kell ragadni a vezetést a német nemzeti törekvések terén, mereven elzárkózni a Bund hatáskörének minden növelése elől, tiltakozni minden majorizáltatás ellen és a szomszéd kis államokkal való külön egyezmények útján vinni előre Poroszország hatalmát s a német nemzet ügyét.

Ahogy a német politikában, úgy a nemzetközi érintkezésekben is emancipálni kell Poroszországnak magát az osztrák szövetség alól. Már 1856 április havában kifejti, hogy az európai politika súlypontja Parisba helyeztetett át. Franciaországnak udvarol, Franciaország kegyét keresi mindenki.

Egy nagyhatalom van, amelynek nincs Franciaországgal ellentétes érdeke: az orosz birodalom. A francia-orosz szövetség természetes, szükségszerű fejlemény tehát, amelynek előbb-utóbb be kell következnie.

Napoleon nem született hadvezérnek, háborút csak azért kell viselnie, hogy presztízsét a francia nemzet előtt fenntartsa s így trónját biztosítsa. Ezen cél elérésére igyekezni fog valamely olyan kérdést nyilatvartani, amely bármely percben előidézhető konfliktus magvát rejti magában. Ilyen gyanánt most az olasz kérdés jelentkezik, amelynek napirendre tűzését elősegíti az Oroszország és Ausztria között beállott elhidegülés. Ezzel a veszéllyel szemben Ausztria a Bundban és Poroszországban keres szövetséget. Gyávaság volna kétkedni a győzelemben, ha az egész német nemzet és Ausztria ereje becsületes, megbízható szövetségben összeforrvan egész erőfeszítéssel fordulna szembe a francia-orosz szövetséggel. De elképzelhető-e ilyen becsületes szövetség a jelenlegi viszonyok között, amidőn az Ausztria és Poroszország közötti viszonyból hiányzik a kölcsönös bizalomnak, az érdekközösségnek minden előfeltétele? Háború esetében ennek súlya és kockázata elsősorban Poroszországra nehezednék. A kis német államok csak akkor vennének híven részt e küzdelemben, ha Oroszország is a szövetséghez csatlakoznék s hátukat kelet felől jiedve éreznék. De ma nincs a kis államok követei között egyetlenegy sem, aki a francia-orosz szövetséggel szemben komolyan venné a német Bund iránti kötelezettségeit s «nekünk – úgymond – Bundestag-követeknek a jól nevelt római augurok egész komolyságára van

szükségünk, hogy ilyen viszonyok között a Bundeskriegegről, mint valami komoly lehetőségről beszéljünk».

Ausztriának Poroszország létérdekeivel öntudatosan szembe-helyezkedő német politikája e két német nagyhatalom közötti őszinte szövetséget is lehetetlenné teszi. Mindenik görbe szemmel nézné a másiknak megerősödését s az együtt vívott háborúban is mindenkinek arra kellene törekednie, hogy az ne járjon haszonnal szövetséges társára nézve. Győzelmes háború esetén ismétlődnék, amit a bécsi kongresszuson megértünk, s Ausztria volna az első, amelyik már a békekötésnél összejátszanék ellenünk tegnapi ellenségeivel. «Ebben a politikai helyzetben *Németország szűk kettőnk számára. Mindketten ugyanazt a vitás tábla földet szántjuk* s mindaddig, amíg tiszta helyzetet nem teremtettünk, Ausztria az egyedüli állam, amellyel szemben jelentékeny kár vagy jelentékeny haszon érhet bennünket. A német dualizmust V. Károly óta minden században egy alapos háborúnak kellett szabályoznia. Nincs messze az az idő most sem, amidőn létünket egy Ausztriával vívott háborúban kell megvédenünk s azt hiába próbáljuk elkerülni, mert a német ügyek természetes fejlődése nem ismer más megoldást. így állván a dolog, örület volna, egy Ausztriáért vívott háborúban tenni kockára életünket. Ezt a veszedelmet más szövetség lehetőségének nyitvatartásával kell elhárítanunk. Ez az esetleges szövetség pedig elsősorban Franciaország lehet.»

A történelemből vett érvek egész tárházát vonultatja fel Bismarck, hogy királyának a franciák s a Bonaparték elleni kettős gyűlöletét lefegyverezze. «Forradalmi eredetű a francia császárság? – kérdi önmagától. – De hát melyik európai nagyhatalom az, amelynek távoli múltjába több-kevesebb jogtalanság nem keveredik? Vajjon Anglia, Belgium, Portugália, Spanyolország s más államok uralkodói nem forradalmi tényekből merítik-e jogcímüket s hol van a határ, amelynél a forradalmi eredet elveszti diszkvalifikáló hatását? A Bonaparték nem csinálták a forradalmat; ellenkezőleg befejezni, megfékezni akarták azt s ma is a francia császárság áll szemben a forradalom hidrájával, amelyet Anglia igyekszik a kontinens uralkodóira reá uszítani. XIV., XV. és XVI. Lajos sokkal többet tett a forradalomért, mint az összes Bonaparték együttvéve/^Különb is egészen új s csak a francia forradalom óta felkapott elv az, hogy hatalmuk legitimitását keressük szövetségeseinkben Törődjünk saját királyunk legitím jogaival, –

mondja egy Roonhoz 1861-ben írott levelében is – de ne bánjuk idegen fejedelmek jogait. Saját királyom iránt hű vagyok tetőtől talpig» de abszolúte közönyös más uralkodók legitim jogai iránt s külügyi politikánkat teljesen függetlenné tenném dinasztikus rokonszenvektől.»

A Bonaparték hódító politikája sem tarthat vissza a velük való szövetkezéstől; hiszen ez a törekvés ott él a leglegitimébb uralkodók lelkében is. Épen Napóleonnak nem állhat érdekében hódító háborúk viselése, amelyek nem neki, hanem szerencsés hadvezéreinek szereznék meg a babért. Miért lássuk tehát épen Napóleonban a forradalom és a hódítás megszemélyesítőjét? Miért proskribáljuk őt az európai fejedelmek családjából, miért legyen bűnösebb dolog ő vele élni baráti szövetségben, mint a forradalmi propaganda élén álló Angliával? *Még ha más intimitások elérése volna is végcélunk, ezt a célt bajosan érhetjük el másként, mint a francia szövetség valóságán, vagy látszatán keresztül.* Csak ez által kényszeríthetjük Ausztriát a Schwarzenberg-féle német törvek el-ejtésére, úgy hogy még ha az ő vele való szövetségre törekednénk is, Franciaországnál kell kezdenünk, hogy a velünk való becsületes megegyezés szükségéről Ausztriát meggyőzzük. Passzív politikát Európa középpontján nem követhetünk; készülnünk kell a kalapács szerepére, ha nem akarjuk, hogy üllőnek használjanak bennünket. Persze, aránylag gyengéknek fogunk látszani minden más nagyhatalommal való szövetségben; ezen nem segíthetünk mindaddig, amíg erősebbekké nem válunk, mint aminők jelenleg vagyunk! Mindezeknél fogva nem azt tanácsolja, hogy szövetséget kössön Poroszország Napóleonnal, hanem azt, hogy nyitvatartsa ennek lehetőségét, ne utasítsa vissza Franciaország közeledését s tanúsítson egy kevéssel több költségmentes barátságot (kostenlose Freundslichkeiten) Napóleonnal szemben.

Íme itt van rövid, száraz, ez iratokat a bennük lüktető őserőtől megfosztó kivonatban a fiatal frankfurti követ politikai hitvallása. Későbbi nagy idők tanúságainak világításában valóban megdöbbenő hatást gyakorol. Az egész Bismarck itt áll előttünk. Nagy körvonalaiiban világosan rajzolja elénk a jövő méhében rejlő eseményeket s jelöli meg az utat, amelyen annyi izgalom, veszély, válság között öntudatos biztonsággal halad előre kitűzött célja, a Poroszország nagysága által megvalósított német egység felé.

A fél kegyvesztés, a mellőzés, a tehetetlen tépelődés nehéz

esztendein kell még átesnie, mielőtt a cselekvés terére léphetne. Frigyes Vilmos képtelenné válik a kormányzásra. A királyi hatalom gyakorlása előbb mint regensnek, majd mind királynak Vilmosnak kezébe kerül. Uralkodásának első éveiben liberálisabb és osztrákrabarátabb kormányférfiakkal tesz kísérletet. Az osztrák-ellenes tendenciái által gyanússá vált Bismarckot pétervári nagykövetté léptetik elő, hogy eltávolítsák a német politika központjából. Csak négy nehéz esztendő után közeledik az idők teljessége.

A porosz államnak belügyi válsága idézi azt elő, olyan válság, amely Bismarck törekvéseivel belső kapcsolatban áll s amelynek sikeres megoldása az ő külügyi sikereinek előfeltétele. Mint láttuk, ő panaszolja fel 57-ben kelt jelentésében, hogy gyengének fog Poroszország látszani minden szövetségben mindaddig, amíg nem fejleszti saját erejét. Mintha már akkor átérezte volna, hogy Poroszország katonai ereje nagyravágyó terveinek kiviteléhez elégtelen s hogy az ő külügyi politikája a porosz haderő jelentékeny fokozását kívánja meg. Ezt veszi kezébe Vilmos porosz király, ezen dolgoznak azok a nagy katonák, akik akkor már egészen függetlenül Bismarcktól s mit sem tudva az ő politikai törekvéseiről teljesítik a porosz haderő fejlesztése körül hivatásukat. Ebbe a feladatba buknak bele azok az államférfiak, akik Bismarckot távortartották a kormány rúdjától, újabb bizonyítékául annak a nagy történelmi igazságnak, hogy ellentétes elvekkel, érzelmekkel, rokonszenvekkel és törekvésekkel bíró egyének magasabb hatalom láthatatlan vezetésére, öntudatlanul, akarattuk ellenére munkálják ugyanazt a közös célt, amelynek megvalósulása egy adott pillanatban történelmi szükségességnek bizonyul. Bismarck ellenfelei teszik folyamatba a porosz katonai reform megvalósítását, az ő politikájának szükséges előfeltételét. Azok buknak bele az ebből kifejlődött porosz alkotmányválságba s teszik elodázhatatlan, parancsoló szükséggé, hogy mint utolsó menedékhez, ő hozzá folyamodják a sarokba szorított király.

Soká habozott I. Vilmos, amíg ezt a lépést megtette. Ösztönyszerűleg idegenkedett Bismarck nagyravágyásától. Félt, hogy kalandokba fogja sodorni a porosz államot s veszélybe dönti a dinasztiát. Roonnak egy álló esztendőn keresztül kellett egész befolyását s minden rábeszélő képességét megfeszítenie, hogy végre is legyőzze a király aggodalmait, aki, csak amidőn minden más út lehetősége elzárult előtte, 1862 október havában állította Bis-

marckot a porosz kormány élére. Javában dúlt az alkotmányválság, de önhatalmú eljárással megvalósított a katonai reform. Jóformán készen állott az a porosz hadsereg, amelyik káprázatos sikereivel ámulatba ejtette a világot. Ezzel a mindenre képes eszközzel kezében szabaddá vált a tér Bismarck előtt, megkezdhette a *francia szövetségre, vagy annak látszatára* támaszkodva Ausztriával a nagy leszámolást.

II.

Kormányzatának első két esztendejét a kezdet nehézségeinek legyőzése s a külföldi akció előkészítése veszi igénybe. A 63-iki lengyel lázadás nem várt alkalmul kínálkozik az orosz barátság megszilárdítására. A nyugati hatalmak beavatkozása s Ausztria kétértelmű magatartása által elkeserített orosz kormány csakis Poroszországban talál segítséget és támogatást s ezért cserébe biztos hátvédet nyújt a porosz politikának a következő izgalmas évek válságos fordulatai között. Az Ausztriával közösen megvívott dán háború közös birtokhoz juttatja a két rivális német hatalmasságot, osztályos atyafiakká teszi őket. Már pedig osztályos atyafiak között perre, civódásra ős leszámolásra számtalan alkalom kínálkozik. Ez a körülmény tüzi az osztrák-porosz nagy leszámolást napirendre. Ez teszi valóban aktuálissá a porosz-francia szövetség problémáját is. Ettől fogva koncentrálnak oda Bismarck minden igyekezte, hogy Napoleon magatartása ne tegye lehetetlenné az osztrákellenes porosz politikát. A fiatal frankfurti követ felállította a tézist. A saját parlamentjével elkeseredett harcot folytató miniszterelnöknek most kell azt megoldania.

Persze Napoleon és Franciaország nem az többé 1864-ben, aminek a párisi kongresszuson mutatkozott. A külszín után ítélő tömeg nem veszi még észre a hanyatlást, de a dolgok mélyén ott örül a szű, lassan, alig észrevehetően, de annál rombolóbban mutatkoznak a korhadásnak, a hanyatlásnak, a feloszlásnak első tünetei.

Még az 59-ik évi olasz háború két véres győzelem dicsfényével veszi a császárságot körül s diadalmámorba ejti az országot. De azért maga a háború rejti magában későbbi veszedelmek termékeny csiráit. Olasz politikájával kerül Napoleon saját művével, saját legbiztosabb támaszaival ellentétbe. Franciaországban a reakció hőse volt. A hagyomány, a vallás, a tulajdon öre és oltalmazója, aki maga köré gyűjtötte a francia nemzet klerikális és

konzervatív elemeit. Ezek első perctől kezdve bizalmatlanul szemlélilik a császár olasz vállalkozását. Gyűlölik a 48-iki forradalmi törekvésekkel szövethető Piemontot, elképedve látják, miként egészítik ki a Garibaldik az ő császáruk munkáját s miként emelkedik fel Franciaország oltalma alatt, legitim uralkodók és a pápai világi uralom romjain, az olasz királyság forradalmi hatalma.

Ez az ellentét Napoleon francia és olasz politikája között további bonyodalmak egész sorozatát vonja maga után s a császárság bukásáig érezteti végzetes hatását. A francia katolikusokra való tekintet kényszeríti Napóleont, hogy legalább Bómát biztosítsa a pápaság számára. Ekként az olasz egységtörekvésekkel ellentétbe kerül s az olasz egységért hozott nagy áldozatok minden gyümölcsetől megfosztja magát. Azzal, amit tett Olaszországért, saját legbiztosabb híveit idegeníti el magától s mert ezekre való tekintetből nem tesz meg mindent, elveszti az olasz nemzet hátláját is.

Persze a 60-as évek közepén nem jutott még ennyire a dolog. Velence osztrák kézben volt s az olasz törekvések egyelőre ennek meghódítására irányultak, amely akciójukban Napoleon teljes támogatása állott rendelkezésükre. A francia politika tradícióival és a francia nemzet nagy többségének felfogásával azonban ez is ellentétbe hozza őt. A francia nemzet már az újkor kezdetén egységes nemzeti államot alkothatott s a XVII. század közepétől kezdve a centralizált államhatalom s a fejedelmi autokrácia teljes súlyával nehezedhetett kis államocskákra atomizált szomszédaira. Csak európai koalíciók képesek vele a keztyűt felvenni; közvetlen szomszédai, a kis német és olasz államokkal szemben abszolút túlsúlyban érezhette magát. Ez időtől fogva csakis I. Napoleon világhódító politikája által megszakított tradíciója a francia politikának, hogy fenntartsa a két szomszéd nemzet széttagolt állapotát s a határait érintő államok feletti túlsúlyát.

Minden nehézség nélkül keresztülvihető ez, amíg szunnyad a német és olasz nép nemzeti önérzete s államalkotásra törekvő függetlenségi vágya és Franciaország csak távoli idegen nagyhatalomnak, Oroszországnak és a Habsburgoknak kabinetpolitikájával találja szemben magát.

I. Napoleon véget vet ennek az állapotnak. Az ő vasigája rázza fel lethargiájukból a népeket. Az európai népeknek ellene vívott győzelmes szabadságharca a német nemzet felébredésének

tetterejének, életképességének varázslatos megnyilatkozása volt. Igaz, azután újból felülkerekedett a kabinet politika s a bécsi; kongresszus májusi fagyként perzselte el a nemzeti élet tavaszának' fakadó rügyeit. De nem halt meg, csak aludt a leányzó. A nemzeti lélek mélyén folyt az evolúció tovább s a 48-iki események óta senki seni élhetett többé illúzióban az iránt, hogy a német és olasz; nemzet egységi vágya minden akadályt keresztültörni kész élő erő, amelynek tért kell nyitni, vagy tűzbe és vérbe kell azt elfojtani. Ezek a törekvések állnak az események központjában. Ezek irányítják az európai politikát. Mindenekelőtt ezekkel szemben kell Franciaországnak saját álláspontjával tisztába jönnie.

A nemzet katonai és politikai vezetői, mondhatni, kivétel nélkül a hagyományos politika fenntartását kívánják. Azt, amely nem számol a szomszéd népek vágyaival, létérdekével, hanem ezek romjain hegemoniát kíván leigázott szomszédai fölött s e cél elérése végett ezektől keletre fekvő, rájuk nézve idegen, vagy épen ellenséges hatalmak szövetségét keresi .jenkinél öntudatosabban, pregnansabban, nagyobb elmeállal és nemzeti szenvedéllyel nem jut ez az irány kifejezésre, mint Thiers Adolfnál. Napóleonnak a szomszéd népek iránt barátságosabb politikája ellen intézi legékesszólóbb támadásait és ezekben a filippikáiban az igazi francia hazafiság, előrelátás és államférfíui bölcsesség inkarnációját látja az egész francia közvélemény ma is. Amint hogy kétségtelen, hogy ez a politika amilyen reakciónárius, amilyen zsarnoki, amilyen lelketlen, olyan logikus és következetes.

Oroszország legalább is közönyösen viselkedett az olasz és német egységgel szemben. Egészben véve jobban szerette ő is, ha tehetetlen, kisebb államok feküsznek közte és Franciaország között. Ausztria ellensége volt a valódi német egységnek. A német Bundban nem ez egység akcióképes kifejezőjét, hanem azt az eszközt kereste, amelynek segítségével paralizálhassa, fejlődésében megakaszthassa nagy német riválisát. Az olasz egység pedig legszébb; legföltettebb, leggazdagabb, legtöbb vér árán megszerzett és visszahódított tartományait fenyegette.

Mi sem lett volna tehát könnyebb, mint megnyerni az olasz és német nemzet elleni politikára e két nagyhatalomnak vagy legalább azok egyikének szövetségét s ezek segítségével lenyűgözni az egységre törekvő nemzeteket. Meggyőződés, hogy ez rövidlátó politika, amely végleges diadalt nem arathatott. Meggyőző-

désem, hogy nincs az a katonai zsarnokság és nincs az az emberi előrelátás és energia, amely végleg letiporhassa a két élni akaró erős, fiatal nemzet függetlenségi vágyában, létért való küzdelmében rejlő elpusztíthatatlan élő erőt. Sok meddő kísérlet, sok szenvedés, sok kiontott vér árán e két nemzet ügyének végre is diadalmaskodnia kellett. De ha összefognak ellenük a határait körülvevő ellenséges erők, hosszú időn keresztül szolgátságban tarthatták volna őket s élhetett és uralkodhatott volna az ő szolgálataikra alapított francia hegemonia.

Ezzel a politikával szemben két más francia politika vezethetett volna sikerre. Ha a francia nemzet hatalmasai számolnak azzal a ténnyel, hogy állandóan nem fojthatják el a német és olasz nemzet erejét, ha arra a magasabb álláspontra helyezkednek, hogy ne ezek eltiprásában, hanem a velük való megalkuvásban és kiegyenlítésben keressék Franciaország jövő nagyságának zálogát, akkor két dolog közül valamelyiket kellett tenniük.

Irányítaniuk, vezetniük, diadalra segíteniük lehetett volna e mozgalmat akként, hogy az közvetlen hasznot hozzon Franciaországnak is. A 60-as években már Poroszország s az új olasz királyság olyan katonai erőt képviselt, amely Franciaországgal szövetkezve, a francia hadsereg erejével egyesülve diadalmasan állott volna szembe a konzervatív hatalmak egész erejével. Ha Franciaország létrehozza ezt a szövetséget, ha biztosítja a porosz és olasz nagyvágyó tervek diadalmát, ezzel talán a Rajna balpartját is, de Belgiumot bizonyára megszerezheti magának és hosszú időre biztosítja az európai politikában a vezérszerepet. A német nemzetnek sohasem voltak hódító törekvései Franciaországgal szemben. Ha egységét Franciaország támogatásának köszönheti, beláthatatlan időkre teljes nyugalmat és biztonságot szerez Franciaországnak legexponáltabb határai felől.

A másik még magasabb rendű, a távolabb jövő érdekei szempontjából még bölcsőbb és előrelátóbb politika lett volna: szabad folyást engedni ez egységi törekvéseknek, nem gátolni azokat, de nem is használni ki a nemzeti nagyra vágyás önző céljaira.

Az a magasabb és tisztultabb államférfiúi felfogás lett volna ez, amely az egyensúlyt nem az erőviszonyok mechanikus arányában, a nemzet érdekét és biztonságát nem abban keresi, hogy nagyobb területe, lélekszáma és katonasága legyen, mint szomszédaié, hanem az államéletet és a nemzetközi viszonyokat irá-

nyitó tényezők természetes, belső összhangjában. Abban, hogy az államalakulatok lehetőleg megfeleljenek az azokat betöltő nemzetek természetes erőviszonyainak, lehetőleg megadják mindenik életképességének előfeltételeit, kielégítsék saját egyéniségük kifejtésének benső szükségletét s a béke tartósságát azzal biztosítsák, hogy az a jogosult vágyaikban kielégített nemzeteknek közös érdeke. Nem állítom, hogy egyszerű ez a probléma. Voltak, vannak és lesznek a nemzetek jogosult aspirációinak ütközőpontjai. Vannak területek, amelyeket etnográfiai jellegök, geográfiai fekvésük s közgazdasági és katonai jelentőségük több nemzet érdekszférájába utal. Ilyen területekre nézve a világtörténelem csak egy döntést ismer: az erők mérkőzése útján való leszámolást s mindaddig, amíg ez a leszámolás olyan végleges eredménnyel meg nem történik, amelyik belenyugvásra s aspirációinak megfelelő módosítására kényszeríti a gyengébbiket, ilyen pontok a bonyodalom és háború folytonos alkalmát nyújtják és veszedelme elé állítják az emberiséget. De igenis állítom azt, hogy egyetlenny ilyen természetes Súrúldási pont sem állott fenn a francia, olasz és német nemzet között s mi sem lett volna könnyebb, mint állandó barátságot és békét létesíteni Franciaország s a függetlenségét és nemzeti egységét visszanyert német és olasz nemzet között.

Napóleonban megvolt a hajlam erre a nemesebb és Franciaország jól felfogott érdekében is bölcsőbb álláspontra, de e felfogás sikeres érvényesülésének egyaránt útját állja a császár jellemében lappangó benső ellentmondás az a körülmény, hogy e kérdésben az egész nemzet közvéleményével ellentétben érzi magát.

Ez a csudálatos ember az álmodozásig menő nemes idealizmusnak s a hódító bandita ösztöneinek sajátságos keveréke volt. Mint más téren, úgy külügyi politikájában is felemelkedik a népek rendeltetésének, jogainak, a népélet törvényeinek legideálisabb felfogásáig, de azután nem tud ellentállani a kísértésnek s nemes cselekedetért legalább borralalóval megfizettetné magát. Számol az olasz és német egységi törekvésekkel mint eltörölhetetlen, számbavétel igénylő élő erővel; ismét és ismét hangsúlyozva rokonszenvét és nyújtja feléjük segítő kezét.

Az olasz egység ügye kétségtelenül melegen megragadja rokonszenvét. Az 59-iki háború nemcsak presztízis kérdése reá nézve. Nemcsak azért indítja azt, hogy Ausztria gögjét megalázza

s tápot nyújtson a francia nemzet dicsszomjának, de tagadhatatlanul beleviszi saját érzelmi világának egész melegét.

Amint most már mindenki tudja, Solferino után nem álhatatlanságból, szeszélyből, vagy kielégített dicsvágyból köt békét s elégszik meg a Piemontnak ígért eredmény egy részével. A francia hadsereg kritikus állapota kényszeríti e lépésre, mert igen valószínű, hogy a súlyos veszteségeket szenvedett francia sereg, kellő rezervák hiányában, nem nyerhette volna meg a harmadik nagy csatát. De azért felhasználja a háborút követő olasz egységi mozgalmakat, hogy Nizzától és Savoyától megfossa Piemontot. Talán egyik oka ez is annak, hogy annál önzetlenebbül fárad néhány év múlva Velence megszerzése körül. A 66-iki háborút megelőző tevékenységében ez dominál minden más szempont felett. Erre törekszik a legkülönbözőbb utakon. A porosz-olasz szövetség létrehozása útján épen úgy, mint az Ausztriával való megegyezéssel. B megegyezésre is megragad minden alkalmat s amidőn azt az ajánlatot, hogy pénzért engedje át Ausztria Velencét, ez utóbbi felháborodással utasítja vissza, hol Romániát, hol a Poroszországtól elveendő Sziléziát ajánlja érte cserébe.

A porosz szövetség, az ennek segélyével kivívandó német egység, mint ebből is látszik, korántsem foglalja el ezt a helyet szívében. Egyszerűen olyan jelenség gyanánt kezeli azt, amely szembe állítja a két német nagyhatalmat egymással, összekuszálja Németország közviszonyait s a zavarosban halászás lehetőségét nyitja meg számára.

1859-66-ig ez a kettős cél irányítja politikáját. Megszerezni Velencét az olaszoknak s összeveszíteni Poroszországot Ausztriával akként, hogy e két állam súrlódása Franciaországot tegye bírónak közöttük s erejük kölcsönös gyengítése útján erőgyarapodást hozzon Franciaországnak s emelje a császárság súlyosan megviselt presztízsét. Mert az iránt nem élhetett többé illúzióban: a második császárság presztízse hanyatlóban volt. Már a győzelmes olasz hadjárat ütötte az első csorbát rajta. Megingatta a császár bölcs mérsékletébe vetett hitet; kihívta a konzervatív hatalmak ellenszenvét, nyugtalanságot keltett Európaszerte. A békének félsiker árán, meglepetésszerű gyors megkötése álhatatlanság, kapkodás, megbízhatatlanság jelének látszott, elkeserítette az olasz nemzetet s végeredményében oda vezetett, hogy az olasz királyság Napoleon nélkül, sőt Napoleon ellenére szerezze meg Közép- és Délolasz-

országot. Képtelennek bizonyult reá, hogy kellő medrökbe terelje vissza az általa életrekeltett forradalmi erőket s midőn mindennek befejeztem¹ Nizzát és Savoyát követelte magának, ezzel eljátszotta az olasz nemzet nagylelkű jóltevőjének szerepét anélkül, hogy a kicsikart anyagi haszon elég kárpótlást nyújthatott volna a szenvedett erkölcsi veszteségért. Ez időtől fogva mind több jelét látjuk annak a törekvésnek, hogy csattanós sikerek által szerezzék vissza a császárság homályosulni kezdő nimbuszát. Igyekszik minden kínálkozó alkalmat felhasználni, hogy lehetőleg hálás álláspontok mellett latba vesse szavát, beleszóljon az eseményekbe s fenntartsa azt a látszatot, mintha ő irányíthatná az eseményeket. Ezen a téren egyik csalódás éri a másik után.

Hogy csak a fontosabbakat említsük, a 63-iki lengyel forradalom kettős vereséget hoz számára. Oroszország előbb udvariasabb, majd merev és gögös formában utasítja vissza beavatkozását s a kongresszus kérdésében a lengyel szimpátiákban osztozó angol kormánnyal is ellentétbe kerül. A szerencsétlen mexikói kaland pedig csalódások, vereségek, megaláztatások egész sorozatát vonja maga után. Az ország pénzügyi és katonai erejét súlyosan megviselő eredménytelen kísérletek után végre is kénytelen sorsára bízni a szerencsétlen Miksa császárt, akinek kétségbeesett helyzetében való hosszú küzdelme és tragikus halála a napóleoni politika kalandos, megbízhatatlan és nagy erőpróbákra képtelen voltát a bámoló Európa szemei előtt drámai színekben mutatja be.

Mindezek az erkölcsi vereségek növelik a császár nyugtalan-ságát, türelmetlenségét, dicsvágyát, s fokozzák kormányzatának benső természetében fekvő, mert a császár egyéniségében rejlő árnyoldalait.

Egyike volt a legsajátosabb jellemeknek. Természettől nyert képességeit, családi tradícióival adott nagyravágyását és atyjától örökölt ötletszerűségét hatványozzák ifjúságának és összeesküvésben töltött életszakának körülményei.

Tanul az élet könyvéből. Mennyivel változatosabb, mennyivel közvetlenebb leckét vehet az emberismeretből, mint későbbi uralkodótársai! Az emigráció szerény visszavonultságában elfeledve töltött hosszú évek megtanítják merész álmok szövésére, ezek gondos eltitkolására, a türelmes, szívós, várni és szenvedni tudó tervezgetésre. Az összeesküvések aknamunkája, fondorlatai, kalandjai és csalódásai kifejlesztik a titkolózásra, tettetésre, két-

színűsége és merész cselekvésre való hajlamát, de egyúttal azt is, hogy légvárat építsen, azokra törekedjék s az elsőnek szétrombolása után nyomban kezdje építeni a másodikat.

Ezek a tulajdonságok szerzik meg számára az első nagy sikereket. Az a mód, ahogyan a köztársasági elnökség birtokába jut; szerény, igénytelen és mégis imponálóan rejtelmes viselkedése az elnöki székben; az a türelem, amivel elviselni látszik politikai ellenfeleinek szószátyárkodását, amíg aztán a kellő pillanatban egy jól előkészített és kíméletlen cinizmussal végrehajtott katonai merénylet útján elbánik velők s kezébe ragadja a hatalmat, nagystíliú, veszedelmes embernek mutatja őt. Soká fenn tudja tartani azt a hitet, hogy jól átgondolt, öntudatos nagy tervei vannak, amelyekre mély belátású politikai cselszövő egész következetességével és kíméletlenségével törekszik, s csak lassan-lassan jut felszínre észjárásának kalandossága, álhatatlansága, erő kifejtésének ugrásszerű szakadozott következetlensége s az a körülmény, hogy titkolódzó, rejtelmeskedő, kétszínű eljárása mögött igen sok esetben határozatlanság, belső ingadozás, világos célokra való következetes törekvés hiánya lappang. S az ámuló világ csak 1866-ban kezdi észrevenni, hogy az a mélységes machiavellizmus -nak látszó rejtelmes politika voltaképpen egy testi kínok által is gyötört, megtört akaraterejű, egyensúlyát veszített ember tehetetlen vergődése.

Persze messze vagyunk még ettől az osztrák-porosz viszály első időszakában. Akkor még mélységes terveket kovácsoló, veszedelmes embernek tartják őt s a politikáját fedő homály nyugtalanítja a világot. Fokozza e homályt Napoleon azzal a kedvelt eljárásával, hogy ellentétes irányzatoknak szolgáló, egymás között gyűlölködő, egymásra gyanakvó szolgálkkal veszi körül magát. Külügyminisztere Drouyn de Lhuys, a régi orthodox francia iskola, a szomszédok gyengeségére alapított hegemonia képviselője; belügyminisztere Lavalette, akinek a császárhoz való személyes viszonya módot nyújt reá, hogy a szomszéd nemzetek egységét támogató liberális politika érdekében nem egy döntő fordulatnál belekapjon a külpolitika kerekeibe. Inkább ehhez az irányhoz látszik hajlani a császári kormány legtekintélyesebb tagja, a vicecsászárnak csúfolt Rouher is. A második császárságban olyan fontos szerepet játszó személyes jó barátok közül pedig, akik felelősség nélküli állásukból minduntalan irányítólag folytak be

az eseményekbe, Walevszky a külügyminiszterrel tart, Napoleon herceg s a császárral rokoni vagy baráti viszonyban álló olaszok, Arese, Pepoli és Nigra természetesen teljes erővel támogatják az olasz egység s a porosz szövetség ügyét. S hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, a császárt ez időben Berlinben Benedetti képviseli, a haladó politika híve, akit pártállása s az a körülmény, hogy Drouyn személyes riválist is sejt benne, teljesen megfoszt a külügyminiszter bizalmától anélkül, hogy meghittebb személyes viszonyban állna a császárral s hogy ez úton pótolhatná hivatalos információinak hézagait, úgy hogy ez az élesen látó, világos eszű, jelentékeny szolgálatokra képes ember a következő válságos korszak legnagyobb része alatt teljes tájékozatlansággal tétlenségre "kárhóztatott szemlélője az eseményeknek. Arra kénytelen szorítkozni, hogy jelentsen Parisba Bismarcknak bizalmasabb viszony előkészítésére irányuló beszélgetéseit s ezek közben ügyesen alkalmazott általánosságokkal leplezze saját tudatlanságát.

A francia és porosz kormányok közötti személyes érintkezés ilyen viszonyok között majdnem kizárólag a párisi porosz követ, Goltz gróf kezébe kerül, akinek sikerül a császári pár legbizalmasabb környezetébe furakodnia s aki e helyzetet a francia kormány ellenséges szándékainak paralizálására mesteri kézzel használja fel. Bismarck pedig, ha közvetlenül akar személyes érintkezésbe lépni a francia politika irányítóival, e célból Parisban, majd Biarritzban magát a császárt keresi fel.

III.

Ilyen helyzettel, ilyen viszonyokkal találja szemben magát a porosz miniszterelnök, aki a porosz alkotmányválság minden nehézségei és küzdelmei között az első perctől kezdve erejének légvájt igazi nagy céljának, a nagy Poroszország által megvalósított nagy Németországnak előkészítésére fordítja.

Legyőzhetetlennek látszanak e vállalkozás nehézségei. Csak egy, az igaz, hogy a legfontosabb kérdésben javult a helyzet. A Vilmos király, Moltke és Boon által kezdeményezett és minden parlamenti ellenszegüléssel szemben megvalósított katonai reform hatványozza az ország hadi erejét. Egyéb tekintetben reménytelennek látszik Bismarck vállalkozása az egész vonalon. A legvadabb ellenségeskedéssel, gúnnyal és lenézéssel támadja a képviselőház

kilenczted része. A király pedig, akinek jogaiért vívja az élethalál harcot, inkább kétségesskedő félelemmel, mint bizalommal viseltetik iránta. Nyugtalan vérmérsékletű, kalandos természetű, veszedelmes embernek tartja, aki uralkodója bizalmát nehéz munka árán, lépésről-lépésre, lassan kénytelen meghódítani. Csak türelmének végső megfeszítésével tudja külpolitikájának első nehezebb étapejain keresztülvinni a szentszövetség tradícióiban felnevelkedett királyt, akít kezdetben a francia barátság épen olyan ellenszenvesen érint, mint a porosz-osztrák háború gondolata. Első előkészítő lépését, a lengyel forradalommal küzdő Oroszországnak tett baráti szolgálátokat illetőleg teljes harmóniában van a királlyal, – ezen szerencsés körülmény nélkül talán soha meg nem indulhatott volna – de már a Schleswig-Holstein-kérdés különböző fázisai között a király eltérő nézeteivel minduntalan számolnia kell. Két esztendő sokszor reménytelennek látszó keserves munkája, a porosz-osztrák condominium siralmas tapasztalatai s a mind agresszívebben kialakuló porosz-ellenes osztrák politika provokációi és hibái kellettek hozzá, hogy végre is az utolsó kritikus pillanatokig felmerülő ingadozások és lelki küzdelmek között az Ausztria elleni háborúra rászánja magát a király.

E háborúnak előfeltétele, hogy Franciaország ne akadályozza a porosz-olasz szövetséget s hogy a sorsát Ausztriával szemben kockára tevő porosz állam nyugati határai felől legalább némi biztonságban érezze magát. E cél elérését is folyton nehezítik a király aggodalmai s a Napóleonnal való barátságosabb érintkezésben ez aggodalmak folytonos legyezgetése és megnyugtatósa mellett csak a legnagyobb óvatossággal haladhat lépésről-lépésre előre.

Pedig Napoleon részéről nem hiányoznék a bátorítás. A császárt az olasz háború eseményei győzik meg a porosz barátság szükségéről. Hiszen porosz beavatkozás veszélye fenyegette őt közvetlenül a villafrancai béke megkötése előtt. Félhivatalos úton már 1860-ban értésére adta az akkor még csak regerisherceg Vilmosnak, hogy Franciaország szívesen látná Poroszország hatalmának gyarapodását s azt, hogy a vezető álláshoz jusson a német Bundban. Ezzel szemben a Rajna mentén csak némi határkiigazítást kívánna. Vilmos nem reagált erre a ballon d'essai-re, hanem amidőn pár hónappal később a saar-menti határvidéken járt, egy üdvözlő beszédben adott válaszában kijelentette, miszerint soha bele nem egyeznék, hogy egyetlenegy talpalatnyi német föld elszakíttassék

a hazától s amidőn ennek dacára alkalmat kért tőle Napoleon a találkozásra, baden-badeni fürdőzése alatt több német fejedelemmel egyszerre oda hívta meg őt s gondoskodott róla, hogy Napóleonnal való minden érintkezése német szövetséges társainak bevonásával, tudtával és közreműködésével folyjon le.

Ezután bizonyos szünet áll be a francia közeledésben, de a lengyel forradalomkor szerzett keserű tapasztalatok újból arra indítják a császárt, hogy Poroszországgal keressen barátságot s az akkor kitörésre jutó dán konfliktus legelső stádiumában már tudomására adja a porosz kormánynak, hogy nem ellenezné, ha a Dániától elszakadni vágyó két német hercegséget Poroszország szerezné meg, s cserébe csak azt kívánja, hogy Poroszország Velenécet ne garantálja Ausztriának.

Erre az időre esnek Bismarck első bizalmasabb érintkezései a francia politikával. Mert hiszen annak a pár hónapnak, amit közvetlenül miniszterelnöksége előtt nagyköveti minőségben Franciaországban töltött, csak csekély részét töltötte Parisban, s ez alatt érintkezései Napóleonnal és minisztereivel nem lépték túl a banális udvariasságok határát. Már ez alkalommal teljesen kihasználja és saját politikája javára gyümölcsözözteti királyának német terület átengedése iránt kifejezett idegenkedését. Tudja, hogy a francia nagyravágyás elsősorban a Rajna balpartjának meghódítására törekszik. Értésökre adja, hogy ami őt illeti, ha nem egyeznek is bele Németország lényeges megcsonkításába, de sokkal elfogulatlanabb és nagyobbszabású ember, semhogy csekély határkiigazítási kérdések feszélyezhetnék. A kérdés illetően megoldását királyának skrupulusai akadályozzák, akit mindeddig nem tudott német terület átengedésének szükséges voltáról meggyőzni.

Épen ezért nem is tesznek első közeledései mélyebb benyomást. Az 1864. év őszen megy először Biarritzba s akkor Napóleonnal nem ott, hanem oda- és visszamenetele alkalmával Parisban találkozik. «Itt járt Bismarck úr – újságolja Napoleon egyik bizalmasának – s mindent felajánlott nekem, ami nem az övé.»

A 65-ik év első felében mindjobban kiélesedik a Poroszország és Ausztria közötti ellentét s ez idő alatt minden alkalmat felhasznál Bismarck, hogy Benedettit francia szimpátiáiról meggyőzze s biztosítja, hogy Napóleonnal egyetértőleg kívánja a függő kérdéseket megoldani. Ez utóbbi készül erre az eshetőségre, várja Bismarck confidence-ait, amidőn egyszerre derült égből lecsapó

villám gyanánt éri a párisi udvart a gasteini konvenció híre, amely modus vivendi-t létesít a két rivális német hatalom között, Ausztriára bízva Holstein, Poroszországra Schleswig kormányzatát.

Persze elemi erővel tör ki az erkölcsi felháborodás Párisban. Drouyn de Lhuys praepotens hangon tartott leckéztető' körjegyzékben önti ki mérgét egész Európa előtt s egy magasabb areopag tollvivője gyanánt tör pálcát a két birtokosnak ezen a népek óhajait s a jogot lábbal tipró eljárása felett. Mindez épen akkor történik, amidőn Bismarck személyesen akar Napóleonhoz közeledni. Goltzot bízta meg, hogy elhárítsa e lépés akadályait. Neki kell a franciák előtt külügyminiszterét bepanaszolnia, akinek ez a tapintatlansága mélyen megsértette a porosz király önértetét s lehetetlenné tette Bismarckra nézve, hogy biarritzzi látogatása számára megnyerje a királyi beleegyezést. «Pedig – úgymond - sohasem lett volna erre kedvezőbb az alkalom, mint most, amidőn a porosz király már torkig van az Ausztriával való condominium áldásaival s a gasteini konvenciónak valódi rendeltetése az, hogy Vilmos királyt az osztrák szövetség élvezetére szorítsa, hogy végleg kigyógyítsa belőle.»

E fellépés nem téveszti el hatását. A császár kifejezi őszinte sajnálkozását az augusztus 29-iki körjegyzék hangja és közzététele felett s elrendeli, hogy egy újabb, barátságos hangú körlevél oszlassa el annak kártékony hatását. Ilyen viszonyok között mi sem áll többé Bismarck biarritzzi látogatásának útjában. Két hetet tölt ott a császár társaságában. Ezalatt gyakran érintkezik vele és hazautazása alkalmával párisi búcsúkihallgatásán reasszumálja a megbeszéléteket.

Ezekről királyához intézett hosszú jelentésben számol be Bismarck. Voltaképen mind a ketten igyekeztek általánosságokban mozogni s egymást jóakaratról meggyőzve további merészebb akcióra reábirni, anélkül, hogy bárminő konkrét kötelezettségeket vállaltak volna. Mint Bismarck mondja: «A császárnak rezervált magatartása nemcsak saját óhajásaimnak felelt meg, de ezt kellett előidézni akarnom a király azon határozott akaratánál fogva is, hogy most még semmiféle kötelezettséget Franciaországgal szemben el ne vállaljak.» Mint alább látni fogjuk, ez felelt meg Napoleon intencióinak is. Az ő célja is az volt, hogy Ausztriával harcba vigye Poroszországot anélkül, hogy bármi tekintetben is megkötné saját kezét s korlátokat állítana a porosz-osztrák háborút saját céljaira

kizsákmányolni óhajtó francia politika elé. Épen azért beérik azzal mindketten, hogy bőségesen konstatálják a két állam közötti érdekkapcsolatot. Azt, hogy Franciaország meleg rokonszenvvel nézné Poroszország hatalmának növekedését s ezzel kapcsolatban csak abban az esetben támasztana saját részére követeléseket, ha ez a hatalmi viszonyok megzavart egyensúlyának helyreállítása céljából szükségesnek bizonyulna. «Minderre ma még nem érkezett el az idő. Ne akarjuk az eseményeket csinálni, – úgymond Napoleon – annak idején iparkodjunk őket saját céljainkra felhasználni. Ha elérkezett ennek az ideje, írjon nekem a király, forduljon bizalommal hozzám s mi meg fogjuk egymást érteni.»

A kompenzációkra nézve gondosan kerül Bismarck minden szabatosabb nyilatkozatot. Elvileg elismeri e kívánság jogosultságát, de mint már annyiszor tette, hangsúlyozza királyának feltétlen vonakodását attól, hogy Franciaországnak porosz területet engedjen át. A franciák értésére adja, hogy ha kellemetlen volna is neki, nem szegülne ellene annak, hogy elvegyék a Rajna balpartján fekvő délnémet területet, de mégis szuggerálja nekik azt, hogy sokkal célszerűbb volna jogos igényeik kielégítését franciául beszélő területek meghódításában keresni.

Napoleon a legjobb benyomásokkal távozik Biarritzból s amidőn Parisban hazatértekor Walevszky előadja neki aggodalmait, «ugyan mit akar, – válaszolja neki a császár – mit nyugtalanodik a német hatalmak rivalitásának kiélesedése felett! Hogy lehet, hogy az Ön különben oly éles elméje nem fogja fel ennek a kérdésnek egész horderejét. Hiszen az Ausztria és Poroszország közötti háború egyike azoknak a soha nem remélt eshetőségeknek, amelyekről azt hittem, hogy sohasem fognak megvalósulni és bizonyára nem az a mi feladatunk, hogy elfojtsuk ezeket a harcias vágyakozásokat, amelyek annyi jó alkalmat és előnyt biztosítanak a mi politikánk számára». Íme itt van a császár politikájának a lényege. La pensée de l'empereur, amint a franciák mondják. Egymásra uszítani a német nagyhatalmakat, felbátorítani őket a háború megkezdésére s ha majd kölcsönösen meggyengítették egymást, leszedni ennek a politikai szituációnak a tejfelét. Mindez párosulva azzal a saját önzése felett is domináló vágyakozással, hogy Velence megszerzését minden eshetőségre biztosítsa Olaszország számára.

Ez komplikálja a helyzetet, ez okozza neki a legtöbb fejtörést,

mert hiszen az összes tábornokok szakértő véleménye az, hogy az osztrák sereg feltétlenül fölényben van a poroszok felett s hogy a kitörendő háború Ausztria győzelmével fog végződni. Ez fejti meg Napóleonnak azon kettős törekvését, hogy amíg egyfelől belebiztatja a kalandokba Poroszországot, másfelől megtartani igyekszik Ausztria jóakarátát s olyan tárgyalásokat folytat a bécsi kormánnyal, amelyek Velencét minden eshetőségre Olaszország kezébe juttassák.

Ezek a lélektani motívumok adják meg a következő hónapok zűrzavaros eseményeinek helyes kulcsát. Poroszország már a gasteini konvenció előtt közeledik az olasz kormányhoz. Usedom porosz követ interpellálja La Marmora miniszterelnököt, minő magatartást tanúsítson egy porosz-osztrák háború esetében. Ezzel a kérdéssel jut bele az olasz kormány az események fürgetegébe. Ettől kezdődik az a nemzetközi szerep, amelyre olyan érdekes és siralmas világitást vetnek az olasz szereplők jelentései s La Marmorának ismert röpirata.¹ Cavour meghalt s utódai valóságos karrikaturáját képviselték az ő magasröptű, nagyszabású politikájának. Híven szolgálták céljait, de a szatócs kicsinyes rövidlátó ravaszkodásával nyúltak a nemzeti lét nagy problémáihoz. Azzal a bohózati machiavellizmussal, amelyik annál mélyebbnek, okosabbnak, élesen látóbbnak képzel magát, mentől több rosszat tesz fel embertársai felől, mentől gyanakvóbban ítéli meg azok lépéseit s a hyperokos ravaszkodásnak mentől nagyobb tárházával védekezik azoknak elképzelt merényletei ellen. Ezt a pózt veszi fel La Marmora már az első pillanatban. Mintegy tükör elé áll és saját nagyságában gyönyörködik, amidőn leírja, milyen előkelő közönyvel fogadta ő a porosz követ első bizalmas közleményeit, amelyek pedig lelkének titkos vágyakozását váltották valóra. S ugyanez a hang hatja át valamennyi olasz szereplő működését az egész akció alatt. Szegények, ők akartak Bismarck eszén túljárni. «A vipera megmarja a charlatánt» – írja berlini tárgyalásai közben Govone Bismarckra célozva. Szegény fogatlan vipera, aki charlatánt lát Bismarckban és abba helyezi büszkeségét, hogy ő csalja meg leendő szövetségését.

A gasteini szerződés beválik Bismarck számításai szerint. A condominium hemoeopathikus gyógyszer nem téveszti el hatá-

¹ Un piu poco di Luce.

sát. A kölcsönös bosszantások, súrlódások és sérelmek olyan mérvet öltenek, hogy 1866 első heteiben kezd Vilmos király is megbarátkozni az osztrák háború gondolatával s elérkezettnek látja Bismarck az időt, hogy felvegye az olasz és francia szövetség körüli puhatólózások fonalát.

Ekkor egy váratlan esemény ad újabb irányt az olasz reménykedésnek. Februárban forradalom űzi el Couza herceget a dunai fejedelemségek kormányáról s Nigra azt az eszmét pendíti meg az olasz kormány előtt, nem lehetne-e Napóleont reábírní, vegye rá a bécsi kormányt, hogy a dunai fejedelemségekért cserébe átengedje Velencét. La Marmora melegen karolja fel az eszmét. 24-én kelt sürgönyben felhatalmazza Nigrát, hogy azonnal lépjen érintkezésbe Napóleonnal s hozzáteszi, hogy «Berlinben nagyon harciasoknak mutatkoznak; újabb ajánlatokat tesznek nekünk». Napóleonnal folytatott tanácskozása eredményeként a császárnak azt a tanácsát továbbítja március 1-iki jegyzékében Nigra La Marmorának, hogy bíztassák a poroszokat véd- és dacsövetség kötésére, ő pedig ugyanazon idő alatt igyekezni fog az osztrák kormányt a csere tervének megnyerni. íme az első alkalom, amelynél világosan tóvútra vezetni és megcsalni akarja a poroszokat Napoleon azért, hogy a porosz-olasz szövetség veszélyét az Ausztriával való megegyezés kicsikarására használja fel.

Ez a terv pár nap alatt megtörik a bécsi kormány ellen-szenvén s Oroszország azon határozott kijelentésén, miszerint nem tűrné, hogy az Aldunát Ausztria vegye birtokába.

Mindez fokozott ösztönzésül szolgál arra, hogy az olaszok Berlinben keressenek szövetséget. Ott a schleswig-holsteini helyzet tarthatatlansága s a holsteini osztrák kormányzatnak mind agresszívebb magatartása arra indítja a királyt, hogy a trónörökösnek s legmagasabb katonai és polgári tanácsadóinak közreműködésével koronatanácsban vitassa meg a helyzetet s állapítsa meg a további teendőket. Február 28-án folyt le a koronatanács Goltz részvételével, aki megbízást nyer, hogy a mindjobban kiélesedő politikai helyzetre való utalással igyekezzék világosabb színvallásra bírni Napóleont. Másrészről pedig Moltkének az olasz szövetség megbeszélése céljából Florencebe menetele van tervbe véve.

Egészben véve Bismarck politikája győzedelmeskedik. A király Jogaiban sértve érzi magát Ausztria fellépése által s nemcsak ennek reparációját kívánja, hanem egyúttal felhatalmazást ad arra is,

hogy Bismarck a Bund alkotmányának korszerű reformját követelje s ez által mélyebb medret ásson szemben Ausztriával a vitának. Ezzel a kettős fogantyúval mind erősebben szorítja sarokba Bismarck s ingerli tovább a király önérzetét sértő agresszív lépésekre Ausztriát, de azért politikájának sikere még mindig fölöttébb kétséges. A király irtózik attól a gondolattól, hogy ő kezdje meg a háborút. Vonakodik bárminő olyan területátengedéstől, amellyel Napoleon szövetségét lehetne biztosítani. Ausztriának barátságos közeledése bármely pillanatban békés fordulatot idézhet elő, amely Bismarckot nagyravágyó terveivel együtt elsöpörné a föld színéről.

Ezek a Bismarck államférfiúi tevékenységének legkritikusabb napjai. Egyedül csak ő tudja, hogy mit akar, neki kell közönyös, vagy ellenséges erőket saját szekerébe befognia, az eseményeket saját, csak félig bevallott céljai felé irányítania, s a siker a legutolsó percig a legnagyobb mértékben bizonytalan.

Három körülményt használ ki, hogy elkerülhetetlenné tegye a nagy leszámolást. A schleswig-holsteini közös birtoklás nehézségeit s Ausztriának mint birtokostársnak kíméletlen poroszellenes eljárását. Ez hat talán legerősebben a királyra. Ez költi fel azt az érzést benne, hogy fejedelmi jogai vannak megsértve s oszlatja el a háború ellen skrupulusait.

A német közvéleményre a másik kérdéssel, a német szövetség reformjával akar hatni. Áprilisban röpíti világgá a bombát. Közvetlen, általános választásokból eredő német parlamentet követel, s ha első percben bizalmatlansággal, gúnnyal fogadja is ez eszmét az őt félreismerő közvélemény, ezzel veti meg a porosz hatalmi törekvések s a német nemzet aspirációi közötti szövetség alapjait.

Magát a háborút azonban leginkább azon harmadik körülmény ügyes felhasználása által teszi elkerülhetetlenné, miszerint Ausztriát sokkal rosszabb katonai szervezete, amelynél fogva haderejének mozgósítása sokkal több időbe kerül, bizonyos katonai előkészületekre kényszeríti a porosz-olasz szövetkezés első fenyegető híreire. Ezzel szemben Bismarck az igazságnak megfelelően hivatkozhatik rá, hogy egyetlen tartalékost sem hívtak be s egyetlen lovat sem vásároltak a porosz sereg számára. Napirendre hozza az osztrák hadi készülődéseket s az összes porosz katonai tekintélyekre hivatkozva azzal gyakorolhat nyomást a királyra, hogy Ausztria által megelőzteti magát és saját biztonságát dönti vesélybe, ha megfelelő katonai rendszabályokhoz nem folyamodik.

Mindez jóformán embrió még március elején, amidőn Goltz és Molt ke kettős missziója határozatba megy. Goltz március 5-én beszél Napóleonnal; kijelenti, hogy Poroszországnak Schleswig és Holstein megszerzése mellett a német Bund alapos reformjára s Északnémetországban vezető szerepre kell törekednie. Napoleon helyesli e magatartást, amidőn azonban arra kerülne a sor, hogy megjelölje az általa kívánt kompenzációt, zavarba jön s maga hangsúlyozza a helyzet nehézségeit. A francia nemzet hangulata mellett – úgymond – okvetlen kívánnia kellene megfelelő hatalmi növekedést Franciaország számára, ezt azonban Poroszországnak, a Rajnamellék átengedésétől való idegenkedése fölöttébb nehezíti. Végigbeszéljük a különböző eshetőségeket, anélkül, hogy Napoleon követelését konkrét alapon formulázta volna s Goltz benyomásait akként foglalja jelentésében össze, hogy Napoleon minden további ellenszolgáltatás nélkül hajlandó volna Schleswig-Holstein annexiójába beleegyezni, Poroszország nagyobb hatalmi növekedése esetében pedig legalább is az 1814-iki határok helyreállítását kívánja. Bismarck azonnal értesíti őt, hogy a király semmi szín alatt nem egyezik bele porosz terület átengedésébe, ennek folytán utasítja, hogy kerülje a kérdés további részletesebb tárgyalását s ha Napoleon újabb célzásokat tesz a dologra, elégedjék meg a német nemzet hangulatában rejlő nagy nehézségek hangsúlyozásával.

Moltke olaszországi útjára tényleg nem került a sor. Március közepén, épen amidőn útnak akart volna indulni, Govone olasz tábornok jelenik meg Berlinben, akit az olasz követ azzal mutat be Bismarcknak, hogy porosz-olasz véd- és dacszövetség megkötése végett küldetett oda. Govone a háború azonnal való megkezdésére kívánja a poroszokat rávenni. Mint fennebb láttuk, Bismarck még nem helyezkedhetik erre az álláspontra. Nyíltan megmondja, az olaszoknak, hogy a német kérdés napirendre tűzése s a háború teljes előkészítése végett még 3-4 hónapra van előreláthatólag szüksége, a háború időpontjának meghatározását tehát saját magának kell fenntartania s így csak olyan barátsági és szövetségi szerződést köthet az olaszokkal, amelyben Olaszország közreműködése biztosítatik, ha Poroszország a háborút Ausztriának megüzeni.

Govone cselt sejt ebben a deklarációban, azt hiszi, hogy egyszerűen őket akarja Bismarck Béccsel szemben kijátszani s az

olasz közeledést arra használja fel, hogy engedékenységre bírja Ausztriát a schleswig-holsteni kérdésben. Első gondolata az, hogy minden tárgyalást megszakítson, de azután a charlatánt megmaró vipera szerepét ambicionálja. Utasításának hézagossá váltára hivatkozva, húzza-halasztja a tárgyalást, hogy amint La Marmorának jelenti, időt engedjen ennek arra, hogy ő csalja meg Bismarckot. Persze a dolog nem épen így fest a valóságban. Ebben a pillanatban semmi támpont nincs az Ausztriával való tárgyalásra. Az olaszok Nigra útján Napóleontól kérnek tanácsot, aki a császár álláspontját a következőkben foglalja össze:

A császár kívánja a háborút. Nem akarja magát sem Poroszországgal, sem Ausztriával, sem Olaszországgal szemben lekötötni. Tanácsolja nekünk a poroszokkal való szövetséget. Ez azonban pusztán baráti tanács, amely Franciaországra semmi kötelezettséget nem hárít. Franciaország határául a Rajnát akarja megszerezni, lehetőleg anélkül, hogy fegyverhez kelljen nyúlania, de ettől sem riad vissza, ha a háború fejleményei úgy kívánják. Végül, osztrák támadás ellen kész Olaszországot megvédeni.

Ez a tanács természetesen a Govone-féle eredeti álláspont fenntartását involválta volna, amidőn azonban meggyőződtek az olaszok, hogy ez a poroszoknál merőben elérhetetlen, azon újabb tanácsot adja nekik, hogy szükség esetén az általánosságban tervezett szerződést is kössék meg a poroszokkal, mert okvetlenül lehetővé kell tenni Bismarcknak, hogy a királyt a háborúra rábírja.

Ezen tanácsok következtében veszi fel újra Govone a tárgyalások fonalát s köti meg április 8-án azt a szerződést Poroszországgal, amelynek értelmében abban az esetben, ha a német reform kérdése háborút eredményezne Ausztria és Poroszország között, Olaszország is hadat üzen Ausztriának és teljes erővel résztvesz a háborúban. Ebben az esetben békét a két fél csak közös egyetértéssel fog köthetni, de a békébe való beleegyezést az olaszok nem tagadhatják meg, ha Velencét, a poroszok pedig, ha ezzel egyenértékű tartomány birtokát ajánlják fel számukra.

Ezzel tehát Bismarck kezében volt a háború megindításának kulcsa s nyugodtan folytathatta az Ausztriával való helyzet kiállítására irányuló törekvését.

A párisi események azonban újabb tápot adnak nyugtalan-ságának. A francia közvélemény Poroszország iránt bizalmatlan-

sággal van eltelve. Idegenkedik a háborútól s növekvő aggodalmakkal szemléli császárának diplomáciai fondorlatait.

Napoleon Goltz előtt sem csinál titkot belőle. «Én vagyok Franciaországban az egyetlen, – úgymond Napóleon – aki a poroszbarát politikát pártolom.» Fixa ideája, hogy Velencét megszerezze az olaszoknak. Tisztában van vele, hogy e politika csak abban az esetben számíthat a francia közvélemény belenyugvására, ha lényeges hatalmi gyarapodást jelent Franciaországra nézve is. Mentől többször veti fel ezt a kérdést a poroszok előtt, annál inkább meg kell győződnie, hogy Poroszországtól csakis egy elvesztett hadjárat után fog német területet kicsikarhatni.

Április 25-én beszél Goltz-al a «kompenzációkról». A helyzet igen nehéz, – úgymond – a magatokét nem adjátok, a máséról pedig bajos diszponálni. Kongresszus ideáját veti fel, s midőn Bismarck előzetes megegyezés szükségét hangsúlyozza, azt mondja május 2-án Goltz-nak, hogy adjanak ők is annyit, amennyit Ausztria kínál neki. Hogy ez mi volna, arról nem nyilatkozik, de azt mondja: «népem a Rajnára szögezi tekintetét». Bismarck ismétli Goltz-nak, hogy ilyen alapon lehetetlen a megegyezés, de egyúttal a helyzet kritikus voltára való tekintettel arra utasítja, hogy ne szakítsa meg az eszmecserék fonalát. Ilyen viszonyok között megfogható eredmény nélkül végződnek Goltz-nak Napóleonnal és Drouyn de Lhuys-vel folytatott újabb beszélgetései is.

Ezen benyomások teljes frontváltoztatás gondolatát érelik meg a császárbán. Nem mond le terveiről, de azok megvalósítását nem porosz, hanem osztrák szövetségben keresi. Különb is úgy van meggyőződve, hogy Ausztria katonailag sokkal erősebb ellenfeleinél s hogy porosz-francia szövetség esetében Franciaországnak a megvert Poroszország segítségére kellene sietnie.

Ennélfogva arra igyekszik az osztrák kormányt reábírní, hogy Sziléziáért cserében engedje át az olaszoknak Velencét s Szilézia meghódítása s a porosz befolyás megtörése által kárpótolja magát. E felhívás első percben visszautasításra talál. A bécsi kormány idegenkedik attól a gondolattól, hogy bárminő alku tárgyává tegye Velencét, de amint nő a Poroszország felől fenyegető veszély s a porosz kormány magatartása által felidézett gyűlölet, megérlelődik Bécsben az elhatározás, hogy Velence feláldozásával szerezzék meg a poroszok elleni győzelem biztos előfeltételeit. Május 4-én az osztrák kormánynak azt az ajánlatát tudatja Gramont Parisba,

hogy abban az esetben, ha Napoleon és Olaszország sorsára bizza Poroszországot s egy győzelmes háborúban elveszi ettől Ausztria Sziléziát, hajlandó Szilézia elfoglalása után Velencét Napóleonnak átengedni. Még aznap tudatja ez újságot Napoleon az olasz kormánnyal s kérdést tesz náluk az iránt, szabadulhatnak-e a porosz szerződés kötelezettsége alól.

Alig pár nappal ezelőtt úgy látszott, mintha tényleg komoly konfliktus támad volna a szerződő felek között. Láttuk fennebb e szerződés tartalmát. Annak egészen világos stipulációi dacára azt a kérdést veti fel La Marmora a berlini kormány előtt, vajjon kötelezve érzi-e magát Olaszország támogatására abban az esetben is, ha Olaszország és Ausztria között ütne ki a háború.

Mint fennebb láttuk, a szerződés ilyen kötelezettséget nem állapít meg. De Bismarck régen tisztában volt azzal, hogy osztrák-olasz háború esetén lehetetlen volna Poroszországnak békében maradnia. Ennek már április 25-én kifejezést adott Benedetti előtt s amidőn az olaszok nyugtalankodása komolyabb szint öltött, kieszközölte a király beleegyezését, hogy május 2-án az ő nevében kötelezőleg jelentse ki, miszerint Olaszország számíthat Poroszország teljes támogatására, ha Ausztria által megtámadtnék. Közvetlenül ez incidens kedvező elintézése után jutott tehát Napoleon kezdeményezése az olasz kormány elé, amely örömezt ragadta meg az alkalmat, hogy visszautasítsa a császár ajánlatát. Hiszen most már jóformán biztonságban érezhették magukat Velencét illetőleg. Ausztria veresége esetére természetesen jutnának birtokába, de mindinkább abban az irányban érlelődött a szituáció, hogy még osztrák győzelem esetére is kompenzációs objektum gyanánt kaphassák meg Velencét.

Ilyen körülmények között törekvésük elsősorban arra irányult, hogy ne a francia császár kegyének, de saját erőfeszítésüknek köszönhessék e tartományt. Ha Poroszországgal szemben rútság útján, mint az árulás díját kapják meg azt Ausztriától, minő kritikus helyzetbe jutnak Ausztria győzelme után. A porosz szövetséget végleg eljátszották; szemben találják magukat a hatalomban megnövekedett Ausztriával, amely előbb-utóbb bizonyára törekedni fog olasz tartományait visszahódítani. E helyzetben hitelt veszve, tönkretett prestizsrel teljesen Franciaország gyámkodásának lesznek kiszolgáltatva és Napoleon kényétől fognak függni. Ettől a veszélytől a porosz szövetség s a Poroszországgal

együtt folytatott diadalmas háború mentheti meg őket. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy a porosz szerződés kötelező erejére hivatkozva, az olasz-porosz szövetség támogatására kérjék fel Napóleont.

Ez utóbbi gondolattól azonban végleg el látszik a császár fordulni. Benedettinek májusban kelt jelentései is Bismarck elhidegüléséről szólnak, aki egy idő óta kerülni látszik őt s kijelentette neki, hogy inkább végleg letűnnék a közélet színteréről, semhogy a Bajna balpartjának átengedéséhez nyújtson segédkezet. Ez is csak megerősítheti a császárt abban a törekvésében, hogy céljait Poroszország ellen igyekezzék megvalósítani. Régi, kedvenc receptjéhez, a kongresszus eszméjéhez folyamodik, hogy annak segítségével húzza el a döntést július 9-éig, amidőn lejár a porosz-olasz szerződés s az olaszok visszanyerik cselekvési szabadságukat. Angliával és Oroszországgal egyetértőleg azzal a javaslattal fordul Ausztriához és Poroszországhoz, bocsássák a függőben levő kérdéseket, Velencét, Schleswig-Holsteint s a német Bund reformját európai kongresszus ítélőszéke elé.

Bismarck nem meri ezen terveit olyan kellemetlenül keresztető javaslatot visszautasítani. Aggályainak hangsúlyozása mellett elvileg elfogadja azt. Ausztria hozza meg a szabadulást számára, aki június 4-én kelt válaszában a kongresszuson való részvételét ahhoz köti, hogy ott minden területváltozás eleve ki legyen zárva, amire a francia kormány június 7-én kelt körj egy zekében mint kivihetlent elejti javaslatát.

A háború kitörése most már csak napok kérdése s a béke hátralevő napjait Napoleon arra használja, hogy a háború esélyeivel szemben lehetőleg biztosítsa magát. Poroszországgal szemben megelégszik a kölcsönös jóindulatnak semmitmondó kijelentésével. «Semleges leszek, – úgymond – ti ismeritek gondolkozásomat, tudhatjátok, hogy rokonszenvem melyik oldalon van, hogy kinek kívánok sikert s hogy alkalomadtán meg fogjuk egymást érteni.»

Ausztria okoz neki több gondot. Hiszen katonai tanácsadói az osztrák fegyvereknek jósolnak sikert; osztrák győzelem feltevésére kell számításait alapítania. A győzelmes osztrák hatalommal kell a továbbiakra nézve megegyezésre jutnia. Június 12-én konvenciót köt Ausztriával. Ebben megígéri Franciaország semlegességét és azt, hogy igyekezni fog a háborútól Olaszországot is visszatartani, amivel szemben Ausztria a háború győzelmes be-

fejezése után átengedi Velencét s kötelezi magát a német dualizmus fenntartására. Amennyiben pedig ez a háború jelentékeny területgyarapodással járna Ausztriára nézve, az ezért Franciaországnak adandó kompenzáció megegyezés tárgyát fogja képezni.

E konvenció birtokában, az osztrák győzelemben bízva, nyugodtan várja Napoleon az eseményeket abban a tudatban, hogy ha számításaihoz képest Ausztria eklatáns győzelmet arat, ő fogja a diadalmas osztrák sereget megállítani, Poroszország jóltevője gyanánt fog fellépni s ez életmentő szolgálatért követelheti a rajnai tartományokat. Abban a nem várt esetben pedig, ha számításaiiban csalódnék, ha Poroszország képes volna huzamosabb időn át ellenállni az osztrák seregeknek, úgy mind a két fél kölcsönös gyengülése után állna be a kedvező pillanat, amelyben átvehetné a tertius gaudens hálás szerepét.

Mindenre gondol, csak a küszöbön álló nagy eseményekre, a porosz győzelemre nem. Ennek biztos tudatában vette fel Bismarck a küzdelmet. Nem élt illúzióban Napoleon barátsága tekintetében. Májusban és júniusban ismét és ismét elhalmozza panaszaival Benedettit. Tudtára adja, hogy a francia-osztrák alkudozások nem kerültek el figyelmét. Tudja, hogy úgy a külügyminiszter, mint a többi udvaroknál akkreditált francia diplomaták poroszellenes és osztrákbarát magatartást követnek. Közvetlenül a háború előtt pozitív tudomására jut, hogy Drouyn de Lhuys a porosz szövetség rosszhiszeműségének állítólagos bizonyítékait közölte La Marmorával s ezzel igyekezett Olaszországot a szövetségtől való visszalépésre reábirni. Mindennek dacára elveti a kockát. Belemegy s beleviszi hazáját a nagy mérkőzésbe, amely dönteni fog az ő történelmi alakja, Poroszország nagyhatalmi állása s a német nemzet sorsa felett. Belemegy, bízva saját erejében és Franciaország katonai készültségében, amely gyors sikerek esetén lehetetlen helyzetbe fogja Napóleont sodorni s Olaszország iránti érzelmeitől segítve a döntő percekben tehetetlenségre fogja a különben is habozásra hajlandó császárt kényszeríteni.

Megindul a háború s első fecske gyanánt a custozzai osztrák győzelem híre tölti el örömmel Franciaország politikai köreit s erősíti meg a császárt illúzióiban. Csak félig rázzák fel őt ezekből a csehországi harcúterén lefolyt első kisebb ütközetek s csak a sadowai döntő csatának villámcsapásként ható híre ébreszti őt a kegyetlen valóság tudatára.

IV.

Alig érkezik meg a königgrätzi csata híre Parisba, már július 4-én este jelentkezik Metternich Napóleonnál, értesíti, hogy Ausztria átengedi neki Velencét azzal a kéréssel, hogy azt megszállva, állítsa meg az olaszok előrenyomulását s tegye lehetővé, hogy Ausztria egész haderejét Poroszország ellen fordítsa.

Napoleon elfogadja Velencét, de egyúttal mediációját ajánlja fel úgy Olaszországgal, mint Poroszországgal szemben.

Azonnal sürgönyöz Vilmos királynak, gratulál a fényes győzelemhez, amely őt tétlenségéből való kilépésre kényszeríti. Nagylelkűségére hivatkozik s fegyverszünetet kér a békefeltételek megállapítása céljából. Értesíti az osztrák ajánlatról az olasz királyt is s a fegyverszünet azonnal megkötésére hívja fel.

Másnapra összeülnek a francia miniszterek a mediáció modorának s feltételeinek megállapítása végett. A külügyminiszter orthodox francia politikája teljes erővel összeütközik az olaszbarátokéval s talán döntő erővel az ország katonai erejére vonatkozó felvilágosítások hatnak a császárra. Minderről a résztvevők bőbeszédű, de annál megbízhatatlanabb visszaemlékezései maradtak reánk. Mindenikben – francia memoir írók régi jó szokása szerint – az elbeszélő áll a legszebb pózban, mondja a legékesebb igazságokat, aratja a legtöbb babért. Lavalette szerint, mikor ő kérdőre vonta Rouhert, miért nem segített neki Drouyn de Lhuys-vel szemben, «Ah, – válaszolt Rouher – nagyon is jól beszélt ön arra, hogy az én segítségemre szorult volna.» Randon hadügyminiszter pedig utólag kiadott öngazolásában úgy dobálódzik a katonák százezreivel, hogy ha ezeknek fele valóban létezett volna, Franciaország egymagában bánhatott volna el a győzelmes porosz sereggel.

Annyi kétségtelen, hogy Drouyn, aki előbb külön beszélt a császárral, már reávette őt az országgyűlés egybehívására, 80,000 fo'nyi hadseregnek azonnal a határra küldésére és arra, hogy az erre vonatkozó rendeletek megjelenjenek a másnapi Moniteur-ben.

Ekkor jön közbe Rouher, kifejezi aggályait s részletes felvilágosítást kér a hadikészültségről. Javában foly a vita, amidőn hivatlanul betoppan Lavalette belügyminiszter s nagy vehemenciával támadja meg úgy Drouyn de Lhuys-t, mint Randon marsallt. Ez utóbbi nyilatkozatait nem lehet minden kétséget kizárólag Megállapítani: állítólag 80,000 embernek azonnal összevonását

helyezte volna kilátásba, míg mások szerint ennyit is csak több hót alatt tudott volna a porosz határon koncentrálni. Ha figyelembe vesszük, hogy 1859-ben összesen 150,000 embert tudott Napoleon Olaszországba küldeni, azóta pedig a keretek leszállítása s a legszükségesebb kiadások megszorítása mellett a mexikói szerencsétlen háború emberanyagban is, de főleg hadiszerekben óriás áldozatokat követelt és még mindig 30,000 embert tartott Mexikóban lekötve, körülbelül a porosz katonai attasénak adhatunk igazat, aki 40-50,000 főre becsülte az országnak rendelkezésére álló haderejét.

Ebben a nyomorúságos katonai helyzetben nem lehetett erősebb akcióba fogni. A tanácskozás eredménytelenül oszlik szét, de a másnapi Moniteur a Drouyn által kívánt harcias hírek helyett csak azt közli az országgal, hogy Ausztria császára Velence átadása mellett közvetítésre kérte fel a császárt, aki ezt elfogadva mint mediator fordult a két szövetséges királyhoz.

Mindez a napóleoni politika teljes oldalaként hangzik. Kezdetben így is fogják fel. Nagy hausse áll be a tőzsdén. A kivilágított Paris örömmámorban úszik. Persze, az illúzió nem tarthat soká. A brutális kérlelhetetlenséggel egymásra torlódo események minden nap egy-egy újabb bizonyítékát szolgáltatják, hogy Napoleon szerepe a béke feltételeit megszábo s a hadviselő felekre reá-kényszerítő mediatoréból a szerény közvetítőére zsugorodik össze, aki erőtlennül, tehetlennül, tanácstalanul hajlik meg a győztes akarata előtt.

Olaszországban elkeseredett felháborodás tör ki a császár sürgönyére. Gyaláztatnak, becstelenségnek tekintenék, hogy francia kézből, ajándékként, szövetségestársuk elárulása fejében kapják meg Velencét. Folytatják a háborút. Mit sem törődve azzal, hogy az most már a Napoleon császáré, bevonulnak Velencébe, majd Dél-tirolba. Kijelentik, hogy csak Poroszországgal együtt köthetnek fegyverszünetet s könyörögnek a császárhoz, kímélje meg őket a különbéke megaláztatásától.

Itt is csalódás éri tehát Napoleon politikáját, de a kérdés súlypontja nem itt van, hanem a győzelmes porosz főhadiszálláson. Bármilyen kellemetlenül érintse is a poroszokat ez a merőben Ausztriának kedvező beavatkozás, annak merev visszautasítása nem látszott tanácsosnak. Ausztria hadereje a gyors menekvésben észak felé vonuló győztes olaszországi sereggel a könig-

grätzi vereség után sem volt megvetendő. A délnémet államok serege még érintetlen volt. A nagyravágyó porosz terveket Oroszország felől is veszély fenyegette. Ilyen körülmények között barátságos tárgyalások útján kellett időt nyerni s ezt a katonai helyzet előnyeinek mentől erélyesebb kiaknázására felhasználni.

Vilmos király szívélyes hangon tartott válaszában elfogadja Napoleon mediációját s kijelenti, hogy mielőbb meg fogja jelölni a fegyverszünetnek a katonai helyzet és az olasz szövetség által megkívánt feltételeit.

E sürgöny még 5-én este megérkezik Parisba. Utána eltelik egyik nap a másik után, a diadalmas porosz sereg szédületes gyorsasággal nyomul előre s a jelzett újabb sürgöny még mindig nem érkezik.

Növekvő idegességgel sürgetik a fegyverszünet feltételeit Goltznál, aki július 8-án táviratilag kér részletes utasításokat, mert a franciák nem várhatnak tovább s Drouyn előbb-utóbb valamely erélyesebb rendszabályra fogja a császárt reábirni.

Ugyancsak 8-án utasítja Drouyn Benedettit: menjen a porosz főhadiszállásra s igyekezzék a poroszokat igényeik mérséklésére s azonnal fegyverszünetre reávenni. Benedetti három napi bolyongás után eléri Zwickauba Bismarckot s ettől fogva egy bécsi útját leszámítva a porosz főhadiszálláson marad, de kellő utasítások hiányában inkább tragikomikus helyzetben, tehetetlen szemlélőjeként a jó tanácsait türelmesen meghallgató, de nem követő poroszok előnyomulásának.

A kérdés Parisban dől el. Oda július 10-én érkezik Reuss herceg a királynak Napóleonhoz intézett levelével. Ez is újabb keserű csalódást jelent. Nyájas általánosságokban mozog s a Goltznak szóló részletes utasításokat csak 1-2 nappal későbbre helyezi kilátásba.

Végre 12-én megérkeznek Bismarcknak 9-én kelt utasításai. Ezekben az északnémet szövetség megalkotására helyezi a főszólyt, valamint arra, hogy ennek részletei német belügynek tekintessenek s kivonassanak külállamok beavatkozása, bárminő európai ellenőrzés alól. Az annexiók kérdése inkább másodsorban, elmosódottan jelentkezik. «A közvélemény kívánja Szászország, Hannover és Hessen bekebelezését is – úgymond – s bizonyára ez volna a legjobb megoldás, ha porosz terület átengedése nélkül elérhető volna. Fődolog, hogy bárminő formában, de rendelkezünk

egész Északnémetország erejével. Azokat, akik fegyvert fogtak ellenünk, nemcsak országaik annexiója által tehetjük ártalmatlannokká, hanem az által is, ha jobban megszorítjuk felségjogaikat.» Goltz belátására bízta, megpróbálja-e, minő hatást tesz s minő *nem nemei* kompenzációs követeléseket támaszt a nagy annexiós terv felvetése.

Goltz már 11-én hosszú audienciát kap Napóleontól. Megrendült, majdnem megtört embernek találja őt, aki minden iránytűt elvesztett s főleg Délnémetország különállására helyez súlyt.

13-án, utasításai birtokában újból felkeresi a császárt, aki csak a délnémet államok függetlenségét és Ausztria területi integritását kívánja. Szabad kezet hagy az északnémet Bund szervezése tekintetében s szórakozottan, részvétlenül fogadja az annexiós tervet, csak Szászország fennmaradását kívánja.

Ezen beszélgetés alapján Goltz szövegezi meg 14-én Napoleon közvetítési feltételeit, amelyekben – a dolog szabatosabb kifejezésének természetes következményétől, a kompenzációs követelés-től tartva – hallgatással mellőzi az annexiót.

Időközben azonban a mind fényesebbé váló katonai helyzet Vilmos királyra és katonai környezetére nem téveszti el hatását. Kezdi elégtelennek tartani Bismarck feltételeit s az annexió eszméje mindjobban előtérbe lép. Ennek hatása alatt július 17-én újra felhívja Bismarck Goltzt: tisztázza az annexiók ügyét. Fődolog 3-4 millió lakosságú terület anektálása. Másként nem köthető fegyverszünet.

Goltz 17. és 19-én újból érintkezik úgy Drouynnal, mint a császárral. Előbbi indulatosan kikel az annexiók mérete ellen. Az ő szemei előtt mindössze 3-400,000 lélek beolvasztása lebeg, amivel összefüggést lehetne létesíteni Poroszország keleti és nyugati tartományai között. A császár ellenben mindjobban bele-törődni látszik a nagyméretű annexió gondolatába is.

Bismarckot mindez nem elégti ki. A császár pozitív beleegyezését kívánja. Végre július 22-én ezt is megszerzi Goltz a császártól, ő viszi e reá nézve lesújtó hírt a külügyminiszternek, aki fejet hajt a császár akarata előtt s «il ne nous reste plus qu'à pleurer» mondja elnöki tanácsosának.

Ezzel mi sem áll a fegyverszünet útjában. Július 23-án öt napi fegyverszünetet ad Poroszország a békepreliminárék megállapítása céljából.

Ezek megkötésénél még egy újabb nem várt nehézséget kell Bismarcknak leküzdenie. A király az eddig tervezett annexiókat kevesli s valamennyi ellenségétől akar területet foglalni. Bismarcknak egész befolyását latba kerí vetnie s minden reábeszélő képességét megfeszítenie, hogy a mérséklet szükséges voltáról meggyőzze a királyt s végre is csak a trónörökös nem remélt segítségével győzedelmeskedik. «Miután fiam is miniszterelnököm pártjára áll, – írja Vilmos király Bismarck memorandumára – kénytelen vagyok a keserű pirulát lenyelni s elfogadni a *szégyenteljes békét.*»

Nem hihetetlenül hangzik-e ez a kijelentés annak az uralkodónak a szájából, akinek nagyságát épen ez a béke volt hivatva megalapítani? Nem megkapó tanúbizonyosága-e ez annak, hogyan ragadja magával és szédíti meg a siker a különben erős lelkeket is? Nem domborítja-e ki még frappánsabbul Bismarck nagyságát, aki, amily merész volt a cselekvésben, époly hidegen és józan mérséklettel biztosítja a győzelem gyümölcseit?

A prágai béke a győztes bölcseségének és előrelátó államférfiúi belátásának egyik legérdekesebb, legtanulságosabb példája. Kiválóan érdekes már csak annál fogva is, ahogy az annexiókat kezeli. Óriási gyarapodást hoz Poroszországnak, de ezt kizárólag egyes államok teljes megszüntetésével éri el. Egyetlenegy életben maradt ellenségét sem fosztja meg birtoka számottevő részétől. Nagylelkű mindazokkal szemben, akiket életben hagy. Egy gyógyíthatatlan sebet sem üt, egy olyan engesztelhetetlen ellenséget sem csinál, akivel ne egyesülhetne, vagy szövetségre ne léphetne a közel jövőben.

Az annexiók ezen mértéke is a legerősebb ellenszenvet kelti fel az orosz kormányban. Még augusztus 11-én, a cári családdal rokonságban levő württembergi és darmstadti uralkodókkal megállapított kedvező béke tudatásakor is kénytelen Bismarck ezt sürgönyözni Pétervárra: «Ha ez sem elég, hogy Oroszország Hannover, Hessenkassel és Nassau annexióját eltűrje, akkor Stuttgarttal és Darmstadttal sem kötünk békét. A külföld preszsiója az 1849-iki alkotmány proklamálására és valóban forradalmi eljárásra kényszeríthet. Ha forradalomnak kell lennie, inkább fogjuk csinálni, Bűnt elszenvadni.»

Még július havában Oroszország ajánl kongresszust Napóleonnak, hogy Európa ítélőszéke elé hurcolják a porosz terveket.

Váratlanul nyílik ezzel kedvező alkalom, hogy megzabolázhassa a győztest és helyreállíthassa a császárság csorbát szenvedett prestízsét.

Ez alkalmat nem használja fel. Visszautasítja az ajánlatot, állítólag azért, mert mediatori szerepével összeférhetetlennek tartja, tényleg mert nem tud arról a titkos vágyról letenni, hogy legalább valami kompenzációt csikarjon ki a saját maga számára.

Július 23-án lép elő Drouyn de Lhuys ezzel a szerencsétlen gondolattal. Benedettinek levélben kifejti, hogy a császár mediatori szerepe véget érven, most már felvetheti azt a kérdést, mint az annexiók végleges elismerésének előfeltételét. Jelezze ezt azonnal Bismarcknak; addig is, amíg megkapná részletes utasításait.

Július 26-án Nikolsburgban, közvetlenül a praeliminárik aláírása előtt keresi fel ez utasítással Benedetti Bismarckot. Ez utóbbi szokott nyáj asságá val jelenti ki, hogy nagyon szívesen fogja e kérdést vele megbeszélni. Mikor azonban célzást tesz Benedetti a Rajna balpartjára, Bismarck szavába vág: «kérem, hivatalos formában ne tegyen nekem ilyen javaslatot» úgymond s azzal siet a béke aláírására.

Berlinbe visszaérkezése után, augusztus 5-én kapja meg Benedetti a kompenzációra vonatkozó részletes javaslatot. Drouyn de Lhuys munkája az, aki a súlyos betegen Vichybe menekült császár beleegyezését ennek félig öntudatlan állapotában csikarja ki. Ezen tervezet értelmében Franciaország Poroszországtól az 1815-ben elvett határvidéket, Bajorországtól és Hessen-Darmstadt-tól ezeknek a Rajna balpartján fekvő területeit, valamint Mainz várát kapná meg.

Benedetti megijed e követelések nagyságától. Engedelmet, kér, hogy előterjesztésük előtt Parisba mehessen, de tagadó választ kapván, biztosítja főnökét, hogy a legnagyobb eréllyel fogja a követelést támogatni, mert csak így remélhet sikert.

Augusztus 5-én elküldi a konvenció tervét Bismarcknak s 7-én keresi őt fel. Természetesen a legmerevebb visszautasításra talál s miután ennek dacára követeli, hogy Bismarck javaslatát a királynak is terjessze elő, augusztus 8-án megkapja a király nevében is a leghatározottabb visszautasítást. «Mondja meg a császárnak, – úgymond Bismarck – hogy egy talpalatnyi német földet sem fogunk átengedni. Inkább felvesszük a háborút s a legforradalmibb eszközöktől sem riadunk vissza. Ezek pedig

egészen más veszélyt jelentenek a császárra, mint az én uramra nézve.»

Ezzel a válasszal megy Benedetti Parisba. Ott Napoleon dezavualja az egész kísérletet, Drouyn de Lhuys-re hárítja érte a felelősséget s augusztus 12-én azzal küldi vissza Benedettit Berlinbe, hogy tekintsék ott az egész dolgot meg nem történtnek.

Drouyn de Lhuys lemond s csak ideiglenesen látja el a folyó ügyeket. Úgy látszik, mintha ez az egész szerencsétlen kompenzációkérdés végleg befejeztetett volna.

Hogyan történhetett mégis, hogy már négy nap múlva újabb, talán még szerencsétlenebb formában újra feléled az? Ennek magyarázatát talán soha nem fogjuk megtudni. Tény az, hogy ez időből a császárnak egy jegyzete maradt fenn a Tuilleries papírjai között, amelyik szerint jó volna Poroszországgal titkos konvenciót kötni Belgium meghódítására nézve. Ennek kettős előnye volna: *kompromittálná Poroszországot* és biztosítaná arról, hogy Franciaország hódítási vágya más irányt vesz és végleg lemondott a Eajna balpartjáról.

Augusztus 16-án Bouher által megírt utasítás megy Benedettihez, amely előírja, minő szerződést igyekezzen kötni Poroszországgal.

Köztudomású dolog, hogy ezen szerződésnek Benedetti által írt tervezete Bismarck kezei között maradt s amidőn ezt az 1870-iki hadüzenet után nyilvánosságra hozta, Benedetti megpróbálta letagadni az egészet s olybá tüntetni fel a dolgot, mintha Bismarck diktálta volna neki az ő javaslatát. Ennek a dajkamesének nem várt módon vetett végett az a körülmény, hogy a háború folyamán Bouher cercey-i kastélyában reáakadtak ez ügy bizalmas irataira, de ennek dacára még igazságszeretőbb és komolyabb francia írók is igyekeznek ez epizódra homályt borítani s azért Bismarckot tenni felelőssé.

Már pedig a nyilvánosságra került okiratok teljes fényt vetnek a kérdésre. Igaz, hogy a poroszok ismételve igyekeztek a franciák étvágyát német területekről elfordítani s annak más irányt adni. Ezen célból gyakran szuggerálták nekik: gondoljanak inkább franciául beszélő tartományok megszerzésére, de ez éppen olyan kevésbé menti a Napoleon eljárását, mint ahogy a rabló nem védekezhetnék azzal, ha kiszemelt áldozata arra igyekeznék reábeszélni, hogy inkább a más tulajdonát rabolja el és ne az övét.

Tény az, hogy augusztus 16-án az az utasítás megy Benedettihez, ajánljon két konvenciót Bismarcknak. Egy nyilvános szerződésben követelje Landau, Saarbrücken és Saarlouis átengedését, valamint Luxemburgot, egy másik, titkos szerződésben pedig véd- és dacszövetséget Belgium megszerzése céljából. Ha porosz terület átengedése legyőzhetetlen nehézségbe ütközik, úgy a nyilvános szerződés csak Luxemburg megszerzésére szorítkozzék.

Ezt a tervezetet aug. 20-án közli Bismarckkal. Ez utóbbi nagy előzékenységgel bocsátkozik a kérdés taglalásába s két napi tárgyalás eredményeként a Luxemburgra és Belgiumra vonatkozó stipulációkat egybefoglaló titkos egyezmény szövegét terjeszti Benedetti aug. 23-án kormánya jóváhagyása alá.

Ez időre rendbe jött Bismarck a délnémet államokkal, Oroszország ellenszenvét is sikerült Manteuffel személyes missziójával eloszlatni. Egész erejével Ausztriára vetheti tehát magát, ha ez a végleges béke megkötését tovább halogatná. Ugyanakkor előnyösebb megoldást ajánl a bécsi kormánynak az olaszok pénzügyi érdekeit melegen védő franciáknál s a prágai béke ugyancsak aug. 23-án aláírásra kerül.

Midőn tehát Benedetti aug. 29-én átadja Bismarcknak a francia kormány által elfogadott szerződéstervezetet, meglepetve látja, hogy ez utóbbi nyugodtan elteszi e fontos írást s bizalmatlanságának, aggályainak ad kifejezést és azt a kérdést veti fel, vajjon nem arra használná-e fel a császár ezt a szerződést, hogy Poroszországot Anglia előtt kompromittálja. Mintha csak látta volna Napóleonnak fent idézett emlékiratát.

Persze Benedetti erkölcsi felháborodással kérdi: «miként bízhatnánk ilyen feltevésre képes alkudozó felekben» és arra a következtetésre jut, hogy Poroszország bizonyára megszerezte Oroszország szövetségét és Franciaországét most már nélkülözheti.

A dolog ennyiben maradt, Benedetti szabadságot kap a Karlsbadba menetelre, azzal az utasítással, hogy várja ott is útra készen Bismarck hívó sürgönyét. E sürgöny nem jön; eltelik egyik hét és egyik hónap a másik után, anélkül, hogy a porosz kormány visszatérne e kérdésre. De hogy a francia kormány mennyire komolyan vette azt s mennyire ragaszkodott ehhez a tervhez, amelyet később a porosz kormány ördögi módon kieszelt rágalmának akart feltüntetni, az bőségesen kitűnik Drouyn utódának Moustier

márkinak a luxemburgi ügyre vonatkozó levelezéséből. így 1867 február havában is felhívja Benedettit, hogy hozza végre tisztába a kérdést Bismarckkal. «Midőn elfoglaltam állásomat, – úgymond – abban a meggyőződésben éltem, hogy a kérdés el lesz intézve, amint ezt a porosz miniszterelnök egészségi állapota megengedi. A szerződés tervezete készen volt, csak az aláírás volt hátra. A francia kormány azóta semmi nehézséget nem támasztott, a késedelemért nem felelős, nem oka Bismarck hallgatásának, rejtelmes magatartásának s az általa felidézett nehézségeknek. Most is hajlandók vagyunk a szerződést aláírni, úgy ahogy az 1866 aug. havában megállapított.»

V.

Valóban érthetetlen az az elvakultság, amellyel még mindig ragaszkodnak ez illúziójukhoz s a luxemburgi kérdés erőltetésével Franciaországot még egy vereségnek és megaláztatásnak tesszük ki.

Alig jön vissza Bismarck Varzinból, már 1866 dec. 3-án igyekszik Benedetti reávinni a beszédet a luxemburg-belgiumi egyezményre. Bismarck kitérő válasza után azt az utasítást kapja Paristól, hogy várjon s ne hozza újból szóba a dolgot. Ebben a várakozásban hamar kimerül a francia kormány türelme. Már január elején a francia belügyi helyzet tarthatatlanságára hivatkozva sürgeti Eouher Goltznál a kérdés megoldását s Benedettit jan. 7-én utasítják, hogy tegyen újabb démarchet a porosz kormánynál.

Bismarck újból a király vonakodásával menti magát. Azt ajánlja, érvék be egyszerű semlegességi szerződéssel, azt talán el tudná a királlyal fogadtatni. Szerinte a porosz vezérkar is katonailag értéktelennek jelentette ki a luxemburgi várat, de a király becsületbeli kötelességének tartja, hogy el ne hagyjon egy Európa által reábizott örállomást.

Ismételt beszélgetésekben arra utal, hogy egyezzenek meg közvetlenül Hollandiával,¹ helyezték Poroszországot befejezett tények elé, akkor nem fogják erővel megakadályozni. De hang-

¹ Luxemburg Hollandiával perszónálunióban a holland király tartománya volt, a német Bund kötelékébe tartozott s vára porosz őrökre volt bízva.

súlyozza, hogy siessenek, nehogy a közelebről összeülő észak-német országgyűlés nesztét vegye s bevágja útját a dolognak és mindenekfelett tegyenek róla, hogy Poroszország ne nyerj en előzetesen tudomást a dologról, mert akkor tiltakozni volna kénytelen.

Végre is a tanács követésére határozzák magukat. Tárgyalást kezdenek a hollandi királlyal, a legnagyobb presszióval igyekeznek Luxemburg eladását tőle kicsikarni. Biztosítják Poroszország beleegyezéséről s követelik, hogy hallgasson ez ügyről a porosz követ előtt. Már befejezettnek látszik a dolog, a kész egyezmény csak aláírásra vár, amikor a holland király tanácsot kér Berlinben s ezzel felborítja a helyzetet. Addig Bismarck nyitva tarthatta a kérdést, most is kitérő választ küld Hágába, de kénytelen a mind erősebben feltámadó német nemzeti felháborodásra tekintettel lenni s ismételve értesíti Benedettit, hogy lehetetlenné válik minden, ha azonnal fait accompli elé nem állítják.

Április elején kellene a Franciaország és Hollandia közötti szerződést aláírni. Formahiba miatt másodikára halasztják azt, közben Bismarck Goltz és Benedetti útján sürgősen kéri a hollandi király meggondolatlan lépése által elrontott ügy elhalasztását.

Április 2-án felel Bismarck Bennigsen interpellációjára. A képviselőházba menet kérdezi Benedettitől, kijelentheti-e, hogy perfect a dolog s megjegyzi, hogy egy ilyen kijelentés esetleg kiszámíthatatlan következményekkel járhatna. Benedetti – bár majdnem elintézettnek tartja az ügyet – ezt a felhatalmazást nem adhatja meg.

Így kimért, udvarias szavakban azt jelenti ki Bismarck a Reichstagban, hogy tud a folyamatban levő tárgyalásokról. Ezekre nézve nem adott a hollandi királynak tanácsot s a Luxemburgra vonatkozó szerződés aláíróival és szövetségtársaival egyetértőleg, a parlament álláspontjának tekintetbe vételével fog a kérdésben állást foglalni.

Napóleont ez a magatartás végleg elkészeríti. Lázasan készül a háborúra s teljes erővel presszionálja a hollandi királyt a szerződés aláírására. Ez utóbbi azonban végre is megtagadja azt, miután a porosz követ kormánya nevében a legkomolyabban óvja őt e lépéstől.

Pár napig elkerülhetetlennek látszik a háború. Az új hadügyminiszter, Niel marsal tartja ettől vissza Franciaországot.

Kifejti a császárnak, hogy a hadsereg jelenlegi állapotában biztos vereség vár rá s módot kell keresnie a visszavonulásra. Ezt Moustier ügyesen találja meg. Nemzetközi konferencia elé viszi az ügyet, amely Hollandiával kapcsolatban hagyja Luxemburgot, kimondja, hogy az nem lép be az északnémet szövetségbe, egyúttal semleges területnek deklarálja, ami természetesen az erődítmények lerombolását s a porosz helyőrség megszüntét vonja maga után.

Ezzel befejezést nyernek a porosz-francia tárgyalások s a két ország közötti viszony egyelőre nyugvóponttra jut. Nyugvóponttra, de olyan viszonyok között, amelyek kétségtelenné teszik, hogy mielőbb be fog közöttük következni az elkerülhetetlen lezárolás.

Napoleon lelkét az elmúlt év eseményei keserőséggel és gyengesége érzetében tehetetlen dühvel töltik el. Lefolyt a nagy német küzdelem, amelyet ő segített elő, amelyhez annyi fényes reményt fűzött s csak keserőséget, csalódást, vereséget hozott számára. A hatalmában megkétszereződött Poroszország félelmes riválisiként fenyegeti Franciaország vezető szerepét s világos körvonalakban lerakta az egész német nemzet egységének alapjait. Sajat; népe előtt hitelvesztetten, hanyatló erővel, elhomályosított pré-i tige-zsel, ingadozni érzi maga alatt trónját a császár s reánézve netn-csak megtorlás, nemcsak bosszúvágyának kielégítése, de valóban életkérdéssé vált a revanche. Ezt a revanche-t követeli tőle a francia közvélemény, ennek előkészítésén fárad, amennyire csorbult tekintélye s megtört testi-lelki ereje megengedi. A francia hadsereg fejlesztésére s poroszellenes szövetség létrehozására összpontosítja egész tevékenységét.

Ezzel szemben Bismarck álláspontja egészen természetes. Nem-élhet illúziókban, hálára nem érezheti kötelezve magát. Napoleon poroszbarát nyilatkozatai mind csak arra szolgáltak, hogy belebízassák Poroszországot a háborúba! A háború előnyeit, az ő rovására magának akarta biztosítani. E célból már a háború előtt szövetkezett Ausztriával; ez utóbbi érdekében avatkozott be a döntő győzelem után s igyekezett Poroszországot ennek gyümölcsetől megfosztani. Azután is megmozgatott minden követ, hogy valamit kicsikarjon magának és nyíltan kijelentette, hogy Dél-németországnak az északnémet szövetséggel egyesülését nem fogja tűrni soha. Emellett mind féktelenebbül tör elő a francia nemzeti poroszellenes gyűlölete. E vetélytárs megalázását, lefokozását kí-

vánta kevés kivétellel az egész közvélemény. A császárság ingadozó uralmát csak ezen az úton lehetett megszilárdítani. Napóleonnak erre kellett az erőt gyűjteni.

Ilyen viszonyok között nem az volt-e hazafiúi kötelessége Bismarcknak, hogy az első kínálkozó jó alkalmat ragadja meg erre a háborúra? Valóban, azok a német írók, akik azt igyekeznek bebizonyítani, hogy ezekben az években is békére vágyott s csak belekényszerítettett a háborúba, félreismerik és legszebb babéraitól fosztják meg őt.

Amennyire gyűlöletes és bűnös a nagyravágyásból, hódító ösztönből táplálkozó harci vágy, amennyire átok az emberiségre az a nagy elme, aki tehetségeit más nemzetek letörésére irányuló vérontás felidézésére használja, épen olyan természetes követelménye a hazafiságnak, hogy – ha kell – egész egzisztenciájának kockára tételével hártsa el a nemzet egységének, függetlenségének, szabad fejlődésének akadályait. És ha van elkerülhetetlen, jogosult, szent háború a világon, úgy azon nemzetek háborúja az, amelyek csak így szerezhetik meg egységüket és függetlenségüket.

A német nemzet megérett volt az egységre. Nem volt német hazafi, aki erre nem törekedett s ha akadt szomszéd nemzet, amely hatalmi szóval, külerőszakkal akarta őt eme jogától megfosztani, úgy annak az államférfinak, aki elsősorban irányíthatta nemzete sorsát, mindenekelőttől az ellenségtől kellett azt megszabadítani.

Ezt tette Bismarck s az, hogy korábban nem *keresett* ürügyet a háborúra, nem béke vágyának, hanem politikai belátásának és önuralmának tanújele.

Arra, hogy valóban teljes győzelemmel járjon, hogy célt érjen ez a háború, olyan ügyből kell annak származnia, amely felébressze az egész német nemzet önértetét, biztosítsa a déli államok részvételét s felidézze, nagyranövelje azt a lelkiállapotot, amely a valódi egységen, a nemzeti öntudaton, büszkeségen, a bajtársi egymásrataltság érzetén épüljön fel. Ezért kellett olyan casus bellit megvárnia, amely biztosítsa a t elj es sikernek emez előfeltételeit.

Erre kellett várnia, hidegen, nyugodtan és szilárdan. Felhasználnia minden alkalmat, hogy kimutassa Franciaországtól való teljes függetlenségét, visszautasítsa német ügyekbe való beavatkozását s kellemetlenséget vagy diplomáciai vereséget hozzon reá és megvárnia, amíg valamely ilyen esetben elveszíti Franciaország türelmét s provokálja a háborút.

Ezt a politikát követi Bismarck vaskövetkezetességgel,; mindenekelött a prágai békével kapcsolatos kérdésekben. Napóleon jogot akarna magának arrogálni, hogy örködjék e béke rendelkezéseinek megtartása fölött, de ezt Bismarck nyíltan és határozottan tagadásba veszi.

Nem effektuálja annak a dánok lakta északi Schleswig visszadására vonatkozó pontját s visszautasítja Napoleon erre vonatkozó követeléseit.

Nyíltan kijelenti, hogy a délnémet államokkal való egyesülést erőltetni nem kívánja, de ezeknek az egyesüléshez való jogát vindikálja s kijelenti, hogy az megtörténnék, amint ők maguk, önként óhajtánák.

Közben, a francia közvélemény felháborodásával nem törődve bevonja őket a vámszövetségbe, megalkotja a német zoli-parlamentet. Ezt megelőzőleg, amidőn 1867 márc. 16-án Thiers támadására válaszolva azzal dicsekszik Rouher, hogy a császár politikája három külön töredékre szakította szét az addig egységes Németországot, közlésezi a délnémet államokkal megkötött véd- és dacszövetségeket. Most tudja meg az ámuló világ, hogy még 1866 aug. havában, ugyanakkor, amidőn Benedetti felvetette a Bajna balpartjára vonatkozó követelést, talán épen ennek felhasználásával és hatása alatt az egész nemzet egységes védekezését biztosította Bismarck minden kultámadással szemben.

Ezenkívül szembe helyezkedik minden francia törekvéssel, minden erre alkalmas kérdésben. Legfontosabb ezek között a római kérdés: Napoleon 1866 dec. havában visszavonja csapatait Rómából, de már a következő őszön vissza kell a Garibaldisták által szorongatott pápa segítségére mennie. A pápa világi uralmát megmentő mentanai csatát a francia csapatok, a csudatevő Chassepôt-k döntik el s a Thiers szónoki sikerei által felingerelt s a kamara hangulata által magával ragadott Bouher 1867 dec. 5-én azzal a kijelentéssel fejezi be beszédét, hogy *soha* nem fog Bóma Olaszország kezébe kerülni. Franciaország ezt a becsületén ejtett csorbát soha nem fogja eltérni. Ezzel a kijelentéssel a Napoleon által annyira óhajtott olasz szövetség van lehetetlenné téve. Mi sem természetesebb, minthogy európai konferencia útján akar ettől a végzetes kérdéstől megszabadulni és hogy ezt az észak-német szövetség határozott visszautasítása lehetetlenné teszi.

Jól tudják azt Berlinben, hogy a Niel marsai által elkeseredett

energiával folyamatba tett katonai reformok mellett mindent elkövet a francia diplomácia, hogy létrehozza Ausztriával és Olaszországgal a hármasszövetséget.

Viktor Emanuel király s piemonti eredetű tanácsosainak személyes érzelmei határozottan e mellett szólnak s bizonyára készséggel kötnék meg a szövetséget, ha Kóma nem állana ennek útjában.

Ami pedig Ausztriát illeti, kétségtelenül él a poroszgyűlölet épen azokban a magas társadalmi körökben, amelyekben Gramont herceg tárt karokra s rokonlelkek kongeniális légkörére talál. Szabadon öntik ki előtte a porosz diadal feletti elkeseredésüket, szövik a gyűlölt parvenu nagyhatalom megtörésére irányuló revanche terveikét. Mindezt a francia büszkeségében mélyen sértett, a francia hegemonia visszaállítására vágyó, felületes és könnyelmű nagykövet készpénznek veszi s jelentéseivel azt a reményt kelti fel Párisban, miszerint Ausztria-Magyarország lázasan készülődik és színt fog vallani, amint elég erősnek érzi magát reá.

Persze mindez keserves illúzióknak bizonyul. Maga az uralkodó messze felette áll ezeknek a szenvedélyeknek. A békéhez becsületesen ragaszkodik s csak védelmi pozíciójának erősítésére gondol. Az alkotmányos dualisztikus monarchiává átalakult monarchiában a régi poroszellenes osztrák főúri körök elvesztették politikai befolyásukat. A monarchia vezetésében osztozó német liberálisok és magyarok – kivált ez utóbbiak – bona fide elfogadják a változott helyzetet s annak alapján a béke megszilárdításán s a Poroszországgal való jó viszony helyreállításán fáradoznak. Ilyen viszonyok között Beust minden poroszgyűlölete mellett kötve érzi kezeit s ha ápolja is a Napóleonnal való jó baráti viszonyt, ha igyekszik is ezt szemmel látható külsőségekben kifejezésre juttatni, mindez végeredményében csak mire sem kötelező nyájaskodások kicserélésére vezet s Ausztria-Magyarország minden pozitív kötelezettség elvállalása elől elzárkózik.

1869-ben kissé komolyabb színt öltenek a tárgyalások, amelyeket régi jó szokása szerint hivatalos diplomáciájának megkerülésével Rouher útján folytat a császár Beust és Viktor Emanuel emisszáriusaival. De a végén ez is megfogható eredmény nélkül s a három uralkodó sajátkezü leveleinek kicserélésével végződik, amelyekben csak arról biztosítják egymást, hogy egymás háta megett nem fognak más hatalommal szerződni.

Végre 1870 tavaszán, még egyszer utoljára felélednek Napóleonnak osztrák szövetségre irányuló reményei.

Március havában Albrecht főherceg látogat el Parisba. Mint az osztrák hadsereg legkiválóbb tábornokát s a poroszellenes tendenciák legtekintélyesebb képviselőjét tüntető melegséggel fogadják és ünneplik. Ismételt beszélgetések közben kifejti a császár előtt nézeteit, egy a porosz ellen indítandó koalíciós háború sztratégiai kifejlődése felől. Napoleon a francia-osztrák szövetség újabb kezdeményezését látja ezen tisztán akadémikus fejtegetésekben s május 19-én megbeszélve a kérdést vezető tábornokaival, Lebrun tábornokot Bécsbe küldi az eszmecserék finalizálása céljából.

Feltűnés elkerülése végett turistaként lassan utazik Lebrun s jún. 7-én érkezik a főherceg badeni kastélyába. Három ízben találkoznak egymással. A főherceg ismételve hangsúlyozza, hogy tisztán akadémikusán foglalkozik a kérdéssel; kormánya szándékait nem ismeri, de pusztán katonai okokból is csak hat héttel a háború elhatározása utánra ígérhetne tényleges közreműködést. Jún. 16-án maga az uralkodó fogadja Lebrunt. Kijelenti, hogy békét kíván s csak akkor viselne háborút, ha reakényszerítenék. Csak akkor avatkozhatnék a háborúba, ha Napoleon mint a délnémet államok szabadítója jelennék meg a német harctéren, s ezek hívnák fel a közreműködésre. Ezzel a Napóleonnak szóló izenettel bocsátja el a tábornokot.

Lebrun' jún. 22-én érkezik vissza Parisba s mindezt hosszú jelentésbe foglalva jún. 30-án írásban adja át a császárnak. Két nap múlva kitör a zivatar, amely mindenestül elsöpri a császárságot.

Alig félévvel e katasztrófa előtt lényeges átalakuláson megy az keresztül. Kivetkezik autokrata jellegéből. Legalább részben parlamentáris kormányzat formáit ölti magára. A mind jobban gyengülő császár meg akarja másokkal osztani a felelősség súlyát, a népszerű férfiak nimbuszából kíván ingadozó trónjának megszilárdításához erőt meríteni.

1870 jan. 2-án alakul meg az új kabinet. Látható feje nincs, de legbefolyásosabb tagja, kivált a három orleanista miniszter (Daru, Buffet és Talhouët) kilépése után az igazságügyminiszter Olli vier Emil.

Prototypja a veszedelmes oratori képességgel felruházott, felületes műveltségű, sekély észjárású, jelszavakkal ható és saját jelszavainak uralma alá kerülő francia demagóg ügyvédnek,

amilyen annyi lepi el a frázis, a deklamálás, a hízelgés iránt olyan fogékony, lobbanékony francia nemzet közéletét. Ezek közül ki-magasló szerepé^ egyfelől az átlagost messze túlhaladó szónoki képességeinek, másfelől annak köszönheti, hogy radikális múltja által szerzett nagy népszerűségét a kellő pillanatban bocsátja az alkotmányos uralkodóvá át vedleni kívánó császár rendelkezésére. Eégi barátainak ébredni kezdő bizalmatlansága, új párt híveinek rosszul palástolt ellenszenvé között fog vélt hivatásához: a liberális császárság megteremtéséhez.

Hogy kivált a nemzetközi viszonyokat illetőleg milyen tudatlanságot, járatlanságot, az emberiséget mozgató erők, a tényleges hatalmi viszonyok, a népek sorsának intézése körül megengedett és célhozvezető eszközök helyes megítélésének milyen megdöbbentő hiányát viszi ez állásába, arról csak az alkothat fogalmat magának, aki *L'empire libéral* című már 14 kötetre felnövekedett emlékiratainak frázisocéánján keresztülküzdötte magát. A kávéházi politikus teljes lelki ürességével és sivárságával fog egy nagy nemzet sorsának intézéséhez; ha az ember épen a porosz háborút megelőző válság idejére vonatkozó öngazoló, nem, öndicsérő elbeszéléseit elolvassa, igazán elámulva kérdi magától: lehetséges az, hogy egy nagy nemzet sorsa, százezrek élete, emberöltők boldogsága játékszerré válhassék ilyen kontárok kezében?

A külügyi politikát a párisi boulevardier teljes tudatlanságával és önhittségével kezeli, de némi népboldogító békeapostoli mázzal bevonva. Lelkesedik a népek szabadságáért, testvériségéért, a békéért. Meghatott sóhajokat küld Németország, az *igazi* Németország, az idealizmus, a kedélyesség, a nemzeti tehetetlenség Németországa felé, ahol csupa Goethék és Gretchenek környezik az embert és csúnya Bismarckok, Moltkéék s más efféle mai világba nem való páncélos alakok nem rontják az összhangot. Tulaj donképen még ma sem tudja, hogy az ő minden illetet, tisztességet sértő, a német nemzeti öntudatot vérig korbácsoló provokáló eljárása hozta nemzetére a német inváziót.

ííiso külügyminisztere Daru, szolidabb értelemmel, több készséggel, de szintén a kezdő naivitásával fog feladatához. Saját számára tájékoztatóul írt feljegyzései valóban gyermekesek. Szándékai jók: «ismerjük el a statusquo-t, – úgymond – bár nem mi csináltuk. Ne támasszunk vitás kérdéseket, s ha ilyenek felmerülnek, fojtsuk el őket.» De azért már jan. 17-én a legnevet-

ségesebb önteltség hangján írja Benedettinek, hogy mit fog Poroszországnak és Oroszországnak elnézni és mit nem, márc. 8-án pedig Werther északnémet követtel beszélgetve mond leckéztető hangon bírálatot Bismarcknak azon kijelentése felett, hogy a délnémet államoknak joguk van az északnémet szövetséghez csatlakozni.

Mindez elcsúszik minden különösebb baj nélkül. Ollivier ahelyett, hogy minisztertanácsba vinné a dolgot, hírlapi interjúban ad ellenkező nézetének kifejezést, s Daru szűkebb elvtársaival együtt a plebiscitum miatt kilép a kabinetből. Helyét Ollivier ideiglenesen, mint bármikor eltávolítható strohmannal Gramont-nal tölti be, mert őt még nagyon is lekötve tartják a belügyi nagy reformok arra, hogy a külügyek intézését maga vegye a kezébe.

Már legalább ő így adja elő a dolgot. De szabad legyen ebben egész tisztelettel kételkednünk. Odáig nem jutott még a dolog, hogy ő diszponáljon a tárcák felett. Bármennyire hanyatlott legyen is már Napóleon, még sem képzelhető, hogy a külügyek intézését az ő járatlan kezeire bízta volna. Első perctől fogva nem is olyan az Ollivier és Gramont közötti viszony, mintha ez utóbbi magát egyszerű tölteléknek tartotta volna. Sokkal valószínűbb, hogy Napoleon épen mint hivatásos, képzett diplomatát s mint a bécsi viszonyokat alaposan ismerő, ott jó pozícióval bíró államférfit hívta meg őt ez állásra.

Bármint álljon is a dolog, nem tehetett volna^szerencsétlenebb választást.

A demagógból lett miniszter felületességét és tudatlanságát a grand-seigneur miniszter praepotentiája és könnyelműsége egészíti ki. Imponáló s amellet rokonszenvet ébresztő megnyerő külső, fellépés és modor mögött előítéletekben felnőtt, indulatos, lelkiismeretlen, elfogult egyéniség minden veszélyes tulajdonsága lappang. Bécsi időzése egyenesen végzetes reá nézve, mert Ausztriát illetőleg érthetetlen illúziókat ébreszt benne s hatványozza poroszgyűlöletét.

A két miniszter mellett még csak a hadügyminiszter, a szomorú hírnévhez jutott Leboeuf marsai érdemel említést, akit elsőrangú katonai tekintélynek tart mindenki s akinek a hadsereg készenlétére s a győzelem esélyeire vonatkozó kijelentéseit szentírásnak veszik. A többi miniszter jóindulatú, saját szakmájában többkevesebb érdemmel bíró politikus, de a küszöbön álló nagy kül-

ügyi bonyodalom helyes megítélésére és irányítására merőben képtelen.

Ezek a férfiak intézik Franciaország sorsát, amidőn július 3-án Hohenzollern Leopold hercegnek a spanyol trónra jelöltetésének első híre Parisba érkezik.

VI.

Mielőtt a küszöbön álló katasztrófa elbeszéléséhez fognánk, vessünk egy pillantást annak előzményeire.

1868 óta a legnagyobb erőfeszítéssel igyekeznek a spanyol nemzet vezérei az Izabella királyné elűzetése által megüresedett trónt betölteni. A kombinációba vehető kandidátusok közül Montpensier herceg az Orleansokkal való rokonságánál fogva Napoleon ellenzésébe ütközik, Ferdinánd király, a portugál király atyja, Koburg Fülöp herceg, majd a Genuai és az Aostai herceg ismételve visszautasítja a trónt. így kerül Hohenzollern Leopold herceg neve ismételve előtérbe. Egyes lapok már 1868 október havában emlegetik azt, anélkül, hogy erősebb visszhangot keltenének.

Csak 1869 március havában kelt feltűnést, hogy Prim spanyol miniszterelnök egyik bizalmasa, Salazar, röpiratban tör lándzsát Leopold herceg mellett, s Bances volt berlini spanyol nagykövet a herceggel egyidejűleg néhány napig Berlinben tartózkodik. Párisi rendeletré március 31-én teszi ezt szövé Benedetti a távollevő kancellárt helyettesítő Thile államtitkár előtt. Kijelenti, hogy nagy súlyt kell az igazság megtudására helyezni, mert ez igen komoly újság volna s kormányát a legnagyobb mértékben érdekelné.

Thile határozottan kijelenti, hogy mitsem tud a dologról. Amit Benedetti azzal a megjegyzéssel tudat Parisba, hogy Thile nincs mindig beavatva a Bismarck személyes nézeteibe.

Néhány nap múlva Parisba hívják Benedettit. A császár azt mondja neki: «Montpensier jelöltsége csak antidinasztikus, azt elfogadhatnám, a Leopold hercegé a nemzet érdeke ellen irányul, az ország nem viselheti el, meg kell előzni». Utasítja Benedettit, hogy ezt mondja meg magának Bismarcknak.

Ez a találkozás május 11-én történik meg. Bismarck hosszú, bizalmas beszélgetésbe mélyed. Ecseteli a vállalkozás nehézségeit, kockázatát. A király – úgymond – bizonyára nem tanácsolná, a herceg apja sem szerelmes ez eszmébe. «De hát fel volt vetve a kérdés?» veti közbe Benedetti. «Volt alkalmam róla a királlyal

és Antal herceggel beszélni», válaszol nyugodtan Bismarck, s azután hosszan beszélget tovább a kérdés minden apró részletéről. Benedetti jelentése szerint, azon megjegyzésére, hogy a herceg csak a király beleegyezésével fogadhatja el a trónt, tehát a királynak kell az ő magatartását előírnia, nem ad határozott választ s Benedetti az egész beszélgetés folyamában csak azzal az egy kijelentéssel utal a kérdés komolyságára, miszerint: «bármilyen nagy tartózkodást tanúsítson is Franciaország a spanyolországi eseményekkel szemben, elsőrendű érdeke, hogy azok fejlődését figyelemmel kísérhesse».

Így áll a dolog Benedetti előadása szerint. Már pedig ezzel korántsem tett annak az utasításnak eleget, hogy Franciaország állásfoglalásáról értesítse Bismarckot. Jelentését azzal végzi, hogy Bismarck igyekezett őt a felmerült hírek alaptalanságáról meggyőzni, de gondosan óvakodott arról biztosítani, hogy a király soha meg nem engedné a hercegnek a korona elfogadását. «Tekintve az ügy kényes voltát, – úgymond – újabb parancs nélkül nem akartam a kancellárt határozottan kérdőre vonni.»

Rouher helyesli a nagykövet tartózkodását s csak arra utasítja, hogy kísérje figyelemmel az eseményeket. E perctől fogva egyetlen lépést sem tesz a francia kormány, sem Madridban, sem Berlinben, amellyel nyíltan megmondaná, hogy e jelöltségbe bele nem nyugodhatik s megelőzni próbálná az abból származó veszélyeket.

Augusztusban Prim felkeresi Napóleont Parisban, Károly román fejedelem, a Leopold herceg testvére, októberben tölt több napot a császárral bizalmas, intim érintkezésben. E tárgyat sem az egyiknek, sem a másiknak egy szóval sem hozza elő, sőt Silvela, a nála tisztelgő spanyol miniszter előtt úgy nyilatkozik, miszerint kizárólag Spanyolország van arra hivatva, hogy döntsön saját sorsa felett.

1869 tavaszától fogva ismételve felmerül a herceg jelöltsége és szorul újból háttérbe.

Szeptember 19-én találkozik Salazar a herceggel és apjával, majd a hercegnővel is, de ekkor mi sem lehet a dologból, mert Leopold elfogadását lehetetlen feltételekhez köti.

A génuai herceghez folyamodnak tehát s csak amidőn 1870 januárban Ő is tagadó választ ad, térnek a vissza Hohenzollernekhez. Februárban jön Salazar vissza Berlinbe. «Már megint Hohen-

zollern jelölés Spanyolországban! – írja február 26-án Vilmos király kedvetlenül Bismarcknak. – Miután ön tud a dolog részleteiről, meg kell azt együtt beszélünk, habár elvileg ellenzem az egészet.»

Erre ír hosszú memorandumot Bismarck, amelyben kifejti a jelöltség előnyeit. «Bismarck gróf nagyon melegen ajánlja a jelöltség elfogadását.» írják Berlinből Károly román fejedelemnek, de csak nehezen győzi le a király vonakodását, aki csak egy március 15-én tartott családi tanácsban jelenti ki, hogy nem ellenzi a jelöltség elfogadását.

Még ezután is sok bizonytalanságon kell átvergődni. Előbb Leopold, majd a helyette felkért Frigyes herceg utasítja vissza a trónt. Ez utóbbi csak a király parancsára fogadta volna el, parancsolni pedig nem akarta ezt a király. Április 22-ön megszakítják a tárgyalásokat.

Május vége felé Leopold újabb tanácsokra s a trónörökös reábeszélésére újból habozni kezd. Bismarck is újra akcióba lép. ír a hercegnek s már június 6-án azt a választ nyeri, hogy a herceg kész a jelöltséget elfogadni.

Most már Bismarck ír Prímnek s egy más spanyol politikusnak, akinek személye meg nem állapítható. Kifejti, hogy csak a spanyol nemzet s a nagykorú herceg elhatározásáról van szó. Beleegyezést a családfő ad. Ez nem államügy. ő nem mint miniszterelnök, hanem mint a király bizalmi embere vesz részt a tanácskozásokban.

Prim jún. 11-én rejtelmes, de a valót sejtetni engedő szavakban beszél a Cortesben e kombinációról. Ez Napóleon is kihozza tétlenségéből. Jún. 17-én utasítja Gramont-t: meg kellene tudni, igaz-e, s ha igen, tudatni Berlinben és Madridban, *mennyire nem tetszenék nekünk ez a kombináció.*

Gramont jún. 18-án ír Mercier madridi francia nagykövetnek: Okvetlenül tudni akarja, mi igaz a dologban, mert felesleges mondani, hogy egy ilyen kombinációt hogyan ítélnének meg Franciaországban. Szembeszökők az általa felidézett súlyos ellenvetések.

Mercier jún. 23-án homályos választ küld, amelyből csak az tűnik ki, hogy nincs kellőleg tájékozva. Egyúttal tudatja, hogy Prim júliusra bejelenti Vichyben látogatását. Ebben bízva, Gramont semmi lépést nem tesz Berlinben. E közben Salazar újra Német-

országba megy, jún. 19-én Sigmaringenben találkozik Leopold herceggel és atyjával, akik a király beleegyezését kérik s ezt jún. 21-én meg is kapják.

Salazar 23-án indul vissza s 28-án érkezik Madridba. Tervök az, hogy a választás azonnal megtörténjék s befejezett tény elé állítsák Európát. Odaérkezve borzasztó csalódás várja. Sürgönye eltorzítva érkezett s ennek folytán a Cortes 24-én elnapolta magát. Prim is falun van s csak júl. 1-én hajnalban érkezik Madridba. Már az állomáson megtudja, hogy Zorilla képviselőházi elnök elárulta a titkot s az egész terv időelőtt kiszivárgott. Másodikán már széltére beSzéllk azt a városban, ő a minisztertanács elé terjeszti s este hosszú, mentegetődző magyarázatok mellett közli a francia követtel.

VII.

Harmadikán reggel kapja meg Gramont Mercier sürgönyét, amelyből hivatalosan értesül a Hohenzollern jelöltségről. Azonnal a császárhoz siet, aki főleg a Hohenzollern hercegeknek azon barátságatlan eljárása felett méltatlankodik, hogy az egész ügyet eltitkolják előtte s ilyen meglepetés elé állítják. Felhatalmazza Gramont, hogy *tudakozódó sürgönyt* küldjön Madridba és Berlinbe. Gramont a császártól Ollivierhez siet, ez azonban az egész napot (vasárnap volt) falun tölti, csak egy levelet hagy tehát számára, amelyben értesíti a történekről s azt teszi hozzá: «Ez nagyon komoly dolog. Hivatalosan és nyíltan megmaradva tartózkodó álláspontunkon, meg kell ezt az intrikát hiúsítanunk. Holnap óvatos, de hatékony akciót kezdünk a sajtóban.»

Harmadikán este Merciert utasítja, hogy kezdje meg a küzdelmet a Hohenzollern jelölés ellen, igyekezzék a herceget a spanyol nép előtt diszkreditálni, mutasson ügyességet és energiát. Berlinbe a távollevő nagykövetet helyettesítő Le' Sourd ügyvivőnek pedig ezt sürgönyszerűen: «Szeretnénk hinni, hogy a berlini kabinet nem részes ebben az intrikában. *Ellenkező esetben* a kormány magaviselete olyan gondolatokat ébresztene bennünk, amelyeket sürgönyre nem bízhatok. Az egész dolog igen rossz hatást tett s felhívom, hogy ennek adjon is kifejezést. Várom azon részletes információt, amelyet Ön fog nekem ez ügyben adhatni.»

Íme tehát a császárral megbeszélte két *tudakozódó* sürgöny helyett önhatalmúlag megállapított utasítást küld Gramont mind

a két ügynökéhez, amelyekből azonban kitűnik az is, hogy az ügy ezen első stádiumában azt a kérdést akarná tisztázni, szolidáris-e a berlini kormány e vállalkozással s csak ez utóbbi esetre helyez bizonyos konzekvenciákat kilátásba. Ugyanez tűnik ki Werther északnémet nagykövettel való beszélgetéséből is. Ez utóbbi 5-én vesz tőle búcsút, hogy királya látogatására Emsbe utazzék. Gramont felkéri őt, hogy fejtse ki tiszteletteljesen a király előtt a helyzet veszélyeit s azt, hogy ezek eloszlátása mind a két nemzetnek mennyire kölcsönös érdeke. Értésére adja, anélkül, hogy bárminő végleges kijelentést tett volna, hogy Franciaország *nehezen tudná magát rászánni* olyan alakulatok eltűrésére, amelyek biztonságát fenyegethetnék.

Közben Le' Sourd megkapja Gramont sürgönyét s avval a távollevő Bismarck államtitkárát, Thilet keresi fel. Ez utóbbi mindjárt a francia első szavainál azt kérdi tőle, hogy fellépését hivatalos kérdőrevonásnak tekintse-e, mert ez utóbbi esetben nem, adhatna választ, amíg a király parancsait ki nem kérte. Midőn azután Le' Sourd megnyugtatója, hogy egyszerűen azért jön, hogy barátságos információt kapjon egy nyugtalanító hír felől, Thile kijelenti, hogy a porosz kormányra nézve ez az egész kérdés nem létezik.

Július 4-én a francia kormány egyáltalában nem foglalkozik a kérdéssel, sőt 5-én is csak Gramont-t és Olliviert hivatja a császár magához s a kormány többi tagjainak háta mögött állapodik meg velők a közelebbi teendők felől. A legkülönbözőbb kombinációk és tanácsok merülnek fel. Beust azt izeni, hogy legjobb volna megakadályozni a hercegnek Spanyolországba utazását, s őt, hatengeren menne is oda, a francia marinával feltartóztatni. Mások szerint Spanyolország ellen kellene fordulni és a herceg megválasztását a spanyol Cortesban megakadályozni. Mind e kombinációk felett hamar napirendre térnek. Legtöbb vonzerőt régi kedvenc expediense, nemzetközi konferencia összehívásának eszméje gyakorol a császárra, de elejtik ezt is, főleg az idő rövidsége miatt. Végre is arra határozzák magukat, hogy az egész ügyért Poroszországot teszik felelőssé, ő ellene fordulnak és pedig, miután a berlini kormány szolidaritását megtagadva elzárkózik a kérdés tárgyalása elől, a francia képviselőházban teendő nyílt és őszinte deklaráció útján.

Ollivier szerint a békének vélték szolgálatot tenni álláspontjuknak *őszinte, világos, nyugodt* kijelentésével. Ő a császártól a

francia képviselőházba megy, ahol a békéért aggódó Thiers biztatására Cochery interpellációt jelent be a Hohenzollern jelöltség ügyében. Megkérdezik tőle, nincs-e ez interpelláció ellen kifogása s a reggeli megállapodás értelmében nemcsak elfogadja, de annak másnapra napirendre tűzését kéri. Ennek hírére már a kamara tagjai között kitör az izgalom és felülkerekedik a háborús hangulat. Az 5-én megjelent lapok erősen szítják a tüzet, Franciaország elleni inzultusról, merényletről, stb. beszélve s kivált a bonapartista jobboldal tagjai körülvesszik az interpellálót s bátorítják, hogy mentől erélyesebb hangon beszéljen.

Ennek a hangulatnak érzik meg a hatása Gramont magartatásán is. Fentebb láttuk első táviratait. Most Lord Lyons angol nagykövetnek már azt mondja, hogy nem tűrhetnék ezt a kombinációt és semmitől nem fognak visszariadni annak meghíúsítása végett. Másnap Fleury pétervári nagykövetnek sürgönyzi meg, hogy ha Poroszország ragaszkodik a herceg spanyol jelöltségéhez, ez háborút von maga után.

Július 6-án reggel tartja a francia kormány ez ügyben a császár elnöklete alatt az első minisztertanácsot. Ollivier fentebb jellemzett emlékiratai hosszasan írják le az ott történeteket. Elsősorban nagyon természetesen a hadi készütség felől kívánnak felvilágosítást, amire Leboeuf hadügyminiszter a legkategorikusabb kijelentéseket teszi.

Második kérdés: számíthatnak-e szövetségesekre? Itt a minisztertanács további lefolyásának merőben hihetetlen leírása következik. Bármilyen szerény véleménnyel bírjon valaki Napoleon akkor tanácsosainak politikai hivatottsága felől, teljes lehetetlenség, hogy a dolgok úgy folytak volna le, ahogy azokat az akkori események szomorú hőse szemeink elé állítja. Az, hogy Ollivier azzal vél szolgálatot tenni saját hírnevének, hogy az eseményeket ilyen beállításban mutatja fel, az ő politikai színvonalának és ítélőképességének minden bírálatnál lesújtóbb bizonyítéka. Rövid kivonatban alig lehet memoirjainak ezt a részét a maguk egész szálmasságában bemutatni. Ezek szerint akkor, a háborúval fenyegető bonyodalom kiütésekor, olyan modorban és színvonalon beSzéllk meg a többi államokhoz való viszony kérdését, mint valami dilettáns politikusok, akik különböző nemzetközi kombinációk felállításával igyekeznek agyonütni az időt. Sorba veszi az ang ol, az orosz, az osztrák szövetség lehetőségeit, ő maga – úgymond –

az orosz szövetség felé hajlik. Indítványozza, hogy forduljanak Szentpétervárra és ajánlják fel a párisi béke revízióját. Gramont szerint erre nincsen most idő, ellenben Ausztriában a legjobb hangulattal vannak irántunk és teljesen kész gyönyörű hadsereggel jöhetnek segítségünkre. S midőn Ollivier még mindig tesz szerény észrevételeket, a császár feláll s íróasztalából kiveszi az osztrák és olasz uralkodóknak 1869-ben kelt leveleit s ezek segítségével meggyőzi a minisztereket, hogy: «e két uralkodó meg fogja tartani szavát». Mindez végre is megnyugtatta a minisztertanácsot a felől, hogy Franciaország számíthat az osztrák-olasz szövetségre.

Az ember igazán nem tudja, egy önképző-kör tagjaival, valamely asztaltársaság vezérpolitikusaival, vagy egy nagy nemzet sorsának felelős intézőivel találja-e szemben magát. Hogyan, hát fél évi kormányon lét után ilyen avatatlan öntudatlansággal kezelhették még Franciaország külügyi helyzetének legéletbevágóbb problémáit? Hát Ollivier, aki évek hosszú során át előszeretettel foglalkozott a világ sorsának intézésével, most ötletszerűleg jut a párisi béke revíziójának gondolatára? És azt hiszi, hogy pár nap alatt megszerezheti Oroszország szövetségét azzal a hatalommal szemben, amely már a krími háborúban egyedül mutatott Oroszország irányában jó indulatot s a 63-iki lengyel fölkelés óta vele legszorosabb baráti viszonyban áll? Ami pedig az osztrák-magyar szövetséget illeti, Gramont, mint fennebb láttuk, bizonyos bécsi körök hangulatából következtetve tényleg élt illúzióban a monarchia politikáját illetőleg. Azt azonban tudnia kellett, hogy egy azonnali háborúra irányuló véd- és dacszövetség megkötésének hiányzik minden előfeltétele, valamint azt is, hogy Olaszország szövetségére gondolni sem lehetett Róma feláldozása nélkül.

És végre, a császár szerepe ebben az egész kérdésben! Ismerve Napóleont, nem tarthatjuk teljesen kizártnak, hogy akkori tanácsosaival szemben is követte régi összeesküvői allurejeit s hogy az Olaszországgal és Ausztriával folytatott officiozus eszmecseréket titokban tartotta miniszterei előtt. Nem lehetetlen az sem, hogy Le Brun tábornok missziójáról sem tudott a hadügyminiszteren kívül egyik tanácsosa sem. De ő tudta, hányadán áll a dolog. Tudta, hogy 1869-ben konkrét eredmény nélkül végződtek a hármas szövetség létrehozására irányuló törekvései s hogy az ezen érintkezéseket befejező fejedelmi levelekben semmi egyéb kötelezettség nem foglaltatott mint az, hogy az érdekelt három állam

egymás háta mögött más hatalmakkal nem köt szövetségeket. De tovább menve, a közvetlenül megelőző hónapokban és hetekben folytak le Albrecht főherceg párisi látogatása s Le Brun tábornok bécsi tárgyalásai. Ez utóbbi két hete érkezett vissza Parisba, írott jelentése egy hét óta feküdt a császár előtt; ebből világosan kitűnik az, hogy Franciaország egy Poroszország elleni agresszív háborúban Ausztria-Magyarország közreműködésére nem számíthat. Ha Napoleon mindezt elhallgatva, minisztereit arról igyekezett volna meggyőzni, hogy Poroszország elleni küzdelmükben Ausztria-Magyarország és Olaszország részvételére számíthatnak, olyan tudatos valótlanságot mondott volna, amelynek csak akkor lett volna értelme, ha kívánta volna a háborút s azt csak minisztereinek félrevezetése útján tudta volna elérni. Már pedig, amint alább látni fogjuk, az összes francia tényezők között a császár volt a legbékésebb és csak napok múltán, régi bizalmasainak s mindenkifelett a császárnénak zaklató sürgetésére engedett a háborús párt unszolásának. Egyébként bármint álljon is a dolog, maga Ollivier azt állítja, hogy a császár felolvasta a két uralkodó levelét. Ezekből pedig szövetséget nem olvashatott ki senki sem s ezek ismeretével azt állítani, hogy a két uralkodó szótartásában bízva mentek a háborúba, olyan leplezett rágalom, amely szerzőjét valóban szomorú világitásba helyezi.

Egy döntő fontosságú feladata lett volna a francia külügyi politikának: a délnémet államoknak kellett volna legalább is semlegességét biztosítani s az egész ügyet akként kezelni, hogy a casus foederis be ne álljon reájuk nézve. Bajorországgal lehetett volna kísérletet tenni s ez lett volna az egyedül képzelhető út Ausztria-Magyarország esetleges szövetségéhez is. Erre irányuló komoly törekvésnek azonban sem ezen a minisztertanácson, sem a francia kormány későbbi eljárásában nincs nyoma.

Amilyen szálnalmasan kezelik a szövetségek kérdését, az államférfiúi felfogásnak, érzéknek és ítélőképességnek éppen olyan teljes hiányát tanúsítja a képviselőházban teendő kijelentés megállapítása körüli eljárásuk. Most, negyven évvel az események után is, az apai szeretet egész elragadtatásával szemléli Ollivier ezt a szellemi gyermekét. Akkor, közvetlenül elmondása előtt azt mondja Cocherynek: «Meg lesz velünk elégedve; nyilatkozatunk békés, bár határozott.» A nyilatkozat megtétele után pedig, amidőn annak ellenkező hatását meglepetéssel tapasztalja, a szószékre

siet, kijelenti, hogy a kormány *szenvetlően* szereti a békét s e békeszeretnek az émelegős frázisok egész áradatával ad kifejezést.

Ezek után lássuk a Gramont által elmondott nyilatkozat szószerinti szövegét:

«Igaz, hogy Prim marsall felajánlotta Spanyolország koronáját Leopold Hohenzollern hercegnek s hogy ez utóbbi elfogadta, de a spanyol nép még nem fejezte ki akarátát s még nem ismerjük ezen előlünk eltitkolt alkudozásnak valódi részleteit. Épen ezért a kérdés vitatásának nem lehetne ma semmi gyakorlati következménye, miért is annak elhalasztását kérjük.

A spanyol nemzettel szemben szakadatlanul kifejezést adtunk rokonszenvünknek és gondosan kerültünk mindent, ami beavatkozásnak látszhatott volna egy szuverenitásának teljes birtokában levő nemes és nagy nemzet belső ügyeibe. A különböző praetendensekkel szemben nem léptünk ki a legszorosabb semlegességből s egyikkel szemben sem tanúsítottunk se előszeretetet, se idegenkedést.

Ezt a magatartást fogjuk követni a jövőre is, de nem gondoljuk, hogy egy szomszéd nemzet jogai iránti tiszteletünk annak eltűrésére kényszeríthessen bennünket, hogy egy idegen hatalmasság hercegeinek egyikét V. Károly trónjára ültesse s ezáltal a mi hátrányunkra megzavarva Európa jelenlegi egyensúlyát, veszélybe dönthesse Franciaország érdekeit és becsületét.

Ez az eshetőség erős hitünk szerint nem fog bekövetkezni.

Megakadályozásánál számítunk a német nép bölcseségére s a spanyol nép barátságára.

Ha másként volna, erőt fogunk meríteni, uraim, az önök támogatásából és a nemzetéből s ingadozás és gyengeség nélkül fogjuk köteleességünket teljesíteni.»

Itt van tehát előttünk a *békés* nyilatkozat. Bajos volna megmondani, hogy hol sértőbb a porosz kormányra nézve. Ott-e, ahol a kormány elrejtett alkudozásairól beszél, vagy ott, ahol az idegen hatalmasság nagyravágyó terveinek pellengérré állítása után a német *nép bölcseségéből* merít reményt? Az egész deklaráció hangja és tartalma sérti a nemzetközi érintkezésben barátságos hatalmak között kötelező illem legelemibb szabályait. A minden hivatalos részvételt tagadásba vevő német kormány nyílt megvádolása, céljainak és eljárásának megrovása, a fenyegető hang s az a körülmény, hogy a béke megtartásának reményét nem a kormány,

hanem a nép bölcseségétől várja, megannyi sértő provokáció. Az a kontradiszktinckió pedig, amit a spanyol nép *bátorsága* s a német, nép bölcsesége (vulgo gyávasága) között tesz, arculcsapása a német nemzetnek is.

Így fogja fel párt különbség nélkül az egész francia képviselőház. Cremieux felszólal: e szavak egyértelműek a hadüzenettel. Mások is azzal aposztrofálják Gramont-t: hisz ez háború, hiszen Poroszország arcába vágják a keztyűt! Thiers elkeseredve kiált fel: «hisz ez örület!» A józanságnak ezen szavait azonban elnyomja a jobboldal frenetikus harci lármája. Elemi erővel tör ki a bonapartizmus által olyan betegen túlfeszített francia nemzeti büszkeség, hatalmi vágy és poroszgyűlölet s a császári autokrácia hívei pártérdekből is szítják a tüzet, mert a császárság fényének helyreállítását s a reakciónárius irány újabb felülkerekedését várják a háborútól. E szenvedélyek hullámai összecsapnak a manifesztum szerencsétlen szerzőinek feje fölött. A talajt elvesztve lábaik alól iránytű nélkül, tanácstalanul, jóformán öntudatlanul ragadtatják magukat tovább.

Ettől a nyilatkozattól kezdve áll be a fordulat az egész külföld magatartásában. Eddig európaszerte helytelenítették a kormányok a spanyol kaland felvetését s Franciaország ennek elhárítására irányuló diplomáciai akciójában egész Európa támogatására számíthatott volna. Ezt a provokációt megütközéssel fogadják és helytelenítik Franciaország leghívebb barátai is. Ügy az angol kormány, mint Beust, Gramont-t szemrehányásaival halmozza el. Mind a ketten ígérik, hogy folytatni fogják a béke érdekében fáradozásait, de hangsúlyozzák a francia deklaráció által felidézett nehézségeket.

Csodálatos, hogy ezeket milyen hidegvérrel fogadja a porosz kormány s a német közvélemény. Thile mindössze is egy július 7-én kelt körlevélben értesíti az északnémet Bund külföldi misszióit a kormány álláspontjáról. Kijelenti, hogy az északnémet Bund kormánya nem foglalkozott s a jövőben sem avatkozik bele a dologba, amint ezt jól tudhatja a francia kormány, habár a 6-iki képviselőházi nyilatkozat hangja megakadályozza is közöttük a további barátságos eszmecserét. Bismarck még mindig teljes hallgatásba burkolódnak és az egész kérdést a német sajtó is az ő utasításaihoz híven inkább fölényes gúnnyal kezeli.

Állítólagos szövetségeseihez 7-én fordult a francia kormány.

Kérést intéz Florenbe és Bécsbe, hogy járjanak el Madridban és Berlinben a béke érdekében. E felhívásokban szó sincs szövetségről, sem mint már meglevő, sem mint megkötendő dologról. Kérésük tisztán baráti *bons offices-re* irányul s Beust-ot arra hívja fel, értesse meg Berlinben, hogy jól tennék, ha a béke érdekében reá vennék Leopold herceget a visszalépésre. Látjuk tehát azt is, hogy még mindig nincs szó egyébről, mint a herceg visszalépéséről.

Ugyancsak 7-én este hívják fel sürgönyileg Benedettit, hogy Emsbe utazva a királyhoz forduljon. A francia nagykövet Emsbe érkezve kapja meg hivatalos utasításait s a külügyminiszter magánlevelét. Az előbbi szerint, miután a porosz kormány kijelentette, hogy semmi része nincs a dologban s nem szándékszik abba beleavatkozni, a királyhoz mint családfőhöz kell fordulni; kérje meg őt, hogy lépjen közbe, s ha nem is *parancsaival*, legalább *tanácsaival* vegye reá a herceget elfogadó nyilatkozatának visszavonására. Gramont magánlevele egészen más hurokat penget. A leglázasabb türelmetlenség bélyegét viseli magán. Azt írja, hogy 9-én túl nem várhatnak a mozgósítással. Addig feltétlenül szerezze meg a királynak Leopoldhoz intézett *parancsát*.

Pár órával a levél elküldése után veszi Gramont Mercier jelentését, amely szerint a spanyol régens szívesen megkönnyíti a kérdés sima lebonyolítását, ha Leopold önként visszalép a jelöltségtől. 8-án este sürgönyzi meg ezt Benedettinek, felhatalmazva őt, hogy erről a királyt és ha jónak látja, közvetlenül Leopold herceget értesitse. E felhatalmazását 9-én oda módosítja, hogy csak a királlyal beszéljen a dologról, mert az ország méltósága azt kívánja, hogy ez ügyet ne a herceggel, hanem a királlyal intézzék el. Látjuk tehát, hogy lassacskán előtérbe lép az a gondolat, hogy ezt a kérdést a porosz király meghátrálásának dokumentálására, ez által Poroszország megalázására használja fel, de azért a francia álláspont még mindig ingadozó s Gramont még 8-án is azon üzenetének átadására kéri az angol nagykövetet, hogy megoldaná a kérdést az is, ha a Hohenzollern herceg önként lemondana a jelöltségről. Ez az önkéntes lemondás – írja Lord Lyons az angol külügyminiszternek – Gramont herceg véleménye szerint e nehéz és komplikált kérdésnek nagyon természetes megoldása volna, s a herceg arra kéri Öfelsége kormányát, hogy igyekezzen ezt egész befolyásának latbavetésével elérni.

Ugyanekkor közvetlenül a császár is tesz ismét miniszterei

háta mögött egy más lépést ugyanebben az irányban. Károly román fejedelemnek párisi képviselője, Strat, közbecsülésben álló ember. A császár hivatja őt lelkére beszél, mint már előbb Gramont most ő is reáijeszt, hogy a spanyol jelöltségben nyilvánuló elleneséges intenciót a román fejedelmen fogja megbosszulni s reá bírja, utazzék nyomban Sigmaringenbe, igyekezék a Hohenzollern hercegeket, apát és fiút, e veszély elhárítására reábírni.

Megindult tehát az akció minden irányban, az angol kormány, a romániai ügynök és végül közvetlenül a francia nagykövet útján. Benedetti július 9-én találkozik először Vilmos királlyal. Ez utóbbit a madridi események kellemetlenül lepték meg. «Felrobbant a bomba, – írja július 5-én a királynénak – de egészen másként, mint ahogy előre mondták volt» s Hohenzollern Antal hercegnek, a Leopold herceg atyjának írt levelében is csodálkozását fejezte ki e fölött, miért beszélt Prim a jelöltségről a franciáknak, mielőtt abban a Cortes határozatot hozhatott volna. Benedettivel való beszélgetésében visszafojtja a 6-iki nyilatkozat feletti nehezteletését s igen barátságos formában, behatóan tárgyalja vele a kérdést arról az álláspontjáról, hogy attól, mint uralkodó teljesen távol áll s mint családfő is csak annyiban avatkozott bele, hogy nem akadályozta meg a herceget a neki felajánlott jelöltség elfogadásában. Miután Poroszországnak semmi köze ez ügyhöz, azt tanácsolja, forduljanak Madridba s a spanyol nemzetet tartsák vissza egy Franciaországra nézve sérelmes cselekedet elkövetésétől. Amidőn pedig Benedetti ismét és ismét visszatér arra a kérésre, hogy mint családfő hozza rendbe a dolgot, erre csak annyi választ ad, hogy ő a maga részéről nem akadályozná a herceget a visszalépésben. Egyúttal értésére adja a nagykövetnek, hogy ilyen irányban írt is már Antal hercegnek, akinek választát tudatni fogja vele.

Benedettinek ez audienciáról szóló jelentése július 10-én érkezik Parisba. Ennek megbeszélése végett Ollivier összehívja minisztertársait 10-én 2 órára s miért, miért nem, azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy «most már ránk van kényszerítve a háború». A minisztertanács nem helyezkedik erre az ideges álláspontra, s az annak megállapodásai alapján Emsbe küldött táviratában Gramont csak sürgeti az elhatározást s arra hívja fel Benedettit, küldjön a francia képviselőházban felolvasható olyan táviratot, amelyből az tűnjék ki, hogy a király megígérte, miszerint érintkezésbe fog lépni a herceggel. Ugyanez nap este írt

levele azonban ismét türelmetlenebb és harciasabb. Annak a mivel sem indokolt meggyőződésének ad kifejezést, hogy az Antal herceghez írt levél csak ürügy, amellyel késleltetni akarja a király a dolgot, s azt a valótlan hírt közli, hogy már is hívják be a porosz tartalékosokat. «Ha holnap nem kapunk választ, mozgósítunk – úgymond – s pár nap alatt a Rajnánál vagyunk.»

Ugyancsak 10-én Gramont még mindig azt mondja Lord Lyonsnak, hogy rendbe jöjjön a dolog, ha a herceg *a király tanácsára* visszavonná elfogadó nyilatkozatát, Napóleon császár pedig az olasz katonai attachét, Vimercatit hivatja s általa azt az üzenetet küldi Viktor Emánuel királynak, hogy ha a jelöltséget *bárminő formában* visszavonják, biztosítva lenne a béke. Ellenkező esetben elkerülhetetlen a háború s kéri Olaszország segítségét.

Július 10-én Emsben semmi újabb nem történik. A király csak arról értesíti Benedettit, hogy még nincsenek újabb hírei, de egyúttal audienciát helyez neki 11-én délelőttre kilátásba.; Erről számol be 10-iki sürgönyében Benedetti s kéri, hogy a végleges nyilatkozatra várjanak még egy nappal tovább. Ebbe a halasztásba belenyugszik a 11-én tartott francia minisztertanács, egyúttal azonban bizonyos előintézkedésekre ad a hadügyminiszternek felhatalmazást. Gramont pedig azt a kijelentést teszi a francia kamarában, hogy tárgyalások folynak s rövid türelmet kér.

Az a fogadtatás, amelyben a francia képviselőház túlnyomó többsége részesíti őket, megdöbbeníti a minisztereket. A 6-iki nyilatkozat s az általtal felizgatott párisi sajtó napról-napra féktelenebb harci lármája nem téveszti el hatását. Hihetetlen inzultusokat és fenyegetéseket vágnak a legelőkelőbb párisi lapok a poroszok és azon francia kormány fejéhez, amely a nemzet érdekeinek és becsületének megvédésében nem mutatná elég keménynek magát.¹

Megszületik a garanciák követelésének szerencsétlen gondolata. Az az egyes zszurnaliszták által odadobott jelszó, hogy itt nemcsak a Hohenzollern-jelöltségről van szó, hogy ez, önmagában véve csak jelentéktelen incidens, amely azonban a Franciaországot fenyegető

¹ Poroszország a szégyen és a fenyegetés közé szorult – írja a Pays, válasszon: «Hiába próbál magyarázatok mögé bújni; ebbe a brutális dilemmába van bezárva.» Girardin pedig azzal végzi cikkét a Libertében: «Poroszország bizonyára ki akar térni a harc elől. Akkor puskatussal a hátába kergetjük át a Rajnán s tisztítjuk meg e folyam balpartját.»

porosz politikának egyik láncszeme. Le kell tehát számolni az egész porosz politikával. El kell Poroszország hátrányára intézni minden, a két nemzet között lebegő vitás ügyet és garanciákat kell követelni, hasonló események visszatérésének meggátolásá- a. Mindenekfelett pedig meg kell aláznai azt a hatalmat, amelynek újabb sikerei homályt vetnek a francia hadi dicsőségre.

Erről a hangulatról ijedten számol be Ollivier a császárhoz írt levelében, Gramontnak pedig, akinek találkozása van az Emsből Parisba érkezett Werther nagykövettel, azt írja: tegyen félre minden kíméletet, szorítsa őt sarokba és erőszakolja ki a «nekünk járó reparációt».

Ez a 11-iki nap végre meghozza a döntést a spanyol jelöltség tekintetében. Vilmos király, aki Benedettivel szemben olyan következetes precizitással óvja meg a Bismarckkal megbeszélrt tartózkodó álláspontot, mint a királynéhez intézett leveleiből kitűnik, latba vetette a Hohenzollern hercegeknél befolyását, hogy őket ezen tervükről való lemondásra rábírja. Mint látjuk, a király soha nem volt e terv barátja. Bismarck rábeszélésének engedve, nem tiltotta azt meg, de most az európaszerte mutatkozó kedvezőtlen megítélés láttára igyekeznek azt az útból áthárítani. 9-én írt levelében figyelmezteti tehát Antal herceget a dolog veszélyeire és nagyon méltatlankodik, amidőn 10-én a herceg tagadó válasza megérkezik. Erről mit sem szólva Benedettinek, újabb levéllel küldi Strantz ezredest Sigmaringenbe, hogy személyesen is adja elő a helyzet komolyságát és igyekezzen a herceget észre- téríteni. «Adjon az Isten józan belátást a Hohenzollemeknek,» írja 11-én a királynénak.

Strantz előtt néhány órával Strat érkezik Sigmaringenbe s az előbbi jóformán nyitott ajtókra talál. Napoleon Eomániára vonatkozó fenyegetése nem téveszti el hatását, főleg a hercegnére, s Antal herceg, neje könnyeinek hatása alatt, kiadja távollevő fia nevében annak lemondási nyilatkozatát, amit azonnal megsürgönyöznek a spanyol kormánynak, Parisba Olozaga spanyol nagykövetnek s egynéhány nagyobb német újságnak. Mindez megtörténik még 11-én este, jóval mielőtt Vilmos császár megkaphatná Strantznek csak 12-én kelt jelentését.

Parisban 12-én reggel minisztertanácsban elnököl a császár, amidőn Olozaga audienciára jelentkezik, s a jó hírt diszkréció mellett közli vele. Napoleon mit sem szól minisztereinek, akik

egyszerűen annyit határoznak, hogy Benedetti újabb kérésére még egy napig várnak döntő elhatározásukkal és utasítják Gramont-t, hogy ezt Benedettivel tudatva, ismételten sürgesse meg egy olyan megoldás kieszközlését, amelynél Vilmos királynak a lemondásban való részesedése ha nem is pozitív nyilatkozatból, de a tényekből szembetűnő módon következzen. A képviselőházba menet, 12-én kora délután kapja meg Ollivier a rendőrségtől az Olozágának szóló sürgöny másolatát. Abban a boldog hitben van, hogy ezzel megvan a béke s hazarohan ezt feleségének megmondani. Alig érkezik a képviselőházba, Olozaga keresi fel a folyosón, számos tanú előtt mutatja meg a sürgönynek eredeti szövegét s viszi azt Gramonttal való közlés céljából a külügyminisztériumba. E találkozás közfelfűnést kelt. Körülveszik, kérdéseikkel ostromolják Olli viert, aki nem tud a pillanat hangulatának ellenállni s felolvassa a nála levő másolatot. Kifejezi ott is, hogy ezzel a békét biztosítottnak tartja, mire a tömeg nagy része elszéled s rohan a tőzsdére, hogy e hírt eszkomptálja.

A kamarának egyik tekintélyes tagja, Gressier, továbbfaggatja Olliviert a teendők felől. «Bármilyen történések is, – válaszolja ez – nem engedek új komplikációt közbejönni, nem engedem a békét kezeim közül kiragadtatni.» «Nagyon jól teszi, – feleli amaz – hazafias cselekedet lesz, de bele fog bukni.» A harcias párt pedig meglepetéséből felocsúdva, már a következő félórában interpellációt jelent be a porosz kormánytól követelendő garanciákat illetőleg.

Javában folynak még ezek az izgalmas jelenetek, amidőn megkapja Ollivier Napoleon császár levelét. Most közli vele a békés hírt a császár, hozzá téve, hogy annak publikálásakor kifejezésre kellene jutnia, miszerint a herceg visszalépése a király befolyására (injonction) történt. «Az ország csalódnia fog várakozásában, – teszi hozzá a császár de nem tehetünk róla.»

Ollivier, aki a sürgönynek önhatalmú, elhamarkodott közlése által lehetetlenné tette a császár kívánságának teljesítését, meggyez utóbbihoz. Útközben találkozik Thierssel, aki azt mondja neki, hogy most már viselkedjenek nyugodtan. «Legyen egészen nyugodt», válaszolja Ollivier s azzal siet a császárhoz. Ez utóbbival egyetért abban, hogy nem tehető hivatalos nyilatkozat az aznapi ülésben. Másnap 9 órára minisztertanácsot hívnak össze s megállapodnak, hogy e minisztertanács előtt semmi elhatározó lépést nem tesz-

nek. Innen megy Ollivier a külügyminiszterhez. Ez utóbbit Wertherrel beszélgetésben találja, amelybe őt is bevonják s azt hármásban folytatják. Gramont arra koncentrálja igyekezetét, hogy a lemondás a porosz király meghátrálásának legyen feltüntethető s a kérdés nehézségeinek taglalása közben azt a gondolatot pendíti még: adjon Vilmos király annak kifejezést, miszerint eljárásának sértő célzata nem volt és súlyt helyez a két nemzet közötti benső jó viszonyra. Ez eszmét tovább fűzve, jut arra a szerencsétlen ideára, hogy egy, a király által Napóleonhoz intézett levélben nyerjen ez kifejezést s egy ilyen, ha nem is bocsánatkérő, de reparáló levél tervezetét papírra is veti. Werther elég gyenge, hogy engedjen a két francia rábeszélésének s pro pozíciójukat megsürgönyzi Emsbe és Berlinbe. Mindezekről jelentést teendő, az esti órákban megy Gramont herceg a császárhoz St.-Cloudba.

A császár Parist a legbékésebb hangulatban hagyta el. «Minden el van intézve, nagy megkönnyebbülés ez nekem,» mondja tisztjeinek. Közvetlenül kikocsizása előtt fogadja Nigrát s őt is biztosítja a békéről és arról, hogy szó sincs egyéb követelésről. A hadügyminiszter ez információk alapján mindenféle készülődés beszüntetésére utasítja osztályfőnökeit s a császár őt kísérő hadsegédének, Burbakinak útközben is azt mondja, hogy örültség volna a háború.

St.-Cloudba érve ott az udvart s mindenekfelett a császárnét a legnagyobb izgalomban és felháborodásban találja. Leghívebb katonái villámló tekintettel, összeráncolt homlokkal fogadják és a császárné szemrehányásaival halmozza el. Ebben a pillanatban érkezik Gramont, akit szintén kedvetlenül érint az események újabb fordulata. Mint láttuk, már a 6-iki kormánynyilatkozatban Poroszországot tette felelőssé s arra törekedett, hogy ez incidens a porosz kormány vereségével, meghátrálásával és megaláztatásával végződjék. Az események s a mind izzóbbá váló párisi hangulat hatása alatt óráról-óra fokozódik ez a vágy benne s most egyszerre a herceg visszalépése olyan módon következik be, amelynél a porosz király szerepe egészen háttérbe szorul!

Ilyen lelkiállapotban az udvar hangulata őt is és az ingadozó császárt is magával ragadja s a többi miniszterek minden megkérdezése nélkül megsürgönyzi Benedettinek, hogy feltétlenül szükséges, miszerint a lemondáshoz a király hozzájáruljon és azt biztosítást adja, hogy a jelöltséget újból nem engedélyezné.

E sürgöny elmenetele után, késő este találkozik Ollivier Gramonttal, megtudja tőle a történeteket s kettőjük megállapodásaként megy újabb sürgöny Benedettinek, mely azonban csak némileg enyhíti, de lényegileg nem változtatja meg az utasítást.

Emsben 11. és 12-ike minden döntő fontosságú esemény nélkül folyt le. 11-én hosszú kihallgatáson újból sürgetőleg igyekezett Benedetti a királyt álláspontjának módosítására rábírní, aki azonban rendületlenül megmaradt a 9-én mondottak mellett s a francia kormány sürgető és türelmetlen követelődzését meglehetősen határozott hangon utasította vissza.

Mindez azonban az udvariasság, sőt a barátságos érintkezés formái között történt. Azzal váltak el, hogy a király értesíteni fogja a nagykövetet, amint biztos hírt kap a Hohenzollernek felől s ezt a két nap folyamata alatt több ízben ismétli. A herceg lemondásának híre kezd ugyan már 12-én Emsben is elterjedni, de még este 6-kor is csak azt üzeni a király, hogy másnap reggelre vár hiteles hírt a herceg elhatározása felől s akkor fogja azt a nagykövettel közölhetni.

Késő este kapja meg Benedetti a garanciákra vonatkozó újabb utasítást. Bármennyire helytelenítse is azt, bármennyire féljen is következményeitől, nem mer ellene Parisban remonstrálni s készül a 13-iki audienciára. Béggel a korai órákban elküldi neki a király a «Kölnische Zeitung»-nak a visszalépés pozitív hírért tartalmazó számát. Majd Badziwill herceggel, a király szárnysegédével találkozik, akit felkér az audiencia kieszközlésére, miután újabb kérést kell előterjesztenie. E közben a sétatéren találkozik a királlyal, aki azonnal hozzásiet és örömét fejezi ki a kérdés elintézése felett. Benedetti ismétli az audienciára vonatkozó kérését. «Hogyan, – úgymond Vilmos – hát még mindig' van valami közlendője?» és látható megütközéssel fogadja, midőn a nagykövet a várt köszönetnyilvánítás helyett a garanciák követelésével áll elő. Ott a sétatéren fejlődik ki a beszélgetés közöttük. A király megőrzi nyugalmát, meghallgatja, kimerítő válasza méltatja a francia követelést, de azt egyúttal a leghatározottabban utasítja vissza. Egyúttal kijelenti, hogy még mindig nincs kezében magának Leopold hercegnek lemondási nyilatkozata s amint azt megkapja, közölni fogja vele, amiből Benedetti azt a reményt meríti, hogy délután folytathatja az eszmecsereét.

Délután két órakor keresi fel őt Badziwill herceg, a királynak

Leopold herceg hivatalos visszalépését közlő üzenetével. Benedetti újr a audienciát kér a királytól, aki Radziwillt küldi vissza azzal, hogy helyesli a herceg lemondását, a jövőre vonatkozólag azonban semmi kötelezettséget nem vállal s így további eszmeccserének szükségét nem látja. Amidőn pedig Benedetti még erre is kérésének ismétlésével felel, az audienciát végleg megtagadja azzal, hogy semmit nem tehet eddigi nyilatkozataihoz.

Ugyanakkor, amidőn Emsben ezek a döntő fontosságú események történnek, Parisban még egyszer némileg békésebb fordulatot vesz a dolog. 13-án reggel 9-kor foglalkozik a minisztertanács a kérdéssel. Le Boeuf marsall csak ott értesül az előző este beállott újabb harcias fordulatról. Önuralmát teljesen elvesztve fakad ki, jelezve, hogy ő beszüntetett minden harcias készülődést és ilyen kapkodás végveszélybe döntheti az országot. Kívánja, hatalmazzák fel az azonnali mozgósításra.

Hosszú tanácskozás után a békésebb irányzat kerekedik felül. Határozatba megy, hogy a garancia kívánást nem tartják ultimátumnak s abban az esetben, ha ezt Vilmos király megtagadná, de kétségtelenül, határozott nyilatkozatban helyeselné a herceg visszalépését, elfogadnák ezt az ügy békés megoldása gyanánt s elejtenék a garanciákra vonatkozó kívánalmat.

Hihetetlen, hogy ez elhatározásról Benedettit nem értesítik s el nem követnek mindent, hogy könnyelműen felvetett, provokáló követelésük meg ne tétessék, vagy ha ezzel elkéstek is, visszavonassák, mielőtt a porosz kormányt helyrehozhatatlan nyilvános tények elkövetésére indíthatná. Ellenkezőleg, este 7-kor is azt sürgönyzi még Gramont Benedettinek: tegyen egy utolsó kísérletet, hogy bárminő formában kicsikarjon egy a jövőre vonatkozó kijelentést a királytól. «Sándor cár a legmelegebben támogat,» írja neki, holott a cár csak az ügy első stádiumában járt közben a herceg visszalépése érdekében, a garanciák felvetését pedig a legnagyobb felháborodással fogadja. Egy miniszter, aki ilyen pillanatban félrevezeti a tárgyalással megbízott saját nagykövetét!!

Csak a francia kamarában tesz a kormány egy álláspontjuk ezen módosításának megfelelő nyilatkozatot: «Spanyolország követe hivatalosan bejelentette nekünk Leopold Hohenzollern hercegnek a spanyol trón jelöltségétől való visszalépését. Tárgyalásaink Poroszországgal, *amelyeknek sohasem volt más céljuk*, még nincsenek

befejezve, nem vagyunk tehát abban a helyzetben, hogy ma részletesebben tájékoztassuk a házat az ügyek állása felől.»

E szavakra kitör a vihar a bonapartista jobboldalon s ennek vezető tagja David újabb interpellációt jelent be, amely a harcias párt tomboló lármája között 15-ére tűzetik napirendre.

Este későn kapják meg a kormány tagjai Benedettinek a 13-iki eseményekről beszámoló jelentését. Az nem tesz rájuk rossz benyomást. Igaz, hogy garancia iránti követelésük határozottan elutasított, de a király világosan kijelentette, miszerint helyesli a herceg elhatározását. Így tehát reggeli megállapodásuk szerint látszott még mód az ügy békés elintézésére.

Eközben azonban olyan tényező kapott bele az események kerekéibe, amelyik e rég várt alkalmat nem fogja többé elszalasztani s vasmarokkal kényszeríti könnyelmű, elvakult, ingadozott politikájuk következményeinek elviselésére a francia nemzet sorsának intézőit.

Bismarckot Varzinban éri a spanyol jelöltség publikálásának híre s egészen a bekövetkező krízis utolsó döntő fordulataig semmi jel nem mutat az ő részvételére. Nem lehet benne kétség: tudatosan intézi úgy a dolgot, hogy minden mozzanat azt az álláspontot igazolja, hogy Vilmos király mint uralkodó s a porosz kormány e vállalkozástól távol áll.

Kétségtelen, hogy az egész dolog az ő műve. Neki jutott-e leg'teiősior eszébe, vagy a kétségbeesve királyt kereső spanyoloknak, bizonytalan, de ez utóvégre is kevésbé lényeges részletkérdés. Mert az iránt aztán nem lehetünk kétségben, hogy soha a jelöltségből az ő ismételt döntő közbelépése nélkül semmi nem lett volna. Ő áll érintkezésben a spanyol közélet egyes tényezőivel. 1869 tavaszától fogva ismételve küldi oda megbízottait, részint ez érintkezések fenntartása, részint olyan információk szerzése céljából, amelyek segítségével legyőzhesse a Hohenzollernek vonakodását. Ez az utolsó feladat a legnehezebb. Elkezdve a királyon, aki 1870 február havában is bosszankodva értesül róla, hogy a kérdés újból napirendre kerül s akinek még július 12-én «kő esik le szívéről» Leopold visszalépésének hírére. Maguknál a harcegeknél is Bismarcknak kell a terv érdekében ismételten közbelépnie.

Ezen működése Vilmos királynak a királynéhoz intézett leveleiből és Károly román fejedelemnek levelezéséből világosan tűnik szemünkbe. Midőn 1870 május havában, amidőn tehát

úgy Leopold, mint Frigyes herceg lemondása végleg befejezettnek látszott, az előbbi újból habozni kezd, atyjuk, Antal herceg azzal a kéréssel közli e tényt a porosz koronaherceggel, hogy azt Bismarck tudomására juttassa. Bismarck azonnal ír a hercegnek, Sürgeti, hogy Németország érdekében győzze le aggodalmait. Június 4-én kapja Károly fejedelem az értesítést, hogy testvére elfogadja a spanyol koronát, miután legilletékesebb helyről arról győzték meg, hogy az államérdek ezt kívánja. Ezek után bizonyára lehetetlen volna továbbra is azt állítani, hogy a Hohenzollern jelöltség nem Bismarck műve. Arra pedig igazán szobatudósnak kellene lenni, hogy a felett bocsátkozzunk fejtorésekre, vajjon mit akart Bismarck a jelöltség által elérni.

A királyhoz intézett memorandumában természetesen a spanyol trón elfoglalásának előnyös következményeit ecseteli. Azt fejt ki, minő közgazdasági, politikai és katonai előnyökkel járna Németországra nézve, ha a spanyol trónt a Hohenzollern-család egyik tagja foglalná el. Természetes, hogy ebben az iratban a kérdésnek azzal az oldalával, hogy ugyanezek az előnyök tūrhetlenné tennék a helyzetet Franciaországra nézve s hogy e vállalkozás porosz-francia háború veszélyét idézhetné fel, nem foglalkozik. Bármilyen kevés figyelmet látszott is a francia kormány erre a kérdésre fordítani, bármilyen határozatlanok is e tárgyban 1869 tavasza óta tett lépései, minden laikus, aki a francia nép és a francia kormány felfogását csak félig-meddig ismeri, tisztában lehetett vele, hogy ez a jelöltség majdnem elkerülhetlenné teszi a háborút.

Nem lehet semmi kétségünk benne: ha Bismarck ilyen hévvel és szívóssággal ragaszkodott e terv megvalósításához, azért tette azt, mert azon alternatíva elé akarta Franciaországot állítani, miszerint vagy eltűrjön egy olyan alakulást nyugati határain, amely lényeges támasz Németországnak s jelentékenyen gyengíti egy francia-német háború esetére a francia pozíciót s amelyet a Spanyolország felé évszázados ambíciókkal bíró francia nemzet vereségnek, szégyennek és inzultusnak fog tekinteni, vagy pedig reánézve kedvezőtlen viszonyok között megindítsa Spanyolország es Németország ellen a háborút.

E terv teljes sikeréhez az tartozott volna, hogy titokban fāradjon a spanyol Cortez határozatáig. Ebből kellett volna az ámuló világnak megtudnia, hogy Spanyolorzágnak porosz király

van. Prímmel egyetértve Bismarck akadályozta meg Antal herceget és Vilmos királyt abban, hogy előzetesen közöljék a tervet Napóleon császárral, mert Franciaországot már ez első hírrel olyan fait accompli elé akarta állítani, amely tisztán a spanyol nemzet szuverén elhatározásának látszik s amelytől a porosz kormány teljesen távol áll. Vagy el kellett volna tehát azt tűrnie, vagy Spanyolországnak kellett volna hadat üzennie, amely esetben Poroszország becsülete megkövetelte volna, hogy ezen függetlenségében megtámadott nemzet segítségére siessen.

Mint láttuk, a terv csak részben sikerült. Indiszkréción folytán kipattant a dolog s a francia ellenakció annak olyan stádiumában indulhatott meg, amidőn a spanyol nemzet mint olyan még nem foglalt állást s az egész ügy egy-két spanyol politikus s a Hohenzollern hercegek kalandos vállalkozásának volt tekinthető.

Ebben a változott helyzetben is ragaszkodik Bismarck jól átgondolt szerepéhez, ő maga Varzinban marad, elbúvik a közvetlen érintkezés elől. Thilenek pedig már július 4-én adott válasza is világos jele annak, hogy minden eshetőségre kellő utasítással volt ellátva. Bekövetkezik a július 6-iki francia kormánynyilatkozat. Bismarck erre sem ad életjelt. Csakis Thile által adhatja ki a fent említett rövid körlevelet.

Még 8-án is azt írja Thilenek: «A francia deklaráció még merevebb és prsepotensebb mint hittem. De azért hivatalosan nem tiltakozom ellene.»

Mozdulatlanul, az elpattanásig megfeszített idegzettel lesi az emsi híreket. Tudja, hogy a király ab ovo nem volt az eszme barátja, ismeri békeszeretét, remeg, hogy valamely olyan előzékenységet tanúsít a franciákkal szemben, amelyik megalázó volna a francia kormány nyilvános provokációja után. 9-én sürgönyileg kéri a király, ne bocsátkozzék Benedettivel tárgyalásokba, utasítsa őt hozzá; 11-én pedig, nem bírván tovább magával, tudatja, hogy egészsége az emsi utat már megengedi. A királynak erre bekövetkező hívására 12-én indul oda. Estefelé Berlinbe érkezve ott kapja Leopold herceg visszalépésének hírét. Félbeszakítja útját. Úgy gondolja, hogy most már minden tárgytalan; a játszma el van veszve; az idő előtt felrobbant akna őt magát sebesítette meg s a lemondás gondolatával foglalkozik. Eulenburg belügyminisztert küldi Ems be azzal a kéréssel, készítse elő lemondásának útját. 13-án Berlinben várja a további híreket. Ott

kapja Werther jelentését, amelyben közvetíti a francia kormánynak a király magyarázó levelére vonatkozó javaslatát.

Mint láttuk, ez eszmét Werther úgy Emsbe, mint Berlinbe tudatta. Sehol nem téveszti el hatását. A király bámulatra méltó önuralommal egy szót sem szól róla a 13-iki eszmecsere alkalomával Benedettinek, de nevének írt levelében szabad folyást enged méltó megbotránkozásának. «Láttak-e valaha nagyobb szemtelenséget, – írja a királynénak. – Bosszantó, hogy Werther azonnal el nem hagyta állomását.» Ez utóbbinak megsürgönyzi, hogy fel van háborodva a sértő feltevés felett. Bismarck ebben az egyetlen esetben lép ki rezervájából s azt sürgönyzi Werthernek, hogy ő bizonyára félreértette a francia miniszterek szóbeli nyilatkozatait. «Ilyen propozíciókat teljesen lehetetlennek tartok, s mint felelős miniszter nem fogom azokat öfelsége elé terjeszteni. Ha a francia kormánynak ilyen közlendői vannak, úgy bízva azokat saját nagykövetére.» Egyúttal utasítja Werthert, hogy azonnal kérjen szabadságot s távozzék Parisból.

Estefelé hármásban ebédel Roonnal és Moltkéval. őket is az utolsó napok eseményei hozták Berlinbe. Moltkét kételkedésbe ejtette volt a francia kormánynyilatkozat. «Úgy kell lenni, – úgymond Nothomb belga követnek – hogy engem rosszul informálnak, mert örület volna, amit ezek az emberek csinálnak, ha csakugyan olyan gyenge létszámuk és hadikészültségük volna, mint ahogy mi gondoltuk.» E nyugtalanító érzés dacára teljesen bíznak mindketten a porosz fegyverek sikerében és elkeseredve fogadják a békés fordulatot. Asztalnál ülnek, amidőn a királyT kabinet titkárának, Abekennek következő sürgőnye megérkezik:

«öfelsége ezt írja nekem: «Gróf Benedetti elfogott a séta-
téren, hogy utóbb nagyon tolakodó módon követelje tőlem, hatalmazzam fel őt azon kijelentésem megsürgönyzésére, hogy örök időre kötelezem magamat, miszerint soha többet a Hohenzollemeknek meg nem engedem jelöltségük újra felállítását. Visszautasítottam őt, beszélgetésem végén utoljára kissé komolyan, mert az ember ilyen kötelezettségeket à tout jamais nem vállalhat el. Mondtam neki, hogy még semmi hírem sincs s miután ő előbb kapott Paris és Madrid útján értesülést, ebből is láthatja, hogy az én kormányom keze nincs benne a dologban.» A király megkapta azóta Antal herceg levelét. Miután Öfelsége mondta gróf Benedettinek, hogy várja ez értesítést, Benedetti fentérintett

követelésére való tekintettel a gróf Eulenburg és az én előterjesztésemre elhatározta, hogy nem fogadja újból a grófit, hanem egy hadsegéd útján üzeni meg neki, miszerint most már megkapta a Benedettinek Parisból küldött hír megerősítését s a nagykövet számára további mondanivalója nincs. Őfelsége nagyméltóságodra bízva, kívánja-e a nagykövet követelését s annak visszautasítását követségeink és a sajtó tudomására juttatni.»

Ebből a sürgönyből minden változtatás nélkül, de az egésznek hangját és hatását alaposan átalakító kihagyásokkal csinálta Bismarck a közzétett emsi sürgönyt. Ez utóbbi így hangzik:

«Miután a Hohenzollern herceg lemondásáról szóló hírt a spanyol kormány hivatalosan közölte a francia kormánnyal, a francia nagykövet még azt a követelést intézte Emsben a királyhoz, hatalmazza őt fel azon kijelentése megsürgönyözésére, hogy örökidőkre kötelezze magát, miszerint soha többet a Hohenzollerneknek meg nem engedí jelöltségük újra felállítását. Őfelsége erre megtagadta a francia nagykövetnek még egyszeri elfogadását s a szolgálattelvő hadsegéd által megüzente neki, hogy semmi további közlendője nincs.»

E szöveg láttára felderül a két öreg katona ábrázata. «Az első békés zsolozsma volt, ez hadi riadó» úgymond Roon, Moltke pedig, az örökké hidege Moltke mellére ütve azt mondja: «Ha ebben a háborúban vezethetem még Őfelsége seregeit, azután elviheti az ördög ezt az öreg csontozat.»

A közlemény késő este a lapok rendkívüli kiadásaiban megjelent már Berlin utcáin, a táviratok szétmentek minden világtáj felé s másnap a porosz követségek kezében voltak.

Minderről 14-én reggel nem lehetett még a francia kormánynak tudomása. Mint láttuk, nem voltak egészen reménytelenek a 13-iki utolsó impressziók. Az udvar harcias hangulata nem csökkent, de bizonytalanság állt be ott is a továbbiakra nézve. Ez a bizonytalanság tükröződik vissza Gramont magatartásában is, aki a megegyezés elemeit látja Vilmos király üzeneteiben, Ollivier ellenben egész határozottan a béke mellett van s midőn a vele bizalmas lábon álló Mitchell hírlapíró 14-én reggel információt kér a továbbiak felől, azt mondja neki: «Úgy Prim, mint a porosz király elfogadta a renúciációt, a garanciák kérdését elejtjük. Újabb kérdést nem támasztunk, most már igazán be van fejezve minden.» Mitchell e látogatásból kijöve Cassagnac-kal találkozik

s elmondja a jó hírt neki. «Biztos vagy benne?» válaszol ez utóbbi. «Apám most volt a császárnál s hála Istennek a háború van elhatározva.»

Ollivier hozzáül a másnapi ülésben teendő kormánydeklaráció megszövegezéséhez, de alig kezd munkához, Gramont azzal ront be hozzá: «Kedvesem, itt áll egy pofonütött ember ön előtt» s megmutatja neki Le' Sourdnak késő éjjel Berlinben feladott táviratát, amelyben az emsi sürgöny közzététele s az ez által a porosz fővárosban keltett harcias hatást tudatja. Azonnal minisztertanácsot kérnek a császártól. Félegykor ül össze ez Parisban s órákig tanácskozik az események felett. És csodálatos, hogy ugyanazok a szerencsétlen emberek, akik provokáló maguktartásával így eljátszották a Franciaországra nézve fényes, békés megoldás esélyeit, most az utolsó percben, mintha a veszélyek öntudatára ébrednének, habozni kezdenek és zűrzavaros tanácskozás közben keresik a békének utolsó lehetőségét. Be kell látniok, hogy szegény nélkül nincs többé meghátrálás s Le Boeuf 4 órakor eltávozik a minisztertanácsból, hogy a mozgósításra vonatkozó rendeletet kiadja.

Távozása után folyik az eszmecsere tovább. Gramont, az ultraharcias Gramont felveti a nemzetközi konferencia eszméjét. S hosszú megvitatás után, amelyről azzal a nyomorúságos észrevétellel számol be Ollivier, hogy «kollegáink állítása szerint a legcsodálatraméltóbb elmélkedésekre emelkedtem fel,» egy olyan nyilatkozatban állapodnak meg, amely kijelentse, hogy a király nyilatkozata által a Hohenzollern kandidatúra ügye a jelentőleg kielégítően megoldott; ami pedig a jövőt illeti, annak az elvnek elfogadását, hogy egyik nagy állam uralkodóházának tagja se ülhessen más állam trónjára, európai konferencia elé terjesztik. Ezt határozzák tehát el a berlini «pof» után, s csak a hadügyminiszter követelésére tartanak este még egy minisztertanácsot, aki feltétlenül követeli, hogy most már végleges határozatot hozzanak a mozgósítás ügyében.

Estig újra harcias fordulat áll be. Kezdi belátni, hogy ez a megoldás lehetetlen a legutolsó események után s hogy a francia kamara elseperné a kormányt, ha ezt terjesztené elő. Az este érkezett sürgönyök végleg megerősítik őket e felfogásban. Úgy^a berni, mint a müncheni követ tudatja, hogy az illető állam kormányával az északnémet Bund követe közölte az emsi közle-

ményt. Ezzel a francia állam képviselőjének tudatos, célzatos megsértését befejezett ténynek veszik s erre támaszkodva, határozák el a háborút. 15-én reggel csak a teendő deklaráció szövegének megállapítása végett tartanak minisztertanácsot. Délben felolvassák azt a kamarában s 50 millió hitelt kérő javaslatot terjesztenek elő, amelyet a kamara még aznap este elfogad.

Nem foglalkozunk behatóan a deklaráció tartalmával s az annak alapján kifejtett vitával, mert, bárminő érdekes példái mutatkoznak is abban a francia kormány felületességének és ámításainak, ezek magukra az eseményekre döntő befolyást nem gyakoroltak. Egészen felesleges módon színezik ki az eseményeket és álláspontjukat, mert hiszen a háború elkerülhetetlen volt már s a francia kamara túlnyomó nagy többségének hangulata kényszerítette, erőltette őket a háborúra. Thiers az egyedüli, aki férfias bátorsággal s az államférfi és hazafi aggódó bölcsességével száll szembe ez áramlattal s a feléje repülő szitkokkal nem törődve, higgadt megfontolásra kéri a kormányt és az országot.

Szavainak hatása alatt kétszer is szószékre lép Ollivier. Első alkalommal gyűjtő deklamáció olcsó babéraival elégszik meg. Utóbb, látva, hogy a kamara egyrésze részletesebb felvilágosítást kíván, felolvassa Benedettinek 13-án kelt sürgőnyeit, de a következő passzus kihagyásával: «A hadsegéd Őfelsége nevében tudatta velem azt is, hogy a király teljes és fenntartás nélküli jóváhagyását adta a Hohenzollern herceg lemondásához.» Így teljesen elhomályosítja azt a döntő fontosságú tény, hogy magában a dolog lényegében, t. i. nemcsak a herceg lemondásában, de a királyi jóváhagyás kérdésében is a francia kívánság teljesen honoráltatott, s csakis a garanciákat utólagosan felvetett sértő követelés tette elkerülhetlenné a konfliktust.

A kamara bizottságot választ az előterjesztett törvényjavaslat előzetes tárgyalására s e bizottság este 6 órakor tartott ülésében további felvilágosításokat kér a kormánytól. Első kérdésük a hadi készülségre vonatkozik, amire Le Boeuf egyszerűen azzal válaszol, hogy készen vannak s ha nem veszítenek időt, felel az eredményről. Gramont elkésve érkezik az ülésbe. Tőle először is azt kérdik: igaz-e, hogy a kormány a tárgyalások közben állott újabb követelésekkel elő? Gramont erre a sürgönyök számának és dátumának felolvasása nélkül olvas fel azokból egyes kiszakított részleteket s azokkal annyira félrevezeti a bizottságot, hogy ez jelentésében

azt állítja, miszerint már az első Emsbe küldött sürgönyben annak a kívánságnak a tolmácsolására utasították Benedettit, hogy a király járuljon hozzá a herceg lemondásához és biztosítsa arról Franciaországot, miszerint jövőre-nem fogja ugyanezt a jelöltséget megengedni. Erre a csak 12-én, a herceg lemondásának közlése után elküldött sürgönyből vett idézetre támaszkodva mondja a bizottság: «Látjuk tehát, uraim, miszerint a kormány az incidens kezdetétől fogva annak utolsó fázisáig lojálisán mindig ugyanazt a célt kívánta elérni.»

Utolsó kérdésük: remélhetnek-e szövetségeket? Igazságszeretetről és nemzetek sorsával játszó emberek felelőségéről csak némi fogalommal bíró embernek arcába kergeti a vért Gramont válasza: «Azért voltam kénytelen a bizottságot megvárakoztatni, - úgymond – mert az osztrák és olasz nagykövet látogatását kellett fogadnom. Reményem, hogy ezek után nem fog a bizottság több kérdést intézni hozzám.» Ezt merte válaszolni az az ember, aki annyira tudta a szövetségek utáni reménykedés hiu voltát, hogy nem is tett komoly lépést azok biztosítására s úgy az osztrák kormány, mint az olasz külügyminiszter ismételt kategorikus kijelentéseiből tudta, miszerint velük való szövetségről szó sem lehet.

Ismétlem, mindez egészen felesleges cselekedet volt: az illetőket siralmasan jellemzi, de befolyást az eseményekre nem gyakorolt. Elkerülhetlenné vált a népek nagy erőpróbája, a nagy leszámolás. A kocka el volt vetve, az államférfi munkája befejeztetett. Most már a hadvezér s a fegyverben álló nép következett. A döntést a német nép nagyobb fizikai, szellemi és erkölcsi ereje s mindenekfelett jobb hadi szervezete hozta meg. De hogy ez a nemzet így felszabadítva, így egyesítve, így szervezve dobhatta a döntés pillanatában egész erejét a végzet serpenyőjébe, az első sorban annak a nagy államférfinak műve volt, aki közpályájának első kezdetétől fogva a jós előrelátásával, a természetvizsgáló hideg, boncoló eszével, a lángész magas szárnyalásával és titáni energiájával s a hazafi izzó honszerelmével szentelteknek a nagy célnak egész életét.

WERTHEIMER «ANDRÁSSY»-JA.¹

I.

Élénk érdeklődéssel vártam Wertheimer könyvét s vettem az impozáns súlyú vaskos kötetet kezembe. Wertheimernek jó történetírói hírneve van. Szorgalmas, becsületes, az igazságot kereső munkás. A XVIII. század végére s a XIX. elejére vonatkozó művei értékes alkotások.

Sajnos, jelen műve messze marad a hozzáfűződő jogos várokozás mögött.

Lehetetlen róla beszélnünk stílusának megemlítése nélkül. E téren nem vagyunk elkényeztetve. A magyar tudományos irodalomban nincs sok olyan munka, amelyet töről metszett jó magyar prózában írtak volna s értékes és érdemes íróink nagy részénél is a magyar nyelvérzék teljes hiányával találkozunk. De azért ez a könyv még a mi szomorú viszonyaink között is ritkítja párját. A sors szeszélye úgy kívánta, hogy hangosan olvassam fel ez egész művet s így a magyartalan szöfűzés, a nyelv szelleme, sőt elemi szabályai ellen elkövetett vétkek minden tortúráját hatványozott erővel kellett élveznem. Alig hiszem, hogy tíz igazi zamatos magyar mondatot találhatnánk e munkában. Németül író, vagy legalább is németül gondolkozó elme szülőltjének rossz magyar fordítása az.

Csak néhány sebtében összeszedett példát idézek:

«emezek követelése az alkotmány irányában» (320. 1.);

«a Keichsrath szavazata meghallgattassék» (ugyanazon lapon);

«ellenére a nézetkülönbségeknék» (344. 1.);

«abbahagyta a dologról való fölfogását» (602. 1.);

«egy másik ló mellett nagyon jól tudná húzni a kocsit, de nyerges lónak nem való» (talán háts lónak?) (665. 1.);

«önérzettől dagadozó németek» (671. 1.);

«Ausztriának fenntartása a német birodalom érdekében gyökerizik» (686. 1.).

És azután számtalan helyen folytonos hibás alkalmazása a tól-től ragnak, mindenkor a helyes magyar nyelvérzék és gyakran a megérthetőség rovására. Ez utóbbit nem írhatjuk egészen a Wertheimer terhére. Különböztetve tiszteletreméltó nyelvtudósunktól

¹ Megjelent a M. F. I. évf. 322-339. 1.

indult meg a tól-től-nek magyartalan, téves alkalmazása, amely ma már orgiákat ül egész irodalmunkban, de kivált a napi sajtóban.

E kérdés nem való jelen cikkünk keretébe, talán más alkalommal visszatérhetünk reá. Most csak arra kérem mindazokat, akik részesek a tól-től propagandájában, olvassák el Wertheimer könyvét: gyönyörködjenek műükben.

A magyar nyelv fogyatékos ismerete mellett magán viseli szerző stílusa a kellő gond hiányának, az elnagyolt hebehurgyaságnak bélyegét is. Egyes hevenyészve leírt mondatai egyenesen értelmetlené. Hogy csak egy példát hozunk fel: a 633-ik lapon a következő mondat olvasható: «tekintettel annak állítólagos lehetlenségére, hogy az érvényben levő választási törvény módosításához szükséges $\frac{2}{2}$ többség elérését még a Eichsrath akkori ülészakában lehetetlennek állították».

Ne vegye zokon tőlünk szerző s ne tulajdonítsa rosszakaratnak e megjegyzéseinket. A magyar irodalom színvonalára való köteles tekintet kényszerít reá. Nincs nyelv a művelt világon, amelyen ilyen hibás nyelvezettel írt könyvet ki mernének nyomtatni és nincs az egész művelt külföldön magára és tudományára tartó történetíró, aki ilyen pongyola köntösben jelennék meg közönsége előtt.

Fájdalom, a pongyolaság vádja alól művének tartalmát sem lehet felmentenünk. Kitérőlt volna abból nem egy állítást, ha csak egy percig gondolkodott volna felőle.

Nem mondaná, hogy az 1868-ban összehívott tábornoki bizottság «feladata volt előkészíteni a döntést a *hadsereg egysége vagy kettéosztása* felett» (414. lap). Nem tette volna meg Napóleont regenshercegnek (62.1.). Nem állítaná azt a közjogi monstrositást, hogy «őfelsége új címének megállapítása által a magyar alkotmány formálisan európai ellenőrzés alá helyeztetett» (533. l.). Végül nem jövétté volna el az 1867: XII. t.-c. szövegére vonatkozó végzetes tévedést. Művének 348. és 349. lapján ugyanis előadja szerző, hogy amidőn a császár 1866 *után* elvileg késznek nyilatkozott a kiegyezésre, Andrássyt egy emlékirat fogalmazására hívta fel s az emlékiratot pár nap múlva névalírásával ellátva adta vissza Andrásynak. Midőn azután a törvényjavaslat kidolgozására került a sor, Andrássy ezen az őfelsége által aláírt memorandumon egy pontocskát sem engedett változtatni, hogy elejét vegye a szövegezés körüli minden diskusszióknak.

Ez a munkálat került azután a 15-ös albizottság elé – úgymond – s jegyzetben megjegyzi, hogy ennek a *Königgräzi ütközet előtt* kellett történnie, mert «a 15-ös albizottságnak 1866 június 24-én közzétett munkálata teljesen ezen az eddig még nem publikált emlékiraton alapult».

Szerző boldogult Falk Miksának bizonyára félreértett szóbeli közlésére alapítja e képtelen mesét. Hiszen pillanatnyi megfontolás is meggyőzhette volna róla, hogy az köztudomású, hitelesen megállapított tényekkel merőben ellentezik. Ha öfelsége Königgratz előtt jóváhagyott egy ilyen memorandumot, mirevaló volt mindaz, ami Königgratz után nyolc hónap kritikus tárgyalásainak egész drámájában áll az utókor szemei előtt? Másrészt ismeri szerzőnk Kónyi forrásművét: hiszen könyvének nem jelentéktelen részét abból meríti. Hát nem olvasta el benne a 15-ös albizottság munkálatának történetét? Szemtanuk feljegyzései alapján napról-napra látjuk megszületni e munkálatot. Pontról-pontra Deák a kezdeményező, a szövegezést magában, vagy Csengery segítségével Deák végzi, de azután a vita folyamán tekintetbe jönnek s a szöveg módosítására vezetnek más bizottsági tagok indítványai is. Így készül az a munkálat, amelyik az 1867 januári tárgyalások folyamán eszközölt némi módosítással és kiegészítéssel mint 1867: XII. t.-c. került törvénytárunkba.

Az a közzé nem tett állítólagos memorandum nem létezett és nem létezhetett soha, hanem a 15-ös albizottság munkálata képezte a magyar nemzet bizalmiférfiai és öfelsége közötti tárgyalások vezérfonalát. Annak alapján, annak e tárgyalások során módosított szövegére vonatkozólag jött létre a megegyezés és erre nézve indítványozta Andrássy, hogy minden további vitatkozás lehetetlenné tétele céljából változatlanul vétessék át a megalkotandó törvény-cikkbe.

Elsietésnek, kellő meggondolás hiányának tudhatjuk be szerzőnek e tévedéseit. Művében előforduló számos más tévedés ellenben arról győz meg, hogy hézagosak, fogyatékosak ismeretei. Nem ismeri kellőleg korát s ennél fogva nem is állíthatja azt híven olvasói elé. Buzgón keres források, adatok után; becsületesen közli a hallottakat, de nincs elég általános ismerete a korról arra, hogy kritikát gyakoroljon fölöttük s teljes homály borul a korrajz mindazon részeire, amelyekre az általa használt 3-4 forrás fényt nem derít.

Az egykorú európai eseményeket sem ismeri kellőleg. Hogy más példát ne említsek, a 70-iki porosz-francia háborút megelőző diplomáciai akció minden legkisebb fázisa olyan kétségtelen világitásba van már helyezve, hogy az, aki e kor egyik vezéralakjának életrajzát akarja megírni, kevés fáradtsággal teljesen hű képet nyerhet az eseményekről. Ennek dacára ezek leírásánál egyik tévedés a másikat követi.

Ismeretesek előttünk Bismarcknak a spanyol nemzet vezérei-vel kerek esztendőn át folytatott bizalmas «magánbeszélgetései». Ezek után nem szabad azt mondani többé, hogy Bismarck ártatlan volt e casus belli felidőzésében. Levonunk e nagy teuton ércalakjából, ha elhomályosítjuk azt a félelmetesen hidegvérű eljárást, amellyel négy esztendőn át készítette elő a francia császársággal való leszámolást.

Amely percben a «revanche pour Sadowa» jelszava kerítette uralmába a francia közvéleményt s ennek nyomása alatt a francia külpolitika Poroszország német politikájának útjában állott, nem lehetett kétsége annak a nagy német hazafinak, aki a német egység megeremtésének szentelte életét, hogy e nagy célt csak a francia hatalommal való fegyveres leszámolás árán érheti el; fegyveres leszámolásban, amelyben azonban nem volt szabad agresszív félnek mutatkoznia. Olyan ütköző pontot kellett tehát keresnie, amelyben védelmi álláspontra helyezkedik, hivatkozhat a délnémet katonai konvenciókra és biztosíthatja magának többi szomszédai semlegeségét. Szárazon tartva puskaporát várt, de nem tétlenül. Már a luxemburgi kérdést igyekezett úgy kielemezni, hogy vagy kellemetlen diplomáciai vereséget hozzon Napóleonra, vagy türelmét véve hadüzenetre indítsa őt. A kísérlet nem sikerült; várnia kellett tovább. De amidőn Hohenzollern herceg felé fordult a királyt kereső spanyolok figyelme, anélkül, hogy hivatalosan interveniált s Poroszországot engagírozta volna, mindent elkövetett, hogy e terv kivitelére reábirja őket ugyanazzal a kettős számításal, hogy vagy belenyugszik Franciaország s ez vereség és megaláztatás számára, vagy agresszív hadüzenetre ragadtatja magát. Az akna felrobbant s két heti, minden drámánál érdekesebb és izgatóbb diplomáciai akció után kezében volt a casus belli, megtörtént a francia hadüzenet.

Közvetlenül e katasztrófa előtt folytak le Albrecht főhercegnek a francia hadsereg vezetőivel Parisban, majd Bécsben folytatott

tárgyalásai, amelyeken bizonyos eshetőségekre a két nagyhatalom katonai kooperációját beszéltek meg. E tárgyalások minden részlete a dolog természeténél fogva nincs még a nyilvánosság előtt. De azért az ismert adatok világánál sem volna szabad olyan kétértelmű homályt borítani monarchiánk magatartására. Hiszen maga szerzőnk idézi Napoleon megbízottjának Lebrun tábornoknak emlékirataiból, hogy 1870 június 14-én, tehát alig három héttel a porosz-francia viszály kitörése előtt Schönbrunnban végbement búcsúkihallgatásánál Öfelsége kijelentette, miszerint a békét akarja s arra, hogy háborúba menjen, kény szerit ve kell lennie. Tisztában is volt ezzel a francia kormányban mindenki s amidőn szerzőnk báró Orczy Béla egykorú feljegyzése után azt állítja, hogy a francia minisztertanácsban Grammont herceg kijelentette, miszerint monarchiánk egy hadtestet azonnal mozgósít a háború megkezdésekor, ezzel olyant állít, amiről mélyen hallgatnak úgy Grammont herceg, mint az összes többi francia szereplők emlékiratai. Már pedig hihető-e, hogy mindazok, akik kétségbeesetten védekeznek az ellen a jogosult vád ellen, hogy könnyelmű elbizakodottsággal sodorták szerencsétlenségbe hazájukat, fel ne hozták volna védelmükre, ha bárminő legcsekélyebb jogcímük lett volna arra, hogy direkt, vagy indirekt segítséget várjanak monarchiánktól. Orczy Béla emlékiratai rendkívül sok érdekes adatot tartalmaznak; bőven merít azokból szerző, olykor talán a köteles diszkréció rovására. Ettől eltekintve jól teszi, ha e becses forrásmunkára ott hivatkozik, ahol közvetlen tudomása alapján jegyzi fel az eseményeket, de az 1870 júliusában Parisban történeteket nem az akkor Bécsben, úgynevezett beavatott körökben elterjedt napi hírekből, hanem azokból a francia forrásokból kellett volna merítenie, amelyek közvetlen szemtanuk előadása nyomán helyeznek teljes világításba minden legkisebb részletet.

Sokkalta súlyosabb beszámítás alá esik azonban szerzőnek azon fogyatékosága, hogy az egykorú magyarországi viszonyokat és eseményeket sem ismeri. Terra incognita előtte minden, amiről hallgatnak az ő külön forrásai. Hozzáférhetett a bécsi porosz követek jelentéseihez s valóban tanulságos megfigyelni, hogy ezek a kitűnő obszervatóriumban ülő «előkelő idegenek» miként látták s ítélték meg hazánk viszonyait és a bécsi politikát. Roppant érdekes látni, milyen képet alkot magának Magyarországról egy élesen látó külföldi szem bécsi szemüvegen keresztül. De valósággal el-

szomorító dolog, hogy ezen jelentések nyomán írja meg szerző a magyarországi eseményeket. Így azután sokszor kétes híresztelés, vagy nagy fölfedezés gyanánt közöl valamit, amit minden veréb csiripelt abban az időben s amiről könnyen szerezhet tudomást mindenki ma is élő magyar emberek információiból. Egyes eseményeket pedig teljesen téves világításban lát és az a hagyományos jó bécsi felfogás lopódzik be az ő lelkébe is, amely lappangó forradalmi jelleget keres minden magyar mozgalomban. Így aztán a legképtelenebb valótlanúságokra ragadtatja magát.

Szerinte a törvényhatóságok 1867-ben «a helyzet urainak érzék magukat és kevés hajlandóságot mutattak arra, hogy a képviselőházi többségből alakult kormánynak engedelmeskedjenek.» (391. lap). Mindebből egy szó sem igaz. Örömmel engedelmeskedtek a törvényes felelős kormánynak az ellenzéki vármegyék is s a könnyen megrendszabályozott hevesi operetteszerű renitencia volt az egyedüli jelentéktelen incidens, amelyben a kormánynak erélyesen kellett fellépnie.

Borzasztó veszedelem gyanánt színezi ki a honvédek agitációját. Azt hiszi, hogy a volt honvédek általában forradalmi tendenciákat követtek, úgy hogy kitörő örömmel közli, hogy «most még egy régi, előkelő honvédtábornok is, ki véres csatákban kockáztatta életét, hátat fordított a forradalmi eszmének.» (Klapka 1867 júniusban, 388. lap.) Kevés fáradsággal meggyőződhetett volna szerző, hogy amint az egész magyar nemzetben, úgy a volt honvédek között is alig akadt egy-két hóbortos alak, aki a kiegyezés után is forradalmi velleitásokkal bírt volna. A volt honvédek is körülbelül ugyanazon arányban oszlottak meg a különböző politikai pártok között, mint ahogy a nemzet egész tömege. Nagy többségük Deákhhoz csatlakozott s ami különösen a szabadságharc tábornokait illeti, alig volt közöttük egy-kettő, aki ne a Deák-párt soraiba lépett volna. Ennek egyszerű következménye volt az az álmélkodó szerzőnk által Klapka nem tudom minő csodálatos varázslatának tulajdonított esemény, hogy amidőn szervezkedtek a honvédegyletek, a vezetés túlnyomóan Deák-párti férfiak kezébe került s teljesen háttérbe szorultak azok az elemek, amelyek a 48-as honvéd emlékeit és szenvedélyeit pártcélokra akarták volna kihasználni.

Minden gazdagsága mellett fogyasztékos és hézagos tehát az az anyag amelyre szerzőnk művét felépíti s még ennek feldolgozása-

ban is nélkülözzük a kellő alkotóképességet s a kellő kritikát. Rostálás nélkül használja a több vagy kevesebb hitelt érdemlő kútfőket. Épügy merít az osztrák rendőrség névtelen delatorainak jelentéseiből, mint kiváló férfiak komoly nyilatkozataiból: évtizedekkel később tükör előtti pózban összetakolt emlékiratokból, mint egykorú följegyzésekből és okmányokból; hallomás utáni pletykákból, mint szemtanuk előadásából. Kellő kritika nélkül, ollóval szedi össze könyve anyagát s alkotó, felépítő képesség aérkül villával hányja össze azt. Számtalanszor ellentmond önmagának, állít fel ellentétes tételeket s az eseményeket összekuszáló előadásában elmosódnak azoknak s a szereplőknek olyan pregnáns, olyan vonzó, olyan imponáló körvonalai.

Egyaránt áll ez a 67-iki kiegyezést megelőző tárgyalásokra, mint a Hohenwarth-válság fordulataira.

Hogy csak az előbbit tekintsük, Kónyi Deák beszédeihez fűzött forrásmunkájában egyszerűen, csupaszon, kommentár nélkül, alig egy pár száraz megjegyzéssel összefűzve, közli a szemtanuk egykorú följegyzéseit és mégis, hogy megelevenedik ott minden, milyen drámai erővel látjuk lefolyni az eseményeket, gondolkodni, érezni, vitatkozni, cselekedni a szereplőket! Milyen plasztikusan domborodnak ki a jellemeik; milyen tisztán, milyen világosan, milyen lüktető életben áll e kor a hálás utókor előtt! S mi lett ebből az anyagból a földolgozó, a történetíró kezei között? Pedig a történetírónak művésznek kell lennie. Nem, hogy átalakítsa, idomítsa, meghamisítsa az igazságot – nem teszi ezt az igazi művész sem, – hanem, valamint a művész hivatása az, hogy életet leheljen a holt anyagba, hogy élő, vibráló, mozgó, vonzó erővel állítsa elénk a valóság képét, úgy hivatása ez a történetírónak is s bizonyára úgy Andrassy, mint kora megérdemelte volna ezt a művészi kezét.

Nagy kor volt ez; nagy céljaiban, küzdelmeiben, csalódásaiban, szenvedéseiben, erényeiben és végleges diadalában. És nagy ember volt a könyv hőse is. Nagy férfi, akinél a szellem ereje és előkelősége céljainak tisztaságával és magasságával, jellemének férfias erélyével és egyéniségének ellenállhatatlan varázsával benső harmóniába olvadt. Három korszakra oszthatjuk Andrassy életének azt a részét, amely valóban döntő fontosságú hazánkra nézve: a kiegyezés megalkotásának, magyar miniszterelnökségének és külügyminiszerségének korszakára. Ne vitatkozzunk felette: e három

közül melyik a fontosabb? Szoros összefüggésben van egymással mind a három. Annak a férfiúnak részt kellett vennie Deák oldalán a kiegyezés megalkotásában, aki azután élő valóságra váltotta a magyar parlamentarizmust, a király és nemzet egész bizalmát bíró államférfi kezébe letett nemzeti uralmat, hogy végre az ebben rejlő erőt bevigye a nemzetközi politikába is s miután előbb miniszterelnöki állásából gyakorolt arra irányadó befolyást, a külügyminiszteri székben valósítsa meg és helyezze hosszú időkre biztos alapra a magyar nemzet felfogásának és létérdekeinek megfelelő nagyhatalmi politikát.

A kiegyezés Deák jegyében született. Az ő erkölcsi tekintélye, mély belátása és gyűlölködést mint szenvedélyt féken tartó hazaszeretete vezette a kiegyezés útjára a nemzetet s az ő gránitszilárd lelke tartotta vissza minden olyan béke elfogadásától, amely az ország függetlenségét kívánta volna áldozatul. E munkában Andrásy hű munkatársa és legerősebb támasza volt. Az ország jogain alapuló béke ügyének szenteli hazajövetelétől fogva egész erejét. Fenntartás nélkül fogadja el Deák felfogását, a közös ügyek körére nézve. Azok intézési módját a delegációk intézményében ő találja meg. A nemzet vezetésében Deáké az első szerep; Andrásy teljes odaadással tölti be a másodikat; de mentől jobban közeledünk a kiegyezés felé, mentől erősebben hatja át a trónt is a béke szükségének érzete, mentől gyakoribbá válik király és nemzet között az érintkezés, annál jobban előtérbe lép az a hivatás, amelyet minden akkor élő magyar ember között csakis Andrásy tudott betölteni.

Deák nyugodt ereje és feltétlen megbízhatósága imponál felfelé, mint lefelé. De talán soha nem győzhette volna le a nemzet útjába gördülő akadályokat, ha Andrásy segítségét nélkülöznie kellett volna. Az uralkodó párral való gyakori bizalmas érintkezésben s az őket környező számtalan ellenséges befolyás legyőzésében teljes mértékben érvényesülhettek Andrásy egyéniségének fényes tulajdonságai. A «beau pendu», aki elbűvölte a párisi társaságot, az uralkodó párra sem maradt hatás nélkül. Az igazi szalonember egész előkelő szeretetreméltósága és vonzóereje a férfi erejével, a szókimondó magyar ember büszke függetlenségével és önérzetes hódolatával párosulva szerzi meg neki azt a rokonszenven, becsüléssel és bizalmon alapuló pozíciót, amely nemzetünk ügyét annyi ellenséges befolyás, annyi intriga között egyedül segíthette diadalra.

Andrássy tette udvarképeessé a magyar nemzeti politikát és ő kapcsolta azt be az európai politika áramlataiba is. Az a merész gondolat, hogy "Magyarországnak nagyhatalmi politikát kell követnie, hogy nemzeti törekvéseinket össze kell egyeztetnünk a dinasztia nagyhatalmi érdekeivel, de ez érdekeket a mi céljaink, a mi érdekeink, a mi történelmi hivatásunk szerint kell átírdomítanunk, hogy meg kell adnunk mindent, amit a monarchia nagyhatalmi állása követel s azután döntő befolyást kell gyakorolnunk e nagyhatalom politikájára s el kell foglalnunk helyünket az európai események irányítói között, egyenesen és kizárólag az Andrássyé. Soha a kiegyezés létre nem jöhetett volna, ha nem akad magyar államférfi, aki belátja ezt az érdekegységet, ezt a belső összhangot a magyar nemzet céljai s a dinasztia nagyhatalmi állása között, s ha ez államférfi azzal a varázserővel nem rendelkezik, amely e korszakalkotó új gondolat számára meg tudja nyerni a királyt és a nemzetet.

Egyelőre fenyegetett jogaink védelme, a nemzeti függetlenség biztosítása a feladat s e téren, ha nem ért is vele mindig mindenben egyet, habozás nélkül követi Andrássy Deákot.

Az 1865-iki év eseményei Őfelsége komoly békevágyáról győzik meg a nemzetet, de fájdalom egyúttal arról is, hogy még mindig csak lehetetlen feltételek árán tudná azt megszerezni. De azért a béke vágyat, bizalmat, rokonszenvet hirdető királyi szó nem hangzik el hatástalanul. A férfias szívóssággal kiállott szenvedések után beáll a reakció. Deáknak nem egyszer egész tekintélyére van szüksége, hogy a túlságos engedékenység teréről visszatartsa saját párthíveit s gyakran jó segítségére a balközép vezetőivel, kivált Tiszával akkor még fennálló bizalmas viszony. Deákra hallgatva, megmarad a nemzet az 1848-ik évi törvények szilárd talaján, de vállalkozik rá, hogy pontosabban körvonalozza a közös ügyeknek és ezek intézési módjának 1848-ban homályban hagyott részleteit. Megválasztják a 67-es bizottságot és ennek 15-ös albizottsága munkához lát. E munkában Andrássy leghívebb, legerősebb támasza Deáknak. A delegációkra vonatkozó rész tőle ered s csak az együttes szavazásra vonatkozó rendelkezésben tér el Deák nézete az övétől, de ez egy nézeteltérés nem zavarja közöttük a harmóniát s midőn a porosz-osztrák háború kitérése véget vet a parlamenti munkának, ha nem értenek is egyet az országgyűlés elnapolásának kérdésében, közös erővel valósítják meg azt a mély államférfiúi belátásról tanúskodó nagy gondolatot, hogy a 15-ös

albizottság munkálatának gyors befejezése és közzététele által a háború kiszámíthatatlan esélyeinek eldőlte előtt kifejezést adjanak a magyar nemzet jogainak, kívánalmainak és álláspontjának s az általuk objektíve helyesnek tartott megoldáshoz hozzásegezzenek a nemzetet. Akik azt hiszik, hogy az államférfiúi bölcsesség ravasz-ságból áll s a helyes politikai ügyeskedések láncolata, bizonyára szánalmas mosollyal fogadhatták ezt az eljárást, amely előre elzárta a nemzetet attól, hogy kihasználja a maga számára egy, a dinasztíára nézve kedvezőtlen háború eredményeit. Ügyes politikusok nem jártak volna el eképpen. Nagy hazafiaknak, nagy államférfiaknak ezt az utat kellett választaniuk s eljárásuk helyességét fényesen igazolta a következő. Még Deák tekintélye is csak így bírhatta reá a nemzet többségét, hogy a világrendítő eseményektől elbódulva el ne hagyja a valóban elérhető béke biztos talaját s ne kövesse a balközép példáját, amely az események hatása alatt megtagadta saját vezéreinek művét, a 15-ös albizottság kisebbségi véleményét is.

És a nemzetnek az a ténye, hogy a háború előtt férfias bátorsággal formulázott álláspontjához a dinasztíát ért vereség után is rendületlen hűséggel ragaszkodott s királyának szerencsétlen háborújából nem kovácsolt fegyvert a saját számára, az erkölcsi erőnek kiapadhatatlan forrását nyitotta meg a nemzet számára. Megváltásként hatott Deáknak Königgrätz után tett azon nyilatkozata, hogy a magyar nemzet nem követel most sem többet, mint követelt a háború előtt. A játszma meg volt nyerve. Olyan kiegyezés vált lehetővé a nemzet számára, amely nem kényszerhelyzet kieroszakolt szülöttje, hanem a bizalom, a rokonszenv, a becsülés valódi békét nyújtó gránitalapzatán nyugszik. Nyert ügyünk volt, de még sok aggodalmat kellett legyőznünk, mielőtt valóban tető alá hozhattuk volna a kiegyezést. Ezekben a tárgyalásokban a minden oldalról tornyosuló nehézségek és ellenáramlatok legyőzésében lép Andrásy szerepe mindjobban előtérbe. Deák vállalkozik a kiegyezés támogatására, de feltétlenül elutasítja magától a kormányalakítás feladatát. Andrásyt ajánlja ez állásra és ezzel a királlyal s a bécsi államférfiakkal való tárgyalások súlya mindjobban Andrásyra nehezedik. A dolog nem megy könnyen. A porosz béke megkötése visszaadja a nemzet ellenségeinek bátorságukat. Szeptember elején megszakadnak az Andrásyval, Lónyayval és Eötvössel 1866 aug. 20-án megkezdett tárgyalások. A bécsi

kormány, – ha tesz is közeledő lépést a paritás eszméje felé, – a paritásos alapon felépülő közös testületet körülbelül ugyanazon ügyekre nézve kívánja törvényhozói ügykörrel fölruházni, amelyeket az októberi diploma utalt a centralparlament elé. Ez az álláspont nyilatkozik meg az országgyűlést megnyitó novemberi leiratban s habár Beustnak, a külföldről importált s így sok osztrák előítélettől mentes államférfinak külügyminiszterré kinevezése (okt. 30-án) újra éleszti a csüggedni kezdő reményeket s az év utolsó heteire eső budapesti látogatása elég kedvező nyomokat hagy maga után, azért a dec. 28-án kibocsátott hadkiegészítési patens a leg-sötétebb aggodalmakat ébreszti mindenkiben s még január első napjaiban is pesszimiztikusan ítéli meg Beust is a béke kilátásait. Dicsekszik a porosz követnek, hogy minden készen áll netaláni magyar lázadás fegyveres elnyomására. Közli vele, hogy ultimátumot terjeszt a magyar urak elé, amelynek elvetése esetén röviden bánik el a raiost nem értő magyarokkal. Január 8-án Andrássy és munkatársai elé terjesztik az ultimátumot. Újabb közeledést jelent ez Deák álláspontja felé, de azért még mindig tagadásba veszi az újoncállítási jogot s a legfontosabb állami jövedelmekre és közgazdasági érdekekre kiterjedő egységes pénzügyet követel. Andrássynak első diadala, hogy keresztülviszi, miszerint ne a kormány operátumát, de a 15-ös albizottság munkálatát fogadják el a tárgyalások alapjául. Folynak az egyezkedések négy kritikus napon át lankadatlan kitartással és eréllyel, míg végre olyan meg-egyezésre jutnak, amely csaknem egész épségben valósítja meg Deák javaslatát.

Az érdem ebben kizárólag az Andrássyé, mert hiszen Eötvös és Lónyay, akik mellette állottak, bizonyára a legtisztább hazafiúi szándék által vezérelve sokkal messzebb mentek volna az engedékenységben, az áldozathozatalban s az utolsó évek nehéz óráiban nem egyszer panaszkodtak Deák és Andrássy merevsége miatt. Ilyen viszonyok között teljes elismerés illeti szívós magatartásáért Andrássyt s nem szabad megütköznünk azon, hogy megállapodásai egy pár fontos részletben túllépték a Deák által megvont határokat. Belement a honvédelmi minisztérium eltörlésébe s ezzel a honvédség feláldozásába és abba, hogy a delegációk hatáskörébe utaltassák a pénz és érmerendszer s a két állam területét érintő vasutakra vonatkozó rendelkezés.

Ezzel a művével érkezik Budapestre. Összeszorul az ember

lelke, ha elgondolja: mi lett volna, ha mindez így válik törvénnyé? Hova fejlődött volna az a delegáció, amely egy közös parlament csiráit rejtette volna magában és hogyan fejlődött volna vérend-szerünk, honvédelmi minisztérium és magyar honvédség nélkül? Deák nyugodt erélyének még egyszer, most leghűbb barátjával szemben kellett érvényesülnie. Habozás nélkül megmondja, hogy e megoldást nem helyesli, azt nem védelmezheti, legfeljebb azt jelentheti ki, hogy az alkotmány helyreállítása talán megéri ezt az áldozatot. Ő félreáll s a kormány támogatására nem vállalkozik, amire Andrassy nem válaszolhat mást, mint, hogy ily viszonyok között le kell a kormányalakításról mondania. Hat hosszú, nehéz kritikus napon át teljes bizonytalanságban van minden. Deák makacsságát, csökönységét szidja mindenki, de végeredményében ennek a makacsnak, ennek a csökönységnek volt igaza. A pénzrendszerre és a vasutakra vonatkozólag általa készített szöveg, amely ezt az ügyet is a két országgyűlés egyetértő eljárási körébe utalta, megnyeri őfelsége beleegyezését és a honvédelmi minisztériumot is sikerült megmentenie a nemzet számára.¹ Létre-

¹ Szerzőnk egyik legsúlyosabb, legmenthetlenebb tévedése, hogy Lónyay-nak egy a válság izgalmai közt elharmarkodva papírra vetett valótlan állítása nyomán, ezt az utolsó fordulatot úgy adja elő, mintha abban Deák engedett volna. (166-308. lap.)

Magának Lónyaynak Kónyi IV. kötetében közzétett feljegyzései világosan bizonyítják az ellenkezőt.

Január 9. és 10-én megegyeznek a bécsi kormányférfiakkal, hogy a birodalmat közösen érdeklő vasútvonalak és a pénzrendszer és pénzláb megállapítása a delegáció hatáskörébe utaltatik.

Ez ellen tör ki Deák ellenzése január 16-án. Andrassy 19-24-ig Bécsben lévén elfoglalva, 25-én folytatják Deákkal a tárgyalásokat. 26-án Deák határozottan ellenzi a vasútnak és pénzlábnak a delegációhoz utasítását, Andrassy és Lónyay védelmezi. 27-én konferencia Deák, Andrassy, Lónyay, Eötvös, Hollán és Csengery részvételével. Deák itt formulázza «a 63. § után következő pontokat s különösen a delegáció hatásköréből elvonandó vasúttügyet és pénzrendszer kérdését.» (209. lap.)

Az ő szövege értelmében ezen tárgyak is a két törvényhozás elé utaltatnak s úgy a vasútra, mint a közvetett adókra nézve (ami szintén nevezetes módosítása Deáknak) az egyetértő megállapítás csak fakultatíve mondatik ki.

Ezt a szöveget fogadja el a 67-es bizottság január 28-án kezdődő tárgyalásai-én, s Andrassy február 2-án megy Bécsbe, hogy Ófelsége hozzájárulását meg-merje.

Ez február 5-én bekövetkező, február 6-án Deák megy Bécsbe a királyhoz, ez alkalommal jön rendbe a honvédelmi minisztérium kérdése is.

jön a megegyezés, a teljes béke király és nemzet között; lezajlanak a koronázás ünnepélyei s Andrássy a magyar felelős miniszterium élén vezető államférfiúi tevékenységének második korszakába lép.

Az új miniszterelnököt üdvözlő beszédében Deák providenciális férfinak nevezi Andrássyt és valóban az adott viszonyok között a magyar miniszterelnökre váró hivatást csak Andrássy volt képes betölteni. Az alkotmány helyre volt állítva; működéshez foghatott a kormány, de akadályokba, korlátokba, legyőzhetetlennek látszó ellenállásba ütközött minden téren. Az ország ezer sebből vérzett. Összes közviszonyaink középkori elmaradottságban szenvedtek. Alapjaiból kellett a modern magyar állam épületét felépítenünk s az ehhez szükséges pénzügyi erőt jóformán a semmiből előteremtünk. De jóformán gondolni se lehetett e munkára, amíg helyre nem állított az ország területi épsége és az új jogállapot elismerésére nem szorítottak a nemzetnek ebbe belenyugodni nem tudó ellenségei. Az országnak jó egyharmada el volt attól szakítva s ha Erdély visszakapcsolása megtörténhetett is nagyobb nehézség nélkül, évekig tartó küzdelemre, türelemmel párosult lankadatlan erélyre volt szükség, hogy Horvát-Szlavonországgal helyreállítsák az állami kapcsolatnak legalább nélkülözhetlen minimuma. A határörvidék polgárosításának kérdése pedig reánk szabadította mindazon hatalmakat, amelyek csak a kényszerűség nyomása alatt tűrték a magyar nemzeti állam helyreállítását s elérkezettnek látták az időt, hogy alulról és felülről, centralista és nemzetiségi jelszavakkal, reakciónárius és radikális zászló alatt, de egy közös magyargyűlöletben egyesülve még egy utolsó kísérletet tegyenek a 67-iki kiegyezés felforgatására. Wertheimer művének talán legérdekesebb, mindenesetre legjobb része az, amelyben ezzel a küzdelemmel foglalkozik és Andrássy nagysága, Andrássy nélkülözhetetlensége talán sehol úgy ki nem domborodik, mint abban a győzelemben, amelyet nyílt vagy titkos agitációban egyesült összes ellenségeink felett ebben a kérdésben aratott. Az ő pozíciójának, de egyúttal öfelsege törvényiszteletének és királyi esküjéhez való rendületlen ragaszkodásának legnehezebb erőpróbája volt ez, amelyet csak azért állhatott ki diadalmasan, mert belátása és jelleme által teljesen méltóvá tudta magát tenni egy olyan uralkodó bizalmára, aki megérdemelte és megbecsülte az ilyen szolgát és amely nehezen határozta el magát az új politikai

irány elfogadására, époly határozottsággal, lelki erővel és lojalitással tette magáévá annak összes következményeit.

A belpolitika bárminő fontos kérdéseivel is alig ért rá Andrássy foglalkozni. E nagy küzdelmek mellett meg kellett alkotnia a véd-erőtörvényt, leraknia a magyar honvédség első alapjait, örködni azon, hogy a 67-iki kiegyezéssel ellenkező s a dualizmust és paritást veszélyeztető áramlatok ne győzedelmeskedjenek Ausztriában és az átalakult belföldi helyzethez képest új irányt vegyen a monarchia külpolitikája. Az 1866. évben kapott seb emléke ott égett mélyen az osztrák irányadó körök lelkében. Talán az uralkodó volt az egyedüli ember Ausztriában, aki az ő szokott higgadt belátásával és lelkierejével vonta le a megváltozott viszonyok konzekvenciáit. Egész környezetének, az osztrák államélet összes irányadó faktorainak lelkében a poroszokon veendő revanchenak, az elvesztett német pozíció visszahódításának gondolata talán még a 67-iki kiegyezés iránti ellenszenvnél is erősebb tüzzel lobogott. E szenvedély készséges eszközre talált az új külügyminiszterben, aki, mint százsz, Poroszország hagyományos ellensége volt; emellett jókora hiúsággal és nagyzással eltelve Bismarck egyedüli méltó ellenfelének képzelte magát s a Poroszországon való bosszúállás vágyával a Bismarckon való személyes revanche eszméjét kötötte össze.

Ha ehhez vesszük különben is felületes, nyugtalan, izgékony természetét s az egyéniségét jellemző feltűnési viszketeget, érteni fogjuk, hogy külügyminiszteri működése Andrássynak már kezdetben is sok komoly gondot okozott. Egyelőre szent volt a béke közöttük. Kiegyezési politikája által magára vonta Beust az osztrák irányadó körök ellenszenvét, s természetesen Andrássyban kellett támaszt keresnie. Került tehát mindent, ami nyílt ellentétbe hozta volna a magyar kormánnyal. Valami mélyrehatóbb akcióra a nemzetközi helyzet sem nyújtott kedvező alkalmat. Egy kis flirt Napóleonnal volt az egész; nem elég arra, hogy komoly következményekkel járjon, de elég, hogy ébren tartsa Poroszország bizalmatlanságát. Minden komolyabb poroszellenes törekvés hajótörést szenvedett Őfelsége azon erős elhatározásán, hogy csak megtámadtatás esetén nyúl fegyverhez. S habár a Franciaországhoz való közeledés, sőt egy netaláni francia-olasz szövetség gondolata is mindjobban kísértett, készületlen állapotban volt minden, amidőn a spanyol jelölés kipattanása folytán derült égből lecsapó villámként szakadt a meglepett európai diplo-

máciára a porosz-francia háború fergetege. Külügyminiszterünk szívesen ragadta volna meg régi vágyának elérésére az alkalmat s ő törekvésében osztrák részről hatalmas támogatókra talált. Ilyen körülmények között Andrassy egész befolyására volt szükség, hogy a monarchiát beláthatatlan következményekkel járó kalandtól tartsa vissza s csak a magyar közvéleménynek majdnem osztatlan megnyilvánulásából meríthette ezt az erőt. Érdekesen írja le Wertheimer azon miniszteri tanácskozásokat, amelyek egy pár taktikai hiba, egy pár téves lépés után végre is Andrassy álláspontjának teljes győzelmével végződtek. De, mint annyi más helyen, e kérdés megítélésénél sem ismeri és ítéli meg helyesen a magyarországi helyzetet. Röviden érinti ugyan a «Pesti Napló»-nak még 1868 végén megjelent franciabarát cikkét, de azután a baloldal *fakciózusságát* emlegeti, amely nehézségeket gördített Andrassy" hazafias missziója elé. Úgy látszik, fogalma sincs arról, minő komoly háttere volt a «Pesti Napló» kérdéses cikkének. A Deák-pártnak, a régi konzervatívokból alakult aulikus jobb szárnya erős velleitásokkal bírt arra, hogy a porosz gyűlölet támogatása által behízelegje magát a királynál s e törekvésében egyes orthodox Deák-párti politikusok, sokak szerint Lónyay Menyhért személyében is, támogatókra talált. És, hogy e mozgalmat Andrassynak csirájában sikerült elfojtania, s a magyar közvéleményt, mondhatni zárt sorokban tudta a békepolitika mellett mozgósítani, ezt csakis annak a feltétlen támogatásnak köszönhetette, amelyben e téren a balközép részéről találkozott. Nem kellett volna messzire mennie szerzőnek, hogy e köztudomású tényről meggyőződést szerezzen. Hiszen Andrassy beszédeinek kiadója, az Andrassyhoz közel álló forrásból merítő Léderer szintén kiemeli azon önzetlen támogatást, amelyben Andrassy ezen akcióját a balközép részesítette. Csakis a szélső baloldalnak akkor még egészen jelentéktelen frakciója nyilvánított bizonyos nem annyira poroszellenes, mint franciabarát *rokonszenveket*, amelyek azonban komoly akadályul Andrassy útjában nem szolgálhattak.

Az események gyorsan követték egymást. A háború sorsa eldőlt. A pontuszi kérdés nyilvánvalóvá tette a porosz és orosz birodalom közötti ententeot, amelynek a német fegyvereknek diadalai után senkisésem tudott volna Európában ellenállani. Beust politikája reménytelenül, örökre letűnt a láthatárról s ha ő maga úszott is még ideig-óráig a felszínen tovább, mindjobban nyilván-

valóvá lett, hogy a monarchia külügyi politikáját valójában a magyar miniszterelnök irányítja. Ő benne látta kinn és benn mindenki a jövő emberét.

Még egy nagyfontosságú feladatot kellett közben megoldania, egy nagy veszedelmet elhárítania: az osztrák föderalizmus megvalósítására irányuló Hohenwarth-féle kísérletet.

A 67-iki kiegyezés a viszonyok természetes súlyánál fogva a németeket ültette Ausztriában nyeregbe. A dualizmus kezelésének legegyszerűbb formája gyanánt jelentkezett, hogy amint a magyarok Magyarországon, úgy a németek vegyék át Ausztriában a vezető szerepet. Fájdalom, ugyanazok a hibák, a politikai elbizakodottságnak, elfogultságnak és rövidlátásnak ugyanazok a végzetes jelenségei vetettek akkor véget az osztrák németek uralmának, amelyek ismét és ismét jelentkeztek, valahányszor – és pedig mindannyiszor a magyar befolyás több-kevesebb segítségével – nyeregbe ültette a sors az osztrák németeket. A német kormányzat meglehetősen siralmas züllését, a Hohenwarth-féle kísérlet követte. Minden ilyenmű osztrák kísérletnél jelentékenyebb. Élén olyan férfit látunk, aki végzetes útjában erős meggyőződéstől hajtott jelentékeny szellemi erőre támaszkodik. Táborában vannak a régi reakciónárius, hatalmas társadalmi körök s a szláv eredetű népeknek láncról leoldott szenvedélyei. Szemben vele a németeknek egymással meghasonlott, erkölcsi tekintélyét vesztett, megvert csapata. Kiszámíthatlan, hova fejlődtek volna a dolgok, ha az osztrák kormány azon terve, miszerint a 67-iki kiegyezés művét a tartománygyűlések utólagos jóváhagyása alá bocsássa, azt az archimedesi pontot nem nyújtotta volna Andrásynak, amelyen megvetve lábát, ez egész föderalista világot kifordíthatta sarkaiából.

Az igazi államférfit jellemző nyugalommal, hidegvérrel s a kellő pillanatra koncentrált eréllyel játszotta meg Andrassy e játszmát. Barátai unszolására nem hallgatva, tétlen szemlélője maradt az eseményeknek mindaddig, amíg a kellő pillanat s a kellő jogcím el nem érkezett, de akkor aztán felvette a küzdelmet ingadozás, tétovázás nélkül s a 67-iki alkotást fenyegető legnehezebb válságból megmentette a monarchiát. Emaz eljárásának védelmében mondja Andrassy utolsó miniszterelnöki beszédét. A magyar képviselőházhoz intézett búcsúszavai ezek a jogos önérzettel mondott szavak:

«Ha Magyarország maga kívánna megváltoztatni azt a közjogi

állapotot, amely, amidőn egyrésztől alkalmasnak bizonyult a két rész közt felmerülő legnehezebb kérdések megoldására és az összes-birodalmat, nagy katasztrófák után újjá tudta alakítani, másrésztől annyi idő után Magyarországot ismét fontos tényezőként vezette be az európai népek sorába: akkor többet vesztené, mint bármely más érdekelt fél, mert az egész világ kétségbe esnék Magyarország politikai érettsége fölött.»

E küzdelemben a Hohenwarthtal kiegyenlíthetlen viszályban élő külügyminiszter Andrassy oldalán vett részt. De szereplése egy magát lejárt ember utolsó, erőtlen vergődése volt. Hohen warth bukását alig pár nappal Beust felmentése követte és bekövetkezett az eddigi fejlődés természetes megkoronázása: a monarchia külügyi politikájának vezetését Andrassy vette át.

Életének most következő harmadik korszakát művének ezután megírandó második kötetében fogja szerzőnk tárgyalni. Érdeklődéssel várom e kötetet s nagyon kérem őt, ne kedvetlenítse el az a talán szigorú kritika, amellyel e sorokban találkozott, őszinte elismeréssel vagyok szerző komoly törekvése és becses történetírói tulajdonságai iránt. Nem gáncsoskodás, ellenszenv, vagy rossz-akarata adta a tollat kezembe, de az a meggyőződés, hogy a kritikának kötelessége reámutatni a hibákra, mert csak ezek kérlelhetlen feltárásával érhetjük el azt, hogy mindazok, akiket komoly törekvés hajt az irodalom szolgálatába, a legjobbat nyújtsák amire képesek és mentől értékesebb művekkel gyarapíthassák ezt.

II.

Wertheimer Edének a Budapesti Szemle 1911 áprilisi füzetében megjelent vála-szára Tisza István a M. G. II. kötetének 174-176. lapjain a következő meg-jegyzéseket tette:

Wertheimer úr kifogásolja azt a megítélést, amelyben a spanyol trónöröklés kérdését és Bismarck e körüli szereplését részesítettem. Sajnos azonban, hogy nem tényekre, hanem egyes tudós professzorok véleményére alapítja állításait. Persze, ha dogmáról volna szó, akkor helyénvaló lehetne az egyházi atyák tekintélyére való hivatkozás; történelmi vitás kérdést azonban nem bárminő nagyhirű tudósok véleménye, hanem tények alapján kell eldöntenünk. Biztosíthatom szerzőt, hogy az idevágó s eddig közzétett adatokat ismerem, véleményemet. Bismarcknak a spanyolokkal

és a Hohenzollemekkel való megbeszéléseire alapítom. Ezekből kétségtelenül kitűnik, mit mondott és mit cselekedett Bismarck; tetteinek megértésére és megítélésére pedig a legtudósabb professzorok járszalagára sincs szükségem.

Jellemzi szerző eljárását, hogy bírálatom után is ragaszkodik az 1867: XII. t.-c. alapjául szolgált Andrássy-féle memorandum legendájához s csakis annak időpontjára nézve rektifikálja állítását. Ez a legenda fizikai lehetetlenség. Olvassa el bárki a 15-ös albizottság 1866. június havában közzétett munkálatát és az 1867: XII. t.-c. szövegét: látni fogja, hogy ez utóbbi szórói-szóra az albizottság munkálatából vétetett át azzal az egy pár módosítással, amelyet az 1867. január havában lefolyt tárgyalások tettek szükségessé. És lapozza át bárki Kónyi «Deák»-jának a 15-ös albizottság tárgyalásaira vonatkozó részeit, ott látni fogja e munkálat minden egyes szakaszának a megszületését. Ezzel a ténnyel szemben megszűnik a vitakozás lehetősége és bizonyára felesleges tanúkra hivatkoznom. De miután szerző olyan nagyon szereti a tekintélyeket, talán megnyugvására szolgál, ha megmondom, hogy nékem boldogult édesatyám beszélte, aki ezt magától Andrassy Gyulától már akkor hallotta, hogy Andrassy kívánta, miszerint a törvény az albizottsági munkálat szószerinti tartalmából alkottassék, mert ehhez Őfelsége már hozzájárult volt s így törvénybe iktatása minden további szövegezési diskussziót s ehhez fűződő intrikát ab ovo lehetetlenné tett.

Legnagyobb sajnálatomra fenntartja szerző a vármegyék renitenciájára s a honvédek forradalmi hangulatára vonatkozó abszurd állításait is s ezzel nemcsak igazolja talán kiméletlennek látszó eljárásomat, de arra kényszerít, hogy újból konstataljam, miszerint a magyar ember lelki világának megértésére és történelmünk helyes megítélésére abszolúte képtelen.

A felelős kormány kineveztetését a legellenzékibb vármegyék is lelkes örömmel üdvözölték, rendeleteit készségesen teljesítették. A hevesi szálnalmas kis tüntetés volt az egyedüli tény, amelyet a legosztrákabb nagyítóüvegen keresztül is renitenciának lehet nevezni s e tényállással szemben szerző csak arra a rendeletre hivatkozhatik, amelyben kijelenti Andrassy, hogy kérlelhetetlen szigorral fog eljárni, ha netalán szükség lesz reá.

Ami pedig a honvédeket illeti, azok nemhogy 67-ben forradalmárok lettek volna, de 48-ban sem voltak azok. Hiszen még

49-ben is, amidőn az eredmények vihara s a felháborodás elkese-redése forradalmi térre sodorta a nemzeti ellenállásnak kezdetben védelmi harcát, vérző szívvel, fogcsikorgatva, a nemzetet vesztébe vivő népribunok és prókátorok ellen szitkozódva küzdöttek tovább egész a katasztrófaig, egész a vérpadig a honvédsereg legvitézebbjei. 67-ben pedig a volt honvédek többsége a Deák-párt" soraiban, a kisebbség zöme pedig a bizonyára nem forradalmi balközépen foglalt helyet. Ezzel a nyilvánvaló köztudomású tény-nyel szemben szerzőnek semmi más ellenérve nincs, mint hogy egy radikális zúglapocská Honvéd-nek nevezte magát.

Lássa szerző, engem nem tudom is én micsoda civakodási vágy indított reá, hogy kellemetlen igazságokat mondjak neki. Én Istenem, ha élne ez a vágy bennem, nem kellene oly messze mennem, hogy kielégíthessem azt, de igenis, meg kellett szerző művének értékére nézve a rideg igazságot mondanom, mert ha valaki, aki jónevű magyar történetíró, magyar akadémikus, a történelmi búvárkodásnak egyik tiszteletreméltó -alakja, németül is megjelent munkában ilyen állításokkal lép a külföld elé, az igazán koronatanúja lesz legdühösebb ellenségeinknek és girálja azoknak a magyar nemzet múltját és jelenét méltatlanul befeke-títő rágalmaival.

Jóhiszeműségét a világért sem vonom kétségbe. Meg vagyok róla győződve, hogy nem tudja, mit cselekszik. Ez azonban, ha tesz is különbséget az erkölcsi beszámítás szempontjából, művé-nek objektív értékére s az általa okozott kár nagyságára nézve teljesen irreleváns.

Nekünk pedig ez ellen a károsítás ellen kell küzdenünk, a magyar nemzet erkölcsi tökéjének rombolása ellen kell védekez-nünk. Fontos közérdek kívánja ezt, amelytől nem tarthat vissza az a körülmény, hogy kellemetlen igazságok kimondása és tiszte-letreméltó férfiak olykor beteges érzékenységének érintése egyálta-lában nem élvezetes feladat.

MÉG EGY PÁR SZÓ BENEDEK TRAGIKUMÁRÓL.¹

Seress Lászlónak olyan drámai érdekű tárgyra vonatkozó cikkét az igazság érdekében nem hagyhatom pár megjegyzés nélkül.

Mindenekelőtt hámozzuk ki ezt, a tisztán emberi vonatkozásaiban annyira részvétet kelt ő témát minden oda nem tartozó nemzeti mellékízből. Nincs annak semmi értelme, hogy a *magyar* katonát vegyük Benedekben védelmünkbe, mert hiszen egyike volt ő is a régi osztrák hadsereg azon tisztjeinek, akiket a katonai nevelés minden nemzeti sajátosságból kivetkőztetett. Születési helye, neve és származása volt magyar Benedeknek; gondolat- és érzelemvilága tőlünk egészen elidegenedett. Nemzeti szempontból sem jó, sem rossz sorsa nem érdekelhet bennünket.

Épen olyan kevésbé tehetjük magunkévá Seressnek az osztrák katonai szellem feletti ítéletét. A königgrätzi katasztrófát ennek a katonai szellemnek tulajdonítja, amely szerinte politizált és tehetőségtelen arisztokratákat érdemtelenül juttatott magas állásokba, akik lenézték az értékesebb plebejus elemet s megtagadták vele szemben a szubordinációt.

Lehetett, volt is igen sok hibája e hadseregnek, de az az érdeme minden kételyen felül állott, hogy pártoskodás, politikai mellékiz nélkül teljesítette katonai kötelességét. Ami pedig az arisztokratáknak nyújtott igazságtalan kedvezést illeti, hát hiszen előnyben részesültek az előkelő származású tisztek abban a korban a világ minden hadseregében. Az osztrákban talán kevésbé, mint a többiekben. A polgári elem sokkal inkább jutott magas katonai rangba ott, mint például Poroszországban és épen az osztrák hadsereg legnagyobb katasztrófáit többnyire plebejus katonák doktrinár felülvalkodottsága idézte elő. Legyen elég Mackra és Krismanicra utalnunk.

És ha azt állítja Seress, hogy az arisztokratáknak az általuk plebejus származása miatt lenézett Benedekkel szembeni inszubordinációja okozta a vereséget, úgy ez az állítás lényeges helyesbítésre szorul.

A königgrätzi csatát megelőzőtt részleges vereségek szomorú sorozatában egyedül a skalitzi ütközet írható Lipót főherceg engedtlenségének rovására, a többi szerencsétlen csatát vagy a fő-

¹ Megjelent M. F. II. évf. (1912) 309-313, 1.

vezérlet helytelen rendelkezései szerint, vagy azért vívták meg és vesztették el, mert a fővezérlet, maga is tanácstalanul kapkodva, kellő rendelet nélkül hagyta a hadtestparancsnokokat. S ha Königratznél súlyosbította is a vereséget a 3-ik és 4-ik hadtest parancsnokainak önfejű eljárása, alapos tévedés volna arisztokrata gőgnek tulajdonítani ezt az eljárást, amelyben a hitelét és tekintélyét vesztett tehetetlen fővezérlet iránti indokolt bizalmatlanság nyilvánult, mert az iránt ne legyünk kétségben: Benedeknek működése az egész hadjárat alatt kétségtelen és lesújtó bizonyosságot tett az ő hadvezéri tehetetlensége felől.

Érezte ő ezt előre. Jól ismerte saját magát s tragikumá épen abban rejlik s ebben az igazi világításban a legmegindítóbb, hogy ezt a minden tekintetben kiváló csapatvezetőt kisebb katonai egységek élén kivívott fényes haditettei olyan nimbussal vették körül, amelynél fogva ki nem térhetett az egész közvélemény által reá erőltetett hadvezéri tiszt elől és tündöklő katonai pályáját katasztrófaszerű bukással zárta be.

Igazán megrendítő látni, miként igyekezett ezt a veszélyes nagyságot elhárítani magától. Mindent elkövet, hogy a csehországi hadsereg vezérletét ne ő kapja meg. Nem mintha objektív okokból nem bízott volna a sikerben; hiszen sértés ő vele szemben az a feltevés, hogy csak azért vonakodott a vezéri állás elfogadásától, mert a katonai helyzetet nehéznek s a sikert valószínűtlennek látta. De nem bízott saját magában. Helyesen ítélte meg önmagát, amidőn százezreknek egy előtte ismeretlen harctéren való vezetésére nem akart vállalkozni.

Seress ezt a kérdést is az utólagos nyilatkozatok hamis világításában látja, s Benedek özvegyének érthető elkeseredéstől sugalmazott nyilatkozatai által kelleténél inkább befolyásoltatja magát. Nagyon kevesen voltak Gablenzen kívül, akik feltétlenül ne bíztak volna az osztrák győzelemben. A hadvezér dicsvágyát felkeltő nagy feladat a cseh hadsereg vezérlete volt. Erre készült Albrecht főherceg kötelességtudásának és egész egyéniségével egybeforrt katonai tettvagyának teljes energiájával. Keserű csalódás volt reá nézve, amidőn értesült, hogy Benedeknek szánták ezt a feladatot.¹ Mivel sem indokolt igazságtalan vád ő vele szemben;

¹ Nem hivatkoznék e sorok írója ilyen irányú magán információkra, ha ugyanezt a tényt nem erősítené meg Friedjung Benedekről írt életrajzában s a «Kampf um die Vorherrschaft ki Deutschland» újabb kiadásában.

hogy ő igyekezett volna másra hárítani ezt a veszélyes és aggályos feladatot. Egészen más körülmények voltak azok, amelyek katonai és politikai szempontból Benedeket tolták előtérbe. Katonai szempontból, mert a legragyogóbb hírnevű, a közvélemény által legjobban felkapott hadvezér Benedek volt s mellőzésében jogosulatlan udvari protekciót látott volna mindenki és politikai szempontból; mert épen a most elmondottak folytán beláthatatlan veszélyeket idézhetett volna fel, ha egy, a népszerű hős elébe helvezett főherceg vezetése alatt érte volna vereség a hadsereget.

Hogy azután a főherceg is igyekezett Benedeket a neki felajánlott fővezérlet elfogadására reábirni, ez senkit meg nem lepethet-, aki az ő minden egyéni szemponton felülálló hajthatatlan kötelességérzetét s a legfelsőbb hadúr akarata előtti feltétlen meghódolását ismeri. Ezekre az érzelmekre appellált Albrecht főherceg Benedekkel szemben, de sikertelenül, mert ez utóbbi ellenállását nem az ő rábeszélése, hanem gróf Crenneville utolsó intervenciója törte meg. Egyébiránt bármiként álljon is ez az utóbbi részlet, a dolog lényege az, hogy úgy Benedek, mint Albrecht főherceg súlyos áldozatot hozott a szubordinációnak, katonai kötelességérzetnek és hűségnek, amidőn a neki szánt vezéri állást foglalta el.

A vállalat balul sikerült. Igaza van abban Seressnek, hogy valószínűleg így lett volna-bárkinek vezérlete alatt, mert-hiszen. az osztrák hadsereg minden hősiessége dacára döntő erővel estek a mérlegbe az ellene szóló fegyverzeti és egyéb erőviszonyok, de abban, hogy a döntő csatát az osztrák hadtestek nagyobb részének előzetes részleges megveretése után a kétfelől jövő, ellenség sikerült egyesülése pillanatában vívták meg s hogy az megsemmisítette a fő osztrák haderőt, abban a hadvezetőség tehetetlenségének igen nagy része volt.

És lett légyen helyes vagy helytelen, mindenesetre állam-érdekből és nem alacsony egyéni rivalitásból történt, hogy a vereségérti felelősségnek ez az egyéni része a hadsereg önrzetének kímélése szempontjából annyira kiélesítettett. A hadsereg új fővezére Albrecht főherceg ezt a kellemetlen kötelességét is azzal a kérlelhetetlen ridegséggel teljesítette, amelyet magával és másokkal szemben mindig gyakorolt, de igazságtalan vád, hogy a lovagias gyöngédségnek egyéni tanúsításával nem igyekezett volna e kötelesség szigorát enyhíteni. Az a mód, ahogy Benedeket a galíciai hadgyakorlatok alkalmával üdvözölte, ahogy Benedek rendjeleinek

ellopásáról értesülve saját Mária Terézia rendjelét küldte el neki, hogy egy percig se legyen e jól megérdemelt rendjel birtoka nélkül s hogy «ez a dekoráció sokszor juttatta hű barátját és hálás fegyvertársát eszébe»,¹ megannyi bizonyság reá, hogy a főherceg igyekezett enyhíteni a bukott hadvezér sorsának keservét.

Elég messze vannak ezek az idők arra, hogy a történelmi objektivitás piedesztáljáról beszéljünk róluk. Ellenfelünk, sokszor ellenségünk volt Albrecht főherceg, egészen 1867-ig, de az ellenfélben s az ellenségben is meg kell látnunk a valóban tiszteletreméltó vonásokat. Az igaz, hű, lovagias és kötelességtudó katona mintaképe volt egész életén keresztül. Ilyennek bizonyult Benedekkel való érintkezésében is.

Benedek tragikuma részvétet keltő és megrendítő. A végzet kegyetlen játéka helyezte őt erejét felülmúló feladat elé. Érezte, látta, tudta ezt, mert másoknál helyesebben ítélte saját maga felett. Vállalkozott a legnemesebb köt eless ég érzettől indítatva. Nyitott szemmel, illúziók nélkül ment neki a veszélynek s amidőn elbukott, férfias sztoicizmussal vitte keserűségét sírjába. Mint balsorsát meg nem érdemelt, balsorsát nemesen viselő, erős és igaz embert kell, hogy tisztelje őt a történelem.

TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS A BALKÁNON.²

Idestova félesztendeje lesz, hogy Európa békés nyugalma a Balkán-félszigeten kitört népháború drámai eseményei zavarták meg.

Egész nemzetek állottak fegyverbe. Öldöklő csaták golyózaporába rohant egész népfajok összes férfilakossága, ifjú és öreg, aki csak mozdulni tudott. Mentek heves indulatok, nemes érzések nagy gerjedelmével, a férfi erejét hatványozó kemény elhatározással; küzdöttek, szenvedtek és véreztek önként, büszke örömmel a szent ügy szolgálatában s közülök sok-sok ezernek holtteste pihen az anyaföldben.

Asszonyaik, gyermekeik bátorító szóval küldték őket a veszélybe; éheztek, fáztak panasz nélkül; végezték otthon férfiak

¹ Friedjung: Benedek's Nachgelassene Papiere 412-415. lap.

² Megjelent M. E. III. évf. 249-253.

kemény munkáját. Özvegyek és árvák büszke kegyelettel siratják a nemzeti ügyért elesett hősokeket.

Nemzetek életének emelkedett pillanatai, koncentrált cselekvésnek ünnepléses órái ezek, amidőn azok a rugói jönnek mozgásba az emberi léleknek, amelyek megtízszerezik a testi és lelki erőt s egyeseket mint nemzeteket nagy tettekre képesítenek.

Élő valóságukban jelennek meg előttünk az egyesek és tömegek lelke mélyén működő mozgató erők. Világeseemények születnek és folynak le megilletődött szemeink előtt; népeket megrendítő, nemzeteket szülő tények, amelyekben maga az élet beszél, maga a könyörtelen, hatalmas, diadalmas élő valóság intézi hozzánk tanításait.

Hogyan török pozdorjává ezek a tanítások a bölcselkedő ember öntelt előítéleteit! Hogyan halványul el az élet villámcsapásainak fényénél az az egész történelemfilozófia, amelyik mindjebban gyökeret vert magukat másnál felvilágosodottabbnak tartó kortársaink agyában és sektáriánus göggel nézi le mindazokat, akik az emberiség életét az ő rideg elméletük spanyol csizmáiba nem akarják beleszorítani.

Mit mond ezekhez a világrendítő s borzalmas erejökben is olyan felemelő eseményekhez a történelmi materializmus iskolája? Az az iskola, amelyik szerint egyetlen rugó: a gazdasági osztályérdek mozgatta minden időben az emberiség történetét, amelyik még a távol múlt eseményeit is ennek az egyoldalú szempontnak perspektívájába állítja be és szánakozó mosollyal tekint mindenkire, aki a modern társadalom gondolat-, érzelem- és cselekvési világának gazdag változatosságában egyebet is akar látni, mint osztályérdeket.

Ennek az irodalmi szakszervezetnek jól rendezett piaci lár-mája elnyomhatta a más nézetűek ellenérveit; semmiféle emberi lárma meg nem állíthatja az életet. Látnia, tudnia, éreznie kell, akarva, nem akarva mindenkinek, hogy közvetlenül határaink mellett, szemünk láttára a nemzeti függetlenség, fejlődés és nagyság lenézett ideális érzései ragadják meg ellenállhatatlan elemi erővel a társadalmakat, gázolnak át diadalmasan minden anyagi érdeken, minden osztálykülönbségen, győznek le minden ellentétet; minden, az embert röghöz kötő anyagi érdeket és ragadják a boldogi Önfeláldozás olyan nagy elhatározásaira a népeket, aminökre^ anyagi érdek, osztálygyűlölség nem képes soha.

A jelenkor el nem tagadható, közismert eseményeinek világánál mutathatunk tehát arra a nagy igazságra, hogy az anyagi érdek csak egyik rugója az emberi cselekvésnek. Hatalmas rugója kétségtelenül, mert hiszen földi életünk kereteit, földi boldogságunk előfeltételeit sok tekintetben gazdasági életviszonyaink szabják meg.

Fontos szerepet játszik az anyagi érdek még vagyonosabb osztályok mindennapi életében is; mennyivel fontosabbat az emberiség azon – fájdalom – sokkal szélesebb rétegeiben, amelyekre minden, büszkén felhánytorgatott haladásunk dacára ólomsúllyal nehezedik ma is a megélhetés gondja, a mindennapi kenyér megkeresésének feladata.

Felületes lelki üresség, vagy utálatos hipokrizis volna megütköznünk azon, hogy ezek gondolatai, vágyai, cselekedetei körében anyagi helyzetük javítása fontos helyet foglal el. Tovább megyek: a nagy néptömegek anyagi haladása egyik nagy problémája az egész nemzeti életnek, amelynek megoldásánál a társadalom minden osztályának lankadatlan buzgalommal kell közreműködnie.

De két dolgot ne felejtünk el.

Az egyik, hogy az anyagi érdek nem mindig osztályérdek. Isi eu mentsem. A gazdasági önzés törekvései legalább annyiszor idéznek fel sűrűlódást ugyanazon osztály tagjai, mint a különböző társadalmi osztályok között. A gazdasági verseny épen a hasonló foglalkozásúakat állítja szembe egymással s ennek hatását nem képes kiküszöbölni a legtökéletesebb szakszervezet sem.

De meg az anyagi önzés még szorosan gazdasági cselekvésünkben sem korlátlan. A jogtisztelet, az igazság, a méltányosság, a szeretet ellenhatásaitól szelidítve nyilvánul meg az. Mentől fejlettebb, mentől nemesebb lelki kultúrára emelkedik fel a társadalom, annál szűkebb körre szorúlnak, annál mérsékeltebbekké válnak a gazdasági önzés összeütközései, annál erőteljesebben érvényesül a népek gazdasági életében is a parciális érdekeket tisztelő és igazságosan kiegyenlítő közérdek.

Mindenekfelett pedig, s ez a második észrevételünk, élnek, vibrálnak és érvényesülnek egyesek, mint nemzetek életében a gazdasági érdektől idegen, azzal nem egyszer merőben ellentétes egyéb szempontok is. Igazán nagy tettekre sohasem az anyagi érdek, mindig ezek a lelki javak ragadnak egyest, mint nemzetet.

Nézzünk végig az emberiség történetén: a ragadozó állat sivar, pusztító, hódító szenvedélye mellett három nagy eszme, három nagy érzés szülte a legnagyobb tetteket: a haza, a vallás és a szabadság. Megannyi szülő apja az emberi lélek legerősebb érzelmeinek, vágyainak, indulatainak, amely az osztály érdekekkel elvi ellentétben áll s csak annak háttérbe szorításával érvényesülhetett.

Ugyanezt látjuk nemzeteknél, mint egyeseknél. Nagy mértékben töltik be és irányítják a gazdasági szempontok a nemzetek mindennapi életét, de nagy és boldog csak az a nemzet lehet, amelyik gazdasági működésében is a közérdek medrébe tudja szorítani az osztály érdeket, a nemzeti élet nagy forduló pontjainál pedig az emberiség nagy szellemi javait minden anyagi érdek fölé helyezi.

Ezt a kettős igazságot vonja a történelmi materializmus; tagadásba. Ezt a kettős képességet akarja a nemzet lelkéből kiirtani. Ezért, amely valótlan, épen olyan erkölcstelen és veszélyes is. Erkölcstelen, mert az emberhez illő rendezett és megelégedett társadalmi együttélés alapfeltételeit támadja meg és veszélyes, mert kiszárítja, elsorvasztja, nemes elhatározásra és cselekvésre képtelenné teszi az egyes ember lelkét és a nemzetét.

Nézzünk körül: megdöbbenve kell látnunk, miként terjeszti ez a hazug, áltudós rendszer a járványos kóranyagot. Alig pár évtizede a haza, a nemzet, a szabadság szent ügye önfeláldozó szolgálatának példáival lelkesítették a fiatalságot; szégyennek tartották az egyéni, vagy osztályérdek egyoldalú felkarolását; a ionpolgári kötelesség s a hazafiúi becsület elemi követelményének hirdették a közérdek előtti meghajlást.

Kezdetben az osztályérdek csak félve, szégyenkezve emelte iel szavát. Hiszen a nemzeti közvélemény egész haragja sújtott volna azokra, akik megtagadják a magyar nemzeti múlt küzdelmeinek legszentebb emlékeit, megtámadják jövő fennmaradásának legértetőbb életgyökerét. Ma már, bátorságot merítve abból az irányzathoz, amely tudományos mezbe bujtatja az emberiség alacsony indulatait s egyedüli élő erőnek és igazságnak hirdeti és tiszteli az osztályérdeket, mind merészebben, cinikusabban, rombolóbban üti fel újabb és újabb társadalmi köreikben fejét:

A magyar társadalom szakszervezeti alapra helyezkedik. A hivatás szeretete, a kötelességhez való hűség, a nemzet szellemi és

erkölcsi tőkájének áldozatkész, gondozása mind jobban háttérbe-szorul s még a nemzeti kultúra hivatott munkásainak gondolatvilága is a béremelés, az amerikázás és a sztrájk sarkpontjai körül forog. Veszendőbe mennek az emberi létnek szellemi és erkölcsi javai, amelyek nélkül nincs megelégedés az egyes, nincs nagyság a nemzet számára. A züllés, a korhadás kétségtelen jelei, dekadens korszakok vigasztalan tünetei ezek; romboló munkájuk súlyos válsággal fenyegeti a XX. század emberiségének egész lelki életét.

Ezt a válságot a magyar nemzet nem fogja kiállani, mert hiszen elképzelhetetlen ennek a kis nemzetnek fennmaradása, ha kiölnék nemzeti társadalmunk lelkéből a kiegyenlítő, egyesítő, nagy tettekhez erőt adó erkölcsi alapot.

Ezért fogadjuk megilletődve, emelkedett hangulattal, megújhodó reménnyel a balkáni háború tanulságait.

Nem igaz, hogy gazdasági önérdék kormányozza az emberiséget; nem igaz, hogy az osztályérdék a társadalmat ellenséges táborokra szakítja szét; nem igaz, hogy az osztályok gyűlölködő harcában áldozatul esnek az emberiség ideális javai. Alkotói lelki sivárságát visszatükröztető agyrém, felületes, tudatlan, üres ideológia a történelmi materializmus. Lidércnyomás, amelyet az élet napfényének ragyogása az éjszaka homályába űz, káros miazma, amelyet a magyar népléleknek ki kell magából vetnie.

B) VÁLASZTÓJOGI TANULMÁNYOK.

ELŐSZÓ

a Választójog tini alatt 1913-ban egybegyűjtve a Magyar Figyelő kiadásában megjelent tanulmányokhoz.

Választójogunk reformjának ügye az idevágó törvényjavaslat benyújtásával formszerűen is napirendre került. Csak hetek választanak el annak parlamenti tárgyalásától s rövid pár hónap múlva olyan törvénnyel szaporodik törvénytárunk, amely a jövő Magyarországnak képerre talán hosszú időkre reásüti bélyegét.

Nemzetünk egész jövője, az ezeréves magyar állam fennállása függ attól, miként sikerült ezt a mindenütt életbevágó, de a mi bonyolult viszonyaink között hatványozott horderővel bíró problémát megoldani. Ebben a kérdésben minden magyar embernek azzal a komolysággal, becsületességgel és felelősségérzettel kell állást foglalnia, amelyet politikai jogokra érett hazafinak tanúsítania kell, valahányszor a nemzet életbevágó érdekei fölött kell döntenie.

Komoly állásfoglalás még egyszerűbb kérdésekben sem képzelhető komoly tanulmány nélkül, de sehol sem volna a jelszavak és általános doktrínák alapján való kontárkodás megbocsáthatlanabb, mint új választójogunk megalkotásánál, ahol az élet tapasztalatainak s a mi speciális viszonyaink kívánalmainak figyelembe nem *vétele* a nemzet egész sorsán bosszulná meg magát.

Nagy és nemes hivatás várt volna ezen a téren a sajtóra³. Ha valahol, itt kellett volna a közvélemény helyes kialakulását előmozdítania. Nem a jelszavak, nem a vádaskodás, az izgatás nemtelen eszközeivel, hanem a tények földérintésével, ismertetésével s a tényekre fektetett érveléssel és világító tényével.

Ezt a munkát igyekezett a «Magyar Figyelő» teljesíteni. A fényképész hűségével állítottuk oda az általános szavazatjogot megvalósító vagy megközelítő választójoggal bíró külföldi államok példáját s a külföld tanulságaiból és a mi tényleges viszonyaink földérintéséből igyekezett megállapítani a mi választójogunk reformjánál irányadó főbb szempontokat.

Szárazon, a retouche nélküli fénykép kérelhetetlen igazmondásával, minden dialektikai földízít és és kiszínezés nélkül rajzol-

tuk meg az általános szavazatjog hatását az összes nagy kultur-államokban.

Az elmondott tények valóságáért föltétlenül kezeskedünk. Tehetjük annyival inkább, mert elhalmoztak ugyan ez akciókért epitheton ornansokkal a választójogi radikalizmus apostolai, de még csak kísérletet sem tettek, amint hogy nem is tettek, egyetlen ténybeli állításunk megdöntésére sem.

Ezeknek a cikkeknek egy részét bocsátjuk most összefoglalva a közönség rendelkezésére.

Fogadja azokat bizalommal a szíves olvasó. Nem kész véle-
ményt, nem egyedüli üdvözítő' dogmákat nyújtunk neki; megbíz-
ható anyagot kap a gondolkodásra, amelynek segítségével fölépít-
heti saját ítéletét. Mindenkit csak arra kérünk: tartsa eszét nyitva
minden információ, a tények minden igaz bemutatása előtt s
azután azzal a becsületességgel, felelősségérzettel és erkölcsi bátor-
sággal, amely nélkül sem egyesre, sem nemzetre nem lehet áldás
a szabadság, alkossa meg saját nézetét.

Budapest, 1913 január 2.

Tisza István,

AZ OSZTRÁK KÉPVISELŐVÁLASZTÁS.¹

Nem a most lezajlott osztrák választások szenzációjáról, a bécsi antiszemiták megsemmisüléséről akarok beszélni. Ennek a kétségtelenül érdekes és tanulságos epizódnak minden részletével alaposan megismertette közönségünket a napisajtó, tőle telhetőleg kidomborította azt és talán attól kell inkább óvni az olvasót, hogy túl ne becsülje e szenzációs esemény horderejét.

Egészen különös körülmények összejátszása nevelte nagyra Bécsben a keresztényszocialista uralmat. A liberális bécsi adminisztrációval való (sok tekintetben jogos) elégtelenség, az irigység, az antiszemitizmus, az ősi birodalmi székváros a Kaiserstadt köznépében is olyan erősen élő osztrák centralizmus indulatai lassacskán, észrevétlenül nőttek fel hatalmas gyúanyagga, amíg végre az alkalmas pillanatban igazán elsőrendű agitátor kezében készséges eszközzé és mindenkit bámulatba ejtő hatalmi forrássá váltak. Lueger mesterien tudott mindezen indulatok húrjain játszani, bámulatra méltó szervező képességgel tudta őket egységes

¹ Megjelent a M. F. I. évf. II. köt. 97-109. 1.

akcióra, tette kelteni. Hízelt le és fölfelé, a csöcselék és magas állásúak szenvedélyeinek és előítéleteinek s míg egyfelől a legfékteleőbb demagógia eszközeivel izgatta az alsóbb néposztályokat, ugyanakkor a trón és oltár legbiztosabb támaszának, a kihalóban levő igaz osztrák-hazafiság utolsó lovagjának tudta feltüntetni magát. Bécs korlátlan urává lett. Minden eszközt felhasználó cinizmusa és egyéniségének tagadhatatlan varázsa évről-évre növelte hatalmát. Az egész német klerikális párt élére jut: az alpesi parasztság becsületos jámbor vallásossága annak a kalandor csapatnak szolgálatába szegődik, amely az izgatás és ámítás, gyűlölködés és hízelgés, a féktelen demagógia és hiperlojalitás, az antiszemitizmus és keresztényi szeretet sajátságos keverékével mind szélesebb körök támogatását szerzi meg s az osztrák közéletben vezetőszererepre tör.

Állandó nem lehetett ez az alakulás; hiszen kiinduló pontja az az egészen kivételes körülmény, hogy egy nagy világváros az antiszemita, klerikális, reakcionárius demagógia kezébe jut. Kivételes körülmények összejátszása folytán előállott kivételes helyzet ez, amely semmiesetre sem tarthatott volna sokáig. Lueger halála siettetette az ügyis elkerülhetlen reakciót.

A kártyavár összeomlott, Bécs a szociáldemokraták és az ezek vontató kötelebe kapaszkodó radikálisok kezébe jutott. A keresztényszocialista pártnak mintegy $\frac{4}{5}$ -e foglal helyet az új képviselőházban is, de vezérkarát s ezzel együtt speciális jellegét elvesztette. Papi befolyás alatt álló falusi kerületek klerikális pártjává lesz újból; mint ilyen meg fogja találni természetes helyét az osztrák közéletben, de a Luegerizmustól úgy Bécs, mint az osztrák parlament remélhetőleg hosszú időre megszabadult.

Sorsát minden tekintetben megérdemelte; mi volnánk az utolsók, akik részvétet, vagy sajnálkozást érezhetnénk bukása fölött. Hiszen az osztrák szívek meghódítását célzó akciójának egyik sarokköve a magyargyűlölet szítása, Magyarország s a magyar nemzet ócsárlása és szidalmazása volt, s ha ebben – fájdalom – nincs is lényeges különbség közte és a többi osztrák párt között, a gyűlölködés perfidiájában s a hang durvaságában őt illeti az elsőség. Vegyük tehát meglepéssel e fordulatot, de ne feledkezzünk meg a bécsi életbölcseiség «selden kommt was besseres nach»-járól s az osztrák testvéreinkkel annyira kívánatos jobb viszony kulcsát abban keressük, hogy erőseknek lássanak és respektáljanak bennünket.

Az osztrák választások eredménye sokkal mélyebb, sokkal általánosabb horderejű tanulságokat rejt a mi számunkra. Közvetlen szomszédunkban, a mieinkhez sok tekintetben hasonló viszonyok között láthatjuk az általános szavazati jog működését, konstatálhatjuk annak eredmények. Igyekezzünk tárgyilagosan, híven, a fényképező-gép lelkiismeretességével feltárni az osztrák pártviszonyokat és minden kommentár nélkül visszatükrözni azoknak az általános szavazati jog hatása alatti alakulását.

Közvetlenül a választások befejezte után állunk, azoknak eredménye nem áll még minden részletében teljes bizonyosságban előttünk. Egyik-másik képviselőre nézve eltérők az információk és itt-ott csúszhattak be számításainkba kisebb hibák. Ezeket a leglelkiismeretesebb gondosság mellett sem lehet teljesen elkerülni, de vizsgálódásaink eredményét semmiesetre sem módosíthatják lényegesen. Az alább olvasható számok jöhetnek utóbb egy vagy más részletükben *rectificatio* alá, de az összbenyomás, amit keltenek, feltétlenül helyes; az általános szavazati jognak a népképviselő kialakulására gyakorolt hatása belőlük teljes bizonyossággal megállapítható.

Vizsgálódásunk kiindulási pontjául az alábbi összeállítás szolgál, amely 1906-tól fogva tünteti fel az osztrák pártviszonyok alakulását. Az első rovat az 1906-iki helyzetet, vagyis az általános szavazati jog behozatala előtti állapotot tünteti fel, amelyet az általános szavazati jog alapján 1907-ben végrehajtott két választás eredményével hasonlítunk össze. Hogy ezt helyes alapon tehesük, figyelemmel kell arra a körülményre lennünk, miszerint az általános szavazati jog behozatala előtt csak 425 tagja volt az osztrák képviselőháznak s hogy e szám 516-ra emelkedett. Ha tehát az egyes pártok számarányában és relativ erejében beállott változásokat helyesen akarjuk mérlegelni, az 1906-iki adatokat is 516-ra kell átszámítanunk, vagyis minden egyes párt tagjainak számát a 425 és 516 arányában felemelnünk. Persze ez is csak megközelíti a teljes igazságot, mert a választókerületek szaporítása nem oszlott el egyenletesen a különböző népfajok között. Különösen Galícia képviselőinek száma mutat fel lényegesebb emelkedést. A lengyel és ruthén képviselők arányszáma az egész képviselőház 18%-áról annak 22%-ára emelkedett. Ehhez képest csökkent némileg majdnem minden más népfaj aránylagos képviselőtetése, úgy hogy a kimutatás második oszlopában foglalt átszá-

mítás csak megközelítése az igazságnak: jobbnak hiányában azonban ezt kell összehasonlítás alapjául elfogadnunk. Ezt hasonlítjuk tehát össze a kimutatás 3-ik, 4-ik, illetőleg 5-ik rovatában a 907-iki választások eredményével, az akkor választott képviselőház feloszlata előtti állapottal és az új választások eredményével. Szükséges volt a 4-ik rovat beiktatása is, mert különösen tanulságos figyelemmel kell kísérnünk, miként alakult át a közvélemény nyomása s az új választások várható esélyeihez képest az egyes pártok számaránya az országgyűlési ciklus folyama alatt.

Az osztrák pártok névsora és tagjainak száma tehát az említett időszakban a következő:

Az osztrák pártok számaránya:

	1906	1906 (516-ra átszá- mítva)	1907	1911 felosz- latás előtt	1911 új vá- lasztás ered- ménye
I. Német haladó- és morva középpárt	30	36	19	13	11
II. Német néppárt	42	51	28	20	35
III. Alkotmányhű nagybirtokosok	30	36	—	—	—
IV. Német agrárius	9	11	19	31	29
V. Német radikális	19	23	16	14	22
VI. Alldeutsch	8	10	5	3	4
VII. Pártonkívüli német	—	—	—	4	12
VIII. Keresztény szocialista	25	31	67	96	77
IX. Centrum klub	29	35	29		
X. Cseh konzervatív nagybirtokosok	19	23	—	—	—
XI. Ó csehek	—	—	6	5	1
XII. Ifjú csehek	44	54	20	18	14
XIII. Cseh agráriusok	7	8	31	28	38
XIV. Cseh klerikálisok	—	—	15	17	7
XV. Cseh national szocial	8	10	9	13	14
XVI. Ultra cseh kisebb csoportok	11	14	6	6	8
XVII. Délszlávok	31	38	35	35	35
XVIII. Olaszok	18	22	15	15	16
XIX. Románok	5	6	5	5	5
XX. Szociáldemokraták	11	13	86	87	43
XXI. Cseh szociáldemokraták	—	—	—	—	
XXII. Galiciai, ruthén és olasz szoc.-demokr.	—	—	—	—	27
XXIII. Lengyelpárt	65	79	—	—	
XXIV. Lengyel konzervatív	—	—	16	6	16
XXV. Lengyel centrum és christl. social.	—	—	15	11	2
XXVI. Lengyel néppárt	5	6	15	21	22
XXVII. Lengyel demokrata	—	—	7	15	12
XXVIII. Lengyel allpolnisch	—	—	15	16	10
XXIX. Lengyel pártonkívüli és cionista	—	—	7	9	12
XXX. Ruthének	8	10	30	28	31
Ismeretlen	1	—	—	—	1
Összesen	425	516	516	516	516

Hogy e tarka és bonyolult kimutatáson tisztán eligazodhassunk, bontsuk azt fel elemeire és csoportosítsuk a pártokat bizonyos alapelvek szerint. Nézzük mindenekelőtt, minő alakulást mutat fel az egyes népfajok számaránya.

Képviselők nemzetiség szerint:

	1906-ban (516-ra át- számítva)	1907-ben	1911. fel- osztatás előtt	1911-ben új válas- tás után
Német	244	233	233	233
Cseh	109	111	111	109
Lengyel	86	82	82	81
Ruthén	11	31	31	34
Délszláv	38	35	35	35
Olasz	22	19	19	19
Román	6	5	5	5
	516	516	516	516

Mint e kimutatás mutatja, az egyes népfajok képviseletében mindössze az az egy lényeges változás állott be, hogy a ruthén népfaj (képviselőinek száma 11-ről 34-re emelkedett. Ebben nyer a galíciai kerületek szaporodása kifejezést s ennek az emelkedésnek feleli meg a többi népfajok képviseletének némi csökkenése. Az általános szavazati jog hatása tehát nemzetiségi szempontból csakis a ruthén néptörzs térfoglalásában nyilvánul, amely újabb heves nemzetiségi ellentét magvait hozza be az osztrák közéletbe és az osztrák képviselőház azon részének számát növeli, amely csekély műveltséggel és politikai érettséggel erős radikalizmust és nemzetiségi gyűlölködést párosít.

A többi nemzetiségek képviseleti aránya jóformán változatlan maradt és nem egyes nemzetiségek képviselete között, hanem ezeken belül, az ezeket alkotó különböző politikai irányok között találunk lényegesebb eltolódásokat.

A délszlávoknál, olaszoknál és románoknál erről is csak korlátolt mérvben beszélhetünk. A románok helyzete teljesen változatlan maradt. Az olaszoknál mindössze a szociáldemokrácia hódított el a polgári pártoktól egy pár kerületet. A délszláv-csoport $\frac{2}{3}$ -át alkotó 22 szlovén képviselő közül az általános szavazati jog behozatala folytán a liberális csoport 2-re morzsolódott le, a

18 horvát pedig mind szélsőbb nacionalista álláspontra jut. De nagyjában véve az összesen 55-60 főnyi délszláv, olasz és román csoportok nem mutatnak fel valami mélyreható átalakulást.

Másként áll a helyzet az osztrák politikát domináló három nagy népfajnál, a németeknél, cseheknél és lengyeleknél. Foglalkozunk össze pártállás szerint csoportosítva e 3 népfaj képviselőit s tegyük vizsgálódás tárgyává az alábbi táblázatot.

	1906-ban (516-ra átszámítva)	1907-ben	1911 feloszlítás előtt	1911 az új választás után	Százalékokban kifejezve			
					1906-ban	1907-ben	1911 feloszlítás előtt	1911 az új választás után
<i>I. Németek :</i>								
Mérsékelt liberális	72	19	13	11	30	8	6	5
Nacionalista liberális ¹	51	28	20	35	21	12	8	14
Nacionalista és radikális tulzó	44	40	52	67	18	18	23	29
Klerikális	66	96	96	77	27	41	41	33
Szociáldemokrata....	10	50	50	43	4	21	22	19
<i>II. Csehek :</i>								
Ifju, ó cseh és konzervatív nagybirt.	77	26	23	15	69	23	21	14
Szociáldemokrata....	3	24	24	27	3	22	22	25
Nacionalista és radikális tulzó	32	61	64	67	28	55	57	61
<i>III. Lengyelek :</i>								
Régi mérsékelt pártok ²	85	46	38	40	100	56	45	49
Szociáldemokrata....	—	7	7	7	—	9	8	9
Nacionalista és radikális tulzó	—	29	40	34	—	35	47	42

A német pártok képe már 1906-ban a züllés képét mutatja. Rég elmúltak azok az idők, amidőn az ausztriai németiség képviselői

¹ Deutsche Volkspartei.

² A lengyel intelligencia veszteségét kellenél kisebbnek tünteti fel az a körülmény, hogy a szintén az ő rovásukra mandátumhoz jutott 20-22 galíciai rutén képviselő itt tekinteten kívül marad.

selőinek nagy zöme a mérsékelt liberális táborba tartozott, egy-maga többsége volt az osztrák képviselőháznak és irányíthatta az osztrák politikát. Messze vinne tárgyunktól, ha az osztrák alkotmánypárt siralmas bukásának okait boncolni akarnók. A benne felhalmozott nagy szellemi erő – fájdalom – nem állotta ki a gyakorlati politika tűzpróbáját. Baját hibái, belső egyenetlenségek segítségére jöttek azon ellenséges erőknek, amelyek fokról-fokra szorították ki azt uralkodó állásából. A németiség egy részét a mindjobban lábrakapó klerikalizmus hódítja el tőle; más részét ennek és a németekkel nem boldoguló kormány front változtatásának ellenhatásaként politikai radikalizmus és nacionalista túlzás veti a politikai szélsőségek karjaiba.

1906-ban alkotmánypárt ezen a néven nem létezik többé, de számottevő romjai maradnak még fenn a német haladópart és az alkotmányhű nagybirtokosok csoportjaiban, amelyek együtt még mindig 60 tagot számlálnak. Ezek mellett a politikailag még elég mérsékelt, de nacionalista szélsőségekre hajló német néppárt 42, a különböző radikális csoportok pedig 36 taggal rendelkeznek, szemben az 54 német klerikális képviselővel, úgy hogy százalékokban beszélve 1906-ban az összes képviselők közül:

- 30% a régi liberális irány híve,
- 21 % liberális nacionalista,
- 18% radikális nacionalista,
- 27% klerikális,
- 4% szociáldemokrata.

Ez a kép az általános szavazati jog behozatalával egy csapásra megváltozik. A régi liberálisok arányszáma már 1907-ben 8, 1911-ben 6, az új választások után 5 %-ra olvad le, a liberális nacionalistáké 12 %-ra, majd 8 %-ra csökken, hogy újra 14 %-ra emelkedjék, a radikális nacionalistáké 18-23, majd 29%-ra emelkedik, a klerikálisoké a múlt országgyűlésen 41 %-ra szökik fel, s csak az új választásoknál csökken 33 %-ra, a szociáldemokraták pedig 4%-ról 21 %-ra, majd 22 %-ra szaporodnak fel s az utolsó választásnál esnek vissza 19 %-ra, úgy hogy jelenleg az összes német képviselők közül:

- liberális 5 %,
- liberális nacionalista 14%,
- radikális nacionalista 29%,
- klerikális 33%,

szocialista 19%, vagyis kerek számokban beszélve a német nemzet képviselétéből $\frac{1}{3}$ klerikális, $\frac{3}{10}$ radikális ultranacionalista, $\frac{2}{10}$ szociáldemokrata és a liberális és liberális nacionalista csoport együtt alig rúg $\frac{2}{10}$ -re, maga a szorosán vett liberális párt pedig az egész német képviseletnek csak $\frac{1}{20}$ -át teszi.

Az evolúciónak némileg hasonló tüneteit láthatjuk a cseh képviseletben is. Ott is az ócseheket a náluk radikálisabb ifjú csehek váltják fel, de ezek pozícióját is megtámadják újabb pártalakulatok, amelyek hangzatos ígéretet és nemzeti gyűlölködés terén túllicítják őket. De azért a régi parlamentben a cseh konzervatív politikát képviselő 19 nagybirtokos mellett a relative mérsékelt és politikailag érettebb ifjú csehek kétszer annyian vannak, mint a kisebb cseh csoportok együttvéve. Ifjú csehek, ó csehek és konzervatív nagybirtokosok együtt 1906-ban még 69%-át teszik a cseh képviseletnek a 3 % szociáldemokratával és 28 % radikális nacionalistával szemben. Ez az arányszám azonban az általános választói jog behozatalával éppen oly rohamos átalakuláson megy át, mint a németeknél. Már 1907-ben 56 % radikális nacionalista, 21 % szociáldemokrata és csak 23% mérsékelt cseh képviselő kerül ki a választásokból. E 23 % a ciklus folyama alatt 21%-ra a folyó évi választások után 14%-ra olvad le, a szociáldemokratáké 25 %-ra, az ultra nacionalista csoportoké 61 %-ra emelkedik. A cseh népképviseletnek alig $\frac{1}{7}$ -e maradt a mérsékelt pártok táborában, $\frac{3}{5}$ -nél több kifejezetten radikális nacionalista és ami különös figyelmet érdemel, a cseh szociáldemokrata képviselők, akik egész a mostani választásokig benn voltak a szociáldemokrata pártban, kiválnak abból, külön cseh nemzetiségi programmal és zászló alatt mennek küzdelembe és így a szociáldemokrácia túlzásaival egyesítik a nemzetiségi viszálykodás szenvedélyeit.

Legerősebb volt a mérsékelt politikai irányok uralma a lengyelek közt. Az egész galíciai képviseletnek túlnyomó nagy része a régi lengyel klub jól fegyelmezett soraiban állott s az 5 lengyel néppárti képviselő is demokrata program mellett, de mérsékelt, józan politikai irányt követett. E két régi párt, amely tehát a régi választói jog alapján 100 %-át tette a lengyel képviseletnek, alkatelemeire bomlik az általános szavazati jog behozatalakor s 3 külön csoportban mint konzervatív párt, klerikális centrum és lengyel néppárt vesz részt a küzdelemben. E három párt együtt-

véve a kerületek 56 %-át tudja megtartani; azok 9 %-a a szociáldemokrácia, 35%-a pedig különböző ultra nacionalista demokrata lengyel csoportok kezébe jut. Ez utóbbiak száma a ciklus folyamata alatt is folyton emelkedik úgy, hogy az országgyűlés feloszlásakor csak 45 %-ot találunk a mérsékelt pártok soraiban 8 szociáldemokratával és 47 ultra nacionalista radikális pártival szemben.

Az új választás némileg javít a helyzeten. A három mérsékelt párt egyesül a küzdelemre, s vállvetett erővel megtartja, sőt némileg javítja pozícióját úgy, hogy arányszáma 49%-ra emelkedik, míg a túlzó nacionalistáké 42%-ra csökken.

Végeredményként konstatálnunk kell tehát, hogy az intelligencia zömét magában foglaló komolyabb, mérsékelt, nacionalista és radikális túlzásoktól távolabb álló liberális pártok ereje a németeknél a két képviselőt 5 %-ára, a cseheknek pedig annak 14%-ára olvadt le, s a lengyeleknek sem tudta a képviselőnek csak 49 %-át megtartani. Ha pedig összefoglaljuk mindazon politikai pártokat, amelyek a 3 főnéptörzs felvilágosodottabb, műveltebb elemeinek csak némileg mérsékelt, érettebb, több felelősségérzettel bíró politikai irányzatait juttatják kifejezésre, akkor azt látjuk, hogy ezen pártoknak összes ereje, amely még 1906-ban 285-re rúg, 1907-ben 119-re, 1911-ben a feloszlott házban 94-re, az új választások után 98-ra száll alá s az egész képviselőház tagjainak 55 %-áról annak 20%-ára, tehát az ezelőtt 5 évvel még meglévő erejének $\frac{1}{3}$ -ára s az egész háznak $\frac{1}{5}$ -ére olvadt le.

Az elveszett $\frac{2}{3}$ résznek, az egész ház 35%-ának jelentékeny részét a szociáldemokrácia hódította el, amely a régi ház tagjainak 2%-áról, a most feloszlott házban 17%-ra, az új választások után 16%-ra emelkedett. A feloszlott háznak 87, az új háznak 82 szociáldemokrata tagja van. Jelentékeny szám, amely legalább némileg igazolni látszanék azok reménykedéseit, akik a néptömegek éhes gyomrába akarnák eltemetni a nemzeti aspirációkat és ellentétet, ha ez ellen nem bizonyítana az a körülmény, hogy az olasz, lengyel és ruthén szociáldemokraták már ab ovo mint ilyenek külön nemzetiségi alapon jutottak mandátumhoz, éppen a mostani választások küszöbén pedig külön nemzetiségi párttá tömörültek a cseh szociáldemokraták is, úgy hogy a maga

¹ Német haladó párt, német néppárt, alkotmányhű nagybirtokosok pártja, csel» konzervatív nagybirtokosok, ó-csehek, ifjú-csehek, lengyel konzervatívok, lengyel centrum, lengyel néppárt.

nacionalizmustól ment tisztaságában csak a német szociáldemokrácia tartotta fenn magát. 8 az eredmény azt mutatja, hogy míg az olasz és lengyel szociáldemokraták megőrizték erejüket, a csehek 24-ről 27-re szaporodtak, addig a német szociáldemokrácia olyan vereséget szenvedett Csehország német kerületeiben, amelyenél fogva számuk a bécsi nagy győzelem dacára 50-ről 43-ra szállott alá. És e vereséget a legultrább nacionalista, a nagy német jelszavakkal, sokszor a hazafiság és dinasztikus hűség rovására is kacérkodó csoportok jelöltjeitől szenvedték. Úgy látszik tehát, hogy a szociáldemokráciának is nacionalista mezbe kell bújni a nemzeti szenvedélyekre kell appellálnia, ha olyan nemzetiségi ellentétekkel és viszályokkal saturait országban, mint Ausztriában győzedelmeskedni akar.

A polgári pártok közül tagadhatatlanul jelentékeny arányban nyomult a klerikalizmus a liberális pártok rovására előtérbe. Ha ezek közé számítjuk a most már megszűnt cseh nagybirtokosokat s a lengyel centrumot, akkor a német, lengyel és cseh klerikális pártok számaránya a következő fejlődést tünteti fel:

Klerikális képviselő volt:

	1906-ban (516-ra átszámítva)	1907-ben	1911. fel- osztatás előtt	Az új vá- lasztások után
Német	64	96	96	77
Lengyel	—	15	11	2
Cseh	19	15	17	7
összesen	83	126	124	86
az egész ház százalékában ki- kifejezve	16%	24%	24%	17%

Az általános választási jog alapján eszközölt első választás tehát tényleg a klerikalizmus malmára hajtja a vizet. Annak ereje e 3 népfajnál 50%-kal emelkedett. De úgy látszik, ez a győzelem efemer jellegű. A német klerikálisokat megtizedeli, a cseheket és lengyeleket majdnem elsepri a folyó évi választás, úgy hogy a klerikális tábor jóformán az általános szavazati jog előtti méretekre zsugorodik össze.

A tömegek naiv vallásosságát kizsákmányoló papi korteske-

dés nem tudja megtartani azt a tért, amelyet a liberalizmustól az első pillanatban elhódított. Az igazi hódító, az igazi nyertes a radikalizmus és nacionalizmus legtúlzóbb eszközeivel, legvadabb szenvedélyeivel dolgozó demagógia. Az ebből táplálkozó különböző polgári pártok és pártocskák tarka csoportjának összes ereje csak a németeknél, cseheknel és lengyeleknél 76-ra rúgott (516-ra átszámítva) 1906-ban; e szám 1907-ben 130-ra, a ciklus folyama alatt 156-ra emelkedett s a mostani választások után 168-ra, az egész képviselőház 33%-ára rúg.

Ne ütközzék meg senki azon, hogy a német és cseh agráriusok rohamosan emelkedő csoportját is ezen túlzó pártok közé sorozom. Nézze meg bárki közelebből a pártok alkatelemeit, tényleg túlzó pártok azok, amelyek azonban híven követik az alsóbb néposztály megnyerésére irányuló minden demagóg árnyalat azon tendenciáját, hogy hallgatóságának körülményeihez, érdekeihez, hajlamaihoz idomítja magát, az osztrák falusi kerületek kétféle befolyás előtt állanak nyitva: a klerikális s a radikális demagógia előtt. Ez utóbbi agrárius jelszót is vesz fel, hogy a német és cseh pártok előtt tetszetősebbé tegye magát.

Reassumáljuk az elmondottakat. A jelenlegi osztrák képviselőház következő alkotóelemeiből alakul:

délszláv nemzetiségi	35, azaz	7 0/0
ruthén ¹ nemzetiségi	31, «	6 0/0
olasz ¹ és román	21, «	4 0/0
szociáldemokrata	82, «	16 0/0
keresztényszociálista	77, «	15 0/0
német, cseh és lengyel túlzó	168, «	32 0/0
német, cseh és lengyel mérsékelt	101, «	20 0/0
ismeretlen	1, «	—

Az általános szavazati jog behozatala megsemmisítette a társadalom műveltebb, felvilágosodottabb, politikailag érettebb elemeinek politikai hatalmát, az ezek vezetése alatt álló szabadelvű, mérsékelt, több érettséget és felelősségérzetet tanúsító politikai pártokat jóformán eltörölte a föld színéről. Hiszen a mérsékeltnek fenti kimutatásunkba foglalt szerény csoportja is több mint harmadrészben az erősen nacionalista német párthoz tartozik.

¹ A szociáldemokraták nélkül.

A liberalizmus által elvesztett tér kisebb részét a szociáldemokrácia és pedig majdnem fele részben nacionalista jelszavakkal kombinált szociáldemokrácia, nagyobb részét pedig a radikális és nemzeti túlzásokat képviselő politikai pártok foglalták el, míg a klerikális pártok éppen csak meg tudták védeni korábban elfoglalt pozíciójukat.

És végül konstatálnunk kell még egyet. A feladat nem éppen kellemes, de sokkal fontosabb közérdek fűződik ahhoz, hogy tisztán lássunk, sem hogy bárminő személyes tekintet feszélyeztetne bennünket.

A liberális pártok pusztulása s a demagógia térfoglalása a képviselőház színvonalának, a képviselők egyéni értékének óriási csökkenését vonta maga után.

Egyáltalában nem kívánom az osztrák képviselőház tagjait megsérteni, vagy kisebbiteni. Lehetnek ők a legtiszteletreméltóbb emberek a világon, de az előtt a tény előtt szemet nem hunyhadtunk, hogy műveltség, politikai iskolázottság, államférfiúi érték szempontjából a korábbi osztrák képviselőházak színvonalának messze alatta maradnak. Nézze végig bárki a «deutschfreiheitlich» képviselők győztes táborának 100-at meghaladó névsorát. Alig akadunk egy-egy olyan névre közöttük, amelyik államférfiúi belátás és vezető képesség garanciáit nyújtaná. Az osztrák-német intelligencia politikai vezérei, azok a férfiak, akik műveltség, tehetség, politikai készség szempontjából kiállják a versenyt bármely más parlament kiválóságaival, az urak házába menekültek vagy eltűntek az osztrák közélet súlyesztőjében. A képviselők között hiába keressük neveiket. Így van ez a csehek s a lengyelek táborában is. Ujjainkon számlálhatjuk meg azokat, akik egyéni súlyt visznek képviselői állásukba.

Már pedig a parlamentarizmus jövője mégis csak attól függ első sorban, hogy érvényesüléshez, politikai szerephez juttassa a nemzeti társadalom legkiválóbbjait. Vonzóerővel, erkölcsi súllyal csak akkor bírhat, a nemzet sorsára üdvös befolyást csak akkor gyakorolhat a népképviselő, ha az a nemzet elite-jének vezetése alá kerül. A parlamentáris kormányzat, a parlamentarizmus pedig egyenesen lehetetlenné válik, ha a képviselőház küzdőterén nem a készség, tehetség és erkölcsi érték tekintetében legerősebbek kerülnek előtérbe. Ellenkező esetben erkölcsi jogosultság és belső

erő nélküli üres formává válik, túléli magát, züllésnek indul és végleg lejárhatja a nemzeti önkormányzatot.

Teljes elsorvasztása a kötelességérzettel bíró, államfenntartó, egyesítő' politikai irányoknak; elhatalmasodása minden gazdasági, társadalmi, vallási és nemzetiségi ellentétnek, szóval minden centrifugális erőnek; megsemmisítése az intelligencia befolyásának; leszorítása a nemzet kiválóságainak s ezekért cserében érvényesülése a politikai analfabétáknak és a demagógiának: íme ez az osztrák «népparlament».

AZ OSZTRÁK KÉPVISELŐHÁZ.¹

Néhány hónappal ezelőtt foglalkoztunk e szemle hasábjain az osztrák választások eredményével s igyekeztünk kipuhatolni és objektív hűséggel reprodukálni az általános szavazati jognak az osztrák pártviszonyokra gyakorolt hatását. Röviden érintettük azt a körülményt is, hogy az általános szavazati jog politikai képzettség és iskolázottság tekintetében lényegesen leszállította az osztrák képviselőház színvonalát.

A kérdésnek ez elől a részlete elől sem lehet kitérnünk, hiszen a képviselőválasztásoknak a nemzeti politika irányának, elvi tartalmának megállapításával teljesen egyenrangú hivatása, hogy azokat az egyéneket vigye be a parlamentbe, akik rátermettséggel bírnak a képviselői funkciók megfelelő teljesítésére. A képviselőválasztásoknak a politikai szelekció bizonyos nemét kell elvégezniök. Jó választási rendszernek csak azt tekinthetjük, amelyik helyesen teljesíti ezt a feladatot is s a nemzeti társadalomnak képzettség, szellemi képesség és politikai energia szempontjából legerősebb egyéneire bízva a parlamentre ruházott nemzeti jogok gyakorlását.

Áll ez a világ minden parlamentjére, mert hiszen maga a törvényalkotási munka is megsínyli azt, ha az nem a nemzeti társadalom erre legalkalmasabb elemeinek kezébe kerül, a parlamentáris kormányzatnak pedig egyenesen előfeltétele. Szégyenteljes állapotokat teremt, végképen lejárhatja és lehetetlenné teszi a parlamenti kormányzatot minden olyan választási rendszer, amelyik nem erre a feladatra alkalmas egyének kezébe adja a parlamenti vezetést.

¹ Megjelent M. F. I. évf. (1911) 502-522. és Választójog c. kötet 18-40.

Lehetetlenné válik a parlamentarizmus, amint nem magas politikai műveltségű, a nemzeti politika kérdéseiben ítéletet mondani képes férfiakból kerül ki a parlament nagy zöme, akik a nemzet leghivatottabb államférfiainak vezetése alatt, feladatának megoldására képes kormánypártot és ellenzéket alkotva biztosítják a parlamentáris kormányzat nélkülözhetlen előfeltételeit.

Lét, vagy nem lét kérdése ez a parlamentáris kormányzatra nézve mindenütt a világon, lét, vagy nem lét kérdése a nemzeti politikára nézve Magyarországon is, ahol parlamentáris kormányzat nélkül magyar nemzeti politika nem képzelhető. Nemcsak a szabad-elvű haladás, de a nemzeti lét szempontjából elsőrendű kötelességünk tehát a közel szomszédban rendelkezésünkre álló tapasztalatok segítségével megvizsgálnunk azt, minő kilátásokat nyújt az általános szavazati jog ebben az irányban.

Ebben az eljárásunkban nincs semmi személyeskedés, vagy kisebbitő irányzat az osztrák képviselőház tagjaival szemben.

Mi sem állhat távolabb tőlünk, minthogy ítéletet akarjunk mondani ez urak egyénisége és általános emberi értéke felett. Szívesen elhiszünk minden szépet és jót az osztrák képviselőház minden tagjáról. Ez azonban nem akadályozhat meg annak megvizsgálásában: bírnak-e ezek az urak a politikai képzettségnek és rátermettségnek azzal a mértékével, amely egyedül tenné őket képessé a nemzeti politika helyes irányítására, a nemzet érdekeinek megóvására, a nemzeti önkormányzat sikeres kezelésére.

Becsés anyagot szolgáltat e vizsgálódásunkra egy a közel múltban megjelent vaskos könyvecske, amelyben Fritz Freund az osztrák választások statisztikája mellett képekben és életrajzi adatokban bemutatja a képviselőház összes tagjait. Ez adatok az illetők bemondásán alapulnak, semmiesetre sem tartalmazhatnak tehát rájuk nézve kedvezőtlen tévedéseket, úgy, hogy az összbenyomás, amelyet ez adatok összeállításából meríthetünk, a valóságnál nem lehet kedvezőtlenebb.

A dolog sokkal életbevágóbb fontossággal bír nemzetünk jövőjére nézve, semhogy fél munkával lehetne megelégednünk. Az a kép, amelyet rovatos számcsoportokra összevont konklúzióink mutatnak, mégis csak halvány leszűrése a valóságnak. Elébe bocsájtjuk tehát a képviselők nevének, foglalkozásának és képzettségének felsorolását, hogy egész drasztikus közvetlenségében álljon a helyzet az olvasó előtt.

Lássuk tehát mindenekelőtt az osztrák képviselőház tagjainak nemzetiségek és pártok szerint csoportosított névsorát.

1. Német pártok.

1. Német agráriusok.

1. Schreiner Gusztáv dr. jur., nagybirtokos, volt miniszter.
2. Damm János dr. jur., nagybirtokos.
3. Kischmann Antal járási főnök, jogvégzett.
4. Steinwender Ottó gimnáziumi tanár.
5. Schurl Károly állatorvos.
6. Gr. Barbo József földbirtokos, gazdasági akadémia.
7. Herzmansky Richard földbirtokos, gazdasági középiskola.
8. Maxner Vilmos földbirtokos, algimn. és gazd. középiskola.
9. Teltshik Vilmos földbirtokos, gazdasági középiskola.
10. Selyei Antal földbirtokos, látogatta a gimnáziumot.
11. Paulik Rudolf földbirtokos, alreálgimnázium.
12. Luksch József földbirtokos, alreálgimnázium.
13. Srukrup Márton földbirtokos, 2 gimnázialis osztály.
14. Kutscher Ferenc földbirtokos, népiskola.
15. Strziska János földbirtokos, népiskola.
16. Stahl Vencel földbirtokos és kereskedő, népiskola.
17. Kletzenbauer Gergely földbirtokos, népiskola.
18. Ansorge Ágost földbirtokos, népiskola.
19. Goll József földbirtokos, 2 népiskolai osztályt végzett.
20. Brandt Mihály földbirtokos, 1 népiskolai osztály.
21. Spiess Erdmann földbirtokos, népiskola.
22. Kurlich János földbirtokos, népiskolai osztály.
23. Krützner Péter földbirtokos, polgári iskola.
24. Lipka Erhard néptanító.
25. Mayer József serfőző, algimnázium.
26. Brunner József pék és vegyeskereskedő, népiskola.

2. Deutschfortschrittlich.

1. Gross Gusztáv egyetemi tanár.
2. Redlich József egyetemi tanár.
3. Bachmann Adolf egyetemi tanár.
4. Kuranda Camill nyüg. miniszt. tanácsos.
5. Dr. d'Elvert Henrik felebbviteli törvényszéki bíró.
6. Langenhahn Fülöp dr. jur., nagyiparos.
7. Neumann Vilmos ügyvéd.
8. Licht István ügyvéd.
9. Eiswehr Leonhard lovag, ügyvéd.
10. Lecher Ottó dr. jur., ipar- és keresk. kamarai titkár.
11. Günther Ottó főmérnök.
12. Primavesi Róbert kereskedő, műegyetem.
13. Zenker Victor író, bölcsészeti hallgatott.
14. Friedmann Miksa mérnök.
15. Keller Vilmos kalapos, reálgimnáziumba járt.
16. Denk Ágost nyomdatulajdonos, reáliskolába járt.
17. Ganser Ottó, mechanikus, alreáliskolába járt.

3. Deutschradikal.

1. Herold József ügyvéd.
2. Mühlwerth Albin lovag, ügyvéd.

3. Urban Károly dr. jur., magánzó.
4. Wichtl Frigyes dr. jur., földbirtokom.
5. Heine Rudolf főmérnök.
6. Lössl Rudolf középiskolai tanár.
7. Michl Victor orvos.
8. Totisch Ferenc orvos.
9. Felzmann Rudolf földbirt., gazd. akadémia.
10. Sommer Rudolf dr. philos., keresk. akadémiai tanár.
11. Pacher Rafael újságíró, bölcsészeti hallgató.
12. Wolf Károly újságíró, bölcsészeti hallgató.
13. Hummer Gusztáv gyógyszerész.
14. Schreiter Ferenc néptanító.
15. Kasper József néptanító.
16. Teufel Oszkár gyáros, reáliskolát végzett.
17. Kroy Ottó vasúti alkalmazott, járt középiskolába.
18. Bernt Ferenc földbirtokos, polgári iskola.
19. Rieger Alajos földbirtokos, polgári iskola.
20. Kopp János földbirtokos, algimnázium.
21. Krausz Vince tanár, polgári iskola.
22. Glöckner Adolf iparos, népiskola.

4. Kis német csoportok. (Alldeutsch, Deutschnational, Deutsch freiheitlich, Deutsch demokrat, Socialpolitiker, Deutsche Arbeiterpartei.)

1. Dr. Hock Pál közigazgatási bíró.
2. Ofner Gyula ügyvéd.
3. Pollauf Vilmos ügyvédsegéd.
4. Lodgmann Rudolf lovag dr. jur.
5. Water Lipót dr. jur., pénzügyi hivatalnok.
6. Schurff János dr. jur., közigazgatási tisztviselő.
7. Jäger Ödön orvos.
8. Fahrner Ádám postakezelő, egyetemen járt.
9. Seidl Ferdinánd újságíró, kereskedelmi akadémia.
10. Malik Vince, kadetiskola, volt főhadnagy.
11. Wüst Károly birtokos, képzettségéről nincs adat.
12. Iro Károly újságíró, alreáliskola.
13. Wedra Rudolf néptanító.
14. Stark Simon újságíró, polgári iskola.
15. Knirsch János magánhivatalnok, 2 gimn. osztály.
16. Kittinger Károly postamester, alreáliskola.

5. Deutsche Volkspartei.

1. Roller Gyula bíró, dr. jur.
2. Marechl Richard járásbíró.
3. Waldner Viktor egyetemi tanár.
4. Erler Ede ügyvéd.
5. Koller Antal dr. jur., iparkamarai titkár.
6. Kinz Ferdinánd ügyvéd.
7. Dinghofer Ferenc dr. jur., járásbíró.
8. Sylvester Gyula ügyvéd, dr. jur.
9. Stölzel Arthur ügyvéd, dr. jur.
10. Oberleithner Henrik dr. jur., gyáros.
11. Freissler Róbert dr. jur., iparkamarai titkár.
12. Erb Lipót reáliskolai tanár.
13. Hoffmann v. Wellenhof Pál reáliskolai tanár.
14. Ulrich Jakab mérnök.

15. Kindermann Ferenc orvos.
16. Wastian Henrik író, egyetemen járt.
17. Jesser Ferenc újságíró, egyetemen járt 2 évig.
18. Hugo Albrecht iparos, polgári és kereskedelmi iskola.
19. Dobernig József író, gimnázium.
20. Nagele József serfőző, reáliskola.
21. Hartl Károly ipariskolai tanár, politechnikum.
22. Kraft Emil kereskedő, tanítóképezde.
23. Reininger Károly gyáros, kereskedelmi akadémia.
24. Wagner Ferenc földbirtokos, népiskola.
25. Einspinner Ágost aranyműves, népiskola.
26. Lutschonig Jakab földbirtokos, népiskola.
27. Pongratz Lipót földbirtokos, népiskola.
28. Pirker Alajos földbirtokos, népiskola.
29. Hofer János földbirtokos, népiskola.
30. Hueber Antal asztalos, népiskola.

6. Christlichsocialé Partei.

1. Ebenhoch Alfréd dr. jur., földbirtokos, volt miniszter.
2. Baechlé József író, jogvégzett.
3. Heilingér Alajos előjáró, egyetemet hallgatott.
4. Dr. Fuchs Viktor ügyvéd.
5. Neunteufel Raimund író, egyetemet hallgatott.
6. Pantz Ferdinánd lovag, volt járási biztos.
7. Wollik Richárd párttitkár, jogvégzett.
8. Schlegel József járásbíró, dr. jur.
9. Guggenberg Athanáz tábornok.

10. Stumpf Frigyes dr. philos., tanítóképezdei tanár.
11. Kimetter Ágost gimn. tanár.
12. Miklas Vilmos gimn. tanár.
13. Fisslthaler Károly postamester, gazd. akadémia.
14. Hruschka Ede erdőmester, gazd. akadémia.
15. Häuser János pap.
16. Prisching Ferenc pap.
17. Potzinger Lipót pap.
18. Meixner Ferenc pap.
19. Schöpfer Emil pap.
20. Scheithér József pap.
21. Bauchinger Máté pap.
22. Schachinger György pap.
23. Lang József pap.
24. Baumgartner György pap.
25. Jerzabek Antal orvos.
26. Unterkirchner Péter hivatalnok, reáliskola.
27. Wohlmeyer János építőmester, reáliskola.
28. Turnher Márton néptanító.
29. Zannegger József gyógyszerész.
30. Bogendorfer József birtokos, reáliskola 6 oszt.
31. Schachinger Károly kereskedő, alreáliskola.
32. Fuchs Ferenc újságíró, polg. iskola.
33. Siegele József földbirtokos és postamester, algimnázium.
34. Noggler József mészáros, reáliskola 2 oszt.
35. Fink Jodok földbirtokos, gimn. 1 oszt.
36. Kuhn Vencel földbirtokos, polg. iskola.
37. Leys Paschpach Emil mészáros, alreálisk., vincellérképezde.
38. Jukel Károly korcsmáros, reáliskolába járt.

39. Eisenhut József birtokos, alreáliskola.
40. Dirwald Lipót birtokos, alreáliskola.
41. Sehviswohl Mihály előmunkás, népiskola.
42. Tomaszitz János földbirtokos, népiskola.
43. Huber Ferenc földbirtokos, népiskola.
44. Schweiger Alajos földbirtokos, népiskola.
45. Mayer György földbirtokos, népiskola.
46. Wagner Ferenc földbirtokos, népiskola.
47. Beger Ferdinánd földbirtokos, népiskola.
48. Hagenhofer Ferenc földbirtokos, népiskola,
49. Medvist Antal földbirtokos, népiskola.
50. Gratz János földbirtokos, népiskola.
51. Kienzl József földbirtokos, «hat eine Nothschule besucht»
52. Loser Ferenc cipész, népiskola.
53. Grün József földbirtokos, népiskola.
54. Stöckler József földbirtokos, népiskola.
55. Gruber Rudolf korcsmáros, népiskola.
56. Mayer János földbirtokos, népisk. és keresk. iskola.
57. Höher Alajos korcsmáros, népiskola.
58. Jedek Károly fakereskedő, népiskola.
59. Lechner Alajos földbirtokos, 1 osztályú népiskola.
60. List Károly földbirtokos, népiskola.
61. Brandi Alajos pék, népiskola.
62. Frankenburg Ferdinánd földbirtokos, népiskola.
63. Eisterer János molnár, népiskola.
64. Kreilmeyr János földbirtokos, népiskola.
65. Raitniger János földbirtokos, népiskola.
66. Heilmayer Ferenc földbirtokos, népiskola.
67. Krennwaller Pál földbirtokos, népiskola.
68. Rerwein József földbirtokos, népiskola.
69. Wald József földbirtokos, népiskola.
70. Grafinger Ferenc iparos, népiskola.
71. Pichler Henrik iparos, népiskola.
72. Weisz József korcsmáros, népiskola.
73. Schrafl József földbirtokos, népiskola.
74. Rienössl Ferenc háztulajdonos, kereskedelmi iskola.
75. Parrer Ferenc korcsmáros, népiskola.
76. Wille József földbirtokos, népisk. és földművesisk.

7. Szociáldemokraták.

1. Renner Károly dr. jur., könyvtárak.
2. Ellenbogen Vilmos orvos.
3. Leuthner Károly újságíró, jogot hallgatott.
4. Pernerstorfer Engelbert újságíró, bölcsészetet hallgatott.
5. Schacherl Mihály újságíró, orvos.
6. Adler Victor újságíró, orvos.
7. Hillebrand Oswald újságíró, tanítóképezde.
8. Rieger Ede újságíró, polgári iskola.
9. Winter Miksa újságíró, algimn.
10. Jockl János újságíró, polgári iskola.
11. Schuhmeier Ferenc újságíró, népiskola.
12. Silberer Ferenc újságíró, népiskola.
13. Reumann Jakab újságíró, népiskola.
14. Dávid Antal újságíró, népiskola.
15. Seliger József újságíró, 2 oszt. népiskola.
16. Résel János újságíró, 2 oszt. népiskola.

17. Muhits Vince újságíró, népiskola.
18. Bretschneider Lajos újságíró, népiskola.
19. Weigny Antal újságíró, népiskola.
20. Wutschel Lajos könyvkereskedő, reáliskola.
21. Glöckl Ottó néptanító.
22. Riese Arnold néptanító és újságíró.
23. Seitz Károly néptanító.
24. Winarsky Lipót egyleti alkalmazott, polgári iskola.
25. Domes Ferenc egyleti alkalmazott, polgári iskola.
26. Sehliegl Vilmos egyleti alkalmazott, polgári iskola.
27. Forstner Ágost egyleti alkalmazott, polgári iskola.
28. Skaret Ferdinánd egyleti alkalmazott, népiskola.
29. Hanusch Ferdinánd egyleti alkalmazott, népiskola.
30. Schäfer Antal egyleti alkalmazott, népiskola.
31. Löw Domonkos egyleti alkalmazott, népiskola.
32. Palme Ferenc egyleti alkalmazott, népiskola.
33. Dötsch Albin egyleti alkalmazott, népiskola.
34. Pongratz József egyleti alkalmazott, népiskola.
35. Smiska János egyleti alkalmazott, népiskola.
36. Tomschik József egyleti alkalmazott, népiskola.
37. Schlinger Antal, egyleti alkalmazott, népiskola.
38. Abram Simon kereskedő, ipariskola.
39. Wildholz Lőrinc asztalos-segéd, népiskola.
40. Volkert Károly magánalkalmazott, népiskola.
41. Polke Emil magánalkalmazott, népiskola.
42. Cingr Péter magánalkalmazott, népiskola.

II. Csehek.

1. Cseh agráriusok.

1. Bukwaj József járásbíró.
2. Seríák János egyesületi igazgató, jog- és műegyetem.
3. Kotlar Vaclav állatorvos.
4. Viskovsky Károly egyleti titkár, műegyetem.
5. Vacek János pap.
6. Velich Alajos gazd. akadémiai tanár, dr. med.
7. Donát Vaclaw földbirtokos, egyetemet hallgatott.
8. Stanek Frantisek földbirtokos, műegyetem.
9. Svejek József földbirtokos, gazd. akadémia.
10. Srdinko Hynek földbirtokos, kereskedelmi akadémia.
11. Zvarsky József földbirtokos, reáliskola.
12. Udrzal Ferenc földbirtokos, gazd. akadémia.
13. Padvur Jindrich földbirtokos, reáliskola.
14. Hyrs József földbirtokos, reáliskola.
15. Rataj János földbirtokos, reáliskola.
16. Mlcoch Tamás földbirtokos, gimnázium.
17. Prasek Károly földbirtokos, volt miniszter, polg. iskola.
18. Kotlant János földbirtokos, polgári iskola.
19. Chaloupka Frantisek földbirtokos, polg. iskola.
20. Prosek József földbirtokos, népiskola.
21. Bradac Bohumir földbirtokos, népiskola.
22. Rychtera Jaroslav földbirtokos, népiskola.
23. Spacek József földbirtokos, alreáliskola.
24. Felsl Stanislav földbirtokos, alreáliskola.
25. Krz Vojtek földbirtokos, népiskola.

26. Okiestek Frantisek földbirtokos, népiskola.
27. Nemece Frantisek földbirtokos, népiskola.
28. Rozkozny János földbirtokos, népiskola.
29. Rydlo Antal földbirtokos, középiskola. (?)
30. Zahradnek Izidor pap, dr. philos.
31. Dürich József malomtulajdonos, gimnázium.
32. Janovec Tamás korcsmáros, reálgimn.
33. Vojta Milos postamester, gimnázium.
34. Kulich Frantisek házaló, népiskola.
35. Masrata František bodnár, népiskola.
36. Mechura János földbirtokos, népiskola.
37. Pavlok Frantisek földbirtokos, 2 oszt. népiskola.
38. br. Rolsberg Károly földbirtokos, egyetem és gazd. akadémia.

2. Cseh nemzeti katolikusok

1. Hruban Móric ügyvéd.
2. Valousek Ferenc pap.
3. Stojan Antal pap.
4. Sílinger Tamás pap.
5. Kadloák József újságíró, reáliskola.
6. Navratil František korcsmáros, reáliskola 3 osztálya.
7. Samalik József földbirtokos, népiskola.

3. Cseh hal-adó néppárt.

1. Masaryk Tamás egyetemi tanár.
2. Sileny Vaclav újságíró, ügyvéd.
3. Stransky Adolf ügyvéd.
4. Prunar Vaclav újságíró, dr. jur.
5. Kalina Antal tisztviselő, jog végzett.
6. Vodfiansky Frantisek titkár.
7. Smröek Antal műegyetemi tanár.
8. Pokorny János birtokos, alreáliskola.

4. Ifjú cseh (és 1 ó-cseh).

1. Paóak Bedrich ügyvéd, volt miniszter.
2. Fudler Frantisek egyet., tanár, volt miniszter.
3. Kramar Károly dr. jur., gyáros.
4. Funk Vilmos egyet. tanár.
5. Kverner Ede ügyvéd.
- Rasin Alajos ügyvéd.
- Franta Bohuslav dr. jur., tisztviselő.
8. Hrásky János műegyetemi tanár.
9. Tobolka Zdenek egyet. hivatalnok, dr. philos.
10. Lukavsky Frantisek gimn. tanár.
11. Mastalka Indrich gyáros, keresk. akadémia.
12. Cech László kereskedő, polg. és keresk. iskola.
13. Subri Ede orvos.
14. Kratochvil Frantisek lakatos, reáliskola 2 osztálya.
15. Neumann József mérnök.

5. Cseh national-social.

1. Baxa György ügyvéd.
2. Sriha Károly járásbíró.

3. Formanek Manó orvos.
 4. Hübschmann Ottokár ügyvéd.
 5. Klofac Vaclav újságíró, bölcsészetet hallgató.
 6. Choc Vaclav irodai alkalmazott, bölcsészetet hallgató.
 7. Stribny Jiri újságíró, némi reáliskola.
 8. Exner Károly néptanító.
 9. Slavicek János újságíró, népiskola és magániskola.
-
10. V. Vojna János vasúti alkalmazott, polg. iskola.
 11. Lisy Cenek néptanító.
 12. Konceny Alajos néptanító.
 13. Fresl Vaclav munkás, polg. iskola.

6. Cseh szociáldemokrata.

1. Winter Leó ügyvéd.
2. Smeral Gottlieb ügyvédjelölt, újságíró.
3. Tomasek Frantisek újságíró, bölcsészetet hallgató.
4. Tusar Vlastimil újságíró, aligm. és keresk. iskola.
5. Nemecek Antal újságíró.
6. Sveceny Antal újságíró, polg. iskola.
7. Habermann Gusztáv újságíró, polg. iskola.
8. Pik Lajos újságíró, polg. iskola.
9. Klička Junek újságíró, polg. iskola.
10. Stejskal Jaroslav újságíró, polg. iskola.
11. Bechyne Rudolf újságíró, polg. iskola.
12. Modracek Frantisek újságíró, gimn. 2 oszt.
13. Hybes József újságíró, 2 oszt. elemi iskola.
14. Prokes János újságíró, 5 oszt. elemi iskola.
15. Filipinszky János újságíró, elemi iskola.
16. Svoboda Frantisek újságíró, 2 oszt. elemi iskola.
17. Burival Frantisek egyleti alkalmazott, polgári iskola.
18. Aust Lajos egyleti alkalmazott, reáliskola 3 oszt.
19. Jaros Rudolf egyleti alkalmazott, polgári iskola.
20. Binoveš Frantisek egyleti alkalmazott, 3 oszt. elemi iskola.
21. Jirasek Ferdinánd egyleti alkalmazott, 3 oszt. elemi iskola.
22. Hnatek Ferenc egyleti alkalmazott, elemi iskola.
23. Charwat Metodej egyleti alkalmazott, elemi iskola.
24. Vanek Károly egyleti alkalmazott, elemi iskola.
25. Cerny Vilmos szerelő, alreáliskola.
26. Marék Jaroslav vasmunkás, elemi iskola.

III. Lengyelek.

1. Lengyel konzervatívok.

1. Korytowsky Witold dr. jur., földbirtokos, volt miniszter.
2. Zaleski Vencel lovag dr. jur., földbirtokos, miniszter.
3. Bilinsky Leó lovag dr. jur., földbirtokos, volt miniszter.
4. Abrahamoviez Dávid lovag földbirtokos, volt miniszter.
5. Jaworsky László lovag egyetemi tanár
6. Halvein Alfred egyetemi tanár.
7. Serwatowki László herceg földbirtokos, jog és gazd. akad.
8. Kozlowski-Boleslav Vladimír földbirtokos, dr. jur.
9. Lubomirsky Endre herceg földbirtokos, dr. jur.
10. Czaykowski László földbirtokos, ügyvéd.

11. Strzemiec-Wysocki Kázmér lovag földbirtokos, jogvéggzett.
12. Rosner Ignác dr. jur., miniszteri tanácsos.
13. Steinhaus Ignác ügyvéd.
14. Matekiewicz Antal járásbíró.
15. gr. Baworowsky György földbirtokos, jogot hallgatott.
16. Hallerburgi Haller Császár földbirtokos, műegyetemet hallgatott.
17. br. Götz v. Ochocim János földbirtokos, gazd. akadémia.
18. Starowicyki Szaniszló lovag földbirtokos, egyetemen tanult.
19. Osuchowsky Boleslav földbirtokos, egyetemen tanult.
20. gr. Goluchowski Adám földbirtokos, gimnáziumot végzett.
21. Londzin József pap.
22. Stern Bernát polgármester, gimn. 6 osztályát.

2. Lengyel centrum.

1. Dobija József pék, gimnáziumba járt.
2. Potoczek János földbirtokos, polg. iskola.

3. Lengyel demokrata haladó.

1. Lisiewicz Sándor ügyvéd.
2. Leo Gyula egyetemi tanár, dr. jur.
3. Lazarski Szaniszló ügyvéd.
4. Steslowicz László keresk. kamarai titkár, dr. jur.
5. Kolischer Henrik gyáros, dr. jur.
6. Zaránski János bányatanácsos, jogvéggzett.
7. Rychlik Ignác gimn. igazgató.
8. Zieleniński Ödön gyáros, műegyetem.
9. German Ludomil volt iskola felügyelő, dr. philos.
10. Kleski János földbirtokos, jogot hallgatott.
11. Junosz Hyppolit lovag építőmester, gimnázium.
12. Gall Rudolf nagyiparos, reál és némi műegyetem.

4. Lengyel nemzeti demokraták.

1. Glabinski Szaniszló egyetemi tanár, volt miniszter.
2. Buzik József egyetemi tanár, dr. jur.
3. Tersil Tádé ügyvéd.
4. Jablánski Tádé lovag törvényszéki bíró.
5. Ptás József törvényszéki bíró.
6. Debski László törvényszéki bíró.
7. gr. Gora-Skarbek Alfréd földbirtokos, dr. jur.
8. Zamorski János gimn. tanár.
9. Rauch Ödön iparos, areál és keresk. iskola.
10. Lewiczki Antal földbirtokos, elemi iskola.

5. Lengyel néppárt.

1. Michajda János ügyvéd.
2. Wrobel Ignác államvasuti főtisztviselő, dr. jur.
3. Banas Antal járásbíró.
4. gr. Lasocki Zsigmond tisztviselő, dr. jur.
5. Bialy Szaniszló törvényszéki bíró.
6. Ruebenbauer Adám földbirtokos, dr. jur.
7. gr. Werszowec-Rey Miklós földbirtokos, dr. jur.
8. Dlugosz László gyáros és földbirtokos, műegyetem..

9. Kedzior András földbirtokos, műegyetem és gazd. akadémia.
10. Bunba Antal földbirtokos, gimn. 7 osztálya.
11. Myjek Vince földbirtokos, gimn. 0 osztálya.
12. Jachowicz József földbirtokos, gimn. 4 osztálya.
13. Bis János földbirtokos, polg. iskola.
14. Lyszczarz Ferenc földbirtokos, algimn.
15. Kubik János földbirtokos, népiskola.
16. Sredmanski András földbirtokos, népiskola.
17. Rusin József földbirtokos, népiskola.
18. Smilowski Szaniszló földbirtokos, népiskola.
19. Witos Vince földbirtokos, népiskola.
20. Jerynak Mihály földbirtokos, népiskola.
21. Bojka Jakab földbirtokos, népiskola.
22. Madej Jakab földbirtokos, népiskola.
23. Przerwa-Tetmayer Vladimir lovag festőművész akadémia.
24. Stapinski János újságíró, 2 évig jogot halig.
25. Angerman Claudius iparos, műegyetem.

6. Zsidó és cionista.

1. Gross Adolf ügyvéd.
2. Straucher Benno ügyvéd.

7. Lengyel szociáldemokrata.

1. Diamand Henrik ügyvéd.
2. Marék Zsigmond ügyvéd.
3. Liebermann Herrmann ügyvéd.
4. Moraczewski András lovag mérnök.
5. Daszynski Ignác újságíró, egyetemet hallgatott.
6. Klemendiewicz Zsigmond újságíró, egyetemet hallgatott.
7. Reger Tádé újságíró, kitalított gyógyszerészethallgató.
8. Hudec József egyleti alkalmazott, algimnázium.

IV. Délszlávok.

1. Szlovén néppárt.

1. Fon József törvényszéki bíró.
2. Benkovic Iván ügyvéd.
3. Sustersic Iván ügyvéd.
4. Pogacnik József földbirtokos, jogot tanult.
5. Jankowió Ferenc orvos.
6. Verstovaek Károly gimn. tanár.
7. Jarc Jenő gimn. tanár.
8. Poraé Ferenc gazd. iskola igazgató, gazd. akadémiát végzett.
9. Koroaec Antal pap.
10. Koch János pap.
11. Zatnik Ignác pap.
12. Híadnik János pap.
13. Gregoróio Antal pap.
14. Jaklió Ferenc néptanító.
15. Roakar János földbirtokos, polg. iskola.
16. Pisek Ferenc földbirtokos, elemi iskola.
17. Brencic Mihály földbirtokos, elemi iskola.

18. Demsar Ferenc földbirtokos, elemi iskola.
19. Gostinár József földbirtokos, elemi iskola.
20. Grafenauer Ferenc orgonakészítő, elemi iskola.

2. Szlovén szabadelvű-párt.

1. Radnihar Vladimir ügyvéd.
2. Gregorin Gusztáv ügyvéd.
3. Rybar Ottokár ügyvéd.

3. Horvát-szlovén nemzeti párt.

1. Irecevic Vince ügyvéd.
2. Smoldaka József ügyvéd.
3. Angrija Mesko ügyvéd.
4. Bianchini György újságíró, pap.
5. Trestic-Paricic Antal újságíró, dr. philos.
6. Mandiz Masko újságíró, bölcsészetet hallgatott.
7. Spincic Vjokoslav pap.

4. Tiszta horvát jogpárt.

1. Dulibic Antal törvényszéki bíró.
2. Laginje Masko ügyvéd.
3. Sesarvió Antal ügyvédjelölt.
4. Periő József gimn. tanár.
5. Prodan Ivo újságíró, pap.

5. Szerb.

1. Baljak Dusán ügyvéd.
2. Vukotić Bozidar ügyvéd.

V. Ruthének és oroszok.

I. Ruthén nemzeti.

1. Lewycky Leó törvényszéki bíró.
2. Dnistrianskyj Szaniszló egyetemi tanár.
3. Schilling-Syngalewitsch Wladimir lovag járásbíró.
4. Semaka Elias lovag törvényszéki bíró.
5. Olesnicki János ügyvéd.
6. Okuniewsky Teofil ügyvéd.
7. Lewyckyj Jenő ügyvéd.
8. Petruszewycz Jenő ügyvéd.
9. Lewyckyj Constantin ügyvéd.
10. Holubowycz Izidor ügyvéd.
11. Cehelskyj Longin ügyvédjelölt.
12. Lukaszewicz Antal lovag földbirtokos, jogvégezett.
13. Wassilko Miklós lovag földbirtokos, jogvégezett.
14. Kolessa Sándor egyetemi tanár, dr. philos.
15. Stocki István egyetemi tanár, dr. philos.
16. Romanczuk Julián gimn. tanár.
17. Ceglinski György gimn. tanár.

18. Folis Róbert pap.
19. Spennl Miklós néptanító.
20. Budzynowskyj Wiaóislaw újságíró, egyetemen hallgatott.
21. Petryckyj Mihály újságíró, tanítóképezde.
22. Straruch Timót földbirtokos, polgári iskola.
23. Onyszkiewicz István pap.

2. Ruthén radikális.

1. Lahowinskyj Miklós ügyvéd.
2. Drylonskyj Kyrilo ügyvéd.
3. Baczynskyj Leó ügyvéd.
4. Stefanyk Wasyl író, orvos volt.
5. Lawruk Pál földbirtokos, – 4 hónapig járt elemi iskolába.

3. Ruthén szociáldemokrata.

1. Wityk Semel szerkesztő, gimnázium.

4. Orosz nemzeti.

1. Burylowicz Vladimir törvényszéki bíró.
2. Markow Demeter ügyvéd.

VI. Olaszok.

1. Olasz néppárt.

1. Ornei Henrik ügyvéd.
2. Bugatto József Bezirkshauptmann.
3. Grandi Rudolf ügyvédjelölt.
4. Gentili Guido pap.
5. Dehegan Balthazar pap.
6. Vardutti Alajos pap.
7. Degasperri Alcide újságíró, dr. philos.
8. Sparado Péter számtanácsos, reáliskola.
9. Tonelli Albin kezelőhivatalnok, reáliskola.
10. De Carli German vándortanító, földmives-iskola.

2. Olasz szabadelvűek.

1. Ussai Dénes főtörvényszéki bíró.
2. Rizzi Lajos dr. jur., Landeshauptmann.
3. Gasser Ede ügyvéd.
4. Dr. Malfiatti Valér földbirtokos, polytechnikum.
5. Pitacco György dr. jur., városi tisztviselő.
6. Candassi-Giardo Victor bőrkereskedő, kereskedelmi akadémia.

3. Olasz szociáldemokraták.

1. Battisti Caesar újságíró, dr. philos.
2. Rettoni Valentin egyleti alkalmazott, keresk. iskola.
3. Oliva József nyomdász, reális. 3 osztály.

VII. Románok.

1. Dr. Hornuszaki Sándor Landeshauptmann, dr. jur.
2. Simionovici Teofil főtörvényszéki bíró.
3. Onciul Aurél lovag, Landeshauptmann, dr. jur.
4. Isopescul-Grecul Constantin egyetemi tanár.
5. Serba György erdőmester, gazdasági akadémia.

Román szociáldemokrata.

1. Grigorovici György újságíró, egyetemen hallgató.

A képviselők pártállására, foglalkozására és képzettségére vonatkozó adatokat, nemzetiségek szerint elkülönítve alábbi táblázatok mutatják ki:

Párt megnevezése	Tagok száma	Jogvégezt	Más főiskolát látogatott	Középfiskolát végezt	Némi középiskolát látogatott	Csak népfiskolát
I. Németek.						
Német agrárius	26	3	2	2	9	10
Fortschrittlich	17	10	4	2	1	—
Deutschradikal	22	4	7	5	5	1
Kis csoportok	16	6	2	3	5	—
Volkspartei	30	10	8	2	3	7
Christlichsocial	76	7	16	6	13	34
Szociáldemokrata	43	2	4	5	9	23
Összesen	230	42	43	25 ¹	45	75
%-ban	—	18·3	18·7	10·9	19·5	32·6
¹ Ebből néptanító 7.						
II. Csehek.						
Cseh agrárius	38	2	8	5	12	11
Cseh nemzeti kath.	7	1	3	—	2	1
Cseh haladó néppárt	8	6	1	—	1	—
Ifjú csehek és 1 ó-cseh	15	7	5	1	2	—
Cseh nemzeti szocialisták	13	3	3	3	3	1
Cseh szociáldemokrata	26	2	1	—	13	10
Összesen	105	21	21	9 ¹	33	23
%-ban	—	19·6	19·6	8·5	30·8	2·5
¹ Ebből néptanító 3.						

Párt megnevezése	Tagok száma	Jogvégezeti	Más főiskolát látogatott	Középiskolát végzett	Némi középiskolát látogatott	Csak népiskolát
III. Lengyelek.						
Lengyel konzervatívek	22	17	2	2	1	—
Lengyel centrum	2	—	—	—	2	—
Lengyel demokrata haladó	12	7	3	2	—	—
Lengyel nemzeti demokrata	10	7	1	—	1	1
Lengyel néppárt	25	7	5	—	5	8
Zsidó és cionista	2	2	—	—	—	—
Lengyel szociáldemokrata	8	3	3	1	1	—
Összesen	81	43	14	5	10	9
%-ban	—	53·1	17·3	6·2	12·3	11·1
IV. Délszlávok.						
Szlovén néppárt	20	4	8	2	1	—
Szlovén szabadelvű	3	3	—	—	—	—
Horvát és szerb	14	8	6	—	—	—
Összesen	37	15	14	2	1	5
%-ban	—	40·6	37·8	5·4	2·7	13·5
V. Ruthének és oroszok.						
Ruthén nemzeti demokrata	23	14	7	2	—	—
Ruthén radikális	5	3	1	1	—	1
Ruthén szociáldemokrata	1	—	—	1	—	—
Orosz nemzeti	2	2	—	—	—	—
Összesen	31	19	8	3	—	1
%-ban	—	61·3	25·8	9·7	—	3·2
VI. Olaszok.						
Olasz néppárt	10	3	4	1	2	—
Olasz szabadelvű	6	4	1	1	—	—
Szociáldemokrata	3	—	1	—	2	—
Összesen	19	7	6	2	4	—
%-ban	—	36·9	31·6	10·5	21	—
VII. Románok.						
	6	4	2	—	—	—
%-ban	—	67	33	—	—	—

E csoportosítások eredményét összegezve a képviselők képzettségi foka nemzetiségek szerint összevonva a következő:

	Németek	Csehek	Délszlávok	Lengyelek	Orosz és rutn.	Olaszok	Romanok	Összesen
Jogvégezett	42	21	15	43	19	7	4	151
Más főiskola	43	21	14	14	8	6	2	108*)
Teljes középiskola	18	6	1	5	1	2	—	33
Néptanító	7	3	1	—	2	—	—	13
Némi középiskola	45	33	1	10	—	4	—	93
Népiskola	75	23	5	9	1	—	—	113
Összesen	230	107	37	81	31	19	6	511
Volt miniszter	2	3	—	5	—	—	—	10
*) Ebből pap 26.								
Ugyanaz %0-ban								
Jogvégezett	18·3	19·6	40·6	53·1	61·3	36·9	67	29·5
Más főiskola	18·7	19·6	37·8	17·3	25·8	31·6	33	21·2
Teljes középiskola	7·9	5·7	2·7	6·2	3·2	10·5	—	6·4
Néptanító	3	2·8	2·7	—	6·3	—	—	2·5
Némi középiskola	19·5	30·8	2·7	12·3	—	21	—	18·2
Csak népiskola	32·6	21·5	13·5	11·1	3·2	—	—	22·2
Tehát :								
Főiskolát látogatott	37	39·2	78·4	70·4	87·1	68·5	100	50·7
Csak középisk. végzett	10·9	8·5	5·4	6·2	9·5	10·5	—	8·9
Azt sem	52·1	52·3	16·2	23·4	3·2	21	—	40·2

Megdöbbenéssel konstatáljuk e kimutatásból, hogy az osztrák képviselőháznak csak mintegy fele bír felsőiskolai képzettséggel, ezeken kívül alig $\frac{1}{10}$ -e végzett be valamely középiskolai tanulmányt, $\frac{4}{10}$ ellenben a legjobb esetben csak némi alsófokú középiskolát látogatott s ezeknek nagyobb fele, vagyis az egésznek több mint $\frac{1}{5}$ -e egyáltalában csak népiskolai képzettséggel bír.

Megdöbbenő ez a tény önmagában véve, de fokozza annak sötét tanulságait az, ha e számadatokat az egyes néposztályok szerint elkülönítve vesszük vizsgálat alá. A főiskolai képzettséggel bíró képviselők százalékszámát 37 a németeknél, 39 a csehekénél, 68 az olaszoknál, 70 a lengyeleknél, 77 a délszlávoknál, 87 a ruthéneknél és 100 a románoknál, míg a csak népiskolai vagy legfeljebb, némi középiskolai kvalifikációval bíróké ugyanezen népfajoknál: 62, 52, 21, 23, 15, 3, illetőleg 0 %. Világosan látszik tehát, hogy a megválasztott képviselők képzettsége az illető népfaj gazdasági erejével és műveltségi fokával ellenkező arányban áll. Kezdetlegesebb fokon álló népfajoknál legalább egyelőre megtartja az értelmiség vezető pozícióját az általános szavazati joggal felruházott néptömegek fölött is; erősen meginog ez a pozíció már az olaszoknál és lengyeleknél, a németeknél és csehekénél pedig reménytelenül csődöt mond és alig biztosíthatja a kerületek $\frac{1}{3}$ -ában magasabb műveltségű képviselők megválasztását. Olyan államban tehát, amelyben különböző műveltségű és gazdasági színvonalon álló népfajok egyesülnek egy politikai nemzetben, a műveltség és vagyoniosság tekintetében előrehaladottabb népfaj fog sokkal kisebb képzettségű elemeket beválasztani a kezdetlegesebb viszonyok közt élő népfajoknál.

Súlyosbítja ezt a képet az, hogyha folytatva vizsgálódásainkat kutatjuk, hogy a megválasztott magas műveltségű képviselők között is hány olyan van, aki politikai múlttal rendelkezve, bizonyos vezető hivatottságról tett már tanúbizonyságot. Hogy ilyenek vannak sokan Ausztriában, ki fogná azt kétségbevonni.

A múlt század hatvanas és hetvenes éveinek parlamentáris története egész sorozatát mutatja fel az osztrák németiség fényes tehetségű politikusaiknak, s ezeknek volnának méltó utódai ma is, ha a szerencsétlen választási rendszer ki nem zárná őket a képviselőházból. Az utolsó évtizedek politikai eseményei hihetetlen gyorsasággal vetették fel egymásután a kormányokat és azok sorában tényleg találkozunk valóban elsőrendű szellemi és morális kvalifikációval bíró, kiváló férfiakkal. De vajjon hányan vannak ezek közül a jelenlegi képviselőházban?

Az összes német képviselők közül csak ketten: az agrárius Schreiner és a keresztényszocialista Ebenhuch voltak, mint földművelésügyi miniszterek tagjai egy-egy kabinetnek, a csehek közül hárman: Pacák, Fiedler és Prasek voltak miniszterek. Vezető

politikusoknak ezek közül egyetlen egy sem tekinthető és csakis a lengyeleknél találunk öt volt miniszterre (Glabmski, Koritovszki, Bilinski, Zaleski és Abrahamovic) s ezek között olyanokra, akik valóban vezető tényezői az osztrák politikának. A többi képviselő között azok is, akik igyekeznek figyelemmel kísérni Ausztria parlamenti életét, alig egynéhány olyan férfiú nevére bukkanhatnak, akinek politikai működése kiválóbb politikai szakértelmet és hivatottságot árult volna el. Politikai szelekció ez valóban, de fejtetőre állítva. Az erősek, a hivatottak kirekesztése a nemzeti létérti küzdelemből.

Lehet, hogy azok, akik mindenütt gazdasági vonatkozásokat állítanak előtérbe, e sivár képpel szemben abban keresnek megnyugvást, hogy hiszen a népparlament elsősorban a társadalom gazdaságilag tevékeny rétegeit van hivatva vezetőszeréhez juttatni s hogy ám szoruljanak le a hivatásos politikusok és foglalják el ezeknek helyét a kereső társadalom vezető kiválóságai. Vizsgáljuk meg tehát a helyzetet ebből a szempontból is.

Eltekintve a 82 szociáldemokratától, aki természetesen a munkásosztály érdekeit képviseli s legnagyobb részben munkásokból vagy volt munkásokból állván, magasabb iskolai képzettséggel a dolog természeténél fogva nem bírhat, a mezőgazdaságban, iparban és kereskedelemben elfoglalt tőkét és vállalkozást az egész képviselőház 186 tagja képviseli. Ezek közül 49 látogatott főiskolát, 59 némi alsó középiskolát, 78 pedig csak népiskolát. Százalékokban kifejezve 26*4, 31*7, illetőleg 4.9 %, úgy, hogy az összes földbirtokosok, iparosok és kereskedőknek alig $\frac{1}{4}$ része bír magasabb műveltséggel s képviselheti kellő szakképzettséggel hivatásának gazdasági érdekeit.

Még sokkal kedvezőtlenebb a helyzet itt is, ha külön tesszük vizsgálat tárgyává a két művelt népfajt, a németet és a csehet. A 186 itt szóba jövő képviselő közül német és cseh 133, míg a többi néposztályokra csak 53 esik.

Ezek közül:

	főiskolát látogatott	némi közép- iskolát	népiskolát
Német és cseh	20	50	63
Más nemzetiségű	29	9	15
%-okban kifejezve német és cseh	15	37.6	47.4
Más nemzetiségű	54.7	17	28.3

¹ Jegyzet. Közemberek közé vettem fel azt az egynéhány képviselőt is, aki csak a csapattestet nevezi meg, amelynél szolgált anélkül, hogy elért katonai rangjáról megemlékezne. Ha itt egy-két tévedés csúszhatott is netalan be, feltehető, hogy a kérdésről leginkább azo¹¹ képviselő urak hallgatnak, akik tisztí, vagy altisztí rangot sem szereztek.

Végül még egy adat: A képviselőház összes tagjai közül 198-an emlékeznek meg katonai szolgálatukról. Ezek közül mint orvosok, gyógyszerészek stb. saját szakmájukban nyertek katonai rangot 11-en, tartalékos tisztek 70-en, altisztek 61-en és közemberek¹ 56-an.

Befejeztük feladatunkat. Csak fényképezni akartunk, minden hozzáfűzött kommentár és okoskodás nélkül. A kép itt van az olvasó előtt, mindenki levonhatja belőle a konzekvenciát. Kérve kérünk mindenkit, vizsgálja meg elfogulatlanul a tényeket, ne induljon ki jelszavakból, apriorisztikus elvi álláspontokból. Gondolja meg, képes-e a parlament munkájának elvégzésére, jogainak gyakorlására és kötelességének teljesítésére egy ilyen «népparlament» és állapítsa meg önmaga saját véleményét: szolgálatot tesz-e a felvilágosodás, a haladás, a szabadság ügyének, erősíti-e a nemzet súlyát és hatalmát, szóval szabadelvű és nemzeti politika-e az a választójogi reform, amely ehhez tenné hasonlóvá a magyar képviselőházat?

A NÉMET KÉPVISELŐVÁLASZTÁS EREDMÉNYE.¹

A január hónapban lezajlott német képviselőválasztások a szociáldemokrácia újabb térfoglalásáról tesznek tanúbizonyságot. Amíg a megelőző képviselőházban 43 tagot számlált e párt, eddig ezúttal a német Reichstag 397 mandátuma közül 110-et sikerült elhódítania s az ő jelöltjei kapták a leadott szavazató lm a k több mint $\frac{1}{3}$ -át.

Valóban nevezetes eredmény ez, de meglepetésszerű, megrázó hatást csak azokra gyakorolhat, akik nem kísérték figyelemmel a német politikai élet kialakulásának állandó jelenségeit. A szociáldemokrata képviselők számában mutatkozó óriási ugrás csak látszólagos, mert hiszen már az 1903-iki Reichstagban 81 szociáldemokrata képviselőt találunk és az 1907-iki választás eredménye tekinthető kivételnek a szociáldemokrácia feltartóztathatlan előnyomulásának szabályával szemben.

Ez a kivételes eredmény Bülow kancellár magas államférfiúi kvalitásainak tulajdonítható, aki a képviselőházat akkor oszlatta fel, amidőn sikerült a szociáldemokrácia ellen az összes többi pártokat mozgósítania s egy táborba egyesítenie. Ez a körülmény okozta a szocialista párt mandátumainak megtizedelését és nem az,

¹Megjelent M. F. II. évf. 476-483. és Választójog c. kötet (1913) 54-61.

mintha maga a párt tért veszített volna. Hiszen a szociáldemokrata jelöltekre leadott szavazatok 1903-ról 1907-re 3.010,000-ról 3.259,000-re szaporodtak, úgy, hogy ha nem is nagymérvű, de mégis számottevő¹ emelkedést mutatnak fel és csak azért jutottak annyival kevesebb kerületben diadalra, mert az összes többi pártokra leadott szavazatok száma 6.485,000-ról 8.045,000-re emelkedett és mert a pótválasztásoknál szociáldemokrata jelölttel szemben a többi pártok egymás jelölteit támogatták.

A német pártviszonyok alakulatát nem lehet tehát csak az utolsó két választás eredményeiből felismerni. A német birodalom megalakulása óta letelt egész 40 éves időszakra kell visszanyúlnunk, hogy helyes képet alkossunk a különböző politikai irányok erőviszonyairól s megítélhessük azt a hatást, amit ennek a magas kultúrájú, higgadt észjárású, egységes nemzetnek közéletére az általános szavazatjog gyakorol.

A német képviselőház pártjainak erőviszonyait 1871-től napjainkig az alábbi táblázat tünteti fel:

A német képviselők pártállás szerint:

Választás évszáma	Konzervatív párt	Antiszemita, parasztszövetség, s más jobboldali frakciók	Birodalmi párt	Nemzeti szabadelvű	Haldópárt s más radikális frakciók	Klerikálisok (centrum)	Szociáldemokraták	Dán, welf, elzászi és langyel	Egyéb	Összesen
1871	57	—	37	155	47	63	2	21 ¹	—	382 ¹
1874	22	—	33	158	50	91	9	34	—	397
1877	40	—	38	128	52	93	12	34	—	397
1878	59	—	57	99	39	94	9	40	—	397
1881	50	—	28	47	115	100	12	45	—	397
1884	78	—	28	51	74	99	24	43	—	397
1887	80	1	41	99	32	98	11	33	2	397
1890	73	5	20	42	76	106	35	38	2	397
1893	72	20	28	53	48	96	44	35	1	397
1898	56	24	23	46	49	102	56	35	6	397
1903	54	19	21	51	36	100	81	33	2	397
1907	60	30	24	54	49	105	43	29	3	397
1912	45	21	13	43	42	90	110	33	—	397

¹ Elzász-Lotaringiának még nem volt választójoga.

Ez a táblázat azonban egymagában nem nyújt teljes képet a pártok erőviszonyai felől. A német birodalom népsűrűségi viszonyai ugyanis a szóbanforgó 40 esztendő alatt lényegesen eltolódtak, úgy, hogy egy-egy választókerület választóinak száma 9500 és 248,000 között váltakozik. Emellett annyi kisebb pártra oszlott közéletben, aminő a német is, a mandátumok legnagyobb része pótválasztáson kerül eldöntésre, ahol is a véletlen szerencsének és egyes pártok egyezkedési ügyességének végtelen tere nyílik, úgy, hogy például az 1907-iki választás alkalmával a szociáldemokrata párt 3.259,000 szavazattal 43 képviselőt küldött a parlamentbe, míg a konzervatív párt 1.060,000 szavazattal 60-at, az antiszemiták 248,000 szavazattal 16-ot. Tehát minden megválasztott szociáldemokrata képviselőre 78,000, konzervatívra 17,000, antiszemitára 15,000 szavazat esett. Még szembeszökőbben mutatja a pótválasztások zavaró hatását az a tény, hogy a szociáldemokrata szavazatok száma 1903-ban 3.010,771, 1907-ben 3.259,909, 1912-ben 4.250,000 volt, a megválasztott képviselőké pedig 81, 43, illetőleg 110. Míg tehát 1-1 megválasztott képviselőre 1903-ban 37,000, 1912-ben 38,000 szavazat esett, addig ez a szám 1907-ben 78,000-re emelkedett, aminek egyszerű oka az, hogy ezen választásnál sikerült Bülownak az összes polgári pártokat a szociáldemokraták ellen egyesíteni, úgy, hogy azok a második szavazásnál valamennyien egymás jelöltjeire adták szavazataikat.

Ha tehát azt akarjuk vizsgálni, minő tért foglalnak el az egyes pártok a nemzeti közvéleményben, akkor az azok jelöltjeire az első választásnál leadott szavazatok összes számát kell szemügyre vennünk. Természetesen az első választásnál s nem a pótválasztásoknál, amidőn a szűkebb választásból lemaradt jelöltek párt-hívei tartózkodnak a szavazástól, vagy más pártok jelöltjeire kénytelenek szavazni.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a dolgot, minden pártnál a szavazatok számának növekedését fogjuk konstatálni, mert hiszen a szóbanforgó időszak alatt a német birodalom népessége 40.997,000-ről 65.407,000-re, a választók száma 7.656,000-ről 14.442,000-re emelkedett. A tényleg leadott szavazatok száma még sokkal nagyobb emelkedést mutat. Míg ugyanis 1871-ben az összeírt választóknak csak mintegy fele, 3.855,000 adta le szavazatát, addig 1912-ben már a választók 84 $\frac{1}{2}$ %-a, 12.207,000

vett részt a szavazásban, úgy, hogy a leadott szavazatok száma 40 év alatt több mint megháromszorozódott.

Ezen körülményre való tekintettel a leadott szavazatoknak nem abszolút, hanem egymáshoz viszonyított relatív értékét kell összehasonlítani, hogy a pártok erőviszonyainak eltolódásáról tiszta képet nyerhessünk, miért is következő táblázatunk az egyes pártok jelöltjeire esett szavazatoknak százalékszámait tünteti fel.

Az egyes pártok jelöltjeire az első szavazás alkalmával leadott szavazatok százalékos aránya

Választás évszáma	Konzervatív	Antiszemita, parasztszövetségi és más jobboldali frakciók	Birodalmi párti	Nemzeti szabadelvű	Haladóparti és más radikális frakciók	Klerikális	Szociáldemokrata	Dán és welf	Elszászi	Leungyel	Elfordácsolt szavazatok	Összesen
1871	14-1	—	8-9	37-4	9-3	18-6	3-2	2-1	—	4-5	1-9	100
1874	6-9	—	7-2	30-8	9-0	27-9	6-8	1-7	4-5	4-3	1-8	100
1877	9-7	—	7-9	27-2	11-1	24-8	9-1	1-9	4-0	3-9	0-4	100
1878	13-0	—	13-6	23-1	10-5	23-1	7-6	2-1	3-1	3-6	0-3	100
1881	16-3	—	7-4	14-6	23-2	23-2	6-1	2-0	3-0	3-8	0-4	100
1884	15-2	—	6-9	17-6	19-3	22-6	9-7	2-0	3-0	3-5	0-2	100
1887	15-2	0-2	9-8	22-2	14-1	20-1	10-1	1-6	3-1	3-6	—	100
1890	12-4	0-6	6-7	16-3	18-1	18-6	19-8	1-7	1-4	3-5	0-9	100
1893	13-5	5-3	5-7	13-0	14-2	19-1	23-2	1-5	1-5	3-0	—	100
1898	11-1	6-9	4-4	12-5	11-1	18-8	27-2	1-6	1-4	3-6	0-4	100
1903	10-0	5-0	3-5	13-9	9-2	19-8	31-7	1-2	1-3	3-7	0-7	100
1907	9-4	4-9	4-2	14-5	11-0	19-4	29-0	1-0	1-0	4-0	1-6	100
1912	9-2	3-1	3-5	14-1	12-0	16-3	34-8	0-9	1-3	3-6	1-2	100

Fentebbi két táblázatunk tanúsága szerint a német birodalom megalakulásakor a művelt német középosztály liberális elemei ragadták a vezetést magukhoz. A kevésbé művelt néprétegek kevésbé vettek még részt a választásban, hiszen, mint láttuk, a választóknak alig fele élt szavazati jogával. Emellett a német egység nagy műve egybeforrasztotta a liberális német polgárságot a porosz kormánnyal s az a szövetség Bismarck s a német liberálisok között, amelynek Sadowánál rakták le alapjait, a német birodalom első esztendeiben érlelte meg leggazdagabb gyümölcseit. Az 1871-iki

országgyűlésen a megválasztott képviselők 40 %-a a nemzeti liberális párthoz tartozik, amelyek a 47 radikálissal, vagy a nálánál csak kissé konzervatívabb színezetű Reichspartei tagjaival többséget alkot és jóformán minden kérdésben keresztülvihető akaratát. Ennek a liberális tömbnek erőviszonyait nem változtatja meg az 1874-iki választás sem, ez azonban más irányban nagyérdékű jelenséget tüntet fel.

Teljes Kulturkampfban vagyunk s az ecelesia militans egész vehemenciával fordul Bismarck kormányzata ellen. Az eredmény szembeszökő. 57 konzervatív közül csak 22 tartja meg mandátumát, a klerikális centrum ellenben 63-ról 91-re gyarapodik s ezzel azt a megdönthetetlen pozíciót foglalja el, amelyet jó és rossz időkben, kormánytámogatás mellett, vagy a kormány ellenére is változatlanul sikerült fenntartania, úgy, hogy ez időtől kezdve a centrum tagjainak száma 93 és 106 között ingadozik s a mostani választásnál, a védvamos politika túlhajtásától elkedvetlenedett radikálisok által támogatott szociáldemokrácia diadalmas előnyomulásának időszakában is csak 90-re olvadt le.

A 70-es évek második felében lassan áll be az a frontváltoztatás, amely Bismarckot a liberálisokkal helyezi ellentétbe s a kormányt mindjobban a konzervatívok karjaiba kergeti. Ez eredmény elérésében különböző okok hatottak közre. A doktrinär liberalizmus egyoldalúsága és túlhajtásai, a Kulturkampf által felidézett nehézségek és veszedelmek, s talán mindenekfelett a szociáldemokrácia fenyegető fellépése és merényletei, amelyek a politikai és gazdasági reakció malmára hajtják a vizet, de egyúttal fokozott érdeklődést keltenek a szociálpolitikai problémák iránt. Ezek az események már az 1877-iki választásnál előrevetik árnyékukat, 1878-ban pedig, amidőn a német császár ellen elkövetett két merénylet hatása alatt apellál Bismarck a nemzetre, ez irányváltozás hatása teljes mértékben érvényesül. 42 mandátumot veszítenek a liberálisok és radikálisok majdnem kizárólag a konzervatívok javára, akik 116 szavazattal a képviselőháznak csaknem 30 %-át alkotják s tetszésük szerint s az egyes kérdések természete szerint a nemzeti liberálisokkal vagy a klerikálisokkal szövetségbe biztosítják maguknak a képviselőház többségét.

Ettől fogva, ha a későbbi választások hullámzó eredményeit vizsgáljuk, két állandó jelenséget észlelhetünk. Az egyik a szociáldemokrácia soha nem sejtett mértékben való térhódítása. A szociál-

demokrata szavazatok csak 1884-ben érik el a félmilliót, hogy aztán 1890-ben másfél, 1898-ban 2, 1903-ban 3 millióra, 1912-ben pedig 4.250.000-re emelkedjenek. S a szociáldemokrata képviselők száma is, amely 1878-ban még csak 9-re rúgott, az 1887-iki és 1907-iki visszaeséstől eltekintve állandóan, feltartóztathatatlanul emelkedik, amíg végre a mostani számot, 110-et éri el.

Ez a térhódítás természetszerűleg a többi pártok rovására esik. Kiveszik abból részüket liberálisok és konzervatívok egyaránt; csak egy párt van, amelyik jóformán érintetlenül őrzi meg birtokállományát, a klerikális centrum, úgy, hogy a német birodalmi gyűlés pártjainak tarka-barka vegyülékében két gránitoszlop, két fix pont található, amely kettő együtt a képviselőház abszolút többségét képviseli: a szociáldemokráciáé és az ultramontanizmusé.¹

A többi pártok feltartóztathatatlanul veszítik a tért s veszítik konszisztenciájukat, mert – s ez a második jelenség, amire utalnunk kell – a bomlás kétségtelen jeleivel találkozunk úgy a konzervatív, mint a liberális táborban. A műveltebb, mérsékeltébb, értékesebb elemek hátrébe szorulnak itt, mint amott s helyüket a demagógia eszközeivel dolgozó szélsőségek foglalják el.

Nézzük a liberális táborot. Míg kezdetben 155 liberális képviselő állott 47 radikálissal szemben, addig alig 10 év múlva már csak 47 liberálisra és 115 radikálisra találunk. Igaz, ez az arány utóbb ismét a mérsékeltébbek javára módosul s jelentékeny hullámzások után azt eredményezi, hogy a két árnyalat körülbelül egyenlő erővel jut be a képviselőházba. A mostani házban is 43 liberálist találunk 42 radikális mellett, úgy, hogy 40 évi fejlődés végeredményeképpen konstatálhatjuk azt, hogy a radikálisok száma 47-ről 42-re, a liberálisoké 155-ről 45-re apadt. Ha pedig a leadott szavazatok számarányát tekintjük, úgy a radikális szavazatok az összes szavazatoknak 9.3 %-ára rúgtak 1871-ben, 12%-ára most, a liberálisok pedig 39.5 %-ról 14.1 %-ra szállottak le.

A konzervatív pártok belélete ugyanerre a jelenségre mutat. Ezeket 3 csoportra kell osztanunk: a liberális konzervatív Reichspartei-ra, amely a német társadalom legmagasabb műveltségű rétegeinek felvilágosodott elemeiből alakul és számos kiváló férfiút

¹ Hogy a klerikalizmus általános szavazójog mellett katolikus államokban minő hatalmat képvisel, azt csak akkor látjuk igazán, ha fontolóra vesszük, hogy a német birodalom lakosságának csak 36 %-a katolikus, úgy hogy a kath. választóknak közel fele klerikális jelöltre adta szavazatát.

számíthat tagjai közé, továbbá a német konzervatívokból és végül azokból a kisebb csoportokból (antiszemiták, Mittelständlerék, Bund der Landwirte stb.), amelyek különböző' hatást keltő jel-szavakkal s demagóg eszközökkel igyekeznek a falusi köznépet hatalmukba keríteni. Három csoport, amelyet röviden felvilágosodott, maradi és demagóg konzervatívoknak nevezhetünk. Ez utóbbiak külön existenciája csak 1887-ben kezdődik. Akkor találunk csekély számú antiszemita szavazatot s attól fogva mutat e demagóg irányzat rohamos szaporodást, úgy, hogy az ezen csoportokra eső összes szavazatok száma 1907-ben 533,000-re rúgott.

E konzervatív árnyalatok közül legszomorúbb sors várt a Reichsparteire, amelyeknek 1878-ban 57 s még 1887-ben is 41 tagja volt, jelenleg azonban mindössze 13 taggal szerepel a parlamentben, míg a konzervatívok még mindig 45, a demagóg csoportok pedig 21 képviselőt küldhettek oda. Az összes konzervatív szavazatok számaránya 1871-ben 23% volt, 1878-ban 26-al kulminált s jelenleg csak 16-ra rúg. De míg 1878-ban a 26 % egyenlő arányban oszlott meg a Eichspartei és a német konzervatívok között, addig most a Eichspartei mindössze 3.5%-al szerepel, a konzervatívokra 9.2 %, a demagóg csoportokra 3.1 % esik.

Foglaljuk össze a mondottakat. A német társadalom felvilágosult, művelt, politikailag érett elemeinek vezetése alatt álló pártok (Reichspartei és nemzeti liberálisok) az összes szavazatok 45 %-ával rendelkeztek 1871-ben s a képviselőháznak éppen felét foglalták el, ma ellenben az összes szavazatoknak csak 17.6 %-a esett az ő jelöltjeikre s azok közül mindössze 58-at, a képviselőháznak alig $\frac{1}{7}$ -ét sikerült megválasztaniuk.

Íme itt áll tehát előttünk az általános szavazatjog negyven évi hatályának eredménye a német társadalomnak sok tekintetben annyira kedvező viszonyai között. A képviselőház abszolút többségét két, majdnem egyenlően erős párt, a szociáldemokrata és a klerikális párt tartja kezében, amelyek közül ez utóbbi változatlanul tartja pozícióját, amaz pedig feltartóztatatlanul nyomul előre. A többi mandátumokból 33 a partikularista és nemzetiségi csoportokra esik, 164 marad a konzervatív és liberális irányzatoké. Ezeknek azonban mindnagyobb hányadát a szélsők hódítják el, úgy, hogy a nagy német nemzet felvilágosult intelligenciájának egész ereje, egész szellemi, erkölcsi és politikai tőkéje a képviselőház csekély töredékében nyer csak képviseltetett.

E körülmény csakis azért nem jár katasztrofális következményekkel a német nemzetre nézve, mert a német közélet perhorreszkálja a parlamentáris kormányzatot. Azok a küzdelmek, amelyeket előrehaladottabb német pártok 1848-tól kezdve folytattak a parlamentarizmusért, a monarchikus kormányzati rendszer teljes diadalával értek véget s ma már nincs Németországban komoly tényező, amelyik a parlamentnek a végrehajtó hatalom gyakorlására, a kormányzati irány megszabására ingerenciát kívánna adni.

Nem pusztán véletlen, hogy ezek a törekvések az általános szavazati jog behozatalával egyidejűleg értek véget, mert hiszen rövid néhány esztendő, alig pár választás tapasztalata meggyőzött róla mindenkit, hogy az általános szavazati jog parlamentjére nemzeti veszedelem nélkül nem bízhatják a birodalom kormányzatát.

HIEKONYMI A VÁLASZTÓJOGBÓL.¹

Ismét egy becsületes, igaz, komoly szó. Becsületes szava a lelkiismeretes hazafinak, a felelőssége tudatában levő államférfiúnak, aki megéri és átérzi a választójogi probléma egész komolyságát; – a halottnak, aki elhivatott körükből hosszú, ernyedetlen, áldásos munkásság után s aki azzal kívánta méltóan befejezni a szociális és politikai haladás, a modern felvilágosodás, az igazi demokrácia szolgálatában eltöltött életét, hogy belevilágítson a választási reform homályos rejtelseibe s a haladást, felvilágosodást, szabadságot és nemzeti nagyságot valóban szolgáló reform útját megmutassa nekünk.

A síron túlról intézi hozzánk intő szavát, onnan, ahol már nem kell semmi és nem fáj semmi. Megindítóan, majdnem megrendítően hat az elköltözött, az elvesztettnek hitt férfiúnak óvó, figyelmeztető, iránytmutató szava, aki a sírből tér vissza hozzánk, hogy a reánk zúduló veszedelmes jelszavak lidércnyomása alól felszabadítsa nemzetét.

A gyakorlati élet napi feladatai, az újból osztályrészévé lett felelős állás kötelességei megakadályozták művének befejezését. Egyes részei magukon viselik a félbenmaradt munka világos jeleit

¹ Megjelent M. F. II. évf. 169-186. és a Választójog c. kötetben 102-118. Az ismertetett tanulmány címe: «A választói jogról. Hieronymi Károly hátrahagyott irataiból» (1912).

s az egész műről hiányzik az alkotó kezének utolsó simítása. De ebben a befejezetlen, itt-ott töredékszerű alakjában talán még közvetlenebbül hat a mű szellemi és erkölcsi fajsúlya, a becsületes, komoly törekvés az igazság felé, a nagy tudás s az életet helyesen meglátó és értékelő éles judícium.

Évtizedek óta vonzotta Hieronymit a választójog reformjának problémája. Foglalkozott vele, szót emelt mellette akkor, amidőn e kérdés bolygatását meggondolatlan könnyelműségnek tartotta a közhangulat. Kevés ember érezte a létező állapot tarthatatlan voltát, a reform halogatásának veszélyeit úgy, mint ő, de épen ezért kevés ember ébredt a beállott fordulat végzetes következményeinek olyan világos tudatára, amidőn az emberi természet törvényeinek természetes folyománya gyanánt a legradikálisabb jelszavak sodorták el magukkal az addig minden reform iránt közönyt közhangulatot.

Műve lesújtó ítélet a valódi általános szavazati jog felett. A tudós alaposságával és hideg objektivitásával, az államférfiú gyakorlati érzékével és belátásával veszi azt bonckés alá, kíséri romboló körútját a nagy, művelt nemzetek államéletében s állítja oda minálunk várható eredményeit.

A dolog természetéhez képest a külföld tanulságaiból indul ki. Hiszen, amint a mi radikálisaink annyiszor hirdetik, az egész művelt külföld meghódolt már ez eszme előtt. Ha így van, nem első kötelességünk-e elítélet és elfogultság nélkül alapos vizsgálat tárgyává tenni a radikális választójog gyakorlati eredményeit?

Ezt cselekszi Hieronymi művének első részében. Végigvezet bennünket az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Anglia és Németország alkotmányos fejlődésének történetén s elibénk állítja azt a hatást, amelyet az általános választójog ezekben az államokban a közélet színvonalára, a parlament tekintélyére és hatalmára s a nemzet sorsára gyakorol. A tények mellé odaállítja az illető nemzet legjobbainak a s nemzetet legjobban ismerő, legnagyobb és legszabadelvűbb gondolkodóknak véleményeit.

Valóban, ha valami képes volna reá, ezeknek a véleményeknek kellene a mi radikálisainkat magukba szállásra kényszeríteniök. A francia, a német, az angol nemzet legkompetensebb szabadelvű gondolkodói vonulnak fel e munkában s it életök megdöbbentő egyhangúsággal mindig ugyanaz.

Nem szándéksom kivonatát adni a munkának. A maga köz-

vétlenségében egészen kell azt olvasnia annak, aki nemzeti jövőnk e nagy problémájával lelkiismeretesen foglalkozik. Az alábbi sorokban inkább tovább fűzzük s itt-ott egy-egy kiegészítő vagy helyesbítő megjegyzéssel kísérjük szerző fejtegetéseit.

Az Egyesült Államok viszonyait illetőleg mint autentikus tanúra, Bryce-ra, a kiváló angol radikálisra hivatkozik (radikálisnak tartják őt Angliában; a mi radikálisaink valószínűleg feudál-agráriusnak neveznék). Bryce amerikai tanúságai alapján a következőkben foglalja össze a teljes demokrácia következményeit: «Az észjárásnak és a modornak bizonyos durvasága; a közügyek kezelésében a méltóságnak és fenkölt szellemnek hiánya; *közöny a nemzeti életnek nemesebb megnyilatkozásai iránt* s a felelősségérzetnekhiánya ... A jólétben élő osztályoknak és a büszkébb szellemeknek bizonyos apathiája, akiket bánt, hogy a közönséges szavazónál nagyobb súlyuk nincsen és akiket a közélet felületes köznapisága undorral tölt el Úgy a törvényhozásban, mint a közigazgatásban az ismereteknek, a tapintatnak és az ítélőképességnek hiánya» stb.

Franciaországban voltaképen 1848-ban lép életbe a valódi általános szavazati jog, mert hiszen a nagy forradalom köztársasági alkotmányai bizonyos mérsékelt cenzust hoztak volt be. I. Napoleon államszervezetében a választás üres komédiává sülyedt. Az 1814-iki charta pedig összesen 97,000 választót adott Franciaországnak s ezeknek számát a győzelmes júliusi forradalom is csak mintegy 300,000-re emelte fel. A 48-iki forradalom ideiglenes kormánya proklamálta az általános szavazati jogot, de már az ennek uralma alatt megválasztott első nemzetgyűlés is megijedt saját alkotásának következményeitől és főleg a lakóhelyre vonatkozó korlátozások által annyira megszorította a választójogot, hogy a választók számát 9,000,000-ról 6.800,000-re szállította le.

Ami ezután 'következik, valóban nagyon tanulságos dolog. Az akkori köztársasági elnök, Napoleon herceg kél védelmére a korlátlan általános szavazati jognak. Fulmináns felszólítást intéz a nemzetgyűléshez a korlátozó törvényt megváltoztatására. Az államcsíny ürügyül ezt a korlátozó törvényt használja fel s számításában nem is csalatkozik, mert a népszavazati óriási többséggel szankcionálja azt s hű marad a császárhoz még az 1870 május havában megtartott utolsó plebiscitum alkalmával is.

Szerencsétlen külháború hozta Franciaországra a köztársasá-

got, amelynek immár 42 éves fennállása alatt az általános szavazati jog él és uralkodik s a mind radikálisabbá váló központi kormányzat nyomása alatt maga is mind radikálisabb irányt vesz fel. Ennek a kormányzatnak jellemzésére mondja Bodley: «A francia nyelv mesterei . . . bölcselek . . . mint Eenan és Taine . . . gyakorlati nemzetgazdák, kik a forradalom első művét magasztalják, művészek, kiket lángelméjük a politikai küzdelmek és érdekek felett álló magaslatra helyez, a tudomány emberei, kik hajlamaik és nevelésöknél fogva a modern kormányformákat pártolni hajlandók, mindannyian ugyanazt a panaszt hangoztatják, mind kijelentik, hogy ez az ország . . . parlamenti képviselőinek túlnyomó részét a nemzeti élet legkevésbé érdemes tényezőinek sorából választja.» Gambetta, Marét, Reinach, Scherer, Benoist mind egyetért ezzel a lesújtó ítélettel.

«Milyen szerencsétlenség és milyen szegény!» kiált fel Scherer a francia kamara állapotait jellemző fejtegetései végén. Félbarbárok és politikai analfabéták inváziójának nevezi Benoist az általános szavazati jogot és így folytatja: «Soha nem lehet eléggé megbélyegezni azon értelmi ügyefogyottságot, vagy lustaságot, mely oka annak, hogy mint evangéliumot vesszük be azokat a filozófiának nevezett bárgyúságokat, melyeket nekünk a szabadkőműves hipokritaság egy század óta feltalal. Sohasem óvakodhatunk eléggé a Demokráciának azon imádatától, istenítésétől, bálványozásától, amely a világot és az embert rögtön átalakítja.»

Bodley után ismerteti művünk a francia kamara pártjainak berendezkedését. Ez azonban az utolsó évek alatt is gyors fejlődésen ment át. A mai francia képviselőháznak a következő pártjai vannak:

I. jobboldal:

a) action liberal	32
b) szorosán vett jobb párt.....	19
összesen	51 taggal,

2. balközép: progresszionista republikánusok ... 47 taggal,

3. baloldal:

a) demokratikus balpárt.....	73
b) union républicaine.....	31
összesen	104 taggal,

4. radikális párt

109 taggal,

5. szocialisták:

a) radikális szocialista párt.....	146
b) köztársasági szocialisták	31
c) szocialisták.....	75
összesen	252 taggal,

végül pártonkívüli képviselő: 20. Látjuk tehát, hogy a szocialista csoport, amelyről Bodley még azt jegyzi meg, hogy elég fontosságra vergődött arra, hogy mint külön csoportot tekintsük, ma már valamennyi között a legnagyobb s a kamara tagjainak majdnem felét öleli fel.

Végtelenül érdekes és tanulságos a választási reform története s a 27 év óta, bár mérsékeltebb formában megvalósított általános szavazatjog hatása Angliában.

Az 1832-iki választójogi reform aránylag magas cenzussal a műveltebb középosztály uralmát alapította meg. Az összes népességnek körülbelül 3 %-a bírt választójoggal; de azért ez, a mi felfogásunk szerint annyira konzervatív választójogi rendszer is gyökeres újítás volt a múlttal szemben. Demokratikus túlzásaitól féltették az évszázados angol alkotmány épségét s az angol nemzet jövőjét nemcsak az ultra toryk, hanem a mérsékeltebb liberálisok is.

Tényleg az új törvény alapján választott képviselőházba bejutott új elemek hatalomvágya és tapasztalatlan kísérletezése is komoly veszéllyel fenyegette az angol parlamentarizmust, amelyből ezt elsősorban az a körülmény mentette meg, hogy az ellenzék vezetése Peelnek kezeiben volt, annak az államférfiúnak, aki tisztább megszemélyesítője volt a pártérdek fölé emelkedő közérdeknek minden előtte, vagy utána szerepelt parlamenti pártvezérnél. Az ő magas színvonalon álló ellenzéki vezérsége nevelte belé a politikai jogok új birtokosait a parlamentarizmus helyes tradícióiba s vetette meg egyúttal Peel államférfiúi hírnevének és örökké emlékezetes nagy minisztériumának biztos alapjait.

Ugyanez idő alatt további radikális reformokat követelő hatalmas áramlat fejlődik ki Angliában. A kontinens doktrinár radikalizmusa az angol gazdasági élet szülte szociális bajokkal és szenvedésekkel párosulva felforgató forradalmi irányzatot érlel meg az angol köznépben, amely a chartista mozgalomban első sorban a politikai radikalizmus jelszavait s ezek között az általános szavazati jogot teszi magáévá. Félelmes arányokat ölt ez a moz-

galom a 30-as évek végén s a 40-es esztendőkbén. Utolsó nagy fellobbanása a 48-iki mozgalmas időkre esik. A gabonavámok eltörlése útján biztosított olcsó kenyér s az ipari munkás védelmére irányuló törvényhozási akció lassankint elvonja alóla a talajt. Javulnak a munkás kereseti és megélhetési viszonyai; vesztit keserűségéből és szenvedélyességéből az elégedetlenség; a középosztály parlamentje orvosolja a törvényhozási úton megszüntethető bajokat; a politikai radikalizmus elveszti a tömegekre gyakorolt befolyását.

Teljesen háttérbe szorul a választójogi reform kérdése. Egyik-másik kormány megpróbálkozik vele az 50-es években, anélkül, hogy komolyabb érdeklődést tudna a kérdés napirendre hozatalával felkelteni. Jelentéktelen kísérletezések után, amelyeknek dugába dőlte még csak az illető kormány bukását sem vonta maga után, az 1859-ben alakult Palmerston kormány erejének egyik forrása épen az, hogy liberális kormány létre a választójogi reform gondolatát elutasítja magától.

Palmerstonnak 1865-ben bekövetkezett halála után Lord Russel (a korábbi Lord John Russell) lesz miniszterelnök. Egyike azon, Anglia szerencséjére kivételes egyéniségeknek, akiket családi összeköttetés és szónoki képesség vezető állásba emelt s Anglia sorsára elhatározó befolyással ruházott fel anélkül, hogy a dolgok mélyére, az élet élő valóságainak elevenére hatolni tudó államférfiú belátásával és felelősségérzetével felruházta volna. Alapjában doktrinár hajlamú, teoriákat és jelszavakat a nemzet élő érdekei fölé helyező, öntelt és hiú ember volt, aki mert a véletlen események összejátszásánál fogva fiatal korában vezető szerepet lát-szott a 32-iki reform bili megalkotásánál és mert 30 esztendőn keresztül akként viselte magát, hogy népgyűléseken és vezércikkekben őt dicsőítsék, mint Anglia nagy liberális államférfiát, saját következetességének és egyéni hírnevének vélt azzal tartozni, hogy minden szükség nélkül napirendre hozza a választójogi reformját.

Gladstone vezette a Russell kormányt a képviselőházban. Ő terjesztette be a kormány választójogi javaslatát, amely 300,000-400,000-el szaporította volna az akkor 1.300,000-re rugó választók számát. E reform elfogadása után is alig 4 %-a az összes lakosság-nak bírt volna szavazatjoggal. És mégis visszhangzott egész Anglia e javaslat ellenzőinek vészkiáltásaitól. A liberális párt tekintélyes töredéke is állást foglalt ellene mint túlmer ész, radikális

újítás ellen s e liberális szecesszió segélyével sikerült Disraelinek megbuktatni a javaslatot.

A konzervatív kisebbség került kormányra és nyújtotta be 1867-ben az ő javaslatát. Ennek sorsa flagrans példája a kisebbség által irányított törvényhozás veszedelmeinek. A Eussell kormány javaslata felköltötte az addig apathikus tömeg érdeklődését, annak bukása hevesebbé, türelmetlenebbé tette az izgatást. A kormánynak nem volt hatalma szembeszállni ezzel az áramlattal és döntő befolyást gyakorolni a képviselőházra. Disraeli elvtelen opportunizmusa csak egy szempontot ismert: tető alá hozni a javaslatot és elkerülni a bukást. Gladstonet, a kisebbségben levő ellenzék vezérét elragadta a pártszenvédély s a konzervatív vezér által liberális jelszavak dolgában nem engedte túllícitáltatni magát. Ezt a helyzetet teljes energiával használták ki a maguk javára a radikálisok. Egyik lényeges módosítást vitték bele a javaslatba a másik után és végeredményben, egy évvel a liberálisok mérsékelt javaslatainak bukása után, azoknak égisze alatt, akik azt a javaslatot megbuktatták volt mint túlmerészet, olyan választójogi törvénye jött létre Angliának, amelyik a városi kerületekben szavazatjoggal ruházta fel az ipari munkásosztály zömét.

Megdöböntek ettől az eredménytől úgy a konzervatív, mint a liberális táborban, pedig ez a javaslat is csak 2.586,000-re emelte a választók számát, az összes népességnek mintegy 6%-ára, ugyanarra, mint minálunk, úgy hogyha mi minden kávéházi honbódogítónk által középkorinak jelzett mai választójogi törvényünk alapján a népességnek ugyanannyi százaléka bír politikai jogokkal nálunk, mint 1867-től egészen 1885-ig a szabadságáról és liberális haladásáról híres Angliában.

1885-ben azután valóban bekövetkezett a radikális özönvíz. Lehetetlenné tette a 67-iki jogállapot fenntartását az a körülmény, hogy ez mélyreható különbséget állapított meg városi és grófsági kerületek között, magas cenzust tartva fenn ezekben, míg amazokban szavazati jogot adott a munkásosztály minden állandó, rendes lakással bíró tagjának. Nagyra növelte ez az állapot a jogegyenlőség utáni vágyat, a városokra érvényes választási jog általánosítására irányuló agitációt a grófságokban, amelynek következményeként az 1885-iki választási törvény az egész országra kiterjesztette az önálló lakásra alapított szavazatjogot s egy csa-

pásra majdnem megháromszorozta, 7.266,000-re emelte fel a választók számát.

Mindössze 27 év óta van ez a törvény hatályban. Nemzetek életében 27 év vajmi rövid idő s egy ilyen mélyreható átalakulás csak jóval hosszabb idő alatt teremheti meg összes gyümölcsseit. De azért ma már alig van nézetkülönbség az extrem radikális irányhoz nem tartozó angol gondolkodók és államférfiak sorában az iránt, hogy ez a reform hátrányosan fog visszahatni a képviselőház színvonalára is. Már pedig angol felfogás szerint, miután a parlament az állam döntő tényezője, minden reform abból a szempontból ítélendő meg, vajjon alkalmas-e a parlament színvonalának, értelmi és erkölcsi tartalmának emelésére.

Lecky szerint az a nézet, mintha a hatalom forrása s az állam legfőbb döntő hatósága a nemzetnek fej szerinti többsége volna, «az emberiség minden eddig szerzett tapasztalatával ellentétben álló elméleti Valóban az alchimiának nem volt olyan indokolatlan tétele, mint az a felfogás, hogy minél tudatlanabb a választótestület, annál képesebb lesz a képviselőház a jó kormányzásra s hogy a világ javára és a haladás biztosítására legalkalmasabb mód az, hogy annak intézése a legkevésbé felvilágosult osztályra bízassék. Eljön az az idő, amikor a történetírás az emberi tévedések egyik legfeltűnőbb fajtájának fogja azt a nézetet tartani, hogy ezen elméletet szabadelvűnek és a haladást biztosítónak tarthatták!»

Így ítél a politikai radikalizmusról Lecky, a modern felvilágosodásnak egyik büszkesége. Ugyanez a gond és aggodalom kell, hogy áthassa mindazokat, akik szerető érdeklődéssel kísérik az angol nemzet legújabb történetét. Évről-évre világosabban mutatkoznak ott a feltartóztatlan hanyatlás tünetei, pedig sehol másutt nem olyan erős a régi jogrend tekintélye, nem olyan szervezettek és iskolázottak a konzervatív társadalmi erők, nem olyan erős a törvény s a múlt tradícióinak tisztelete a köznépbén s nem áll ez utóbbi oly magas szellemi és erkölcsi színvonalon, mint Angliában.

Hogy Németországban némileg enyhébben mutatkoznak ugyanezek a bajok, az kizárólag a német alkotmány monarchikusabb jellegének tulajdonítható. A német birodalmi gyűlés csak törvényhozó testület. Az ország kormányzatát a parlamenttől független bürokrácia útján a német dinasztia intézik s parlamentáris kormányrendszer hiányában a parlament betegsége nem érinti oly

közéről s nem paralizálja annyira a nemzetet. De azért, a parlament színvonalának süllyedése Németországban is kétségtelen s az általános szavazatjog ez egységes és művelt nemzetben is olyan parlamentet eredményezett, amelyik mellett teljes képtelenség volna parlamentarizmusra gondolni, mert ilyen egyénekből álló s ilyen pártokra szakadt parlament egyáltalában képtelen volna arra, hogy kezébe ragadja és irányítsa egy európai nagyhatalom kormányzatát.

S mint a franciát, úgy a német nemzetet is a parlamentarizmus elvi ellensége, a dinasztikus és autokrata gondolkozású Bismarck ajándékozta meg az általános szavazatjoggal. Öntudatosan és következetesen. Nemcsak azért, hogy megpecsételje a porosz hatalmi törekvések s a 48-as idők nemzeti aspirációi közötti szövetséget, hanem, és talán elsősorban azért, hogy paralizálja s a -dinasztikus politikára nézve veszélytelenné tegye a német műveit társadalom liberális törekvéseit.

A német liberalizmus vezérei ellenzésével szemben vitte keresztül ezt a reformot. Below, Wirchow, Sybel egész erejükkel léptek fel ellene.

Ez utóbbi hivatkozva reá, hogy egész életén át a parlamentáris kormányának és a szabadelvű felfogásnak volt a híve, lelkiismereti kötelességének tartotta állást foglalni az általános szavazatjog ellen: «Amennyire történeti ismereteim visszanyúlhatnak – úgymond – az általános és egyenlő választójog érvényesítése minden parlamentáris kormányzás végének kezdetét jelezte. A liberális elméletnek az a válfaja, mely az általános szavazatjog érvényesítésében látja a legtökéletesebb kormányformát, nem egyéb az igaz liberalizmus elvének sophistikus elferdítésénél, az egyenlőség és szabadság fogalmának felcserélésénél, az elérendő ideális célnak az ezen cél felé igyekvő fokozatos politikai törekvéssel való összezavarásánál . . . Az egyén a választójogot csak azon az alapon szerezheti meg, hogy magát erre a feladatra képesíti, hogy embertársainak bebizonyítja, miszerint e feladatra megkívánható képességgel és hajlandósággal bír és a parlament csak azokban az országokban volt képes a hatalmat állandóan megtartani és üdvös működést kifejteni, amely országok a választójogot ezen szempontok figyelembevételével állapították meg.»

Az újabb időkben pedig Savigny, az általános választójog gyakorlati eredményeit összefoglalva, konstatálja, hogy: «a vá-

lasztók tömege a jelöltek együgyű demagógiájának és a politikai életen uralkodó, és önálló ítéletre képtelenek számára beválthatatlan ígéreteket hirdető sajtó befolyásának áldozata ... Az általános, egyenlő választójog az adott állami és társadalmi viszonyok között feladatának rosszul, vagy egyáltalán nem felel meg és veszedelmes is egészen más elveken felépült állami és társadalmi rendünkre nézve . . . Egyébként ne feledjük, hogy az általános, egyenlő választójogot a tapasztalás tűzpróbája még sehol nem igazolta.»

Ezek a külföldi példák és tanúságok azok, amelyek után áttér szerzőnk műve második részére, a magyar választójogi reform tárgyalására. 1908-ban írta műve első részének zömét. Akkor még nem állottak rendelkezésre az osztrák állam élet tapasztalatai. Pedig a nemzetiségi és kulturális tekintetben a mieinkhez oly sok részükben hasonló osztrák viszonyok nyújtották volna az ő számára is a leggazdagabb bizonyító anyagot. Így is azonban megdönthetetlen tényként, megcáfolhatatlan igazság gyanánt áll mindannyiunk szeme előtt, hogy az általános választójog leszálította a parlament tekintélyét, betegé tette a parlamentarizmust, gyengítette a nemzeti önkormányzatot széles e világon mindenütt, kárt és veszélyt hozva a legnagyobb, legműveltebb, legegységesebb nemzetek fejére is. Micsoda elvakultság, micsoda vakmerőség, micsoda lelkiismeretlen könnyelműség kell ahhoz, hogy a mi viszonyaink között a bennünket környező ezer veszély közepette a magyar nemzet fejére újabb bajoknak, újabb veszélyeknek ezt a kipróbált forrását zúdítsák:

Igaz, létező választójogunk anomáliái s a választójogi törvényhozás terén mutatkozó hosszú stagnáció igazolni látszanak, ha most átcsapunk a másik túlzásba. De csak látszanak. Nem ebben rejlik e kóros helyzet valódi oka. A mi szerencsétlen speciális helyzetünk idézte azt reánk, amely közjogi jelszavak martalékaul dobta a nemzetet s azt a kísérletet érlelte meg, hogy a közjogi jelszavak ellen beadják más, talán még csábosabb, de mindenestre még veszedelmesebb jelszavak antidótumát.

Teljesen úgy áll a dolog, ahogy Hieronymi mondja. Az 1905-iki választás alkalmával nem játszott a választási reform kérdése semmi szerepet. Ott pihent az, mint dísz tárgy a függetlenségi párt arzenáljában. Nem azzal, hanem a hadseregére vonatkozó közjogi jelszavakkal s a parlamenti erőszak hamis vészkiáltásá-

val akarták és tudták felizgatni s győzelmes küzdelemre vinni a tömegeket.

Nem a győztes függetlenségi párt, hanem ő vele szemben, az ő letörésére, a Fehérváry-kormány hozta az általános szavazatjogot napirendre s ugyanaz a függetlenségi párt, amely Irányi napjai óta hivatalos programpontul tartotta meg azt, nemzetellenes merényletként állította pellengérré Kristóffy javaslatát, amelyik maga is elég távol állott attól, hogy általános legyen, mert hiszen a felnőtt férfilakosságnak csak mintegy 60 %-át ruházta volna fel szavazatjoggal. Érdemes visszaidézni emlékeztünkbe a magyar választási reformmal kapcsolatos eseményeket. Minő megdöbbenő erővel nyilvánul ezekben is az a nagy igazság, hogy egyesek és nemzetek öntudatlan játékszerekké válnak a sors kezében, amely szélvészodorta száraz falevélként sepri őket végzetők felé, ha a higgadt megfontolás s a hazafiúi kötelességérzet szavát elnyomja bennök a szenvedély.

Bűnös könnyelműséggel dobta a választójogi radikalizmust a magyar párt küzdelmekbe Kristóffy, hogy a közjogi jelszavak után futó magyar intelligenciára rálicitáljon és kijátssza ellene a tömegeket. Első percben az osztrák kormány okozott nehézséget, félve e jelszó visszahatásától Ausztriában. Alig néhány hét múlva ugyanaz az osztrák kormány megcsinálja azt az általános szavazatjogot Ausztriában, amelyben alig néhány héttel azelőtt végveszélyt látott az országra nézve s ekkor már az osztrák események gyakorolnak további nyomást a magyar viszonyokra, úgy hogy 1906-ban csak azzal a feltétellel alakíthat kormányt a koalíció, ha legalább is a Kristóffy-féle javaslat méreteiben kiterjeszti ő is a választójogot, és ugyanazok, akik a leghevesebb támadást intézték a Kristóffy-féle javaslat ellen, kénytelenek elfogadni az ő általa adott alapot.

Ebben a kényszerhelyzetben születik meg az Andrássy-féle pluralitásos javaslat.

Hieronymi tárgyilagos, de annál lesújtóbb bírálat tárgyává teszi mindkettőt. Napnál világosabban fejti ki a Kristóffy-javaslat veszélyeit; adatok kapcsán bizonyítja, hogy a mi társadalmi viszonyaink között az általános szavazatjognak még ez a mértéke is a falusi napszámos és törpe birtokos osztály erre meg nem érett, nemzeti egység és haladás szempontjából egyaránt veszedelmes tömegeknek kezébe juttatná a hatalmat. Művének azt a részét,

amely az írni-olvasni tudással, mint kritériummal foglalkozik (179-182. lapig), nem lehet kivonatolni. El kell olvasni egészen, a maga tömör, átlátszó, megdönthetetlen érvelésével, amely ennek a kritériumnak teljesen tarthatatlan voltát megcáfolhatatlanul állítja elének. Kiegészítésül csak egy megjegyzést kell még hozzátennem: \ Teljesen értéktelen és labilis minden, az írni-olvasni tudásra fektetett statisztika, mert hiszen analfabéta felnőttek nagy tömegei elsajátíthatják az írni-olvasni tudásnak azt a szerény mértékét, amely szavazatjogot biztosíthat számukra. És ezt_ első-sorban a legjobban szervezett, legfanatikusabb izgatók befolyása alatt álló, tehát éppen azok az elemek fogják megtenni, amelyeknek kezében a választójog a legveszedelmesebb.

Tökéletesen igaz Hieronymi azon észrevétele, hogy miután a pluralitás alap gondolata is az, hogy a legalsó néprétegek választójoga ma még veszélyezteti a nemzeti közérdeket, őszintébb és logikusabb eljárás ilyen elemeknek meg nem adni a szavazatjogot, mint megadni s a pluralitás segítségével illuzióriussá tenni azt. Elméletileg, elvileg bizonyára így áll a dolog s ha a koalíciónak szabad keze lett volna, ha tabula rasa előtt állott volna, bizonyára hiba lett volna tőle a radikális túlzások megakadályozására a pluralitás kerülő útját választani. Az adott esetben azonban nem tehetett egyebet s nézetem szerint nem szemrehányást, de elismerést érdemel azért, hogy a választók számának a jelenlegi szám 2 %-szerezésére felemelésében rejlő nagy nemzeti veszedelmet, ezen a megnyitva álló úton elhárítani igyekezett.

A kérdés csak az:

1. a kellő határig ment-e el a plurális szavazatok megállapításában? és

2. helyesen választotta-e ki azokat, akiket kettős, illetve hármasszavazatban részesített?

Ami az első kérdést illeti, a többes szavazatok számában meg lehetős hatékony garanciát találhatunk. A közvetett szavazatjoggal felruházott analfabéták bizalmiférfiainak beszámításával ugyanis 2.745,000 egyént ruház fel e javaslat szavazatjoggal s ezek közül 217,000-nek ad hármasszavazat, 866,000-nak kettős szavazatjogot, úgy, hogy a többes szavazattal felruházott 1.084,000 választót 2.386,000 szavazat illeti meg szemben az egy szavazattal bírók 1.651,000 szavazatával. Ha tehát a társadalom műveltebb, érettebb és politikailag megbízhatóbb elemeinek juttatjuk a többes

szavazatjogot, akkor ezeknek politikai túlsúlya meglehetősen biztosítva van.¹

Ez a második kérdés dönti el az Andrássy-féle javaslat feletti ítéletünket. S ennél a pontnál azután megdönthetetlennek kell tartanunk Hieronymi elitélő kritikáját, Semmi garancia nincs arra, hogy nagyobb politikai érettséggel és megbízhatósággal bírnak azok a munkások, akik öt év óta ugyanazon munkaadónál vannak alkalmazva, valamint a katonaviselt családos emberek. E két kategóriából 376,000 olyan állampolgár nyer kettős szavazati jogot, akinek eddig egyáltalában nem volt választójoga, úgyhogy míg a javaslat a második és harmadik szavazatokban 1.300,000 szavazattal akarta az érettebb néprétegek politikai súlyát emelni, ebből 376,000 az ellentábornak jut s a pluralitás révén mindössze 650,000 szavazattal javul a jó értelemben vett konzervatívabb társadalmi rétegek politikai mérlege, ami pedig a 2.700,000 szavazatban rejlő nemzeti veszedelem ellensúlyozására bizonyára kevés.

Külön fejezetben foglalkozik Hieronymi a nemzetiségi politika szempontjaival s tárja elénk a két javaslatnak s általában e messzemenő szavazatkiterjesztésnek ebből a szempontból mutatózó következményeit.

Rendkívül tanulságos művének ez a fejezete is: adatok és tények gazdag tárházát állítja elénk az ő termékeny szellemének mindig eredeti és mindig érdekes világításában.

Konstatálja, hogy csak abban a 23 megyében is, amelynek lakossága túlnyomó részben tót, vagy román, 80-90 olyan választókerület esnék a műveletlen nemzetiségi tömegek martalékául, amelynek túlnyomó nagy része megtartható ma a magyar nemzeti ügy szolgálatában, mert választói között a magyar ajkúak vagy többségben vannak, vagy olyan tekintélyes kisebbséget alkotnak, amely a románok és tótok józanabb, hazafiasabb elemeivel karöltve sikerrel veheti fel a túlzókkal a küzdelmet. Pedig ez a kimutató figyelmen kívül hagyja azon, a nyelvhatáron fekvő megyék nemzetiségi kerületeit, amelyek, mint például Bihar-, Szatmár-, Gömör-, Nógrád-, Hontmegye stb. jelentékeny magyar többséggel bírnak ugyan, de választókerületeik egy részében a nem magyar-ajkú választók vannak túlnyomó többségben, valamint hiányoznak e felsorolásból a túlnyomóan szerbek által lakott kerületek is.

Hieronymi ugyanis abból az alap gondolatból indult ki, hogy^{cs} azokat a nem magyar anyanyelvű honpolgárokat tekinti

nemzetiségeknek, akik önálló politikai életre vágnak; egyelőre nyelvi határok szerint elkerített autonóm közigazgatásra, utóbb ha ezt elérték, teljes politikai önállóságra. Ilyen törekvést tulajdonít a románoknak és a tótoknak, miért is ilyen értelemben vett nemzetiségnek tekinti az összes tót és román lakosságot, a nemzetiség fogalmát ellenben a ruténekre és szerbekre nem terjeszti ki; nézetem szerint tévesen, mert hiszen, ha egyelőre quantité négligeable-nak tekinthetjük is a németek és rutének között mutatkozó nemzetiségi izgatást s ha főleg a magyarországi németiséget nagyban és egészben az egységes magyar politikai nemzet erős támaszai közé sorozhatjuk is, kérdés, radikálisabb választójog mellett meddig fognak a nemzetiségi demagógiának ellentálni a német, de kivált a rutén néptörzs műveletlenebb rétegei. A szerbeknél pedig erős nemzetiségi agitáció létezik ma is, amelyet épen csak a legutóbbi időkben sikerült a hazafias szerbek erélyes fellépésének némileg háttérbe szorítani.

Másrészt azonban nagy hiba volna egy kalap alá vonni s szeparatiztikus politikai tendenciákkal bíró nemzetiségnek tekinteni az összes tótságot és románságot.

Nem kicsinylem a tót nemzetiségi izgatók aknamunkáját, de azért ma még főleg csak a tótság lakta vidék nyugati részén tud az pozitív eredményeket felmutatni s a magyarországi tótok többsége a hazafias ügy szolgálatában áll. Ami pedig a románokat illeti, nem ismeri e kérdést az életből s felül a nacionalista vezérek céltudatos ferdítéseinek, aki elhiszi nekik, hogy az egész románság mögöttük áll. Áll ez fájdalom az Erdélyben lakó románok zöméről. Vannak ott is hazafiasán gondolkodó, művelt románok, többen mint hinnők, akik saját fajuk jól felfogott érdekében is aggódva látják a fejleményeket, de ezek kellő bátorság és kellő szervezet hiányában magukba fojtják aggodalmaikat. Az Erdélytől nyugatra lakó románságnak ellenben vannak világi és egyházi részen tekintélyes vezetői, akik bátran és nyíltan felvették a harcot a nacionalista izgatással és számos ponton diadalra vitték a hazafias politika zászlaját. Áll ez a máramarosmegyei és biharmegyei románság nagy zöméről s a bánáti románság tetemes részéről is, úgy hogy Erdélytől nyugatra csakis Arad tekinthető a román nemzetiségi törekvések erős központjának.

A helyzet tehát ma az, hogy – a németekről nem is beszélve – a rutén nyelvű választók zöme, a szerbek és tótok többsége s a

románoknak több mint $\frac{1}{4}$ -t-e, talán $\frac{1}{3}$ -a ma még hazafias intelligenciájuk vezetése alatt áll. Ha elég sötét is tehát a jelen, vannak annak is derültebb vonásai s a jövőt illetőleg nincs okunk kétségbeesésre. Hiszen e hazában lakó minden nem magyar népfajnak jól felfogott léteérdeke, hogy az ezredéves magyar államot erősítse. Az egyiké, mert e földön kívül nincs hely az ő számára sem s minden más kombináció az ő számára is ellenséges túlerő általi elnyeletést jelent, a többire nézve, mert az ország határain kívül lakó fajrokonai független nemzeti fejlődésének és virulásának egyedüli garanciája abban rejlik, hogy a Szent István birodalmának egész erejével rendelkező magyar nemzet befolyást gyakorolhasson a Duna völgyét uraló nagyhatalom politikájára. Érzik ezt a román és tót intelligencia legjobbjai s ennek, a dolgok mélyén fekvő érdekközösségnek diadalmasan kell a jövőben érvényesülnie. Csak mi ne vágjuk el az intelligencia vezető befolyásának szárait, csak mi ne alkalmazzuk botor fővel saját vesztünkre is a szélső radikalizmusnak Nyugateurópa művelt népei között is veszélyes tantételeit anyagi és kulturális szempontból oly messze elmaradt tót, román, rutén és szerb köznépünkre. Hiszen ekként magunk szolgáltatnók ki azt a nemzetiségi demagógia olcsó prédájául és kárhóztatnók tehetetlenségre a több belátással bíró hazafias elemet.

Öngyilkossággal határos örület ez a magyar nemzeti ügy szempontjából, de épen olyan káros és veszedelmes a nemzetiségek jól felfogott érdekében is. Ne áltassák magukat a román és tót mozgalom komolyabb, tiszteletreméltóbb vezetői. Ideig-óráig az általános szavazat jog mellett is megtarthatnák befolyásukat. Meglehet, hogy az első egy-két választásnál ő rájuk hallgatna még a tömeg s fegyelmezett nemzetiségi párt élén ők jutnának a mainál előkelőbb politikai szerepléshez. De rövid idő alatt keservesen kellene ezért a pünkösdi királyságért lakolniok.

A kultúra alacsony foka nem tesz senkit immúnissá az izgatással szemben. Hány példáját láttuk a múltban, minő anarchikus jelszavakkal lehetett nálunk és Romániában a román köznépet csábítani! Általános szavazatjog mellett meg lennének a nemzetiségi intelligencia vezető súlyának napjai számlálva s ez ország úni magyar ajkú lakossága rövid egy-két évtized alatt olyan áramlatokba sodortatnék, amelyek elsősorban ő reá hoznának végveszélyt:

És vajjon addig is, amíg ezt a végzetes utolsó stádiumot ér-

nék el a fejlemények, érdekében állana-e nem magyar ajkú polgártársainknak a választójog oly mérvű kiterjesztése, amely előtérbe állítaná és kiélesítené a nemzetiségi ellentéteket? Azt, hogy nemzetiségi többséget hozzanak be a magyar parlamentbe, nem képzelhetik legvérmesebb álmaikban sem. Behozhatnak erős, agresszív, a magyar nemzeti politikát gátló, nehezítő nemzetiségi kisebbséget, amely azután legalább is ezekben a kérdésekben egy táborba terelné az egész magyarságot, elnémítaná a kölcsönös megértésen és bizalmon alapuló méltányos politika szavát, nemzetiségi harcok terévé tenné a parlamentet és az országot; amelynek, ha gyengeség és veszély forrása volna mindannyiunkra nézve, elsősorban a nemzetiségi kisebbség viselné következményeit.

A kérdés súlypontja nem abban áll a nemzeti politika szempontjából, 52, 56 vagy 58 % lesz-e a magyar választók száma. Azzal édes-keveset érünk el, ha egy-két százalékkal jobbra, vagy balra módosítjuk az országos átlagot. Lényeg az, hogy a nemzetiségek közül is azoknak adjuk-e a választójogot, akikben több garancia van a józan belátásra, vagy reá szabadjátjuk ez országokra a politikai jogok öntudatos gyakorlására merőben alkalmatlan nemzetiségi tömegeket s ezeknek áradatába belefőtjük a megbízhatóbb, az értékesebb elemeket..

Ismétlem, a nemzetiségi jelszavak kiélesítése, a magyar nemzet és a nemzetiségek közötti viszony elmérgesítése nem áll az itt lakó nemzetiségek érdekében. Ők is csak a kölcsönös megértéstől, a magyarság bizalmának kiérdemlésétől várhatják boldogulásukat. Eddig is kárát vallották a nemzetiségi agitációnak s annál rosszabb lesz a helyzetük, mentől nagyobb tért nyer ez az agitáció.

Létérdekeink belső harmóniája ott van a dolgok mélyén, csak a fájó emlékek, az izgató jelszavak, a szenvedélyeket szító demagógia törmelékét kell róla eltakarítanunk. Közös érdekünk ez mindannyiunknak, közös erővel kell törekednünk rá. Ennek adnók meg a kegyelemdőfést, ha a szavazatjog túlhajtott kiterjesztésével az izgatóknak szolgáltatóknó ki a nemzetiségeket.

E cikk szűk kerete nem engedi meg, hogy kimerítsük ezt a kérdést s kiterjeszkedjünk Hieronymi könyvének számos egyéb érdekes részletére. Különbén sem volna elég azt kivonatban megismerni. El kell olvasnia az egész művet mindenkinek, aki érzi e probléma borzalmas komolyságát s tisztán akarja látni s megfontolni annak minden oldalát. Imponáló műve az az államférfiúi

belátásnak és politikai becsületességnek. Soha nem jöhetett volna alkalmasabb pillanatban. Égetőbb szükség soha nem lehetett reá, mint napjainkban, amidőn épen e kérdésben is orgiákat ül a minden fékét vesztett, mindent felejtő, a nemzet minden létérdekén lelkiismeretlenül átgázoló indulat.

Olyanok, akik tanújelét adták a múltban, hogy a választójogi radikalizmust végveszélynek tartják nemzetünkre nézve, akikhez azért fordult rokonszenvvel és bizalommal a nemzet, mert oltalmazóját vélte bennök látni a radikalizmus nemzetellenes merényleteivel szemben, olyanok, akik nem lehetnek jóhiszemű tévedésben, mert hiszen e veszélyek helyes felismeréséről szóval és tettel tettek bizonyosságot, csak azért, mert szenvedélyes ellentétbe jutottak a többséggel egy egészen más kérdésben, amelynek bárminő alakulása sem pro, sem kontra nem módosíthatja a választójogi reform eredményeit, egy jottával nem csökkentheti a radikalizmus veszélyeit, elsajátítják a választójogi radikalizmus jel-szavait, mögéje állanak annak a törekvésnek, amit rövid idővel ezelőtt ők maguk nemzetgyilkos merényletnek hirdettek s a pusztulás romboló munkáját akarják úrrá tenni e szerencsétlen nemzetben. A fékevesztett szenvedély dervis táncától, az élők ez Efialtesi munkájától forduljunk a halott szava felé. Az ő derült lelkinyugalma, az ő tiszta bölcsessége üdít, felemel és irányt szabhat nekünk.

A VÁLASZTÓJOG REFORMJA ÉS AZ IPARI MUNKÁSOK.¹

Érdeükben áll-e a szavazatjog az ipari munkásoknak?

Saját szavazatjoguk kétségtelenül.

(Nem osztozhatunk ugyan azon hitükben, hogy csakis a részvételekkel összealkotott «népparlament» fog érzékkel bírni az alsóbb néposztályok jogos érdekei és törekvései iránt s fog nekik igazságot szolgáltatni a munkáskérdés törvényileg rendezendő problémáiban. Az utolsó 100 év története ékesen reáczfol erre a feltevésre. Hiszen az az egész munkástörvényhozás, amely véget vetett az ipari munkás kérlelhetetlen kizsákmányolásának s emberi életviszonyok közé segítette őt, Angliának abban a korszakában veszi kezdetét,

¹ Megjelent M. F. II. évf. 249-256. és a Választójog c. kötetben 119-126. 1.

amelyben az 1831-iki reformbill nemcsak a földarisztokrácia túlsúlyát törte meg, de megfosztotta az angol parlamentet annak addig létezett demokrata elemeitől is s a középosztály, a hírhedt bourgeoisie kezébe juttatta a közhatalmat.

Elég volt feltárni az uralmon levő művelt társadalom előtt a munkásosztály helyzetének borzalmait, hogy az egész angol közélet pártkülönbség nélkül lásson az orvosláshoz s abban az állandó gondoskodásban, amelyben az angol törvényhozás az ipari munkást a Lord Shaftesbury-féle mozgalom megindulásától kezdve egészen napjainkig részesítette, semmi különbséget nem tett a 60-as, illetőleg 80-as években megvalósított választójogi reform.

S amit Angliában láttunk, ugyanaz történt az egész világon. Sehoh nem kellett a felsőbb osztályok, az «elnyomók») ellenállását a munkásoknak megtörniök, hogy az államhatalom igazságos elbánását s jóakaró támogatását megszerezzék.

Nem is azért van tehát szükség az ipari munkás szavazatjogára, mintha csak így szabadulhatna fel az elnyomatás alól. Indokolt, szükséges és célszerű az egyszerűen azért, mert olyan új réteget nyert az ipari munkásosztályban a magyar társadalom, amelyik kereseti viszonyainál, szellemi fejlettségénél s a benne felébredt önértetnél és tettvégnél fogva a politikai életbe való beboocsáttatást joggal igényelheti s ezt a tetteröt jobban fogja saját magának s a közösségnek javára érvényre juttatni, ha mint politikai jogokkal felruházott tényező vehet részt a nemzet életében.

De menjünk tovább. Kell-e az ipari munkásosztálynak a mások szavazatjoga? Érdekében áll-e, hogy részesüljenek e jogban az ország köznépének nagy zömét alkotó falusi néptömegek? Helyesen cselekszik-e saját érdekében az ipari munkásság, amikor az általános szavazat jog jelszavával a politikai jogokat ezek számára is követeli?

Bizonyára nem. Hiszen egy tekintet népszámlálási adatainkra mindenkit meggyőzhet felőle, hogy a valódi általános szavazatjog segélyével ezek a falusi néptömegek jutnak mindent elnyelő túlsúlyra. Ezek pedig politikai jogok öntudatos gyakorlására merőben képtelenek. Egyaránt megbízhatatlanok nemzeti egység, felvilágosodás és emberi haladás szempontjából. A nemzetiségi, klerikális és agrárius demagógiának mindenre kapható könnyű játékszerai. Hát valóban az volna a magyar ipari munkásosztálynak jól fel-fogott érdeke, hogy ilyen uralomnak szolgáltassa ki magát?

Bármilyen vad lármát csapjanak is a nemzetközi szocializmus jelszavaival, ne hagyjuk magunkat ezáltal félrevezettetni. A magyar munkások zöme megmarad magyar embernek, magyar ember hazafiságát pedig az emelkedő műveltség, a tanulás, a szélesebb lát kör csak erőteljesebbé és öntudatosabbá teheti. S én tudom azt, hogy nem találunk süket fülekre, ha a magyar munkás hazafiságára appellálunk. Sokkal jobbak ők azoknál a szociológusoknál, akik a nemzetközi bourgeois radikalizmus legfelületesebb válfajával igyekeznek a magyar munkást boldogítani.

És még ezek álláspontjáról is: kívánhatja-e a szervezett munkásság a klerikalizmusnak s a minden téren való reakciónak a falusi tömegek szavazatjogában rejlő kétségtelen erőgyarodását? Nem képtelen dolog-e, hogy azok adjanak fegyvert a klerikális uralomvágy kezébe, akik nemcsak ennek, hanem – nagyon hibásan – minden vallásnak, minden papnak esküdt ellenségei? De tekintsünk el mindezekről. Álljunk a félreértett s a legszélsőbb konzekvenciáig túlhajtott marxizmus álláspontjára. Ne ismerjük el jogosultságát a gazdasági érdeken kívül semmi másnak. Hát vajjon ebből a szempontból is érdekében állhat-e az általános szavazatjog az ipari munkásnak?

Hiszen ha van rétege a magyar társadalomnak, amelyiknek sorsa a magyar nemzet közgazdasági fejlődését minden legkisebb ingadozásában érzékeny jelzőtü gyanánt követi s amelynél a fokmérő mutatójának minden legkisebb ingadozása közvetlenül a megélhetés kegyetlen problémájának elevenébe vág, úgy épen az ipari munkásosztály az. Sorsa megérzi az általános gazdasági helyzet minden hullámvását. Gazdasági életünk minden fellendülése vagy pangása az ő kereseti viszonyaiban azonnal kifejezésre jut, kereseti viszonyainak minden csak kissé lényegesebb módosulása pedig egy lépést jelent előre az emberhez méltó existencia, vagy vissza a sivár nélkülözés felé.

Nincs rétege a magyar társadalomnak, amelynek jó és balsorsa annyira össze volna forrva a helyes közgazdasági politikával, nincs senki ez országban, akire nézve annyira életkérdés volna, hogy modern nemzetek közgazdasági fejlődésének nagy problémáit megérteni és helyesen kezelni képes kiváló emberekből álljon; parlament s hogy az ország reális érdekeinek gondozására szentelhesse egész erejét.

A parlament színvonalának sülyedése végzetes csapás az

egész magyar nemzetre. Épen a gazdasági érdekek szempontjából forintban és krajcárban kifejezve, senkire sem olyan anyagi csapás, mint az ipari munkásosztályra. Ha elkövetjük a nagy nemzeti öngyilkosságot ~ ha a nemzeti politika irányítására és megvalósítására képtelen elemeknek szolgáltatjuk ki a hazát, ha leszáll a magyar politikusok szellemi és erkölcsi színvonala, ha nemzetiségi és felekezeti viszályok meddő küzdelmei foglalják el a produktív parlamenti munka helyét, senkin sem fogja ez oly közvetlenül megbosszulni magát, mint az ipari munkásosztályon.

Hogyan áll tehát a dolog? Érthető, természetes, helyes dolog, ha az ipari munkásosztály politikai érvényesülést kíván a maga számára s nincs számottevő tényező ebben az országban, amely útját állná ennek a törekvésnek. De csaját elveivel, szellemi és érzelmvilágával és gazdasági érdekeivel jön ellentétbe, amidőn a falusi proletariátus erre meg nem érett, reá nézve idegen s oly sok szempontból ellentétes és ellenséges tömegei részére szavazatjogot követel. Nemcsak közérdekből, az ipari munkás legridegebben vett osztályérdeke szempontjából is az a feladat: részt juttatni a politikai érvényesülésben és hatalomban az ipari munkásosztálynak anélkül, hogy ugyanebben a ma még időelőtti jogkiterjesztésben részesítőnek az erre meg nem érett tömegeket.

A távolabbi jövőt tekintve automatikus úton oldódik meg ez a feladat, ha a mindenkire nézve kötelező ingyenes népoktatás maximumától s rendes foglalkozás igazolásától tesszük függővé a választójogot.⁵ Hiszen az ipari munkások túlnyomó nagy zöme olyan általános kulturális viszonyok között él, amelyek gyermekei számára a műveltségnek ezt a fokát könnyen hozzáférhetővé teszik s jóformán teljes számmal eleget tehet a törvény ezen kívánalmának a most felnövő ifjú generáció.

A kérdés gyakorlati súlypontja az átmeneti időszakon fekszik. A szellemi cenzus teljes érvényesülése évtizedeket fog igénybe venni, már pedig az ipari munkásosztály megfelelő érvényesülésével odáig nem várhatunk. Meg kell találnunk azokat a kritériumokat, amelyek a szakképzett, valódi ipari munkást megkülönböztetik a mezőgazdasági munkástól s a közönséges napszámostól s amelyek segítségével tényleg az ipari munkásnak juttatnánk politikai jogot. Természetes, hogy e kritériumokat elsősorban az országos munkás betegsegélyező pénztárral kapcsolatban keressük. Hiszen itt kellene megtalálnunk az ipari munkást megkülönböztető határ-

vonalat. Nem magában abban a tényben, hogy tagja-e valaki az országos pénztárnak, mert e pénztár tagjai mindazok, akik bárminő kapcsolatba jutnak valamely ipari vállalkozással, tehát az ipari tevékenység természetével egyáltalán nem bíró, közönséges kiegészítő munkát végző napszamosok is. (A betegsegélyző pénztár tagjainak kereseti viszonyaiban kellene a helyes határvonalat megtalálnunk, mert a csak némi ipari képzettséget igénylő munka is oly magas díjazásban részesül, amely a valódi ipari munkás bérét egyéb munkásokétól megkülönbözteti s amely a munkás keresetének megbízható nyilvántartása esetén teljesen megfelelné célunknak. Már pedig a keresetnek ezt a nyilvántartását meg kellene kapnunk az országos pénztárnál, amely a járulékok kiszabása szempontjából megállapítja és nyilvántartja tagjainak átlagos napi-bér összegét.

Abban a reményben volt kezdetien e sorok írója is, hogy az országos pénztár ezen nyilvántartásában megtalálhatja a kellő határvonalat. Fájdalom, kellemetlen csalódás várt reá.

A pénztár, mint tudjuk, 8 osztályba sorozza tagjait aszerint, mint 1 koronán alul vagy 1-2, 2-3, 3-4, 4-5, 5-6, 6-7 sorona között van, vagy 7 korona felett áll az átlagos napi munkabér (a heti bért 6, a havi bért 25, az évi bért 300 munkanapra átszámítva), s a pénztár tagjainak e munkabér osztályok közötti megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

Osztály	Átlagos napibér	Tagok száma	Százalék
I.	1 koronán alul	193,654	19·2 ⁰ / ₀
II.	1—2 korona	286,575	28·4 «
III.	2—3 «	262,574	26·1 «
IV.	3—4 «	134,118	13·3 «
V.	4—5 «	64,503	6·4 «
VI.	5—6 «	41,541	4·1 «
VII.	6—7 «	14,300	1·5 «
VIII.	7 korona felett	10,321	1 «
összesen		1.007,586	100

Eszerint a nyilvántartás szerint tehát az ipari munkásoknak mintegy $\frac{1}{5}$ -e 1 koronát sem keres naponta, a munkások majdnem felének átlagos napibére nem éri el a 2 koronát, $\frac{3}{4}$ -e marad 3 korona alatt s csak $\frac{1}{8}$ -a keres 4 koronánál többet naponta! Itt vagyunk

tehát ugyanannál a szegényteljes, szomorú jelenségnél, amellyel, ahol köztartozások elvállalásáról van szó, – fájdalom – mindenütt találkozunk. Nagy hazugság ez az egész statisztika: túlnyomó nagyrésztében valótlan bemondások eredménye, legfeljebb arra való, hogy – amint épen a közelmúltban is tapasztaltam, – mint a szegény munkást inséges bérekkel kiszipolyozó társadalmat az egész világ előtt pellengérré állítson bennünket.

Ennek a körülménynek tulajdonítsa a munkásság, ha ily módon az a módszer, amelyet ő adhatott volna a törvényhozás kezébe, hasznavehetetlenné, sőt egyenesen veszélyessé vált ő reá nézve. Hiszen az volna ő reá nézve a legvégzetesebb, akkor járna a legrosszabbul, ha szaván fognók, elfogadnók saját bevallásait, azoknak juttatnánk szavazatjogot, akiknek keresete saját bevallásuk szerint megüti a legalacsonyabban díjazott ipari szakmunka tényleges mértékét.

Természetes, hogy mi sem állhat távolabb e sorok írójától, minthogy ilyen frivol lefőzéssel akarja kijátszani a munkások törekvéseit. De konstatálnunk kell, hogy az országos pénztár adatai abban az egyedüli formában, amelyben alkalmasak lettek volna reá, célunkra épen a munkásság érdekében nem használhatók.

A pénztárhoz való tartozás pedig határvonalul önmagában véve nem alkalmas, mert – mint fentebb láttuk – magában foglal az boldogot boldogtalant s ipari szakmunkás és egyéb nap-számos között nem teljesít semmi szelekciót.

De ettől eltekintve is végzetes hiba volna az országos pénztárral hozni választójogunkat kapcsolatba, mert ha jót akarunk a munkással, ennek a pénztárnak napjai meg vannak számlálva. E kérdés kimerítő tárgyalását nem engedik meg cikkünk szűk keretei, de abban a tekintetben csak egy vélemény lehet az ügyet ismerők között, hogy szerencsétlen, merőben elhibázott alkotás az országos pénztár, amely kifejlesztés helyett megöli az igazi önkormányzatot, tökéletlenül, hiányosan, drágán teljesíti a segélyezést, igazságtalan hajszáknak egész rendszerét zúdíttja az ipartól távol álló társadalmi körök nyakába és a segélyezés produktív céljai helyett meddő, bürokratikus munkával foglalkozó alkalmazottaknak talán ezreire pazarolja el a munkás véres verejtékkel megszerzett filléreit. A munkásbiztosítás gyökeres reformját: az országos pénztárnak más, olcsóbb, célszerűbb, a viszonyokhoz jobban simuló szervekkel való helyettesítését kívánja magának a

biztosítási ügy helyes kezelésének technikája is. Ezt kívánja mindenképp a munkásosztály társadalmi nevelésének, szellemi és erkölcsi színvonala emelésének minden más szempontot háttérbe szorító magasztos feladata.

Égetően sürgössé válik e kérdés most, amidőn politikai jogok-ban fogjuk részesíteni az ipari munkások százezreit.

Maga a politikai jog senkit sem tesz annak öntudatos gyakorlására képessé. Ne éljünk illúziókban. Minden anyagi és szellemi értéke dacára iskolázatlan, tapasztalatlan, új elemet fog közéletünkben képviselni az ipari munkások szervezett tömege. Ily elemet, amelynek hosszú időn keresztül kell még az élet iskolájába járnia, amíg valóban a közérdek javára fogja érvényesíteni a benne rejlő erőt. Ezt az iskolát pedig épen oly hiba volna a bürokratikus országos szervezetek fizetett tisztikarának megválasztásában keresnünk, mint a politikai párharcokban s a képviselőválasztások izgalmaiban.

A munkásosztály politikai nevelésének két hatékony eszköze van. A munkás összes életviszonyainak következetes javítása és az a valódi önkormányzat, amely életbevágó ügyeinek megfontolt intézésében gyakorolja a munkást és megtanítja rá, hogy jól válassza meg vezéreit.) Ennek a valódi önkormányzatnak pedig egyedüli életképes alakja az, ha az együttes munka által szoros személyi kapcsolatba és érdekközösségbe hozott munkások szervezetei gondozhatják a munkásnak társadalmi úton kielégíthető minden életbevágó érdekét.

Ennek a célnak a biztosítási kényszerrel s a munkaadók és az állam hozzájárulási kötelezettségével való kiegyenlítésében látom évtizedek óta korunk szociálpolitikai törvényhozásának legnagyobb problémáját s ha idáig meddők voltak is e célra irányuló törekvéseim, ha sokak szemében elérhetetlen ábrádnak látszottak is azok, ma már nem lehet róluk ezen a hangon beszélni, mert a Lloyd George-féle munkásbiztosítási törvényben óriási arányokban vált élő valósággá ez a gondolat.

Csak a legutolsó hónapokban léptetik ez alkotást életbe. Mint minden merész újítás sok ellentétes érdeket érint, sok súrlódást okoz, de erős hitem szerint ki fogja állani az élet tűzpróbáját s a modern iparos demokrácia történelmében korszakot jelent.

Ezt a példát kell követnünk, a szabadságnak és önkormányzatnak azzal a szeretetével, amely az egyéb viszonyok oly mér-

hetetlen különbsége dacára, annyi rokonvonással ruházta fel a múltban Anglia és Magyarország közéletét. A szabadság és önkormányzat életképes, organikus intézményeivel kell felcserélnünk az országos pénztár szerencsétlen gépezetét. Ne keressünk tehát ennél a beteg alkotásnál segítséget az ipari munkás választójogának megállapítása körül. Vannak egyéb mozzanatok, amelyekkel biztosíthatjuk az ipari szakmunkások mentől nagyobb száma részére a szavazati jogot. Gondosan kell ezeket kikeresni és konstruálni a választójogi törvény megalkotásánál s ebben a munkában kell a munkásoknak is részt venniük. Ebben hívja őket segítségül mindenki, akinek célja nem a munkás felizgatása és pártpolitikai célokra való kizsákmányolása, hanem aki e nagy problémának a nemzet javára s az ipari munkások megnyugtatására való megoldását viseli szívéen.

A VÁLASZTÓJOGI REFORM KÜSZÖBÉN.¹

Javában folynak a választójogi törvényjavaslat előmunkálatai. Kevés idő választ el attól az időponttól, amelyben a magyar közéletnek konkrét alapon kell ezzel a kérdéssel megbirkóznia s a mai nemzedéknek e legsúlyosabb problémáját megoldania.

Óriási felelősség hárul mindannyiunk vállaira. Művünk késő nemzedékek sorsára lesz irányadó befolyással s a második ezredév küszöbe újabb, szebb jövő kiinduló pontja, vagy dicstelen züllés kezdete lesz a magyar nemzetre nézve, aszerint, ahogyan a nemzeti élet jövő fejlődésének ezt a megalapozását képesek leszünk megalkotni.

Lelketlen frivolitás, hitvány játék volna a nemzet legszentebb érdekeivel, ha könnyelműen, meggondolatlanul vágunk neki ennek a feladatnak. Össze kell szednünk szellemi erőnk legjavát s azzal a felelősségérzettel, amely kell, hogy áthasson minden hazafit, amidőn működése a nemzeti organizmus elevenébe vág, komoly, beható tanulmány útján kell levonnunk a külföldi példák tanulságait és tárgyilagos bonckés alá kell vennünk saját viszonyainkat. Ez az utóbbi feladat még az elsőnél is fontosabb. Nekünk olyan választójogot kell alkotnunk, amely nekünk való, amely térben és

¹ Először megjelent M. F. II. évf. (1912 szept.) 17. sz., második kiadásban a «Választójog» c. gyűjteményben (1913) 127-149. 1.

időben adott tényleges viszonyaink között valóban javára szolgál a nemzetnek.

Ebből a munkából a tények földerítésének s az ezekre alapított következtetéseknek ebből a komoly tanulmányából ki kell részét vennie a «Magyar Figyelő»-nek is.

E szemle gondosan kerüli a napi politika pártkérdéseit. Ez a kérdés azonban horderejében és egyetemességében messze felül áll a pártpolitika. Választójogunk berendezésének alapvető szempontjait illetőleg egy táborban kell lennie minden magyar embernek, aki nemzeti alapon, a nemzet organikus történelmi fejlődésének alapján áll.

Azokkal, akik a nemzeti alapot s a történelmi fejlődést tagadják és apriorisztikus jelszavak hamis világában élnek, nem is keressük a megegyezést. Sem itt, sem egyebütt. Mert hiszen létoka és hivatása a «Magyar Figyelő»-nek, hogy ezek sivár rombolásával szemben képviselje és megvédje a tényeknek, az élet valóságainak, a múlt és jelen tanulságainak megállapításán fölepülő igaz tudományt s az emberi ész és szív helyesebb fölfogásán alapuló mélyebb világnézetet. Az ő munkájuk sehol sem okozhat nagyobb pusztítást, mintha a választójog terén s csak önmagunkhoz maradunk hívek, ha elméleteik zagyva homályába belevilágítunk a való élet tanulságaival.

Tesszük ezt minden pártpolitikai színezet, célzat és megkövettség nélkül, tesszük a tudományos vizsgálódás teljes szabadságával. Az alább következő fejtegetések is írójuknak minden pártszempontból ment egyéni meggyőződését fejezik ki, amelyekkel a kérdés helyes megítélését és megoldását akarja tőle telhetőleg szolgálni anélkül, hogy ebben a betérjesztendő törvényjavaslat részleteinek s azokkal szemben elfoglalandó álláspontjának prejudikálni kívánna.

Magától értetődik, hogy olyat, ami meggyőződése szerint veszélyt hoz a nemzetre, semmiféle pártfegyelemből nem fogadhatna el. De aki e kérdés megoldását komolyan óhajtja, annak még fontos részletekben is nyitva kell tartania elméjét a kompromisszumok előtt, mert ennek a nagy problémának kielégítő megoldása másként nem képzelhető, mint azok kölcsönös kapacitációja és engedékenysége útján, akik az alapelvekben egyetértenek.

Mint fentebb láttuk, a tudománynak kettős földerítő szolgálatot kell teljesítenie. Föl kell tárnia a demokratikus választójog

hatását a külföldön s lehetőleg pontos képét kell adnia annak az emberanyagnak, amelyik hazánkban nyerne befolyást a nemzet sorsának intézésére, aszerint, amint óvatosabb vagy radikálisabb lépést teszünk a demokratikus haladás terén.

Hogy a haladás elől nem szabad többé elzárkóznunk, az iránt aligha lesz véleménykülönbség az országban. Jelenleg érvényben álló választójogunk megalkotása óta nagy átalakuláson mentünk keresztül. Új erők születtek és fejlődtek. Ezeknek érvényesülési törekvése belsőleg indokolt, további visszaszorításuk a nemzeten boszulná meg magát. A kérdés csak az: meddig mehetünk? Hol van az a határ, amelyen túl ma még nem szabad jogot adnunk, ha a nemzet sorsát avatlatlan kezekre bízni nem akarjuk?

Az emberiség korábbi fejlődése, Görögországnak, Rómának, az olasz városoknak történetén és számos egyéb példán át szinte végzetzerű következetességgel tünteti föl szabadságra vágyó népek alkotmányos életének azt a tipikus folyamatát, amely a patriarális egyeduralkodó az arisztokráciához, ebből a mind korlátlanabb demokráciához s végeredményben a cézárizmushoz vezet. Az arisztokráciák zsarnoksága ébreszti föl a népek szabadságvágyát s a demokratikus irányzatokat; a kettő közötti küzdelem és egyensúly jelenti a népek fénykorát s a szabadság sírját a kizárólagos hatalomra jutott demossá meg.

Ez volt a fejlődés a múltban. Vajjon ilyennek kell-e szükségképpen lennie a jövőben? Úgy hiszem nem. Mert hiszen az emberi társadalom egész fejlődése új irányokat vett s szebb és jobb jövő lehetőségeit rejti méhében.

Az újkor egész gazdasági, tudományos és etikai fejlődése: mindaz, ami anyagi és szellemi téren történt Amerika fölfedezésén s a reformáción kezdve a francia forradalmon át egészen napjainkig, minden eddiginél magasabb színvonalon álló, valódi demokráciának adja meg előfeltételeit. Korunk gazdasági és szellemi fejlődésében a nagy tömegek sorsa mindjobban előtérbe jut, érdekők mindinkább érvényesül. Nem az osztályharc hazug jelszavaival és romboló eszközeivel, hanem azért, mert a természettudományuk és a technika haladása átalakítja a termelés feltételeit, megveti a *közjólét* gazdasági alapját is, mert az egész emberi társadalom tisztultabb, helyesebb fölfogásra jut s a vezető osztályok jobb belátása megadja az egész nép helyzetét javító, szellemi és erkölcsi színvonalat emelő gazdasági és kulturális fejlődés kereteit. A modern

társadalom olyan gazdasági, szellemi és erkölcsi életviszonyok közé juttathatja a nép zömét, aminő teljes képtelenségnek, álmódzó utópiának tűnt volna föl csak száz évvel ezelőtt és ezzel nyújt módot olyan demokrácia kifejlődésére, amely rendelkezék a közügyek helyes intézéséhez szükséges gazdasági és kulturális erővel nincs semmi kétség benne: a demokrácia felé haladunk. Minden eddiginél szebb, jobb és hatalmasabb demokrácia felé, amelyik a politikai hatalmat a gazdasági erőben, műveltségben, erkölcsi értékben és felelősségérzetben emelkedő nép kezébe rakja le.

A kérdés csak az: lépést tart-e a társadalmi fejlődés a politikai fejlődéssel? Helyesebben: a társadalmi fejlődés előzi-e meg emezt? Följutnak-e a társadalmi fejlődés megfelelő polcára azok a néprétegek, amelyek részt nyernek a nemzet sorsának intézésében, vagy pedig a politikai fejlődés előzi meg annak szükségszerű társadalmi előfeltételeit s a demokrácia politikai formái nyernek erre meg nem érett rétegekre is alkalmazást?

Kizárólag ettől függ: a szabadság, közjólét, fölvilágosodás és nemzeti nagyság ügyét, a valódi haladást szolgálja-e a demokrácia, vagy pedig, avatatlan kezekre bízva nemzetek és államok sorsát, lejárhatja a szabad intézményeket, züllést, veszélyt hoz az országra s retrograd irányzatok számára készíti elő a talajt. Már pedig, ha ebből a szempontból vizsgáljuk a dolgot, az összes kultúrnemzeteknél azt kell látnunk, hogy bármily hatalmas volt is az általános műveltség és a közjólét fejlődése, meg-nem jutottunk el a társadalmi fejlődésnek arra a fokára, amely megbírja a teljes, a korlátlan politikai demokráciát.

Áll ez még Angliára nézve is: pedig sehol a világon nem volt a társadalmi fejlődés olyan erőteljes és nem tartott a politikai átalakulás annyira lépést a nép anyagi és szellemi színvonalának emelkedésével. Sehol az alsó néposztály összes életviszonyai nem mentek át olyan rohamos átalakuláson, mint az utolsó félszázad alatt Angliában. Ha még a múlt század 40-es éveiben is az angol munkásosztály szolgáltatta a nyomor, az elvadul as, az elhagyottság, a züllés legretentőbb példáit, ma az angol munkás keresete, ruházata, megjelenése, lakása, kulturális igényei, szóval egész életrendje szempontjából a kontinentális proletariátus zömének messze fölötte áll. Az az önkormányzat, amelyet hatalmas munkásegyesületeiben legéletbevágóbb érdekeinek gondozása körül gyakorol, a közéletnek minden másnál célszerűbb iskolája, a többi társadalmi

osztályokkal való érintkezése pedig forma és tartalom tekintetében sokkalta jobban megközelíti a valódi demokrácia postulatumait, mint bárhol a kontinensen. Nagyobb, erőteljesebb, általánosabb tehát a társadalmi emelkedés Angliában, mint Európa bármely más államában. A politikai átalakulás ellenben ennek dacára fokozottabb, óvatosabb. Az 1832-iki reformbill abszolúte kizárja a politikai háta lomból a szegényebb osztályokat. 1867-ig kizárólag a középosztály bírt politikai jogokkal s a választók az összes férfi népességnek sokkal kisebb hányadát tették, mint minálunk. Csak 1867-ben nyertek választójogot a városi kerületekben lakó munkások, - 1885-ben a vidéki kerületek munkásai. Nagy számban, de nem valamennyien, mert választójoggal csakis azok bírnak ma is, akik állandó otthonnal, külön lakással rendelkeznek, úgy hogy az angol választók száma a nagykorú férfi népességnek csak mintegy $\frac{2}{3}$ -a.

Nincs tehát a szó teljes értelmében vett általános választójog ma sem Angliában, csak az állandó keresettel bíró, rendezettebb existenciákra terjed ki az és mégis még Angliában is úgy látszik, mintha a politikai fejlődés gyorsabb lett volna, mint amit a társadalmi fejlődés megbírhathott. A nemzet műveltebb rétegeinek nagy zöme mindjobban elfordul a ma többségben levő politikai irányzattól. Az angol intelligencia fölfogása, vezetőképesége, politikai gondolatvilága mindjobban elveszti a nemzet sorsára gyakorolt befolyását, s a viszonyok nyomása alatt mindinkább folyamodnak a radikális demagógia jelszavaihoz és fogásaihoz az angol konzervatívok is.

Mindez már is érezteti hatását, s aki gondos figyelemmel kíséri e nagy nemzet közéletét, nem hunyhat szemet a hanyatlásnak számos aggasztó jele előtt. Lényegesen veszített az angol közélet belső tartalmából, alászállott a vezetők államférfiúi színvonala, nőtt a demagóg eszközök, a jelszavak hatalma s a nagy nemzeti érdekek előrelátó, következetes gondozására irányuló felelősség-érzet helyét mindjobban a tömegek kegyének keresése foglalja el.

Csodálatos, hogy ez a jelenség még sokkal erősebben nyilvánul a modern demokrácia őshazájában, Északamerikában. Az Egyesült-Államok betelepítésének körülményei természetesen hozták létre a teljes politikai demokráciát. Az első kivándorlók egyénisége s az új hazában kifejlődő összes életviszonyai természetes produktuma gyanánt valósult meg a politikai demokrácia, amely kifogástalanul működött az első idők egyszerű viszonyai között.

Csak a függetlenségi harc után áll be a változás. Előbb alig észrevehetően, majd az Egyesült-Államok rohamos fejlődésével mind gyorsabban. A modern gazdasági fejlődés, a meseszerű gyorsasággal életre kelő nagy városok komplikált életviszonyai, a rohamos meggazdagodás kápráztató példái s a mind általánosabb vad hajsza pénz és ezzel járó hatalom után, végre a bevándorlás, amely a világ minden sarkából odaseregglő milliók vegyes embertömeget juttatja politikai jogok birtokába, fenekestül fölforgatja az ősi amerikai demokrácia minden előfeltételét. Új törekvések, új szennvedélyek érvényesülnek a közéletben. Reászakadnak egy rohamosan fejlődő világhatalom életének összes problémái. Mindez új tért nyit a politikai stréber előtt, aki a gazdasági fejlődés nyújtotta óriási pénzösszegekben s a szavazat joggal fölruházott újabb és gyengébb elemek millióiban alkalmas eszközt nyer vállalkozásai számára. Az amerikai demokrácia eredeti képétől mindjobban eltávolodik. Az ámitással és korrupcióval dolgozó kalandor alakja mindjobban előtérbe lép s a társadalom színe-java elkedvetlenedve fordít hátat a közéletnek. A politikus szó jóformán becsületsértés számba megy s hogy egyebet ne említsünk, a legutóbbi elnökválasztási harc olyan megdöbbentő világot vet e nagy nemzet közéletére s annak vezetőire, amelynek egy kis magábaszállásra kellene Indítania a mi radikálisaink önérzetes csapatát.

Amerikát közéletének ez a sivársága és romlottsága nem fogja tönkre tenni. Nagy, egységes nemzet, amelynek társadalmában oly óriási életerő lüktet, a legnyomorúságosabb politika hátrányait is könnyen kiheverheti. Nehezebb viszonyok között élő, bel- és kül-ellenségtől körülvelt gyengébb nemzetek azonban az ilyen közélet luxusát nem engedhetik meg maguknak s a becsületes és megfontolt politikai vezetést nem nélkülözhetik. Mivé tenné őket az a korlátlan demokrácia, amelyik még a gazdag, művelt, önérzetes amerikai társadalomban is ilyen gyümölcsöket terem!

Nem kevésbé tanulságos a politikai demokrácia hatása Franciaországban. A francia szabadelvűség vezetői nagyon hamar gyógyultak a nagy forradalom radikalizmusából. Nem is csoda. A terreur a népszabadság álmát álmodóknak keserves leckét adott. A társadalom értelmesebb rétegeire kívánta tehát a múlt század első felében a politikai jogokat korlátozni az egész francia szabadelvű közvélemény s messze túllöve a célon olyan magas cenzust alított föl, amelyik a nemzet nagy zömét elidegenítette a parlament-

tői s mesterkéltséggel, a nemzet talajában erőteljes gyökerekkel nem bíró üvegházi növénynek tette az alkotmányos életet. Ez állapottal szemben a mérsékelt cenzust óhajtó parlamenti ellenzék hozza létre a februári forradalmat. Mint rendesen, a külvárosok tettekre kész proletariátusa küzd az azt ki s az így pütkösdi királysághoz jutott radikálisok proklamálják az általános szavazati jogot. A magot ők vetik el, a termést Napoleon aratja le s a cezarizmus közel 20 esztendőn keresztül játsza ki a tömegeket, az általános szavazati jogot a fölvilágosodott középosztály szabadelvű törekvései ellen. Csak Napóleon uralmának siralmas összeroppanása s az a borzalmas kár, szegény és veszély, amit ő hozott a francia nemzetre, változtat ezen a helyzeten.

E percben, a nemzeti megpróbáltatás és megaláztatás napjaiban önkéntelenül természetes vezetői felé fordul a nép bizalma s a kerületek nagy többsége, nem sokat törődve politikai hitvallásukkal, azokat választja meg, akik közelükben élve kiérdemelték személyes ragaszkodásukat és bizalmukat. A harmadik köztársaság első parlamentjébe nagy számmal jutnak be a francia társadalom kiválóságai úgy a monarchikus, mint a republikánus táborból. De ez nem tart soká. Minden újabb választásnál mindjobban kiszorítja őket a reakción árius és ultraradikális demagógia.

Ezek között foly a küzdelem sokáig kétes eredménnyel. Mint Boulanger kalandja is mutatta, kiolthatatlan vágy szunnyad a francia nép széles rétegeiben ki- és befelé imponáló katonai autokrácia után. Trón, oltár és katonai dicsőség együtt könnyen megszerezhető volna a többséget s Franciaországot újabb monarchikus kalandtól alighanem csak a különböző dinasztiák egymást ellensúlyozó versengése mentette meg.

Csak lassanként változik a helyzet. A republikánus kormányzat változatlan merevségben tartja fenn az állami mindenhatóságot és a centralizációt. Párturalmának cinizmusa szempontjából bátran kiállja a versenyt a második császársággal s az államhatalom állandó és következetes nyomása megtermi gyümölcseit. A monarchikus pártok mind kisebb térre szorulnak a francia parlamentben s a szélső radikális és szocialista csoportok mindjobban magukhoz ragadják a vezetést. Szerepök a republikánus többségkebelében mindinkább prédominai. A műveltebb, tartalmasabb és szabadságszeretőbb elem mindjobban háttérbe szorul. A francia társadalom elite-je, a szabadelvű francia középosztály kitűnőségei

előtt a politikai érvényesülés útja teljesen elzáratik. A legszélsőbb demagógia legdurvább eszközeivel dolgozó csoportok egymás közötti intrikálása és marakodása irányítja a francia nemzet sorsát és juttatja a kormányt kevés kivétellel igen alacsony színvonalon álló politikusok kezébe.

Legkedvezőbb körülmények között Németországban valósult meg az általános szavazatjog intézménye. Magas műveltségű, konszolidált viszonyok között élő, egységes nemzet kebelében, amelynek társadalmi és állami fejlődése a múltban is aránylag kevés rázkódtatást szenvedett.

Több erőforrással rendelkezik és kevesebb veszélynek van kitéve az államrend és társadalmi béke Németországban, mint bárhol egyebütt; rendszeretet, törvény és hatóság tisztelete erősebb gyökeret vert a német népben, mint a kontinens többi nemzetében. Mindenekfölött pedig Németország a parlamentáris kormányzati formát nem ismeri; a parlamenti élet viszontagságai a kormányzat irányára s a nemzet sorsának intézésére közvetlen befolyással nem bírnak s a parlament minden válsága között ennek betegségével és gyengeségével szemben erős támaszt nyújt a nemzeti élet szilárdságának és akcióképességének a parlamenti befolyásoktól független dinasztikus alapokon szervezett végrehajtó hatalom.

Ezeknek a körülményeknek köszönhető, hogy a német parlamentarizmusnak az általános szavazatjog okozta elernyedése nem ütött a nemzeti organizmuson mélyebb sebeket. Azt azonban felesleges volna e lapok olvasói előtt részleteznem, hogy az általános szavazatjog magára a német parlamentarizmusra minő hátrányos befolyást gyakorolt. Egyik értekezésünkben bonckés alá vettük a választójognak a német parlament pártviszonyaira gyakorolt befolyását. E fejtegetések ismétlésével nem fárasztom most az olvasót, csak utalok azok eredményeire: az általános szavazatjog megsemmisítette a nagy német fölvilágosodott középosztály politikai befolyását. Választásról választásra jobban megőrlötte azokat a pártokat, amelyekben a német intelligencia tisztultabb, magasabb, a szabadság s a nagy nemzeti érdekek iránt helyesebb érzékkel bíró elemei jutottak volna érvényesülésre, úgy hogy ezek a német képviselőháznak mindössze 14.6%-át foglalják el s mindjobban eltörpülnek a kisebb reakcionárius és radikális csoportok tarka seregével szemben. Ezek között két nagy, egységes, jól fe-

gyelmezett tábor képviselőit küldi vissza az általános szavazatjog mind nagyobb tömegekben: a szociáldemokratákat és a klerikálisokat, úgy hogy e két párt a protestáns Németországban is a képviselőház többségét alkotja, katolikus tartományok képviselőinek pedig (s ebben a tekintetben Belgium példája tökéletesen ugyanazt a képet mutatja föl, mint a katolikus német tartományoké) $\frac{3}{4}$ -e a klerikális vagy a szociáldemokrata párthoz tartozik.

Németország példája is azt bizonyítja tehát, hogy még a német társadalom kedvező viszonyai között is az általános szavazatjog megsemmisíti az intelligencia politikai hatalmát, a szélsőségek tömegébe fojtja a renddel párosult valódi szabadságot és föl vil ágosodást szolgáló szabadelvű irányt s olyan parlamentet hoz létre, amelyik elvi és személyi tekintetben merőben képtelen arra, hogy átvegye és sikeresen intézze egy nagy nemzet kormányzatát.

Németországban is egy nagy autokrata zúdította az általános szavazatjog özönvizét a parlamentre, hogy tehetetlenségre kárhóztassa a középosztály liberalizmusát. Ezzel a cézzal dobta Bismarck az általános szavazatjog jelszavát az ámuló Németország szemébe. E célt el is érte, de azután magukkal ragadták őt a föl-szabadított démonok s az általános szavazatjogból kikerült német parlament szélső pártjainak az állammal, a nemzeti közérdekkel nem számoló törekvései nem egyszer vetettek gáncsot a német birodalom intézőinek.

Egyszer, rendkívüli körülmények ügyes fölhasználásával sikerült Bülownak német nemzeti blokkba egyesíteni s a klerikális és szociáldemokrata pártokkal szemben győzelemre vinni a német polgári pártokat. Ez a siker is ephemernek bizonyult. A Bülow-féle blokk már csak a történelemé s az ezáltal egy pillanatra megszakított fejlődés a radikális és reakciónárius extrém irányzatok felé újból folytatja diadalútját tovább.

Ha ilyen viszonyokat eredményezett az általános szavazatjog Németországban, csodálkozhatunk-e, hogy hatása Ausztriának annyival bonyolultabb és kedvezőtlenebb viszonyai között még sokkalta siralmasabb? %Két cikkben (mind a kettő helyet nyert e könyvben) foglalkoztunk behatóan az osztrák választások eredményeivel. Ismétlésekbe itt sem bocsátkozom s az ott részletesen felsorolt tényekre utalva, egyszerűen konstatom, hogy:

1. Az általános szavazatjog az egyes népfajok képviseltetési arányát csak annyiban módosította, hogy a német kerületek tete-

mes részét internacionális szociáldemokraták kezére juttatta, míg a többi népfajok szociáldemokrata képviselői egyúttal nacionalista jelleget is vettek föl.[^] Az egyes népfajok kebelében azonban háttérbe szorította a mérsékeltebb, békülékenyebb elemeket az extrem irányzatok javára; kiélesítette a nemzetiségi ellentéteket; szenvedélyesebbé, durvábbá tette köztük a súrlódásokat.

2. Minden népfajnál, *de különösen a műveltebbeknél* háttérbe szorította az intelligencia fölfogását és elveit képviselő mérsékeltebb pártokat a demagógia nyersebb eszközeivel dolgozó szélső irányzatokkal szemben, úgy hogy a német képviselőknek 19%-a, a cseheknek 14%-a tartozik csupán a fölvilágosodottabb, mérsékeltebb, politikailag érettebb irányzatok táborába, 29, illetőleg 61 %-a radikális és nacionalista túlzó, 19, illetőleg 25% a szociáldemokrata s a németeknek 33%-a keresztényszocialista.

3. Személyi rátermetség, politikai tanulmány és iskolázottság szempontjából a képviselőházat minden képzeletet felülmúlóan nyomorúságos színvonalra süllyesztette le. Az összes képviselőknek alig fele végzett felsőbb iskolát és megy művelt ember számba s ezek nagyobb része is a kevésbé művelt népfajokhoz tartozik.

A helyzet éppen a műveltebb németeknél és cseheknel még az átlagnál is vigasztalanabb. Ezeknél a főiskolát végzett képviselők száma az összes képviselők egyharmadát alig haladja meg. De még ezeknek a műveltebb elemeknek is politikai iskolázottsága és súlya egész jelentéktelen. Alig találunk köztük olyanokra, akik egy nemzet politikai életének vezetésére különösebb hivatottsággal bírnának s az osztrák társadalom azon jeleseinek hosszú sorozata, akiket előtanulmányaik, tehetségeik, politikai múltjuk az osztrák politika irányítására, ez ország kormányzására predesztinálnának, az általános szavazatjog behozatala óta teljesen kiszorult a parlamentből vagy legföljebb a felsőházba vonulva tartja meg politikai szereplésének némi maradványait.

Akár pártjainak programját s a működésüket irányító politikai célokat és törekvéseket tekintjük, akár a szerepet játszó személyek egyéni kvalitásait, százalmas torzképe az osztrák képviselőház a parlamentnek; nem alkalmas semmi egyébre, mint-hogy nevetség tárgyává tegye, lejárassa, kompromittálja a szabad alkotmányosság intézményeit és züllésnek vigye azt a nemzetet, amelyik politikai életének ilyen központja, törekvéseinek ilyen expenense, önkormányzatának ilyen irányítója van.

Hasonlítsuk össze a 60-as és 70-es évek osztrák képviselőházát a mostanival. Akár a pártok elvi irányzatait tekintsük, akár a vezető egyéneket, a súlyedés, a pusztulás megdöbbentő képe tárul elénk.

És sehol nincs egy vigasztaló momentum, amely kárpótolna az elvesztettekért.

Sokan hitték, hogy a meddő nemzetiségi civakodásokat fogja eltemetni a tömegek érdekeit képviselő «népparlament». Hiú remény. Csak egyes nagy városok ipari proletariátusát ragadták magukkal az osztályharcz internacionális jelszavai. Mindenütt másutt vibráló erővel élnek a köznép lelkében is a nemzeti törekvések, lüktetnek a faji gyűlölködés szenvedélyei. A nép bizalmához, a népparlamentbe való mandátumhoz vivő út nemcsak az éhes gyomor, de a nemzeti gyűlölség indulat-skáláján is keresztül vezet.

Az osztálygyűlölet szépen megfér a nemzeti gyűlölettel. A szocialista demagógia a nacionalista izgatással megható egyetértésben egyesül. Legfőljebb azzal a különbséggel, hogy előrehaladottabb fajok nemzeti öntudatára zsidbasztólag hat a nemzetközi szociáldemokrácia, a kultúra alacsonyabb fokán lévő fajoknál ellenben a legszélső nacionalizmus mezébe kell bújni a szocializmusnak is. Az erőviszonyok tehát a műveletlenebb, kisebb, excentrikusabb nemzetiségek javára tolódnak el.

Fokozza ezt a hatást az a körülmény, hogy legalább kezdetben a relative műveltebb fajoknál érvényesül egész erővel a demagógia hatalma. Ott söpri el azonnal az intelligenciát. A gazdaságilag fejlettebb s aránylag műveltebb német és cseh köznép dobja magát minden fönntartás nélkül a legszélső demagógia karjaiba. Ez választ előszeretettel olyanokat, akik műveltségi fokukat tekintve, maguk is a köznéphez tartoznak. Gazdaságilag gyengébb, elmaradottabb, excentrikusabb nemzetiségek legalább ideig-óráig megmaradnak az intelligencia befolyása alatt s ezek sorából választják képviselőiket, úgy hogy nemcsak a lengyel, de a ruthén, délszláv és román képviselők is átlag magasabb műveltségi fokhoz tartoznak, mint a németek és a csehek. Ez a körülmény is a kisebb, elmaradottabb, excentrikusabb nemzetiségnek legalább ideig-óráig bizonyos fölényt biztosít.

Mindent egybevetve a nemzeti politika s a parlamentarizmus reménytelen, végleges csődjének képe tárul szemünk elé Ausztriának a mieinkhez annyira hasonló viszonyai között. Az általános

szavazatjog teljesen tönkretette az intelligencia hatalmát; éppen a műveltebb népfajok politikai vezetésétől megfosztotta azt; nagyra nevelt minden centrifugális, romboló szélső irányzatot; kizárt a házból minden kiválóságot s olyan képviselőházat eredményezett, amely abszolúte lehetetlenséggé teszi a parlamentáris kormányformát s az alkotmányos formák közötti öntudatos, komoly, sikeres nemzeti politikát.

Rezumáljuk a külföld tanulságait: Széles e világon jelentékeny haladás mutatkozik a valódi demokrácia felé. Fejlődik a népek egyetemének anyagi, szellemi és erkölcsi ereje. Hatalmas léptekkel közelednek a művelt nemzetek az általános vagyonosodás és műveltség azon fokához, amely megvalósíthatóvá teszi a politikai értelemben vett nemzeti demokráciát. Közeledünk ehhez az ideálhoz, de sehol nem értük még el azt s a valóban általános szavazatjognak elhamarkodott megvalósítása mindenütt, kivétel nélkül megbosszulta magát. Még Anglia legkifejlettebb társadalmá sem bírja meg baj nélkül a demokráciának ott megvalósított korlátoltabb fokát sem, a korlátlan demokrácia pedig a korrupció és demagóg stréberség szomorú színterévé tette az Egyesült-Államok és Franciaország közéletét. Elkedvetlenítette vagy kizárta abból e két nagy nemzet társadalmának legértékesebb elemeit, politikai tehetetlenségre kárhóztatta a német nemzet hatalmas intelligenciáját, Ausztriában pedig olyan kétségbeejtően siralmas állapotokat teremtett, amelyekhez hasonló helyzet egyszerűen nemzeti öngyilkosság volna mi reánk nézve.

Valamely nemzet parlamentje csak akkor felelhet meg hivatásának, ha pártjainak programjában a legműveltebb, az államélet problémáinak, a nemzet nagy érdekeinek helyes megítélésére legalkalmasabb elemek fölfogása, meggyőződése jut kifejezésre s ha akcióképes, nagy pártok élén a nemzet legkiválóbb, politikai vezetésre leghivatottabb emberei irányítják a közéletet. A parlamentáris kormányforma csak akkor szolgálhat a haladás, fölvilágosodás, szabadság és nemzeti nagyság javára, ha a nemzet szellemi elite-jének kezébe juttatja a hatalmat.

Hamis csapásra viszi a nemzet önkormányzatát s lejáratja a parlamentarizmust minden olyan választójog, amely a nemzeti politika céljainak, irányának, elveinek megállapítását nem az értelmiség kezébe teszi le s nem a legkiválóbb államférfiakat juttatja a nemzeti közélet élére.

Már pedig az egész világ tapasztalata mutatja, hogy a valódi általános szavazatjog ma még fordítva végzi el ezt a kettős szelekciót.

Nem is tagadja azt ma már senki sem, aki nem tartja méltóságán alul levőnek a tényekkel, az élet tanításával való foglalkozást, hogy mindenütt a parlamentarizmus sülyedésével járt együtt annak behozatala. Persze a történelem-bölcsész lelkingugalmával szokás erre megjegyezni, hogy hiába, az emberi intézmények nem tartanak örökké., a parlamentarizmus is lejárja magát.

Hát ezt a vigasztalást akkor sem tudnám valami nagy lelkingugalommal fogadni, ha végzetem valamelyik nagy kultumemet fiává tett volna. Mert hiszen minden eddig ismert kormányforma között a renddel párosult szabadság, a fölvilágosodás, a nemzetek szabad fejlődésének ügyét legcélszerűbben a parlamenti kormányzat szolgálja. Mint minden emberi intézménynek, van számos árnyoldala ennek is, de azért nem ismerünk mást, ami azt csak félig-meddig is pótolni képes volna. De akkor mégis, (némi vigasztalást le lehetnénk abban a gondolatban, hogy nagy nemzetek életerejére minden jogi formánál nagyobb hatalom, elpusztíthatatlan élő valóság, amely diadalmasan fogja túlélni alkotmányos intézményeinek válságait.

De mi nem angolok, németek vagy franciák, hanem magyarok vagyunk; ennek a maroknyi nemzetnek tagjai, amelyik csak parlamentjében élhet nemzeti életet, érvényesítheti saját akarátát. Nekünk nemzeti létünk függ parlamentarizmusunk virágzásától. Nemzeti létünk elpusztulásáért pedig nem kárpótolhat a kerek világon semmi sem.

Ha magyarok akarunk maradni, ha mint nemzet akarunk élni, a magyar parlamentáris kormányzatot fenn kell tartanunk s a tekintély, megbecsültetés és hatalom mind magasabb polcára kell fölemelnünk, mert a mi nemzeti létünknek, a mi nemzeti cselekvésünknek egyedüli exponense ez s ha parlamentarizmusunk gyogyíthatatlan betegségbe esik, a nemzet pusztul belé.

Ezzel a ténnyel s az ebből merített gyótró aggodalommal szemben semmiféle történelem-filozófia, semmiféle külföldi példa nem nyújt vigasztalást. S ha él még bennünk őseink hazafiságának és államalkotó erejének egyetlen szikrája, akkor nemzeti életünk minden problémájánál s ennél az alapvető kérdésnél inkább, mint bármely másnál, az az egyetlen szempont kell, hogy irány-

adó legyen reánk nézve: mivel szilárdítjuk, erősítjük, tesszük hatékonyabbá a magyar parlamentarizmusban nyilvánuló nemzeti önrendelkezési jogot?

Ez a nagy irányadó szempont kettős föladat elé állít bennünket: Egyfelől mentől szélesebb alapot kell vetnünk a nemzeti önkormányzatnak. Biztosítanunk kell annak számára mentől szélesebb rétegek tevékeny rokonszenvét. Jogot és felelősséget kell adnunk a nemzet egyeteme mentől nagyobb részének. Másfelől azonban meg kell azon a határon államink, amelyen túllépve, erre ma még meg nem érett tömegek kezébe tennők le a nemzet sorsának intézését s a tömegek hiszékenységgel, illúzióival, szenvedélyeivel visszaelő kalandoroknak szolgáltatnék ki a nemzetet.

Sokszor halljuk a szemrehányást: nagy mulasztás volt mit sem tenni e téren 1867 óta. Tökéletesen igaz. Nagy és súlyos mulasztás terhe nyomja mindannyiunk lelkét. Azért is, mert mit sem tettünk a választójog fokozatos kiterjesztése körül. De nem főleg ezért. Elsősorban azért, mert abban az irányban nem teljesítettük hivatásunkat, hogy megteremtjük a valódi demokrácia természetes el őf őltét, mert elmulasztottuk azokat a kötelességeket, amelyek a nép szélesebb rétegeinek anyagi és kulturális haladása, főleg pedig politikai nevelése terén hárultak volna reánk.

Bárki mit mondjon is: az alsóbb néposztályok kereseti viszonyai szempontjából igen nagy a haladás. A munkabérek óriási emelkedése módot nyújtana reá, hogy megvalósítsuk a politikai nagykorúságra érett valódi demokrácia előfeltételeit. De vajjon megtörténik-e csak csekély része is mindannak, ami szükséges volna, ha azt akarjuk, hogy a munkásosztály valóban javára fordítsa a magasabb munkabér előnyeit? Foglalkozunk-e úgy, amint kellene, a munkásosztály megélhetési viszonyaival? Történt-e a budapesti botrányos lakásviszonyok megszüntetésére csak félig-meddig is hatékony intézkedés? Megadjuk-e a munkásnak a tisztességes emberi és családi életnek előfeltételeit, amelyek nélkül hiába kívánjuk tőle, hogy magasabb és tisztultabb igények kielégítésére fordítsa emelkedő jövedelmét. Hát nem a mi indolenciánk kényszeríti-e reá, hogy csapszékek bűzhödő légkörében saját vesztére s a közérdek kárára költse el keresetét?

Menjünk tovább. Tettünk-e eleget a kultúra terjesztése terén? Mindaz, ami az általános műveltség terjesztésére fordított, jart-e a hozott áldozatokkal csak némileg is arányban álló ered-

ménnyel? Állami intézeteink nagy része nem áll-e nagyon messze a joggal megkívánható színvonal alatt? Nem költünk-e milliókat részben minden kritikán aluli felekezeti iskoláknak fölségélyezésére s üdvös működésre képtelen tanítók fizetésének kiegészítésére? És vajjon, az első mélyreható kísérletet, amely a népnevelés alapos javításának előfeltételeként állami képesítő vizsgától tette volna függővé a tanítói oklevelet, nem söpörte-e el egy kormányváltozás? Mert minden jónak legnagyobb ellensége a jobb.

S végül, ami talán mindennél fontosabb: betöltötte-e a magyar intelligencia csak némi csekély részben is azt a nevelő és vezető hivatást, amelyet minden nemzeti társadalom műveltebb rétegeinek teljesíteniük kell, ha méltóknak akarnak bizonyulni a szabad alkotmányosság áldásaira?

A magyar népet olyan magas intelligenciával és erős ítélőképességgel áldotta meg a jó Isten, amely a fölvilágosít és, a tanácsadás, a vezetés munkáját az élet minden viszonyai között könnyű és hálás feladattá teszi. Olyan csekély fáradságba kerül és olyan bőven termi áldásos gyümölcsét! És – közvetlen tapasztalásból beszélek – mindenütt, ahol a helyzet még el nem fajult, a hazánkban lakó nem magyar ajkú nép is fogékony lélekkel és hálás szívvel közeledik azokhoz, akikben az élet minden viszonyai között jó barátokra és megbízható tanácsadóra talál. A magyar intelligencia tudta volna és tudná őket vezetni ma is. Egy kis következetes gondozással ellensúlyozni tudná a demagógia ámitásait. Az volna a haladás útja, ez lenne tettekben nyilvánuló demokrácia, ezzel tennők demokratikus intézmények számára alkalmassá a talajt s éppen ez az, amiben nem ütjük meg a mértéket és olyan siralmasan kihúzzuk magunkat az alkotmányos szabadsággal-járó kötelességek teljesítése alól.

Ha frázisokról van szó, demokraták vagyunk mindannyian legalább is annyiban, hogy gyáván meghátrálunk mások demokratikus jelszavai előtt, de amint arra kerül a sor, hogy az életben alkalmazzuk a demokrácia követelményeit, amint a gyakorlati politikában kell érintkeznünk a néppel, a legcínikusabb göggel, lenézéssel, semmibevétellel bánik azzal, pártállására való tekintet nélkül jóformán mindenki. «Stimmvieh»-nek tekinti azt a divatos fölfogás minden táborban. Sehöl sem inkább, mint a radikálisoknál, ahol az ámitás, a hazugság és terror nemtelen fegyvereivel hajtják az «elvtárs»-t az izgatók járma alá. A nép fölvilágosítását,

politikai nevelését elhanyagolják minden oldalon; amidőn pedig üt a választás órája,; a legerkölcstlenebb korteseszközökkel igyekszik azt minden párt saját céljaira fölhasználni.

Ez a nagy mulasztás nyomja mindennél inkább vállainkat; ezért lesz nehéz felelni a történelem Ítélszéke előtt; ez teszi olyan nehezzé mai feladatunkat, amidőn a választójog reformját a nemzet sorsának kockáztatása nélkül nem halaszthatjuk tovább s egy nagy lépést kell előre tennünk, anélkül, hogy idejekorán megvalósítottuk volna a politikai jogok kiterjesztésének előfeltételeit.

Abban a tekintetben nem lehet nézeteltérés azok között, akik a magyar képviselőválasztásokat az életből ismerik, hogy az ország tetemes részében jelenlegi választóközönségünk nagy része is messze alatta áll annak az értelmi színvonalnak, amely nélkül nem képzelhető öntudatos, saját lábán járó demokrácia. Komoly politikai érvek mérlegelésére képtelen és a legkülönbözőbb, de egyaránt erkölcstelen és veszélyes politikai kortesfogások által irányított szavazatát. Etetés, itatás és megvesztegetés pártkülönség nélkül szerepel a magyar választásokon. Hatósági és egyházi nyomás, az izgatók terrorizmusa s a legvastagabb hazudozások, hitegetések és ámitások választásainknak megannyi visszataszító tünetei. Ezek középette a magyar intelligencia csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudja a jelenlegi választóközönség körében is megtartani vezető szerepét.

Ha pedig azt a további kérdést tesszük vizsgálódásunk tárgyává: kik azok, akik a választójog kiterjesztése esetén fognak politikai jogokban részesülni, úgy – fájdalom – társadalmunk több mint félszázados fejlődése csak egyetlenegy olyan tényezőt tudott életre kelteni, amelyik a politikai jogoknak gazdasági és szellemi előfeltételeivel rendelkezik. Az ipari munkásosztály ez, amelyiknek kereseti viszonyai módot nyújtanának emberhez méltó existenciára, foglalkozása s egyesületi élete kifejleszti és tágítja értelmi képességeit s ha ma sok tekintetben alatta áll is annak az értelmi és erköcsi színvonalnak, amelyre valódi modern demokrácia önjogú polgárának el kell jutnia s ha gyermeki hiszékenységgel hallgat is a szenvedélyeinek hízelgő ámitás szavára, kétségtelenül olyan értéket és erőt képvisel, amelyiknek érvényesülnie kell s amelyik a szabadság és a politikai élet nevelő hatása alatt fejlődni fog és *idővel be* fogja váltani a hozzáfűzött reményeket.

Ez az egy olyan tényező, amelyik, ha újabb harcot, súrlódást,

nehézségeket hoz is közéletünkbe, de pozitív erőgyarapodást jelent. A leendő választók nagy zöme ellenben, – tisztelet a kivételeknek – a legjobb esetben is a jelenlegi választók legkevesebb politikai érettséggel bíró részéhez hasonlítható. A szavazati jognak kiterjesztése fokozni fogja tehát az ezek politikai szereplésével máris együttjáró bajokat, nehézségeket és visszataszító jelenségeket s ha egyszerre rázúdítjuk az államéletre a felnőtt férfilakosság egész tömegét, föltétlen bizonyossággal megkapjuk mi is azokat a jelenségeket, amelyek Ausztriában csak a parlamentarizmust teszik tönkre, minálunk megölnék magát a nemzetet.

Ha egyszerre akarunk nagy tömegeket politikai jogokkal fölruházni, ezt a nemzet legszentebb érdekeinek fölládozása nélkül csak az egyenlőség rovására tehetjük. Csakis többes szavazati jog, kúria rendszer, vagy a közvetlen és közvetett szavazás kombinálása útján menthetjük meg a műveltebb néprétegek jogos befolyását; ellenkező esetben a politikai életre ma még abszolúte meg nem érett tömegek, helyesebben az ezek hiszékenységével visszaélő felekezeti, faji és osztályizgatás ragadja kezébe a hatalmat s hoz a magyar nemzetre biztos végveszélyt.

Fájdalom, ezeket a garanciális intézményeket ellenszenvvel fogadta a közfelfogás, de azért önkéntelenül érzi ezt az igazságot jóformán minden magyar ember s hazafiúi lelkiismeretének megnyugtatósára a teljes általános szavazati jog veszélyeivel szemben egyéb garanciákat keres.

Felsősorban szerepel ezek között az írás-olvasás kelléke. Általában komoly garanciát látnak benne; az én nézetem szerint édeskeveset ér. Maga az a tény ugyanis, hogy valaki valamennyire képes írni és olvasni, egyáltalában nem nyújt garanciát, hogy az illető a műveltségnek és ítélőképességnek azzal a minimumával rendelkezik, amely politikai jogok észszerű gyakorlásához mellőzhetetlenül szükséges. Hányan vannak, kivált nemzetiségi vidékeken, olyanok, akik jól, rosszul megtanultak valamennyire írni és olvasni anélkül, hogy e képességük segélyével csak a legszerényebb mértékben is továbbfejlesztették volna értelmüket!

De meg az írás-olvasás tudásának megállapítása a gyakorlatban igen nagy nehézségekbe ütközik. Vagy olyan csekély próbát kell a választónak e tudományából kiállania (például a szavazólap kitöltése), amely teljesen értéktelen, vagy pedig valamely vizsgálófelét letennie, amely a legnagyobb mértékben aggályos diszkrécióná-

lis hatalmat ad az összeíró vagy a választást vezető közegek kezébe β jóformán azok önkényétől teszi függővé sok százezer honpolgárnak választójogát.

Végül pedig, – s ezt a körülményt különösen ajánlom mind-azok figyelmébe, akik az írni-olvasni tudók számára alapítják számításait – ez a szám már a közel jövőt tekintve is egészen illuzórius. Hiszen (mi sem könnyebb, mint a még el nem aggott férfiak nagy részét megtanítani az írás-olvasásnak itt számba jövő szerény mértékére. A legnagyobb eréllyel fognak e föladathoz látni éppen a legveszélyesebb körök, a szervezett, felekezeti, nemzetiségi és osztályharc intézői.) Tömegesen fog éppen a legaggályosabb választók száma szaporodni s arra fogunk ébredni, ha nem az első, hát a második általános választás alkalmával, hogy halomra dől az írás-olvasás kritériumában keresett minden garancia.

A második garancia kellék az állandó külön lakás föltétele. Fájdalom, a mi viszonyaink között ez is nagyon nehezen alkalmazható. Vidéken, mezőgazdasággal foglalkozó népesség között igazán csak az útszéli csavargónak, nincs állandó lakása; nagyobb városainkban, főleg Budapesten tartózkodó iparos népességünk pedig olyan vigasztalan lakásviszonyok között él, hogy jóravaló ipari munkásaink nagy részének lakása jó részben a viszonyok kényszere folytán a legrimitívebb igényeknek is messze alatta marad.

A mezőgazdasági munkásosztály gyöngébb elemei is szavazati joghoz jutnának tehát az állandó különlakás kritériuma alapján, míg ugyanez a rendelkezés kizárná a politikai jogokból az ipari munkásosztály javának tetemes részét is.

Ebből a viláért sem következik az, hogy ejtsük el ezt a kritériumot. Ellenkezőleg: azon az igazságon, hogy a nagyvárosi népesség egész sorsára, gondolat- és érzelemvilágára irányadó befolyást gyakorol, ha tisztességes otthonnal rendelkezik, az a szomorú tény mit sem változtathat, hogy a mi nagyvárosi munkásosztályunk ma még a megelégedett emberi egzisztencia ezen nélkülözhetetlen előfeltételével sem bír. E körülménynek a választójog megállapításánál való tekintetbe vétele nemcsak érdemileg indokolt, de abból a szempontból is helyes, hogy további impulzust adhat a munkásosztály lakásviszonyainak javítására. Hanem le kell belőle vonnunk azt a konzekvenciát, hogy a lakás, mint garancia kellék faluhelyen nem elég hatékony, városokban pedig olyan korrektívumra szorul, amelyik a rendes foglalkozással bíró

képzett ipari munkásnak megfelelő lakás hiányában is biztosítsa a választójogot.

Sokkal fontosabb és hatékonyabb kritériumokat kell tehát keresnünk, hogyha az általános szavazati jog okozta biztos zülléstől és elbukástól meg akarjuk menteni a nemzetet.

Ezek egyike a magasabb korhatár.

Különös, hogy az utolsó 120 esztendő alatt gombamódra elszaporodott alkotmányok gyakran állapítottak meg magasabb korhatárt a passzív választójog szempontjából, de a nagykorúságot meghaladó korhatárhoz tudtommal sehol nem kötötték az aktív választójogot. Nem idegen a magasabb korhatár fogalma a törvényhozók előtt, de csodálatosképpen a passzív választójognál alkalmazták azt, ahol hatálytalan s nem az aktívnál, ahol eredményt értek volna el vele.

Hogyan áll ugyanis a dolog? Nagy átlagokban beszélve, az emberek zömére vonatkoztatva, kétségtelen igaz: a magasabb korral járó több élettapasztalat megfontoltabbakká, higgadtabbakká teszi az embereket, erősíti Ítéloképességüket. A 20 éves emberek zöme hevesebb, izgathatóbb, megfontolatlanabb lesz, mint a 30 éveseké, ezeké pedig, mint a 40 éveseké. Csak meglett emberből álló választóközönség föltétlenül több átlagos józan ítéloképességgel és politikai érettséggel fog tehát bírni, mint a 20 éveseké.

Mindenféle vérmérséklettel, jelleggel, gondolkodásmóddal bíró egyes emberek azonban találhatók minden korosztályban. Éppen úgy akad megfontolt, higgadt, érett gondolkodású a 20 évesek között, mint szenvedélyes, fölizgatható, könnyelmű politikus az aggastyánok soraiban. Hiába kötjük tehát bárminő korhatárhoz a passzív választójogot. Ha a választók többsége szélsőségre hajlik, a szenvedély hangját követi, minden korosztályban fog találni neki megfelelő képviselőt.

Ha tehát azt akarjuk, amint joggal akarhatjuk, hogy a nemzet törvényhozásában érvényesüljön a több élettapasztalattal járó nagyobb higgadság és érettebb megfontolás, akkor az aktív választójogot kell magasabb korhatárhoz kötnünk.

Ha 30 évhez kötjük azt, úgy nézetem szerint egyáltalán nem érhet az a szemrehányás, hogy kizárjuk a politikai jogokból az erőteljesebb, energikusabb, fiatalabb elemet. A 40 éven aluli férfinak előtte áll még az élet, teljes erőben lüktet benne az embert előre hajtó életerő s normális viszonyok között sokkal a 40 év

után mutatkoznak egészséges férfiúban az energia és cselekvési vágy gyengülésének első nyomai. Másrészt pedig mi sem természetesebb, mint hogy ha az állam megkívánja polgáraitól, hogy vegyenek némi oktatást az élet iskolájából, szerezzenek saját magánéletükben némi élettapasztalatot, tanuljanak a körülöttük lefolyó események nyitott könyvéből, mielőtt irányítólag szólnának bele nemzetek sorsának intézésébe.

Hiszen, amint egyszer abból a helyes elvből indulunk ki, - s ezt Magyarországon egy-két ultraradikális ábrándozón kívül senki sem vonja kétségbe, - hogynem velünk született jog, a választójog, hanem megbízatás, amelyet azoknak ad az állam, akiket erre méltóknak ítélni sem természetesebb, mint hogy ha akkor, amidőn kiterjeszti ezt a megbízatást mindazokra, akik az elemi műveltségnek minden honpolgárra nézve hozzáférhető mértékét megszerzték, ennek kiegészítése gyanánt a valamivel érettebb korrallal járó nagyobb ítélőképességgel kívánja meg az állam azoktól, akik magas műveltséget nem szerezhettek.

Nem támadható meg ez az álláspont a legradikálisabb általános szavazójog elvi alapjáról sem. Hiszen olyan kritérium ez, amely mindenkivel és minden társadalmi osztállyal szemben érvényesül, úgy hogy nem érinti a társadalmi osztályok relatív erőviszonyát, nem jelent hátrányt a proletariátusra nézve, hanem a választók minden osztályából egyaránt eliminálja azokat az elemeket, amelyek politikai jogaikkal kevésbé érett fölfogással élnének. Ezzel pedig nemcsak a közérdeknek tesz szolgálatot, hanem a jól fölfogott osztályérdeknek is.

Végül talán meglepően hangzik, de kétségtelen tény, hogy a világegyetem olyan nagy" változás ez a jelenlegi állapottal szemben, mint első tekintetre gondolnók. Mert hiszen igaz, hogy ma papirosra a 20 éves kor már megadja a választójogot. De mai cenzusos rendszerünk mellett eltekintve azon nagyobb műveltségűektől, akik számára 24 éves korrallal meg lehetne adni jövőre is a választójogot, csakis azok jutnak fiatal korban a választói névjegyzékbe, akiket kora ifjúságukban önálló vagyonhoz juttat szüleik halála, vagy valamely más kivételes eset. Úgy, hogy - s erről meggyőződhetik mindenki, ha valamely választókerület névjegyzékét átlapozza - különösen faluhelyen a 30 évesnél fiatalabb választók száma az összes választók számának csekély hányadát teszi.

A 30 éves kor mellett második garancia gyanánt megfelelő

értelmi kvalifikációt: a 6 osztályú népiskola elvégzését kell megkívánnunk. Megfelelően szervezett 6 osztályú népiskolának vagy ezzel legalább is egyenlő értékű más tanintézetnek sikeres elvégzése kétségtelenül fejleszti annyira az értelmet s nyújt annyi módot a gondolkodásra, véleményalkotásra és továbbképzésre, hogy ebben, 30 éves életkor és állandó tisztességes kereset mellett találhatunk bizonyos megnyugvást és garanciát. Elsősorban erre kellene tehát választójogunkat alapítanunk, dacára annak, hogy népnevelési intézményeinknek eddigi állapota mellett az ország népességének csak kisebb része szerezhette meg ezt a kvalifikációt.

Népiskoláink tetemes részében nincs is rendszeres oktatás az V. és VI. osztály tárgyaiból. De ahol van is, az ezen osztályokba tartozó tankötelesek nagy része nem látogatta kellő pontossággal az iskolát s a hatodik osztály sikeres elvégzése kellő garanciát nyújtó komoly vizsgálat útján nem konstatáltatott, úgy hogy ezt a jelenlegi felnőtt lakosságnak talán csak kisebb része fogja megfelelően igazolhatni. A választójogi törvény meghozatalával kapcsolatban kell tehát népiskola-ügyünk fejlesztéséről gondoskodnunk. Komoly ellenőrzést kell szervezni abból a szempontból, hogy konstatáltassanak azok a népiskolák, amelyekben megfelelő módon tanítják a két felsőbb osztály tananyagát és akként kell a VI. osztály zárvizsgáját szervezni, hogyha választójog alapjául szolgáló végbizonyítványnak komoly értéke legyen,

Mindez végeredményeként meg fogja valósítani az általános szavazatjogot, be fogja a választóközönség soraiba juttatni a nemzeti társadalomnak nagy zömét, de hosszabb idő alatt, fokozatosan, oly módon, amely időt, tért és alkalmat nyújt a magyar intelligenciának arra, hogy a nép anyagi, szellemi, erkölcsi színvonalának emelése körül teljesítse kötelességeit.

A közbeeső időre pedig szavazatjogot kell adnunk azoknak, akik, ha nem is rendelkeznek ezzel a szellemi kvalifikációval, foglalkozásuknál, vagyoni viszonyaiknál, vagy egyéb különösebb egyéni értéküket igazoló körülményeiknél fogva (például altiszti rang a katonaságnál, hosszú szolgálat ugyanazon munkaadónál stb.) érdemeseknek látszanak erre az állami megbízatásra. A cenzusnak újabb, jelenlegi viszonyainkhoz simuló módját kell tehát életbe léptetnünk. Olyant, amely haladást jelentsen a jelennel szemben s a mostani választókon kívül a képzett ipari munkások

zömének s a választójoggal nem bíró egyéb néprétegek kiválóbb tagjainak adja meg a szavazatjogot.

Ha így járunk el, akkor már most, egy csapásra jelentékenyen emeljük a szavazók számát s ha e szám alatta marad is a Kristóffy-íéle 2,600.000-nek, aminthogy – ha jót akarunk – messze alatta kell is maradnia, ne kicsinyeljük ennek horderejét. Hiszen jól tudja mindenki, aki az idevágó viszonyokat az életből ismeri, minő nehéz probléma vár a magyar intelligenciára most is, hogy sikerrel tudja érvényre juttatni a nemzet állandó érdekeit egyedül biztosító következetes, igaz, megfontolt magyar nemzeti politikát. Ha most a jelenlegi választóknak csak 40-50%-ával emeljük is egy csapásra a választók számát, mennyire erősödik ezzel minden centrifugális erő!

Az Isten szerelmére, gondoljuk meg, mi minden forog kockán. Egy elhamarkodott lépés, egy könnyelmű ugrás a sötétbe minő helyrehozhatatlan, örök időkre szóló végleges rombolást okoz. Ezer esztendő alatt felgyűlt nemzeti kincsnek vagyunk letéteményesei; őriznünk kell azt s amit annyi munka, annyi dicsőség, annyi vér és annyi szenvedés alkotott, azt a könnyelmű ideológia, vagy a népszerűséget féltő gyávaság egy önfelédtt pillanatában nem szabad romba döntenünk.

Nincs számottevő ember, aki egy ezredév organikus fejlődését a radikalizmus özönvizébe akarná fullasztani; aki csak komoly ember Magyarországon, a történelmi alapokon való organikus fejlődést kívánja és hirdeti. Hát kérdem: nem megyünk-e el a maximumáig annak, amit organikus fejlődésnek nevezhetünk, ha azonnal fölemeljük a választók számát a mai számnak talán másfélszeresére, tért nyitunk a képzett ipari munkásosztály érvényesülésének s emellett intézményszerűleg biztosítjuk az automatikus úton való további haladást, amely az általános műveltség terjedésével karöltve szaporítja a választók számát s fokozatos, szerves fejlődés útján valósítja meg a valódi szabadságra képes demokráciát.

AZ ÁLTALÁNOS VÁLASZTÓJOG ÉS A DINASZTIA.¹

Dinasztikus szempontokból kezdeményezték Magyarországon a radikális választójogot azok a kormányférfiak, akik a magyar intelligencia törekvéseivel szemben kerestek ebben menedéket.

Sok tekintetben érthetjük eljárásukat. Hiszen tényleg a csalóka jelszavak által káprázatba ejtett magyar intelligencia politikai aspirációi idéztek fel bonyodalmakat, zsbbasztották meg a monarchia akcióképességét, fenyegették nagyhatalmi állását. Azé a magyar nemzeté, amely épen az utolsó évtizedekben nyerte vissza önrendelkezési jogát és élvezhette a dinasztiaival való politikai összhang áldásait, amely előtt évszázadok szenvedései és meddő küzdelmei után végre ismét szabaddá lett az út a fejlődés, az érvényesülés diadalmas haladásának útja, csak épen a király és nemzet között létrejött béke alapfeltételeinek bolygatásától kellett volna tartózkodnia. Messze vinne célunktól annak a kérdésnek taglalása, miként történhetett, hogy a nemzet alig 30 évi soha nem remélt arányú haladás után erről a biztos útról lesodortatott? Ki tudnánk mutatni, mily nagy része volt a politikai ingatagság és meggondolatlanság e szomorú tényében is parlamenti életünk elfajulásának, amely tehetetlenségre kárhoztatta a józan többséget s erőtlenné, hit elvesztévé tette, diszkreditálta a nemzet szeméi előtt a Deák-féle igazi nemzeti politikát.

Elég a tényt konstatálnunk. Alig 30 évvel a kiegyezés megkötése s közvetlenül a millenáris ünnepélyek után, amelyek anyagi és szellemi erőben, politikai súlyban és tekintélyben megnövekedett, nagy célokra, férfias munkával, öntudatosan törekvő, haladó nemzetnek képét tárták a világ elé és a király és nemzet közötti teljes összhang ünneplésében a 67-iki kiegyezés betetőzésének és apothézisának látszottak, csalóka jelszavak lidércfénye téríti el az: erőgyűjtés, építés és érvényesülés nemzeti reálpolitikájának biztos talajáról a nemzetet. Az az uralkodó, aki ifjú korának megpróbáltatásai után, évszázadok tradícióival szakítva, a magyar nemzettel való teljes kibékülésnek, a magyar nemzeti állam érvényesülésének talpkövére építette fel a dinasztia politikáját, aki férfikorának

¹ Megjelent a M. F.M III. 1-10. és a Választójog c. kötetben (1913) 150-158.

eseménydús évtizedei alatt gyönyörködhetett ez új politikának trónra és nemzetre egyaránt áldásos gyümölcseiben, hajlott korában újból a magyar nemzet törekvéseivel kerül ellentétbe és az előtt a nagy kérdés előtt találja magát, vajjon nem téves utakon járt-e, amidőn a monarchia sorsát oly nagy részben a magyar nemzet kezébe tette le.

Lehet-e csudálnunk, ha felmerült s megfontolásra talált a gondolat, vajjon nem lehetne-e más, szunnyadó erők felszabadításával ellensúlyozni a magyar intelligencia agresszív törekvéseit? És vajjon, ha tetté vált volna ez a gondolat, ha reánk szakadt volna a teljes politikai radikalizmus mindent elseprő áradata, vajjon szabad lett volna-e e trónt és nemzetet egyaránt megrontó katasztróféért másban keresnünk a hibát és vajjon nem azokat érte volna-e elsősorban a felelősség, akik hamis jelszavak útvesztőjébe és szükség nélkül felidézett konfliktusok öngyilkos erőpróbáiba vitték bele a nemzetet.

A gondolat nem vált testté, a kísérlet nem fejeztetett be. Királyunk bölcsesége, mérséklete, béketűrése elhárította a csapást s ma már a korona részéről jövő minden presszió nélkül oldhatjuk meg a választójogi reform nagy feladatát. Azt a tényt azonban, hogy a reformot a korona hozta napirendre, hogy a magyar intelligenciávali meghasonlás pillanataiban, ennek megtörésére a választójogi radikalizmust játszotta ki, meg nem történné tenni nem lehet. Megmarad az mint tanulság a múltból és intelem a jövőre. Megmarad és kötelességünké teszi, hogy az általános szavazatjognak a dinasztia szempontjából beálló következményeit elfogulatlan tárgyilagossággal vegyük bonckés alá.

iJTzok a kormányférfiak, akik ezt a tanácsot adták a koronának, azon hiszemben tették ezt, hogy a nemzeti érzést s ezzel a nemzeti és faji ellentéteket is a nagy néptömegek üres gyomrába lehet belefojtani. Hallgattak a történelmi materializmus tanításaira: önkéntelenül, talán öntudatlanul Marx tanítványainak csaptak fel. Elhitték neki, hogy kizárólag gazdasági kérdések és osztályérdekek irányítják a néptömegeket. Tegyük őket úrrá a törvényhozásban s a meddő faji harcokat és nemzeti aspirációkat a társadalom gazdasági érdekeinek komoly gondozása s az állami szükségletek kielégítése fogja felváltani.

Ma már kár volna erre a feltevésre sok szót vesztegetni. Hiszen megtörtént a kísérlet Ausztriában; ott áll az eredmény mind-

nyájunk szeme előtt. Soha elméletnek csattanósabb cáfolatot nem adtak az események, soha önhitte tantételeit az élet vaskeze kérelhetetlenebb brutalitással nem tépte szét.

Él és uralkodik az általános szavazatjog Ausztriában. Teljes érvényre emelte a nyers tömegeket. Elsöpörte az értelmiség politikai uralmának utolsó foszlányait. Hát vajjon elsöpörte-e ezzel együtt a nemzeti ellentéteket, a centrifugális erőket is? Vajjon nem azt látjuk-e, hogy teljes erővel megmaradtak s egymásra törnek a régi szenvedélyek, hogy úgy, mint eddig, nemzeti, faji alapon szervezkednek s foglalnak állást egymással szemben a pártok a «népparlament»-ben is? A nemzeti törekvések dominálják az osztrák parlamenti életet ma inkább, mint valaha; ezek mellett az államérdekre való tekintet teljesen háttérbe szorul s különböző' nemzetiségi sérelmek és aspirációk miatt ismétlődő obstrukciók akasztják meg az alkotmányos gépezetet. Legalább is annyira dominálják tehát faji ellentétek Ausztria közéletét az általános szavazatjog uralma alatt is, mint azelőtt s annak hatása csak abban konstatalható, hogy növekedett ez ellentétek éle, szenvedélyessége és tarkabarkasága s a parlament általános színvonalának sülyedésével sülyedt e nemzeti törekvések színvonala is.

Az éhes gyomor nem emésztette meg a nemzeti szenvedélyeket. Ellenkezőleg: egymás erejét hatványozó, romboló hatalommá egyesültek ezek a gyomor szenvedélyeivel s a mandátumért folyó küzdelemben a demagógiának azon válfajaié lett a győzelem, amelyek egyaránt fel tudták korbácsolni a faji, a vallási és az osztálygyűlöletet, romboló működésre keltve fel a néptömegek lelkében szunnyadó minden államellenes erőt.

Végzetes tévedés volt tehát a nemzeti érzés, a nemzeti törekvések gyengülését várni a demokratikus reformtól. Csak szilaj abba, féktelenebbé teszi az a néplélek ez indulatait.

Talán egy másik eszme, egy másik remény is lappangott e kísérlet mögött. Az a gondolat, amely arra indította elmúlt idők nagy uralkodóit, hogy az előjogokkal bíró osztályok ellen a néppel való szövetségben keressék az erőt. Az a gondolat, hogy a király a népnek nyújtson védelmet s tőle várjon segílyt az urak ellen, – koronának és köznépnek ez a kézfogása a közös ellenség feje fölött, az a felfogás, amely Mátyás király történelmi alakjával elválhatatlanul össze van forrva, s amely arra indította IV. Henriket, hogy büszkén nevezi roi des gueux-nak magát, visszhangot kelt-

het ma is az uralkodók lelkében, rezgésbe hozhatja az uralkodói hivatás legnemesebb felfogásának érzelmi húrjait.

De vajjon, ami fejedelmi kötelesség és világtörténelmi szükségyszerűség volt a múltban, megtartotta-e létjogosultságát a jelenkor változott viszonyai között? Vajjon nem végzetes következményekkel járó anakronizmus volna-é, ha a műveltebb társadalmi osztályok gyengítésére törne a fejedelmi hatalom? Hiszen rég megszűntek már azok az előjogok, amelyek ólomsúllyal neheztedtek a nagy néptömegekre és megzsibbasztották az állam erejét. Romjaikon diadalmasan épült fel a törvény előtti egyenlőségnek s az államhatalom tekintélyének modern épülete. Nincs ma már hatalom egyesek és osztályok kezében, amellyel szolgáságba hajthatnának más osztályokat s minden partikuláris erővel szemben ellenmondás nélkül érvényesül a jogrend, az egységes állam szuverén akarata.

Legyőzött a közös ellenség. Nemcsak az intézményekből, a lelkekből is kiveszett az előjogokon alapuló osztályuralom minden gondolata.

Most kezdi Krisztus tana igazán meghódítani a világot. A nagy francia forradalom tisztító tűzéből emelkedett ki diadalmasan az emberi egyenlőségnek, emberi méltóságnak érzete, az emberszeretet, az igazi humanizmus tisztultabb, nemesebb világnézlete.

A mi modern társadalmunkban nincs e névre méltó ember, aki közönyösen menne el embertársaink szenvedései mellett, aki elzárkóznék az *általános* emberi haladás jogos követelményei elől. Ha van valami, amiben korunk minden elődjének fölötte áll, úgy annak a gondolatnak érvényesülése az, hogy az emberiség haladása a nagy tömegek testi-lelki jóvoltának emelkedése nélkül nem képzelhető. Mentől magasabb fokán állanak egyesek és osztályok a műveltségnek, annál erősebben ragadja meg őket a társadalmi élet problémáinak és saját hivatásuknak altruista felfogása; annál kevesebb ellenállásra találnak lelkükben annak a nemzeti közérdeknek nagy szempontjai, amelyet a művelt világ nagy részében a rendi előjogokon diadalmaskodó fejedelmi hatalom fegyvereinek kellett még nem is oly régen érvényre emelniök.

Megszűnt az elnyomás; megszűnt a védelem szüksége. Ennek érzetét az alsó néposztályokban is az uralomvágy szenvedélye foglalja el. Hovatovább, annál öntudatosabb uralomvágyé, amelyik saját kezébe kívánja ragadni a hatalmat, hogy annak segélyé-

vel az alsó néptömegek osztályuralmát állapítsa meg s megvalósítsa a szocialista radikalizmus ideáljait.

Ezek között a trón lerombolása foglalja el egyik első helyet. Védelmet nem kér ma már a köznép a királytól. Segítséget szívesen fogad el tőle, ha erre az alkotmányos élet sűrűlődsái közben alkalom kínálkozik. Ad hoc szövetségre léphet a királyokkal e sűrűlődsók, meghasonlások válságos pillanatában. Segítségével nyerhetnek csatákat a királyok, de a fejedelmi hatalom pyrrhusi győzelmei ezek. Trón, oltár, rend, valódi szabadság, kultúra és haladás természetes támaszai felett juttatják diadalra a rombolás, a felforgatás démonait.

A nemzeti intelligencia alkotmányos jogai, szabadelvű és nemzeti törekvései okozhatnak itt-ott sűrűlődsőt és kellemetlenséget. Veszélyt a trónra nem ezek jelentenek többé. Azok a felforgató tendenciák fenyegetik a dinasztikus érdekeket is, amelyek a materializmus, az istentagadás, az önzés és gyűlölet sivár világnézetével mételyeznek meg az emberiség lelki életét s a fékkövesztett szenvedélyekre, a gyűlölet romboló munkájára alapítják uralmukat.

Ezekben rejlik az igazi ellenség, az igazi veszély. Mindazt, ami rendet, békét, nyugalmat, gazdasági és kulturális haladást jelenthet az emberiség egyetemére nézve, ez az ellenség fenyegeti. Ezzel szemben kell kezdet fognia az emberiség legszentebb javait megvédelmezni hivatott minden tényezőnek; ezeknek az anyagi haladás, a felvilágosodás, a szabadság, a megértő szeretet fegyvereivel való leküzdésére kell a trón körül egyesíteni a társadalom minden szellemi és erkölcsi erejét. Néptömegek szenvedélyeinek életre keltése és segítségül hívása az alkotmányos élet küzdelmeiben, corioláni cselekedet, öngyilkos munka, akár fejedelmek túlbuzgó szolgálai tevék, akár a nemzeti közélet egyensúlyt vesztett harcosai.

Csakis szervilis lakájok kiaszott lelkében fogamzhatnak meg az a másik gondolat, amely azért lát fejedelmi érdeket az általános szavazat jogban, mert leszállítja a parlamentek színvonalát. Az uralkodóház hivatását mélyen lealacsonyítja az a sivár felfogás, amely a fejedelmi hatalom természetes ellenségét látja a nemzeti társadalom minden szabad intézményében, minden erőforrásában, amely akkor véli szolgálni a királyt, ha gyengíti a nemzetben lüktető életerőt.

Királyához híven ragaszkodó embernek felháborodással kell

visszautasítania ezt a dekadens gondolatot. Aki valóban hisz a dinasztia történelmi hivatásában, aki uralkodóházunk jövő nagyságát, hatalmát, dicsfényét valóban szívén viseli, az nem abban fogja a dinasztikus érdeket keresni, hogy leromboljon élő erőket, hogy sülyedést, hanyatlást, züllést terjesszen maga körül s a népekben rejlő hatalmi források elernyesztése útján biztosítsa a túlsúlyt a fejedelmi hatalom számára. Micsoda enervált végelgyengülése volna a dinasztikus felfogásnak, amely azt tűzné ki célul, hogy mindent elzsibbasztva maga körül, mint relative legerősebb tényező, kénye szerint gazdálkodjék az elgyengült, tehetetlen hanyatló monarchiában.

Hazájának és királyának igazán hű szolgálja előtt egész más ideálnak kell lebegnie. Valóban erősnek, hatalmasnak akarja minden igaz magyar ember látni királyát; olyan nagynak és hatalmasnak, amino csak akkor lehet, ha jogos hatalmi törekvéseinek szolgálatában egyesítheti a szabadon kifejlődő népélet minden anyagi, szellemi és erkölcsi erejét, ha érvényre igyekszik juttatni a társadalomban rejlő minden értéket, ha akként igyekszik szervezni a nemzet közéletét, hogy előtérbe jusson, irányítson, vezessen a politikailag legértékesebb elem, ha nemzeti és dinasztikus érdekek, törekvések, végcélok harmóniájában keresi a biztonságot és erőt, ha azokból kovácsolja az együttérzésnek és együttakarásnak minden vésszel és megpróbáltatással dacolni képes acélkapcsait.

Aki bízik a dinasztia hivatásában és jövőjében, aki nem ideig-óráig tartó száználmas vegetálást, hanem fényes múltjához méltó érvényesülést kíván számára biztosítani, az a dinasztikus érdeket csak abban a politikában keresheti, amely fejleszteni törekszik a nemzetben élő politikai erőt, az alkotmányos intézmények súlyát, tekintélyét, akcióképességét; amely nemcsak gazdagságban és kultúrában erősnek, de politikailag jól szervezettnek akarja látni a nemzetet, hogy a korona bonyodalmak, veszélyek napjaiban a megelégedett, virágzó, szabad nemzet egész erejére, egész odaadására támaszkodhassék.

A jól felfogott dinasztikus érdek a választójog reformjánál a nemzet legjobbainak, politikailag legérettebb, legerősebb tényezőinek érvényesülését követeli. A dinasztia rendelkezésére álló erőt fokozza, az ő hatalmát erősíti mindaz, ami emeli a parlament belértékét, öregbíti az abban rejlő politikai erőt; a nemzettel együtt a dinasztia is gyengíti mindaz, ami leszállítja a parlament

színvonalát. Mentől jobb politikai képzettség, érettség és megbízhatóság van a parlamentben, annál erősebb támasza lesz az államhatalom minden indokolt erőkifejtésének, a dinasztia minden jogosult hatalmi törekvésének. A parlament züllése az államot diszkreditálja az egész világ előtt s a monarchia nagyhatalmi állását ingatja meg. A korona fényét és hatalmát is kompromittálná minden olyan választási reform, amely a magyar nemzeti közélet vezetését avatatlan kezekbe juttatná; a dinasztia európai pozíciójának és a monarchia nagyhatalmi állásának pedig az a választójog adná meg a kegyelemdőfést, amely az intelligenciát a nyers tömegek áradatába fullasztaná és reáuszítaná a magyar nemzetre a nemzetiségeket. \

Minden uralkodó, aki e névre valóban érdemes, minden alattvalóját egyenlően közei érzi szívéhez. Hivatását teljesíti a király, ha alattvalói egy részének üldözését, elnyomatását meg nem engedi. De hát, van-e szó ilyenről a magyar állam kebelében? Kívánta-e, várta-e valaha királyától a magyar nemzet, hogy mások elnyomásában segítségére legyen?

Nincs másik nemzet a föld kerekéségén, amelyik nemzeti államot tudott volna ezer év minden veszélye között fenntartani úgy, hogy amellet a jogoknak olyan széles körével s a testvéri érzéssel olyan melegével ajándékozta volna meg a jogara alá került többi népfajokat. Ezek a példátlanul széleskörű jogok fennállanak ma is, s ha nem nyilvánulhat zavartalanul mindenütt mindenkivel szemben a testvéri érzület, ezért magukra vessenek azok, akiknek magatartása a magyar nemzet jogos felháborodását és bizalmatlanságát hívta ki. Szűnjenek meg ezek a visszás jelenségek; helyezkedjenek ez ország nem magyar ajkú polgárai fenntartás nélkül a magyar alkotmány talajára; nyújtsanak felénk őszintén testvéri jobbot. Meg fogják látni, mily gyorsan áll helyre az a jó viszony, amelyet minden, hazáját valóban szerető magyar embernek óhajtania kell. Ebben az óhajtásban is együtt érezhet királyával a magyar nemzet. Nincs senki közöttünk, aki örömmel ne ragadná meg a becsületesen nyújtott baráti jobbot, aki hátráltatni akarná nemzetiségeink anyagi és kulturális fejlődését, amint fenntartás nélkül ismerik el ezek a magyar állam egységét és nemzeti jellegét.

Ennek elismerése pedig éppen annyira érdeke a dinasztíának mint a nemzetnek. Hiszen nincs senki a kerek világon, akinek sorsa olyan teljesen össze volna forrva a dinasztíáéval, mint a

magyar nemzeté. Mi ketten vagyunk ebben a monarchiában, akiknek számára végigélteni érdemes élet egymás nélkül nem képzelhető

Az alkotmányos jogaiban, nemzeti létében, politikai érvényesülésében meg nem támadott magyar nemzet a monarchia benső egyensúlyának és külső állásának legbiztosabb támasza.

Erősebb volt a dolgok mélyén fekvő ez a nagy igazság a félreértések és szenvedélyek minden pusztító erejénél. Keresztültörte magát három évszázad küzdelmein és szenvedésein. Végre a 67-iki kiegyezésben öntudatos életre kelt. Király és nemzet egy akarattal temette el hosszú, keserves évszázadok ellentéteit. Szebb, boldogabb, pezsgőbb élet nőtt ezek sírhalma fölött. S ha arra látszanak is mutatni a közel múlt némely jelenségei, mintha kikelnének újból sírjukból a gyászos múlt sötét szellemei, a felületen mozgó, múló jelenségek ezek, amelyek király és nemzet összhangzó érdekeinek helyes felismerésében ne tévesszenek meg bennünket.

Hiszen a magyar nemzetnek pillanatnyi káprázatát gyorsan követte a kijózanodás. Rövid pár év elég volt, hogy belássa a jeliszavak után futás összes veszélyeit, s az örvény széléről visszatérve felvegye ismét az igazi nemzeti reálpolitika fonalát. Az életnek ebben a gyakorlati iskolájában töltött pár esztendő pedig végkép diszkreditálta és lejáratta a függetlenségi politikát. Az egész magyar nemzet érzi, hogy jövő fejlődését az 67-iki alapon, királyával egyetértésben kell keresnie. A dinasztia részéről jövő bizalmatlanság soha nem lehetett indokolatlanabb.

Viszont mindaz, ami határainkon kívül és belül történik, napról-napra fokozottabb mérvben utalhatja a magyar nemzettel való szolidaritásra a dinasztíát. Ha volt idő, amidőn a létérdekeink közötti szolidaritás háttérbe szorulhatott, most amidőn új erők születnek, új irányok ébrednek, új gravitacionális központok tálmádnak, amidőn forrásba jön, vajúdik, átalakul minden körülötünk, amidőn meginog annyi minden, ami sziklaszilárdnak látszott, - most minden, de minden szinte bántó világozottsággal ezt a szolidaritást hirdeti.

A múltban is akkor volt nagy és hatalmas a dinasztia, amidőn a magyar nemzet támogatására számíthatott. A múltban is megpróbáltatást, gyengülést, vereséget jelentett a magyar nemzettel való meghasonlás a dinasztíára nézve is. De most, vajjon képzelhető-e olyan berendezkedése és olyan nemzetközi állása a monar-

chiának, amely uralkodó házunk jogos aspirációját kielégítheti annak a rokonok nélkül, egyedül álló nemzetnek odaadó közreműködése nélkül, amelyik a Duna völgyének legexponáltabb részén 20 milliónyi egységes államot alkotott, amelynek minden tagja érzi, hogy a nagy világon e kívül nincs számára hely, s amelyik épen ezért a monarchia jogosult nagyhatalmi törekvései számára saját létérdekében is teljes megfeszítéssel bocsájtja rendelkezésre ennek az államnak egész erejét. Ennek a nemzetnek egész egységes erejére, hűségére és energiájára számíthat a dinasztia mindaddig, amíg a politikai vezetés az értelmiség kezében marad', amíg a nemzet azokat ruházhatja fel politikai hatalommal, akikben megvan a szükséges képzettség, képesség és hazaszeretet, hogy helyesen felismerjék és híven szolgálják a nemzet valódi létérdekeit. A dinasztianak ezt a legerősebb és legbiztosabb erőforrását támadná meg minden olyan választójogi reform, amely a nemzeti-ségi, felekezeti és szocialista demagógia martalékául dobná a nemzet közéletét.

C) MAGYAR AGRÁR-POLITIKA.

A MEZŐGAZDASÁGI TERMÉNYEK LEHANYATLÁSÁNAK OKAI ÉS ORVOSSZEREI.¹

ELŐSZÓ.

Gazdasági terményeinknek általában s különösen a búzá-
nak árhanyatlása az 1884. év második felében ölt nagyobb arányo-
kat. A budapesti búzaár 1885-90-ig 8 forint körül ingadozik s
az 1875-94. közötti átlagárral szemben 3 frt visszaesést mutat.
Lépést tart e jelenséggel néhány legfontosabb más terményünk
(szarvasmarha, juh, gyapjú, stb.) árhanyatlása is.

Általános megdöbbenést kelt e tény országszerte s aggódva
néz mindenki a küszöbön álló válság elé, mely mezőgazdaságunkat
összeomlással, földbirtokosainkat tönkretjutással fenyegeti. És ime,
egyik év telik a másik után, s a rettegett válság bekövetkezte hely-
lyett azt látjuk, hogy földművelésünk rohamos fejlődésnek indul
s nemcsak a föld ára – mire egyéb tényezők is, mint a kamatláb
leszállása, gyakoroltak befolyást, – de a föld jövedelmezőségének
legbiztosabb mérője, a haszonbér is emelkedik, úgy hogy egészen
1894-ig joggal állíthattuk, hogy mezőgazdaságunk az árdepresszió
megpróbáltatásait nehéz küzdelemmel ugyan, de diadalmasan
állotta ki.

Ez örvendetes tény elsősorban a magyar gazdaosztály szel-
lemi és erkölcsi tulajdonainak köszönhető.

Már a hetvenes évek rossz termései, melyek, a magas termény-
áfák dacára, súlyos helyzetbe sodortak bennünket s élénk fényt
vetettek egyoldalú és extenzív gazdálkodásunk gyarlóságára és
veszélyeire, mezőgazdaságunk fejlődésének vetették meg alapját.
Általánossá vált már akkor a meggyőződés, hogy hagyományos
gazdálkodásunkat tovább folytatva, meg nem élhetünk s a gazda-
ságtudomány és technika vívmányainak alkalmazása, jobb míve-

¹ Könyvalakban megjelent Budapest, Athenaeum, 1897.

lés, az új termelési ágak felkarolása gondosabb és takarékosabb kezelés mind szélesebb körökben terjedt el. Szembetűnő ez átalakulás' már a nyolcvanas évek első felében; a bekövetkezett árdepresszió általánossá és rohamossá teszi azt. E súlyos idők nyomása gazdaközönségünket nem csüggeszti el, ellenkezőleg felébreszti annak a jobb idők könnyű megélhetési viszonyai között elszunnyadt tette-erejét. Férfias eréllyel, lankadatlan kitartással lát munkához s évtizedek reformművét rövid néhány év alatt valósítja meg.

Új termelési ágak felkarolása által új jövedelmi forrásokat nyit magának; szakavatottabb tenyésztés, gondosabb és észszerűbb' takarmányozás segítségével állattenyésztését produktívabbá s egyúttal olcsóbbá teszi, okszerű vetésforgás és jobb művelés által emeli a termésátlagokat s leszállítja az egy métermázsza terményre eső termelési költséget s mindennek összehatásaként nemcsak el nem pusztul az árdepresszió hatása alatt, de annak ez első korszakát konszolidálódó, erősödő vagyoni helyzetben küzdi át.

Jogos büszkeséggel tekinthetünk vissza e küzdelemre; fajunk szívósságának és tetterejének fényes s a jövőre nézve biztató tanújele az. De nem vezethetett volna győzelemre, ha törekvésünket a viszonyok általános fejlődése nem támogatta volna. A pénzes hitelviszonyok javulása csökkentette régi adósságaink terhét s bár még mindig elég súlyos feltételek mellett – lehetővé tette az intenzívebb gazdálkodás növekvő forgatóke szükségletének kielégítését. A városi népesség szaporodása, az ipar fejlődése s a mezőgazdasággal nem foglalkozó körök növekvő jóléte emelte a belfogyasztást s tej-, hús-, baromfi-, tojás-, zöldség-, gyümölcs-termelés, stb. terén új jövedelmi forrásokat nyitott meg nagy vidékek gazdái előtt. Maga fővárosunk rohamos fejlődésével egy évről-évre szélesbedő zóna gazdasági virágzásának alapját képezi. A vasúti hálózat kiépítése, államosítása s a tarifák gyökeres átalakulása pedig kivált a távolabb fekvő vidékek gazdasági haladásának adja meg nélkülözhetetlen alapfeltételét.

Mindezek alapján a kilencvenes évek első harmadában joggal hihettük, hogy a magyar mezőgazdaság az alacsony terményárakat megemésztette s országos átlagban beszélve – mert egyeseknek s egyes vidékeknek fájdalom, meg vannak speciális bajaik – az izmosodás, a bár küzdelmes de folytonos haladás korszakába lépett. Fájdalom, a legutolsó években e kép lényegesen megváltozik. 1894-ben egy teljes forinttal esik a búza ára az addigi lesralacso-

nyabb évi átlag alá s egészen 1897 szeptember haváig csökkenő irányzatot követ. A többi gabonafélék legnagyobb része követi a búzaarat e fejlődésben, az ország jelentékeny részében nagy jelentőséggel bíró lóheremag ára felére szállt alá, termését az apion pusztítása tizedeli meg, cukorrépa-termelésünket a cukoripar veszélyes helyzete teszi kérdéssé s mindenekfelett állattenyésztésünket éri egyik csapás a másik után. A ragadós tüdőlob egész vidékek marhaállományát teszi tönkre, a száj- és körömfajás folytonos forgalmi zavarok forrása s főleg állataink hizlalása és értékesítése körül okoz kiszámíthatlan károkat s mindenekfelett a sertésvesz oly országos csapássá növi ki magát, melyről fogalma sem lehet annak, ki kinn az életben nem láthatta e járvány pusztításait. A sertésforgalom központján elveszett milliók az ország veszteségének csekély töredékét képezik. A legnagyobb gazdától a legszegényebb béresig és napszámosig óriás kárt szenved jövedelmében vagy megélhetési viszonyaiban mindenki. Az a malac, mit a legszegényebb ember is megjavított konyhája körül s leölt magának, lényeges részét képezi a legkisebb háztartás ételmének; elhullása alig pótolható, érzékeny csapás reá nézve.

E bajok nem állnak benső összefüggésben egymással s némely részük múltó jellegű, de együttes felléptük minden eddiginél sokkal súlyosabb és veszélyesebb helyzetet teremt a gazdára nézve. Mindenki, ki gyakorlatilag foglalkozik mezőgazdasággal, igazat fog nekem adni abban, hogy helyzetünk nagyon megromlott az utolsó két év alatt s fokozódó árdepresszió és egyéb csapások együttes súlya alatt komoly aggodalmak közt nézhetünk csak a jövőbe. Ezen mitsem változtat az, hogy a búzaárak az utolsó két hónapban elég jelentékeny javulást mutatnak. A világ termése bizonyult az átlagosnál sokkal gyengébbnek a f. évben; kivételes s múltó körülmények hozták létre ez árjavulást, az első középtermés vissza fogja hozni a közelmúlt alacsony búzaárait.

A 10 év előtti sikerrel használt recipét nem lehet többé megismételni. Mezőgazdaságunk akkori elmaradt állapotában joggal adhatták nekünk a tanácsot, hogy gazdálkodjunk jobban, termeljünk többet s ezáltal olcsóbban. Akkor követtük is, be is vált a tanács, de ugyanazt az ugrást előre, melyet 10 év előtt megtehattünk, megismételni többé nem lehet. Ma már a gazdasági fejlettség olyan fokára jutottunk, hogy egy további, fokozatos, lassú fejlődés igen, de a múltéhoz hasonló rohamos haladás nem

lehetséges többé. Ily viszonyok között alkalmazva, üres frázissá válik a régi jótanács s ki ma is azzal bíztat bennünket, csak azt bizonyítja be, hogy viszonyainkat mennyire nem ismeri.

Csüggednünk, a küzdelmet feladnunk nem szabad ma sem; teljes elszántsággal kell tovább folytatnunk a gazdasági haladás munkáját, de oly nagy eredményt, mint a múltban ettől nem remélhetünk.

Ily viszonyok között állam és társadalom figyelmének a mi veszélyeztetett anyagi helyzetünk felé kell fordulnia. Közgazdasági politikánk legégetőbb, legfontosabb feladatát a gazda bajainak orvoslása képezi. S ez nem egy osztály érdeke, de életkérdés egész társadalmunkra, annak minden osztályára nézve.

Amint az ipar és kereskedés fellendülése, a tőkegyűjtés eminens érdeke a gazdának, akképen életkérdés a mi jólétünk az iparosra, a kereskedőre nézve. Kivált a ma uralkodó véd vámos rendszer mellett minden nemzet különböző osztályai egymásra vannak utalva, egymás fogyasztó képességében találják fel saját egzisztenciájuk alapját. Egy mezőgazdasági krízis, mely a gazda anyagi helyzetét lényegesen csorbítaná, összes közgazdasági viszonyainkat alapjukban támadná meg.

Kívül áll e tanulmány keretén azon egyes bajok és csapások orvoslási módjának keresése, melyet az árcsökkenéssel és egymással nem állanak szerves összefüggésben. Célomat jelenben csakis az árdepressziónak – e legáltalánosabb és legállandóbb kalamitásnak – vizsgálat alá vétele képezi..

Ez volt hivatalosan kimondott célja a nemzetközi gazdaságkongresszusnak is. Azon igen helyes elvből kiindulva, hogy ha egy bajt orvosolni kívánunk, elsősorban annak okait kell tisztába hoznunk, diagnózisát kell megállapítanunk, a kongresszus elé tűzött kérdések ez okok felderítését tűzték annak tagjai elé s a kongresszus tárgyalásai – ha új fényt nem vetettek is a kérdésre – az árképzésre befolyást gyakorló egyes tényezők szerint csoportosítva, koncentrált világitásban mutatták be az egyes közgazdasági irányok kiváló képviselőinek álláspontját s argumentumait. Különösen a német bimetallista és agrárius párt jelent meg zárt sorokban a kongresszuson; tanításaik buzgó tanítványokra találtak éppen azon körökben, melyek a magyar gazdaközönség egyedül hivatott képviselői és vezetői gyanánt kívánnak szerepelni s kettőzött eréllyel folyik a kongresszus óta az agitáció abban az irány-

ban, hogy gazdaközönségünket az orthodox agrárius program számára megnyerjék.

A kongresszus rendelkezésére álló idő rövidege s azon körülmény, hogy négy szakosztályra oszolva, egy időben folytatta tanácskozásait, jóformán lehetetlenné tette a különböző vélemények beható kifejezését és megvitatását a napirendre tűzött összes kérdések körül. Pedig a felvetett kérdések mélyen belevágnak legfontosabb érdekeinkbe; az adandó válasz helyes vagy téves volta komoly következményeket vonhat maga után. Kötelességünk sajátmagunk s az ország jövője iránt, hogy ne jelszavak, ne egyoldalú információ után induljunk, de a világosságot nyújtó összes tények, a rendelkezésre álló összes adatok beható és lelkiismeretes megrostálása útján alkossunk meggyőződést magunknak.

Ezt a célt kívánom jelen tanulmány által szolgálni. Nem a csalhatatlanság elfogult hitével, nem az izgató jelszavaival és gyanúsításaival, de száraz tények és érvek talán unalmas rendszerével lépek gazdatársaim elé, eszközt kívánok adni mindnyájunk kezébe arra, hogy több oldalról megvilágítva a kérdést, alaposabb, elfogulatlanabb, biztosabb ítéletet alkossunk magunknak.

Konklúzióim sokban eltérnek az egyedül üdvözítő agrárius dogmától s bizonyára nem kerülöm el ezek részéről a megtámadtatást. Nemcsak elfogadom, de kérem a beható, objektív kritikát. Hiszen mindnyájunknak azon kötelességét, hogy a gazdaközönség jövőjét mélyen érdeklő e kérdések kielégítő megoldását készítsük elő, csak a különböző nézetek beható megvitatása által teljesíthetjük s csak az ellentétes nézetek tárgyilagos harcából kerülhet ki egy érett, tette képes közvélemény.

Aki valóban ezt a célt akarja szolgálni, aki valóban világosságot akar terjeszteni, azzal készséggel találkozom az objektív eszmecsere mezején. Aki ellenben személyeskedés és gyanúsításhoz nyúl, csak azt dokumentálja, hogy nem bízik ügyének igazságában, fél az igazság erejétől s a közvélemény félrevezetésétől és felizgatásától várhatja csak ügyének diadalát.

Csegődön, 1896 nov. havában.

A szerző

VAN-E TÚLTERMELÉS?

I.

Közel két évtizede immár annak, hogy Amerika óriás búza-feleslegekkel jelent meg az európai piacokon s amint e jelenség jó európai terméssel találkozott, kezdetét vette a búzaárak rohamos és tartós csökkenése. Az érdekelt körök egyhangú nézete szerint a tengerentúli verseny okozta ez árcsökkenést s bármily messzemenő nézeteltérések merülhettek fel egyéb tekintetben, abban egyetértettünk mindnyájan, hogy a búzával bevetett terület óriás arányban növekedett, a tengerentúli szűz földek művelés alá vétele túltermelést idézett elő" s a tartós árdepresszió főoka ebben rejlik.

Évek hosszú során át hallottuk, fogadtuk el s ismételtük ez állítást, minden behatóbb vizsgálódás és bizonyítás nélkül. Magától értetődő közhelynek tekintette azt mindenki, míg egyszerre, főleg bimetallista körökből, merész támadás intéztetett ez állítás ellen s a statisztika egész apparátusa hozott mozgásba annak kimutatására, hogy túltermelés nincs, a világ termése és fogyasztása közötti viszony az utóbbi időkben nemcsak nem romlott, de a termelő előnyére változott s az árdepresszió okait nem a túltermelésben, de más tényezők káros hatásában kell keresnünk.

Jól szervezve, harcra készen jelentek meg e nézet képviselői a nemzetközi gazdakongresszuson, határozottan dominálták az I. szakosztály tanácskozásait s az ott tartott előadások végeredményükben kétségtelenül azon benyomást kelthették a magyar gazdában, hogy túltermelés nincs s a világ búzafogyasztása a termelésnél nagyobb arányokban emelkedik.

Ez okoskodás egyszerű alapon fekszik: Vegyük a föld népességének szaporodását s ebből számítsuk ki a búzaszükséglet évi emelkedését, vegyük másfelől a búzát termelő összes országok termelési statisztikáját s a világ búzatermésének évi hullámzását, ebből számítsuk ki. Ezen eljárás szerint a legutolsó években, de csakis ezekben,¹

¹ A világ búzatermését 1873-ban 639, 1894-ben 886 millió hektoliterre becsülik. Az emelkedés 247 millió, vagyis 38,6 %, mi a népesség szaporodásának legalább kétszerese.

tényleg valamivel kevesebb búzatöbbletet nyerünk a szükséglet évi emelkedésénél.

A számokból levont e tanúságot rendszerint azon megjegyzéssel toldják meg, miszerint képtelenség azt fel is tenni, hogy évenként több búzat termelénk, mint amennyit elfogyaszthatunk, mert hiszen ez esetben a világ búzakészleteinek évről-évre szaporodniok kellene.

Hogy mindenekelőtt ez észrevétellel számoljunk, a túltermelés szót annak azon etimologikus értelmében, miszerint évenként többet termelünk, mint amennyi tényleg elfogyasztatik, komoly ember nem vette soha. Túltermelésnek gazdasági értelemben azon; állapotot nevezük, midőn az egész termés csak a termelőt romlással fenyegető nyomott árakon találhat fogyasztóra. Vastag tévedés volna azt hinnünk, hogy a búza árának változása a fogyasztásra befolyást nem gyakorol. Olcsó árak mellett tetemesen nőhet az, nemcsak mert abszolúte több élelmet vesz a szegényebb néposztály magához, de mert a kevésbé értékes lisztes anyagok (rozs, tengeri, burgonya stb.) helyett is mind nagyobb mérvben búzafogyasztásra megy át.

így például Anglia fejenkénti búzafogyasztása, mely 1865-től f 1875-ig nem mutat fel lényeges változást s átlagban 1-98 hektoliterre rúg, az árcsökkenés következtében emelkedni kezd s 1890-1893. évek átlagában 2.25 hektoliterre;¹ Hollandia fejenkénti búzafogyasztása pedig 1874-1892.109 hl.-ről 1.43-ra emelkedik. De legfrappansabban illusztrálja ez állítást a közös vámterület forgalma összehasonlító Magyarország és Ausztria termelési adataival:

	Ausztria és Magyarország termése	Közös vámterület netto kivitele	Belfogyasztás	Egy főre	Buda-pesti buzaár-átlag
	millió hektoliter			hl.	
1871—75. évek átlaga	30	0.1	29.9	0.83	12.72
1886—90. « «	62	6	56	1.40	8.06

¹ Journal of the royal statist. society 1895 márc. 80. lap.

² Búza és liszt; 100 q lisztet 125 q búzának számítva. Ugyanez átszámítási módot követtük többi táblázatainkban is.

Láthatjuk tehát, hogy a hetvenes évek elején beállott drágaság hatása alatt 83 literre leszállott fejenkénti búzafogyasztás az árak csökkenésével 140 literre, vagyis 68 %-kal emelkedett.

A készleteket illetőleg pedig ne feledjük el, hogy relatíve mérsékelt mennyiségű készletek is lényegesen befolyanak az árakra s azok változatlan átvitele egyik évről a másikra állandó depressziót idéz elő. A magyar gazdák nagy része előtt, fájdalom, jól ismert tény a szeszárak depressziója. Tudjuk jól, hogy az évi fogyasztás meglehetősen lépést tart a termeléssel, de a szeszpiac a , szeszadótörvény életbeléptekor áthozott készlet nyomasztó hatásától nem tud évek során át megszabadulni. Hogy pedig a búzákészletek az utolsó években határozottan nyomást gyakorolnak az árakra, ennek igazolásául elég legyen arra hivatkoznom, hogy a, látható búzákészletek

1892 nov. 1-én	61
1893 « «	80
1894 « «	80
1895 « «	76

millió hektoliterre rúgtak.

Ami már most a számok fent jelzett csoportosítását illeti, mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy azok csakis a legutolsó évekre vonatkozólag mutatnak fel a túlermelést illetőleg negatív' eredményt, már pedig az árdepresszió sokkal régebb keletű; az utolsó évek e korábban megindult feltartóztathatlan mozgalomnak csak egyik bázisát képezik. Egyébiránt ettől eltekintve is, megfosztja azokat minden pozitív értéktől azon körülmény, hogy a számok, melyekkel dolgozunk, teljesen megbízhatatlanok.

Lelkiismeretesen végrehajtva, biztos fonalat ad a statisztika kezünkbe mindenütt, ahol számol, de bizonytalan feltevések és kombinációk terére csap át, amint becsülni kénytelen. Nem lehet ez igazságot elég gyakran hangsúlyozni éppen korunkban, midőn az embereket valódi statisztikai láz s a számok iránti babonás tisztelet fogta el. Mindinkább elcsábítja ez áramlat a statisztikát a becslések, magyarán szólva, a hasból vett számok ingatag talajára; a száraz mérés és megszámlálás helyét kalandos számcsoportok foglalják el s a közönség azon nagy többségének, mely újságokból vagy legfeljebb röpiratokból meríti ismereteit, minden szám egyaránt imponál.

Már pedig minden becslés, kivétel nélkül, csak hozzávetőleges többé-kevésbé valószínű feltevést képez, pozitív adatot nem nyújt, a kérdéses tény biztos képét nem adja soha, okoskodásaink, érveléseink alapjául csak biztosabb alap hiányában és nagy óvatossággal használható. Ha közelfekvő, könnyen áttekinthető, el nem titkolható tényekre vonatkozik s ha támpont és ellenpróba gyanánt pontos mérési adatok szolgálhatnak, úgy több-kevesebb értéke van: a becslésnek is, több-kevesebb valószínűséggel feltehető, hogy annak eredménye nem tér el nagyon a valóságtól. E feltevés annál indokolatlanabb, mentől kevésbé fogognak fenn a lelkiismeretes és gondos becslési eljárás fennt jelzett előfeltételei.

Különös fontossággal bír ez igazság a termés-statisztika számainak megítélésénél. A becslések egész sorozatát kell eszközölnünk, hogy valamely terület búzatermését és búzafogyasztását megállapíthassuk. E becslések bírnak pozitív támpontokkal Közép- és Nyugat-Európa kultúrállamaiban s bár lényeges eltérések itt is fordulhatnak elő, nagyban és egészben feltehető, hogy legalább megközelítik a valóságot; a nagy búzafeleslegekkel bíró távoleső területek termelési adatai ellenben komoly ellenőrzés alá alig vehetők s pozitív beccsel egyáltalán nem bírnak.

II.

Egyébiránt felesleges is az egész világ termelését és fogyasztását kiszámítanunk és szembe állítanunk, hogy az európai gazda szempontjából eldöntsük a túltermelés kérdését. A kérdés lényege a mi helyzetünk, a mi érdekeink szempontjából ugyanis nem az, van-e túltermelés az egész világon, hanem az: az olcsón termelő extenzív kultúrával bíró területek versenye nyomasztó jelleget öltött-e magára az európai fogyasztó területek piacán? Hoztak-e azok oly mennyiségeket a piacra, melyek a kereslet és kínálat¹ közti viszonyt lényegesen megzavarták s csak jelentékeny ár-eredmények mellett voltak elhelyezhetők? Mert ha az áll, hogy Oroszország és a tengerentúli államok kivitele az európai fogyasztó területre nagyobb arányokban nőtt, mint a búzaszükségletnek a népesség szaporodásával összefüggő természetes emelkedése, úgy egyáltalán felesleges dolog a többi területek termelési és fogyasztási viszonyait kutatnunk, a mi szempontunkból megvan a túltermelés, be van kétségtelenül bizonyítva azon tény, hogy a mi

piacainkat a tengerentúli verseny dominálja, árainkat annak termelési és szállítási viszonyai szállították le azon mértékre, melyre azoknak le kellett szállaniok, hogy a szükséglet természetes emelkedését meghaladó feleslegek a fejenkénti fogyasztás növekedése útján találjanak elhelyezést.

Ha így formulázuk a kérdést, sokkal biztosabb adatok alapján adhatjuk meg reá a feleletet. A búzát exportáló államoknak csupán forgalmi adatait, tehát teljesen precíz és megbízható adatokat kell használnunk, s a termési adatokra csakis korlátolt mértékben és csakis azon legműveltebb kultúr-államokra vonatkozólag lesz szükségünk, melyeknél ezen számok is leginkább ellenőrizhetők s legkevésbé térhetnek el a valóságtól.

Számításainkból kihagyhatjuk az olasz és spanyol félszigeteket, melyeknek statisztikája kivált a régebbi időkből nagyon kevéssé megbízható, búzahiánya, vagyis búzabevitele pedig évtizedek alatt csak mérsékelten emelkedett. Böven ellensúlyozzuk e tényező hatását azáltal, hogy figyelmen kívül hagyjuk a Balkán-félsziget államainak búzakivitelét, mely utóbbi az utolsó 25 év alatt mintegy 10 millió métermázsával emelkedett.¹ Hasonlag kihagyjuk a skandináv államokat s azon kisebb exportáló területeket, melyek búzaforgalma a világforgalom szempontjából egészen jelentéktelen. Kihagyjuk végül a gazdasági területek mindkét csoportjából a közös vámterületet. Ennek búzaforgalmát alább behatóan fogjuk tárgyalni; annak adatai kiegészítendik a szorosan vett fogyasztópiac helyzetének azon képét, melyet az alábbi táblázat tár elénk.

E táblázat első része a búza-export terén döntő fontossággal bíró területek kivételét tünteti fel, melyre vonatkozólag meg kell jegyeznem, hogy ez összegben azon mennyiség is befoglaltatik, mely az Egyesült-Államokból Amerika egyes búzafogyasztó államaiba vitetik ki. Sajnálatomra nem állottak a kellő adatok rendelkezésemre, hogy e tényezőt elimináljam, annyi azonban konstatalható, hogy az évtizedek óta néhány milliót képvisel és lényege-

¹ Románia búzakiwitele 1880-84-ig átlag 4/4, 1885-87-ig 5-3, 1888-tól 1890-ig 12-55 millió hektoliter, tehát az emelkedés magánál Romániánál 10 év alatt 8 millió hektoliter.

sen nem emelkedett, úgy hogy táblázatunk eredményét lényege sen nem alterálhatja.¹

A táblázat másik része a fogyasztó terület búzaszükségletének természetes emelkedését tartalmazza és bővebb magyarázatra szorul. A kérdéses terület Nagybritanniát, Francia- és Németországot, Belgiumot, Hollandiát és Svájcot öleli fel. Ezek mindenikére külön ki kell számítanunk a fejenkénti búzafogyasztást az 1890. évi népszámlálás és az 1885-1894. közti évtized átlagos búzafogyasztása alapján. A fejenkénti fogyasztás, szorozva a népesség szaporodásával, adja 10 évről 10 évre a búzaszükséglet természetes emelkedését.

E számítás eredménye a következő:

Ország neve	Népesség 1890-ben millió	Búzafogyasztás 19 évi átlaga millió hl.	Eszik egy főre hektoliter	Népesség szaporodás millió			Búzafogyasztás emelkedése millió hektoliter		
				1860-70	1870-80	1880-90	1860-70	1870-80	1880-90
Nagy-Britannia	37.8	75	2	2.5	3.4	2.6	5	6.8	5.2
Franciaország	38	120	3.2	0.3	1.5	0.7	1	4.8	2.2
Németország	49.4	36	0.75	3.1	4.4	4.2	2.3	3.3	3.2
Belgium	6	15	2.50	0.4	0.5	0.5	1	1.2	1.2
Hollandia	4.5	6	1.3	0.2	0.5	0.5	0.3	0.7	0.7
Svájc	3	6	2	0.1	0.2	0.1	0.2	0.4	0.2
Összesen	144.7	258	—	6.6	10.5	8.6	9.8	17.2	12.7

Vagyis a szóban forgó terület búzaszükségletének évenkénti átlagos természetes emelkedése:

1860-70-ig 1 millió hektói., vagyis 0.8 millió q
 1870-80-ig 1¼ « « « 1.4 « «
 1880-90-ig 1¼ « « « 1 « «

¹ Tudjuk, hogy az Egyesült-Államok 1870 előtt kevés búzát hoztak Európába; ezen időszak kivitele (évi 11 millió q) nagyobb részben más területekre ment. Mivel szemben a nagy kivívó államok kivitele a vizsgálódásaink alapjául vett fogyasztó terület bevételét 1890-94-ig évi 6'8 millió q-val múlja felül. Ennyi lehet tehát azon mennyiség, mely nem Európa felé vette útját.

s az ezt követő évekre, inkább kissé magasan számolva, másfél millió hektoliterre, vagy 1-2 millió métermázsára tehető.

Ezek előrebocsátása után lássuk, mit mond a kérdéses táblázat:

Időszak	Buzakivitel						Export emelkedése 1860. óta	Nyugat- európai szükséglet	Többlet
	Oroszország	Kelet-India	Egyesült-Áll.	Kanada	Argentína	együtt			
	millió métermázsákban								
1852—61 átlag	6.7	—	8.4	—	—	15.1	—	—	—
1862—71 «	13.3	—	13.5	—	—	26.8	11.7	8	3.7
1872—76 «	19.2	0.8	27.3	—	—	47.3	32.2	15	17.3
1877—81 «	23.1	3	46.4	—	—	74.5	59.4	22	37.4
1882—86 «	26	12.1	43	—	—	83.1	68	27	41
1887	18.1	14.6	54	2.6	3	92.3	77.2	28	49.2
1888	27.5	8.9	42	1.2	2.2	82	66.9	29	37.9
1889	44.4	11.5	31	0.2	0.3	87.4	72.3	30	42.3
1890	37.7	9	38	0.8	3.4	88.9	73.8	31	42.7
1891	29.9	7.5	27.1	1.5	4.1	70.1	55	32.2	22.8
1892	14.6	15.6	58.4	4.1	4.9	97.5	82.5	33.4	49.1
1893	27.1	7.9	49.2	4.5	10.5	99.2	84.1	34.6	49.5
1894	35.1	6.6	42.1	4.4	16.5	104.7	89.6	35.8	53.8
1895	40	7.5	35	6	10	98.5	83.4	37	46.4

Látjuk tehát, hogy a tengerentúli verseny ma évenként 80-90 millió métermázsával több búzával árasztja el az európai piacot, mint az 1861-et megelőző 10 év átlagában, mivel szemben a búzaszükségletnek a népesség szaporodásával arányban álló természetes növekedése 37 millióra tehető. 50 millió körüli többlet mutatkozik tehát, mely csak az árak redukciója s a fogyasztásnak ezzel kapcsolatos emelkedése útján nyerhetett elhelyezést.

Mint fenti táblázat mutatja, ez óriás többlet nem egyenletes emelkedés útján állott elő. Nemcsak az egyes évek jobb vagy rosszabb termései szerint hullámzik az, de arányaiban frappánsul követi a búzaárak alakulását.

Egész 1871-ig csekélységgel haladja túl a szükséglet természetes emelkedését s pár millió métermázsá az emelkedő jólét e napjai-

tan a fejenkinti fogyasztás némi csekély emelkedése által árenged-
mény nélkül talál elhelyezést.

A 70-es évek alatt a búza-import közel 50 s a felesleg 34 millió-
val emelkedik. Ez időszak azonban általános európai rossz termé-
sekkel esik össze; a londoni búzaár is csak az évtized második
felében mutat jelentékenyebb csökkenést, a kontinensen pedig
1873-74-ben jóformán Íséséges magaslatra emelkedik az s egészen
a, 80-as évek kezdetéig jövedelmező színvonalon marad. E kon-
junktúra óriás ösztönzésül szolgál a búzatermelés kiterjesztésére;
mind újabb és újabb területek búzája jelen meg Európa piacain s a
felesleg 1882-86 átlagában 41, 1887-ben 49 millióra emelkedik.
Ez időszakban azonban az import emelkedése jó európai termékek
magasabb eredményeivel találkozik ,s bekövetkezik az első nagy-
mértvű árredukció, mely nemcsak az európai gazdát fenyegeti vég-
romlással, de az új területek jövedelmét is a minimumra szállítja
le. Ezen körülmény hatása alatt a tengerentúli termelés stagná-
ciót, a kivitel Nyugat-Európába határozott visszaesést mutat s a
többlet, mely 1887-ben már 49 millió volt, a következő években 37,
42, 42, végre 1891-ben 22 millióra esik. Ez év azonban ismét forduló
pontot jelent. Gyengébb termés és csökkenő bevétel együttes hatása
alatt 1891 derekán jelentékeny áremelkedés áll be s gazdaközönsé-
günk mintegy féleven át a régi időkre emlékeztető gabonaáraknak
örülhetett. Fájdalom, ez öröm nem tartott sokáig; a magas ár
újabb ösztönzésül szolgált a tengerentúli termelésnek, a búza-
import Európába eddig soha nem észlelt arányokat ölt, messze
maga mögött hagyja az 1887-dik év behozatalát is s a búzaár az
1891-et megelőző legrosszabb időszak színvonala alá süllyed. Úgy
a búzaimport emelkedése, mint a búzaár hanyatlása az 1894/5-iki
kampányban kulminál. Egy hektoliter búza ára Londonban,
mely 1840-től 1880-ig 11 frt körül ingadozik,

1881-85-ig átlag	8	frt 42 kr.
1886-90-ig átlag	6	« 56 «
1891. januárban.....	6	« 85 «
1891. júliusban	8	« 26 «
1892. januárban.....	7	« 73 «
1892. júliusban	6	« 26 «
1893. jan. és júl	5	« 46 «
1894. jan. és júl	5	« 28 «
1894. okt. 20-án.....	3	« 67 «
1895. januárban	4	« 36 «
1895. áprilisban	4	« 15 «

Az árcsökkenés okt. 20-án érte el az eddig ismert legalacsonyabb mértéket; míg 1895-ben a tengerentúli kivitel csökkenése folytán némi reakció áll be s 1 hl búza ára decemberben 5 firt 38 krra emelkedik.

Észak-Amerika termelési statisztikája is élénk világot vet a tengerentúli verseny ez összefüggésére az ármozgalommal:

A búzával bevetett terület az Egyesült-Államokban 1877-től 1880-ig, tehát négy év alatt 26 millió acre-ről 38 millióra emelkedik s 1884-ig ezen színvonalon marad. 1885-1880-ig valamivel 37 millió hold alá süllyed, 1891-ben azonban 40 millióra emelkedik, hogy 1892-ben $38\frac{1}{2}$, 1893-ban $84\frac{1}{2}$, 1894-ben 34 millióra szálljon alá.

Eddigi vizsgálódásunkból világosan kitűnik tehát, hogy a tengerentúli államok versenye a búzaszükséglet természetes emelkedését messze felülmúló arányban jelentkezik, vagyis hogy ezen egyedül észszerű értelemben van túltermelés, valamint láttuk azt is, hogy ezen túltermelés intenzitása a búzaárak hullámzásában megfelelő kifejezésre talál.

És e konkurrencia hatása az árképződésre nemcsak magában a szállított tömegben, de abban is nyilvánul, hogy a tengerentúli búza szállítási költségei az utolsó évtizedekben lényegesen lecsökkentek. A szállítási költségek óriás mérvű csökkenése valódi csapás ma az európai gazdára. A legtávolabb fekvő búzaterületek szállítási költsége Angliáig 3-4 firtal csökkent métermázsánként az utolsó 20 év alatt, A beállott árcsökkenés felét maga ezen tény indokolja és megmagyarázza.

Nem áll tehát a bimetalisták azon állítása, hogy túltermelés nincs s az árdepressziót az nem okozhatta. Okoskodásunk ezen negatív részét a tények logikája cáfolja meg. Kérdés azonban: nincs-e annak pozitív részében legalább némileg igazuk, nem járult-e az arany valuta behozatala részben hozzá az általános árdepresszióhoz?

E kérdésre csak a nemesércek termelési viszonyainak áttekintése után válaszolhatunk.

ARANYVALUTA ÉS ÁRUCSÖKKENÉS.

I.

Az arany és ezüst termelési viszonyait Amerika fölfedezésétől napjainkig a következő táblái mutatja:

Időszak	Összes termelés		Évi termelés		Az évi termelés pénzértéke		
	ezüst	arany	ezüst	arany	ezüst	arany	összesen
	1000 kilogrammban				millió franc-ban ¹		
1493—1600	22.834	754	213	7.5	47.5	24.8	71.8
1601—1700	37.234	912	372	9.1	82.7	31.4	114.1
1701—1800	57.034	1.900	570	19	126.7	65.4	192.1
1801—1840	24.919	637	623	15.9	138.4	54.9	193.3
1841—1850	7.804	547	780	54.7	173.4	188.8	362
1851—1860	8.955	2.018	895	201.8	199	695	894
1861—1870	12.201	1.885	1.220	188.5	271	649	920
1871—1880	22.098	1.717	2.209	161.5	491	591	1.082
1881—1883	8.257	459	2.752	153	612	515	1.127
1884—1887	11.278	634	2.819	158.5	627	546	1.173
1888—1890	11.420	522	3.807	174	846	600	1.446
1891 — —	4.492	181	4.492	181	999	624.4	1.623.4
1892 — —	4.729	197	4.729	197	1.051	678	1.729
1893 — —	5.138	226	5.138	226	1.140	780	1.920
1894 — —	5.183	258	5.183	258	1.150	888	2.038
1895 — —	5.—	285	5.—	285	1.100	980	2.080

Az ismert világ Amerika felfedezésekor a maihoz képest egészen jelentéktelen arany- és ezüst-készlettel rendelkezett. Egy milliárd frankra szokás azt becsülni, hogy minő alapon, valóban bajos volna megmondanunk. Bármennyi volt is az, annyi kétségtelen, hogy az amerikai nemesérc – és pedig kezdetben főleg ezüst-bányászat, mely a XVI. században átlag évenként mintegy 70 mil-

¹ A nemesércnek pénzértékét frankban fejezem ki, miután ez bimetallismus pénz lévén, érc tartalmát úgy ezüstben, mint aranyban törvény állapítja meg. Persze az ezüstnek ezen értéke a 15'5 értékarányának felel meg.

lió frankkal gyarapította Európa pénzkészletét, a pénz értékében valódi forradalmat idézett elő s a termények árát azok ötszörösére emelte. A nemes ércек бányászata a következő két században is emelkedést mutat, az évi átlag 114 millió a XVII., 192 a XVIII. században s az árak emelkedése – habár lényegesen kisebb mérvben – ez időszak alatt is észlelhető.

A múlt század végével veszik azon korszakot alkotó felfedezések kezdetöket, melyek alapjukban rázkódtatják meg s változtatják át az ipar és közlekedés összes viszonyait. A kézi erő helyét gépek foglalják el, a tömegárúk előállítása a gyáripar kezébe megy át, a technika vívmányai hatványozzák a termelési képességet s leszállítják a termelési költséget, míg a gőz alkalmazása a közlekedés terén a távolságokat szünteti meg s eddig teljesen elzárt földrészek terményei előtt nyitja meg a világpiacon. Mindez valódi forradalmat idéz elő a közgazdasági viszonyok egész vonalán, forradalmat, mely számos existenciát dönt nyomorba s egy nehéz átmeneti korszak alatt borzasztó megpróbáltatásokat mér egész osztályokra, de a termelést, forgalmat és fogyasztást addig nem sejtett arányokban fejleszti ki s egy jobb jövő alapját veti meg. A XIX. század első felében már rohamosan nő a pénzszükséglet, míg a nemesérctermelés 1801-től 1840-ig évi 193 millió frank értékkel a múlt század színvonalán marad. E körülmény pénzhiányt s némi árdepressziót okoz, mely főleg a harmincas években s a negyvenes évek első felében érzékeny csapásként jelentkezik, de az uráli aranybányászat fellendülése, melynek következtében az évi nemesérctermelés 1841-50-ig 362 millió frankra emelkedik, segít a bajon. Gyökeres változást azonban a kaliforniai aranybányák felfedezése idéz elő; az aranytermelés alig pár év alatt megnégyeszeresedik s 1851-60-ig átlag évenként 695 millió frankra rúg, szemben 188 millióval 1841-50-ig s 54 millióval 1801-1840-ig. Az arany- és ezüsttermelés együtt 1851-60-ig 804, 1861-70-ig 920 millió frank évi átlagra emelkedik.

A termelés ez óriási emelkedése nemcsak lépést tart a pénzszükséglet növekedésével, de túl is szárnyalja azt, pénzbőség, infláció mutatkozik, melynek áremelő hatását 25-30 %-ra becsülik.

A nemesércbányászat ez óriás fellendülése azonban nemcsak a nemesércек vásárlási képességét szállítja le, de a két érc egymás

közötti értékviszonyára is mélyreható befolyást gyakorol. Ez értékviszonyt a bimetallismust először meghonosító francia törvényhozás 1803-ban, az akkori tényleges állapotnak megfelelően 1:15V2-ben állapította meg. Ez időtől fogva a francia törvény hatása folytán a két érc értékviszonya ezen szám körül ingadozott. Ha az arany vált keresettebbé, ezüst özönlött be Franciaország pénzverdéibe s az érte kapott arany külföldre vándorolt, az ezüst megdrágulása pedig az ellenkező eljárást idézte elő. Franciaország óriás nemesérckészlete rezervoirt képezett a kevésbé keresett nemesérc számára s a másikkal fedezte a világpiac igényeit, úgy hogy egyik értéke sem állhatott tartósan magasabban a törvényes arány felett többlet, mint amibe a kiveretés, beolvasztás és szállítás került, így vándorol ki a keresettebb arany a század első felében Franciaországból, midőn pedig a kaliforniai és ausztráliai aranytelepek kiaknázása folytán az aranytermelés vesz óriás lendületet, Franciaország felgyült ezüstkészletének nagy részét aranyért cseréli be. Időközben azonban a két érc termelési viszonyaiban újabb átalakulás észlelhető. Az aranytermelés stagnációt, majd határozott csökkenést mutat s az évi termelés értéke 695 millió frankról 649-re (1861-70.), majd 591-re (1871-80.), végül 515-re (1881-3.) száll le. Az ezüstbányászat ellenben az északamerikai ezüsttelepek felfedezése és kiaknázása folytán óriás arányokra emelkedik s már a nyolcvanas évek elején a 600 millió frank évi értéket meghaladja.

A viszonyok ez átalakulása a fontosabb államok valuta-politikájában beállott mélyreható fordulattal esik össze. – A Californiában termelt arany mennyiségek megadják az aranyvaluta elfogadásának lehetőségét oly államokban is, melyek pénzrendszere eddig az ezüstön alapult s a gazdasági viszonyok fejlődése, a forgalom élénkülése általános vágyat ébresztenek az aranypénz után. E fém, mely ugyanazon tömegben több mint tizenötszörte nagyobb értéket képvisel az ezüsthöz képest, kényelmesebb, célszerűbb és kevesebb költséget okozó fizetési eszköz a közép és nagy forgalomban egyaránt. Emellett a nemzetközi forgalom megnövekedésével mind érezhetőbbé válnak a hátrányok, melyekkel két gazdasági terület egymás közötti kötelezettségeinek lebonyolítása jár, ha az nem történhetik mindkét területen pénz szerepét játszó ugyanazon nemesérckben. Az ázsíó, a valutaspekuláció zavaró és költséges

tényezőjét csak úgy eliminálhatjuk legalább a kultúrállamok nemzetközi forgalmából, ha azok pénzrendszerének alapját ugyanazon nemesérc képezi.

Ezen okok hatása alatt már a hatvanas évek derekán általános mozgalom indul meg az aranyvaluta meghonosítására, egyes államok törvényei és intézkedései s nemzetközi értekezletek és megállapodások e nagy akciót készítik elő. Egyelőre azonban mindez papíron marad s a helyzet gyakorlati hátrányai egészen a hetvenes évek elejéig nem teszik azt tűrhetetlenné.

Angliának a keleteli forgalomban nagy mennyiség ezüstre van szüksége. Mindaddig, míg az ezüsttermelés ez összeget jelentékenyen meg nem haladta s úgy ezen többlet, mint a középeurópai forgalomból nyert ezüst Franciaországban aranyra volt becserélhető, a két nemes érc értékviszonya nagyobb változást nem szenvedett s a nemzetközi fizetések nagyobb veszteségek nélkül voltak teljesíthetők. A 70-es évek elején azonban gyökeresen megváltozik a helyzet. A növekvő ezüsttermelés évről-évre nagyobb feleslegeket dob a világpiacon, melyek elhelyezése a francia aranykészletet érzékenyen támadja meg, midőn pedig Németország az aranyvaluta behozatalát határozza el (1871 dec.) s az ezüst demonetizálását tényleg foganatba veszi (1873 júl.), a latin pénzuniót óriás ezüstmennyiségek árasztják el. Franciaország ezüstkészlete 1870-75-ig körülbelül egy milliárd frankkal szaporodik s hogy aranyát az utolsó cseppig el ne veszítse, már 1876-ban az ezüst pénzverést beszüntetni kénytelen. Ez időtől fogva a kettős valuta tényleg megszűntnek tekinthető, a latin pénzunió is a sánta aranyvalutára megy át, az 1¹/₂-es értékarány üres fikcióvá válik. Az ezüst elől egész Európa elzárja pénzverdéit, sőt Németország és Skandinávia közel 1000 millió frank demonetizált ezüstöt dob piacra.

Az ezüsttermelés ellenben feltartóztatlanul emelkedik tovább s a 90-es évek átlagában a 70-es évek termelésének kétszerezését, az 50-es évekének ötszörösét haladja meg.

Ezen viszonyok természetesen az ezüst nagymérvű árcsökkenését vonják maguk után. Ez árcsökkenés 1874 végéig egészen jelentéktelen; haladását 1875-től fogva, összehasonlítva az ezüsttermelés fokozásával, alábbi táblázat tünteti fel:

Időszak	Ezüst- termelés 1000 kilo- gramm	Londoni ezüst ár ¹	Ezüst ár- csökkenése a 607/8-os paritással szemben	
1875	1.969	567/8	6.6 ^o /o	
1876—78 átlag	2.450	52 ¹¹ /16	13.6 ^o /o	
1879—82 „	2.681	51 ¹¹ /16	15 %	
1883—84 „	2.819	50 ¹⁰ /16	17 %	
1885		48 ⁵ /8	20 %	
1886		45 ³ /8	25.6 ^o /o	
1887		44 ⁵ /8	27 %	
1888		42 ⁷ /8	29.6 ^o /o	
1889	3.807	42 ⁶ /8	30 %	
1890	4.492	47 ¹¹ /16	21.6 ^o /o	
1891		45 ¹ /16	26 %	
1892		39 ¹³ /16	35 %	
1893		5.138	35 ⁵ /8	41 %
1894		5.183	28 ¹⁵ /16	52.6 ^o /o
1895	5. ?	29 ⁷ /8	51 %	

Ezen táblázat igen tanulságosan világítja meg azon kérdést, mennyiben lehet az ezüst értékének csökkenését az aranyvaluta behozatalának tulajdonítanunk s mennyiben következtethetünk abból az arany megdrágulására. Az ezüst clemonetizálására vonatkozó intézkedések, beleértve az ezüst eladásokat is, 1879-ig befejezést nyertek, a kettős valutájú államok pénzverdái már 1876-ban teljesen beszüntették az ezüstveretést, az évente termelt ezüst egyedüli piacát a kelet képezi, sőt ezen piac ellátásában is a demonetizált ezüst versenyének volt az kitéve, melynek legnagyobb része 1876-78-ig került eladásra. Ha még figyelembe vesszük az ezüsttermelés állandó fejlődését is, mely ezen három év átlagában a hatvanas évek évi átlagának (1.200,000 kg) kétszeresére emelkedett, természetesnek kell találnunk, hogy az ezüst értékében lebegés csökkenésnek kellett beállania s a mutatkozó 13.5 %-os árkülönbözetet bizonyára teljes összegben az ezüst olcsóbbodásának s nem az arany megdrágulásának kell tulajdonítanunk.

¹ 1 uncia ezüst ára pennyben kifejezve. A 15.5 értékviszonynak 60% felel meg.

1879-től fogva a demonetizálások Európában megszűnnek, – Amerikában pedig érvényesülni kezd az ezüst érdekében megindított mozgalom s a Bland-bill alapján évenként 130-140 millió frank névértékű ezüst dollárt veret az Egyesült-Államok kormánya. Ez összeg azonban legfeljebb a hetvenes és nyolcvanas évek évi termelése közti különbséget emészti fel s a megelőző évtized egész termelésének megfelelő mennyiség mint kizárólagos piacra, a keletre marad utalva. Ugyanekkor a legfontosabb ezüstpiac, Kelet-India fizetési mérlege lényeges változáson megy át s különösen az Angliában teljesítendő kamatfizetések és egyéb kötelezettségek folytonos emelkedése folytán az ezüstbevitel Kelet-Indiába jelentékeny csökkenést mutat.¹ Az ezüstkínálat és kereslet közötti aránytalanság csak fokozódik, az ezüst ára tovább hanyatlik tehát s a 80-as évek végén 30% rosszabbodást mutat.

Ekkor azonban meglepő fordulat áll be. Az ezüsttermelés újból rohamos fejlődésnek indul, újabb mesés gazdaságú bányák kizaknázása azok szerencsés tulajdonosait eddig példátlan vagyonhoz juttatja. Ez pedig nagy hatalom az Egyesült-Államok közéletében. Ezek vezetése alatt, ezek érdekében, de az általuk mozgósított és szervezett farmerek segélyével újult erővel lép fel az ezüst melletti mozgalom s minden európai forgalmat és méretet meghaladó agitáció és megvesztegetés segélyével a Shermann-billt viszi keresztül, melynek értelmében 1890 júliustól fogva havonként mintegy 30 millió frank értékű ezüst dollár kiverésére lett a kormány felhatalmazva.

E törvényhozási akciót ezüstben és ezüsbányaértékekben való vad tőzsdeszpekuláció kíséri. Az ezüst ára rövid időre megközelíteni látszik a régi pari értéket s attól az 1890. év átlagában is csak 21.6% eltérést mutat, de az ezüsttermelés – ösztönözve az ezüst árának emelkedése által is – évről-évre oly óriás arányokban emelkedik, melyek mellett eltörpül a Shermann-bill ellenkező hatása. Már az 1893-iki ezüsttermelés értéke 300 millió frankkal múlja felül az 1888-99. évek átlagát, több mint 500 millióval az 1884-7. évekéét. Ezzel szemben teljesen hatástalan marad azon tény, hogy Amerika mintegy 200 millióval több ezüstöt vásárol

¹ 1864-73-ig évi átlag 195, 1874- 83-ig 145 millió frank.

évenként, mint tette volt a Bland-bill alapján. Még 1890 végén beáll az ezüst piacon a reakció s az ezüst ára a következő három év alatt 26, 35, 41 % csökkenést mutat.

Eközben Amerikát az ezüst érdekében kifejtett akció közgazdasági válságba sodorja. 1879 óta több mint 3000 millió frank névértékű ezüstöt vásárol az Egyesült-Államok kormánya, mely összegből 1150 millió a Shermann-bill elfogadását követő három évre esik. Az ezüst alapján kibocsátott papírpénz előzőnli a forgalmat, kiszorítja az aranyat s az aranykészletek rohamos csökkenése Amerika egész közgazdaságát megrázkódtató pánikot okoz. Nem marad más hátra, mint az ezüst vásárlások teljes beszüntetése.

1893 novemberben foganatosítják e rendszabályt s az ezüst árának ez adja meg a kegyelemdőfést. Rohamosan esik az le a régi pari érték felére, sőt azon alul s az utóbbi években 44-52 % között ingadozik.¹

Az ezüst demonetizálása óta lefolyt 20 esztendő alatt az arany és ezüst értéke közötti különbség megkétszereződött tehát. A kérdés csak az: egészen az ezüst elértéktelenedésének kell-e ezt tulajdonítanunk, vagy vonhatunk-e abból az arany megrágulására következtetést. Azt hiszem, az eddig elmondottak megadják e kérdésre a feleletet.

A német valutareformot megelőző két évtizedben, akkor tehát, midőn az ezüst az európai pénzrendszerek nagy részének is alapját képezte, az évi ezüsttermelés 1 millió kilogramm körül ingadozott, ma az 5 millió kgot meghaladja az. A termelés megötszöröződött ugyanakkor, midőn az újonnan termelt ezüstnek, mint pénznek használata kizárólag a keletre szorult. Ebben s nem a valutareformban van az ezüst árcsökkenésének igazi oka, a demonetizáció csak siettetette annak kitörését. Ha Németország s a példáját követő kisebb államok megmaradtak volna az ezüstvaluta mellett s ha a bimetallista államok nem szüntetik vala be a szabad ezüstveretést, néhány évvel tovább lett volna a 15.5-ös értékviszony fenntartható. A latin pénzunió aranykészlete még néhány évig elegendő lett volna az ezüstfeleslegek becseréléseire, de akkor aztán az utolsó Louis-d'orig ezüstre váltatott

¹ A legalacsonyabb ár 27 penny 1895-ben fordult elő.

volna be. A kettős valuta az arany teljes kiszivárgása folytán tényleg ezüst valutává alakult volna át s feltartóztatlanul következett volna be az ezüst túltermelése által okozott depresszió.

Az, hogy közel 1000 millió frank névleges értékű demonetizált ezüst hozatott piacra, a termelés mai arányai mellett csak epizodikus jelentőséggel bírhat. Hiszen egy év termelésének névleges értéke majdnem ezen összeggel haladja meg a 60-as évek átlagát. Valóban azon kell csodálkoznunk, hogy az ezüst egészen az utolsó időkig nem vesztett többet eredeti értéke 30 %-ánál és semmi indokunk nem lehet reá, hogy úgy ezen értékvesztés, mint a Shermann-bill eltörlését követő rohamos árcsökkenés okát másban keressük, mint az ezüstkereslet és kínálat közötti viszony természetes megváltozásában.

II.

De ha nem nyújt támpontot az ezüst árcsökkenése arra, hogy abból az arany megráglására következtessünk, lássuk: feljogosít-e e feltevésre a sokat emlegetett általános árdepresszió.

Az általános áralakulás megítélésének legmegbízhatóbb forrását az angol Economist index számai képezik ma is. Tudjuk, hogy e világlap 22 legfontosabb világgazdasági árucsoport áratette állandó vizsgálódásai tárgyává s az 1845-50 közötti időszak átlagárait 100-nak véve százalékos arányban fejezte ki a következő évek árhullámzásait. A 22 árucikk arányszámainak összege, összehasonlítva a kiinduláspontul vett árúkat összegét kifejező 2200-zal, adja az általános árhullámzásnak a valóságot leginkább megközelítő képét.

E táblázat eredménye¹ a következő:

¹ Átlagokba csak oly éveket foglaltam össze, melyek átlagairól között jelentékeny eltérés nem fordult elő.

Évszám	22 árucikk arány- számainak összege	Az átlagos ár a 2200- hoz viszo- nyítva	Az átlagos ár az 1868—71. évek árához viszonyítva
1845—50	2.200	100	—
1851	2.293	104	—
1857	2.996	135	—
1858	2.612	119	—
1865—1866 <i>átlag</i>	3.570	162	—
1868—1871	2.606	117	100
1872—1874	2.891	131	112
1875—1877	2.737	125	107
1878	2.529	115	98
1879	2.202	100	85
1880	2.538	115	98
1881—1883	2.384	108	92
1884	2.221	101	86
1885—1887	2.060	94	80
1888—1891	2.219	101	86
1892—1894	2.112	96	82
1895	1.923	83	71
1896	1.999	91	77

E táblázat tanúsága szerint az áremelkedés már az ötvenes évek elején kezdetét veszi, 1857-ben 35 %-ra szökik fel, de aztán 19 %-ra esik vissza. Az északamerikai polgárháború alatt újból jelentékeny áremelkedés konstatálható; ezt azonban tisztán azon körülménynek kell tulajdonítanunk, hogy a felvett 22 árucsoport közül 5¹ az amerikai termelés és forgalom megzavarása folytán abnormis magasságot ér el. Ez öt árú egység száma 1380, szemben 486-tal 1858-ban, vagyis az egység számokból 894 kivételes körülményekben találja magyarázatát. Ennek figyelembe vételével az egység számok összege 2674-re, az átlagos áremelkedés 21 %-ra csökken. A béke helyreálltával még némi csökkenése áll be az áraknak s az 1868-71. évek átlaga, 117 tekinthető annak a normá-

¹ Gyapot, Pernambucco-gyapot, gyapjú, gyapotfonál, gyapotszövet.

lis árszínvonalnak, melyet a kaliforniai és ausztráliai aranybányászat által előidézett pénzbőség eredményezett.

A 70-es évek újabb áremelkedését két körülmény találkozása idézi főleg elő. Rossz termékek abnormis magasságra szöktetik fel a nyertermények árát s az úgynevezett gründolási korszak ipari és vasúti alapításai a bányatermékek árait hajtják fel. Egészen 1877-ig lényegesen magasabbak az árak a 60-as évek normális árainál s ezek színvonalához az 1878. és 1880. évek árai állanak legközelebb. Ettől fogva ölt krónikus jelleget az árhanyatlás; 1885-87. években 94-gyel kulminálni látszik s az ezután következő négy év átlagára valamivel 100 felett áll, de csak azért, hogy annál mélyebbre sülyedjen ismét s 1895-ben 83-ra esik, 1897-ben pedig 91-en áll.

Ez egész árfejlődésben két nagy korszakot kell megkülönböztetnünk. Az egyik a magas árak korszaka, mely az 50-es évek elején veszi kezdetét s 1880-nál ér véget. Az áremelkedésre kétségtelenül a nemesérc-termelés óriás felindulása adta meg az első lökést s az árak állandóan magas színvonalát legalább nagy részben a pénz vásárlási erejének csökkenése magyarázza meg. Három rendkívüli körülmény, a krími, észak-amerikai háború s a 70-es évek drágasága okoz az átlagost lényegesen meghaladó áremelkedést. Ha ezen rendkívüli viszonyok által előidézett árakat elimináljuk, azt találjuk, hogy az amerikai háborút megelőző és követő évek, valamint a hetvenes évek végén mutatkozó árak között lényeges különbség nem fordul elő. Körülbelül az 1868-71. évek középárat költethetjük azon normális átlagárnak, melyben az arany termelés föllendülésének hatása kifejezésre jut s ezt vehetjük azon további vizsgálódásaink alánjául, melyek az ezüst demonetizálása. és az ármozgalom közötti összefüggést hivatják felderíteni.

Táblázatunk utolsó rovata az 1880 óta hanyatló árakat ezen árakkal hasonlítja össze s már a nyolcvanas évek közepére 20, 1896-ra 23 % hanyatlást mutat ki, egyúttal azonban azon nehéz kérdés megoldása elé állít, bennünket, vajjon az aranypenz megdrágulásának tulajdonképp az árak ez általános hanyatlása, vagy – legalább részben – egyéb tényezők hálásának is.

Sokszor hallhatjuk az állítást, hogy a pénzfunkciót teljesítő anyag ára semmi más alakban, mint az összes többi áru árában, kifejezhető nem lenne, az árak általános hanyatlása minden körül-

menjek között egyértelmű a pénz megdrágulásává]. Anélkül, hogy ez állítás elvont, elméleti ért-két vennők bonckés alá, megfosztja azt gyakorlati értékétől azon körülmény, hogy egy valóban általános árstatisztika a lehetetlenségek közé tartozik. Megbízható adatok csakis a nagy kereskedelmi forgalom tárgyat képező tömegárúkra nézve állanak rendelkezésünkre; mindaz, ami a tőzsdéken nem jegyezhető, mindaz, ami nyilvánosan feljegyzett átlagárakkal nem bír, pontos árstatisztika tárgyát nem képezheti. Áll ez a detailforgalom legnagyobb részéről, áll magáról a munkabérről s kivált a kvalifikált munka díjazásáról, áll a műipar es a szellemi foglalkozások mindazon termékeiről, melyek áraiban a bennük kifejezésre találó ügyesség, leleményesség, ízlés, művészet vagy értelmi képesség nyer jutalmazást.

Ennélfogva az árstatisztika az árufajták csak bizonyos szűkebb körét ölelheti fel s csak a tömegárú forgalmára vonatkozólag szolgáltat pontos adatokat. Ezen adatok tehát az általános árfejlődés képet nem nyújthatják s mielőtt a pénz értékének változására vonnánk belőlük következtetést, tudnunk kell, nem gyakorolt-e arra befolyást az árképződés egyéb tényezőinek módosulása is. Az árnak minden oly változását, mely az előállítási (termelési és szállítási) költségek megfedek) változásával függ össze, ezen körülménynek s nem a pénz vásárlási erejének beállott változásnak kell tulajdonítanunk s ez utóbbit csak oly árú árainak módosulása igazolja be, melyeknél az árképződés egyéb tényezői változatlanok maradtak.

Ez az, ami a kérdés megoldását éppen napjainkban oly szerfölött nehézé teszi. Hol van az az árú, melynek előállítása és szállítási viszonyai a fejlődő technikának, az új felfedezéseknek, a közlekedési intézmények fejlődésének mai korszakában lényegesen ne módosultak volna, hol van az az ember, ki meg tudná mondani, hogy társadalmi és gazdasági viszonyaink mai rohamos átalakulása között a termelési és szállítási viszonyok változása egyes árúcikkek árképződésére mennyiben gyakorol befolyást?

A változó viszonyok káoszából csak egy nagy tény, egy nagy törvény halasa világlik szemeinkbe: Az ember, a munka érteke nő és nő hatalma az anyag felett. Nő tehát a munkabér a közönségesebb munka legtöbb neménél is, de nő kivált, ott, hol fokozottabb igényeket támasztunk a munkás egyéni képességei iránt. A munka egész vonalán, úgy az ipari, mint a tisztán szellemi munkák díja-

zásánál, óriás különbségek állanak be, annak kvalitása, a munkás kiválósága szerint. Az emberi ész befogja a természet erőit az ipar szolgálatába, a közönséges munkák terén az emberi izmokat mindinkább a természeti erők által hajtott gépek váltják fel s az ember feladata az uralma alá hajtott erők szabályozására, felügyeletére, vezetésére szorítkozik. Óriásilag fokozza e tény a munka produktivitását; ugyanazon iparcikk előállításához mind kevesebb emberi munka szükséges s ezért – dacára annak, hogy a munka értéke nő, a munkás napi keresménye emelkedik – ugyanazon mennyiségű áru előállításához szükséges munka beszerzése kevesebbe kerül, a termelési költségek «munka»-rovata folyton kevesbedik.

Mindenütt, hol az emberi erőt gépmunkával lehet pótolni s általában mindenütt, hol a természeti erők okszerűbb, teljesebb kihasználása által fokozhatjuk a munka produktivitását, tehát általában a tömegárúk termelése terén, a termelési költségek s ennek folytán az árak leszálló tendenciával bírnak, ellenben mindenütt, hol a termelt áru egyéni jelleggel bír, hol az emberi ügyesség, ízlés, művészet is érvényesül, hol tehát a munkának magasabb nemei jutnak kifejezésre, így pl. a műipar és a szellemi foglalkozások egész mezején, emelkedő árfejlődést észlelhetünk.

Igaz, hogy a tömegárúk termelési költségeinek ezen csökkenése elsősorban az iparnál nyilvánul; gépek használatára a mezőgazdaság terén sokkal szűkebb körben nyílik alkalom. De azért a technika s a szakismeretek haladása itt is azon helyzetbe juttat bennünket, hogy okszerűbb eljárás, a természeti erők teljesebb kihasználása folytán produktívabbá tegyük a munkát, olcsóbbá a termelést. Az a nagy átalakulás, melyen éppen a magyar mezőgazdaság átment az utolsó 20 év alatt, amely lényegesen felemelte a termés-átlagokat s okszerűbb, produktívabb eljárásokat honosított meg az állattenyésztés, nevelés és hizlalás terén, kétségtelenül lényegesen leszállította 1 métermázsra gabona vagy 1 kg hús termelési költségeit; hiszen csakis ezen ténynek köszönhetjük azt, hogy már a nyolcvanas évek árhanatlása tönkre nem tett bennünket. Ha bárki kételkedik az állításomban, arra kérem, szorozza be azon terménymennyiségeket, melyeket most elad, a hetvenes évek áraival; látni fogja, milyen mesés jövedelmet húzna gazdaságából a régi árak mellett, míg akkor ugyanazon magas árak csak mérsékelt jövedelmet adtak termelési költségeink felett.

Azon árúk, melyekre az Economist átlagait alapítja, kivétel

nélkül tömegárúk s túlnyomó részben nyerstermények. A 22 árú-csoport közül 7, úgymint a búza, cukor, kender (len), hús, faggyú, bőr, gyapjú az európai és tengerentúli mezőgazdaság jelentékeny produktumát képező nyerstermény, 4, úgymint a gyapot, pernambuccogyapot, gyapotfonál és gyapotszövet a textil-ipar nyersanyagát, félégyártmányát és gyártmányát képezi s átalakulása főleg az amerikai termelési és szállítási viszonyokkal függ össze. Kizárólag koloniális s aránylag korlátolt területen előállítható 4 fogyasztási cikk: a kávé, tea, dohány és indigó, további négy cikk (vas, réz, ólom, horgany) a bányá- és kohó-üzemek produktuma, végül egyik csoportba sem sorozható az épületfa, nyersselyem és olaj.

Ha már most ezen cikkek árait egyenkint vesszük vizsgálat alá s 1896 jan. 1-i áraikat 1870 jan 1-i árakkal hasonlítjuk össze, úgy azt találjuk, hogy az árhanatlás zöme a következő cikkekre esik: cukor (53), tea (47), búza (33), gyapot (103), selyem (88), kender és len (47), olajok (52), pernambuccogyapot (87), gyapotfonál (78) és szövet (59). E 10 árucikk árkülönbözete összesen 647 egység-számot tesz ki s az egység-számok főösszegében mutatkozó különbséggel (690) majdnem egyenlő. Ezen összegből a textiliparral összefüggő árúk árhanatlására magára 415 egység-szám esik, minek kizárólagos okát a gyapot árában beállott nagy változás képezi. Ezen árváltozást pedig teljesen megfejtí az, hogy az Egyesült-Államoknak gyapottermeléssel foglalkozó déli államai a polgárháború befejeztével tértek át a rabszolga-munkáról a szabad munkára. A gyapottermelés évekig tartó nehéz krízisen ment át s ennek következtében a gyapot ára az 1850-61-ig terjedő időszak árait messze meghaladó magaslatot ért el. A kiinduláspontokat képező 1870. évi gyapotár (173) abnormisan magas volt tehát s annak normális termelési viszonyok beálltával meg kellett szünnie. A búzánál és cukornál mutatkozó árhanatlás nemcsak a beigazolható túltermeléssel, de mindkét termény termelési és szállítási viszonyaiban beállott teljes átalakulással függ össze. A búzánál főleg a szállítási eszközök játsszák a nagy szerepet. A tengeri hajózás viszonyai s mindenekfelett a vasúthálózatok kiépítése folytán ma már a világforgalom tárgyát képező búza legnagyobb része oly területekről kerül ki, hol a termelés költségei a minimumra redukálhatók, a szállítási költségben elért megtakarítás pedig egymagában 20-25 egység-számot képvisel. A londoni búza árában mutatkozó csökkenésnek jó $\frac{2}{3}$ -át tehát maga a szállítási költségek le-

szállása magyarázza meg. Ami pedig a cukrot illeti, tudjuk mindnyájan, hogy a répacukor-termelés nemcsak mennyiségben vett 1870 óta óriási lendületet, de a gyártási üzem terén is főleg a répa cukortartalmának fokozásában elért haladás annak termelési költségeire is lényeges befolyást gyakorolt. Ma még nagy haszonnal járna a cukorgyártás oly árak mellett, melyek 20 évvel ezelőtt tönkretették volna a cukoripart s a mostani nyomott árak még mindig biztosítják a jól szituált gyárak megélhetését. Hozzájárul még a londoni cukorár lenyomásához a kiviteli prémiumok őrült rendszere, melynek összes előnyeit a cukrot nem gyártó országok fogyasztó közönsége élvezi.

Áttérve az eddig fel nem sorolt 12 cikk áaira, a montan-ipar terményeiben mutatkozó árhanyatlást, mely átlagban 37 %-ot képvisel ugyan, de a legfontosabb cikknél, a vasnál csak 15 %-ra rúg, a bányászati és kohóüzem javításai s a termelési költségekben ezek folytán beállott megtakarítások teljesen megmagyarázzák.

Az állati termények közül a friss hús 13, bőr 11 egységszám emelkedést, a faggyú 11 csökkenést mutat, a gypjú ára mindkét időpontban teljesen ugyanaz. Ugyancsak változatlan az épületfa is. Végül az indigó 28 egység számmal leszáll, a kávé és dohány 38, illetőleg 66-tal emelkedik.

Ezen adatok lelkiismeretes átvizsgálása után lehet-e azt mondanunk, hogy ezekből az arany megráglására vonhatunk következtetést, vagy nem arról kell-e inkább meggyőződnünk, hogy jelentékenyebb árcsökkenés csak oly cikkeiméi mutatkozik, melyek termelési és szállítási viszonyai lényeges átalakuláson mentek keresztül? Vajjon szabad-e egy távolabb fekvő okra vonni e jelenségekből következtetést, midőn azokat az árképződésre közvetlen és döntő befolyást gyakorló tényezők változása magyarázhatja meg?

III.

Megerősít e feltevésben, ha az arany termelési és forgalmi viszonyaira vonatkozó adatokkal vetjük össze ez ártáblázatokat. Ha az arany értékében beállott változás okozta volna az árdepressziót, úgy ennek az aranytermelés változásaival s azon valutapolitikai akciókkal kellett volna lépést tartania, melyek a világ pénzszükségletének ellátására befolyást gyakoroltak s fokozták vagy csökkentették az arany pénz szükségletét.

Ami az aranytermelést illeti, láttuk fentebb, hogy az 1860-tól 1883-ig csökkenő irányzatot követ s az évi termés átlagos értéke az:

50-es évek átlagáról	695 millió frankról
1861-70 között ...	649 « frankra
1871-80 « ...	591 «
1881-83 « ...	515 «

száll alá, ettől fogva azonban ismét emelkedik; 1891-ben megközelíti, azután messze elhagyja az addig ismert legnagyobb átlagot s a folyó évben minden valószínűség szerint meg fogja az 1 milliárd frankot haladni. Ezzel az 1881-83. évek átlagának kétszeresére emelkedik, nagyobb összegre rúg az 50-es és 60-as évek arany- és ezüsttermelésénél együttvéve s a közelebbi évekre még további emelkedése reménylhető.

Ami pedig a valutapolitika főbb mozzanatait illeti, tudjuk, hogy az ezüst demonetizálása a hetvenes évek derekán hajtatik végre s összeesik a latin pénzünió ezüstverésének megszűntével és a francia és amerikai kényszerforgalommal bíró papírpénz beváltásával is. Ez időpontban tehát csak a kelet nyújt piacot mintegy 250-300 millió frank értékű ezüstnek. Az összes ércforgalommal bíró művelt világ folyó pénzszükségletét, kizárólag az évi 591 millió frankra csökkent aranytermelésnek kell fedeznie, sőt ebből a forgalomból kivont ezüst- és papírpénz pótlása is mintegy 2000 millió frankot vesz igénybe.

1879-től fogva nem merül fel nagyobb horderejű mozzanat a valutareform-terén, mindössze is Olaszország vesz papírpénzének bevonása céljából 3-400 millió frank aranyat igénybe, mely azonban a hibás bankpolitika következtében, nagyrésztben újból külföldre vándorol. Kendkívüli igények nem támasztanak tehát az arany iránt, ellenkezőleg a Bland-bill s az ennek kapcsán 1879-ben megkezdett ezüstveretés részben ezüsttel fedezi az Egyesült-Államok pénzszükségletét. A művelt világ folyó pénzszükségletére tehát:

1879-90-ig az arany termelés és a Bland dollárok			
1890-93-ig «	«	«	« Shermann «

1893-től fogva pedig újból csak az aranytermelés szolgáltat fedezetet.

A pénzkészletek gyarapítására s a növekvő forgalom igényeinek rendelkezésére álló összegek tehát:

1875-80-ig évi 591 millió frank arany, mely azonban legnagyobb részben szükséges a demonetizált ezüst és bevont papírpénz pótlására:

1881-87-ig	évi 530	m. arany s 130 m. ezüst;	összesen 660 ni.
1888-90-ig	« 600	« « s 130 « «	« 730 «
1891-93-ig	« 694	« « s 350 « «	« 1044 «
1894-ben	« 888	« « -	888 «
1895-ben	« 980	« « -	980 « ¹

Világosan mutatja e táblázat, hogy az aranyhiánynak legélesebben a hetvenes évek második felében kellett volna nyilvánulnia s a nyolcvanas évek két első harmadában folytatódnia. 1887-től fogva lassú javulásnak, 1890 után nagymérvű pénzbőségnek kell mutatkoznia s ezen a legutolsó évek némileg csökkent ellátása sem okozhat lényeges változást.

Tényleg, ha figyelembe vesszük az aranykészletek bő vagy szűk voltára utaló összes jeleket, valamennyien megerősítik ezt a feltevést. Egész a 80-as évek végéig aranyhiány s aranyérti harc nyilvánul az összes jegybankok aranykészleteiben s kamatlábpolitikájában. A 80-as évek vége felé kezd e jelenség intenzitásából veszíteni, míg az utolsó 7-8 év alatt a helyzet gyökeresen megváltozik.

Állandóan növekvő aranykészletek olcsó és változatlan kamatlábat vonnak maguk után, a látható aranykészletek rohamosan halmozódnak fel s az utolsó másfél év alatt amaz eddig példátlan jelenség észlelhető, hogy az angol bank aranykészletei a bankjegyforgalmat állandóan és nagy összeggel (mintegy 500 millió frank) múlják felül, világos jeléül annak, hogy a forgalom által nem szükségelt nagy aranyfeleslegek halmozódtak fel.

Ha tehát egyáltalán gyakorolt volna befolyást az arany ára az árdepresszióra, annak már a hetvenes években erősen mutatkoznia s 1885 körül kulminálnia kellett volna. 1885-90-ig lassú, azontúl rohamos javulásnak kellett volna beállania s árainknak

¹ Ezen összegből az ipari célokra feldolgozott arany nincs levonva. Ez mindenestre igen jelentékeny összeget képvisel, mely azonban pontosan meg nem állapítható. Különbösen is, miután az aranyon ezen felhasználása korántsem nöhetett az utolsó 10 évben oly arányban, mint az aranytermelés; ezen tényező figyelmen kívül hagyása a pénzforgalom céljaira szolgáló arany viszonylagos emelkedését a valóságnál kisebbnek tünteti fel.

lényegesen a 70-es évek árai felett kellene állaniok ma is. – Ehelyett egészen 1877-ig igen magas árakkal találjuk szemben magunkat., az árdepresszió csak 81-ben veszi kezdetét, 85-ben Ölt nagyobb arányokat s némi ingadozás után 95-ben jut el eddig észlelt maximumáig. Látjuk tehát, hogy az aranykérdés és az árdepresszió között nemcsak hogy ki nem mutatható az összefüggés, de a kettőnek egész fejlődése, egész menete ellentétben áll egymással.

Semmi, de semmi nem jogosít fel arra, hogy az arany valutának tulajdonítsuk az árdepressziót.

Láttuk, hogy e század első négy tizedében összesen 193 millió frankot tett ki a két nemesérc évi termelése. Igaz, hogy ez némi árdepressziót okoz, de ezt már a 40-es évek 363 millióra emelt termelése megszünteti, midőn pedig a termelés 900 millióra emelkedik, az inflációnak, a pénzérték csökkenésének határozott jeleivel találkozunk. Csak 250 milliót vonjunk le ez összegből, mint a Kelet szükségletét,¹ a föld többi részei számára 650 millió arany és ezüst marad, miből még mindkét fémipari fogyasztását kellene levonnunk. Ezen termelés 1850-től 1870-ig 15-20% áremelkedést okoz.

Ugyanazon terület pénzkészletének évi gyarapítására 1890-től fogva mintegy 1000 millió frank áll rendelkezésünkre évenként, mely összegből csupán az ipari feldolgozásra igénybe vett arany volna levonandó. A művelt világ pénzének évi gyarapodása majdnem kétszer annyi tehát, mint az áremelkedés nagy korszakáé (1850-70-ig) s legalább négyszer annyi, mint a negyvenes évéké. Lehet-e mégis azt hinnünk, hogy ez a termelés elégtelen s az arany megrágulását vonva maga után, árdepressziót okoz?

IV.

Látjuk tehát, hogy sem az ezüst, sem a többi árú ármozgalmából, sem az aranytermelési viszonyokból nem következethetjük azt, hogy az alacsony terményárakat az aranyvaluta okozta volna.

Ebből azonban nem következik, hogy könnyen vagy épen ellenszenvvel viseltessünk az ezüst nemzetközi helyzetének javítását célzó mozgalom iránt. Tagadhatatlan, hogy a pénz értékének fokozatos csökkenése, mely a művelt világ gazdasági történelmén

¹ India egymaga mintegy 200 milliót igényelt.

vörös fonálként húzódik keresztül, egészben véve örvendetes jelenség s az emberi munka és haladás nagy érdekeit mozdítja elő. Nem annyira a terményárak emelkedése bír itt jelentőséggel. Átmenetileg, azon időpontokban, midőn a pénz értéke nagyobb változáson megy át, ez is nyújt előnyt a termelőnek; a nagy kereskedelem árai azonnal alkalmazkodnak a pénz megváltozott értékéhez, míg a detailforgalom, munkabér, adó, szóval a termelési költséget megállapító tényezők jelentékeny része e fejlődést lassabban követi. Több-kevesebb idő alatt azonban helyreáll az összes árak közötti egyensúly, azok egymáshoz való értékviszonyában átmenetileg beállott változások eltűnnek s elenyészik minden előny vagy hátrány, mely ebből származott.

Különösen napjainkban ne tápláljunk illúziókat a kettős valuta hatása felől. Nemcsak nem okozta az ezüst kiszorítása az árdepressziót, de az ezüst visszahelyezése jogaiba sem volna képes a helyzetet lényegesen segíteni.

Hivatkoznak sokat India és Argentína példájára; s azon előnyökre, melyeket amott az ezüst árcsökkenése, emitt a zilált pénzviszonyok s az argentinai papírpénznek ebből folyó nagy diszagiója nyújt a gabonakivitelnek.

Hát ami Argentínát illeti, igaz, hogy a búzaexport föllendülése a papírpénz árfolyamának rohamos csökkenésével esett össze. Éppen azon rövid időszakban emelkedett a búzaexport 4-5 millió métennázsárról 16 millióra, melyben a pénzviszonyok válsága kulminált s azon általános rombolás mellett, melyet Argentína közgazdasági életében különben okozott, az exporteurtnél részesítette átmeneti előnyeikben. Azonban a válság elérte tetőpontját, a papírpénz értéke nem csökken tovább, sőt inkább többszöri hullámzások, le- és felfelé való nagy ugrások között egészben véve emelkedő tendenciát követ. Az emelkedő agió előnyei megszűntek, a rossz papírváluta összes hátrányai teljes erejükben sújtják a gazdát is s a búzakivitel visszaesést mutat.

India példája pedig egyenesen azon állításunk mellett bizonyít, hogy a csökkenő pénzérték hatását nem kell túlbecsülnünk. Hiszen az indiai kivitel pangást, majd éppen az utolsó négy évben, tehát a rohamos ezüstcsökkenés korszakában, hanyatló irányzatot mutat:

1882—86-ban	$49^{3/16}$	ezüst ár mellett	12·1
1887—89-ben	$43^{3/8}$	« « «	11·8
1890—91-ben	$46^{3/8}$	« « «	8·3
1892—93-ban	$37^{11/16}$	« « «	11·5
1894—95-ben	$29^{7/16}$	« « «	7·1

millió métermázsára rúg.

Azt pedig ne feledjük el, hogy éppen a búzatermelés szempontjából döntő fontosságú területeken az aranyvaluta vagy érvényben van, vagy mint Oroszországban, annak helyreállítására folynak az előkészületek. E tekintetben Oroszország példája szolgáltatja a legfrappánsabb bizonyítékot: Oroszország jelentékeny aranykészleteket halmozott fel, ennek hatása alatt a rubel árfolyama lényegesen emelkedett, úgy, hogy az orosz termelő a dráguló pénz összes átmeneti hátrányaival találta szemben magát éppen azon években, melyekben gabonakivitele a legnagyobb arányokra fejlődött ki.

A pénzérték csökkenésének valódi, állandóan üdvös hatása nem az árak egymás közötti viszonyára átmenetileg gyakorolt befolyásában, de abban áll, hogy a kölcsön adott tőkének s a munka és kockázat nélkül élvezett kamatjövedelemnek értékét szállítja le. Ha a pénz, melyre úgy a tőketartozás, mint a kamatfizetési kötelezettség szól, benső értékéből, vagy vásárlási képességéből veszít, világos, hogy a nemzeti termelés kisebb részére van szükség ezen tartozások kiegyenlítésére, annak nagyobb része marad a produktív (munkás és vállalkozó) osztályok rendelkezésére. Ez utóbbiak jövedelme, ereje nő a kamat jövedelméből élő holt tőkével szemben s ezen jelenségnek úgy gazdasági mint társadalompolitikai szempontból csak örülhetünk.

De mindenekfelett örülhetünk a gazda érdekében.

Hiszen a gazda, kevés kivétellel, adós is, s jövedelmének jelentékeny részét kamatban fizeti el. A pénz értékének csökkenése idővel, ha az árak egyensúlya helyreállott, úgy bevételeit, mint kiadásait ugyanazon arányban emeli, csak adósságainak tőke- és kamatösszegét nem változtatja meg. Pénzben kifejezve nőnek bevételei, nőnek kiadásai s ugyanez arányban nő feleslegének pénzértéke is; ennek kisebb részével fizetheti ki adósságainak változatlanul maradt összegét, egyéb fogyasztási célokra, vagy vagyonának öregbítésére nagyobb hányad marad.

A pénz vásárlási erejének csökkenése üdvös dolog tehát, de csak amennyiben természetes úton állott elő.

Előidézhetjük azt mesterséges, család eszközzel is; ércvalutánál úgy, hogy azon ércmennyiséget csökkentjük, mely pénzegységünk tartalmát képezi, papírvalutánál pedig oly pénzkibocsátások által, melyek a forgalomban lévő pénzmennyiséget a szükséglet mérvén túl emelve, annak devalvációját idézik elő. Mindkét mód erkölcstelen s mert az összes forgalmi és hitelviszonyokat, a gazdasági jólét alapját képező jogtiszteletet és bizalmat ingatja meg, előnyeit messze túlhaladó hátrányokkal van egybekötve.

De leszállhat a pénz vásárlási ereje természetes közgazdasági folyamat következtében is. Ez esetben a pénz ugyanazon fémről, ugyanannyi súlyt fog tartalmazni jövőre is, annak a pénzrendszer alapját képező nemesércben kifejezett értéke nem változik, de megváltoznak magának az illető nemesércnek vagy nemesérceknek termelési és forgalmi viszonyai, megváltozik azoknak viszonylagos értéke a többi árúk értékével szemben s a pénz vásárlási erejének csökkenését ez vonja maga után.

Ez a nagy és üdvös közgazdasági folyamat állott be Amerika s az ottani bányák felfedezésével s tartott változó intenzitással s némi hullámzások között egészen napjainkig. Kétségtelen, hogy az arany- és ezüst-termelés rendkívüli föllendülése újabb jelentékeny inflációt s a pénzérték jelentékeny csökkenését okozta volna az utolsó két évtizedben is, ha az ezüstpénz kiszorítása a művelt világból nem állított volna e folyamat elé mesterséges akadályokat. Igaz, az arany magában is fedezni képes ezen terület növekvő pénzsükségletét, e valutapolitikai akció a pénzt nem drágította meg, az árdepresszió okának nem tekinthető, de bevágta útját annak, hogy a pénz vásárlási ereje természetes úton csökkenjen tovább, Ez pedig csakis a kölcsönadott tőkék kamatából élő kapitalista szempontjából örvendetes, az összes produktív faktorokra nézve hátrányos jelenség s mindezek részéről rokonszenves támogatást érdemel minden oly törekvés, mely nemzetközi akció útján az ezüstpénz szerepének fokozását tűzte ki maga elé.

A kettős valuta nemzetközi behozatalára való törekvés aligha fog belátható időben eredményre vezetni. Sokkal nagyobbak e kérdés gyakorlati nehézségei, semhogy ez egyezmény létrehozását és sokkal nagyobbak a kettős valuta hátrányai s az aranypénz előnyeinek úgy a nemzetközi mint általában az európai belforgalomban, semhogy becsületes végrehajtását és fenntartását reményel-

hetnök, de bizonyos, és pedig jelentékeny mennyiségű ezüstöt megbír a kultúrállamok forgalma is, s ha nemzetközi egyezményrel tudnánk az ezüstnek, mint kisegítő pénznek a mainál nagyobb szerepet biztosítani, ez is nagy lépés volna azon cél elérése felé, hogy a nemes ércbányászat óriás fellendülése az árképződésben a produktív osztályok javára érvényesüljön.

Különösen nekünk magyaroknak nem állhat érdekünkben akadályokat gördítenünk e törekvések elé. Hiszen mi tőkeszegény, tehát a külfölddel szemben eladósodott nemzet vagyunk. A világgazdaság viszonyainak minden oly módosulása, mely az adósnak kedvez a hitelezővel szemben, mivelünk jóformán csak előnyeit érezeti, míg hátrányait túlnyomó részben a külföldi hitelező viseli.

Addig is azonban, míg valami kézzelfogható, gyakorlati eredményét láthatnók a bimetallisztikus törekvéseknek, követeljük teljes eréllyel, hogy valutánk rendezésének műve végre befejeztessék s az aranyvaluta valóságga legyen. Nincs annak ma már semmi komoly akadálya; egy kis jóakarat és erély Ausztria részéről igen gyorsan befejezésre juttathatja az egész műveletet. Nem szabad tovább túrnunk, hogy felületesség, korlátolt felfogás s a régi schlendriánhoz való ragaszkodás miatt tovább is húzódjék ez ügy megoldása, melyhez annyi fontos közgazdasági, politikai és katonai érdekek, majdnem azt mondhatnám, monarchiánk jó hírneve fűződik.

Mi gazdák máris nagy előnyeit láttuk ez akciónak. Elsősorban azt, hogy leszámolt a $2\frac{1}{2}$ frankos arany forint kísértetével s az értékelációt 119-ben állapította meg. Tette ezt akkor, midőn papírpénzünk értéke állandóan emelkedő irányzatot követett, midőn a csökkenő arany árszó hátrányait éveken át kellett szenvednünk, midőn ez árszó egész 11%-ig leszállt s bizonyára még tovább szállott volna le a valutarendezést előkészítő lépések közbejötté nélkül.

Az az egész akció, mely a relációnak 119-ben való megállapítását eredményezte, a produktív s ezek közt elsősorban a mezőgazdasági érdekek fényes győzelme volt a kamataiból élő tőke, a haute finance érdekeivel szemben s azon férfiu körütekintő bölcseségének és hazafiségának fényes bizonyítékát képezi, kinek az egész valutarendezési akció megindításában s alapelveinek megállapításában oroszlanrész jutott. Ha soha semmi egyebet nem tett volna Wekerle Sándor, ez egy művével jogos igényt szerzett a magyar nemzet s elsősorban a magyar gazdaközönség hálás elismerésére.

De arra, hogy ez értékelációt végleg biztosítsuk magunknak, s hogy teljes mérvben élvezzük az aranyvaluta összes előnyeit, feltétlenül szükséges, hogy annak életbelépte, a készfizetések felvétele ne húzódjék ok nélkül tovább.

Ma még bízunk a külföld törekvésünk őszinteségében, ezért váltoárfolyamunk meglehetősen állandóságot mutat s a külföldi tőke is mind jobban érdeklődik korona értékre szóló elhelyezés iránt. De ez még mindig csak kis része a joggal várható előnynek, s az olcsó tőkét oly nagy mérvben igénylő közgazdaságunknak csak akkor fog az teljes mérvben rendelkezésére állani, ha a korona valódi élő aranypénz lesz s minden, mi korona-értékre szól, bármikor effektív aranyra lesz átváltoztatható.

Ha pedig tovább tart a kérdésnek fenyegető elposványosodása, féltő, hogy teljesen elveszti a külföld ez akció komolyságába vetett hitét s hitelviszonyaink egész vonalán be fog állni a reakció.

Valóban itt az ideje, hogy mi gazdák belássuk saját érdekeinket. Követeljük, sürgezzük az aranyvaluta mielőbbi életbeléptetését. Majd ha ez meglesz, támogathatjuk az ezüst érvényesítésére célzó nemzetközi mozgalmat is¹ s ha e mozgalom sikerre vezet, bizonyosan sokkal kedvezőbb helyzetben leszünk, ha nem az ^x9 kilogrammos ezüst– s ezzel összefüggő 2¹– 2 frankos aranyforintról, de az ennél 19 %-kal kisebb belértékű koronaértékről fogunk az új bimetalizmus-pénzlábra átmehetni.

SPEKULÁCIÓ ÉS ÁRKÉPZŐDÉS.

I.

A terményárak általános csökkenésével egyidejűleg kezdett a magyar gazdaközönség figyelme a tőzsde felé fordulni. Mint minden téren, úgy a gabonauzlet terén is a beállott súlyosabb viszonyok rázták fel a magyar gazdát hagyományos indolenciájából. Ezeknek kényszerítő hatása alatt nemcsak a termelés terén kellett az ősi nembánomsággal szakítanunk, nemcsak arra szolgáltak ösztönzésül azok, hogy többet és olcsóbban termeljünk, de reá-

¹ A valuta-enquete alkalmával történt, hogy midőn e sorok írója a valuta- rendezésre és értékelációra vonatkozó részleteket fejtegette, boldogult Wahrmann Móródaszóitszomszédjához: «Der Kerl ist der gefährlichste Agrarier in Ungarn.» Pedig kompetens bíró volt ebben a tekintetben

kényszerítettek arra is, hogy a mezőgazdaság üzleti, kereskedelmi részére nagyobb gondot fordítsunk, hogy vételek és eladásoknál egyaránt a reánk nézve kedvező konjunktúrákat lehetőleg kihasználni iparkodjunk.

E magában véve szükséges és üdvös törekvés mihamarább egészségtelen irányba csap át. A rossz árákért a tőzsdei játék terén keres gazdaközönségünk jelentékeny része kárpótlást. Olyanok, kik kevéssel azelőtt jóformán a tőzsde létezéséről sem bírtak tudomással, a legvadabb határidő-üzletbe merülnek el s bizonyára nem egy szomorú példát tudnánk személyes ismerőseink közül mindnyájan arra felsorolni, hogy egy szerencsétlen tőzsdei spekuláció évtizedek munkájának és takarékosságának gyümölcseit emésztette fel s a legrendezettebb egzisztenciákat döntötte zavarba.

B valóban sajnálatos, sokszor megrendítő jelenségekre vezethető elsősorban vissza a gazdaközönség ellenszenve a tőzsde s a tőzsdei körök iránt. Legelőször s lehangosabban azok szidják a spekulációt s a börziánereket, kik maguk is játszottak, de kellő ismeretek, önmérséklés és szerencse hiányában megégették körmeiket. Hozzájárul ehhez, hogy tényleg a budapesti tőzsde fejlődése, a határidő-üzletnek mind nagyobb arányokban s mind szélesebb körökre való elterjedése a terményárak csökkenésével esik össze; mi sem könnyebb tehát, mint okozati összefüggésbe hozni egymással e két jelenséget.

Végül a mind súlyosbodó gazdasági helyzet a külföld s elsősorban Németország agrárius törekvései felé terelik gazdáink figyelmét. Már pedig általában a kontinensen, de mindenkifelett Németországban mozgó tőke és liberalizmus egyfelől, földbirtok és politikai reakció másfelől elválhatatlan kapcsolatban áll egymással. Az agrárius mozgalom politikai momentumokkal van telítve, politikai célokkal van összenöve; a mezőgazdasági érdekek képviselőit társadalmi és politikai ellenszenv hatja át a tőke iránt s nem annyira objektív közgazdasági meggyőződés, mint pártszenvedély és párttaktika viszi őket a harcba a nagy tőke, a tőzsdék s ezek mostani üzletköre ellen. Ezen, a magyar gazda egész szellemi világával ellentétben álló s merőben tendenciózus közgazdasági elméletek azonban fogékony talajra találnak a mi gazdaközönségünk gyanútlan, de a bennünket ért sok csapás által elkeserített lelkében, s aki az utolsó kongresszusok befolyását figyelemmel kísérte, nem hunyhat szemet azon tény előtt, hogy gazdasági bajainkat széles körök haj-

landók az ellenséges érzületű tőke uralmának s a tőzsdék üzemiéinek tulajdonítani minálunk is.

Nagy apparátussal lépett fel ez irányzat a nemzetközi kongresszuson; a német reakcionáriusok legszájasabb izgatói léptek mellette sorompóba. A mérsékeltbb elemek más szakosztályokban lévén elfoglalva, érdemleges vita ezen kérdések körül alig fejlődött ki, s gr. Széchenyi Imre a kongresszus tanácskozásait reaszumáló jelentésében joggal állíthatta, hogy a nyilatkozók nagy többsége a nemzetközileg szövetkezett nagy tőke túlkapásai-
ban s különösen a határidőüzletben látta a gazdasági bajok s különösen az árdepresszió egyik forrását.

«A nemzetközileg szövetkezett nagytőke» mint agitacionális jelszó éppen nincs rosszul választva s igen alkalmas lehet bizonyos körök megijesztésére és felizgatására. Tény az, hogy a modern gazdasági fejlődés óriás vagytonokat teremtett, melyek árnyékot borítanak a legbüszkébb olygarchák vagytonára is.

Tény továbbá az is, hogy a pénz-arisztokrácia csak részben, talán kisebb részben köszönheti vagytonát munkájának és zsenialitásának; ennek forrását sok esetben meglehetősen kétes értékű üzelmek képezik. Az irigység, az ellenszenv ezek irányában emberileg nagyon érthető azon földbirtokos osztály részéről, mely legjobb esetben is épségben tartotta fenn őseitől örökölt anyagi helyzetét s most a könnyen szerzett milliók szerencsés birtokosai által jövedelemben és fényűzésben túlszárnyalva látja magát. Mi sem könnyebb, mint legalább egy részükkel elhítni azt, hogy ezeknek titkos összeküvése létezik ő ellenök, plutokratikus szabadkőművesség, mely elcsábít vagy megveszteget pártokat és kormányokat és saját érdekében, a gazda megrontására intézi a világ sorsát.

Én csak azt vagyok bátor tisztelettel kérdezni, ki, hol, mikor, mennyiben szerzett tudomást ennek a nemzetközi szövetségnek a létezéséről? Mi annak szervezete, ki vezeti, melyek orgánumai, miben nyilvánulnak törekvései, micsoda közös érdek van, mely ellentétes a gazdák érdekével, hol jut napfényre a tőke ezen szolidaritása? Egy irányban igenis tudok a tőke szolidaritásáról s ez a szolidaritás a magántulajdont megtámadó szociáldemokratikus törekvésekkel szemben. Ezek leküzdése igen is közös érdeke mindenféle vagytonnak, mindenféle tőkének, de elsősorban az ingatlan tőkének. Kivált nekünk, magyaroknak, szarvas hiba erről a szolidaritásról megfedelkednünk. Nálunk a szocializmus eleitől fogva

öldosztási törekvésekben nyilvánult, a magyar nép előtt az uradal-
mak sokkal előbb képviselői a nagy tőkének, mint az ingó vagyon,
s ha sikerül őt harcba vinni a tőke ellen, bizony ott támadja meg azt,
ahol közelebb éri s a Zichyeken keresztül jut el a Rotschildokhoz.

Ha azonban ezen egy kérdéstől eltekintünk, valóban nem
tudnék egyetlen egy gyakorlati gazdaságpolitikai kérdést találni,
melyben a tőke sokat emlegetett szolidaritása érvényesülhetne.
Ellenkezőleg számtalan érdekellentét tagolja azt a legkülönbözőbb
törekvések táborába. A fixkamatozást élvező kölcsönadott tőke,
szemben a produktív vállalkozásban elhelyezettel, a kereskedelem
szemben az iparral, egyes iparágak szemben egymással ugyanazon
ország területén is az érdekösszeütközések tarka képét mutatják,
hát még különböző gazdasági területeken. Nem látjuk-e a tőke
különböző válfajait s ugyanazon válfaj különböző csoportjait
folytonos meghasonlásban, folytonos harcban egymással, s nem lát-
juk-e, hogy e harcoló csoportok céljai, érdekei a gazdákéival hol
azonosak, hol ellentétesek? Így pl. a magyar gazdák azon eminens
érdeke, hogy kiviteli kedvezményeket kapjunk Németország felé,
nem a német tőke táborában találta-e természetes szövetségeseit,
szemben a német agráriusokkal, kik a dolgok logikájánál fogva
ezen a téren a mi legveszélyesebb ellenségeink?

Ha pedig a par excellence annak nevezett nagy tőkét, a haute-
finance-t vesszük szemügyre, mely vagyonát elsősorban fix kama-
tozású kölcsönkötvényekben helyezi el, miből lehetne még csak
némi látszatát is méríteni annak, hogy ezek érdeke a gazdákéval
állandó ellentétben áll? Minő minimális érdekük van éppen ezek-
nek a terményárak lenyomásában és mennyi hatalmas érdekük
fűződik a mezőgazdaság felvirágzásához. Egészen eltekintve at-
tól, hogy éppen ezen körök előszeretettel fektetik vagyonuk egy ré-
szét földbirtokukba, vajjon éppen azon államok nagy részének
hitele, melyek kölcsöneinek elhelyezésénél a haute-finance oly nagy
szerepet játszik, nincs-e a mezőgazdaság sorsával összeforrva és
vajjon a mind óriásibb mérveket öltő záloglevélüzlet nem teszi-e
őket a gazdák érdektársaivá?

Hányszor halljuk éppen úgynevezett agrárius körökből a pa-
naszt, hogy a gazdaosztály csak névleg ura földjének, hogy annak
jövedelmét valóban a hitelező élvezi, kinek kamat alakjában ha-
szonbért fizetünk és bizony, ha nagyon túlzott is ez állítás, van benne
bizonyos igazság.

De hát ha a föld jövedelmét nagy részben a tőke élvezi, akkor csak nem fog az öngyilkos kezekkel saját vagyonának forrása ellen támadni, nem állhat oly törekvések szolgálatába, melyek hűséges tributáriusát döntenék válságba, tennék fizetéseképtelenné. Igazi romboló mezőgazdasági válságra, olyanra, mely tartósan nyomja le a föld értékét, csak Angliában volt eddig példa, hol a földbirtok megoszlásánál és megkötöttségénél fogva a jelzáloghitel kontinentális formái és méretei ki nem fejlődhettek. A középeurópai mezőgazdaság hasonló mérvű válsága a gazdaközönség nagy részének fizetéseképtelenségét és záloglevél-krachot vonna maga után, ennek elhárítása pedig úgy a nagybankoknak és nagy pénzembereknek, mint a megtakarított filléreiket tőkésítő kis kapitalistáknak csakúgy érdeke, mint jó magunknak.

Általában a mezőgazdaság virágzása oly szoros összefüggésben áll a záloglevelek kelendőségével, ez utóbbi pedig éppen az úgynevezett haute finance-nak oly eminens érdeke, hogy itt érdeellentétről beszélni csak vastag tudatlansággal, vagy félrevezetési szándékkal lehet.

II.

Hagyjunk tehát békét a nemzetközileg szövetkezett nagytőke hóbortos jelszavának és nézzük meg azt, ártalmára van-e a gazdának a határidőüzlet s ezzel kapcsolatos spekuláció.

Hitem szerint nem az itt a kérdés: a tőzsdejáték rokonszenves, dicséretes dolog-e? Szerintem bizonyára nem az, aminthogy semmiféle hazard játék nem lehet az, amint túlmegy a szórakozás keretén s vagyonszerzés vagy megélhetés eszközévé válik. A játékos egzisztenciák, legyenek bár «urak» (?) vagy kereskedők, zsidók vagy keresztények, játszanak bár tőzsdén vagy kaszinókban, bizony nem rokonszenvesek. Ilyen elemek elszaporodásának komoly ember nem örülhet soha s a játékszenvedély terjedését senki nálam jobban el nem ítélni és senki nálam mélyebben nem fájlalhatja azt, hogy a munkanélküli meggazdagodási vágy olykor a gazdaközönség egyes szorgalmas és derék tagjait is eltántorítja s vesztükbe sodorja.

Bármily szomorúak legyenek is azonban ezen jelenségek, ezek orvoslását másban, mint az egyének erkölcsi erejében és felelősségérzetében keresni nem lehet. Szabad állam és szabad társadalom azon nagy elven épül fel, hogy minden önjogú egyén

ura sorsának, kovácsa szerencséjének. Az állam nem állhat oda szabad polgárai gyámjául, nem akadályozhatja meg, hogy vagyonukkal könnyelműen sáfárkodjanak s bármennyire sajnáljuk is a játékszenvedély egyes jobb sorsra méltó áldozatait, szomorú sorsukért – hacsak minden felelősségérzetet nem akarunk a társadalomból kiölni – nem tehetünk felelőssé mást, mint önmagunkat.

Állami beavatkozásra, a határidőüzlet megrendszabályozására ezek az egyének gyengeségére és könnyelműségére visszavezethető jelenségek nem szolgálhatnak indokul, jogosultságot arra csak abból meríthetnénk, ha beigazoltatnák, hogy a határidőüzlet mester-sége s a termelőre nézve hátrányos árképződést idéz elő.

Kétségtelenül a határidőüzlet teszi lehetővé azt, hogy oly egyének is, kik az effektív gabonaüzlettel sem mint termelők, sem mint kereskedők, sem mint fogyasztók nem foglalkoznak, részt vegyenek a gabonaszpekulációban. Óriási mennyiségű búzát adnak el és vesznek oly elemek, kiknek egy hektoliter tényleges búza-készletük vagy feleslegük nincsen s az effektív üzletben érdekelt körök is a forgalomban levő tényleges mennyiséget messze meghaladó kötésekkel dolgoznak. Nyilvánvaló tehát, hogy a tényleges búzát messze túlhaladó papirosbúza van forgalomban.

Igaz-e már most, hogy ez a papirosbúza az árakra állandóan nyomást gyakorol?

A spekuláció forrása és alapja azon gondolat, hogy az illető pillanatban létező ár az egész gazdasági campagne konjunktúráinak, a kereslet és kínálat között e campagne további folyamán tényleg beállandó viszonynak meg nem felel, hogy tehát a tényleges árak a következő hónapok alatt változásnak lesznek kitéve.

A spekuláns feladata eskomptálni ezt a változást, sikere attól függ, helyesen ítéli-e meg azt az árfejlődést, melyet a kereslet és kínálat tényleges alakulása vonand maga után s a kellő irányban köt-e engagement-okat. Az, hogy a búzaár emelkedő vagy csökkenő irányzatot fog-e a jövőben követni, magában véve teljesen közönyös reá nézve, akár fel-, akár lefelé menjen is az, akkor fog nyerni, ha az áralakulást helyesen ítélte meg. Semmi érdek, semmi ok nem indíthatja őt arra, hogy nyomja az árakat a kereslet és kínálat természetes nivója alá; ellenkezőleg, amelyik spekuláns azon nézetben van, hogy a viszonyok természetes alakulása ár-emelkedést fog előidézni, annak csak egy érdeke, egy törekvése

lehet: mentől előbb mentől több vételi kötést csinálni s aztán az árak reményeit emelkedését előzmözdítani.

A spekuláns se nem ellensége, se nem barátja a gazdának. Teljesen mindegy rá nézve, emelkedő vagy csökkenő árváltozás mellett realizál-e nyereséget; hausse-párti lesz, ha az elsőt, baisse-ista, ha a másodikat tartja valószínűbbnek. Tényleg a spekulánsok tömege egyéni nézet s vérmérséklet szerint e két táborra oszlik: a papírbúza tömeges eladóival a vevők tömegét állítja szembe; egyszer az egyik, máskor a másik irányzat jutand túlsúlyra, de végeredményében e kettőnek egyensúlyba kell jutnia egymással s oly áralakulást kell eredményeznie, mely a tényleges szükséglet és készlet viszonyának felel meg.

Igaz, számos példát tudunk reá, hogy a spekulánsok szövetéseket, ringeket alkottak, oly célból, hogy bizonyos árúknál mesterséges áralakulást idézzenek elő, persze többnyire nem le-, de felfelé menő irányban. Ismerjük e ringek történetét; ideig-óráig,, amíg t. i. győzték az akciót pénzzel, tudtak látszólagos eredményt felmutatni, de végeredménye siralmas bukás volt majdnem mindannyiának. A legtöbb ring története igazolta azt, hogy nagy elterjedésű, valóban világforgalommal bíró cikkeknél nem a schluss-forgalom szabja meg a valódi termény-áralakulást, de az effektív árú igaz konjunktúrája győz a határidőüzlet végleges alakulása felett is.

Tényleg többnyire nem is hivatásszerű kereskedők, de diletáns körök adták magukat ringek alakítására és saját kárakra kellett meggyőződniük, hogy a természetes áralakulást mesterséges eszközökkel nem lehet megdönteni s fejjel megy a falnak, ki e merész vállalkozásra vetemedik.

A valódi spekulánsnak soha más törekvése nem lehet, mint kipuhatolni a valódi búza-konjunkturákat s venni vagy eladni búzát aszerint, amint ezekből emelkedő vagy csökkenő áralakulást tart valószínűbbnek s a helyes nyomon járó spekuláció hatása az áralakulásra csak az lehet, hogy megelőzi s ezáltal mérsékli a kész-árúüzlet terén beállandó árváltozást. Ez pedig nagyon fontos előny úgy a fogyasztó-, mint a gazdaközönség szempontjából. Hirtelen árcsökkenések sem egyiknek, sem másiknak nem állnak érdekében. A gazdára nézve pedig különösen fontos az, hogy mindjárt aratás után, akkor, amidőn a gazdák nagyrésze siet terméséből pénzt csinálni, amidőn tehát a kínálat a pillanatnyi

szükségletet messze túlhaladja, necsak az effektív kereslet és kínálat közötti viszony állapítsa meg az árakat, de a későbbi esélyeket számbavevő határidő-üzlet is gyakoroljon reájuk befolyást.

E befolyás helyes irányban érvényesül, ha a spekuláció helyesen ítéli meg a jövő helyzetet. Persze, mint minden emberi dolog, téves lehet a spekuláció számítása is. A végeredmény ez esetben is a piac valódi helyzetének megfelelő áralakulás lesz s a spekuláció tévedését saját veszteségével fizeti meg, de hónapokon keresztül idézhet elő a valódi konjunktúráknak meg nem felelő, hamis árakat. B tévedés azonban éppen úgy elkövethető fel- mint lefelé s a mesterkélt áralakulás éppen úgy lehet a jogosult áraknál magasabb, mint alacsonyabb. Ez utóbbi esetben kárt, amabban előnyt nyújt azon gazdának, ki ezen átmeneti időszakban viszi terményeit piacra.

Fényesen igazolja ez állítást az 1891/2-iki búzacampagne története.

Az 1891. évi búzatermés gyenge volt a világ nagy részében. A spekuláció világszerte nagy búzahiányt és drágaságot tartott bekövetkezendőnek s már aratás előtt jelentékeny hausse-t idézett elő. A búza Budapesten már 1891 májusban 10 frt 38 krra emelkedett, októberben elérte a 11 frtot s egész februárig 11 frt felett maradt. Ekkor azonban kezdett lassankint kiderülni, hogy a készlet és szükséglet közti tényleges viszony ezen magas hausse-t még sem indokolja; az ár morzsolódni kezdett lefelé s áprilistól júniusig 9 és $9\frac{1}{2}$ frt között ingadozott. Ez esetben a gazda javára tévedt a spekuláció s azon helyzetbe juttatott bennünket, hogy négy hónapon át közel két forinttal magasabb áron adhattuk el búzáinkat, mint ahogy a tényleges kereslet és kínálat közötti viszony hozta volna magával.

Összegezve a mondottakat, oda konkludálhatunk tehát, hogy a spekuláció tévedhet s idézhet elő ideig-óráig mesterséges árakat. E tévedést elkövetheti a gazda hasznára éppen úgy, mint annak kárára és ennek haszna és kára egymást idővel kiegyenlíti. Ami pedig rendszerinti, normális hatását illeti, megelőzi a tényleges áralakulást, kiegyenlíti, enyhíti az árhullámzásokat s mérsékli vagy jóformán megszünteti a rendszeres árcsökkenést aratás után, a tömeges eladások percében.

III.

De nem ez az egyedüli előnye a határidőüzletnek a gazdára nézve. Célszerű eszköz lehet az kezében arra is, hogy saját termését lehetőleg kedvezően értékesítse. Számos példát hozhatnék fel ez állítás igazolására; elég legyen egy párra hivatkoznom.

Egy gazdának pénzre van aratás után szüksége, vagy oly ajánlatot kap búzájára, melyet az aznapi budapesti árhoz képest előnyösnek talál, vagy végül el kell adnia búzáját, mivel annak raktározása egy vagy más okból nehézségbe, költségbe ütközik. Úgyde a búzaárakat nem találja megfelelőeknek s terményeivel egy későbbi kedvezőbb árat akarna bevárni. Ez esetek bármelyikében bátran eladhatja termését s elérheti azon előnyt, mivel az azonnali értékesítés jár reá nézve (nem kell kölcsönt felvennie, raktároznia stb.) s ha ugyanakkor, midőn termését eladta, megfelelő mennyiségű usance-búzát vesz tavaszra s ezen kötést egy későbbi pillanatban bonyolítja le, ugyanazon célt éri el, mintha saját termésének eladásával várt volna.

Vagy fordítsuk meg a dolgot: az ország jelentékeny részében vidéki malmok a gazda legjobb vevői, ősszel, midőn nagy kínálattal állanak szemben, ezek is alig adnak többet a búzáért, mint amit fővárosi kereskedő ad érte, tavasszal azonban kénytelenek jóval a budapesti paritáson felül vásárolni azon termelőktől, kik készletüket addig megtartották. Ez esetben tehát számítani tudó gazda, hacsak pénz dolgában megszorulva nincs, tavasz előtt nem fogja eladni búzáját. Úgyde megeshetik az, hogy már a campagne további stádiumában oly áralakulás áll be, melyet kedvezőnek tart s biztosítani kíván saját terményei számára. Ha eltöröljük az usance-búzában való határidőüzletet, úgy nincs más választás számára, mint eladni saját termését s lemondani azon előnyről, mely a budapesti árhoz viszonyítva kedvezőbb tavaszi vidéki ár kihasználásában rejlik számára, a határidőüzlet segítségével pedig mindkét előnyt biztosíthatja magának. Egyszerűen termésével egyenlő mennyiségű tavaszi usance-búzát ad el s ezen kötést akkor bonyolítja el, midőn kész árúját tavasszal vidéken eladta.

IV.

Végül – s ezt nem szabad éppen nekünk gazdáknak kicsinyelnünk – a határidő-üzlet a gabonakereskedésnek oly nélkülöz-

hetién kelléke és segédeszköze, hogy annak eltörlése éppen a szolid kereskedést zsbibasztaná meg, annak vásárlási képességét csökkentené. A gabonakereskedés lényegét a termelő és fogyasztó közötti közvetítés s nem az árspekuláció képezi. Összeköttetései, üzleti szervezete azon helyzetbe juttatják, hogy gabonájával a legjobb piacot a legkevesebb költséggel kereshesse fel s ez teszi lehetővé reá nézve, hogy teljes árat adjon a termelőnek s emellett közvetítési munkájáért megfelelő jutalmazásban részesüljön. A kereskedő igazi hivatása, üzletének állandó alapja ez s nem az, hogy olcsón összevett gabonával jobb árakra várjon s az árak emelkedése útján szerezzen hasznot magának. Tényleg gyakran előfordul ugyan, hogy gabonakereskedő spekulál is búzában – hiszen összeköttetéseinél, egész üzleti foglalkozásánál fogva ő ítélheti meg a helyzetet legjobban, ő teheti számításait a legbiztosabb alapon – de nem minden gabonakereskedő spekuláns is egyszersmind s aki foglalkozik is spekulációval, annak is e tevékenysége tulajdonképeni kereskedői funkciójától élesen megkülönböztetendő. Mint spekuláns hol hausse-ra, hol baisse-re dolgozik, hol vesz, hol pedig elad, olykor pedig – nem látván okot lényegesebb átváltozásra – passzívise viselkedik, mint kereskedő ellenben csak akkor tölti be közgazdasági hivatását, ha a terményeit eladni kívánó termelőnek folyton a teljes napi árárt áll rendelkezésére. Ezt pedig csak a határidő üzlet segítségével teheti, melynél fogva az általa vásárolt búza erejéig fedezeti eladást eszközölhet s jövőbeli árcsökkenés esélyével szemben biztosíthatja magát. Szolid kereskedő, ki nem nyereszkedni akar, de közvetítői nyereségéért dolgozik s ezt biztosítani kívánja magának, csak fedezeti eladások mellett vásárolhat búzát, amint arra a fogyasztók körében azonnali vevőre nem talál s a spekulációval foglalkozó kereskedőt is csakis a határidőüzlet juttatja azon helyzetbe, hogy megfelelő árakon vegyen kész árut olyankor is, midőn az árak csökkenésében hisz s à la baisse spekulál, mert hiszen spekulációját a határidőüzletre szoríthatja, hol az egyszerűbben s kevesebb költséggel jár, mintha kész árúban kellene kötéseit lebonyolítania s a vett kész árú erejéig további schluss-eladásokkal fejezi magát.

Töröljük el a határidőüzletet, ezzel oda kényszerítjük a szolid kereskedést, hogy csak annyiban vegye búzákat, amennyiben azt a fogyasztás körében azonnal el is helyezheti, a spekulációval foglalkozó kereskedők közül pedig lehetetlenné tesszük az üzlet-

ben való részvételt mindazokra nézve, kik az árak csökkenését tartják bekövetkezendőnek, vagyis a prompt fogyasztás szükségletén felül csak azok fogják vásárolni búzáunkat, kik à la hausse kívánnak azzal spekulálni.

Szinte hallom a megjegyzést, hogy ez a kereskedők baja, mi közünk ehhez nekünk gazdáknak, hiszen nem egyszer halljuk és olvassuk, hogy a kereskedő, a közvetítő természetes ellensége a gazdának, a gazdának árt mindaz, mi a kereskedőnek használ és megfordítva.

Hát, mint a legtöbb veszélyes sophismában, ebben az állításban is van egy szemernyi igazság. Tény az, hogy a közvetítő okozhat meddő terheket úgy a termelőnek mint a fogyasztónak; betolakodhatnak oly térre, hol a termelő és fogyasztó minden nehézség nélkül közvetlenül találkozhatnak, hol tehát a közvetítő nyeresége megtakarítható, meddő kiadás, de betolakodhatik – s tényleg a legtöbb esetben itt károsítja a gazdát – a termelő s az igazi kereskedő közé s jelentékeny hányadát elcsípheti annak az árnak, mit az igazi kereskedő adhat terményeinkért. Ezen kinövéseit a kereskedésnek igenis igyekeznünk kell kiirtani, ezek azonban nem a kereskedés túltengésének, de éppen ellenkezőleg a kereskedés fejletlenségének jelenségei s mindaz, mi a valódi kereskedés szabad fejlődését, mozgását és versenyét mozdítja elő, egy lépéssel előre visz ezen kóros jelenségek orvoslása felé. Magára a kereskedésre pedig égető szükségünk van minden világforgalmi cikket képező terményünknel; mentől nagyobb arányokban és szabadabban fejlődik az, mentől kevesebb költséggel és rizikóval van összekötve, annál jobban tudja szolgálni a mi érdekünket. – A kereskedő azon szerencsés helyzetben van, hogy összes költségeit, egész kockázatát reánk hárítja át. Mentől többre rúgnak azok, annál kisebb lesz az ár, melyet mi kaphatunk terményeinkért s minden krajcár, mit költség-számláján megtakarít, minden kockázat elhárítása végeredményében nekünk válik hasznunkra. Már pedig még a belföldi forgalomban is rendszerint eltelik néhány heti időköz az effektív búza vétele és eladása között. Az ezen idő alatt beállható átváltozás kockázata a kereskedőt terheli. Éppen az üzérkedni nem akaró szolid kereskedő költségmentesen hárítja el e kockázatot fedezeti határidőkötések által. Tegyük ezt lehetlenné reá nézve, e kockázatot viselni lesz kénytelen s azért megfélelő árendeményt fog követelni a gazdától. Másfelől pedig ne-

fedjük el, hogy az árképződés törvényei csak ott érvényesülhetnek, a termelő csak ott jut az őt megillető teljes árhoz, hol valódi, hatékony verseny fejlődik ki. Mindaz, mi vevőink számát növeli, erejét, vételkedvét fokozza, a verseny élénkítésére vezet s első-sorban nekünk válik hasznunkra. Megfordítva, saját eladási kilátásainkat csorbítjuk s önmagunkat károsítjuk minden, a kereskedést megsibbasztó intézkedés által.

Mit nyerünk ebből a szempontból a határidőüzlet eltörlése által? Nyerjük azt, hogy amint eladó búzánk a közvetlen, azonnali szükségletet meghaladja, csak a netalán hausse-ra spekulálók lehetnek annak vevői. Ezek – megszabadulva a nem spekuláló vagy baisse-re spekuláló kereskedők versenyétől – rendszerint dominálni fogják a helyzetet. A kereslet nem tartand lépést a kínálattal s árdepresszió fog minden olyan időszakban beállani, midőn tömegesebben kerülnek terményeink eladásra. Tudjuk, hogy évről-évre beáll ez az eset aratás után, tudjuk, hogy az országos termés jelentékeny részét akkor, néhány hét alatt hozza gazdák közönségünk piacra, tudjuk, hogy olyankor a kínálat a fogyasztás igényeit nagy mennyiségekkel haladja meg. Ilyenkor évről-évre ismétlődik a veszély, hogy e nagy kínálat ideiglenes árdepressziót fog okozni, már pedig mezőgazdaságunk országos szempontjából éppen ezen időszak árai, melyben az országos termés legnagyobb része kerül eladásra, bírnak a legnagyobb fontossággal. Mit ér az a gazdára nézve, ha 10 firt márciusban a búza, ha termését augusztusban 6 firt ért kellett eladnia.

Csakis a határidőüzlet képesíti kereskedelmünket arra, hogy e nagy kínálatot jelentékenyebb árcsökkenés nélkül tudja felvenni. Ha összehasonlíthatjuk a budapesti gabonaárakat ugyanazon gazdasági év augusztus-november hónapjaiban az évi átlaggal, azt látjuk, hogy az augusztus-novemberi ár az évi átlagárnak:

1874-80-ig	90.7
1881-85-ig	97.4
1886-90-ig	97.8
1891-95-ig	97.8

százalékát teszi, tehát még annyival sem áll az évi átlag alatt, mennyit a raktározási költség s a búzában fekvő pénz kamata képvisel.

A határidőüzlet eltörlése meggyengítené a kereskedés felvételi képességét a gazdára nézve annyira fontos ezen időszakban, ki-

szolgáltatná őt a fogyasztóknak s a netalán hausse-ra spekuláló üzérkedőknek s lényegesen rontaná értékesítési viszonyainkat. Bármily hangzatos frázisokkal ajánlják ez eljárást a gazdának azok kik szeretik úgy feltüntetni magukat, mint egyedüli jó barátai, elfogultság és osztálygyűlölet által sugalmazott öngyilkos politika az, melynek mi éreznők legjobban káros következményeit.

V.

Igenis a tőzsde intézménye is, mint minden emberi intézmény, sok tekintetben reformra szorul. Reformra abban az irányban, hogy a kellő anyagi erő nélküli szédelgő játék lehetőleg megakadályoztassák s a spekulációban mindenki csak oly arányban vehessen részt, mely fizetőképességének megfelel. Utóvégre is a kiharangoztatás nem képez elég szankciót ez irányban s visszás állapot az, hogy a legkiterjedtebb kötelezettségeket vállalják, a legvadabb játékot üzzék oly elemek, melyek, ha kedvez nekik a szerencse, szépen zsebrevágják a nyereséget s ha vesztenek, nyugodt filozófiával azt mondják: «Wirfst mich hinaus, ich bin ein Schneider.» Ne spekuláljanak csak azok, kik, ha vesztenek, fizetni tudnak; előfeltétele ez annak, hogy a játék becsületes legyen és egyúttal garancia azon szempontból is, hogy a spekulációt a valódi helyzet megítélése fogja irányítani. A tényleges viszonyok ellenére folytatni a játékot s pénze után futni csak azon játékos szokott, kinek veszteni valója nincs.

Indokolt és szükséges továbbá a reformtörekvés azon irányban is, hogy a közhatósági felügyelet és ellenőrzés intenzívebbé tétessék s a tőzsde autonóm szervezetében és orgánumaiban a gazdaközönség is képviselve legyen. A tőzsde ma a közforgalom oly fontos tényezője, működése oly mélyen belevág a közzgazdasági élet minden ágába, korrekt s közbizalmat érdemlő működése oly fontos közérdeket képez, hogy az állami ellenőrzés és nyilvántartás jogosult voltát senki kétségbe nem vonhatja. Nekünk gazdának pedig oly mélyen és közvetlenül érinti legfontosabb üzleti érdekeinket, annyiszor van hivatva oly kérdésekben dönteni, melyekben a gazda és kereskedő álláspontja szemben áll egymással, hogy az egyszerű igazság megköveteli, miszerint a tőzsde szervezetében a kereskedők és iparosok mellett mi is képviselve legyünk.

Ezek méltányos, indokolt, a közérdekkel igazolható kívánsá-

gok, nem is hiszem, hogy kivitelük nagyobb nehézségbe ütközzék, de a tőzsdének olyatén megrendszabályozása, mely saját üzleti tevékenységünket gyöngítené s a kereskedés vásárlási képességén ejtene csorbát, mindenekfelett a hamis jelszavak által elcsábított gazdaközönségen boszúlná meg magát.

MI A TEENDŐ?

I.

Az eddig elmondottakból felállíthatjuk mezőgazdasági bajaink diagnózisát. Ki kell zárunk az árdepresszió okai, legalább is annak lényeges fontosságú okai közül úgy a tőzsdék működését s a határidőüzletet, mint az aranyvalutát s azt egyetlen döntő fontosságú faktorra kell visszavezetnünk. Ez azon körülmény, hogy a modern közlekedési eszközök rendszere az egész világ terményei előtt megnyitotta Európát, azokat évről-évre csökkenő vasúti és hajózási díjtételekért szállítja oda, előzőnli velük az európai piacot s ott oly árakat képes diktálni, melyek az európai mezőgazdaságot véghalálra fenyegetik.

E veszély még korántsem érte el tetőpontját s a helyzet természetes javulása beláthatlan időig nem reményelhető. Óriás területek hevernek még parlagon földünkön, részben olyanok is, melyek már meg vannak nyitva a közlekedés számára. Hogy ezek még nem vétettek művelés alá, tisztán az alacsony gabonaáraknak tulajdonítandó, melyek a szállítási költség levonása után alig fedeznek a legprimitívebb és legolcsóbb termelésnek költségeit; a gabonaárak minden jelentékenyebb emelkedése, minden oly körülmény, mely a gazdálkodást ezen vidékeken is jövedelmezővé teszi, új területek feltérését, a búzatermelés újabb emelkedését eredményezi, fokozza a tengerentúli verseny intenzitását s újabb, fokozottabb árdepresszióknak lesz szülő anyjává.

Fentebb láttuk, hogy már a nyolcvanas évek vége felé meglátszott az alacsony árak hatása. A művelés alá vett terület nem emelkedett, a verseny veszített élességéből, de a 1891-ediki campagne magas árának ösztönzése folytán fokozott erővel újul meg az s a tengerentúli területek kivitele és az árúcsökkenés eddig soha nem észlelt mérvet ölt. Ezen fejlődés is kulminálni látszik 1895

első felében s azóta a kivitel némi csökkenése s az árak terén stagnáció, sőt némi csekély emelkedés észlelhető.

Legújabbban a folyó évi gyenge világtermés hatása alatt kissé jelentékenyebb ár-avance mutatkozik. Adja Isten, hogy ennek is drágán meg ne fizessük árát, mint az 1891-edikinek.

És a búzában mutatkozó túltermelés nem egyedül álló jelenség. Túltermelést és árdepressziót idéz az elő a mezőgazdaság összes ágaiban. Hiszen maga Amerika és Ausztrália állati terményekben is nagy arányokban fokozódó versenyt csinál nekünk. - De ettől eltekintve, az európai gazdát a gabonatermelésből eredő jövedelem csökkenése reá kényszeríti egyéb gazdálkodási ágak felkarolására. Az európai búzatermelés körülbelül stagnációt mutat s a haladás, a fejlődés, az intenzívebb kultúra felkarolása a többi termények termelésének nagyarányú fokozásában nyilvánul. Úgyde ezek kelendősége, a világ fogyasztása ezekben elenyésző csekélység a gabona fogyasztásához képest. A mezőgazdaság természetes gerincét ez képezi, a megélhetés előfeltételeit ez nyújtja a gazdának s amint működésének súlypontját más termények előállítására kell fektetnie, ezekben is nyomban bekövetkezik a túltermelés. így követi a búza árcsökkenését kevés vártatva az állatok és állati termények legnagyobb részének árcsökkenése is, így áll be egymásután a túltermelés és válság, a szesz, a cukor, a lóheremag stb. előállítása körül.

Ily viszonyok között semmi olyan rendszabály, mely a világ összes termelőinek sorsát javítaná – ha lehetséges volna is - állandóan nem segítene a bajon. Tegyük fel, hogy sikerül a bimetallismus nemzetközi elfogadását kieszközölnünk s az tényleg lényegesen felemeli a terményárakat. A művelés alatt nem álló területek betelepítése és művelés alá vétele dús haszonnal kecsegtető vállalatot képezne ismét s rövid pár év alatt nagyobb kalamitássá nőne ki a túltermelés magát, mint bármikor azelőtt.

Az európai gazdán csak oly intézkedések által segíthetünk, melyek előnyben részesítik őt a többi tisztágrészek termelőivel szemben, melyek módot nyújtanak neki a tisztességes megélhetésre, anélkül, hogy a tengerentúli termelés konjunktúráit javítanák s ösztönzésül szolgálnának ennek kiterjesztésére.

Ilyen eszköz egy áll rendelkezésünkre s ez az agrárius védvámok rendszere. Ma már le kell tennünk mindenféle elméleti és elvi álláspontról; a tények hatalma keresztülgazolt a szabad-

kereskedelmi és védvamos irányok tudományos diskuszióin, a dolog egyszerűen úgy áll, hogy amely régi kulturával bíró európai állam mezőgazdaságát rombadőlni s földművelő – lakosságát -elzúlni hagyni nem akarj a, annak, azt a világvessennyel szemben – vámvédelemben kell részesítenie.

Anglia áldozatul dobhatta mezőgazdaságát; ott a földbirtokos osztály kevésszámú dúsgazdag tagból áll, kik elveszthették vagyónuk jelentékeny részét, anélkül, hogy ez országos csapást képezett volna; a mezőgazdasági munkásosztály pedig oly szerencsétlen anyagi, szellemi és erkölcsi helyzetben sínylődött, miszerint minden tekintetben haladásnak volt tekinthető, hogy ennek nagy részét a fejlődő ipar vette szolgálatába. Az angol nép alsóbb osztályainak javát nem a parasztosztály – ilyen századok óta nincs Angliában – de az ipari munkások elite-je képezi.

A kontinens államaiban nem így áll a dolog. Még a legiparosabbakban is a népesség jelentékeny része bír földdel, él mezőgazdaságból s a nemzetnek testileg-lelkileg legerősebb, legegészségesebb rétegét ez képezi. Ennek elpusztulása helyrehozhatlan sebet ütne a nemzeti organizmuson. Kétszerte így van ez minálunk. Hiszen a magyar nemzet nagy zöme földművelésből él, nemzetünk színe-javának sorsa hazánk földjével van összenöve, valósággal hazaárulást követ el, aki bárminő terórik kedvéért megtagadja azt a védelmet, melyre mezőgazdaságunknak feltétlenül szüksége van.

Annak azonban, hogy a védvám tényleg érvényesüljön, mellőzhetetlen előfeltétele, hogy a kérdéses áru az illető területen legyen elfogyasztható. Amint abból jelentékeny felesleg mutatkozik, mely csak más gazdasági területen nyerhet elhelyezést, úgy azon ár, melyért ezen felesleg a külföldön eladható, fogja az egész termés értékesítési viszonyait megszabni. A belföldi kereslet és kínálat egyensúlya csak akkor állhat be, ha a felesleg külföldre szállított, ez pedig csak úgy lesz lehetséges, ha a belföldi árak annyival esnek a legelőnyösebben elérhető külföldi piac árai alá, mennyit az oda való szállítás költsége képvisel. Ez esetben tehát a védvám teljesen hatástalan marad s üres fikciónál, szemfényvesztésnél egyébbnek nem tekinthető.

Teljesen csak akkor fog a védvám érvényesülhetni, ha az

illető területnek kiviendő feleslege abszolúte nincs, de ellenkezőleg bevitelre szorul. Ez esetben a behozott árú költségei fogják az árfejlődést dominálni, azok között pedig, a szállítási költségen kívül, a védvám is szerepel. Részben azonban érvényesülhet az akkor is, ha a kiviendő felesleg aránylag igen csekély. Ez esetben ugyanis a termés azon része kerül kivitelre, mely fekvésénél vagy minőségénél fogva arra kiválóan alkalmas s az országos átlagnál előnyösebb feltételek mellett exportálható. A belfogyasztásra szánt többi árú tehát csak azon nívóig fog árban leszállani, hogy ezen kivételes viszonyok között levő, relative csekély mennyiség kivihető legyen, ezen határon túl a védvám érvényesül. Mentől nagyobb a termék kivitelre maradó hányada, annál kevésbé lehet a védvám hatását reménylenünk, mentől csekélyebb az, annál inkább megközelíthetjük a védvám teljes érvényesülését.

Magyarország termelésének túlnyomó része, búzájának jó harmada kivitelre kerül; mint különálló gazdasági terület, hiában hozna tehát be védvámokat s mezőgazdaságának védtelenül kellene elszenvednie a világpiacon áralakulásának összes esélyeit. Másként áll a dolog mindaddig, míg a közös vámterület alapján állunk.

E vámterület búzaforgalma csak a hatvanas években, a vasúthálózat némi kiépítésével ölthetett nagyobb arányokat s a hatvanas évek második felében öt millió métermázsát kiviteli többletet mutatott fel. A hetvenes évek elején azonban több rossz termés hatása alatt jóformán teljesen megszűnik az s 1871-75. évek átlagában mindössze 70,000 métermázsát képvisel, sőt úgy 1873-ban, mint 1874-ben közel 2 milliónyi beviteli többletet mutatkozik. A termések javulásával azonban ismét kiviteli többletet észlelhetünk s az átlagos évi kiviteli többlet 1876-1880-ig 2.450,000, 1881-től 1885-ig 2.310,000 métermázsára rúg. Ekkor következik be a magyar mezőgazdaság rohamos haladása s az évi termések jelentékeny emelkedése. Dacára annak, hogy az emelkedő jólét s olcsóbbodó gabona együttes hatása folytán a belfogyasztás lényegesen emelkedik, szaporodni látjuk a kiviteli többletet is s az

1886-ban	3.666,000
1887-ben	3.840,000
1888-ban	6.530,000

métermázsára emelkedik. Ekkor azonban kulminál az s a belfogyasztás folytonos emelkedésének következtében ezentúl csökkenést mutat s

1889-ben	4.606,000	1893-ban	395,000
1890-ben	3.580,000	1894-ben	377,00
1891-ben	2.200,000	1895-ben	1.045,0000
1892-ben	682,000		

métermázsára száll alá.¹ Fájdalom, nem áll tehát azon állítás, hogy a közös vámterület búzában bevitelre szorul, de tényleg kivitelünk az utolsó négy év átlagában egészen jelentéktelen összegre szállott alá s Magyarország és Ausztria termésének 1*5 százalékát sem képezi. Emellett, míg a hetvenes években beállott búzahiány inséges belföldi terméseknek következménye volt s ezekkel együtt elenyésző, múló jelenséget képezett, búzaforgalmunk most észlelt átalakulása kielégítő termésekkel esik össze s állandó tényezőnek, az emelkedő belfogyasztásnak tulajdonítható. A monarchia két államának népessége évenként mintegy 400,000 lélekkel szaporodik, mi a belfogyasztást ugyanannyi métermázsával emeli, azon esetben is, ha a fejenkénti búzafogyasztás tovább nem emelkedik.

Ennélfogva joggal reményelhetjük, hogy néhány év alatt a közös vámterület is a búza-hiánnyal bíró fogyasztó területek sorába lép s a védvétel a mi gazdáink javára teljesen érvényesül.

III.

A búzaforgalom összefüggését a budapesti és külföldi búzá-
 árrakkal alábbi két táblázat mutatja, melyek elseje a budapesti,

¹ Fenti számok 1890-től fogva a szabad és őrlési forgalom eredményeit összefoglalva tartalmazzák. Tényleg nem szabad az őrlési forgalmat számításon kívül hagynunk, egyfelől azért, mert az őrlési forgalom 100 q búza fejében 70 q liszt kivitelét követelte meg, holott a malomtechnika mai állása mellett a lisztyeredék mintegy 80 %-ra tehető (tényleg összes számításaimban e kulcsot vettem alapul), másrészt a vámhitei meghosszabbításánál egy időben követett túlenegedékeny eljárásnál fogva oly mennyiségek hoztak be őrlési kedvezménnyel, hogy a megfelelő mennyiségű liszt idejekorán nem volt exportálható s a malmok az így behozott búza egy részeért a vámot utólag megfizetni voltak kénytelenek. Az 1890-től 1895-ig terjedő hat évi időszakban tényleg őrlési engedéllyel 7.406,838 q búza hozatott be s ezzel szemben 4.358,627 q liszt vitetett ki. Ez utóbbi 0*8 kulccsal átszámítva, 5.448,000 q búzának felel meg, tényleg tehát közel 2 millió q behozatali többlet mutatkozik, melynek egy része azonban 1896-ban kerül kivitelre. – A kivitelnek 1895-re mutatkozó emelkedése szintén az őrlési forgalommai függ össze, melynek megszorítása folytán a búza-behozatal 1.074,503 q-ra csökkent, míg az 1894-ben behozott 1.711,000 métermázsa búza arányában 1:264,507 q lisztet kellett kivinni.

angol, francia, porosz és frankfurti búzaárakat, másodika a budapesti és ezen külföldi árak közötti különbséget tünteti fel, összehasonlítva a netto búza- és liszt-kivitellel. E két táblázatok eredményét a francia és német vámok zavarják meg, melyek mesterségesen befolyásolják a francia és német árképződést s miután fokozzák a mi kiviteli költségeinket is, a budapesti és külföldi árak közötti viszony áttekintését is megnehezítik. E bajon segítendő, úgy a francia, mint a német búzaárak mellett feltünteteti táblázatunk a vám levonásával mutatkozó árat is s ugyanez eljárást követtem a második táblázatban is.

I. Egy métermázsza búza ára o. é. forintban.

Évszám	Budapesten	Angliában	Franciaországban		Poroszországban		Majna-Frankfurtban	
			tényleges ár	vámot levonva	tényleges ár	vámot levonva	tényleges ár	vámot levonva
1870	10.50	13.64	¹ 12.78	12.49	12.18	—	—	—
1871	12.23	15.93	⁸ 15.90	15.61	14.04	—	—	—
1872	13.40	16.62	14.61	14.32	14.51	—	—	—
1873	14.76	16.49	16.07	15.78	15.84	—	—	—
1874	12.95	15.65	15.30	15.01	14.40	—	—	—
1875	9.74	12.69	11.49	11.20	11.76	—	—	—
1876	10.99	12.98	12.82	12.51	12.60	—	—	—
1877	12.27	15.95	14.40	14.09	13.80	—	—	—
1878	9.91	13.05	14.38	14.07	12.12	—	—	—
1879	10.91	12.32	13.54	13.25	⁴ 11.78	11.16	⁴ 12.84	12.22
1880	12.44	12.46	14.38	14.09	13.14	12.54	14.24	13.64
1881	12.68	12.74	13.83	13.54	13.20	12.60	14.51	13.91
1882	11.19	12.67	13.29	13.00	12.48	11.88	13.17	12.57
1883	10.12	11.69	11.92	11.61	11.10	10.50	12.32	11.72
1884	9.10	10.02	11.09	10.80	10.38	9.78	11.26	10.66
1885	8.40	9.20	² 10.42	8.98	⁵ 9.72	7.92	⁶ 10.87	9.07
1886	8.40	8.73	10.96	9.52	9.42	7.62	10.46	8.66
1887	8.21	9.12	³ 11.24	8.84	9.84	9.04	10.81	9.01
1888	7.41	8.95	11.90	9.50	⁶ 10.44	7.44	⁶ 11.29	8.29
1889	8.—	8.38	11.50	9.10	10.98	7.98	11.73	8.73
1890	8.23	8.91	11.99	9.59	11.52	8.52	12.55	9.55
1891	10.07	10.33	13.01	10.51	⁷ 13.92	11.20	⁷ 14.02	12.32
1892	9.10	8.51	11.32	8.92	11.34	9.24	11.69	9.89
1893	7.98	7.39	10.26	7.86	9.12	7.02	9.80	8.00
1894	7.05	6.44	9.53	7.13	8.10	6.00	8.59	6.79
1895	6.95	6.50	—	—	8.40	6.30	—	—

¹ 60 centimes vám. — ² 3 frank vám. — ³ 5 frank vám. — M márka vám. — ⁵ 3 márka vám. — ⁶ 6 márka vám. — ⁷ o. m. vámszerződés; vám 3/5 márka. —

⁸ Ez abnormisan magas ár a francia-német háború következménye.

II. A budapesti árnál magasabb a búza ára

Évszám	Angliában			Poroszországban			M. Frankfúrtban			átlag		Közös vánterület kivitt többlete millió minkszában
	tényleges ár	vámot levonva	tényleges ár	vámot levonva	tényleges ár	vámot levonva	tényleges ár	vámot levonva	tényleges ár	vámot levonva		
											o. é. forint	
1870	3.14	¹ 2.28	1.99	1.68	—	—	—	—	2.37	2.36	3.687	
1871	3.70	3.67	3.38	1.81	—	—	—	—	3.06	2.96	4.167	
1872	2.62	1.21	0.92	1.11	—	—	—	—	1.85	1.55	-0.113	
1873	1.73	1.31	1.02	1.08	—	—	—	—	1.34	1.24	-1.923	
1874	2.70	2.36	2.06	1.45	—	—	—	—	2.17	2.07	-1.723	
1875	2.95	1.75	1.46	2.02	—	—	—	—	2.04	2.14	+0.446	
1876	1.99	1.83	1.52	1.61	—	—	—	—	1.81	1.71	0.877	
1877	3.88	2.13	1.84	1.53	—	—	—	—	2.45	2.35	3.845	
1878	3.14	4.47	4.18	2.21	—	—	—	—	3.27	3.17	4.439	
1879	1.41	2.63	2.34	⁴ 0.85	0.25	⁴ 1.91	1.31	1.70	1.30	3.793		
1880	0.02	1.94	1.65	0.70	0.10	1.80	1.20	1.12	0.72	-0.589		
1881	0.06	1.15	0.86	0.52	-0.08	1.83	1.23	0.89	0.49	0.852		
1882	1.48	2.10	1.81	1.29	0.69	1.98	1.38	1.71	1.31	3.892		
1883	1.57	1.80	1.61	1.98	0.38	2.20	1.60	1.64	1.24	3.478		
1884	0.92	1.99	1.70	1.28	0.68	2.16	1.56	1.61	1.21	1.723		
1885	0.80	² 2.02	0.58	⁵ 1.32	-0.48	⁵ 2.47	0.67	1.65	0.39	2.055		
1886	0.33	2.56	1.12	1.02	-0.78	2.06	0.26	1.49	0.24	3.666		
1887	0.91	³ 3.03	0.63	1.63	-0.17	2.60	0.80	2.04	0.54	3.840		
1888	1.54	4.49	2.09	⁶ 3.03	0.03	⁶ 3.88	0.88	3.23	1.14	6.530		
1889	0.38	3.70	1.10	2.98	-0.02	3.73	0.73	2.65	0.54	4.606		
1890	0.65	3.73	1.33	3.26	0.21	4.27	1.27	2.98	0.8	3.580		
1891	0.31	2.94	0.54	⁷ 3.25	1.15	⁷ 3.95	1.85	2.61	0.96	2.200		
1892	-0.59	2.22	-0.18	2.24	0.14	2.79	0.49	1.62	-0.04	0.682		
1893	-0.59	2.28	-0.12	1.14	-0.99	1.82	-0.28	1.16	-0.49	0.395		
1894	-0.61	2.48	+0.08	1.05	-1.05	1.54	-0.56	1.12	-0.53	0.377		

E táblázatokból mindenekelőtt kitűnik az, hogy az angol, irancia és porosz búzaárak között fennállott arány lényeges változáson ment keresztül. Míg ugyanis a szóban forgó 25 éves időszak kezdetén az angol búzaár magasabb volt a franciánál s ez utóbbi lényegesen magasabb a porosznál, az angol és kontinentális árak közötti különbség megszűnik, majd fordított arányban áll be s a francia és porosz búzaárak közötti különbség is felére száll alá. Természetes következménye ez a szállítási költségek leszállásának, mely körülmény nemcsak a kivivő és behozó államok közötti távolságnak, de ez utóbbiak közöttinek hatását is csökkenti. Legerősebben e tényezőnek Angliában kellett nyilvánulnia, mely szükségletét túlnyomó részben más világrészekből fedezi s ez

¹ 60 centimes vám. — ² 3 frank vám. — ³ 5 frank vám. — ⁴ 1 márka vám. — ⁵ 3 marka vám. — ⁶ 5 márka vám. — ⁷ 35 márka vám.

utóbbiakból legolcsóbban érhető el. Amint az amerikai búza domináló helyzetet foglal el a világ ellátásában, ez határozza meg a búzaárakat s nyomja le azokat Angliában a francia és porosz árak színvonala alá. Viszont Poroszországnak közelsége Oroszországhoz okozza, hogy búzaárai lényegesen a francia árak mögött maradnak s a legmagasabb árak a tengertől távolabb fekvő délnémet piacon találhatók.

gabonavámok lényegesen alterálják az árképződést s mesterségesen is emelik a kontinens árait, de a fent jelzett irányzat nyilvánvalóan előtérbe lép, ha a vámokat levonjuk az árakból s így tesszük azokat vizsgálódásaink tárgyává.

Egyes évek különös incidensei, mint pl. a francia-német háború hatása a francia búzaárakra, vagy különösen rossz, vagy gazdag termés egyik vagy másik állam területén, vagy a reá nézve különösen fontos kiviteli területen (pl. Oroszország terméseinek befolyása a porosz árakra) egyes években a fent jelzett irányzattal ellentétes hullámzásokat idéz elő, de világosan kitűnik az, amint öt éves átlagokat veszünk az összehasonlítás alapjául. Az átlagos búzaár ugyanis:

	Angliában	Franciaországban		Poroszországban	
		vámmal	vámot levonva	vámmal	vám nélkül
	métermázsza és forintban				
1870—74	15.55	15.15	14.86	14.19	—
1875—79	13.40	13.32	13.03	12.41	—
1880—84	11.92	12.90	12.61	12.06	11.46
1885—89	8.88	11.32	9.19	10.09	7.80
1890—94	8.33	11.42	8.80	10.68	8.40

vagyis az angol búzaár nagyobb, illetőleg kisebb

	a franciánál		a porosznál	
	vámmal	vám nélkül	vámmal	vám nélkül
1870—74	+ 0.40	+ 0.69	+ 1.36	+ 1.36
1875—79	+ 0.08	+ 0.37	+ 0.99	+ 0.99
1880—84	— 0.98	— 0.69	— 0.14	+ 0.46
1885—89	— 2.36	— 0.31	— 1.21	+ 1.08
1890—94	— 3.09	— 0.47	— 2.35	— 0.07

Vagyis, ha a vámok hatását elimináljuk, azt találjuk, hogy a francia búzaár az angolhoz képest 1 frt 16 krral, a porosz 1 frt 43 krral javult s a francia és porosz árak közötti különbség is 27 kr.-ral csökkent.

Ez eredmény bizonyítja egyúttal azt is, hogy mindkét terület védvámjai az árakban mondhatni teljesen érvényesültek. Kivételt csakis az 1885-89 közötti poroszországi árak képeznek, melyeknél a védvámnak csak mintegy fele nyert az árakban kifejezést, de már a következő' időszak áraiban a véd vám teljesen kifejezésre jut, mert az annak levonásával számított ár aránylik az angol búza-árhoz úgy, ahogy az a védvámok előtti árviszonynak s az árak fent jelzett közlekedési tendenciájának megfelel.

Ugyanazon tényezők, melyek a most említett országok árait közelebb hozták egymáshoz, csökkentőleg hatottak a budapesti és nyugat-európai búzaárak közötti különbségre is. A budapesti ár, szemben a vám levonásával számított nyugat-európai árral - pedig ezekkel kell számítanunk mindaddig, míg feleslegünk van, mely csak ezen piacokon, tehát a vám lefizetése mellett található elhelyezést - 1871-től 1894-ig 3 frt 50 krral javult. E javulásnak talán mintegy fele tulajdonítható a szállítási költségek csökkenésének s az árak ebből folyó kiegyenlítésének, másik fele kivitelünk csökkenésével függ össze.

A II. táblázat két utolsó rovatának összehasonlítása szépen illusztrálja mindkét tényező hatását. A kivitel emelkedése vagy csökkenése az árkülönbség megfelelő hullámzásait vonja maga után. Így pl. 4 millió métermázsa körüli kiviteli többlet

1871-ben	2 frt 96	kr.
1877-ben	2 « 35	« ¹
1882-ben	1 « 31	«
1887. és 1889-ben.....	0 « 54	«

árcsökkenést okoz terhünkre s ezt az 1888. évi 6.5 milliós kivitel is csak 1 frt 14 krra emeli fel.

Félmillió métermázsa körüli kivitelnél pedig

1875-ben	2 frt 14	kr.
1876-ban	1 « 71	«
1881-ben.....	0 « 49	«

különbség mutatkozik terhünkre,

¹ Az 1878. év árcsökkenése az abnormisan magas francia ár miatt kivételes-tekinthető s azért nem veszem itt figyelembe.

1892-ben	0 frt	04 kr.
1893-ban	0 «	49 «
1894-ben	0 «	53 «

javunkra, úgy hogy az arány megjavulása összesen 2 frt 67 krra rüg.

Még pregnánsabbá lesz e különbség, ha az 1890. és 1891. évek átlagos árviszonyát (+ 92 kr) a következő három évvel (– 35 kr.) hasonlítjuk össze. Ezen időszak alatt ugyanis a szállítási költségek lényegesen nem változtak s a mutatózó 1 frt 27 kr viszonylagos javulás kizárólag annak tulajdonítható, hogy kivitelünk e két időpont átlagában mintegy 2'4 millió métermázsával apadt.

Az azonban, hogy kivitelünk csökkenése az árképződésben ennyire érvényesülhetett, csakis az 1887-ben behozott búzávnak köszönhető. Hiszen 1872-től 1874-ig pozitív és pedig elég jelentékeny bevételű többletünk volt (átlag 920,000 q évenként) s azért áraink mégis 1 frt 62 krral maradtak a nyugateurópai átlag alatt, mert hiszen közvetlen közelében fekvő szerb, román és részben orosz exportnak, ezen búza olcsón fedezi szükségletünket, amint az ellen védvámmal nem védekezünk.

Mint végső következtetést levonhatjuk tehát, hogy a védvám hatálytalan marad mindaddig, míg jelentékeny felesleg kell külföldre vinnünk, de szükséges és legalább részben érvényesül, amint feleslegünk relative jelentéktelen mennyiségre szállott alá.

IV.

Ez igazságból, mint a magyar gazda egyedül észszerű álláspontja önkényt következik, hogy – amennyiben igazságos és méltányos alapon lehet – meg kell újítanunk a vámszövetséget Ausztriával s ezzel kapcsolatban kell mezőgazdasági vámrendszerünket kiegészítenünk és tovább fejleszteni.

Eentebb láttuk, hogy az egyedüli mód, az európai gazdán állami eszközökkel segíteni, a védvámokban rejlik s láttuk azt is, hogy a védvámok hatása csak ott érvényesül, hol éppen semmi vagy legalább nagyon csekély kiviendő felesleg gyakorol az árakra befolyást. Már pedig Magyarország mezőgazdaságának majdnem minden fontos cikkéből jelentékeny felesleggel rendelkezik. Búzájának jó harmadát s állati terményeinek is nagy részét kivinni

kénytelen. Ily viszonyok közt merőben képtelenség külön vámterület mellett védvámokról beszélni s összes termény-árainknak le kellene oly színvonalra szállniok, hogy azok nagy tömege haszonnal legyen a világpiacra szállítható. Hogy ez mit jelent reánk nézve, annak illusztrálásául csak azt gondoljuk meg, hogy a búza 1894. évi ára szemben az 1888-1890-iki évek átlagával:

Angliában.....	2	frt 31 kr.
Franciaországban	2«	27 «
Poroszországban.....	1«	98 «
Frankfurtban	2«	37 «

tehát átlagban 2 frt 23 kr, Budapesten ellenben csak 82 kr csökkenést mutat.¹ Ezen 1 frt 40 krnyi különbséget főleg kivivendő feleslegünk csekélységének kell tulajdonítanunk s amely percben felállítjuk a külön vámterületet, búzáink árának ezen összeggel okvetlenül le kell szállnia s segély- és reménytelenül kell elszenvednünk a világpiac árának további hullámzásait.

A közös vámterület már ma gyapjában bevitelre szorul, búzafeleslegünket majdnem teljesen s állati terményekben mutatkozó feleslegünknek is igen jelentékeny részét képes elfogyasztani. Emellett a belfogyasztás a népesség szaporodása, az ipar fellendülése s a közjóit emelkedése folytán emelkedésben van s jogosult a remény, hogy belátható s talán nem is oly messze távolban fekvő időben legfontosabb terményeinket egészen a vámterületen fogjuk elhelyezhetni.

Egy jobb jövő egyedüli zálogát ez képezi. Garanciákat kell szerezniük, hogy a kereskedelmi szerződések lejártakor kiegészí-

	Angliában	Francia- országban	Porosz- országban	Frankfurt- ban	Budapesten
1 Átl. búzaár 1888—1890	8.75	11.80	10.98	11.86	7.87
« « 1894	6.44	9.53	8.10	8.59	7.05
Csökkenés	2.31	2.27	2.88	3.27	0.82
Le vámredukció 5 márkáról 3 ¹ / ₂ -re	—	—	0.90	0.90	—
Netto csökkenés	—	—	1.98	2.37	—

tendjük az 1887. évi vámtarifában igen hiányosan megalkotott védvámainkat¹ s két kézzel kell minden eszközt megragadnunk, mely a belfogyasztás fokozására vezet.¹

V.

E tekintetben különös fontossággal bír az iparos s általában a városi népesség szaporodása hazánkban. Nemcsak nagy városok közelléte, de egy-egy nagy gyártelep felállítása is kihatással van egész vidékek *mezőgazdaságára*. Az iparos *lakosság, mely* nyers-termeléssel egyáltalán nem foglalkozik s összes élelmiszereit pénzért szerzi be és már a gyárimunka természeténél és magasabb kereseténél fogva is többet és jobbat fogyaszt, – különös beccsel bír a gazdára nézve. Az ipari gócpontok körül egész zónái képződnek a tej-, zöldség-, baromfi stb. termelésnek s hatalmas segítségünkre vannak viláfgorgalmi cikket képező terményeink árcsökkenésének elviselésében.

Kevés dolog volt és lehetett oly üdvös reánk, gazdákra nézve, mint az ipar gyors fellendülése úgy Ausztriában, mint különösen hazánkban. Ennek köszönhetjük nemcsak búza és húsfogyasztásunk gyors emelkedését, de azt is, hogy mind több és több gazdája, több és több vidéke hazánkban élvezzi a városi fogyasztó közönség közéletének kiszámíthatlan előnyeit.

Minden újabb törekvés ebben az irányban, minden további lépés az ipar fejlesztésére s a belfogyasztás fokozására talán a gazdának áll leginkább érdekében. A világpiacon mai helyzetében, midőn potomáron kell majdnem mindent elvesztegetnünk, mivel a külföldre szorulunk, ez az *egy* nehéz, lassú, de biztos út *egy* jobb jövő felé.

Amíg nyersterményeink a világpiacon szabad forgalmában kielégítő áron találtak elhelyezést, joggal mondhattuk, hogy a közös vámterület főleg Ausztriának áll érdekében s amíg mezőgazda-

¹ A közös vámterület vámrendszerének ezen kiegészítése agrárius irányban életkérdés a magyar és osztrák mezőgazdaságra nézve egyaránt. Ennek kivívásában segítségül kell hívnunk az osztrák mezőgazdasági érdekköröket is, s nem szabad eltűnnünk, hogy egy Ausztria által Magyarországnak hozott áldozat gyanánt legyen az feltűntethető. Ausztria sem hagyhatja mezőgazdaságát tönkremenni, s saját jól felfogott érdekében kell azt a mainál hatékonyabb védelemben részesítenie.

ságunk a védvámok segélyével megfelelő védelemben nem részesül, méltán tekinthetjük s részben tekinthetjük ma is az osztrák ipart védő vámokban rejlő adót egyoldalú áldozatnak. A mai helyzetben azonban, midőn mezőgazdaságunkat, a romlástól csak úgy menthetjük meg, ha oly gazdasági területet sikerül alkotnunk, mely védvámok segélyével a szabad világforgalom által megszabott színvonalnál jóval magasabbra emelheti terményárait, a közös vámterület éppen olyan létérdekünk, aminő Ausztriának. Nemcsak "az osztrák ipar fennállásának képezi az, mint a múltban úgy ezentúl is előfeltételét, de a mi mezőgazdaságunk megmentésének is s ha ezen tény előtt szemet hunyni nem akarunk, legalább némi megtérülését kell ebben látnunk az osztrák ipar érdekében a múltban hozott áldozatainknak is. Csak ezek segélyével fejlődhetett az úgy s nötetett a belfogyasztás oly mérvet, hogy árainkban a gazdasági vámok hatása legalább részben – érvényesül. Ez előny megóvása, teljesebb kihasználása s öregbítése, a befogyasztás és termelés közötti viszony további javítása, tehát az ipar, kereskedelem s általában a városok fejlődésének előmozdítása kell, hogy legelső törekvésünket képezze a közigazgatási politika terén.

ZÁRSZÓ.

Az itt ajánlott gazdasági politikának két veszélyes ellensége van.

Egyik a magyar közéletet domináló közjogi harcok átvitele a közigazgatási térre, mélynek folytán a közjogi ellenzék ellentétét lát az Ausztriával való gazdasági kiegyezés és közjogi programja között s a magyar gazdaközönség egy része tisztán politikai indokokból a külön vámterület hívei közé szegődik. Politikai szempontok belekeverése közigazgatási kérdések elbírálásába mindig nehezíti ezek objektív és célszerű megoldását s rendszerint azon érdekek sérelmével, azon erők gyengítésével jár, melyeket szolgálni, kíván. Hogy a magyar mezőgazdaság jogosult érdekei a vámpolitika terén eddig teljesen nem érvényesülhettek, nagy részben azon sajnálatos körülménynek tulajdonítható, hogy gazdaközönségünk jelentékeny részét az elvi negáció terére vitte a pártpolitika éppen azon intézménnyel szemben, mely egyedül adhatja meg a hatékony vámvédelem előfeltételeit, ahelyett, hogy annak

védelmeszői közé lépve, zárt sorokban, egyesült erővel törekedett volna annak keretén belül érvényesíteni jogos kívánságait.

Pedig éppen az 1867-diki kiegyezés közzgazdasági részét illetőleg semmi szükség, semmi ok nincs közzjogi harcokra. Hiszen e kérdések közzjogi oldalát illetőleg nincs véleménykülönbség a magyar pártok között. Magyarország feltétlen jogát mind e kérdések önálló elintézésére elismeri a törvény és soha senki kétségbe nem vonta, az pedig, hogy ezen jog gyakorlásáról, kizárólag célszerűségi okokból, időhöz kötött egyezményben lemond, hogy «mint szabad nemzet szabad nemzettel» időhöz kötött egyezményre lép Ausztriával ezen kérdések egyöntetű s részben közzös megoldása iránt, oly egyezményre, melynek lejártával az ország szabad rendelkezési joga a maga teljességében éled fel újra, – közzgazdasági függetlenségünket abszolúte nem csorbítja s közzjogi szempontból teljesen irreleváns.

Az Ausztriával kötött gazdasági egyezmények jogi természeté nem más, mint bármely más, független államok között létrejött közzgazdasági egyezményré. Ezekben is bizonyos -időre megköti mindkét fél szabad rendelkezési jogát a közzgazdasági kérdések bizonyos részére nézve, lemond ezen kérdések egyoldalú rendezéséről, anélkül, hogy bárkinek is eszébe jutna ez eljárás ellen a nemzeti függetlenség szempontjából tenni kifogást. Azon körülmény, hogy Ausztriával kötött egyezményeink e kérdések nagyobb körét ölelik fel s messzebb mennek a közzös megoldás terén, mint ahogy nemzetközi szerződések rendszerint tenni szokták, nem változtatja meg azok jogi természetét. Ennek lényege abban fekszik, hogy jogi kényszer nélkül, szabad elhatározásból s bizonyos időre köttetnek azok, melynek elteltével mindkét fél szabad elhatározási joga ismét helyreáll.

És ne zavarjon meg e kérdés megítélésében az, hogy eddig alig volt példa rá, hogy teljesen független s függetlenségüket megőrizni kívánó államok közzös vámterületet alkottak volna. Hiszen éppen napjainkban minduntalan előtérbe lép a középeurópai vámszövetség eszméje. Széles körökben hangoztatják azt Francia- és Németországban, Ausztriában és hazánkban. E terv közzgazdasági akadályai – fájdalom – majdnem legyőzhetetlenek s aligha fogjuk annak kivitelét megérni, de ha mégis sikerülne az, osztatlan örömmel üdvözölnők mi, magyar gazdák mindnyájan. Már pedig, ha abban nem foglaltatik nemzeti függetlenségünk sérelme, hogy

Ausztriával, Német- és Franciaországgal együtt alkossunk közös vámterületet, valóban nem értem, hogyan eshetik ezen szempontból kifogás alá, ha ugyanilyen egyezményt csupán Ausztriával kötünk meg.

A legortodoxabb függetlenségi párti is nyugodt lélekkel állhat a közös vámterület elvi alapjára. A legridegebben keresztül vitt perszonál unióval, a had- és külügy teljes elválasztásával sincs ellentétben s jogi szempontból érintetlenül hagyja a nemzeti függetlenség minden attribútumát. A külön vámterület felállítása közjogi vívmány egyáltalán nem volna. Egyszerűen károsítaná Ausztriát, de károsítana bennünket is, gyengítené mindkettőnk, csorbítaná azt az erőt, mely nemzeti létünk védelmére külelenség-gel szemben rendelkezésünkre áll, anélkül, hogy csak egy lépéssel is közelebb vinné a függetlenségi pártot politikai céljaihoz.

Másik, talán még veszélyesebb ellenségünk a kontinentális s főleg a német úgynevezett agrárius tendenciák elterjedésében áll, melyek a mezőgazdasági érdekek védelmének jelszava alatt harcba akarják vinni gazdaközönségünket a társadalom többi osztályai s a szabadelvű haladás ellen.

Hogy ez az áramlat külföldön megszületett és tért foglalt, annak megvannak a maga természetes előzményei.

A külföld politikai mozgalmi századok óta összeforrtak a gazdasági érdekkörökre tagolt társadalom érdekarcaival. Az iparral és kereskedéssel foglalkozó városi polgárságra támaszkodva törték meg a fejedelmek a nemesség hűbéri hatalmát és rendi jogait, ugyané polgárság vívta ki egyes kiváló fejedelmek vezetése alatt, vagy a nemességgel kibékült fejedelmi hatalom ellenére, a modern társadalmi rend alapját képező egyéni és gazdasági szabadság intézményeit. Az ő körében vert gyökeret a politikai szabadság, a modern alkotmányosság zsenge hajtása is, az ő gondozása alatt nőtt az terebélyes fává a földbirtokos osztállyal vívott gazdasági és politikai küzdelmek között. Az iparos, kereskedő, általában a városi népesség képezi a liberális párt zömét ma is, míg a mezőgazdasággal foglalkozók nagy tömegét összes tradícióik az ellenkező politikai táborba terelik. Természetes következménye ennek az, hogy a kontinentális, de kivált a német liberalizmus a városi osztályok társadalmi és gazdasági felfogásával, érdekeivel, rokon- és ellenszenvével van összeforrvva, a mezőgazdasági köröket pedig az egész modern társadalmi rend iránti ellenszenv

s politikai és gazdasági konzervatizmus jellemzi. Liberalizmus és mezőgazdaság ellenietekül, állnak szemben egymással: amaz sokszor elfogult, egyoldalú s legalább is közönyös a mezőgazdaság-jogosult érdekeivel szemben, emez a politikai, és gazdasági reakció készséges eszköze.

Két ország van csak Európában, melynek egész múltja ellentétben áll e történelmi fejlődéssel: Anglia és hazánk.

Mindkettő megalkotta a, nemzet politikai egységét, mielőtt a társadalmi osztályok tagolata megjegecesedett s azok ellentétei kifejlődtek volna. Nemzeti felfogás jellemzi, politikai szempontok dominálják mindkettő közéletét, másodsorba szorítva le az osztály-érdeket. – Az alkotmányos fejlődés, a szabadelvű haladás nagy harcait mindkettő földbirtokos arisztokráciájának vezetése alatt vívja meg. A politikai pártok nem társadalmi osztályok, nem gazdasági érdekek szerint csoportosulnak s azok mindenikét alkotmányos érzület és szabadelvű felfogás hatja át. Népeiknek ezen erős nemzeti és politikai érzéke képezi legjellemezőbb vonását s méltó büszkeségét mindkettőnek. Anglia nagyságának alapját ez vetette meg s ez tette lehetővé azt, hogy mint szabad nemzet állhassunk fenn mi annyi veszély, annyi csapás között s a második ezredév küszöbét anyagi és szellemi erőben gyarapodva, egy jobb jövő reményével léphessük át.

Nagyon sokban hátrább vagyunk még a kontinens műveltebb, gazdagabb nemzeteinél, de politikai fejlettség dolgában messze fölöttük állunk. Nagyon sokat kell még tőlük tanulnunk, de éppen a közélet, a politikai eszmék és áramlatok terén vigyázzunk, mit s hogyan sajátítunk el.

A magyar nemzet mindig szívesen tanult a nyugattól, a nyugat új eszméit szívesen fogadta be, de mindig át tudta hatni azokat sajátos nemzeti felfogásának jellemző vonásaival, reájuk nyomta erős nemzeti egyéniségünk bélyegét.

Így volt ez a jelen század szellemi életét betöltő nagy eszmékkel is. A magyar liberalizmust a kontinentális liberalizmustól mélyreható különbség választja el. Nem egyes osztályokban, az egész nemzet politikai egyéniségében bírja az alapját, egész nemzeti fejlődésünkkel, egész nemzeti valónkkal van összeforrv. Erősebb benne a nemzeti, az állami felfogás, éberebb érzékkel bír azon igények iránt, melyeket a nemzeti, az állami élet nagy céljai támasztanak a társadalommal szemben; tetterősebb, áldozat-

készebb hazafiság hatja át. Az osztályok érdekharcainak pedig messze fölöttük áll s a gazdasági egyoldalúság rövidlátó politikáját mindaddig elutasította magától.

Az anyagi és szellemi közlekedés terén napjainkban beállott nagy átalakulások mind szorosabbra fűzik a nemzetek szellemi életét, mind szaporítják a nemzeti felfogást módosító külföldi behatásokat s fokozzák a nemzeti szellem átalakítóképessége iránt támasztott igényeket. Vigyázzunk, hogy többet ne tanuljunk, mint amit megemészteni képesek vagyunk s a nyugati eszmék elsajátításának áldozatul ne hozzuk nemzeti egyéniségünk legszebb, legbecesebb vonásait.

A külföldi liberalizmus egyoldalúsága és türelmetlensége idegen növény, melynek mint eddig, úgy ezentúl sem szabad gyökeret vernie körünkben. Másrészt szabadelvűség és mezőgazdasági érdekek között nem volt és nincs nálunk ellentét s mi sem indokolja a német agrárizmus reakciónárius törekvéseit.

Gazdaközönségünk egész múltjával, legszebb tradícióival, egész lényével ellentétben állanak azok. Örök dicsősége a magyar földbirtokososztálynak, hogy saját előjogait önmaga törölte el, hogy ő küzdötte ki a többi osztályok szabadságának, jólétének, felvirágzásának előfeltételeit. Legszebb emlékeink fűződnék apáink e küzdelméhez, korcs utód az, ki erről megfeledkezik.

És ne nevezze senki botor nagylelkűségnek e küzdelmet, ne mondja senki, hogy anyagi romlásunkkal fizetjük meg, amit mások érdekében kivívtunk. Igaz, súlyos helyzetben vagyunk, sok bajjal kell megküzdenünk, de hol volnánk ma, ha a politikai és gazdasági szabadság kivívásával meg nem szereztük volna a rohamos fejlődés azon 20 éves korszakát, mely alatt jövedelmünk megkétszereződött, földünk értéke« s hitelképességünk megnégy-szereződött és honnan merítenénk reményt a küzdelemre, ha az egész ország emelkedett jóléte, a többi társadalmi osztályok fokozott fogyasztásképessége nem jönne segítségünkre?

A mai súlyos időkben kell, hogy a mezőgazdaság jogos érdekei dominálják közigazdasági politikánkat. Ezt kívánja nemcsak a gazdák, de minden más társadalmi osztály jól felfogott érdeke is. De jogos érdekeink kielégítését ne keressük soha más alapon. mint azon politikai és gazdasági szabadság elvi alapján, mely egyedüli biztos zálogát képezi nemzeti fejlődésünknek és anyagi haladásunknak egyaránt és ne engedjük telkünkbe belopódnai az

osztályharc szellemét, a más osztályok vagyonosodása miatti irigység alacsony indulatát.

Tagadhatatlanul történtek egyes mulasztások a múltban és – ha nem történtek volna is – fokozottabb bajaink fokozottabb rendszabályokat kívánnak. Ily viszonyok között feltétlenül szükséges, hogy gazdaközönségünk erősen és egyértelműleg nyilatkozzék meg jogos érdekeink védelmében s joggal megvárhatjuk minden más társadalmi osztálytól, hogy existenciánk biztosítására szolgáló törekvéseinkben támogatásunkra legyen. De, ha ez a cél lebeg szemünk előtt, nem szabad ezen jogosult törekvéseinket oly eszmekörrel, oly tendenciákkal összekapcsolnunk, melyek joggal költik fel a többi osztályok bizalmatlanságát s magának a magyar gazdaosztálynak egész lényével, egész múltjával, egész politikai és nemzeti irányzatával ellentétben állanak.

Bajaink orvoslása objektív vizsgálatot, higgadt, elfogulatlan tárgyalást kíván s parancsoló kötelességünké teszi, hogy gondosan kerüljünk mindent, mi, azok megítélésébe belevinné a politikai ellentéteket, a pártszenvédélyt, A magyar gazdának – bizonyára öntudatlanul – legveszélyesebb ellenségei azok, kik bajainkat politikai izgatás eszközéül akarják felhasználni s reakcionárius dugárút csempésznek be agrárius cégér alatt.

D) EGYÉB TANULMÁNYOK ÉS ÉRTEKEZÉSEK.

AZ ADÓÁTHÁRÍTÁS ELMÉLETE.¹

I.

Adóáthárításnak nevezi a szaktudomány azon gazdasági processzust, melynél fogva némely adó állandóan nem a névleges adófizetőt terheli, hanem azt ennek mások megtérítik. Ez úgy történik, hogy a névleges adófizető, a vele forgalmi viszonyban álló személyektől az áthárítandó adótételnek megfelelő' összeggel kap többet vagy ad nekik kevesebbet, mint kapna vagy adna, ha az illető adó nem léteznék. Az adófizető annyival kap többet szolgáltatásaiért, a mennyit kiad adó fejében, a másik fél pedig ugyanazon szolgáltatásokért többet fizet, mint az adó nem létében fizetne. Az áthárító vagyoni helyzete ugyanolyan lesz tehát, minő volna, ha az-adó nem léteznék, míg a másik fél jövedelme az adónak megfelelő-összeggel apad.

Egyike e tény a legrégebben észlelt nemzetgazdasági jelenségeknek. Azon naiv idők, midőn a külföldi kereskedőt vélték a vámok által megadóztathatni, rég eltűntek volt, mielőtt az első nemzetgazdasági rendszer megszületett volna, úgy, hogy már a physiokraták épen az adóáthárításra építették egész adóelméletüket. Már akkor, de kivált a modern nemzetgazdaságtannak Smith és Eicardo által való megalapíttatása óta szüntelenül napirendre került e kérdés beható tanulmányozása, egymást érik a legellenkezőbb elméletek, annak elvei felől, s állandó vita foly felettök úgy a tudományos, mint a gyakorlati világban.

És valóban megérdemli e kérdés, hogy vele. behatóan foglalkozzunk.

Korunkban az adóteher roppant növekedése és azon mind nagyobb érdeklődés következtében, melyben szociálpolitikai kér-

¹ Megjelent «Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből.» Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. I. köt, 4, sz. és B. SZ. XXXI. köt. (1882).

dések részesülnek, a legtöbbet vitatott problémák egyike az adóteher miként való fölosztása; s egész irodalmat írtak már össze arról, hogy az egyes társadalmi osztályok és jövedelem-fajok minő mérvben járuljanak az állami kiadások fedezéséhez. Mit ér e kérdés bármily bölcs megoldása, ha nem tudjuk, hogy például azon adót, mellyel a munkást akarjuk terhelni, nem a tőkés fogja-e fizetni, vagy a földbirtokosra vetett súlyos adó nem fog-e in ultima analysi a fogyasztó közönség terhére esni?

Racionális, öntudatos adó-politikáról nem lehet szó az áthárítás elveinek, terjedelmének ismerete nélkül, ezért bizonyára nem végeznek haszontalan munkát, kik e kérdés tisztába hozatalánál bármily mérvben közreműködnek.

Átnézetét nyújtani az e kérdésben fölmerült összes véleményeknek hosszas, fáradságos és talán meddő' munka volna, de egy pár nevezetesebb elmélet megismerése és megbírálása e tárgy helyes fölfogását tetemesen megkönnyíti.

Canard¹ s Prittitz² elmélete szerint, melyet legalább egy bizonyos pontig sok nemzetgazda elfogad³ az adó vég nélkül hártatják át egyik egyénről a másikra, mindaddig, míg idővel egyensúly áll elő s az adóviselés egyenlő, igazságos lesz minden látszólagos egyenlőttség dacára. Ebből kifolyólag minden régi adó jó, s minden új adó rossz, miután az előállott egyensúlyt legalább ideiglenesen megzavarja.

Mi bizonyíték van arra, hogy ez univerzális áthárítás csakugyan megtörténik? Van-e okunk fölvenni, hogy a forgalomban szolgáltatás és ellenszolgáltatás úgy fog alakulni, hogy az egyenlőtlen adóteher egyenlően oszljék föl a polgárok között?

Áthárítás – mint fentebb mondatott – egymással forgalmi viszonyban állók közt történik a szolgáltatás és ellenszolgáltatás közti viszony megváltozása által. E viszonyt általános elvek szabályozzák s a nemzetgazdaságtan tüzetesen kimutatja, mik azon tényezők, melyek a tárgyak ára, a munkabérre, tőkekamatra, földjára, szóval minden gazdasági szolgáltatásra és ellenszolgáltatásra befolyással bírnak. Arra, hogy adóáthárítás történjék,

¹ Principes d'Économie politique.

² Theorie der Steuern und Zölle.

³ Például Kautz, (Pénzügytan 56. §.): «az adó át és visszatolások mozgalmal idővel bizonyos egyensúlyba jut... s az ellentétek bizonyos kiegyenlítődése áll be».

szükséges, miszerint az adó e tényezők valamelyikére módosító hatást gyakoroljon. Ezt egyszerűen fölvenni, egy legkevésbé sem igazolható hypothezis, melyben meg nem nyugodhatunk, hanem vizsgálunk kell külön minden adónemnél: gyakorol-e az befolyást valamelyik az árat meghatározó tényezőre. Csak e vizsgálat, melynek megejtése képezi e dolgozat második részének földadatát – fogja megmutatni, hol történik áthárítás s milyen mérvben.

Az áthárításról való ismereteink legnagyobb részének legalább csíráit megtaláljuk Ricardo aránylag rövid művében. Anélkül, hogy e kérdéssel önállóan foglalkoznék, az egyes adónemeknél a legmélyrehatóbban vizsgálja azok átháríthatóságát. Egy ilyen részletes vizsgálódásból vonható ki következő¹ alapelve: «Minden a termelőre kivetett adó (legyen az földadó, tized vagy a kész termékre kivetett adó) a termelési költséget s ennél fogva az árt fogja növelni.»¹ Vagyis termelési költséget képez s ezért átháríttatik minden adó, direkt, indirekt egyaránt.

E fölfogás kimagyarázható Ricardo adó-elméletéből, ő az adóban csak terhet lát ellenszolgáltatás nélkül, kiadást megfelelő előnyök nélkül, s természetesnek találja e tehernek a termelési költségekhez való számítását.

Ellenkező állásponttól indulva ki, az adókat szintén termelési költségnek tartja Stein.² Szerinte az adó a közigazgatásnak az adótárgy termelésénél tett szolgálatait téríti meg. Ezért termelési költséget képez s bele számíttatik a termék forgalmi értékébe épen úgy, mint a kamat és munkabér. A vevő fizeti a mostani s esetleges előbbi eladók által fizetett összes adókat, legtöbbször anélkül, hogy azok mennyiségét ismerné. E mennyiség csak egyes adóknál mutatható ki számszerűen, s ez nevezetik áthárításnak, az ebből folyó különbség azonban csak formai és nem elvi. Minden termék árában megterítetik a földműves, munkás és iparos által fizetett föld-, fogyasztási és iparadó. Ha most e személyek valamelyike veszi meg azon árut, ugyanannyit fog visszafizetni, mennyit az általa fizetett adóért kapott, vagyis körmozgás áll be, s kérdés, az adót ki fizeti végképen?

¹ «Any tax, which may be imposed on the cultivator, whether in the shape of land-tax, tithes or a tax on the produce when obtained, will increase the cost of production-and will therefore raise the price of raw produce.» Ricardo Principles of pol ec. IX. fejezet.

² Lehrbuch der Finanzwissenschaft, 3-dik kiadás, 380-386. 1.

E kérdést következőleg akarja megoldani:

A termelőnek az általa fizetett adó értékét épen úgy elő kell állítania, mint a kamatét és munkabérét; neki munkája által oly értéket kell az anyagból termelnie, mely egyenlő az általa fizetett, kamattal, munkabérrel és adóval. Az adók egész összegét a nemzetnek évenként elő kell állítania, mint termelési értéktöbbletet. A vevő csak akkor fizet az eddiginél nagyobb árat, ha a tárgynak van oly nagy értéke előtte, ha tehát csakugyan megfizette, ez azt bizonyítja, hogy az eladó munkája által oly értéket produkált, mely egyenlő a termelési költségeken fölül az adóval is, vagyis, hogy az adótermelés megtörtént.

A szokásos áthárítás-tanról beszélve, azt Stein következőleg jellemzi: «Egyike ez a legsajátságosabb fogalomzavaroknak, melyek a tudományban valaha fölmerültek». Vajon nem jobban illenék-e ez állítás a Stein elméletére? Szellemesnek elég szellemes, de pár rövid észrevétel megmutatja összegeyzethető-e a józan ésszel s a nemzetgazdaságtan legegyszerűbb alapelveivel.

Abban igaza van Steinnak, hogy az adók összegét a nemzetnek évenként termelnie kell. Amely nemzet tönkre nem akar menni, annak a nemzeti jövedelemből vagyis az évi termelés disponibilis hozadékából kell adóit fizetnie. Ez történhetik a magán-gazdasági fogyasztás megszorítása, vagy a termelés kiterjesztése által (Damnum emergens vagy lucrum cessans a magán-gazdaságra nézve), de pusztán azáltal semmiesetre sem, hogy az eladó magasabb árat kap termékeiért, amint ezt Stein állítja. Vegyük föl, hogy az adó csakugyan termelési költség, melyet az adófizető minden egyéb termelési költség módjára megkap árú vevőjétől; hogy történik ez? Stein szerint az adófizetőnek munkája által oly értéktöbbletet kell az anyagból előállítania, mely megfelel a többi költségeken fölül az adó értékének is.¹ E mondatnak csak azon értelme lehet, hogy valami, a régi tárgynál jobbat használhatóbbat kell a termelőnek előállítania, valamit, mi a vevő előtt becsesebb, mert ez csakis így fizeti meg a magasabb árt érte.

Egy egyszerű példa megmutatja, hogy így áll-e a dolog. Egy dohánykereskedő behoz ezer mázsa dohányt egy oly vámterületre, melyen ez árú forgalma vámmentes s ott százezer forintért adja

¹ «Ein jeder muss in seinen Erzeugnissen aus dem Stoffe durch seine Arbeit einen Mehrwerth produciren, der gleich ist dem Lohn, dem Zins und der Steuer die er selbst zahlt.» Stein, Pénzügytan, III. kiadás, 383. lap.

el. Mit fog tenni, ha a dohány mázsájára ötven forint vám hozatik be? Fog-e munkájával az anyagból értéktöbbletet termelni? Bizonyára nem (a vám magasságánál fogva nem is tehetné), hanem ugyanazon árúért, melynek mázsáját előbb száz forintért adta, fog most 150 forintot kapni. Az árú tökéletesen ugyanaz, ami volt, a fogyasztóra nézve nagyobb beccsel nem bír, de a nagyobb árt mégis meg kell adnia, mert különben az eladó fölhagy az üzlettel s a kínálat megszorítása áremelkedést idéz elő. Persze a vevő csak akkor fizeti meg a nagyobb árat, ha az ára bír reá nézve annyi beccsel, de e becs növekedésére egyáltalában nem következtethetünk az ár emelkedéséből. Hiszen az árat a termelési költség határozza meg, a termelési költséggel nő és fogy az, a vevő előtti becs vagyis a használati érték változása nélkül.¹ Azáltal tehát, hogy az adófizető terméke árában adóját visszakapja, a nemzeti termelés mennyisége nem emelkedett, az adó termelve nincs. Ő menekült ugyan az adó terhe alól, de vevője rovására, kinek most ugyanazon árúért többet kell adnia, mint adott volt előbb. A Stein-féle megoldást tehát nem fogadhatjuk el s ha áll, hogy az adó termelési költség s mint ilyet mindenki hárítja azt tovább, még mindig megoldásra vár azon. kérdés: kit terhel az végképen? Laspeyres szerint² Steinnak a pénzügyi téren legnagyobb érdemét azon tétel föllállítása képezi, miszerint az adó termelési költség. Én inkább nevezném egyik fő tévedésének. – Az kétségtelen, hogy az adó ellenszolgáltatás az államhatalom szolgáltatásaiért, de e szolgáltatások nagy része egyáltalán nem a termelés javára történik, annál kevésbbé speciálisan az adótárgy termelésének javára amint ezt Stein állítja.³ Az kétségtelen, hogy az állami rend, mint minden termelés alapföltétele megbecsülhetlen a termelésre nézve, s emellett sokat áldoz az állam egyes speciális gazdasági célokra is, de tekintsük meg bármely állam budgetjét, látni fogjuk, hogy a költségek legnagyobb része nem a termelés előmozdítására, vagy legalább elsősorban nem arra szolgál, hanem a közvetlen szükséglet

¹ Egy körülmény, minek a Steinnál található confusio létrejötte talán leginkább tulajdonítható, hogy ő mindenféle érték megjelölésére pusztán a «Werth» szót használja s a csere- és használati érték fogalmai közt ennek következtében Kellően nem disztinvál.

² Bluntschli: Staatslexicon, X. Steuerüberwälzung.

³ «Die Steuer zahlt die Leistungen der Verwaltung für die Production des Steuerobjects.» (Stein, Pénzügytan, III. kiadás, 382. l.)

kielégítésre. Legfontosabb és legnemesebb szellemi és erkölcsi szükségleteink azok, melyek közvetlen kielégítésére az állami kiadások legnagyobbbrészt tételnek. Maga a rend föntartása is épen annyira szolgál életünk, szabadságunk, becsületünk mint vagyonunk biztosítására, épen a legnagyobb kiadásoknak pedig semmi közük nincs a termeléssel. Hogy egyebet ne említsek, modern budgetjeink két főtételét az adósságok kamata s a katonai kiadások képezik. Az adósságok legnagyobb része háborúk folytatására vétetett föl, erre való a hadsereg is, már pedig tisztán gazdasági szempontból többet árt, mint használ a legszerencsésebb háború is. Igaz, általánosan használt mondás, hogy a hadsereg védi a nemzeti tulajdont. Mindenesetre úgy volt az ó- és középkorban, de úgy van-e a XIX. század művelt népei közt is? Hiszen a közbiztonság föntartása a rendőrség, vagy legrosszabb esetben néhány ezer katona bőven elegendő, külföldi hódító pedig, ha fegyveres ellenszegülésre nem találna, bizonyára nem háborgatna egy magán embert sem tulajdonában. A hadsereg és háború indító oka a nemzetekben és uralkodóikban levő hazafiság, dicsvágy, gyűlölség, s más nemes és nemtelen szenvedély, célját pedig az ezekből eredő szükségletek kielégítése és nem a termelés előmozdítása képezi.

Mint a mondottakból kiviláglik, az adók oly csekély része fordíttatik gazdasági kiadások fődözésére,¹ s másfelől a gazdaságilag hasznos állami szolgáltatások annyira kapcsolatban vannak egyéb nem gazdasági célokkal is, hogy az adókat nagyban és egészben fogyasztási s nem termelési kiadásnak kell tekintenünk. Az adóban levő e két elemnek különválasztása s a termelési költségekhez való számítása lehetetlen azért is, mert az államgazdaság nem ismer (az illetékek kivételével) a magánforgaloméhoz hasonló speciális ellenszolgáltatást, hanem az illető által fizetett, fizetéképességéhez is arányosított egész adóösszeg képezi a részére eső összes államszolgáltatások egyenértékét. A mondottak alapján oda kell tehát Stein definícióját módosítanunk, hogy minden adó az adófizető (s nem az adótárgy) javára történt államszolgáltatások megtérítése.

Azonban – s ez a Stein-féle adófogalom második hibája – nem minden adó áll arányban a közvetlen adófizető által élvezett államszolgáltatásokkal, úgy, hogy még ama főttebbi tétel sem áll

¹ Az államnak e gazdasági szolgáltatásai e mellett nagy részben illeték útján fődöztetnek (például jogszolgáltatás, vasút, posta stb.), amely illetékek aztán valóban termelési költséget képeznek.

minden adóról. Mindenesetre áll egy jól kivetett jövedelmi adónál, de áll-e például a vámoknál? Bizonyára maga Stein sem fogná állítani, hogy a havannai kereskedő a dohányja után fizetett angol vámban az államhatalomnak az adótárgy körüli szolgálatait téríti meg.

E példa könnyen rávezet egy az adók közt levő elvi különbségre: A jövedelmi adó az államgazdasági ellenszolgáltatási elv szerint egyenértéke az adóalany javára tett államszolgáltatásoknak. A vámnál sok személyre eső szolgáltatások egész összege egy egyéntől vétetik be, persze azon reményben, hogy azoktól az így előlegezett adót visszakapja. Ez történik az áthárítás által, melynek főadata tehát az államszolgáltatások és ellenszolgáltatásaik közti, az adó által megzavart helyes viszonyok helyreállítása.

A fentebbiek eredményeként e következő elveket vélem fölláthatóknak:

Minden adó ellenszolgáltatás az emberi szükségletek kielégítését célzó államszolgáltatásokért. Ez ellenszolgáltatást az állam vagy direkte veszi meg minden állampolgáron az általa helyesnek tartott, kivetési elv szerint, vagy nem ez elv szerint, s nem azokra veti ki, kiket valóban terhelni akar, azon hitben, hogy a névleges adófizetők által fizetett összeg azoknak a voltaképeni adókötelesektől meg fog téríttetni. Ez valódi, elvi különbség az adók közt, melynek alapján azok közt direkt s indirekt, át nem hárítandó s áthárítandó adókat különböztethetünk meg.¹

Az áthárítás meg- vagy meg nem történte azonban nem az állam akaratától, hanem a forgalmi élet általános törvényeitől

¹ Nem szándékom a direkt s indirekt adók fogalma körüli meglehetősen meddő polémiával bővebben foglalkozni, de indokolnom kell, miért használom « két szót a fentebbi, ma a legtöbbek által elhagyott értelemben. Ezek különböző fogalmak megjelölésére használnak direkt egyik értelemben = át nem hárítandó (régibb írók, Wagner s Mill), másik értelemben = a jövedelem alapján kivetett (Rau, Hock); indirekt egyik értelemben = áthárítandó, másik értelemben = nem a jövedelem alapján kivetett. A controversia ismét két kérdés körül forog: 1. melyik megkülönböztetés megjelölésére használtassanak a direkt s indirekt szavak: 2. melyik megkülönböztetés tételessék az adók fölosztásának, rendszerének alapjává. Az első pusztán nyelvtani kérdés, mely fölött nemzetgazdáknak egyáltalán kár vitatkozni; a másik, az adók osztályozásának kérdése, szintén nem tartozik jelen tárgyunkra. Annyi kétségtelen, hogy mindkét megkülönböztetés egyaránt létezik, jogosult s a direkt és indirekt szavakkal helyesen jelölhető. Ezért, más elnevezést nem ismervén, s új szavak faragásához kedvet magamban nem érezvén, használom e szavakat a fentebbi értelemben.

függ; meg kell tehát az egyes adónemeknél vizsgálnunk, hogy ez, általános törvények hol és mennyiben fognak áthárítást előidézni.

E vizsgálat megkezdése előtt az annál követhető módszer iránt kell tisztába jönnünk. Az induktív rendszer mint napjainkban annyi más nemzetgazdasági kérdésnél itt is nagy előszeretettel alkalmaztatik; minduntalan a statisztikát hívják segítségül az áthárítás meg-, vagy meg nem történtének bizonyítására, és statisztikai adatok alapján akarják e kérdést eldönteni.

Ez induktív számítások alapját két tétel képezi, melyet nyíltan vagy hallgatagon, öntudatosan vagy ösztönszerűleg, következetesen vagy félig-meddig a legtöbben elfogadnak. – E két tétel helyességéről kell tehát meggyőződnünk, ha az induktív módszert alkalmazni akarjuk. Ezek:

I. Az adóáthárítás megtörtént, ha az adótárgy megfelelőleg drágult, ellenkező esetben nem. Ha például: egy száz forint árú tárgy ára tíz forint adó vetése után 110 forint lesz, az adó egészen, ha 105 forint lesz, félig, ha pedig száz forint marad, épen nem lett áthárítva. Ez elv fonalán igen egyszerű a bizonyítási eljárás; elég az illető tárgy árát az adó behozatala előtt és után megnézni, s abból a konklúziót levonni. Valóban végtelen kár, hogy ez eljárás épen annyira helytelen és megbízhatatlan, amennyire egyszerű és könnyű.

Az árra ugyanis számos, az adótól független, tényező bír befolyással, melyek bármelyikének változása azt is módosítja; az ár emelkedéséből tehát egyáltalán nem következik, hogy az emelkedést az adó okozta. Másfelől, több tényező működhet egyszerre ellenkező irányban. Ilyenkor egyik hatását leronthatja a másik ellenhatása, de lehet-e azért azt mondani, hogy az illető tényező nem működött? Bizonyára nem, mert ha nem működött volna, az ár ellenkező irányban változott volna. Ezért nem osztozhatom azon elterjedt nézetben, melyet egyik jeles nemzetgazdánk ekként fejez ki: «Az adóáthárítás azonban nem . . . sikerül ... ha ... piaci hullámzások következtében a kereslet annyira mögötte marad a kínálatnak, hogy az ár lejjebb száll, mint volt az adó behozatala előtt».¹ Hiszen itt az ár leszállását az adótól független tényező okozta, mely az adó nemlétében csak oly erővel működne, s az adó ellenhatása nélkül az árat még lejjebb szállítná. Az adó-

¹ Kautz: Pénzügytan 56. §.; ugyanígy Hock is.

áthárítás nem akkor történt meg, ha az ár nagyobb, mint volt az adó behozatala előtt, hanem ha nagyobb, mint volna jelenleg, az adó nemlétében. Ezt induktíve konstatálni pontosan soha s hozzávetőleg is csak kivételesen lehet. Egy ilyen kivételes eset, mely egyúttal illusztrálhatja fentebbi állításaimat, a városi adóknál fordul elő, ha egy város adót vet valamely áruira, a hasonló viszonyok közt levő szomszéd város pedig nem. Itt rendszerint fölvehető, hogy az árak a két városban egyenlően alakulnának, ha az adó különbséget, nem okozna. Ezért, ha elébb száz forintot érő áru most – miután *A*. város tíz forint adót vetett reá – ott nyolcvan forint lesz, 73-ben pedig hetven, az áthárítást megtörténtnek vehetjük. Az eladó helyzete ugyanis e két városban egészen egyenlő: *B*-ben hetven forintot kap azon áruért, mely száz forintjába van, *A*-ban nyolcvanot azért, melyre 110 forintot költött, vesztesége harminc forint mind a két helyen. A vevő helyzete ellenben nagyon is különböző: ugyanazon tárgyért fizet *A*-ban nyolcvan, *B*-ben hetven forintot, az adóterhet tehát ő viseli, az át lett reá a termelőről hárítva.

A mondottakból önként következik azon szintén sokat emlegetett állítás helytelensége is, hogy az adóáthárítás nem valószínű nagy árhullámzásoknak kitett áruknál. – Ha az ár 4-ban (hol tíz forint adó hozatott be) 60-160, 73-ben pedig 50-150 forint közt variál, az áthárítás mindenesetre megtörtént. Épen oly kevésbé jogosult azon állítás, hogy ily nagy árhullámzások közt az adóáthárítás mindig meg fog történni, mert miért ne téríttessék meg neki azon aránylag csekély kiadás, melyet az adó kifizetése képezett.¹ Én meg azt kérdelem, miért téríttessék meg az neki? Csak ha van erre az ártörvényből merített okunk, fog az áthárítás megtörténni, különben nem. Hogy e kérdéses tárgy ára ingadozó-e, vagy sem, teljesen irreleváns.

Foglaljuk össze a mondottakat: Az ár számos független tényező hatása alatt alakul, ezért emelkedése vagy csökkenése magában véve mit sem bizonyít az áthárítás meg- vagy meg nem történte körül. Nem azt kell kérdeznünk nagyobb-e az ár, mint volt az adó behozatala előtt, hanem nagyobb-é, mint jelenleg volna, ha az adó nem léteznék, erre pedig csak kivételesen lehet induktíve felelnünk.

¹ Hock: Oeffentliche Abgaben und Schulden, 91-92. la)).

Az adó áthárított, ha annak kifizetését az adókötelezettől valaki más átvállalta, ellenkező esetben nem. Főleg alkalmaztatik e tétel a föld- és házadónál, melyeket a szerint vesznek át- vagy át nem hárítottnak, amint a bérlő, vagy a tulajdonos szolgáltatja be őket. Én e fölfogással ellentétben azt hiszem, hogy tökéletesen mindegy, melyik fizeti névleg az adót. Áthárítás akkor történik, ha az áthárító anyagi helyzete ugyanolyan lesz, minő volna, ha az adó nem léteznék, míg a másik fél jövedelme az adóösszeg erejéig csökken, mert oly teher nehezedik reá, melyet az adó nem létében nem viselne. Ez történhetik anélkül, hogy az adót névleg ő fizetné, másfelől az adót névleg fizetheti, anélkül, hogy az tényleg őt terhelné s igen gyermekeas azok fölfogása, akik ez adók áthárítását megakadályozhatónak hiszik a bérlő általi beszolgáltatásuknak megtiltása által.

Egy egyszerű példa tisztába hozza e kérdést: Ha egy házra, mely 5000 forint bért hoz 500 forint adó vettetik, s a tulajdonos ós bérlő úgy egyeznek meg, hogy emez csak 4500 forintot fizessen amannak, de fizesse az adót is, világos, hogy az adó ez által még nincs áthárítva. – A bérlő 5000 forintot fizet ezentúl is, a tulajdonos csak 4500 forintot kap, az adó terhét tehát ő viseli. Ezzel tökéletesen analóg a következő eset: A jövő fölmondási időig a viszonyok a tulajdonos javára változnak, úgy, hogy a házbért 5500 forintra emelheti, de ő a direkt házbérfölemelés helyett az adó átvállalására kényszeríti bérlőjét. Ha az adó nem léteznék, a lakó 5500 forintot fizetne, s a háziúr ugyanannyit kapna; most a bérlő szintén 5500 forintot fizet, de a tulajdonos csak 5000 forintot kap, az ő jövedelme kisebbedett tehát és nem a bérlőé, vagyis az adónak a bérlőre való hárítása nem sikerült. – Persze induktíve kimutatni, minő volna a házbér, ha az adó nem léteznék, kinek helyzete volna akkor jobb, mint most, vagyis kit terhel most valóban az adó, úgy hiszem teljes lehetetlenség.

A főntebb mondottak által úgyhiszem, kellőleg igazolva van azon fölfogásom, miszerint az induktív módszer két hibás elv alapján alkalmaztatik, ezért megbízhatatlan s helyesen csak nagyon kivételes esetekben használható. Ezért csakis deduktive vizsgálhatjuk az elméleti nemzetgazdasági elvek alapján, mennyiben történik adóáthárítás az egyes adóknál.

II.

Minden kétség nélkül kivetett egyenes adó a helyes ellenszolgáltatási viszonyban van az adófizető részére-eső állami szolgáltatásokkal, áthárítása tehát egyáltalán nem jogosult. E szempontból nincs különbség jövedelmi és hozadékadó közt, de nagy különbséget okoz azon voltaképpen mellékes körülmény, hogy amaz az adófizető személyével, ez pedig üzletével hozatik a kivetésnél szorosabb kapcsolatba. Ennek tulajdonítható, hogy míg a jövedelmi adót senki sem tartja gazdasági kiadásnak és áthárítónak,¹ addig a hozadékadót általában a termelési költségekhez számítják s áthárítását a legtöbben megtörténtnek tekintik.

Ez utóbbi áthárítását következőleg bizonyítja Eicardo: Minden, valamely termelési ágra vetett adó a termelő költségeit s megfelelőleg a termék árát is növeli. Ha ugyanis egy árú termelőjének nyeresége megadóztatik, a többi termelőké pedig nem, nyeresége – ha csak termékeinek ára nem emelkedik – az általános üzleti nyereség alá száll, s ő más jövedelmezőbb foglalkozást keresve, idézi elő az ár növekedését. Ha ez elfogadtatik, nem lehet kétségbevonni, hogy ugyanaz történik két, három, vagy minden termelő megadóztatásakor, vagyis egy általános hozadékadó, – a termék árát növelvén, áthárítatik.²

Ez okoskodás tévessége első tekintetre szembeszökő. Hiszen az egy üzletágra eső adó átruházhatósága éppen ez adó kivételes voltának köszönhető és csak azért áll be, mert a többi üzletágak nagyobb nyereséget hajtanak. Egy általános hozadékadó leszállítja magát az átlagos üzleti nyereséget és nincs más jövedelmezőbb termelési ág, melybe a megadóztatott termelő átmehetne. Ezért marad mindenki eddigi foglalkozásában, a viszony kereslet és kínálat közt nem változik, nem változnak tehát az árak sem.

Mill,³ ki észrevette ez ellenmondást Ricardo fölfogásában, két más okát említi a hozadékadó bár lassú, hosszú időbeli áthárításának. Ezek a tőke külföldre vitele és az akkumuláció meglassudása, melyek azt eredményezik, hogy a tőkeamat és ezzel együtt a

¹ Kivéve a munkásosztály jövedelmi adóját, mely ez osztály többi adóival együtt külön lesz tárgyalva.

² Ricardo: Pr. of pol. ec. I. fejezet.

³ Pr. of pol. ec. 5-dik könyv, III. fejezet, 3. §.

tárgyak ára nem fog oly gyorsan csökkenni, mintha az adó be nem hozatott volna, úgy, hogy azt végre is a fogyasztó fogja megérezni.

Ami az elsőt illeti, nemcsak az szól ellene, hogy az egyes országokban két, három, sőt több percent különbség van a kamatlábak között, úgy, hogy e mellett bizonyára eltölpül az adó által okozott negyed, vagy fél percentnyi különbség, hanem ellene szól az is, hogy a mai civilizált országokban mindenütt a tőkekamat fizeti az adók jelentékeny részét, úgy, hogy olyan helyre a tőke vihető nem volna, hol adót viselnie ne kellene.

Ami a második okot illeti, nem szabad felednünk, hogy valamely adó behozataláról helyesen csak ott lehet szó, hol valamely szükséges kiadás megtétele forog fönn, mely kár nélkül el nem hagyható. Az erre szükséges pénzt okvetetlenül elő kell teremteni, ha nem hozadék-, hát más adó útján, már pedig minden adó egyaránt csökkenti a nemzeti jövedelmet. Ha tehát hozadékadó nem volna, azért a nemzeti jövedelemből több diszponibilisan nem maradna, s az akkumuláció gyorsabb nem lehetne.

A mondottak alapján meg kell azon állítás mellett maradnunk, hogy egy általános, egyenletes hozadékadó át nem ruházható. Másként áll a dolog, ha egy hozadék jobban meg van a másiknál terhelve, ámbár a foglalkozás-változtatás nehézségei itt is sokszor ellensúlyozzák az adó egyenlőtlenségét. Így például hiában van a munkás jobban megadóztatva a tőkésnél, a fejmunkás s kézmunkásnál, ez bizonyára nem fog senkit az egyik osztályból a másikba átvinni. Nehéz, lassú, veszteséggel járó az átmenet egymáshoz közelebb álló foglalkozásnemek közt is, ha azoknál különböző szakképzettség, hajlamok s különböző minőségű állótőke szükséges, úgy, hogy az adó egyenlőtlensége itt sem fog egykönnyen kiegyenlítettetni. E kiegyenlítés lassan, idővel legalább félig-meddig megtörténik, a régi adónak tehát mindenesetre megvan ennyi előnye az új adók fölött, s ez tagadhatatlanul egy hatalmas érv azok lehetőleg való konzerválása mellett.

Gyakori, csaknem általános eset, hogy a földadó jóval nagyobb a többi hozadékadónál; ezért s mert a földnél különös kivételes tényezők is szerepelnek, fontos kérdés, hogy mi történik a földadóval. Ricardo földjáraadéktanának minden követője el tartozik föltétlenül fogadni a földjáraadékat érő minden adó átháríthatatlanságát. Ez azonban gyakorlati értékkel nem bír, miután csak a földjáraadékat érő adó nem létezik s nem is létezhet. Minden földadó

éri a mezőgazdasági tőke legalább egy részének hozadékát is, ezért nincs kizárva azon eset sem, hogy az a fogyasztóra áthárítható.

Ez áthárítás a mezőgazdaságba fektetett tőke nagyságától függ. E tőke több-kevesebb veszteséggel átvihető más termelési ágba, és át is fog vitetni, mielőtt nagyobb az adó okozta különbség az átvittel járó veszteségnél. A föld produktív erői azonban csak mezőgazdasági célokra használhatók; ha ez nem történik, parlagon hevernek, ezért ott fognak használtatni, míg csak valamennyi – bármily csekély – hozadékot adnak. – Azon csekély tőke tehát, mely a föld használatára okvetlenül szükséges, mindenesetre a mezőgazdaságban fog alkalmaztatni, a tőke többi része pedig azonnal más alkalmazást keres, mielőtt nagyobb különbség van a hozadékban a foglalkozáscserével járó veszteségnél. Más szavakkal a túlságos nagy földadó annál inkább meg fogja a földművelést szorítani, mentől intenzívebb a mezőgazdaság; annál kevésbé, mennél extenzívebb.

A gabonatermelés megszorítása azonban korántsem gyakorol oly hatást az árakra, mint más árucikké. A gabona világforgalmi cikk annyira, mennyire a nemes ércek kivételével egy más áru sem. Behozó mint kivívó országokban egyaránt a világpiac körülményeitől függ a gabona ára. A világpiacon pedig igen kevéssé lesz az megérezhető, hogy egyik, vagy másik ország kevesebbet termel, mint annakelőtte, ezért a termelés megszorítása nem a gabonaár megfelelő emelkedését fogja eredményezni, hanem azt, hogy a tőke egy része állandóan más foglalkozást keres, s a földtulajdonosok jövedelme földjök s a mivel és alatt maradt tőke után kisebb lesz, mint volt annakelőtte.¹ Ezért jogosult ama másik kérdés: nem fog-e a földadó tőkeértéke a föld értékéből s ezáltal a tulajdonos vagyonából egyszer s mindenkorra levonatni?

Hogy feleletet adhassunk, meg kell vizsgálnunk mi határozza meg a föld tőkeértékét. Termelési költsége a földnek persze nincs, e tényező tehát itt nem működik. Helyébe lép a föld hozadéka kombinálva a más üzletben nyerhető jövedelemmel.

Rendes körülmények közt nem fogja senki földjét eladni, s annak ára valamely más üzletbe fektetve nem hoz ama föld

¹ E szabály alól azon egy-két terület képez kivételt, melyek a gabonapiacon uralkodó állást foglalnak el. A nyugat- és középeurópai államoknál azonban, amelyek elsősorban érdekelnek, minden esetre azon szabály érvényesül.

hozadékaival legalább egyenlő biztos jövedelmet. Másfelől Senki földet nem venne, ha földje legalább annyi jövedelmet nem hajtana, mennyit tőkéje után eddig is bevett. A föld ára tehát egyenlő az átlagos kamatláb szerint tőkésített hozadékkal.¹

Ha a föld hozadéka fogy, fogy a föld értéke is, hacsak az átlagos kamatláb megfelelőleg nem csökken, ami történik, ha a többi hozadékadók egyenlők a földadóval, miután mindkettő levonatik a hozadékból.

Ha például egy birtok hozadéka 5000 forint s hasonlóan biztos tőke öt százalékot kamatoz, a föld értéke 100,000 forint. Ez értéken egy tíz százalékos általános hozadékadó mit sem változtat. A föld hozadéka leszál 4500 forintra, de tíz százaléka elvész más üzletek hozadékának is, vagyis a kamatláb négy és fél százalék lesz öt helyett. A mostani hozadék (4500 forint), a mostani négy és fél százalékos kamatláb szerint tőkésítve, szintén 100,000 forint.

Ha ellenben a földadó húsz százalék, míg az iparadó csak tíz százalék, akkor a föld értéke (4000 forint hozadék tőkésítve négy és fél százalékos kamatláb szerint) csak 88,888 és nyolckilenced forint.

A föld értéke tehát kevesebb 11,111 egy kilenced forinttal, ami 500 forint hozadéknak négy és fél százalékos kamatláb szerinti tőkésítését képezi. Az egész adó 1000 forint; ebből 500 tőkésítve vonatott le a föld értékéből, 500 forint vagyis a többi hozadékadókkal egyenlő összeg pedig nem. Ebből a következő elv vonható le: Az általános hozadékadóval egyenlő földadó épen nem háritható át; egy annál nagyobb földadónak a többi hozadékadókat meghaladó része ellenben tőkésítve vonatik le a föld értékéből. Ez adó tehát egyszer mindenkorra csorbítja azok vagyonát, kik a földet annak behozatalakor bírják, míg későbbi vevők a földért kevesebbet fizetvén, ez adót voltaképen nem viselik. Ezért egy ilyen, nagyon régóta fönnálló adóra el lehet mondani, miszerint az senki jövedelmét nem rövidíti. Ennek eltörlése nem is volna indokolva, miután olyanok vagyonát növelné, a kik a földért csak a megfelelő kisebb összeget fizették, ez értéknövekvésre tehát semmi igénnyel nem bírnak. – Olyan régi adórendszer, amelyben a mondottak teljesen érvényesülnének, jelenleg nincs, de mentől

¹ Persze a földdel egyenlő biztonságu például a jelzalogilag biztosított tőke kamatlába szerint. Ez okozza a földjövödelem s a rendes tőkejövödelem közt létező különbséget. Ez utóbbi rendszerint nagyobb, mert bizonytalanabb, ha a megfelelő biztonsági prémiumot levonjuk, e különbség elenyészik.

régibb valamely ország földadója s mentől gyakoriabbak ott a birtokváltozások, annál inkább tekintetbe veendő, mit a földadó leszállítása ellen fölhoztam.

Ugyan e számításokból következik, hogy a többi hozadékadóknál kisebb földadó növelné a föld értékét. Ha például a földadó tíz százalék, a többi hozadékadók pedig húsz százalék, akkor ugyanazon föld hozadéka, melyet az imént például vettünk, 4500 forint lesz, az általános kamatláb pedig négy százalék; 4500 forint, négy százalékos kamatláb szerint tőkésítve 112,500 forint.

A földadótól s a többi hozadékadóktól különböző jelleggel bír a házadó, mely ennél fogva külön figyelembevételt igényel. A ház értéke két alkatrészből áll: az épület s a telek értékéből. Amaz a termelési költséggel, ez az átlagos kamatláb szerint tőkésített hozadékkal egyenlő. Minden ház hozadékában tehát az épület-tőke kamatja s a földjára adék egyesül. Ez utóbbi kis helyeken,, vagy nagy városok szélein egyenlő az ugyanazon telekből földmívelés útján nyerhető járadékkal. Ha ugyanis kisebb volna,, oda házat nem építettek volna, míg ha nagyobb volna, a kijebb eső telkek is beépíttetnének, míg csak a házbér s ennek következtében a telek értéke megfelelőleg le nem szállana.

E hozadékhoz s ez értékhez járul előnyösebb fekvésű házaknál, a fekvési előny fejében a lakásokért a külvárosi hasonló lakások ára fölött fizetett összeg, illetőleg ennek tőkésítése. Ez nagy városokban igen jelentékeny összeget képez; a telek értéke megsokszorozódik, a háztulajdonosok gyorsan emelkedő városokban minden munkájuk nélkül nagy hozadékhoz és vagyonhoz jutnak. Semmi sem látszik helyesebbnek, igazságosabbnak, mint e fáradság nélkül szerzett nagy, biztos jövedelem szigorú megadóztatása, csak azt kell tudnunk, hogy nem lesz-e egy a többi hozadékadóknál súlyosabb házadó a lakókra áthárítható.

Hogy a többi hozadékadókkal egyenlő házadó átháríthatatlan, az az eddigiekből önként következik: Úgy a telek-, mint az épület-tőke kisebb hozadékot fog ugyan adni, mint annakelőtte, de mivel hasonló mérvben fogy más tőkék hozadéka is, a telek értéke ugyanaz marad s az épület-tőke hozadéka egyenlő lesz másutt alkalmazott tőkék hozadékával.

Ha azonban a házadó súlyosabb a többi adóknál, sem az épület-tőke, sem a telek hozadéka nem lesz más tőkék s telkekével egyenlő. Az a kérdés tehát, mi történik ez esetben.

Vegyünk először például egy a város szélén fekvő házat, melynek értéke

a) az épületé 100,000 forint,

b) a teleké 10,000 forint, hozadéka öt százalékos kamatláb mellett 5500 forint. Ha most tíz százalékos általános hozadéka és húsz százalékos házadó hozatik be, az épületnek és teleknek megfelelő toké és mezőgazdasági telek hozadéka 4500, illetőleg 450 forint lesz, a házé pedig csak 4400, vagyis 550 forinttal kevesebb. A háztulajdonos jövedelme tehát nagyobb volna, ha tőkét és földjét más módon használta volna.

E tény más üzletben tüstént a kínálat megszorítását vonná maga után, ez azonban a házaknál csak nagy veszteségek árán volna lehető; a házbirtokosok bizonyára inkább beérik a kisebb hozadékkal, sem mint házaikat lerombolják. Ebből kifolyólag az áthárítás mindaddig nem történhetik meg, míg a kereslet nem nő, vagyis míg új házak szükségére nem áll elő.

Ez pangó vagy épen hanyatló városokban igen későn, sőt soha nem következik be, ami rohamosan növekvő nagy városainkban azonban igen hamar. A növekvő kereslet új építkezéseket igényel, új házak pedig a város szélein mindaddig nem fognak épülni, míg a beépített telek s tőke hozadéka azok eddigi hozadékaival nem lesz egyenlő.

Visszatérve példánkhoz, míg az adó által okozott különbség nem létezett, 10,000 forintot érő telken 100,000 forintot érő ház épült, ha 5500 forintnyi házbér volt remélhető; most azonban nem így áll a dolog: az adó levonása után a hozadék csak 4400 forint 4950 forintnyi más téren nyert jövedelemmel szemben, új ház tehát csak akkor fog épülni, ha a várható hozadék 6187 és fél forint, mert ez ad húsz százalékos adó (1237 és fél forint) levonása után 4950 forint tiszta hozadékot. Míg az adó nem fizettetett, üzetett a lakó 5500 forintot, kapott a tulajdonos 5500 forintot, most fizet a lakó 6187 és fél forintot, a tulajdonos pedig kap 4950 forintot. Mindkettő helyzete romlott tehát, mindenik viseli az adó egy részét; a tulajdonos a többivel egyenlő adót, a lakó annak ezeket meghaladó részét.

A város szélén levő házra vetett túlságos adó tehát nem a tulajdonost, hanem lakóit terheli, de kérdés, mi történik az előnyös fekvésű házakra vetett adóval?

E házakban a lakbért két tényező határozza meg. Úgy mint

legelőnytelenebb fekvésű házak bére és azon előny nagysága, mellyel fekvésénél fogva bír ez utóbbiak fölött. A lakbér tehát annyi, mint azok lakbére, hozzáadva a fekvési előnyért fizetett összeget. Ebből kifolyólag e házak értékében három alkatrészt különböztethetünk meg, úgymint 1. az épület értékét, 2. a telek értékét a mezőgazdasági haszon szempontjából, és 3. a fekvési előnyért fizetett bértöbblet tőkésített összegét.

Folyamodjunk ismét egy példához s tegyük föl, hogy egy nagy város szélén levő 10,000 forint értékű telken 100,000 forint tőkével épült ház hozadéka 5500 forint s a lakók hasonló házért a város közepén 5000 forinttal hajlandók többet fizetni. Ez esetben egy a belvárosban levő hasonló ház hozadéka 5500 -f- 5000 vagyis 10,5000 forint. Ebből 5000 forint az épülettőke kamata, 500 forint megfelel a mezőgazdasági földjáraadéknak, 5000 forint pedig a fekvési monopolért fizetett összeg. A ház értékének megfelelő három alkatrésze tehát 100,000, 10,000 és 100,000 forint vagyis az egész ház értéke 210,000 forint.

Ha a most húsz százalékos házadó és tíz százalékos általános hozadékadó hozatik be, e ház hozadéka leszál 8400 forintra; (10,500 minus annak húsz százaléka vagyis 2100-8400) kérdés, mi történik a házbérrel. Ez – mint láttuk – annyi mint a legelőnytelenebb fekvésű házak házbére és a fekvési előnyért fizetett, összeg. E két alkatrész elseje 6187 és fél forint lesz, mint előbbeni példánk mutatta, az utóbbi azonban nem változik, miután nem változik a fekvési előny nagysága sem, a kínálat megszorítása pedig nem fordulhat elő, miután a belvárosi telkek üresen hagyása által elveszne azon egész érték, amely az ottani lakások előnyös fekvéséből származik, s a házbirtokosok vagyonának tekintélyes részét képezi. A belvárosi házbér tehát annyi, mint $618\frac{1}{2} + 5000$ vagyis 11,187 és fél forint; ebből húsz százalék adót vagyis 2237 és fél forintot levonva, marad tiszta hozadékul 8950 forint. Miután a tíz százalékos hozadékadó négy és fél százalékra szállította alá az átlagos kamatlábat, a ház értéke annyi, mint ama tiszta hozadék (8950 forint) négy és egy fél százalékos kamatláb szerint tőkésítve, vagyis 198,889 forint az eddigi 210,000 forint helyett. Ami a hozadék alkatrészeit illeti, az épülettőke kamata és a mezőgazdasági járadék ugyanannyi itt is, mint a város szélén fekvő, hasonló háznál, tehát 4500, illetőleg 450 forint (1. előbbeni példánkat), míg a fekvésért fizetett ár csak 4000, ennek tőkeértéke 88,889 forint. A ház-

jövedelem három eleméből tehát a két első tíz százalékkal csökkent, az utolsó húsz százalékkal, miből kifolyólag amazok tőkeértéke nem változott, (mivel a kamatláb is megfelelőleg leszállt) ezé tíz százalékkal szállt alá. Vagy is a házadó-többlet, a mennyiben a fekvési előnyért fizetett bért éri, a lakóra át nem hárítható, hanem tőkésítve vonatik le a ház értékéből, vagyis apasztja a fekvési monopol okozta jövedelmet s vagyont, de behozatala mégis kifogásolható, nemcsak, mert gyakran az új vevőt éri, ki az előbbeni teljes hozadéknak megfelelő értéket fizetett házáért, hanem azért is, mivel egyenlőtlen lakbéremelkedésre vezet, tehát tényleg egyúttal egyenlőtlen házbér-adó is, s pedig az átlag szegényebb külvárosi lakosság rovására. Ha ugyanis a példánkban fölvevett két házat tekintjük, azt látjuk, hogy a külvárosi ház lakbére fölment 5500 forintról 6187 és fél forintra, a belvárosi pedig 10,500 forintról 11,187 és fél forintra. Az emelkedés ott tizenkét és fél, itt csak hat és fél százalék.

Azon esetben, ha mind a föld-, mind a házadó nagyobb az átlagos hozadékadónál, a házadó áthárítási szabályai annyiban módosulnak, hogy a házbér második alkatrészére eső adó sem lesz áthárítható, hanem tőkésítve vonatik le a föld értékéből.

Visszatérve példánkhoz, azt látjuk, hogy a föld mezőgazdasági hasznáért fizetett összeg leszáll 500 forintról 400 forintra, de leszáll a tényleg mezőgazdaságra használt földek hozadéka is, úgy hogy, arra hogy új házak épüljenek, csak az épület járadéknak keli béremelés útján 4500 forintra kiegészítettnie, a földjáradéknak nem; a béremelkedés tehát csak 1225 forint lesz 1287 és fél helyett, az egész házbér pedig csak 6125 forint; miből az adó levonása után 4900 s nem 4950 forint marad tiszta hozadékul. Ebből esik az épületre 4500, a telekre 400; ez utóbbi értéke tehát (a kamatláb négy és fél százalék levén, 8889 forint az eddigi 10,000 helyett. Hasonló történik a belvárosi házaknál is.

Mielőtt a hozadékadókkal végeznénk, meg kell néhány szóval emlékeznünk a szellemi munkát érő adókról, melyeknél – mint már fentebb említettem – különösen nehéz az átmenet egyik foglalkozásból a másikba.

Minden ilyen foglalkozást egyenlően érő adó – bár mily nagy legyen is – áthárítható nem lesz, mert az adóalany az anyagi termelésben, tőke hiányában mint vállalkozó nem vehet részt, rendes kézmunkássá pedig bizonyára nem lesz hajlandó lenni, bár

mily nagy adó miatt is. Ezért egy ilyen adá, ha csak a gyakorlatban alig lehető mérveket nem ölt, a kínálatot módosítani nem fogja.

Másként áll a dolog, ha az adó csak egyes ilyen foglalkozási ágakat sújt érzékenyebben. Igaz a jelenben itt sem igen fog semmi történni azon másnemű szakműveltség hiányánál fogva, mely az átmenet előfeltételét képezi, de minden, valamely foglalkozási ágat különösen sújtó anyagi hátrány (tehát egy ilyen adó is) tekintetbe fog vétetni azok által, kik pályát csak ezentúl választanak, s egy tetemes különbséget okozó adó a kínálat megszorítását, tehát áthárítást fog idővel eredményezni. Itt is azonban csak tetemes különbségtől várhatunk érezhető hatást, miután itt az anyagi tekintetek nem döntők, vagy legalább nem egyedül irányadók, hanem hajlam, tehetségek, az ész és jellem tulajdonságai sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint az anyagi foglalkozásoknál.

Az állandó fizetéssel bírót oly osztálynak szokás tekinteni, mely az adót áthárítani teljesen képtelen. Mint a főntebb mondottak (melyek itt is érvényesülnek) mutatják, korántsem fogadható el e kézzel foghatónak látszó állítás egész terjedelmében. Igaz, hogy az áthárítás itt különösen nehéz, de ez osztályt tetemes összegig aránytalanul terhelő adó azt eredményezné, hogy kellő erők mindaddig nem szánnák magokat e pályára, míg csak helyzetők a fizetés fölemelése vagy az adó leszállítása által nem orvosolhatnák.

Forgalmi adóknak azokat nevezzük, melyek tárgyát valamely izolált forgalmi tény képezi.¹

E dolgozat keretén kívül esik ezen, csak a legújabb időben fölismert adónem lényegének ismertetése és méltatása; csakis az áthárítás szempontjából való megvizsgálásukra szorítkozhatunk.

Tárgyuk szerint ama szempontból különböző természetű három csoportot különböztethetünk meg bennök:

¹ Stein: Lehrbuch der Finanzwissenschaft III. kiadás, 519. lap. A különbséget ez adók s az illetékek közt Stein következőleg fejezi ki: «Adó, mi az illető forgalmi tény értékéhez arányul, illeték, mi egy bizonyos meghatározott összegből áll, azon értékre való tekintet nélkül. Igaz, hogy többnyire így van, de ez csak kifolyása a két tárgy fogalmában rejlő különbségnek s nem maga e különbség. A dolog lényege ez: illeték azon szolgáltatás, mely speciális megtérítése, illetőleg megvétele az illető forgalmi tény körül tett állami szolgáltatásoknak; forgalmi adó valamely forgalmi tényre kivetett, s az államnak fizetendő összeg, mely nem képezi olyan speciális államszolgáltatások megtérítését, hanem általában az államkiadások fedezetétül szolgál.»

Első csoportjok (mint például az áruszállításra, üzleti, utazás-sokra, hitelre, adás-vevésre eső adók) termelési költséget képez s mint ilyen az árban megtérítettén, áthárítatik.

Második csoportjok (például nem üzleti, utazást, levelezést, fogyasztási hitelt erő forgalmi adók) közvetlenül a fogyasztást éri s más fogyasztási adóval egyenlő jellegű.

Harmadik különálló csoportot képeznek az ingatlanok átadását terhelő adók, melyek ismét aszerint különbözök, amint az élők közti vagy halálesetekben való átadást terhelik. Ami az elsőt illeti, rendes körülmények közt a vevő csak oly összeget adhat a földért, melynek eddigi jövedelmével a földből várható jövedelem fölé, viszont az eladó csak oly összegért adhatja oda földjét, amely neki a föld tiszta hozadékával föléro jövedelmet hozand. Ezért egy tetemes adó az üzletet lehetetlenné tenné, egy csekély adót pedig valamely ilyen üzletknél szerepelni szokott mellékkörülménynél s a föld értéke fölötti egyéni nézetek különböző voltánál fogva egyik vagy másik, vagy közösen mindkét fél viseli. Ha azonban a vevőnél pretium affectionis vagy az eladónál kényszerűség szerepel, úgy e terhet ő fogja viselni s különösen az utóbbi esetben bárminő nagy adót is kénytelen lesz saját vagyonából kifizetni. Különösen figyelembe veendő e tény oly országokban, hol a szükségből történő eladások napirenden vannak, hol tehát ez adót épen azok fogják viselni, kiknek fizetése képessége a legkisebb.

A halálesetben való átadásra kivetett vagyis az örökösödési adót annak kell fizetnie, kit az örökség illet; egyáltalán nincs senki, kitől ez összeget a forgalmi törvények szerint bevehetne, áthárítás tehát épen nem eszközölhető.

A fogyasztó által befizetett direkt fogyasztási adók rendszerint őt terhelik. Hogyan szerezzen a fogyasztó magának valakitől az eddiginél nagyobb ellenszolgáltatást, azért, mert valamely általa fogyasztott cikk adó által megdrágított? Csakis a munkásosztály szerezhet kárpótlást fogyasztásának megdrágításáért, csakis nála jöhet tehát adóáthárítás elő, a munkások adózási viszonyairól azonban külön fogok beszélni.

A nem a fogyasztótól behajtott fogyasztási adók áthárításának – melyet a törvényhozás is óhajt – tényleg meg kell történnie, mert az adót befizető üzlettember csak így kaphatja meg termelési költségeit, csak így marad meg az üzletben.

Az ezen tény ellen fölhozott kifogások nagyobb részét nem ve-

hetők figyelembe. – Egy más helyen kimutattam ezt az árhullámzásokra vonatkozólag. Az árúnak vagy (például divatváltozás következtében) értékének elenyészte, mit Hock és Kautz említ föl, szintén mit sem bizonyít. Hisz ez esetekben a termelési költség sem lesz megtérítve, épen úgy fölhozhatok volnának tehát azok az ártörvény ellen is. Az ilyen kivételes esetek általános szabályok fölállításakor nem vehetők figyelembe. – Nem érdemel figyelmet az a körülmény sem, hogy előfordulhat, miszerint a termelő ügyetlensége, vagy más kedvezőtlen körülménynél fogva társainál drágábban termelvén, termelési költségeinél is kisebb árat kaphat csak áruíért. Hiszen a veszteség az ő ügyetlenségének, tehát egy az adótól teljesen független körülménynek kifolyása, s adóját áthárítja vesztesége dacára. Ha például 100 forintért állít elő 80 forintért kelendő tárgyat, s erre tíz forint adó hozatik be, 90 forintot fog kapni érte, minthogy az adó más termelők árúit is érvén, azok is megfelelőleg drágulnak, vesztesége tehát nem nőtt, vagyis az adót áthárította.

Figyelmet érdemlő kivétel azonban az, mely monopolárral bíró tárgyak megadóztatásánál fordul elő. Ezek ára tisztán a vevők fizetési képességétől s vételkedvétől függ, egy reájok vetett fogyasztási adó tehát – miután e tényezőket nem érinti – át nem hárítható.¹

Egy másik jelenség az adóknál, melyre sokan nagy súlyt fektetnek, azok visszahárítása. A megadóztatott tárgy drágulása ugyanis a fogyasztás, tehát a kereslet megszorítását s ebből kifolyólag az ár leszállását vonhatja maga után. Ez esetben többek (például Hock) állítása szerint az adót a termelők fogják viselni, kik olcsóbban lesznek kénytelenek árúikat eladni. Ez tartósan korántsem állhat így (hiszen ha az ár a termelési költségeknél kisebb, ez a termelés megszorítása által fog helyrehozatni), mindenesetre figyelembe veendő az azon nehézségek és veszteségek, melyek a termelés megszorításával esetleg együtt járnak. Ezek nagysága a kívánt álló tőke nagyságától és másutt alkalmazhatóságától függ; lehetnek esetek, melyekben számos vállalat s számos¹paros hosszabb időn keresztül veszteséggel kénytelen dolgozni, ttrig a termelés kellő megszorítása következtében az egyensúly kereslet és kínálat közt ismét helyreáll.

¹ Mill id. m. V. kötete, IV. fejezet, 6. §.

Ennyiben, de csakis ennyiben áll azon a fogyasztási adók ellen emelt kifogás, hogy azok kártékonyak az iparra nézve. Minden új fogyasztási adó behozatalánál meg kell fontolni; először várható-e a fogyasztás nagymérvű megszorítása (amely kérdés eldöntésénél főleg a megadóztatott fogyasztási cikk szükséges és kedvelt volta jön tekintetbe) és másodsor nagy veszteségekkel jár-e a más termelési ágba való átmenetel. Nagy tévedés azonban azt mondani, hogy a mennyivel egy iparág termelése csökkent, annyival fogyott a nemzeti termelés egész összege is. Hiszen az onnan elvont tőke és munka befektetést nyer más termelési ágban, a nemzeti termelés nem tért veszít, hanem irányt változtat, ami esetleg előnyös is lehet, ha például luxus-cikkek helyett tömegesen fogyasztott árúk fognak nagyobb mértékben gyártatni. – Csakis az átmenet esetleges költségei képeznek valódi veszteséget.

Hasonlóan helytelen a termelés szaporodását várni egy ilyen adó eltörlésétől. Gyarapodni fog az illető termelési ág, de a többiek rovására és nemzetgazdasági nyereséget csak azon esetleges érték-többlet képez, mellyel többet állít elő az új termelési ágba átvitt termelési tőke s munka itt, mint előállított régi rendeltetése mellett.¹

Azon speciális szempont, mely alá a munkabért érő bárminő adó egyaránt esik, azon befolyás következménye, mellyel a munkabér bír a népesség mozgalmára. Statisztikailag igazolt tény ugyanis, hogy a munkásosztály szaporasága annak anyagi helyzetétől függ, azzal együtt változik; a munkabér határozza tehát meg a népmozgalom irányát vagyis a jövőbeli munkakínálatot. A munkabér tehát szükségképen oly nagy lesz, a minő a gazdasági viszonyoknak megfelelő munkakínálat előállítására szükséges (a mint Eicardo kifejezi «The price of labour will express clearly the wants of society respecting population»), mert ha nagyobb, túlbőség, ha kisebb, hiány áll be a munkáskezekben, mi csak a munkabér leszállása vagy emelkedése által lesz orvosolható.

Minden a munkást érő adó tekintet nélkül minőségére, levon a munkabérből, lassítja a népszaporodást, tehát a munkakínálat megszorítása útján a munkabér emelkedésére vezet, vagyis át-hárítatik a vállalkozóra.

A munkabér abszolút magassága egészen irreleváns, hasonlóan azon körülmény is, vajon életszükségletet képező cikkre, vagy más

¹ Ricardo id. m. XVI. fejezet.

árúra vettetett-e ki az adó, amire például Hock s Mill nagy súlyt fektet. Bárminő nagy legyen a munkabér, vagy bármily lényegtelen a megadóztatott fogyasztási cikk, az adó mindenesetre levon a munkás jólétéből, tehát a népszaporodást lassítja. Már pedig igen magas munkabér gyorsan emelkedő munkakeresletre mutat, mely gyors népességszaporodást igényel, e szaporodás meglassúdása is munkáshiányt, tehát béremelkedést eredményez, ezért át fog háráttatni az olyan adó is, mely az életszükségleteket nem érinti, sőt a népességszaporodást sem szünteti meg egészen.¹

Előfordulhat azonban, hogy a munkabér emelkedése a termelés megszorítását, tehát a munkakereslet csökkenését vonja maga után. Ez esetben a bér ismét leszáll s az adó legalább részben visszahárítatik a munkásra. – Az állam költekezése kompenzálhat ugyan a magán termelés megszorításáért, de csak akkor, ha (mint például középítkezéseknél) a bejött összeg közönséges munkások fizetésére fordíttatik. – Ez igen sok esetben nem fordul elő, s ekkor az adó egy részét csakugyan a munkás viseli. Ez egy kivé-

¹ Ricardo ugyanezt mondja munkájának XVI. fejezetében. A munkabér -elméletéről lévén szó, nem hallgathatom el azon megjegyzést, hogy nem értik, vagy rágalmazzák Ricardót, kik az úgy nevezett vasbértörvényt neki tulajdonítják. Csak két körülményre utalok: Először az úgynevezett természetes munkabér, vagyis azon összeg, mely a munkásnépesség fönntartására szükséges, különböző hely és idő szerint, függ a népszokásoktól s a szükségletek nagyságától, melyekkel együtt a munkásosztály által emelhető s tényleg emeltetik is. És (ezt ajánlom azok figyelmébe, kik Ricardo fölfogását materialisztikusnak, érzés- s erkölcsi szempontok nélkülinek tartják) «az emberiség barátjai csak azt kívánhatják, hogy a munkásosztály kényelmet, élvezeteket igényeljen, s hogy ezek elérésére minden törvényes úton buzdíttassék». Hogy mi az a Ricardo-féle minimum, mutatja e mondása: «sok kényelem megvan most egy angol parasztházban, mi fényűzés volt a régi időkben». Lehet létminimumnak nevezni ezt is, de akkor aztán nincs az a nagy jövedelem, amit e fogalom alá ne vonhatnánk, s az elveszti tulajdonképeni tartalmát. Létminimumnak helyesen csak az élet fönntartására fizikailag szükséges jövedelmet nevezhetjük, ez pedig egyáltalában nem esik össze a Ricardo természetes munkabérével, ki szükségletek mellett mindenütt kényelemről is beszél. Másodszor a természetes munkabér helyben maradó (stationär) nemzetgazdaságban érvényesül, hol a munkakereslet nem változván, mindig ugyanazon népességre van szükség. «Haladó országban a munkabér meghatározhatatlan ideig nagyobb lehet», tudniillik mindaddig, míg a haladás tart s szaporodó népességre van szükség. Bajosan fogja bárki tagadhatni, hogy a XIX. század pillanatnyi válságok dacára nagymérvű gazdasági haladás korszaka, ezért Ricardo szerint is a természetes munkabér fölött kell állnia a tényleges munkabérnek.

téllal azonban át fogja a munkás adóját háritani, csak az a kérdés mi módon.

A piaci momentán munkabérre közvetlenül csak is a kereslet és kínálat bír befolyással. Ezek kiegyenlítési pontjának felel meg a munkabér nagysága. Minden más tényező' csak ezek után, csak úgy hat a munkabérre, ha ezek valamelyikében változást idéz elő. Egy a munkásra vetett adó a kínálatot tüstént nem változtatja meg, nem változik tehát a munkabér sem mindaddig, míg a munkás szegényedése a kínálat tényleges csökkenésében meg nem termi gyümölcsseit. Egy átmeneti korszak következik tehát, mely alatt a munkás az előbbinél rosszabb helyzetben van, s az adót valóban viseli.

E korszak tartama s szigorúsága függ a munkabér nagyságától. Ha a munkabér oly csekély volt, hogy az adó azt a létminimum alá nyomja le, akkor rövid lesz, de rendkívüli nyomort idéz elő. A népesség egy része iszonyú szenvedések közt pusztul el, s a bér-emelkedés gyorsan bekövetkezik. Minél magasabban áll a munkabér e szomorú stadium fölött, annál enyhébb lesz az adó hatása, de annál tovább tart az átmeneti korszak, mert a létminimum nem lévén érintve, inkább a születések csökkenése, mint a halálozások növekedése okozza a kínálat csökkenését, ez pedig csak hosszú idő múlva érezteti hatását.

Ricardo művének 9-dik és 16-ik fejezetében tagadja az átmeneti korszak létezését. Szerinte munkabér nem a kapott pénzben, de az érte vehető árukban áll, s ezek készletével áll arányban. (The allowance of the labourer will always be in proportion to the supply.) Egy a munkást érő adó nem éri sem a keresletet vagy kínálatot, sem az árukészletet, nincs tehát ok, amiért a valódi munkabér változzék, úgy hogy a valódi változást megakadályozó látszólagos változás tüstént meg fog történni.

Ezzel szemben meg kell először jegyeznem, hogy rendes körülmények közt a munkabér nagyságát – mint másutt Ricardo is elismeri – a népszaporodás utáni szükséglet s nem az árukészlet határozza meg. Nem a munkabér igazodik az árukészlethez, hanem megfordítva. Kivételt csak azon eset képez, midőn valamely elháríthatlan esemény (például rossz termés, vagy szállítást gáló háború) következtében a szükségelt árukban jelenleg pótolhatatlan hiány áll be. Míg ez állapot tart, a munkabér szükségképen oly csekély lesz, hogy a fogyasztás megfelelő megszorítását eredményezze, tekintet nélkül a népszaporodás iránti szükségletre. De a

munkakereslet és kínálat közt ennek következtében támadt disparitás annál nagyobb reakciót szül, mindjárt ama kivételes állapot megszűnte után.

Másfelől igaz ugyan, hogy a bér lényege a vett árúban s nem a pénzben áll, de a piacon pénzber fölött történik egyezkedés. - E pénzber nagysága közvetlenül csak a kereslet és kínálatától függ, csak ezek valamelyikével együtt változhat. Ha a valódi bér bármily esemény, élelmiszerek drágulása, adó stb. következtében nem lesz többé a munkások utáni szükségletnek megfelelő, a pénzber megfelelő változása csak a kínálat tényleges módosulása következtében történhetik meg, tehát a szóban forgó átmeneti korszak csakugyan bekövetkezik.

Ha a mondottak alapján ítéletet kell mondanunk a munkabérre vetett adók fölött, korántsem ajánlhatjuk azokat oly mérvben, mint Ricardo. - Igaz ugyan, hogy az áthárítás többnyire megtörténik, de 1. visszahárítás következtében egy része állandóan a munkásosztályt terheli, 2. az ez adók behozatalát követő átmeneti időszakban azokat egészen a munkások viselik. - Ezért kerülni kell a munkásra kivetett aránytalan adóknak behozatalát. Régi adók ellen eselik legalább második, az elsőnél sokkal lényegesebb, kifogásunk, úgy hogy oly országokban, hol régóta fennállanak s jelentékeny jövedelmet hajtanak, eltörlések kérdése mindenesetre nagyon megfontolandó.

A munkásra vetett adó áthárítása a munkabér emelése útján történik, az a kérdés tehát: mi történik tovább az áthárított adóval, összeesik ama másikkal, kít terhel a munkabér emelkedése, a vállalkozót-e vagy a fogyasztót? Ennek megoldása kívül esik jelen értekezés körén: egy külön, a miénknél nagyobb probléma az, melynek tisztába hozatala külön munkának képezhetné méltó tárgyát.

FIUME KÖZJOGI HELYZETE.¹

Fiume közjogi helyzetének nyújtja képét Radich Ákos terjedelmes munkájában, e város történelmét adva a legrégebb idők-től, s okiratszerűleg mutatva ki azt, hogy Fiume közvetlenül Magyarországhoz tartozik. A magyar olvasó közönség csak hálával tartozik szerzőnek a Fiume közjogi helyzetét megvilágító törté-

¹ Megjelent a Budapesti Szemle XXXIV. köt. (1883.) 134-137. 1.

nelmi adatok összeállításáért; lehetetlen, hogy az elfogulatlan olvasó ne azon meggyőződést merítse azokból, hogy minden kétségen felül áll a magyar álláspont helyessége. Érdeklől olvastuk a szerző művében azon viszontagságok leírását is, melyeket Fiume hazafias érzelmű lakosságának az 1848 és 67 közötti súlyos időkben ki kellett állania. Valóban nemcsak esztelenység, de fekete hálátlanság is volna áldozatul dobni e nagy jövőjű várost a társországok terjeszkedési vágyainak, mely város lakossága oly megtörhetetlen hűséggel ragaszkodott hozzánk, szenvedett értünk.

E munka történelmi részéből meggyőződhetünk, hogy kötelességünk Fiumét megtartani, az abban fölhasznált törvényekből pedig megnyugvással láthatja mindenki, hogy az jog szerint sem lehetne senki másé, mint a mienk.

Épen azért mi sem lett volna szerzőnek könnyebb, mint az általa fölhasznált anyag segélyével tárgyilagosan, megdönthetetlenül bizonyítani be Fiuméhez való jogunkat, és valóban megfoghatatlan előttünk, miért folyamodik – a meglevő bizonyítékokkal be nem érve – oly eszközökhöz is, melyeket lehetetlen a leg-határozottabban nem helyteleníteni.

Így például hivatkozik Ferenc császárnak 1808 augusztus 19-dikén a horvát rendekhez intézett leiratára, melyben ezeknek azon kérelmére, hogy Fiumét és Buccarit a tartományi ülésekre is meghívassák, ezt válaszolja: «minden a törvények téves magyarázatából eredhető kétely megszüntetése végett jónak látjuk kijelenteni, hogy Fiume városa és kikötője az 1807. évi IV. törvénycikk szerint, a Theresianum diplomára való hivatkozással Magyarországra van bekebelezve s egyszersmind ez ország és kapcsoló részeitnek statusaihoz sorolva». Mihez képest megengedi, hogy Fiume és Buccari városainak külön-külön ülést és szavazatot ajánlhassanak föl.

Egy lappal lejjebb hivatkozik szerző a föntebbi leíratra, s már ott Magyarország elé a *közvetlenül* szót csúsztatja be; ugyanez eljárást követi művének számos későbbi helyén is.

Sajnálattal bár, de kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy ez eljárás nem nevezhető egyébnek, mint hamis szövegmagyarázatnak, mely lehetővé teszi szerzőnek, hogy egy okiratra, mely az Istenben boldogult osztrák absolutismus kétszínűségének s kicsinyes fogásainak remek példányát képezi, úgy hivatkozassék, mint az ő állításainak kétségtelen bizonyítékára.

Hát oly rossznak hitte szerző ügyét, hogy ily eszközökhöz kellett nyúlnia? Meggondolta-e mennyit árt az ügynek, melynek méltán oly buzgó harcosa, ha ilyen fogásokon kapatja rajta magát? Hiszen egy ellenséges érzelmű bírálónak elég azt kimutatni, hogy a nagy közönségnek a kérdés részleteit nem ismerő túlnyomó nagy többsége, pálcát törjön az ügy fölé, mely ilyen védelemre szorul.

Csak aggodalommal fogadhatjuk tehát szerző azon ígérését, hogy műve német és olasz fordításban is meg fog jelenni. Amennyit használhatott volna oly hévvel felkarolt ügyének, ha tudott volna részrehajlatlan, objectiv művet nyújtani, annyit árthat az abban nyilvánuló elfogultság és pártszenvedély.

Ez – elfogultság, e pártszenvedély vezérli szerzőt ott is, hol a fiumei kérdés megoldásáról, s a horvátokkal szemben követendő politikáról beszél. Nem kevesebbet kíván, mint Fiume helyzetének egyoldalúan, a magyar országgyűlés által végleges rendezését s – a magyar-horvát kiegyezés pénzügyi részének megszégése útján – Magyarország határának a Száváig való kiterjesztését.

Épületes olvasmány mindenestre német és szláv jó barátaink számára. Hálások lehetnek ezek szerző iránt, hogy valahára alkalmat nyújt nekik a magyar zsarnokság elleni sikrasszállásra.

Minden alkotmányos tényező hozzájárulásával alkotott meg az 1868: XXX. törvénycikk, mely Magyarország viszonyát a társországokhoz megállapítja. E törvény 70-dik §-a szerint: «ez egyezmény az egyezkedő országok külön törvényhozásainak tárgya nem lehet, s változás rajta csak ugyanazon módon, amint létrejött, mindazon tényezők hozzájárulásával tétethetik, melyek kötötték».

Ugyané törvény 66. §-ának első pontja Fiumét s kerületét illetőleg kimondja, hogy ennek: «külön autonómiájára s erre vonatkozó törvényhozási és kormányzati viszonyaira nézve Magyarország országgyűlése, Horvát-Szlavón és Dalmátországok országgyűlése és Fiume városa közt, küldöttségi tárgyalások útján közös egyetértéssel lesz megállapodás eszközendő».

Helyes volt-e oly nagylelkűséget tanúsítanunk a társországokkal szemben, mint ezt 1868-ban tettük, helyes volt-e úgy megkötnünk a jövőre is kezeinket, amint ez az idézett §§-ban történt, a kérdésre a közelmúlt tapasztalatai után bizonyára nagyon kevesen fognának föltétlenül igennel válaszolni. De, bármint sajnáljuk is az 1868: XXX. törvénycikk által teremtett fait accompli-t.

respectálnunk kell, az általunk létre hozott helyzeten csak a legünnepélyesebb formában adott szavunknak s a törvények szentségének megszegésével változtathatnánk.

Erőszakos, forradalmi, zsarnoki rendszabály volna ez, méltatlan Magyarországnak múltjához, veszélye jövőjére nézve.

Beékelve azon szláv tenger közepébe, mellyel szerző is olyan bőbeszédű előszeretettel foglalkozik, többé-kevésbbé ellenséges szomszédokkal minden irányban, a nyolcadfél millió magyar csakis akkor bízhatik jövőjében, ha a magyar államban élő nemzetiségekben fönn tudja tartani a tiszteletet, bizalmat és ragaszkodást ez állam iránt. Hazájának, nemzetének fönnállása ellen vétkezik az, ki ilyen meggondolatlan javaslatok által csökkenti e bizalmat s fegyvert ad az ellenünk izgatók kezébe.

Kötelességünknek tartjuk tehát erélyesen tiltakozni e munka iránya ellen, s a leghatározottabban visszautasítani azt, mielőtt más, ellenséges oldalról jönne e visszautasítás, s az egész nemzetnek tulajdoníthatnák jó barátaink e törekvéseket.

Fiume sorsa a közel jövőben aligha nem ismét a parlamenti tárgyalások szőnyegére kerül; nem hisszük, hogy legyen párt, mely szerzőt az 1868: XXX. törvénycikk megsértésének terén követni akarja. Hogy a Horvátországgal való tárgyalások sikerre vezetni nem fognak, ahhoz szintén nem férhet kétség. Ily körülmények közt nekünk, kik épen oly becses kincsünknek tekintjük Fiumét, ép oly kevéssé vagyunk hajlandók róla lemondani, mint a szerző, nem marad egyéb hátra, mint a statusquo-hoz való határozott ragaszkodás. És ebben nem rejlik hátrány sem reánk, sem Fiuméra nézve. Megfelel ez állapot mindkettőnk jogos igényeinek, kielégíti úgy politikai, mint nemzetgazdasági érdekeinket, fönnmaradása pedig, míg alkotmányos magyar állam létezik, teljesen biztosítva van.

Hogy egy újabb absolut kormányzat fölforgatná Fiume helyzetét is, abban egyetértünk szerzővel, de valóban hiszi-e szerző, hogy egy ily kormányzatot föl tudna tartóztatni Fiume helyzetének törvényben való szabályozása?

Absolutismus létezése Magyarországon egyértelmű a törvények negatiójával; valóban naiv dolog törvényben keresni oltalmat oly régime ellen, mely legszentebb törvényeink lábball tiprásával jöhetne csak létre.

MÉG EGYSZER FIUME KÖZJOGI HELYZETÉRŐL.¹

Az *Egyetértés* április 14-diki számában főszóal Radich Ákos *Fiume közjogi helyzetéről* írt munkájáról a *Budapesti Szemle* áprilisi füzetében megjelent bírálatom ellen.

Nem szándékozom hosszú polémiával untatni a *Budapesti Szemle* olvasóit, egy-két rövid megjegyzést azonban kénytelen vagyok az igazság érdekében tenni az általa mondottakra:

Közli – mint mondja az én megnyugtatósomra – azon indokokat, melyek következtében az 1808 augusztus 19-diki királyi leiratra hivatkozott, de azon vádat, hogy e leiratot hamisan magyarázza és annak szövegére többször hamisan hivatkozik, meg nem cáfolja. Állítja – igaz – hogy e leirat a horvátok követeléseit a leghatározottabban visszautasítja, de anélkül, hogy ez állítását megbizonyítani próbálná, lássuk hát minden szószaporítás nélkül, mi áll e leiratban:

Az «minden e tárgyban hozott törvények téves magyarázatából keletkező kétely megszüntetése végett» kimondja, hogy «Fiume városa és kikötője az 1807: IV. törvénycikk szerint a Theresianum diplomára való hivatkozással Magyarországra van bekebelezve, s egyszersmind ez ország és kapcsolt részeinek státusaihoz sorolva». Talán szükségtelen megjegyezmem, hogy Magyarország (regnum Hungarise) kifejezés jogi műnyelvünkön épen úgy használtott a szoros értelemben vett Magyarország, mint a szent István koronája alá tartozó egész birodalom megjelölésére. Az általam idézett mondat vége mutatja, hogy itt az utóbbi értetett. Utalva a leirat azon kijelentésére, miszerint Fiume Magyarország és kapcsolt részeinek státusaihoz van sorolva, utalva továbbá, azon körülményre, miszerint a horvát rendeknek ugyanazon leirat engedélyt ad arra, hogy Fiume város követeinek ülést és szavazatot adhassanak, minden elfogulatlan olvasóra bízom annak megítélését, hogy lehet-e úgy hivatkozni ez okiratra, mint a magyar álláspont melletti kétségtelen bizonyítékra.

Nagyon rossz néven veszi Kadich Ákos, mit a horvátokkal szemben követendő' politikát illetőleg mondtam, hosszasan fejtegeti a jelen állapot veszélyességét, a horvát viszonyok szomorú

¹ Megjelent B. Sz. XXXIV. 319-320. l.

voltát, az általa ajánlott eljárás szükségét. Hivatkozik mindazon jogainkra, melyekkel 1868 előtt bírtunk. E jogokat legkevésbé sem szándékozom kétségbe vonni, de állítottam s állítom ma is, hogy az 1868: XXXI. törvénycikk egy új jogállapotot teremtett, s hogy a magyar nemzet alkotmányos törvényhozása által akkor alkotott új törvény a régieknek minden ezzel ellenkező szabványát hatályon kívül helyezte. Már pedig ez a kérdés lényege, a dolog ezen fordul meg, nem lehet ezen átsiklani a legügyesebb dialecticával sem, s míg ezt Radich Ákosnak megcáfolnia nem sikerül, nem menekülhet azon vád alól, hogy világos törvénytértést, ünne pélyesen adott szavának megszegését kívánja a magyar törvényhozástól.

Azon állítása, hogy a horvátok ellenséges magatartása a velők kötött egyezmény szétszakítására jogosít fel bennünket, veszedelmesen hasonlít a szomorú emlékezetű Verwirkungstheoriához. Ne felejtjük el most, – midőn mi tartjuk a hatalmat kezünkben – hogy ez elmélet mi ellenünk volt egyszer fordítva, s hogy nem kisebb ember, mint Deák Ferenc volt az, ki azt ékesszólása egész erejével zúzta össze. Amit vallottunk a megpróbáltatás nehéz óráiban, legyünk ahhoz hűek sorsunk jobbrafordultával is. Hosszú, férfias, kitartó küzdelemmel szereztünk érvényt a törvény föltétlen, elévülhetetlen uralmának, s a nemzet léteért folytatott három százados küzdelemben anyagi erőnket e szent elv súlya tízszerelte meg. Ne feledjük, hogy magunk alatt vágnók a fát, ha megtagadnánk azt másokkal szemben; a törvénytértés két élű fegyver, egy szabad államnak sem szabad ahhoz folyamodnia.

Hogy a horvátok aspiratói iránt táplált túlbuzgalommal vádol Eadich Ákos, az nem lep meg s nem fog elriasztani véleményem nyilvánításától. Legyen nyugodt az iránt, hogy a magyar állam, a magyar nemzet érdekeit nálam inkább szívében nem viseli, s hogy nem a horvátok, de a magunk érdekében szólaltam s szólalok föl művének chauvinisticus túlzásai ellen. Hála Istennek oly korban élünk, melyben nem a meghunyászkodástól, de a nagy hazafiság dolgában egymást túllicitáló olcsó frázisok hatásától kell inkább féltünk nemzetünket.

AZ AGRÁRIUS KÉRDÉSRŐL.¹⁻²

I.

Az úgynevezett agrárius kérdés nagy mértékben foglalkoztatta közvéleményünket néhány évvel ezelőtt. Az e tárgy körül folyt heves viták átsaptak politikai pártéletünkbe s keltettek némi viszhangot a parlamentben is.

Amily gyorsan vált divattá e kérdés fejtegetése, a fölötté megindult viták ép oly gyorsan hallgattak el, s kinek nincs jó emlékező tehetsége, talán el is feledte már, hogy nekünk agráriusaink is voltak. A közönség figyelme,, érdeklődése újabb kérdések felé fordult, s ez általa gyorsan megunt tárgy letűnt a napirendről.

De a kérdések, melyek vita tárgyát képezték, a bajok, melyeknek mértékét s orvosságait kellett volna e vitának földeritenie, nem szűntek meg annak elhallgatásával. Léteznek azok ma is, s megérdemlik, hogy foglalkozzunk velök, és bizonyára sokkal alkalmasabb időszak a mostani arra, hogy e tárgyat teljes elfogulatlansággal, minden pártszemponttól függetlenül, minden mellékcél nélkül vegyük bonckés alá.

Élénk érdeklődéssel vettem azért Pólya művét kezembe, nem kis várakozással fogtam olvasásához, s nem csalatkoztam várakozásomban.

E mű minden lapja szorgalmas, lelkiismeretes tanulmányokról tesz tanúságot. Szerzője az általa érintett kérdésekre vonatkozó irodalom, statisztika és törvényhozás alapos ismerője. Sokat olvasott, s mit olvasott tiszta, világos képben tárja az olvasó elé.

De, amennyire otthon van a szerző a könyvek és adatok között, mezőgazdasági viszonyainkat az életben épen oly kevésbé ismeri. Baj volna ez mindenütt, kétszeres baj minálunk, hol a mezőgazdasági statisztika még oly kezdetleges, s a helyzet fölismerésénél annyira saját tapasztalatainkra vagyunk utalva.

Néhány példa eléggé igazolni fogja e vádat:

Fölhossa szerző mint sajátságos alakját a törpe gazdaságnak,

¹ Megjelent a Budapesti Szemle L. köt. (1887.) 177-224. 1.

² Agrár politikai tanulmányok. Minimum. Homestead. Örökösödési jog. írja Pólya Jakab. Kiadva a Magyar Tudományos Akadémia segélyével. Budapest, 1886 Athenaeum.

hogy az előszállási uradalomban minden arató kap egy hold tengeriföldet. Valóban furcsán esik falun lakó embernek elképzelni, hogy van Magyarországon ember, ki nem tudja, mily óriás terület adatik ki évenként részes tengeri alá, mily lényeges kiegészítő része ez kisbirtokosaink gazdaságának, az ország legnagyobb részében.

Kisbirtokosaink termelési költségeihez számítja a mesterséges trágya vételárát. Hol látott szerző magyar parasztot, ki a mesterséges trágyát csak hírből is ismerje?

200 hold földet latifundiumnak tart szerző. Hiszen ez az ország nagy részében még csak nem is középbirtok.

Ki népünk viszonyait, gazdasági életét ily kevésbé ismeri, hogy alkosson az jelleméről, szükségéről helyes képet magának?

Szerző komolyan, behatóan foglalkozik tárgyával: egész művén a magyar nép sorsa, jövője iránti meleg érdeklődés vonul át. Keresse fel ezt a népet tűzhelyénél, munkája közben, ismerje meg azt az életből, akkor nem fog sarkantyús csizmába bújtatott német parasztot maga elé képzelni, midőn a mi népünkről beszél.

A német irodalom az, miből szerző leginkább merített, tanulmányozása leginkább arra terjedt ki, de két irányban emancipálta magát annak befolyása alól:

Stílusát, valódi tősgyökeres magyarság nem jellemzi, de előnyösen üt az el úgy a német, mint az annak befolyása alatt álló magyar tudományos irodalomtól egyszerűsége, világossága és tömörsége által. A tudományos íróink nagy része által agyonkínzott szegény magyar nyelv érdekében jól esik ennyit is constatálhatnunk.

Egész munkáját az egyéni szabadság iránti tisztelet s azon meggyőződés hatja át, hogy valamely ország sorsa utóvégre is nem törvényein, nem állami gépezetén fordul meg, hanem a társadalom tagjainak egyéni ereje, egyéni tulajdonságai bírnak arra döntő befolyással. Erős, szorgalmas és takarékos népesség az anyagi és szellemi fejlődés nélkülözhetetlen föltétele, miért is az egyéni felelősség érzetének, az egyéni erőnek és képességeknek fejlesztésére s nem gyöngítésére irányul minden bölcs politika.

Az állami mindenhatóság tana újult erővel lép föl napjainkban. Az állami beavatkozást – kivált a német publicisztika – minden téren mind hangosabban követeli s határozottan tért foglal azon fölfogás, mely szerint a társadalmi osztályok sorsa nem

saját erélyektől, hanem az intézményektől függ, s a közjólétet csak a társadalmi élet rendszabályozása, hogy úgy mondjam, annak rendőri fölügyelet alá helyezése biztosíthatja.

Szerző határozott állást foglal ez iránnyal szemben, meggyőződése egész hevével küzd az egyéniség szabad kifejtése mellett, őszinte örömmel tölt el műve e részeinek olvasása, s teljes szívből üdvözlöm érte a szerzőt.

Általában alapos készütség s világos fő nyilvánul a munkában, megjelenése határozott nyereség irodalmunkra nézve, s ha sokban nem csatlakozhatom is szerző fölfogásához, őszintén méltánylom e tanulmányokat.

II.

Már az alapfogalmakat, a földbirtok céljának s a földbirtokos kötelességeinek meghatározását illetőleg, eltérés van közöttünk.

Szerző szerint az állam és az emberiség érdeke az, hogy minden darabka földnek oly gazdája legyen, ki azt a művelés lehető legmagasb fokára emeli. A föld van hivatva az embernek eltartására, s miután a terület nem szaporodik a népességgel együtt, ugyanazon terület hozadékának szaporítása által köteles a földművelő a szaporodó népesség szükségleteit kielégíteni. Épen ezért visszaélés, ha gabonatermelésre alkalmas talaj legelőnek hagyatik, vagy épen parkká, mulatóhellyé alakíttatik át.

Én azt hiszem, hogy a földműves osztálynak épen úgy, mint minden más társadalmi osztálynak csak egy gazdasági kötelessége lehet maga és a társadalom iránt. Ez a lehető legnagyobb tiszta jövedelem elérése. E célt sokszor épen a nyers hozadék csökkentése, a termelés megszorítása által fogja elérni, s ha fölhagy egy oly termelési ággal, mely közbejött körülmények, például az árak csökkenése következtében, többé nem jövedelmező, ezáltal nemcsak maga iránt teljesíti kötelességét, hanem a társadalom iránt is.

Nagyon gyakran hangsúlyozzák nálunk intenzív gazdaságnak, beruházásoknak, a termelés fokozásának szükségét, anélkül, hogy mindig elég nyomatékosan hozzá tennék azt is, miszerint ennek csak ott, és annyiban van jogosultsága, ahol és amennyiben^a bevételi többlet annak költségeit fölülmúlja s nemcsak a nyers hozadék, hanem a tiszta jövedelem is emelkedett. Sok úgynevezett mintagazdaság dolgozott már deficittel s károsította gazdáját, és vannak sokan, kik hazafiúi érdemnek tekintik még a nem jöve-

delmező beruházásokat is. Pedig ilyenek által nemcsak magunknak okozunk kárt, hanem a közügynek is, midőn veszteséggel járó vállalatba fektetünk oly tőkét, mely más téren haszonnal lett volna fölhasználható.

A nemzeti vagyon és jövedelem az egyes polgárok vagyonának s jövedelmének összegéből áll; fokozza mindenki saját jövedelmét, a nemzeti vagyonosodást ezzel mozdítja elő.

Valamely ország mezőgazdaságának ép oly kevéssé kötelessége annyi marhát, húst, gyapjút állítani elő, mennyit annak fogyasztó közönsége szükségei, mint ahogy nem kötelessége az iparnak annyi ruhát, bútort, gépet stb., készíteni. A nemzetek közötti munkafelosztás, a mai védvamos áramlat minden erőlködése dacára föltartóztathatlanul halad előre; mindenik nemzet azt termeli a lehető legnagyobb mennyiségben, mit legolcsóbban állíthat elő, s ily árúban mutatkozó fölöslegével veszi meg azon cikkeket, melyek otthoni előállítására haszonnal nem jár.

Semmi kapcsolat nincs valamely ország nyereszterményszüksége s azon mennyiség közt, melynek előállítása mezőgazdaságtól megvárható. Nálunk bizonyára gyarlón teljesítené a földmívelés kötelességét, ha csak a belfogyasztást elégítené ki, Angliában örülnék volna annyi élelmicikk termelését kívánni tőle, mennyire Anglia népességének szüksége van. És épen Angliában a gabonavámok eltörlésekor állott be azon eset, hogy a gabonatermelés azon mérvben, azon költséggel, mellyel addig üzetett, nem volt haszonnal tovább folytatható. Ily viszonyok közt, dacára a népesség szaporodásának meg kellett a gabonatermelést szorítani, s az angol gazdaközönség midőn ezt tette, midőn szántóföldjei jó részét legelővé, rétté alakította át, nem visszaélést követett el, hanem kötelességét teljesítette.

Tisztán gazdasági szempontból sem a hozadék, hanem a tiszta jövedelem fokozása képezi tehát a mezőgazdaság föladatát, de e gazdasági föladat, e gazdasági érdek sem lehet mindig kizárólag irányadó.

Nem zárhatja az ki a földnek közvetlen élvezeti célokra való fölhasználását. Mindenkinek joga van vagyona egy részét közvetlenül használati célokra, életének kellemesebbé, szebbé tételére fordítani; senkinek sem jut eszébe megütközni azon, ha gazdag emberek szép, kényelmes palotát építenek s értékes tárgyakkal, képekkel stb.. díszítik föl. A vagyonszerzésnek semmi értelme

nem volna, ha az nem vezetne életünk szebbé tételére, fokozott igények kielégítésére s józan határok közt mozgó luxus jogosultsága kérdés tárgyát nem képezheti. Már pedig a luxusnak egyik legegészségesebb, legszebb formája az, mely az otthonnak, a falusi lakásnak szépítésére, s a természet szépségeinek a legmagasb kultúra közepett való elővarázslására irányul. A szegény ember udvarát díszítő rózsató, mint a gazdag ember parkja az emberi lélek legszebb hajlamait elégíti ki, s a legtisztább örömök forrása.

De még sokkal nyomatékosabban kell az egyoldalúan gazdasági fölfogás ellen tiltakoznunk egy más szempontból:

A földbirtok természeténél fogva valamely helyhez, országhoz lévén kötve, birtokosa s ez ország viszonyai, jogai s terhei, jó vagy balsorsa közt elszakíthatatlan kapcsolatot létesít, s ez által az állampolgári kötelék s a köteleességérző hazaszeretet legbiztosabb, legállandóbb alapját képezi. Már pedig valamely ország területe adott mennyiség, mely birtokosainak igyekezete által nem szaporítható. E területnek hány birtokos között s minő arányban való megosztása tehát az ország gazdasági és politikai erejére, társadalmi és állami szervezetére mérvadó befolyást gyakorol. Ennélfogva minden, mi a földbirtokos helyzetét általában s a kis és nagybirtok közötti viszonyt különösen érinti, mélyen belenyúl az ország társadalmi s politikai viszonyaiba.

Az agrárius kérdések e szociális és politikai oldala első sorban veendő azok megítélésénél figyelembe, s a jelen munka által felölelt kérdések taglalásánál e szociális s politikai szempont lesz ránk nézve első sorban irányadó.

III.

Kisbirtokosaink állítólagos elszegényedése, pusztulása két oknak tulajdoníttatik rendszerint: a birtok-elaprózásnak s eladó-sodásnak. E bajok közül az előbbit birtokminimum s megfelelő örökösödési jog, az utóbbit a földbirtok fölötti szabad rendelkezés s a hitel megszorítása által vélik agráriusaink orvosolhatni.

Statisztikai adataink hézagossága nem engedi birtokviszonyaink fejlődésének pontos konstatálását. Galgóczy mezőgazdasági statisztikájának összevetése Keleti adataival vezette Földest s az ő nyomán gróf Széchenyi Imrét azon meggyőződésre, hogy erősen haladunk a birtok-elaprózás felé.

Számításaik alapos kritikáját nyújtja szerző műve 67-70. lapjain.

Tévedtek Földesek, midőn 40 kat. holdban vették föl egy jobbágytelek átlagos térfogatát, miután az adóalapú fölvett 8.437,825 kat. hold termőföld 222,225 telekre oszlott föl s így egy telek átlagos területe nem egészen 38 hold.

Tévedtek, midőn nem vették figyelembe a Galgóczy által külön kimutatott nemesi és polgári kisbirtokot. Végül és légerő sebben tévedtek, midőn Keletinek a földbirtokok számára vonatkozó adataiból a földbirtokosok számára vontak le következtetést.

Hogy e számítás mennyire hibás, arra nézve szolgálhatunk egy példával. Sok oly községet ismerek Biharmegyében, melynek lakossága nagy mennyiségű földet vett már meg, kevésbbé jól gazdálkodó szomszédjaitól. Ilyen Geszt, melynek hatvanhét lakosa összesen 250 hold földet bír a szomszédos szalontai határban. Ezek legnagyobb része fertálytelkes gazda, ki itteni 8-9 hold földjét 3-4 hold szalontai földdel egészítette ki. Ezek birtoka mint két törpe birtok szerepel a Keleti-féle kimutatásban, holott e két parcella ugyanazon birtokos kezében egy tisztességes kiterjedésű parasztbirtokká egyesül. Ilyen Tárkány községe Belényes mellett, melynek szorgalmas magyar lakossága 3-4 határos oláh község földjének tetemes részét megvette. Tárkánynak 2169 lakosa van, s az ezen lakosság kezén levő tarkányi határ mindössze 1525 hold, ha tehát a kataszteri birtokívek alapján teszünk számítás, úgy a tarkányi határ, mint a szomszédos határok csupa törpebirtokost fognak föltüntetni, míg tényleg e sok apró birtok Tárkány jómódú lakosságának kezében egyesül. S hogy az ilyen esetek nem képeznek kivételt az országban, legjobban mutatja az, hogy Keleti 2.486,256 birtokával szemben a népszámlálás csak 1.631,000 földbirtokost tüntet föl.

Föltéve, de meg nem engedve, hogy kisbirtokosaink száma – miként gróf Széchenyi Imre állítja – 1.174,000-ról 1.615,000-re emelkedett s föltéve még azt is – mit pedig ő maga sem állít – hogy a kisbirtokosok kezén levő összes terület nem szaporodott, s hogy ennélfogva egy kisbirtok átlagos területe mintegy huszonnyolc százalékkal apadt, vajon nem ér-e ma $7\frac{3}{4}$ hold jóval többet, mint ért tíz hold a jobbágyság idejében? Hiszen akkor a jobbágy földje használatában a legnagyobb mértékben korlátozva volt, termésének huszonegy százalékát kilenced és dézsma fejében szol-

gáltatta be, fölöslegét csak potom áron értékesítette, s zöldség, gyümölcs, tej, tojás stb. mi ma ezerek és ezerek keres et forrás át képezi, említésre méltó jövedelmet nem szolgáltatott.

A kultúra haladása, jobb gazdálkodás meghonosulta, forgalmi és fogyasztási viszonyok fejlődése s a jobbágyi termék és munkatartozások eltörlése alapján átalakította a parasztság anyagi helyzetét s joggal mondhatjuk, hogy többet kereshetni ma öt hold földön, mint ezelőtt negyven évvel kétannin.

De bár általában véve nem haladunk is a túlságos birtok-elaprózás felé, ez átlagos eredmény korántsem zárja ki azt, hogy egyes helyeken erős birtok-elaprózással találkozunk. Valóban megfoghatatlan szerző azon állítása előttem, hogy nálunk, hol 30--40,000 holdas birtokok vannak, a birtokok eltörléséről beszélni egyszerűen nevetséges. Hisz maga szerző, ugyanezen munkában több helyt említi föl, hogy latifundium és törpebirtok sokszor karöltve jár.

És – bármily bizonytalanok is adataink – kétségtelen dolog, hogy igen sok oly birtokosunk van, ki magát s családját kizárólag birtokából fönn nem tarthatja. Sok tehát nálunk a törpebirtokos, s a kérdés csak az, káros-e megakadályozandó-e ez a mi viszonyaink között?

Minden önálló egységet képező gazdaságnak bizonyos kiterjedésre van szüksége, hogy kellőleg fölszerelhető és kezelhető legyen. Túlságos kicsiny birtok magához köti ugyan gazdáját, de neki elég foglalkozást és keresetet nem nyújt, igásjószág tartását s a kellő trágya előállítását rendkívül nehezé teszi. Ily birtokok elterjedése oly vidéken, hol mellékkeresetre a népnek alkalma nincs, okvetetlenül a mezőgazdaság hanyatlására, a nép elszegényedésére vezet.

Behatóan foglalkozik szerző a kérdés megoldásának technikai nehézségeivel. Előadja a munka s létminimum közti különbséget, s bizonyítja, hogy a határ mindkét alapelv elfogadása esetében minden egyes egyénnél különböző s általános törvényben meg nem vonható.

Hát én alig hiszem, hogy e nehézségek lényegesek legyenek kérdés elbírálásánál. Ha tényleg oly viszonyok állnak be valahol, melyek a földbirtok további elaprózását károsá, s ennek megakadályozását szükségessé teszik, a fönt említett nehézségek bizonyára nem tarthatják az államot vissza attól, hogy egy oly kor-

látót vonjon a birtok-elaprózás elé, mely igen sok egyes esetben alatta vagy fölötte lesz a kellő mértéknek, de a kívánt cél elérését nagyban és egészben biztosítani fogja. Ha tehát a birtok-elaprózás káros volna valahol bebizonyíttatik, mi sem áll utunkban, hogy e baj tovább terjedését megakadályozzuk.

«A létminimumnál végre is tekintetbe volna veendő a mellékereset» és «szükséges a parcellírozás gyárak és nagybirtokok környékén» úgymond szerző műve 43. és 29. lapjain s ezzel mondta ki a döntő szót e kérdésben.

Alig van vidéke ez országnak, hol a kisbirtokos munkát ne kaphatna a közeli nagybirtokon, s úgy napszámban, mint főleg szakmányos munkák, takarás, részes tengeriföldek és fuvarzások teljesítésénél népünk maga s igája számára jelentékeny keresetet talál. Az ország területének 56 százalékát tevő nagybirtok óriás munkásszükségletét mai népességünk csak vajmi gyarlón képes kielégíteni. Földműves népességünk szaporodása mezőgazdaságunk haladásának s fogyasztó közönségünk hiányában pangó iparunk fölvirágzásának létfeltétele. És nem lesz nehéz elhatározni, mi jobb, az-e, ha egy változatlan vagy apadó számú parasztarisztokrácia mellett falusi proletariátus támad e munkaszükséglet kielégítésére, vagy ha falusi lakosságunk legnagyobb része egyúttal földbirtokos is.

Vagy gátat vet a birtokminimum a népesség szaporodásának, vagy a mivel sem bíró proletariátus számát gyarapítja; azok elől pedig, kik egyszer ez osztályba jutottak, emberi számítás szerint örökre elveszi a reményt, hogy földbirtokosokká lehessenek.

911,000 zsellércsalád volt 48 előtt hazánkban; hány van ezek között, ki ma legalább 2-3 hold urának mondhatja magát, s ez csakis annak köszönhető, hogy bármily csekély megtakarított pénzével megfelelő darabocská földet vehetett. Népünknek nem erős oldala a takarékoság, de hatalmasan él benne a birtokszerzési vágy: a megfeszített munkának s takarékoságnak ez leg hatalmasabb rugója. Munkaviszonyaink között pár hónapi szorgalmas munka könnyen azon helyzetbe juttathat valakit, hogy kifizethesse egy csekély darabka föld árának legalább első részletét, s ez első lépés önkényt vonja a további munkát, a további takarékoságot maga után, míg csak az egész vételár lefizetve nincs.

De hozzuk be a birtokminimumot, tegyük a birtokszerzést lehetetlenné mindenkire nézve, ki aránylag tekintélyes pénzüsz-

szegről nem rendelkezik, vajon föltehetünk-e annyi előrelátást annyi önmegtadadást munkásosztályunkról, hogy ládában, vagy takarékpénztárban gyűjtse filléreit éveken és éveken át, míg azok egy egész birtoktest megvételére szükséges összegre föl nem nőttek? Ha megkezdí is ily távoli reményért a megtakarítást, beállnak a nehéz idők, a kísértés pillanatai, s évek keresménye egy pár meggondolatlan óra áldozatául eshetik.

Ha pedig másik oldaláról tekintjük a dolgot, nem jobb-e a bajba került kisbirtokosnak, ha terheitől földje egy részének eladása által menekszik, mintha adósságait feje fölé gyűlni hagyni kénytelen?

Piciny birtok elárúsítása teszi lehetővé a birtokszerzést a zsellérnek s birtoka részben való megtartását az eladósodott birtokosnak s a birtokminimum mindkét irányban káros hatást gyakorol.

A birtok-elaprózás káros túlságai megakadályozhatók, a fent említett hátrányok előidézése nélkül, oly örökösödési jogi rendszabályok által, melyek a teljes tulajdon és végrendelkezési szabadság korlátozása nélkül a földbirtok együtt tartására irányulnak. Ilyenek azon német állagörökösödési törvények, melyek szerint a Hufenbuchba bevezetett birtok osztatlanul megy át valamelyik örökösre, de e bevezetésnek kizárólag örökösödési jogi hatálya van, az a teljes tulajdont nem csorbítja, s bármikor visszavonható, s tulajdonképen csak a végrendeletet pótolja.

Mindenütt, hol a kisbirtokosnak mellékkeresete nincs s hol parcellamívelés (szőlő, zöldség stb.) nem folytatható, a birtokok káros szétforgácsolása ellen szükséges lesz ez intézkedés. Be fog-e e helyzet valaha nálunk is állani, az a jövő titka, de kétségtelen dolog, hogy ma épen ellenkezőleg áll a dolog. Mezőgazdaságunknak deficitje van munkáskéz dolgában, ennek megszüntetése, népességünk szaporítása a mai föladat, hogy pedig e népesség mentől nagyobb hányada maga is birtokos legyen, minden szempontból egyaránt kívánatos. Törvényhozásunknak a mai helyzet igényeivel s nem egy netaláni távol jövő szükségleteivel kell elsősorban számolnia, s politikánknak a birtok-elaprózás könnyítésére s nem nehezítésére irányulnia.

Kivételes esetekre orvoslást nyújt a végrendelkezési jog, mely a birtok zömének egy kézben tartását lehetővé teszi, szükséges volna azonban az életben adott értékek s tett költségek be-

számítását széles alapon biztosítani s általában módot nyújtani a dolog oly megoldására, mely a birtokot átvevő birtokost mentől kevesebb adóssággal terheli meg.

A Teleszky-féle örökösödési javaslatban hiában keresünk ily irányú intézkedést, volt azonban abban a minimumot megállapító intézkedések egész sorozata. Legfontosabb ezek között, hogy osztály alkalmából külsőleg négy kat. holdnál kisebb darabra nem osztható, s ha a hagyaték oly csekély, hogy kellő számú négy holdas darab abból ki nem telik, úgy az egész birtokot becsáron egyik örökös veszi át, s a többit öt év alatt pénzben elégti ki.

Az igazságügyminiszteri értekezlet törölte a javaslatnak a természetben való osztály megszorítására vonatkozó intézkedéseit, nézetem szerint igen helyesen.

Mi állana be, ha a hagyaték a javaslat értelmében egy örökös kezére menne át? Az, ki a birtokot átveszi, nyomasztó adóssággal megterhelve kapná meg azt, s ha az átvett birtokot már is terhelte adósság, úgy aligha fog ez óriás teherből kigázolhatni. A többi testvérek évek folytán, részletekben kapják meg örökségüket. Ez rendszerint nem lesz elég nagy összeg arra, hogy más pályát lehessen vele kezdem, annyi takarékosagra s előrelátásra pedig rendszerint nem számíthatunk népünknel, hogy ez apránként befolyó csekély összegeket tőkésítse. Csinál velök néhány jó napot magának, vagy a legjobb esetben is elkölti az első betegség vagy drágaság alkalmával. Azután pedig proletár lesz belőle, azzal a keserű öntudattal, hogy ő is gazdának született, de kitérta a törvény atyai örökségéből. Rohamosan elősegítené az eladósodást, növelné a falusi proleteriatust s támasztana oly elkeseredést az egyenlő osztályhoz szokott népünknel, minőt egy törvény sem, mely az alkotmányos éra alatt hozatott.

IV.

A gazdasági korszakot, melyben élünk, a hitel korszakának szokás nevezni. Óriás arányokban fejlődött az ki a gazdasági élet minden terén. Lendületet vett annak minden faja, a reálhitel csak úgy, mint az üzleti hitel, s a földbirtokot terhelő adósságot gyorsan növekedni látjuk Európa minden államában.

E jelenség nem maradt hatás nélkül a tudományra. Hatalmas áramlat lép föl a német tudományos irodalomban, mely a birtok

szabad forgalmát és megterhelhetőségét a földbirtok természetével ellenkezőnek állítva oda konkludál, hogy mai, a tőke természetének, igényeinek megfelelő jogi rendünk a földbirtok romlására vezet, azt a tőke szolgájjává teszi.

Mint sok más téren, úgy itt is Stein Lőrinc az, ki mások pozitív alapon fölállított tételeit általánosítva, azokat csillogó formába önti s beilleszti jogi s társadalombölcseleti elméletének rendszerébe.

Ennek kulcsát társadalomtana adja meg s ez ismét abban tetőzik, hogy a társadalom életét az azt alkotó– osztályok harca tölti be: ezek mindenike uralomra vágyik a többi fölött, s az, mely az idő szerint legerősebb, saját érdekeinek megfelelőleg, a többi elnyomásával rendezi be az illető állam jogi s politikai intézményeit, ha csak ebben a társadalmi osztályok fölött álló fejedelmi hatalom által meg nem gátoltatik.

Messze vezetne tárgyunktól, ha ez áldatlan elmélet taglalásába bocsátkoznánk, mely utoljára is avval egyértelmű, hogy szabad államformák csak osztály uralomra s a gyöngébb osztályok kizsákmányolására vezetnek, s hogy ez utóbbiak csak a fejedelem erős kezétől várhatnak igazságot és oltalmat.

De nem hisszük, hogy erősebb gyökeret verhessen az mi nálunk.

Szabad államformához hazafiság, kötelességérzet, s mire csak az angolnak van jó kifejezése: «public spirit» szükséges, oly fölfogás és oly érzület, melynél fogva mindenki a közérdek álláspontjára áll, midőn valamely politikai cselekményt teljesít, s a közélet terén nem anyagi érdekei által vezeteti magát. Hol egyének és osztályok saját érdekeik kielégítését a többi osztályok rovására kívánják az államtól, hol a politikai pártok ez osztályérdekek alapján csoportosulnak s küzdelmeik célját nem az államélet egy vagy más irányban való fejlesztése, de ez érdekek egyoldalú érvényre emelése képezi, ott állani fog Stein elmélete, de ott «rothad valami Dániában» s meghúzták a politikai szabadság fölött a hálharangot.

A magyar politikai pártokat politikai elvek, a követett politikai irány helyeslése vagy helytelenítése, a kormányon levő egyének iránti bizalom vagy bizalmatlanság, s nem társadalmi osztályérdekek választják el egymástól. Képviseelve látjuk valamennyiben társadalmunk minden osztályát. Már maga e tény kizárja

azt, hogy bármelyiknek kormányra jutása egy osztály uralmát s a többi elnyomását vonja maga után.

Igaz volt – s nem is olyan régen – egy idő, midőn egy osztály kezében volt minden politikai jog és hatalom. Ez osztály felszázados harcot vívott saját előjogai ellen, a többi osztályok érdekében. A jobbágyság fölszabadítását, a polgárosztályt megkötő magán– s közjogi békák leoldását, szóval a modern magyar társadalom megteremtését nem az osztályok fölött álló államfő, hanem ennek ellenére a magyar nemesség vitte keresztül.

Társadalmi elméletén sarkallik Stein agrárius elmélete is. Szerinte ma az ingó tőke, a kapitalizmus, uralkodik; ez alkotta meg jogunkat s ennél fogva e jog a tőke uralmát s a földbirtok szolgátságát alapítja meg.

Ha ez állításra konkrét alapot, pozitív érveket keresünk, úgy Rodbertusra kell visszamennünk.

Rodbertus szerint mai jogrendszerünk mellett

1. a földbirtok szükségképen eladósodik, és
2. az eladósodott földbirtokost a kamatláb ingadozása s a tőke fölmondhatósága szükségképen tönkre juttatja.

Ami ez utóbbi tételt illeti, úgy ez fölmondható kölcsönökről teljes mértékben áll, melyek bármikor tőkében visszakövetelhetők, vagy kamatlábuk kedvezőtlen viszonyok közt fölmondás útján fölemelhető. De maga a szabad forgalom megtalálta az utat e bajok orvoslására. A záloglevélben s ezzel kapcsolatos törlesztési hitelben oly eszközzel bírnak, mely a hitelező igényeit teljes mértékben kielégíti s megfelel a földbirtok természetének is, s a földbirtokos érdekeire nézve legalább is oly kedvező, mint Eodbertus Rentenbriefjei.

Visszatérve az első tételre, a földbirtok eladósodásának okával behatóan foglalkozik Rodbertus.

Elenyésző csekélység szerinte azon teher, mely elemi csapások, rossz gazdálkodás vagy beruházások következtében állott elő, a földbirtokon fekvő teher legnagyobb része birtokváltásokra vezethető vissza s örökrész– és vételár hátralékokból áll. Ezek az eladósodás azon nemei, melyek Rodbertus s követői szerint szabad forgalom mellett múlhatatlanul jelentkeznek s a földbirtokos osztály romlására vezetnek, s habár Stein és Schäffle föl említik is harmadikul a beruházási hitelt, egyetértenek mégis abban, hogy ez utóbbi csak alárendelt fontosságú.

És valóban merész állítás is volna azt mondani, hogy a beruházás céljából fölvevett fölmondhatatlan, törlesztéses kölcsönök intézménye veszélyes a földbirtokos osztályra nézve. Épen korunkban nélkülözhetetlen szüksége van mezőgazdaságunknak a tőkére s kinek elegendő saját tőkéje nincs, életkérdés, azt lehetőleg olcsón kölcsön megkapnia. Ha célszerűen használtatott föl e pénz, úgy a birtok fölemelt jövedelmében eo ipso előáll az alap, melyből az évi járulék kifizethető, ha pedig a beruházás kellő hasznot nem eredményezett s a járulékok fizetése súlyosan nehezedik a földbirtokosra, ezt csakis saját hibás számításának tulajdoníthatja s épen oly kevéssé támadhatja meg a jelzálog-hitel intézményét, mint ahogy a kereskedő nem fogja a váltóhitelt megtámadni azért, mert egyeseknek, kik a kölcsön vett pénzzel helytelenül vagy szerencsétlenül spekuláltak, tönkre jutására vezet.

Ami pedig a két első eladósodási okot illeti, az örököszhátralékok kizárólag a földbirtokos osztály körében némely helyt divó helytelen örökösödési szokás kifolyásai, mely a vagyonban való egyenlő örökösödést a birtok együttmaradásával akarja összekötni. A birtokot átvevő örökös helyzete persze veszélyes lesz igen sok esetben. Egy értéke háromnegyed vagy négyötöd részéig megterhelt birtok tulajdonosának vagyoni helyzete hajszálon függ; egy rossz termés, egy pillanatnyi válság elég menthetetlen tönkrejuttatására. De kit vádolhat a földbirtokos osztály a helyzet előidézéséért mást, mint önmagát?

Helyezze magát az örökhagyó vagy az egyenlő örökösödés vagy a birtok együtt maradásának álláspontjára. Az első esetben ossza föl birtokát természetben örökösei közt, a másodikban korlátolja többi örököseit legalább a köteles rész mértékére, hogy a birtokban maradó örökös helyzete elviselhető legyen, de ha e megoldások egyikét sem fogadja el, ha fonák intézkedései által tartthatatlan helyzetbe sodorja örökösét, akkor ne másokat tegyen saját botorságáért felelőssé, ne az intézményekben keresse a hibát.

A vételár-hátralékok veszélyességét több példával igazolja Bodbertus. Ezek mindenike abból indul ki, hogy vagy épen semmi, vagy nagyon csekély készpénz-fizetés történik s a vételár egészen vagy túlnyomó nagy részben mint adósság a birtokon marad.

Én sokkal tovább megyek Rodbertusnál s föltétlenül azon Meggyőződésben vagyok, hogy az ily birtokvételek – fedezetül szolgáló egyéb vagyon hiányában – a legkritikább esetekben fog jól

végződni, de hozzáteszem azt is, hogy az ily birtokvétel a spekulációk legmerészebb s legkevésbé szolid fajához tartozik. Vagyon nélkül nagy birtokra szert tenni, csak igen nagy szerencsével, igen nagy kockázatok közt lehet; ki ily merész üzletbe vágva, abban nyakát szegi, ismét ne másban, de saját magában keresse a hibát.

Foglaljuk össze a mondottakat.

A német agráriusok az eladósodás forrását főleg az örökrész-és vételár-hátralékokban találják. Amaz, a földbirtokos osztály helytelen örökösödési szokásának, emez ugyanezen osztály könnyelmű birtokvásárlásának kifolyása. A lehetőséget e hibák elkövetésére – igaz – a birtokszabadság adja meg, de ez alapon azt állítani, hogy mai jogrendünk dönti a földbirtokos osztályt veszélybe s hajtja a tőke szolgálatába, egy némely füleknek kelleme-sen hangzó, de valóban üres frázis csak, mely a modern intézmények s a tőkés-osztály elleni meddő elkeseredés szítására, a társadalmi osztályok egymással szembeállítja alkalmas ielszó lehet, de a földbirtokos osztály bajainak valódi forrását föl nem deríti, azok elhárítására segítséget nem ad.

És végül, ha áll is, hogy e két okból óriás teher háramlík a földbirtokos osztályra Németországon, úgy ez csakis speciális német viszonyokból ered, s csak ott és annyiban áll, ahol s amennyiben azon viszonyok léteznek. Az e speciális viszonyok alapján tett észlelet alapján azon általános tételt állítani föl, hogy a szabad földbirtok mindig, mindenütt eladósodik, egyike ismét azon hamis általánosításoknak, amelyekkel Steinnél s követőinél anynyiszor találkozunk.

Ami minket illet, örökösödési jogunk a természetbeli osztályt teszi szabállyá, s bár a főleg népünk-nél dívó örökösödési szokásokat, fájdalom, csak igen tökéletlenül ismerjük, amennyire e sorok írója informálhatta magát, oly eljárásra, mely a hagyaték tárgyát képező birtokot tetemes követelésekkel terhelve, adná át egy örökösnek, nem akadunk népünk-nél sehol. Bátran állítható tehát, hogy örökrész-hátralékok igen kis szerepet játszanak telekkönyveinkben. Vételár hátralékok gyakrabban fordulnak elő, de főleg azon vidékeken, hol népünk határozottan halad és gyarapodik. Ott, hol igazán nyomasztó az adósság, vételár-hátralékok csak a legritkább esetekben fordulnak elő. A német agrárius eszmék magyar apostolai teljesen elvesztik tehát a talajt lábuk alól, melyből azok Németországon kinőttek.

De látásuk, minő mentőeszközöket ajánlanak a német agráriusok a birtokszabadságban rejlő veszélyek ellen.

És itt már vegyünk búcsút a jó öreg Rodbertustól. Az ő – igen komoly, igen jelentékeny – terve a reálhitelek reformja tárgyában, mely megmarad a birtokszabadság alapján, s az egyént se tulajdonában, se hitelében nem korlátozza, a mai kor embereinek már nem elég merész. Most a nagyszabású reformerek, a nagyszabású politikusok korában élünk: ki gondolna a korlátolt elmével, kik foltozgatva javítják a létezőt, midőn nagy szellemeknek vagyunk bővében, kik megreformálják társadalmunkat: «in capite et membris».

Szegény társadalom!

A német agráriusok közt Steint és Schafftet illeti meg az első hely. Fényes nevek a tudományos irodalomban, mindjobbán nyilvánuló hatásuk a német közélet férfúira, komoly jelentőséggel ruhazza föl terveiket.

Mindkettőn meglátszik az általok fölületesen ismert *Homestead and Exemption* törvények hatása, a végrehajtás alóli mentességet követelik mindketten, kapcsolatban a hitelnek általános, kényszerűszövetkezet útján való szervezésével.

Schäffle az ország összes földbirtokosait egy korporációba, vagy helyesebben a korporációk egy hierarchiájába vonja össze. Jelzálog-hitelt csak ez ad, s erre kötelezve is van, de csak bizonyos célokra s az érték mérsékelt hányadáig.

E célok közé tartoznak a meliorációk, de a testület igazgatósága hatósági jóváhagyás mellett határoz azok célszerűségét illetőleg, s ellenőrzi a pénz hovafordítását.

Mérsékelt összegig bekeblezést enged a hitelszövetkezetek által adott üzleti hitel javára.

ínséges időben, valamint rendkívüli családi szükségletek fődözésére szintén ad hitelt a korporáció, de csak az érték 15-20 százalékaig, s az összes terhek maximumát az érték 50 százalékja képezi.

Földbirtok s inventarium más hitelező javára egyáltalán nem jön végrehajtás alá, a testülettel szemben fizetéseképtelen adóstól pedig becésáron megy át a testület tulajdonába, mely az így kezeihez jutott földbirtokot oly komplexumokban adja el, ahogy azt a földbirtok helyes elosztása megkívánja.

A testületi reálhitelek mellett minden községben szövetkezet alakul, s ez nyújt tagjainak személyes hitelt.

Stein a kisbirtok felét vagy harmadát meghagyja szabad birtokul, s reformterveit csak a többire terjeszti ki. Ezek zárt birtokká válnak s a Hufenordnungnak vettetnek alá. Az ily birtok csak rajta gazdálkodó paraszté lehet, oszthatatlan, örökrész s vételár-hátralékkal nem terhelhető, árverésen csak paraszt s csak készpénzen veheti meg.

Minden községben hitelszövetkezet alakul, s zárt birtokra végrehajtás csak ennek követeléseiert intézhető. Mint Stein mondja: szükséges «dass die Gemeinde wieder in ihr altgermanisches Recht eintrete . . . und dass es künftigt statt der Einzelschulden nur noch Gemeindeschulden gebe». Tisztelem, becsülöm a község ó-germán jogait, de a XIX. század hitelszervezetét talán mégis bajos lesz azokra fektetni.

Mindkét javaslat a hitelszövetkezetek általánosítását célozza, s monopóliumot ad azoknak a hitelszükséglet kielégítésére. Ki kölcsönre szorul, tartozik a hitelszövetkezetbe belépni, annak tartozásaiert egyetemes felelősséget vállalni, s hitelszükségletnek kielégítése akkor is az intézet vezetőinek jóindulatától függ.

Kik a hitelintézet vezetői? A község néhány tekintélyes gazdája, kellő számú hatósági közeggel párosulva. Minő szép tere nyílik a sógorság-komaságnak s a hatósági pressziónak. Vigyázzon, kinek kölcsönre van szüksége, hogy amazokkal jó cimboraságban, a hatóság előtt pedig «gut angeschrieben» legyen.

Szép eszme az is, hogy a meliorációk célszerűsége fölött a hatóság határoz, az állapítja meg, mit s hogyan változtasson a gazda birtokán.

De ez mind semmi azon gondolathoz képest, mely a hitelszövetkezetekben egyesít boldogot, boldogtalant s az egyetemleges felelősséget állapítja meg minden községben, minden hitelre szoruló egyénre.

Hatalmas fegyver az egyetemlegesség, kitűnő intézmény az ezen alapuló hitelszövetkezet, de csak akkor, ha szorgalmas, hitelképes egyének szabad egyesülése az, mely minden nem odaváló elemet távol tarthat magától. Ha azonban elszegényedett, indolens, könnyelmű népségből alakul hitelszövetkezet, úgy az egyetemlegesség segélyével kapott hitel sokkal alaposabban, sokkai "általánosabban tönkre fogja tenni, mint teszi az uzsora. Stein terve pedig azon néhány életrevaló embert is, ki esetleg egy ily községben található, belekényszeríti a szövetkezetbe – mert hi-

szen mástól nem kaphat hitelt – s beledönti az általános bukásba épen azon elemet is, mely addig helyt állott s a pusztulok helyét legalább részben betölthette.

Mit nyerne a földbirtokos e hitelszervezettel?

Hitele kvantitativ és kvalitativ meg lenne szorítva. Kinek más célra kell, vagy nagyobb mérvű hitel, ezt vagy épen nem, vagy csak a legexorbitánsabb (mert teljesen bizonytalan) uzsora útján fedezheti.

Belevonatik egy oly kényszerű egyetemlegességbe, mely öt fű-fa adósságaiért felelőssé teszi.

Ehhez járul, Schöfflénél a testületi szervezetnek oly apparátusa, mely a kezelést három fórum kezelési költségeivel drágítja meg, ehhez járul a hitel céljának hatósági megállapítása, fölhasználásának ellenőrzése, mi az egyénből minden iniciatívát, minden felelősségérzetet kiöl, s a magánéletet folytonos beavatkozásnak, tűrhetetlen szekatúráknak teszi ki.

Schöffle azzal dicsekszik, hogy javaslata nemcsak nem ellenkezik a szabadsággal, de sőt pozitív irányban fejleszti azt tovább, s így mai szabadelvű intézményeinkkel szemben nem hátramenevelt, de haladást képez. Mindenesetre érdekes látni, mit ért Hohenwarth volt kollégája pozitív szabadság s előrehaladás alatt, de ebből a haladásból, ebből a pozitív szabadságból bizonyára nem kér a szabadság egy valódi barátja sem.

Magyarországon mintegy 8-10 éve annak, hogy nagyobb érdeklődés kezd e kérdések iránt nyilvánulni, s hogy hangosabban, általánosabban halljuk földbirtokosaink eladósodását, elszenyvedését panasználni.

Az 1873-diki krach s ebből kifolyólag a hitelnek mód nélküli megdrágulása rossz gazdasági évek egész sorozatával esik össze, s az ország tetemes részében árvizek s más elemi csapások teszik a bajt még súlyosabbá. Az alkotmányos éra kezdetén általánossá vált vérmes gazdasági reményeket keserű csalódás követi, s ki csak kissé későn ábrándul ki, a közelmúlt illúziót drágán fizeti meg.

Kétségtelen tény, hogy földbirtokos osztályunk gazdasági helyzete a hetvenes évek derekán országszerte rosszabbra fordult. Kritikus idők következtek kis- és nagybirtokosra, aggasztóan nőtt az adósság, s burjánzott föl az uzsora.

Busásan fölhasználtott e helyzet a nagy adók, az átkos közönség s még átkosabb kormány elleni agitációra mindjárt

eleitől fogva, de agrárius jelleget csak jóval később öltött e mozgalom.

Mindnyájan emlékszünk az 1882-88-ban történtekekre.

Három tanulmánygyótól s nemes buzgalomtól áthatott fiatal főúr tanulmány-utat tesz Amerikában. Bal csillagzatuk Meyer Rudolfal hozza őket össze, e nagy olvasottsággal, s dialektikai ügyességgel rendelkező német pamfletistával, ki – tőkét faragva magának Bismarck üldözéséből – mint a konzervatív ügy mártírja élőködött az osztrák arisztokrácia reakcionárius árnyalatán s az ultramontán reakcionárius lapokba írt több szenvedélyességgel, mint igazságszeretettel. E kétes értékű tudós vezetése alatt ismerkednek meg a *Homestead and Exemption* törvényekkel, s azokkal a pusztuló magyar parasztság megmentésére sietnek.

A kiegyezési tárgyalások rég letűntek volt a napirendről: Bosznia kezdett kétélű fegyvernek bizonyulni, mellyel az vágta meg kezét, ki avval támadni akart: a korrupcióról szóló láрма s ezzel kapcsolatos botrányhajhászat egy-két szerencsétlen ember vérébe s azon utálatos sártengerbe fulladt bele, melybe annak hősei politikai ellenfeleiket akarták volna belemártani, szóval elkoptat minden hálás ellenzéki fegyver, s mint lázbahaló a szalmazsálhoz kaptak némelyek ez új agitacionális eszközhöz.

Innen a mohóság, mellyel az új eszméket fölkarolják.

Röpiratok s hírlapi cikkek követik egymást, sötétnél sötétebb színbe festve a mezőgazdaság helyzetét, reménytelennek állítva a földbirtokos osztály jövőjét, ha csak – a mai szabadelvű jogrenddel szakítva – azon férfiak vezérlete alá nem áll, kik a vészhozó szabadságtól hivatvák őt megmenteni. Széltire ócsárolják a 48-diki vívmányok egyik legfontosabbikát, a birtok és hitel-szabadságot, dicsóítik az úrbériséget, s a legenyhébb vád, mivel ellenfeleiket illetik az, hogy nem a nép javát, de a tőkepénzesek érdekeit tartják szem előtt.

Az úgynevezett reformtervek közül a *Homestead* törvények áltak ekkor előtérben. A gazdakör ülést tartott a kérdés megvitatására, s e vitában, melyben többen vettek részt közéletünk kiváló férfiai közül, alig egy-két hang emelkedett határozottan ez intézmény ellen. E sorok írójának az volt egyik első szereplése a nyilvánosság terén; alig fogja azon megdöbbenést valaha elfeledni, mit érzett, oly férfiakat látva ez eszme mellett állást foglalni, kik-

nek tehetségeiről igen nagy véleménye volt. tevékenységétől nagy és hasznos hazafiúi szolgálatokat várt a jövőben.

A helyzet azóta teljesen megváltozott: az egész agitáció magától elenyészett. Van 2-3 éve, hogy a *Homestead* szót kiejteni sem hallottuk, s kik oly lelkesedéssel karolták föl azt, magok siettek a feledés homályába temetni.

Pólya műve gondoskodik róla, hogy halottaiból föl ne támadjon.

Azokkal szemben, kiknek a javaslat reakcionárius szaga nem tetszett, mindig arra történt hivatkozás, hogy hiszen a szabad amerikai köztársaság talaján nőtt föl az intézmény, mi az amerikai aknák elég szabadelvű, az nekünk is eléggé az lehet. És természetes, hogy ez utalás az amerikai példára a legtöbb emberre igen nagy hatást gyakorolt.

Csakhogy ezzel az amerikai példával igen furcsán vagyunk:

A mi agráriusaink bevallott célja a kisbirtokos osztályt védni a tőkével szemben, melynek szabad forgalom mellett menthetetlenül áldozatul esik. E cél elérésére ajánlottak oly intézkedést, mely a kisbirtokos földjét s szükséges felszerelését minden esetben elvonja a végrehajtás alól.

Amerikában csakis családjával egy háztartásban élő egyének lehet homesteadje, s a nő beleegyezésével az ily homestead is elzalogosítható s végrehajtás alá vonható. Az amerikai homestead törvények célja e két pontból világosan kivehető:

A nőt, a családot védik azok a férj pazarlása, könnyelműsége, merész üzérkedése ellen – s ezt a házasfelek közt fönnálló vagyonszükségesség ott igen szükségessé is teszi – de nem a földműves osztályt a tőkével szemben. Az amerikai farmer bizonyára jót nevetne azon, hogy a törvénynek kell őt a tőke ellen védelmeznie.

Ha ez utóbbi célt akarjuk elérni, úgy ki kell terjeszteni a mentességet minden kisbirtokra, s föntartani azt a nő beleegyezése dacára is, de akkor aztán megszűnik a hasonlóság e törvény s az amerikai intézmény között, s az amerikai példára hivatkozni nincs többé jogunk.

Gróf Andrassy Géza úgynevezett *Homestead* javaslatának lényege az, hogy «a negyed telektől négy telekig terjedő mezőgazdasági birtok jelzőlegül való lekötése betiltassék, s az a végrehajtás alól megmentessék».

Mi volna ez intézkedés gyakorlati eredménye?

Gyakran hangoztatták annak indítványozói, hogy földművelőosztályunk legnagyobb része teljesen el van adósodva. Már pedig az új törvénynek visszaható eredménye nem lehetvén, a régi adósságokkal szemben a mentesség nem érvényesülhet s így azokon, kik ma el vannak adósodva, nem segít. Ennélfogva azokra, kik valóban veszélyes helyzetben lehetnek, a törvény hatálya ki sem terjedhet.

Azoknak – kiknek semmi szükségök reá – biztosítaná ugyan vagyonát egy esetleges végrehajtás veszélye ellen, de megfosztaná őket épen ez által az olcsó hitel minden jótéteményeitől.

Ez ellentetésre azt válaszolják agráriusaink, hogy hiszen nyitva marad a személyes hitel kisbirtokosaink előtt, forduljanak ehhez, ha reálhitelüket elvesztették. Nem tehetek róla, önkénytelenül eszembe jut az adoma Marie-Antoinette királynőről, ki midőn egy párisi zavargás okát kérdezve azon választ nyerte, hogy kenyere nincs a népnek s az éhség miatt van elkeseredve, fölkiáltott: «szegények, hát miért nem esznek kalácsot».

Ki a vidéki hitelviszonyokat csak némileg ismeri, ki tudja minő föltételek mellett jut népünk még jelzálog-kölcsönökhöz is, és hány százalékot fizet váltókölcsöneiért, holott e váltók fedezetéül ott van végső esetben a három aláíró fekvő birtoka is, szépen meg fogja köszönni a személyes hitel ama kalácsát. Különben is furcsán hangzik e tanács épen azok szájából, kik a váltóképesség megszorítását követelik, s azon – alapjában helyes, bár általok tévesen általánosított – elvet hangsúlyozzák, hogy a földbirtok természetének hosszú törlesztésre szóló, fölmondhatatlan kölcsönök felelnek meg.

Mit érünk el népünk hitelének eme megrontása által?

A szorosán vett beruházási hitel, fájdalom nagyon kis szerepet játszik ugyan még, főleg kisbirtokosainknál, de annál fontosabb missziót hivatvák a jószágvétel céljából fölvett kölcsönök betölteni.

Kivált alföldi népünknek erős szenvedélye ez. A paraszt ember, amint néhány forintot félretett, iparkodik egy-két köblös földet venni azon magának. A vételár nagy részét kölcsönből fedezi, s e terhet pár évi megfeszített munkája gyümölcseivel törleszti le. Végzetessé válhatik e birtokszerzési vágy olyanokra nézve sok esetben, kik – túlmelve a kellő határon – oly terhet vállalnak magokra, mely egy-két rossz esztendő bekövetkeztével elvi-

selhetetlenné válik, de az ily esetek kivételt képeznek s az ily birtokvételi adósságok nagyban és egészben népünk haladásának, vagyonosodásának hatalmas eszközei. Azon sok nagybirtokot, mely az utolsó húsz év alatt kisbirtokosok kezébe ment át, nem vehették volna meg a hitel segítsége nélkül, s általában az, hogy szegény ember földet vehessen, hitel nélkül nem képzelhető, s ha a hitelbe vásárlást bármi módon megnehezítjük, úgy eladó kisbirtokra nem marad más vevő, mint egy-egy terjeszkedő nagybirtokos, egy-egy meggazdagodott parasztgazda, s mindenkifölött a falu Rotschildja.

De ha szükséges népünknek a hitel helyzetének ja vitására, életkérdés az reá nézve, ha bajba jutott. Számos jó tulajdona van a magyar népnek, de az előrelátó gondosság nem tartozik ezek közé. Képes bámulatos munkaerőt kifejteni, s óriás nélkülözést elviselni, de szoros szükségletét meghaladó keresményét félre nem teszi, s ha szükségletét fedezve véli, munkába nem áll.

Épen ezért minden baleset, drágaság vagy más oly körülmény, mely számításai körén kívül esett, könnyen idéz oly deficitet elő, melyet csak adóssággal lehet fedeznie. Könnyű dolog a fogyasztási hitelt kárhozatni, helyes dolog az ellen föllépni s oda törekedni, hogy mentől ritkább esetben legyen szükség reá, de ha egyszer ez az elodázhatatlan szükség beállott, úgy annak bárhogy, bárhonnan is be kell szereztetnie. Akkor már pénzre s nem erkölcsi leckékre van szükség, s a kérdés nem az többé, vegyünk-e föl pénzt vagy sem, hanem az, minő föltételek mellett kaphatjuk meg a pénzt, melyre múlhatatlanul szükség van. Ha tisztességes kamatra kaptuk, úgy minden jóra való ember visszafizetheti azt a következő termésből, vagy drágább munkaidő alatti keresményéből, ha azonban bezárul a tisztességes kölcsön útja előttünk, s az uzsorára szorulunk, úgy teljes tönkrejutásunk a legtöbb esetben csak idő kérdése.

Már pedig a végrehajtás alól való mentesség nemcsak a tisztességes kölcsön útját zárja el, de az uzsorát is sokkal súlyosabbá teszi. Épen e mentesség tetemesen növeli a kölcsönadó rizikóját, azt a rizikót pedig a kölcsön vevőnek kell megfizetnie, ha tehát az ilyen mentesített otthonnal bíró boldog ember egyszer kölcsönre szorul, úgy menthetetlenül az uzsorások kezei közé kerül, s rövid idő alatt mindent elveszít, mi a mentesített otthonhoz nem tartozik.

Az igaz, megmarad földjének s a nélkülözhetetlen fölszerelésnek birtokában. Eltengetheti ebből életét, de csakis tengetheti, mert hiszen Damokles kardjaként függenek a kifizetetlen adósságok feje fölött, s ha többje terem egy zsák búzával, többje nő fel egy borjúval, mint a törvény által mentesített, hitelezője teszi reá kezét.

Hogyan kívánjunk szorgalmat, kitartást, takarékoságot ez embertől? Hiszen ha ereje megfeszítésével javítja földjét, fokozza termését, ha takarékosan meggyűjti munkája gyümölcseit, más veszi el e szorgalom és takarékoság jutalmát, másnak zsebébe jut az el nem pazarolt fölösleg. Azt, miye megvan, senki el nem veheti tőle, ennél többet pedig nem szerezhet magának, miért dolgozzék, miért takarékoskodjék tehát? A legerősebb akarat, a legszilárdabb jellem eltompulna ily viszonyok között, ezek gyümölcse csak tunya, indolens fatalizmus lehet.

Hogy aztán egy ilyen birtokos megfelel-e azon eszménynek, mely e javaslat indítványozói előtt lebegett, s hogy oly paraszt - osztályt fog-e a javaslat föntartani, mely kötelességeit maga s a társadalom iránt híven betöltheti, mely erőt merítve a földből, melyet bír és mivel, erő forrása nemzetére nézve is, azt ítélje meg minden elfogulatlan olvasó.

Vessünk e törvény hatására még egy pillantást.

A már is eladósodott birtokra teljesen hatálytalan maradna az; azoknak pedig, kiknek birtoka tehermentes, megrontaná hitelét, s ez által nemcsak a vagyonosodást, az előrehaladást nehezítené meg reájok nézve, de ha bármi okból kölcsönre szorultak, az uzsora karjaiba hajtaná. Ki egyszer idáig jutott, elvesztené rövid idő alatt mindenét, mit a törvény nem mentesít, s kifizetetlen adósságokkal maradna terhelve. Mindinkább szaporodnék tehát az oly birtokosok száma, kik vegetálhatnak ugyan birtokukon, de sorsukon javítani nem tudnak, előre nem haladhatnak, s kikből ez állapot szorgalmat s takarékoságot egyaránt kiöl.

Hosszasabban foglalkoztunk e szerencsétlen eszmével, mint talán szükséges lett volna. Mélyen alszik most e kérdés, s reménylhető, hogy nem is fog újból fölébredni. De annak egész ferdeségét, egész veszélyességét kimutatni, még sem fölösleges. Bár tenné e példa bizalmatlanabbakká az embereket saját kedvenc eszméik s mások honboldogító tervei iránt!

Vegyünk búcsút ez elméletektől s térjünk vissza a tényekhez.

A földbirtok megterhelhetéséről szóló adatok évről-évre emelkedő' számokat tüntetnek föl általában egész Európában s hazánkban is. Ez emelkedő számokat szokás földbirtokunk eladósodásának, népünk elszegényedésének bizonyítékai gyanánt fölhozni. Úgyde a jelzálogi terhekre vonatkozó adatok nem nyújtják hű képét a földbirtokos osztály helyzetének.

Először nem azért, mert a terhet túlságosnak tüntetik föl.

Több telekkönyvi testre bekeblezett adósság többszörösen számíttatik, s hogy ez mily messzire elvisz a valóságtól, mutatja ama Pólya által fölemlített példa egy tizenháromszor számított hét milliós tételről.

Törlesztési kölcsönök csak teljes kifizettetésök után töröltetnek. Mindaddig, míg csak egy részlet nincs kifizetve, eredeti egész tőke-értékekkel szerepelnek a kimutatásokban.

E kimutatások a tartozások tőkéjét, s nem az ennél sokkal lényegesebb évi járulékot veszik figyelembe. Innen van, hogy konverziókat, melyek a tőke fölemelése mellett az évi járulékot csökkentik, a birtokos osztály helyzetének súlyosbítása gyanánt tüntetik föl, holott tényleg annak könnyebbitését képezik.

Végül – s különös fontossággal bír ez minálunk – a kisbirtokos korántsem bír még a telekkönyv fontosságának tudatával, birtoka telekkönyvi állapotára kellő gondot nem fordít, az evvel járó költséget sajnálja. Telekkönyveink *C* lapjai telvék rég kifizetett oly tételekkel, melyek törlése tisztán gondatlanságból mulasztott el.

Nem lehetnek ez adatok irányadók másodszer azért, mert figyelmen kívül hagyják a kölcsön hováfordítását, nem tüntetik föl a földbirtok jövedelmének és értékének azon emelkedését, mely részint épen a fölvett beruházási kölcsönök, részint más befolyások következtében idő multával beállott.

Illusztrálja ezt Franciaország példája.

Az összes francia jelzálog-teher 1840-ben 9408, 1876-ban 14,369 millió frank volt, míg a földbirtok értéke 1851-ben 61,189 1879-ben 91,584 millió frankra rúgott.

Míg tehát a jelzálogi teher 36 év alatt 52 százalékkal szaporodott, addig a föld értéke 28 év alatt 49 százalékkal növekedett. S így ez utóbbi sokkal gyorsabban nőtt, mint az adósság, s a föld értékében beállott 30,395 milliónyi emelkedés a jelzálog-teher többletét több, mint hatszorosan múlja felül.

Ami már most a mi viszonyainkat illeti, a jelzálog-hitel intézménye csak az 50-es években kezdetét vehetett kifejlődni, s az – és kivált a törlesztéses kölcsönök rendszere – csak még későbbi időkben öltött nagyobb arányokat. Csak most közeledünk tehát azon időhöz, midőn az eleinte fölvett törlesztéses kölcsönök utolsó részletei is kifizettetvén, azok egész összegökben törlesztés alá kerülnek.

Az évről-évre fölvett újabb kölcsönök szaporítják a kimutatott megterhelt et és összegét, míg az évenként rendszeres törlesztésre fordított jelentékeny összegeknek mindaddig nem lesz nyoma telekkönyveinkben, míg azon időszakot nem érzük el, midőn évről-évre nagyobb mennyiségű régi kölcsönök utolsó részlete fogván befizettetni, azok egész tőkéje törlesztés alá kerül.

Mi sem természetesebb tehát, minthogy az erre vonatkozó kimutatások évről-évre nagyobb megterhelt et est mutatnak föl.

Az évi megterheltetés többlete hivatalos adataink szerint:

1875-ben	88	1880-ban	41
1876-ban	73	1881-ben	54
1877-ben	71	1882-ben	167
1878-ban	51	1883-ba ti	17
1879-ben	61	1884-ben	96 millió forint.

Feltűnő ugrás mutatkozik 82 és 84-ben. Ami az előbbent illeti, levonandó abból ama Pólya által említett tizenháromszor számított hét milliós tétel 12-szerese, vagyis 84 millió, mi által a tehertöbblet 83 millió forintra száll alá, ez összegnél pedig tekintetbe veendő, hogy a már említett konverziók legnagyobb része épen ez évben hajtattott végre, s azok – mint láttuk – a kamat-teher leszállítása mellett a névleges tőkét jelentékenyen emelték.

Az 1884-ik évi adatok pedig épen most állítottak össze s azokat behatódó kritika alá fogni nem volt még alkalom. De szembeötlők első tekintetre, hogy a hagyatéki átszolgáltatások következtében fölmerülő megterheltetés, mely évenként 4-5 millióra szokott rúgni, ezúttal 35 millió forint s ebből magára a szatmári törvényszék területére 29 millió forint esik. Ugyanezen törvényszéknél szerződés által 40 millió forint új teher áll elő, s az összes új teher 72.769,488 forintnyi óriás összegre rúg. Itt okvetetlenül valamely kivételes körülménynek kell főnforognia, s ez óriás tételek csakis sokszoros ismétlésben vagy valamely más zavaró körülményben nyerhetik magyarázatukat.

De hagyjuk e tételt, kellő információ hiányában, érintet le-

nül ne vegyük a konverziókat se tekintetbe, s csak az 1882-ben előfordult s konstatált 84 forintos tévedést igazítsuk ki, akkor is axon eredményre jutunk, hogy a fönti tíz éves időszak első felében 346, a másodikban 291 millió forint volt az összes tehernövekedés. Hogy pedig e kedvezőbb eredmény nem a hitel megszorításának tulajdonítható, kitűnik abból, ha a keletkezett új terheket s a foganatosított törléseket külön vesszük figyelembe.

Betábláztatott 1875-79-ig összesen 720,

« 1880-84-ig « 941 millió

vagyis az évi átlag amott 144, itt 188 millió.

Töröltetett 1875-79-ig 373,

« 1880-84-ig 650 millió, évi átlag 74 és 130 millió.

Míg tehát az új terhek évi átlaga 44 millióval nagyobb a második, mint az első időszakban, addig a törölt régibb terhek évi összege 56 millióval növekedett, és így nem fogyott a földbirtokos osztály hitelképessége, sőt ellenkezően, nagyobb mérvben veszi az most hitelét igénybe, de egyúttal még gyorsabban növekvő arányban fizeti vissza régi tartozásait.

Legsötétebb lapja mezőgazdasági statisztikánknak az, mely az ingatlanokra vezetett végrehajtásokkal foglalkozik. Ezek száma s értéke rohamosan emelkedett 1875 óta, s míg 1875-ben 9606 ily birtokváltozás volt 10.7 millió ft értékben, 1881-ben a végrehajtások száma 19,204 s az illető birtokok értéke 19.2 millió forint volt. Azóta fokozatosan javul a helyzet. A végrehajtások száma

1882-ben 18,443,

1883-ban 17,071,

1884-ben 15,606 volt:

azok értéke pedig mindhárom évben mintegy 13 millió forintot képviselt, s míg vételár elégtelensége címén 1878-ban és 1879-ben mintegy nyolc-nyolc millió forint töröltetett, ez összeg azóta évről évre apad s 1884-ben 2.3 millió forintra rúgott.

Ha nem tekintjük is tehát a telekkönyvi adatokban rejlő hibákat, s ha összehasonlítás kedvéért elfogadjuk is azokat bázisul, a kép, melyet azokból alkothatunk magunknak, komoly ugyan, de korántsem vigasztalan: a haladás tünetei nyilvánulnak e számcsoportok mindenikében.

De, míg egyfelől túlsötét képét adják is ez adatok helyzetünknek, másfelől annak legsötétebb pontjai iránt nem adnak fölvilágosítást.

A betáblázott terhek csak egy részét képezik a földbirtokosok s kivált a kisbirtokos adósságainak, s épen azon adósságok a legveszélyesebbek, melyek a telekkönyveket legföljebb a végrehajtás pillanatában keresik föl.

Nem szabad tehát a telekkönyvi adatoknál megállapodnunk, hanem tekintetbe kell vennünk a be nem táblázott adósságot is.

Statisztikai adatok itt már alig állnak rendelkezésünkre, a jólét változásainak csak némely többé-kevésbé direkt jelenségeire hivatkozhatunk, s át kell csapnunk az egyéni észleletek, az egyéni benyomások többé-kevésbé ingatag mezejére.

Úgy ama jelenségek, mint a kisbirtokosok viszonyait alaposan ismerő egyének nyilatkozatai népünk anyagi helyzetét az ország egyes vidékein rendkívül különbözőnek tüntetik föl.

Az országnak tetemes részében, főleg az alföldön s a nyugati megyékben népünk jóléte a 60-as évek végén hatalmasan emelkedett. Az ez időszakot követő rossz, mondhatni csapásos évek alatt határozottan visszaesés volt konstatálható; a fundus instruktus, a lábas jószág láthatólag fogyott, az eladósodás jelei mutatkoztak, a hitelviszonyok határozottan megromlottak. Kedvező viszonyok beálltával azonban elég volt egy-két év e súlyos idők következményeinek kiheverésére, s ma nemcsak a visszaesésnek nincs nyoma többé, de újabb, gyors haladásnak látszanak jelenségei. A kisbirtokosok ló- és marha-állománya gyorsan szaporodik, az általok vett vagy bérbevett területek, főleg a legelők értéke gyorsan emelkedik, az elszegényedés következtében, vagy más okból eladás alá kerülő föld emelkedő árakon megy át, rendszerint más parasztember birtokába, s jelentékeny területet képviselő nagybirtok lett az utolsó két évtizedben kisbirtokká átalakítva.

Illusztrálja ezt a herceg Eszterházy-féle derecskői uradalom példája. Ez 56,000 holdat tevő uradalmat 68-ban egy konzorcium vette meg, s annak ma mintegy egyharmada 1-2-3,000 holdas darabokban egyes nagybirtokosoké, kétharmada pedig kisbirtokosok tulajdonába ment át, kik 1883-ban is 6000 holdnál többet vettek meg csak e területekből.

Ha azonban az ország más vidékeit, kivált az éjszakkéleti részeket vesszük szemügyre, valóban aggasztó jeleit láthatjuk ott

a szegénységnek és eladósodásnak. Rombadóléssel fenyegető, nyomorult lakházak, elsatnyult s kiéhezett lábas jószág, rosszul mivelte földek szomorítják ott a szemlélőt. A népnek jelentékeny része a falu uzsorásától nyert előlegekből tengődik, egyik természettől a másikig, s ez immár krónikussá vált bajnak lassú, de folytonos terjedése észlelhető.

Ha e helyzet okait akarjuk tudni, az adósságok forrására kell visszamennünk.

Örökrész-hátralékokra népünknel legföljebb egyes kivételes esetekben találunk.

Vételárhátralékok fordulnak elő nagyobb mértékben, de kikizárólag oly vidékeken, hol — egyes szomorú kivételeket nem tekintve — népünk vagyonosodását hirdeti minden jelenség.

Melioracionális kölcsönök fehér hollók még minálunk, s az a csekély összeg, melyet ezek képviselnek, népünk legjavát fogja terhelni, azt mely gyarapodik, s nem azt, mely veszélyben van.

Marad tehát, mint a helyenként valóban aggasztó mérvben észlelhető agrárius bajok mondhatni egyetlen forrása, a fogyasztási hitel. Hol ez nagy mérveket ölt, múlthatatlanul megdrágul a hitel, föllép az uzsora.

Okai pedig ez állapotnak csakis értelmetlen rossz gazdálkodásban, dologtalanságban, gondatlanságban és iszákosságban kereshetők.

Józan, takarékos, szorgalmas embernek sehol sem oly könnyű megélni, mint nálunk, hol a termelés általában véve könnyű és olcsó, a nép igényei csekélyek, hol annyi mindent mire szüksége van, önmaga állíthat elő, s hol, aki dolgozni akar, munkát mindig talál. Mutatja ezt a székely, ki talpalatnyi rossz földjén tisztességesen megél, mutatja a német, ki bárhol települjön meg az országban, a Bánságban vagy a Szepességben, Vasban, vagy az erdélyi szász földön, mindenütt föntartja magát.

Ne tápláljunk illúziókat, se magunkban, se másokban, ne vádoljunk bajainkért se adót, se jogrendet, se semmi egyebet, de legyen bátorságunk nyíltan bevallani, hogy ott ahol a nép eladósodott, ezt csak saját tudatlanságának, indolenciájának, iszákosságának róhat ja föl.

Mindazon javaslatok, melyek a szabad tulajdon, megterhelés és forgalom korlátozása útján óhajtják e bajt orvosolni, az eladósodott embert könnyelműsége következményeitől legalább

részben megóvják, s ez által a nép indolenciáját, tétlenségét fokozva, épen az elszegényedés forrását táplálják. S míg egyfelől permanenssé teszik az eladósodott ember nyomorúságos helyzetét, másfelől útját állják azon életrevalóbb, tevékenyebb elem terjeszkedésének, mely amannak helyét elfoglalni van hivatva. Ez elem létezik kisebb-nagyobb mértékben mindenütt. A kisbirtokoknak itt-amott észlelhető összevásárlásával legalább is lépést tart a nagybirtok parcellázott eladása, s a mai jogállapot mellett fölmerülő birtokforgalom eredménye nagyban és egészben az, hogy a kisbirtok jobb parasztagazda kezére kerül.

Ezt látjuk csaknem kivétel nélkül előfordulni azon vidékeken, hol általában megvan a népben a kellő értelem és szorgalom. Az egész alföldön kivételes esetnek nevezhető, hogy parasztember földjét ne másik parasztember vegye meg s a kisbirtokos osztály nemcsak megtartja eddigi pozícióját, de a nagybirtok rovására terjeszkedik is.

Szembeötlük a jobb elem térfoglalása továbbá oly vidékeken, hol a műveltség és józan igyekezet különböző fokán álló népfajok keverten laknak egymás mellett, s hol a szorgalmasabb, erőlyesebb faj mind nagyobb területet hódít el a másiktól.

És végül ott is, hol tevékenyebb elemre nagyobb mennyiségben nem számíthatunk, csak van néhány jóra való gazda minden községben, s ezek számának a kultúra terjedésével emelkednie kell, s ezen elem gyors térfoglalására megvan az alkalom.

Már pedig ez átalakulás úgy nemzetgazdasági, mint politikai szempontból egyaránt kívánatos. Ki virágzó földművelést s életképes parasztsztyált akar, mely nemzetre s államra nézve anyagi s erkölcsi erők forrása legyen annak a tunya kezekben levő birtok átmenetelét jobb gazda birtokába minden megengedhető eszközzel elő kell mozdítania.

A jogrendünk ellen intézett támadások elhallgatásával körülbelül összeesik egy másik mozgalom nagyobb mérvű elterjedése, mely tetőpontját – reményem – ma sem érte még el. Közvéleményünk mind nagyobb érdeklődést tanúsít a kisbirtokosok hitelügye, s főleg a hitelszövetkezetek iránt, s vannak sokan, kik minden baj orvosságát ezekben keresik.

Távol áll tőlem e mozgalom kárhoztatása, vagy kicsinylése. A hitel drágasága igen sok baj forrását s a haladás igen nagy akadályát képezi. Lényeges szolgálatot tesz mindenki, ki azt olcsóbbá

teszi, s kétszeres jótévéje népünknek, ki őt a hitelszövetkezetek terjesztése által rendre, pontos számításra, s szakadatlan tőkegyűjtésre szoktatja. Ez intézetek az egyéniségre, a jellemre gyakorolnak befolyást, s ezáltal a jólétnek, a haladásnak éltető gyökerét táplálják.

De azok, kik bajaink panaceáját ebben látják, egy dolgot elfelejtnek.

A tagok egyéni és dologi hitelképessége képezi minden hitelszövetkezetnek alapföltételét. Szorgalmas, takarékos és némi vagyonnal bíró egyének szövetsége az, kik a kölcsönvett pénzt el nem pazarolják, s kikben a visszafizetésre szükséges összeg megkeresésére megvan az akarat és képesség. Csak úgy lesz életképes, csak úgy lehet jólét forrása, ha kebléből minden silányabb elemet kíméletlenül kizár.

Már pedig ott, hol leginkább észlelhető az elszegényedés, hol legjobban pusztít az uzsora, épen ez a hitelképesség hiányzik, hiányzik dologi, de még sokkal inkább személyi tekintetben.

Ilyen elemekből is lehet hitelszövetkezetet alkotni s legalább kezdetben ilyeneknek is lehet olcsóbb pénzt szerezni. Az egyetemlegesség oly hatalmas eszköz, mely a hitelt még itt is megteremtheti. De ez a hitel, ez a szövetkezet nem mentő eszköz tagjaira nézve, de a kegyelemdőfést adja meg nekik. Ha csak egy jelentékeny részök elkölti a kölcsönvett pénzt, s visszafizetéséről nem gondoskodik, beáll a katasztrófa a szövetkezet összes tagjaira nézve, elpusztítva nemcsak azokat, kiket úgyis tönkre tett volna az uzsora, de azon jobb elemet is, mely egy jobb jövő csíráit hordta magában.

Üdvös dolog tehát a hitelszövetkezetek alapítása, de csakis hol annak előföltételei megvannak, és ha haszon helyett pótolhatatlan kárt nem akarunk okozni, nem szabad őket általánosítanunk, s épen ott nem szabad velők föllépnünk, hol az agrárius bajok legsúlyosabbak; hol legnagyobb szükség volna a segítségre. ott tagadja meg szolgálatát.

Ha valóban segíteni akarunk a bajon, úgy gyökerében, okában kell azt megtámadnunk. Helyesek, szükségesek ugyan az azt jelenségeiben korlátozó oly intézkedések, mint például a kamatláb s korcsmahitel megszorítása, az uzoratorvény, s – minek meg kell még történnie – a szesz árának tetemes fölemelésére vezető adópolitika, de gyökeres tartós javulást csak a baj forrását

képező egyéni tulajdonságok megváltozásától, a műveltség, józan-ság, takarékoság és szorgalom terjedésétől várhatunk.

Ezt kell előmozdítania államnak és társadalomnak. El kell hárítanunk minden korlátot az egyéni tevékenység teljes, szabad kifejtése, az erélyesebb elem hódítása elől, föl kell használnunk minden rugót, mely szorgalom s takarékoság kifejtésére ösztönöz, fejlesztenünk kell az egyéni felelősség érzetét.

A szabad intézményeknek nevelő hatása van, s ez párosulva a népnevelés fejlesztésével, s oly gazdasági politikával, mely a jobb gazdálkodást megkönnyíti s buzdítólag hat ez irányban, meg fogja teremni gyümölcseit.

De mindenekelőtt szükséges, hogy társadalmunk minden rétegét, népünk minden tagját azon meggyőződés hassa át, hogy kiki saját szerencséjének kovácsa, s hogy jóléte alapját saját tetteirejében, saját mértékletességében kell keresnie.

Nincs oly súlyos helyzet, nincs oly fonák politika, mely egy szorgalmas és takarékos népet föltartóztathatna haladásában, s viszont nincs államférfíúi bölcsesség, mely jólétet teremtsen, hol e két tényező hiányzik. És rossz szolgálatot tesz a közügynek, ki politikát, intézményeket, tökélet, zsidót vagy bárki mást téve minden bajért felelőssé, azon meggyőződést oltja a népbe, hogy hiában fáradna, hiában takarékoskodnék, a mai állapotok mellett úgyis vesznie kell.

V.

Műve utolsó fejezetében búcsút vesz szerző a kisbirtoktól, s a hitbizományokat veszi bonckés alá. Tőle megszokott alapos-sággal adja elő ez intézmény történelmi fejlődését, s ismerteti az azt szabályozó törvényeket, de célját, rendeltetését úgy fogja föl, úgy határozza meg, miszerint valóban azon meggyőződés kimondására kényszerít, hogy a kérdés tulajdonképeni lényegével nincs tisztában.

«Bevallott és határozott célja – úgymond – a hitbizomány-nak a család nevének és díszének föntartása; ennek alárendel minden egyéb érdekét.»

Hát igaz, ez érdek vezethette háromszáz évvel ezelőtt az intézmény megalapítóit, ezzel indokolják azt a régi kommentátorok, s ez lebeghet ma is a hitbizományt alapítók többsége előtt; de ha az állam és társadalom szempontjából nincs más eredménye

a hitbizományoknak, mint a családi fény föntartása, úgy valóban kár volt oly nagy apparátussal szállni síkra ellenök.

A családi fény, a családi név iránti kegyelet igen szép, igen tiszteletreméltó egyéni tulajdonság, s lehet nagy és hasznos tettek rugója, de az általános jog hatályon kívül helyezését, privilégiumok fölállítását nem indokolhatja. Intézményeinknek alapja csak a közérdek lehet, s egy kizárólag egyes családok hiúságát kielégítő intézmény fölött egyszerűen napirendre térhetünk.

A családi név, a családi fény föntartása nem indokolhatja a hitbizományok föntartását, de indokolja nézetem szerint az, hogy a nagy és középbirtokot az elaprózás ellen megvédi, s az ország régi földbirtokos arisztokráciáját megtartja.

Ez intézmény lényege nem az egyén, hanem a nemzet szempontjából ebben fekszik, s a kérdés a körül fordul meg: nagy- és középbirtokos osztályunk föntartását, nem az illető családok érdeke, de a közérdek megkívánja-e?

Birtokeloszlásunk minden baját a latifundiumok túlságos elterjedésében látja szerző s ellensége minden intézkedésnek, mely gátot vethet a birtokok oszthatósága elé.

Hogy egyes családok kezében aránytalanul nagy birtoktektek vannak egyesítve, hogy többen rendelkeznek oly óriás vagyontömeg fölött, mely úgy társadalmi, mint politikai szempontból hasznosabb volna több egyén kezében, azt – úgy hiszem – senki nem fogja tagadni; de egyes – bármily túlságos – latifundiumok létezése egyáltalán nem bizonyítja sem azt, hogy kellő számú közép- és nagybirtokos van az országban, sem azt, hogy azok vagyoni állása megfelelő.

Tekintsünk szét az országban: a dúsgazdag nagybirtokosok mellől mind jobban ritkulni látjuk a jómódú vidéki úri családok hajdan oly tömött sorait.

A nemesség nem egyedüli tényezője ma már közéletünknek. A társadalom többi osztályai fölvétettek az alkotmány sáncai közé; elfoglalták helyöket minden téren, s a modern magyar állam épülete e szélesebb alapra emeltetett. De azon nemesség, melynek helyes politikai érzéke, szívós erélye s hazafiúi áldozatkészsége tartá meg e nemzetet annyi veszély között, melynek bölcs nagylelkűsége küzdötte ki a jogegyenlőséget, mely elsöpörte saját előjogait, e nemesség volna ma is arra hivatva, hogy a közéletünkbe bevont új elemeknek természetes vezéreit szolgáltassa.

E nemességet – ha vagyoni állása biztosítva leend – családi hagyományai, a közügyekben való jártassága és politikai érzéke, valamint vagyoni állásának függetlensége s azon körülmény, hogy rendelkezik a közügyeknek szentelhető szabad idővel, a politikai szereplésre kiválóan alkalmassá teszi, s a nép között maig is megőrzött befolyása segélyével a közügynek kiszámíthatatlan hasznára lehet.

Azon szívósság, mellyel nemzetünk annyi viszontagság között föntartotta magát, nagy részben a megyei autonómiának köszönhető s erős, életképes önkormányzat nélkül nem képzelünk erőteljes nemzeti fejlődést ma sem. Valódi önkormányzatnak pedig oly birtokos osztály képezi alapföltételét, mely bír elég anyagi s szellemi erővel és elég kötelességérzettel az avval járó terhek viselésére. Ha megyei életünk súlyedése felől mindenütt fölhangzik a panasz, ha a valódi önkormányzati tevékenységet rendes hivatalnokok működése szorítja ki, ha a megyei hivataloknak mind kisebbedő része lesz vagyonos birtokossal betölthető, s az egyes bizottságok megalakítása mind nagyobb nehézségekbe ütközik, e szomorú változás elsősorban a birtokos osztály anyagi helyzetének megváltozásában leli magyarázatát.

Nincs miért részletesebben foglalkoznunk e változás okaival. Hiába való dolog a múltban elkövetett hibákkal foglalkozni, hiába való szemrehányást tenni bárkinek is; ami megtörtént, azt meg nem történtté tenni nem lehet.

Az 1848-iki események s az őket követő gyászos időszak pusztításai, az úrbírség megszűntekor szenvedett érzékeny károsodás épen úgy befolyt a középnemesség anyagi megrontására, mint magának ez osztálynak gőgje, mellyel elfordult a produktív munkától; gondatlansága, mellyel a megváltozott idők követelményeit figyelmen kívül hagyá s könnyelműsége, mellyel azon arányban fokozta költsézését, aminőben apadtak bevételei.

De ez ideiglenes vagy egyéni tényezőkön kívül volt még egy más tényező is, mely lényegesen előmozdította ez osztály pusztulását, s eszközli azt ma is. Ez az egyenlő osztály s a nagy- és középbirtok evvel járó szétforgácsolása.

Azon szomorú kényszerűség, mely a viszonyok sanyarúsága által szab határt a szegényebb osztályok szaporodásának, jobb módúakra nincs kihatással. Falusi, családias elvonultságban élő vagyonos osztálynál népes családok képezik a szabályt, s a csa-

ládtagok szaporodásával lépést tart azok vagyonának kevesbedése.

Sok oly család, mely 2-3 tagból állott ötven évvel ezelőtt, ma már 10-20 tagot számlál. A vagyon, melyből azok kényelmesen megéltek, ezek föntartására nem elegendő többé.

Kap mindenik egy részt a földbirtokból, s evvel együtt öröklí a meggyőződést, hogy atyja példáját kell követnie. Lesz az, mi atyja volt, s mívé őt is nevelték: földesúr. Beléül a jószágba, de úgy mint szeretné, nem élhet meg belőle, s néhány év alatt tiiltesz vagyonán.

Így állnak elő a végzett földesurak, áldozatai saját könnyelműségüknek s a ferde nevelésnek, mely őket urakká nevelte, és hasznos munkához sem kedvet sem képességet nem adott nekik. Tenyerüket munkának nem szabad elkérgesítnie, igényeik nagyok, képzettségük, munkaerejük annál csekélyebb, terhet képeznek magok, családjuk s a társadalomra nézve.

Eltávoznék az igazságtól, ki azt állítaná, hogy ez a vége minden elszaporodó családnak. E szomorú eset nem volt általános, s hála Istennek mind gyakoribb példákat látunk arra, hogy nagy családok elszegényedett ivadékai elég szellemi s erkülcsi erővel állnak ki az élet küzdterére, s megváltozott helyzetük következményeit levonva, hasznos tagjai maradnak a társadalomnak.

Mi történik ez esetben?

Tegyük föl, hogy 100,000 forint értékű vagyont hagy valaki öt fiára. Az apa e vagyonnal tekintélyes állást foglal el a megyében, s az őt és családját megillető helyet méltón tölthette be. Fiai 20-20 ezer forintot érő birtokukkal két út közt választhatnak. Vagy bérbe adják azt s oly keresetforrás után látnak, melyből s a bérösszezből tisztességesen megélhetnek, vagy megmaradnak a birtokon, de lemondanak azon életmódról, melyet az atyai háznál láttak, azon szerepről, melyet atyjok a társadalmi és politikai életben betölthetett s két kezök ernyedetlen munkájával csikarnak ki annyit földjökéből, mennyiből művelt ember a legszerényebb igények mellett is megélhet.

Teljesítik kötelességüket mindkét esetben magok s családjuk iránt, de azon faktor, melyet őseik társadalmi s politikai szempontból képeztek, elveszett a nemzetre nézve.

Bármelyik eset álljon is be a fönn elősoroltak közül, minden gyorsan szaporodó család kiesik azok sorából, melyek nemessé-

günknek ma is oly fontos szerepét nemzeti életünkben betölthetik.

Ezek száma napról-napra fogy, a meglevők nagy részének állása ingadozik, valóban itt az ideje, hogy legalább a még meglevők föntartásáról gondoskodjunk.

Egy osztály sem részesülhet védelemben saját hibái, saját gyengesége ellen, nem követelheti ezt a földbirtokos osztály sem, de igenis megkívánja nemcsak ez osztály, hanem az egész nemzet érdeke, hogy azon veszély, mely annak sorsát mai örökösödési jogunk által fenyegeti, feje felől elhárítható legyen.

E célt pedig csak úgy érhetni el, ha módot nyújtunk reá, hogy nagy- és középbirtok osztatlanul s nagyobb teher nélkül szálljon egy örökös kezére.

Ellenmondásba látszom jönni önmagammal, midőn a birtokok korlátlan oszthatóságát óhajtom a kis, perhorreszkálom a nagybirtoknál.

El vagyok e szemrehányásra készülve, de úgy hiszem, megfelelhetek reá.

Láttuk főntebb, hogy mezőgazdaságunk a földműves népesség mentől gyorsabb szaporodását kívánja meg, s a kisbirtokok között elszórt kisbirtokokon törpe kisbirtokosokra is szükség van. Népeségi statisztikáink pedig szomorú tanúságot tesz népességünk szaporodásának lassúsága mellett.

Nagy- és középbirtokosainknál épen megfordítva áll a dolog. Ezek száma rendkívül gyorsan szaporodik, s megfelelőleg fogy az egy ember kezén levő földbirtok.

Már pedig ezek hivatásukat csak úgy tölthetik be, ha a szükséges személyes tulajdonságok mellett bírnak oly vagyonnal is, mely számukra tekintélyes és független állást biztosít, s oly szabad időt ad rendelkezésükre, melyet anyagi gondoktól menten szentelhetnek a közügyeknek.

Más lévén a helyet, mások a viszonyok, másoknak kell az eszközöknek is lenniök. Azon régi orvosok következetességét, kiknek minden baj ellen érvágás és köptülyözés volt a gyógyszerök, azon következetességet, mely ugyanazon út követésében áll különböző viszonyok között, különböző célok elérésére: egyáltalában nem arrogálom magamnak.

Ismétlem csakis az egyenlő osztályban rejlő veszélyek elhárítását tartom indokoltnak, s nem szándékom törvényes oltalmat

kérni a nagybirtokos osztály részére saját könnyelműségének következményei ellen is. Tökéletesen eléretnek e cél egy oly intézkedés által, mely az elsőszülöttségi örökösödést állapítaná meg azon birtokokra, melyeket tulajdonosuk ilyenekül kijelöl, de a teljes tulajdont és birtokszabadságot nem korlátozná, ha reményelhetnők, hogy e törvény átmegy az életbe s nem játszatik ki az élők közötti szabad forgalom köpönyege alatt.

Tényleg azonban éppen ettől kellene tartanunk. Az egyenlő osztály elve ősidőktől fönáll Magyarországon, s sokkal mélyebb gyökereket vert a közfelfogásban, semhogy ennek gyors átváltozását lehetne reménylenünk. Ha akadnának is, kik fölvétetnék birtokukat azok közé, melyekre az elsőszülöttségi örökösödés van érvényben, nagy kérdés, ez elhatározáson nem gyözedelmeskednék-e utóbb az ez intézkedéssel ellentétben álló közvélemény. Ez esetben pedig mi sem könnyebb, mint színlelt eladás, vagy egyszerűen a birtok megterhelése által elégíteni ki a többi örökösöket, kárával azon vagyonnak, mely rendeltetésének kockázatába nélkül nem csonkítható. Míg tehát meg nem változik e tekintetben a közfelfogás, célunkat csak a birtokos rendelkezési jogának megszorítása által érhetjük el.

Határozottan hátrányos a földbirtok megkötése, mely a birtokost egyéni szabadságában, ügyeinek hajlamai, képességei szerinti berendezésében korlátolja, felelősségét apasztja, a földet oly kezekben is megtartja, melyek azt jól használni, az avval járó kötelességeknek megfelelni nem képesek, s kisbirtokok képződését akadályozhatja ott is, hol ezek terjedésére szükség volna. De, ha csak illuzióriussá nem akarjuk tenni az élénk tűzött cél elérését; e kisebb bajt legalább egyelőre el kell fogadnunk.

Mindaddig, míg közvéleményünk az elsőszülötti örökösödéssel meg nem barátkozik, de csakis addig, a nagybirtok osztatlan föntartásának egyedül célhozvezető eszköze a hitbizomány.

Persze nem azon alakban, melyben most jelentkezik.

Mindenekelőtt föltétlenül megszüntetendő volna a szeniorátus, mely szerint a birtokot az illető egész család legidősb tagja öröklí. Az ily birtok gyorsan cserél urat, s többnyire elaggott egyén kszén lesz, már pedig gazdasági és politikai szempontból egyaránt szükséges, hogy a birtokosok személyében mentől kevesebb változás álljon be, s az egymást követő birtokosok között meglegyen a folytonosság. Ezt pedig csak apáról fiúra való öröklés által érjük

el teljes mértékben, s a hitbizományok egyedüli célszerű formája az elsőszülötti örökösödés.

Ma a hitbizományok alapítása ö felségének különös kegyelmi ténye, egyeseknek nyújtott privilégium, jövőre törvénynek kellene az alapítás föltételeit körülírnia, s az alapítás jogát megadnia mindenki számára, ki a föltételeknek megfelel.

Megállapítandó volna a hitbizományok minimuma. Csakis oly birtok osztatlan föntartását kívánja meg a közérdek, mely birtokosát az arisztokrácia szerepkörének betöltésére anyagilag képessé teszi. E minimum mintegy 6-800 forint földadóban volna talán megállapítható, de föl kellene a törvényhatóságokat ez ösz-szeg leszállítására jogosítanunk.

Még sokkal lényegesebb teendő a hitbizományok maximumának megállapítása.

A birtokkötöttséggel járó súlyos hátrányokat csak ott és anynyiban szabad föntartanunk, ahol ös amennyiben közérdek szempontja valóban megköveteli. Alkotmányunk, felsőházunk szervezete szükségessé teszi oly nagybirtokos családok létezését, melyek a förendiházban rendesen megjelenhetnek, s előkelő ös bizonyos fényűzést kifejteni tudó magyar társadalmi életre szükség van nemzeti szempontból is, de oly intézkedést valóban nem indokolhat semmi sem, mely e határon messze túlmenő vagyontömeget mesterségesen tart össze egy egyén kezében, s a természetes szétoszlási processzusnak itt is útját állja.

Földbirtok-eloszlásunk legsötétebb pontja épen az, hogy néhány egyén kezében óriás vagyon egyesül. Egyes főuraink egész seregével bírnak oly uradalmaknak, melyek mindenike elég volna egy nagy úri ház föntartására, s ma a hitbizomány leginkább épen ezek között van elterjedve, épen ez állapot mesterséges föntartására szolgál. Már pedig ez állapot káros nem csak a nemzetre, hanem magára az arisztokráciára nézve is.

Nem törvényes előjogain, de morális befolyásán alapul ma annak hatalma. Minden főuri család egy-egy fokusa e befolyásnak, s az egész osztály hatalma annál nagyobb lesz, mentől több kiváló tagja van, mentől több ponton bocsátja gyökereit a társadalomba.

Követeli tehát a közérdek, s követeli a szigorúan arisztokratikus szempont is, hogy a túlságos birtoktömrítés mesterséges támogatásban ne részesüljön, s a hitbizományok maximuma megállapíttassék.

Az 1827-diki országos bizottságok munkálatában – gondolom az egyedükben, mely a hitbizományok kérdésével nálunk behatóan foglalkozott – benne van e kívánság, s a badeni hitbizományi törvényben tényleg meg is van a maximum állapítva. Nálunk talán 6-8000 forint földadó körül lehetne a hitbizományok maximuma. Kinek ennél nagyobb vagyona van, alapíthatna több hitbizományt, vagy rendelkezhetnék a többlétről az általános örökösödési jog szabályai szerint.

Nem helyeselhetem, hogy csak tehermentes birtokon alapítható ma hitbizomány. Erre a megterhelt birtoknak még nagyobb szüksége van. Csakhogy persze ez alapítás a régi terhekre semmi visszaható erővel nem bírhatna, a régi hitelező jogait nem csorbíthatná, s igazolandó volna másfelől az is, hogy a birtok a rajta levő adósság leszámítása után is megüti a kellő mértéket.

Az alapításnak minden fölösleges, költséget okozó alakszerűségtől föl kell szabadíttatnia, de azért oly formában kell annak történnie, mely az alapító komoly, higgadt, ünnepélyes elhatározásáról kétségtelen bizonyosságot tegyen.

Természetesen mellőzhetetlen föltétel annak telekkönyvi följegyzése s általában a legnagyobb nyilvánosság melletti nyilván-tartása.

Nagyon messze vezetne, ha a dolog gyakorlati részleteit behatóan meg akarnók beszélni. Nem lehet az e cikk föladata. Elég lesz még csak egész röviden hangsúlyozni azt, hogy nemzetgazdasági szempontból okvetetlenül gondoskodni kell a beruházási hitel s a hosszú haszonberek lehetővé tételéről, s a birtokos által tett beruházások megtérítéséről, illetőleg az ezek értéke fölötti végrendelezési jog biztosításáról.

Nagyjából így nézne ki azon intézmény, mely nagy és közép-birtokosságunk fönmaradása érdekében múlhatatlanul szükségese nek mutatkozik.

Az ellene fölhozható érveket erősen kiélesítve találjuk meg az előttünk fekvő munkában.

Ez- érvek közül legnagyobb hatást a közvéleményre az gyakorol, hogy ama nagy egyenlőtlenség, mely ugyanazon szülők gyermekeinek vagyoni helyzetében előáll az erkölcs szavával, az igazsággal s a természetjoggal ellenkezik.

Hát ezzel az igazsággal és természeti joggal igen furcsán vagyunk.

Az 1827-ki országos bizottság munkálata szerint «a majorátus ellenkezni látszik a természeti igazsággal és törvények szellemével, mely a férfitestvérek közt egyenlő osztályt követel.»

Ma mindjobban tért foglal azon fölfogás, hogy az egyenlő osztály minden gyermekre kiterjesztendő s a fiúk előnyben részesítése is a természetjogba ütközik.

Végül a szocialisták szerint azt kívánja a természetjog, hogy mindenki egyenlő vagyonnal jöjjön a világra, s a születés által okozott vagyonkülönbség égbekiáltó igazságtalanság.

És a természetjog, az igazság szempontjából aligha nekik nincs igazuk. Hát van-e abban igazság, hogy valaki, csakis mert véletlenül gazdag szülők gyermeke, kényelmes tétlenségben élhesse át életét, míg mást, ki az Úrnak épen olyan teremtménye, születése örökös munkára, örökös nélkülözésre kényszerít.

Vagyonunk fönmaradása halálunk után s átszállása azokra, kiket szeretünk, leghatalmasabb rugója a vagyonszerzésnek s nélkülözhetetlen föltétele a vagyonmegtartásnak. A családi élet folytonossága egyik nemzedékről a másikra s evvel együtt az örökösödési jog az emberiség anyagi és erkölcsi existenciájának létföltétele, melynek szükségét csak hígvelejű utópisták vagy rosszelkű izgatók vonhatják kétségbe, de alapját csakis ama célszerűségi indokok képezik. Az igazság szempontjából igen bajos volna azt indokolnunk.

Az emberi társadalom legsarkalatosabb érdekei teszik az örökösödési jogot szükségessé, annyiban helyes az, amennyiben az érdekeknek felel meg. Szervezzük azt úgy, ahogy a társadalom érdekei megkívánják; elsőszülöttségi joggal, hol ez vezet kitűzött célunkhoz, s egyenlő osztállyal, hol az célszerűbb.

Sötét színekkel festi szerző a hitbizomány hatását a családi életre. Elénk állítja egy elfajult, elvetemült hitbizomány várományos alakját, leírja az atya tehetetlenségét vele szemben s fölháborodva kiált föl: «ez elfajult, e korcs magzat képviselje a családot, legyen törvényhozó» stb.

Olyan emberi intézményt, mely a visszaéléseket lehetetlenné tegye, nem mutathat föl a történelem, s nincs könnyebb, mint e visszaélések tendenciózus előtérbe állításával érni el bizonyos hatást. Minő hálás téma például szembe állítani egy feslett életű hitvány, jellemtelen nagy úr alakját a derék, becsületes szegény emberével. Az rosszra használja az ölébe hulló kincseket, emez

egész életén át tartó szívós küzdelmek ellenére hajótörést szenved a fonák társadalmi rend zátonyain.

Hálás tárgy s földolgozott versben és prózában szebbnél szebb variációkban, de nem győzött meg egy okos embert sem az egyéni tulajdon eltörlésének helyességéről.

Tárgyunkra visszatérve, bizonyára kivételes eset lesz az, hogy a várományos örökös jövőjének biztos volta a családi béke és fegyelem fölbomlására vezessen, hol pedig ez képezhetné a szabályt, hol a szülő iránti tisztelet és engedelmesség a kitagadástól való félelmen alapul, ott már oly fokú rothadásnak indult a társadalom, hogy nincs törvény, mely azt meggyógyíthassa.

Miért támasszon irigykedést, ellenségeskedést a hitbizomány a testvérek között? Hát megbontotta-e a családi jó viszonyt azon körülmény, hogy az ősi birtokon csak a fiúk osztoztak, s dúsgazdag egyének leányai jóformán semmit sem örököltek?

Ha volna valami, mi egyenlenségek, cselszövények magvát hintené a családok kebelébe, úgy szerző azon javaslatra lenne az, hogy a hitbizomány örökösét az apa jelölje ki. Fájdalmas funkció az apára nézve, kinek egyformán kell gyermekeit szeretnie s türethetlenné teszi a testvérek helyzetét, kik mint örökségahajászók állnának szemben egymással. Nem irigylem sorsát se az apának, ki választani kénytelen gyermekei között, se a kiválasztott fiúnak, kit az apai kegy testvérei fölé emel, se a többieknek, kik hátrább téve látják magokat atyjok szeretetében.

Állapítsa meg a törvény változhatatlanul az elsősülöttségi rendet. Legyen az oly előjog, mely magából a törvényből foly, s behízélgés és cselszövények által se nem szerezhető, se el nem vesztendő, s a családi életre bizonyára nem lesz kedvezőtlen kihatással.

Hivatkozik szerző Anglia példájára, de evvel csak azt árulja el, hogy az angol entail hatását az életre csak egyes elfogult radikális írók műveiből ismeri.

E sorok írójának volt alkalmá az angol családok némelyikénél megfordulni, s megismerhette néhány oly szerencsétlen család beléletét, mely egy nagy hitbizománnyal van megátkozva, s biztosíthatja szerzőt, hogy szíve mélyéből örülne, ha arisztokráciánk minden családjának élete olyan lenne.

Megtámadja szerző a hitbizományokat gazdasági szempontból és be kell vallanunk, hogy az ez intézménynek inkább sebezhető oldala.

Megtarthatja a birtokot oly család tagjai kezében nemzedékeken keresztül, kik azt jól használni merőben képtelenek. Vannak reá példák, hogy egyes birtokok minden újabb nemzedékben szekvesztrum alá kerülnek, s ezek bizonyára nem fognak ez intézménynek barátokat szerezni.

De ha végig tekintünk a magyar hitbizományokon, azt fogjuk találni, hogy a hitbizományi uradalmak nagy többsége gazdasági berendezés és kezelés tekintetében igen magasán áll.

Nem csak hiúság, hanem nemesebb családi érzület is ösztönöz arra, hogy a család ősi birtokát, mely egyszersmind a család jövő virágzásának is alapja, föntartsuk, fejlesszük, szebbé, jobbá tegyük. E hajlamot csak növelheti a hitbizomány, mely a birtokot beláthatatlan időre a családhoz köti, s birtokosát biztosítja felőle, hogy alkotásai nemzedékek multával is utódjai jólétét fogják emelni, s az ő előrelátó gondosságát fogják dicsérni.

Egyébiránt minél fejlettebbek lesznek mezőgazdasági viszonyaink, mentül jobban elszaporodik egy hivatása magaslatán álló bérlő osztály s válik latifundiumaink okszerű bérbeadása lehetővé, annál inkább enyésznek el a hitbizomány gazdasági árnyoldalai. Bérbe adott birtoknál teljesen közönyös, vajon hitbizományi javak-e azok vagy sem.

Szerző a bérbeadás következményeit így adja elő:

«Azon érdekeknek, melyeknek a társadalomban a tulajdonos tartozik megfelelni, megfelel a bérlőosztály. A tulajdon a társadalom szemében elveszti becsét, s amint lényege és alapja pusztá járadékélvezetté vált, az intézmények sorában el fog töröltetni.»

Meg kell mindenekelőtt jegyeznem, hogy a nagybirtokkal nemcsak s nem is főleg gazdasági kötelezettségek vannak egybekötve. A földbirtokos rendeltetése nem abban tetőzik, hogy az eke szarvát tartsa, hanem abban, hogy résztvéve a közélet minden ágában, anyagi s szellemi erejét a közjó érdekében értékesítse.

De, nem tekintve mindezt, hát nem látja szerző, hogy okoskodása egyenesen a szociáldemokraták álláspontjára vezet?

Ha eltörlendő a földbirtokból nyert járadékélvezet, mi alapon tartjuk fenn a tőkekamatot? Nem épen olyan munkanélkül szerzett járadék ez is, mint amaz? S ha egyszer eltöröltük a járadékot és tőkekamatot, mi marad még meg a magán vagyonból?

A hitbizományok által előidézett társadalmi bajok elősorlását az ifjabb fiúk sorsának festésével kezdi szerző. Szerinte azok

a legtöbb esetben pályát választanak ugyan magoknak s versenyre kelnek a polgári elemmel, de mert kellő nevelésök hiányzik s szükségleteik nagyok, e versenyt nem állják ki s letérnek a becsület ösvényéről.

Hogy ez anomáliák nem az elsőszülöttségi örökösödés, hanem az egyenlő osztály mellett fognak beállani, azt fölösleges nekem bizonyítgatnom. Megteszi ezt maga szerző néhány lappal alább. A Teleszky-féle javaslatban foglalt utóörökösödésről¹ szólva, ugyanis szóról szóra ezt mondja:

«Másképp megörökíthetnék az utóörökösödések azon osztályainkban, melyeknek azok szánva vannak, az idegenkedést minden oly foglalkozástól, mely nincs kapcsolatban a földbirtokkal, vagy melynek hivatalos íze nincs. Az iparos, a kereskedői pályára ez utóörökösök nem lépnének, egyrészt azért, mert földesurak, de meg azért sem, mert tőkéjük sincs. A földbirtokot még testvéreiknek vagy unokatestvéreiknek sem adhatnák el. A hitel és tőke nélkül való, esetleg nem is rosszabbodott, de nem is javított birtokon az unokák, de bizonyára már a dédunokák, kik különben is urak, nem tudnának megélni. Szaporítanák azok számát, kiket valahogy be kell tenni valamely hivatalos állásba. És ez úrnak nevelt s magát úrnak is tartó régi nemes család ivadéka – az esetek többségében – se valódi hivatalnok, se valódi gazda nem volna. Volna és maradna helytelen nevelésének rabja.

«A nemzeti érdekek nem azt követelik, hogy a tősgyökeres magyar családok a földbirtokon, vagy valamely kisebb vagy nagyobb állású hivatalocskában élőködjenek. Ellenkezőleg követeli, hogy azok eszök és erejük által tündököljenek, eszök és erejük által hódítsanak. Az a kívánatos és óhajtható, hogy azon osztályban, melynek e rendelkezés szánva van, éppen a nemzetiség érdekében előlessék még a gondolat is, hogy ők csak földbirtokosoknak, hivatalnokoknak, pardon, tisztviselőknak születtek. Aki a

¹ E javaslattal, mely az egyenlő osztály fönntartása mellett birtokkötöttséget létesít, fölösleges az eddig elmondottak után bővebben foglalkoznom. Teljes mértékben fönntartja az a birtokelaprózás baját s megtoldja azt a birtokkötöttség hátrányaival, s nem javítana, hanem határozottan rontana a mai állapotot.

A legnagyobb elismeréssel vagyunk Teleszky tehetségei s jogászai képzettsége iránt, de e javaslat, mely szerencsés leleményességgel egyesíti mindkét rendszer ármoldalait, azok egyetlen előnye nélkül valóban legrosszabb megoldása a kérdésnek, mit csak képzelni lehet

nemzetiség terjedését és haladását igazán akarja, annak azt is keli akarnia, hogy a magyar ember legyen iparos, gyáros, kereskedő, bankár, igazgató. Ha a volt uralkodó osztály tagjai régi és ma is birt befolyásukat meg akarják tartani, nem szabad magokat a régi nemesi világba beleképzelniük, nem szabad azon gondolatban élniök, hogy csak mint földesurak, csak mint tisztviselők használhatnak a nemzetnek és a nemzetiségnek.»

Tökéletesen igaz ez okoskodás, de egyenesen a hitbizományokhoz vezet, mely meghagyja a birtokot oly kiterjedésben, mely birtokosának illő megélhetést biztosít; azokat pedig, kikre ily birtok nem juthat, más életpályákra utasítja. Épen a hitbizomány akadályozza meg azon szegény földesurak számát, kik birtokukból meg nem élhetnek, más pályára épen mert földesurak nem lépnek, de valamely hivatalt vállalnak el, hogy aztán se valódi hivatalnokok, se valódi gazdák ne legyenek.

Ki azon tudatban nő föl atyja házánál, hogy földesúr lesz, ő is, mint atyja volt, s ennek társadalmi állása, életmódja át fog szállni reá, s e tudatban más életpályára nem képesíti magát, oda lesz láncolva azon birtokrészhez, melyet örököl s vagy tönkre megy, vagy tengődik azon.

Míg ellenben elsőszülöttségi örökösödés mellett az ifjabb fíj k első gyermekkoruktól fogva ismerik az előttök álló jövőt, e jövőhöz nevelésök, vágyaik, terveik alkalmazkodhattak, s menten mindenelő ítéllettől kereshetik föl azon a becsületes munkát bőven jutalmazó életpályákat, melyeken ma még csaknem kizárólag a polgári elem uralkodik.

És megjelenésök ez életpályákon mindkét félre nézve csak előnyös lehet. Közelebb hozza a társadalmi osztályokat egymáshoz, élénkíti a vérkeringést az arisztokrácia s a nemzeti test egyeteme között, fölvilágosultabbá tenné amazt, s fölemelné az egész társadalom szellemi s erkölcsi színvonalát.

Hivatkozhatunk itt ismét Angolországra. Ha ott meglep minden idegent az arisztokrácia elfogulatlan fölvilágosodottsága s azon gentlemanhez illő modor és gondolkozásmód, mely az üzleti köröket is általában jellemzi, úgy ez elsősorban az elsőszülöttségi örökösödés századokon át való fönnállásának tulajdonítható, mely az arisztokrácia sarjadékának legnagyobb részét az üzleti pályákra utasítja s ez osztály és a legnagyobb családok közt számtalan rokoni s baráti köteléket létesít.

Ez ellenvetések után áttér szerző a kérdésnek sarkpontjára s az arisztokrácia fõntartásának szükségét egyszerûen tagadja. Trónnak, szabadságnak és nemzetiségnek a nép zömére s nem egyes családokra kell – úgymond – támaszkodnia, azt pedig igazolja municípiumaink történelme, hogy az önkormányzathoz nem kell hitbizomány.

Valóban ingadozó trón, gyõnge nemzet és gyarló szabadság lenne az, mely nem az egész népben, de annak egy kisszámú osztályában lenné támaszát. Tökéletesen igaz, hogy a nép erényeiben s akaraterejében van azok egyedüli biztos alapja, de azért ha él egy osztály a nemzet kebelében, mely egynek érzi magát vele, mely a közügyet századokon át tudta is akarta is szolgálni s a nemzetnek hosszú, viszontagságos múltján át kipróbált vezére volt, ez osztály a nemzeti erõ forrása, nagy és hasznos szolgálókat tehet a jövõben, s elpusztulása határozott veszteség az egész nemzetre nézve.

Nemességünk maga mondott le elõjogairól, maga nyitott tért a modern társadalom új elemeinek is, s bizonyára én volnék az utolsó, ki közéletünk e faktorait ne örömmel és bizalommal üdvözölném, ki ne örülnék az új erõnek, amit ezekben nyert a magyar nemzet. De azért nemességünk vagyona, tekintélye s személyes tulajdonai által széles körben gyakorolhat befolyást; múltja kezkeskedik róla, hogy e befolyás csak hazafias, a rend és szabadság érdekében csak üdvös lehet, s valóban nem vagyunk oly gazdagok anyagi és szellemi erõben, hogy ne kelljen minden erõt megbecsülnünk, mi e nemzetnek rendelkezésére áll.

A valódi, tartós és bölcs szabadságnak legjobb iskolája az önkormányzat. Szükséges ez virágzó, nagy nemzeteknek, de mennyivel nagyobb szükségünk van reá nekünk, kik oly csekély erõvel állunk oly nagy földeatok elõtt. Erõnket, képességeinket fejleszteniünk kell minden irányban, s ezt mi sem eszközli oly hatékonyan, mint egy eleven, lüktetõ municipális élet, mely a nemzet összes osztályainak érdeklõdését a közügyek iránt felkölti, a politikai kötelességérzetet fejleszti s megadja a közügyek intézésének gyakorlatát.

De hogy az önkormányzat ne autonomikus formákba bújt bürokratizmus, hanem valódi önkormányzat legyen: oly férfiakra van a társadalomnak szüksége, kiknek egybõ kellékek mellett, vagyoni állása a közügyekkel ingyenes foglalkozást megen-

gedi. S ha az országban széttekintve azt tapasztaljuk, hogy a megyei élet süllyedése felől kisebb-nagyobb mértékben, de mindenúnn hangzik a panasz, úgy ennek oka épen abban rejlik, hogy a vidéki birtokos nemesség azon vagyoni állással többé nem rendelkezik.

Valóban keserű – bár bizonyára önkény telén – gúny rejlik szerző utalásában a történelemre. Igenis teljesítette nemességünk kötelességét a megyei élet terén míg anyagi ereje engedte, teljesítette erején fölül is, s épen az önkormányzat terhei anyagi romlásának egyik lényeges tényezőjét képezték. Ma, kivált egyes megyékben a régi vezető családoknak nagyon kis része ül még az ősi vagyonban s a megélhetés gondjai távol tartják a közügyektől e szerencsésebbeket is.

Az önkormányzat terhei siettették azon elem szétfoszlását, mely életerős önkormányzatnak alapföltételét képezi, s ma már ez elem hiányában maga az önkormányzat elfajul. És mindaddig, míg az önkormányzat e társadalmi alapjának megerősítéséről nem gondoskodunk, alkothatunk ugyan törvényeket, melyek rendezőbbé, jobbá teszik a közigazgatást, de a közigazgatásnak valóban önkormányzati jellege nem lesz az életben soha.

De eltörpülnek még e tekintetek is azon jelentőség mellett, mellyel nemzeti szempontból bír a nemesség föntartása.

Nemzetiségek által lakott vidékeken minden úri ház gócpontja, órállomása a magyar hazafiságnak, minden úri család befolyása a nemzeti ügy javára érvényesül. Törvény s közigazgatási apparátus elnyomhatja, megfenyítheti a nyílt államellenes mozgalmakat, de titkos bujtogatok aknamunkájával szemben csakis társadalmi tényezők akadályozhatják meg azt, hogy nemzetiségeink közérzete megmetelyeztessék, csakis társadalmi befolyások nyerhetik meg őket a magyar haza, a magyar nemzet ügyének.

E hivatás elsősorban a magyar birtokosságra vár. Befolyása ezer szálon nyúlik le a körülte lakó népesség közé, azzal folytonos érintkezésben állva, érdekeit százféleképen mozdíthatja elő, gondolkozásmódját befolyásolhatja, s vagyonának és személyiségének latbavetésével óriási hatalmat gyakorolhat. E hatalmat nemességünk gyakorolja is, s minden rombadülő úri házzal fogy az erő, mely a magyar államnak e téren szolgálatában áll, gyöngül a magyarság pozíciója épen ott, hol gyöngülnie legkevésbé szabad.

Fontos okok egész serege szól ezek szerint a régi birtokos-

osztály föntartása mellett, de ha semmi egyéb nem szólna is mellette, elég volna ez utolsó is arra, hogy meggyőződésemm egész hevével szálljak síkra egy oly intézmény mellett, mely nélkül annak fönnállása nem képzelhető.

Már pedig amennyire e cikk kerete megengedte, iparkodtam bebizonyítani, hogy a birtok-elaprózást okvetlenül meg kell akadályoznunk, ha ez osztály föntartását óhajtjuk, ennek pedig mai viszonyaink között egyedüli hatékony eszköze a hitbizomány.

Meggyőződésem kimondásától nem tarthat vissza azon tudat, hogy népszerűtlen eszmét hangoztatok.

A magyar nemzet elejétől fogva ellenszenvvel fogadta a hitbizományokat, s ez ellenszenv nem szűnt meg ma sem. Az egyenlő osztály – legalább a fiúk között – ősidőktől fogva fönnálló intézmény, mely sokkal inkább vérebe ment már az egész nemzetnek, semhogy az elsőszülötti örökösödéssel egyhamar megbarátkozhassék.

De még sokkal nagyobb veszedelme a hitbizománynak, hogy az úgynevezett liberális intézmények közé nem tartozik.

A liberális szónak ötven év óta nagy varázsa van mi nálunk, Nemzetünk erős jellemének egész hevével lépett a reformok terére, hogy kipótolja századok mulasztásait, s a szabadelvű eszmékkel és törekvésekkel csaknem az egész nemzet identifikálta magát. És, bár a kontinens többi államaiban új erőre kapott reakcionárius áramlatnak átsaptak is hozzánk egyes hullámai, s bár ez áramlattal meg kell még küzdenünk, maga azon erős bizalmatlanság, mellyel az találkozott, az erélyes tiltakozás, mellyel fogadtatott, megnyugtathatnak az iránt, hogy nemzetünk túlnyomó többsége szabadelvű ma is, s diadalra fogja vinni a szabadelvűség ügyét a jövőben.

Ha van valaki, ki szíve mélyéből örül ez állapotnak, ki lelke egész hevével híve a szabadelvű haladásnak, úgy e sorok írója' bizonyára az. De a szabadelvűség nem szolgálai dogmatizmusból, nem az egyszer kiadott jelszók vak követéséből, nem a frázis uralmából áll.

Ne azt nézzük, benne van-e valamely eszme azon népszerű katekizmusban, mely a francia szabadelvű iskola sarktételeit foglalja magában, s a francia szabadelvű mozgalmak tépett zászlaja, hanem azt, előmozdítja-e az a nemzet fejlődését a valódi és tartós °gyéni és politikai szabadság felé.

Alkalmazzuk e mértéket a hitbizományokra. Ha áll, mit bebizonyítani megkísérlettem, hogy ez intézmény fejlesztését nemzeti szabadságunk érdekei követelik, úgy ne törődjünk vele, ha szabadelvűség hiányával, vagy bármi mással vádoltatunk.

Valóban itt az ideje, hogy e kérdéssel behatóan, minden elfogultság és ellenszenv nélkül foglalkozzunk. Nemességünk nagy részét komoly veszély fenyegeti; ha el akarja ezt háritani magáról, nincs vesztegetni való ideje. Adja Isten, hogy az enyémnél hatalmasabb hang fölrazza tétlenségéből, amíg nem késő.

AMERIKA VERSENYE AZ EURÓPAI BÚZAPIACON.²

Alig több huszonöt événél annak, hogy Amerika az európai mezőgazdaság versenytársául jelentkezett. Az amerikai polgárháború következménye ez, mely az éjszaki államok gabonafőlöslége elől a déli államok piacát elzárván, azt az európai piacra kényszerítette.

Az Egyesült-Államok búzakivitele, mely 1860-ig egészen jelentéktelen mennyiséget képviselt, 1861-64-ig évi átlagban tizennégy millió métermázsára rúgott. A déli piac visszahódítása után ismét csökken az, s 1865-69-ig nem több évi öt és fél millió métermázsánál; 1870-től fogva azonban rohamosan emelkedik:

70-től	74-ig	átlag	évenként	15
75 «	78 «	«	«	19
79 «	82 «	«	«	42

millió métermázsára.

E kivitelnek majdnem kétharmada Anglia felé irányul s hatása az ottani búzaárakban nyer leginkább kifejezést.

Egy métermázsza búza ára Angliában:

1870-74-ig	átlag	14 frt	62 kr.
1875-79«	«	12 «	63 «
1880-84«	«	11 «	50 «
1885-ben«	8 «	70 «	
1886-ban«	8 «	24 «	

¹ Megjelent a Budapesti Szemle, LIV. (1888.) 371-390. 1.

² Max Sering: Die landwirthschaftliche Konkurrenz Nordamerika's in der Gegenwart und Zukunft. Leipzig, Verlag von Duncker und Humblot. 1887.

Közép-Európában s kivált hazánkban a hetvenes években ismétlődő rossz termések következtében nem észlelhető oly gyorsan az amerikai verseny hatása s a búza árának nagymérvű csökkenése csak néhány kielégítő termés után következik be.

Így Buda-Pesten

1880-tól 1883-ig még 11 frt 63 kr. egy métermázsza búza ára, de már

1884-ben csak 9 « 11 «

1885-ben 8 « 39 « s bár a 86-iki rossz termés következtében

1886-ban 8 « 89 kr-ra emelkedett is föl az, az 1887-iki bő termés következtében kevéssel áll a búza 7 frt fölött.

A gabonatermelés elvesztheti mezőgazdaságunkban aránytalan prapponderanciáját, el is kell azt veszítenie, de klimatikus mint nemzetgazdasági viszonyaimnál fogva mezőgazdaságunk legfontosabb ága lesz beláthatatlan időkig; az utolsó évek gabonárai, midőn gabonatermelésünk jövedelmezőségét kétségessé tessük, alapjában támadják meg mezőgazdasági rendszerünket s ezáltal az egész nemzet anyagi jólétét. Kevés kérdés bírhat tehát nagyobb aktuális fontossággal reánk nézve, mint az: vajjon az a nyomás, melyet Amerika az európai búzaárakra gyakorol, súlyosbodni vagy enyhülni fog-e a jövőben?

E kérdést tűzi fönt idézett művében Sering M. maga elé, ki Amerikát a német kormány megbízásából beutazván, az összes rendelkezésre álló adatok s nagyterjedelmű személyes észleletek alapján, egy tudományosan képzett, világos fő nyugodt ítéletével veszi Éj szak-Amerika mezőgazdasági viszonyait bonckés alá.

Hasznos munkát vélünk teljesíteni e mű rövid ismertetése által.

Éjszak-Amerika keleti partvidékét az Alleghanies hegység borítja, melynek nyugati lejtője óriás síksággá elterülve, lassan ereszkedik le a Missisippii; ettől nyugatra ép oly fokozatos emelkedéssel megy át e termékeny síkság az éjszakamerikai nagy pusztaság kietlen fensikjába, mely egész a Cordillerák hótól fődött bérceiig húzódik el. E büszke hegységet egy keskeny, buja termékenységű földszalag választja el a Csendes-tengertől.

Nem tekintve e nyugati partvidéket, mely egészen a Csendes-óceán klimatikus befolyása alatt áll, Éjszak-Amerika klímája erősen kontinentális jellegű. Azzá teszi az összefüggő szárazföld óriás terjedelme, de növeli a hőmérsék ellentéteit még néhány körülmény:

A Cordillerák útját állják a nyugati szeleknek s a Csendes-óceán mérséklő hatását teljesen kizárják, míg az éjszaki és déli szelek ellentétes hatásai előtt az egész kontinens középső legnagyobb részét elfoglaló síkság védtelenül nyitva áll. Az egész területen télen éjszaki, nyáron délnyugati szelek uralkodnak, azok a Sarktenger fagyos, száraz levegőjét messze délre lehozva magokkal, aránytalanul zorddá teszik a telet, ezek a mexikói öböl forró páráit terjesztik el a kontinensnek főleg keleti része fölött, oly erőteljes vegetációt idézve elő a nyár rövid hónapjai alatt, minőt Európában hasztalan keresnénk.

Ezen körülményekben rejlik a csapadékviszonyok magyarázata is. Éjszak-Amerika legnagyobb részén általában kevés a csapadék, de annak legnagyobb része a vegetáció időszakára esik: ennek mennyisége ismét annál nagyobb, mentől inkább a mexikói öböl felől jövő szelek uralkodnak az illető területen. Ebből kifolyólag keleten találunk legnedvesebb klímát, s a csapadékmennyiség keletről nyugat felé egyenletes csökkenést mutat.

Kifejezésre jut e körülmény a kontinens természetes flórájában. Míg annak keleti részén sűrű őserdő állta útját a bevándorlónak, nyugat felé mind több, buja pázsittal benőtt tisztás élénkíti a tájat; távolabb nyugaton mind ritkábbá válik az erdő, míg végre teljesen elmaradnak a fák mellőlünk, s kiérünk a prairie beláthatlan fűtengerére. A prairie növényzete ismét mind szegényesebbé válik nyugat felé s körülbelül a századik hosszúsági foknál a pusztá kietlen fensíkját érzük el, melynek talaját némi szegényes vegetáció is csak itt-ott borítja. Ez utóbbi területen – mely a századik déllőtől a Cordillerák csúcsáig elnyúlva, az Egyesült-Államok területének mintegy kétötödét teszi – az évi csapadékmennyiség oly csekély, miszerint gabonatermelés csakis mesterséges öntözés segítségével lehetséges.

Déltől éjszakra, a hőmennyiség apadásának megfelelően, három zónába osztható Éjszak-Amerika földművelése.

Délen a gyapottermelés van túlsúlyban; mellette cukornád, rizs s más tropikus növényekre találunk, de a beültetett terület nagysága szerint második helyet a tengeri foglalja el.

A középső zóna főfontosságú terményét a tengeri képezi, utána második sorban délen a gyapot; éjszakon a búza következik.

Csakis éjszakon uralkodik a gabonatermelés, ahol is kele-

ten a zab, nyugaton a búza a legnagyobb területen termelt kultúrnövény.

Ennek s az Unió északkeleti részében összpontosított virágzó gyáriparnak köszönhető, hogy az azt alkotó államok jelentékeny része búzaszükségletének fedezése végett importra szorul.

Az 1880-iki népszámlálás szerint a keleti tengerparti államok búzaszükséglete 39,5, termése 20,4 millió métermázsa, tehát több mint 19 millió métermázsa évi búzabehozatal szüksége fog fenn.

Ugyanez államok termése 1850-ben 14,5, 1880-ban 20,4 millió métermázsa, népességök 16, illetőleg 29-4 millió. A termelés 41%, a népesség ellenben 84 % szaporodást mutat, úgy, hogy a termelt mennyiségből száz főre 1850-ben 90,6, 1880-ban ellenben csak 69,3 métermázsa esett, szemben a 134 métermázására becsült szükséglettel.

E számok alapján joggal következtethetjük, hogy ez államok gyorsan növekvő népességök szükségletének mind nagyobb hányadát lesznek kénytelenek behozatal útján fedezni.

A búzafölösleget termelő államok betelepítése e század elején veszi ugyan kezdetét, de csak annak második felében ölt nagyobb arányokat. Ez államok lakossága 1850-ben 6, búzatermése 12-5 millió, 1880-ban 20-5, illetőleg 102-3 millió.

E rohamos fejlődés két körülménynek köszönhető: 1850 körül érik el a kivándorlók előőrsei nyugatra elterülő prairie határát, ez óriás területet, melynek művelés alá vétele semmi különösebb munkát nem igényel. Évekig kell a letelepülőnek nehéz munkában fáradnia, míg az őserdő néhány holdját gabonatermelésre alkalmassá teszi; gépek használatára még hosszabb idő elteltével kerülhet a sor. A prairien ellenben a birtokba vett föld bármely ekével, bárminő géppel azonnal akadálytalanul művelhető.

Ez időtől fogva maga mögött hagyja a kivándorlók serege az őserdőknek még el nem foglalt részét s a távol nyugat e nyílt síkságát hihetetlen gyorsasággal lepi el.

Lehetővé teszi ezt azon második körülmény, hogy a vasutak nagymérvű építése is körülbelül ezidőtájtban veszi kezdetét. Az Unió területén:

1850-ben.....	14,434
1860-ban	49,01
1870-ben.....	84,662
1880-ban	149,358
1886-ban	220,778

kilométer vasút volt üzemben.

1850-ben kezd az Unió földet adományozni tervbe vett vasutak részére.

E földadományozási politika által húsz év alatt mintegy 200 millió hold lakatlan terület megy át oly vasutak birtokába, melyek kiépítése legnagyobb részét merőben néptelen vidéken tervezetik. E vasutak érdeke elsősorban odairányul, hogy ez óriás területet lehetőleg előnyös föltételek mellett eladhassák, ecélből kiépítik a vasutat, mielőtt népesség és forgalom léteznék s ők válnak a betelepítés leghatalmasabb tényezőivé, legbuzgóbb ügynökeivé.

Mutatják e területek benépesítésének rohamos haladását a bevándorlási statisztika számai is.

Az évi bevándorlás az Unió területére

1820-40-ig	35,000
1840-50-ig	150,000
1850-80-ig	250,000
1880-86-ig	550,000 főre rúg.

De ez magában véve nem nyújtja még teljes képét a távol nyugatra folyó letelepülési mozgalomnak. Az Európából bevándorlók tetemes része a keleti iparos államok nagyvárosaiba tódul, s legfőljből később, ott szerzett filléreiből vesz földbirtokot a távol nyugaton. E terület lakosságának legjelentékenyebb része az Egyesült-Államok régiebb államaiból kerül ki. Az Unió benszülött népessége maga folyton vándorol keletről nyugat felé; minden sorsával elégedetlen egyén, minden hajótörést szenvedett exisztencia a távol nyugaton keres menedéket. A benszülött lakosságnak 22 %-a nem azon államban él, melyben született; éles fényt vet ez egy adat az amerikai társadalom számos jellemvonására. Hihetetlenül mozgékony társadalom ez, bámulatos eréllyel, szívóssággal, leleményességgel halad előre a vagyonosodás útján: család, otthon, szokás, nevelés korlátait nem ismeri. E szabály alól a földművelő osztály sem képez kivételt. Azon szent kötelék, mely a földbirtokost apái hajlékához, az általok mívelt földhöz köti, merőben ismeretlen Amerikában. A farmer egyszerű vagyonosodási eszköznek tekinti földjét, melből a lehető legnagyobb termést törekszik kivenni s melyen jó haszonnal túladni bármely pillanatban kész. A földművelést is a legnagyobb tökélyre vitt üzleti szellem hatja át, mely azt a változó konjunktúrák gyors kizsákmányolására s a modern kereskedelmi és forgalmi intézmények minden előnyének teljes felhasználására alkalmassá teszi.

De térjünk vissza tárgyunkhoz:

A magántulajdont nem képező területek fölötti tulajdonjog mindjárt a függetlenségi harc befejezte után az Unióra lón ruházva s pedig elsősorban azért, hogy azok a háború alatt fölvelt kölcsönök biztosítékát képezzék s az eladások útján befolyó összegekből az államadóság törleszhető legyen. E tisztán fiskális szempont irányadó hosszú időn keresztül a földkiadásoknál; óriás komplexumokban kerül az egyes földüzérek kezeibe, kik annak újbóli eladását s betelepítését kizárólag saját hasznuk szempontjából eszközlik. A földbirtok mikénti eloszlását s ezzel Amerika társadalmi szervezetének egyik legfontosabb problémáját e nagy birodalom kormányzói a véletlen játékára bízzák, s ha ma a Egyesült-Államokban egészben véve nem a nagy, de a középbirtok uralkodik, s a földművelés is azon államok politikai rendszerének megfelelő demokratikus szervezetet nyert, ez nem az államférfiak előrelátó bölcseségének, de az adott viszonyoknak, a természetnek köszönhető. Természeti lehetetlenség volt nagybirtokok létesülése rabszolgaság nélkül s ezért míg a rabszolgatartó déli államokban művelés alá vett új területen csaknem kizárólag nagybirtokok állanak elő, addig az éjszaki államokat földj őket saját izmos karjaikkal mi velő független farmerek erős osztálya népesíti be. Ez osztály képezi Amerika nagyságának legerősb, legbiztosabb alapkövét, ennek szívós kitartása ült diadalt a polgárháborúban a déli államok merész arisztokráciája fölött, ennek befolyó növekvő befolyása kényszeríté az Unió kormányát a föld-eladások s a betelepítés demokratikus alapokra való fektetésére.

Hosszú küzdelem után 1862-ben lép a homestead-törvény életbe. Ennek értelmében minden letelepülni akaró csekély illeték fizetése mellett birtokba vehet 160 acre földet, mely, ha igazolja, hogy öt évig rajta lakik s műveli azt, teljes tulajdonává lesz. Megszerezhető a tulajdon félévi ottlakás után is, holdanként mintegy három forint vételár lefizetése után. E törvény hozatala óta állami földnek más módon való eladása legfeljebb egész kivételesen fordult elő, s a szűz területek birtokba vétele és betelepítése főleg ilyen homestead-ek vétele útján eszközöltetik. E törvény mellett érvényben marad azonban az 1830-ban hozott elővételi törvény, mely szerint mindenkinek, ki legfőljebb 160 hold állami földet egy éven át mivel, joga van azt holdanként három

forintért megvenni, s kiegészíti az 1874-ben hozott «Timber-Culture-Act», mely ismét 160 holdat ad át ingyen annak, ki kötelezi magát abból tíz holdat fával beültetni. E három törvény felhasználásával bárki, jóformán ingyen juthat 480 hold föld birtokába s a tisztviselői személyzet elégtelen száma és megveszthetősége a földszerzést még e törvényes határokon túl is lehetővé teszi. Az élelmes amerikai farmer teljes mértékben él ez előnnyel; míg a homestead-törvény előtt egyes nagy tőkepénzesek kiváltása a földspekuláció, ma, mondhatni, az egész farmer-osztály nyereszkesedési eszköze az. A legtöbb letelepülő oly földterületet vesz birtokába, mely anyagi erejét messze túlhaladja, melynek legnagyobb része műveletlenül marad mindaddig, míg annak jó áron való eladását a népesség szaporodása s a rendelkezésre álló állami föld elfogyta lehetővé nem teszi. Az 1880-iki népszámlálás adatai szerint az összes magántulajdont képező területnek (farmland) alig fele áll tényleges művelés alatt (improvedland) s e körülménynek köszönhető, hogy a földművelésre alkalmas állami föld majdnem mindenütt fogyatékán van, s a termelési költségeket mind inkább emelik a földért fizetett vételár kamatái is.

Lényegesen befolyt a birtokviszonyok alakulására a vasutakkal szemben követett földadományozási politika is. Mintegy 200 millió hold (persze részben terméketlen terület) ment át a vasutak tulajdonába, melyek azzal tetszésök szerint rendelkezhetnek. Igaz, hogy e terület sakktabla alakban megszakgatott 640 holdas négyyszögökben osztatott ki, de a fentemlített földveteli törvények felhasználásával jelentékeny birtoktestek alakítása így is lehetséges.

Mindezek végeredménye gyanánt korántsem uralkodik a középirtok annyira Amerikában, mint a homestead-törvény szövegéből következtetni lehetne, s bár az 1880-ban számbavett 4.008,967 farmból 2.728,893 (68 %) 50-500 hold kiterjedéssel bír, de 104,550 farm (2 ½%) területe haladja meg az 500 holdat, s az összes farmland-nak mintegy 20 %-a az 1000 holdnál nagyobb nagybirtokokra esik. Emellett azon meglepő jelenséggel találkozunk, hogy e négy millió farmból 1.024,601 (25 %) bérlő kezén volt, s ez ismét azon körülményre is vezethető vissza, hogy a rabszolgaság megszüntetése után számos nagybirtok – főleg a volt rabszolgáknak – parcellázva adatott bérbé. Ennélfogva a kis-

vagy közép nagyságú farmoknak elég jelentékeny része is nagybirtokosok tulajdonát képezi.

Ami már most a termelésre legnagyobb befolyást gyakorló általános tényezőket egyenként illeti:

1. A föld ára változik a népesség sűrűsége s azon távolság szerint, mely az illető vidéket az Unió iparúzó, fogyasztó területeitől s az angol piactól elválasztja. A távol nyugaton, hol még állami föld áll rendelkezésre, ez – mint föntebb láttuk – ingyen, vagy három (illetőleg a vasutak mellett hat forintért) szerezhető meg holdanként. A vasutak a részökre átadott terület holdját, minőség és fekvés szerint 6-20 frtért adják el. De azért a kedvező fekvésű mívelt föld itt is jóval magasb áron talál vevőt.

A hivatalos statisztika adatai szerint egy hold átlagos ára:

a távol nyugati államokban	25– 35 frt
a Missisippi vidéken s a Csendes-tenger mellékén.....	70-150 «
a keleti államokban	150-220 «

de kedvező fekvésű, vagy kiváló minőségű földek ára ez átlagokat tetemesen fölülhaladja.

2. Mondhatni axióma erejével bír nálunk azon hit, hogy az amerikai termelés olcsóságának egyik oka a közterhek csekélységében rejlik. Mi sem meglepőbb, mint azon fény, mit Sering munkája vet e kérdésre. Tudvalevő, hogy az Unió jövedelemforrásait kizárólag indirekt adók képezik, de az egyes államok, grófságok és községek főleg egy, az adózók vagyona alapján kivetett, egyenes adó útján fedezik kiadásait. Ez adó minden államban, grófságban és községben különböző, de a legkezdetlegesebb viszonyok közt is eléri holdanként az 1 frtot, 2-3 frtra majdnem minden kissé fejlettebb vidéken fölemelkedik, ott pedig, hol a mezőgazdaság intenzívebben, nagyobb tőkével üzetik, találunk példát reá, hogy egy-egy farmer adója 6-7 frtot ér el holdanként. így tehát, ha nem tekintjük is azon óriás terhet, mely az iparcikkek súlyos védvámait következtében nehezül a földművelő lakosság vállaira, magok az egyenes adók semmi esetre sem kisebbek ott, mint az európai államokban.

3. Hogy a munkabér általában Amerikában rendkívül magas, az a terület és népesség közötti aránynak természetes következménye.

	A havi munkabér 1869-ben	és	1885-ben:
Californiában	115 ffr 95 kr.		96 ffr 87 kr.
keleti államokban	80 « 20 «		63 « 87 «
közép	70 « 05 «		58 « 75 «
nyugati	67 « 52 «		55 « 65 «
déli	43 « 02 «		35 « 62 «

Eszerint a munkabér 1869 óta határozottan csökken, s a különböző vidékek közötti egyenlőtlenség némileg kevesbedik. Ha Californiától s a korábbi rabszolgatartó államoktól, hol kivételes körülmények forognak fenn, eltekintünk, a nyugati földművelő s keleti iparúzó államok munkabérei között csak jelentéktelen különbség észlelhető, de mindenütt igen jelentékenyen fölülhaladják azok az európai munkabéreket ma is.

4. Ugyanazon körülmények, melyeknek a munkabér magassága köszönhető, vonják a pénz drágaságát is magok után. Az óriás földterület kellő megművelés éhez a rendelkezésre álló tőke merőben elégtelen, s a kamatláb magas mindenütt, de főleg a távol nyugaton, hol legnagyobb ez aránytalanság. A vidéki bankok képezik azon csatornát, mely az iparúzó államok tőkéjét a közélszegény nyugat farmereinek kezeihez juttatja. E bankok mindegyike az első telepítvényesekkel jóformán egyszerre jelentkeznek s központját képezik a farmer üzleti tevékenységének. Kezelik pénzét folyószámlára, előleget adnak az elevátorban deponált vagy még függő termésére, kezökben tartják a jelzáloghitelt.

A majd minden államban érvényben álló homestead-exemption törvények kizárják a személyes hitelt, s a földműves osztály csak kézi vagy jelzálog adása mellett juthat, így is drága, kölcsönönléhez. A kamatláb biztos jelzálog mellett a nyugati államokban 8-12 % között váltakozik.

A földbirtokos osztály eladósodására vonatkozó megbízható adatunk nincs, de a viszonyokat ismerő egyének egybehangzó véleménye szerint az eladósodás főleg az egyoldalú gabonatermeléssel foglalkozó államokban rohamosan nő; a függő termés elzálogosítása általános szokás, s a birtokok 30-50 %-a jelzálogkölcsonnel van terhelve.

5. Nincs nemzet a világon, mely oly nagy alkotásokat mutatna fel a közlekedésügy terén, mint az Egyesült-Államok. A természettől gazdagon megáldva vízi utakkal, ezeket nemcsak teljesen kizsákmányolta, de nagyszabású csatornarendszer által egészítette ki. Ezeknek fontossága azonban a drágább, de annyival

gyorsabb és pontosabb vasúti közlekedés mellett mind jobban háttérbe szorul.

Így például New-York állam összes forgalmából

1859-ben még	69 %
1869-ben «	47 %
1879-ben «	23 %
1883-ban «	18 %

ment vízi úton, s a gabonakivittelt közvetítő nagy kikötővárosokba érkező gabonának ma már 75 %-át a vasutak szállítják.

Ha e jelenséggel szemben mégis azt látjuk, hogy a csatorna-építés az Egyesült-Államokban ma sem szünetel, sőt merészebb tervek foglalkoztatják ez államok üzleti világát e téren ma, mint valaha, úgy ennek magyarázata főleg azon nagy befolyásban keresendő, melyet minden vízi út a verseny által veszélyeztetett vasutak tarifáira gyakorol. A vízi-út és vasút e küzdelmében hihetetlenül olcsóvá válik a szállítás a nagy közönség óriási hasznára.

Így egy métermázsza búza New-Yorkba szállítása Chikagóból 1868-ban hajón 2 frt 23 krba, vasúton 3 frt 97 krba került, 1884-ben csak 62 krba, illetőleg 1 frt 21 krba.

Azon óriási vasúthálózat, mely az Egyesült-Államok területét keresztül-kasul járja, minden egységes terv, minden állami befolyás nélkül jött létre. Nem gyakorolt az állam befolyást azok tervezésére, teljesen reájok bízta forgalmuk mikénti vezetését is. A szabad versenynek oly érvényesülése ez, mely példátlanul áll a vasutak történelmében. Hatása a tarifaviszonyokra szembe-szökő. Amily drága a szállítás, hol versenytárs hiányában egy társulat monopolizálhatja azt, ép oly olcsó, hol komoly versenytársak állnak szemben. Az egymással versenyző társulatok megújuló küzdelmeikben az önköltségek alá is leszállítják tarifáikat, s folytatják saját veszteségükkel is a harcot mindaddig, míg az erősebb meg nem öli s magába nem olvasztja a gyengébbet, vagy ki nem merül mindkettő s kartel-szerződés nem vet legalább egy időre véget a küzdelemnek. Bizonytalanná, szeszélyessé teszi ez a tarifát, de egészben véve mégis leszállítja azt azon mérvben, amint a versenytársak száma szaporodik. A Missisippitől keletre eső államok sűrű vasúthálózatán oly olcsó már a tarifa, oly minimális hasznot hajt a vasúttársaságoknak, hogy annak további állandó leszállítása alig képzelhető. Másképp áll a dolog távolabb nyugat felé.

Így például egy métermázsza búza fuvarja 1884-ben Kansas-Cityből Chikagóig (800 kilométer) 1 frt 39 kr., Chikagóból New-Yorkig (1600 kilométer) 1 frt 21 kr., ha tehát a nyugati vasutak díjtételei is az élénkebb versenynek kitett keleti pályák tarifáinak nivójára fognak leszállani, úgy a fönti 1 frt 39 kros tételnek 60 krra kell csökkennie. Ebből kifolyólag föltehető, hogy a legtávolabb nyugaton termelt búza szállítási költségei idővel mintegy egy forinttal lesznek leszállíthatok.

Az Atlanti-tenger hajózási díjtételeiben is kivált az utolsó években nagymérvű csökkenés észlelhető. Egy métermázsza búzának New-Yorkból Liverpoolba szállítása

1868-ban	1 frt 30 krba
1880-ban	1 « 10 «
1885-ben	– « 58 «

került. Ily díjtétel mellett a szállítás mondhatni semmi nyereséget nem hajt, s annak további leszállítására a technika mai állapota mellett nincs kilátás.

Az eddig elmondottakból önként következik, hogy az Egyesült-Államok egyes részein a legkülönbözőbb mezőgazdasági rendszerek találhatók. Míg a távol nyugatot a lehető legextenzívebben üzött egyoldalú gabonatermelés jellemzi, kelet felé mind nagyobb tért foglal a tengeritermelésre alapított állat- s főleg hústermelés, míg a keleti partállamokban a tejgazdaság képezi a mezőgazdaság alapkövét, s mellette jelentékeny zöldség- s gyümölcs-termeléssel találkozunk.

Bennünket azon terület érdekel közelebről, mely a búza-kivitel mai s jövőbeli székhelyét képezi. Ennek gazdasági viszonyait kell behatóbban szemügyre vennünk.

I. A tengerit termelő régióhoz tartozó tengerparti államok ma már a búzát importáló államokhoz tartoznak. Ezeketől nyugatra az úgynevezett nyugati államok terülnek el. Az Egyesült-Államok mezőgazdaságának súlypontja ezekben fekszik, az összes tengeritermés 72.6 %-át, a búzatermés 52.8 %-át ők szolgáltatják.

A mezőgazdasági kultúra elterjedését e terület egyes államaiban a következő összeállítás mutatja ki.

Az összes területből 1880-ban:

	farmland	improvedland
Ohióban	94.02 %	693 %
Indianában	88.9 %	60-6 %
Illinoisban	88.4 %	72-9 %
Kentuckyban	83.9 %	41-9 o _o
Missouriban.,	63.4 %	38-7 %
Jowában	69.7 %	55-9 %
Kansasban	40.9 %	20-5 %
Nebraskában	20.6 %	11-3 0/

Ez adatok alapján ez államok két csoportba sorozhatók. Az úgynevezett régi államokban tudniillik Ohio, Indiana és Illinoisban a használható terület legnagyobb része nemcsak birtokba vétetett, de művelés alatt is áll s míg művelt területek 1871-80 közt 14.2 millió holddal szaporodott, a búzával bevetett terület pedig 5 millió holdról 9 ½ millióra emelkedett, e rohamos fejlődés már 1880-ban elérte tetőpontját, s a termelés hasonló kiterjesztése a jövőben nem lehetséges.

Emellett ez államok mezőgazdasága határozott átalakuláson megy át. A 70-es évek magas búzárai, a kedvező exportkonjunktúrák hatása alatt fokozták azok oly rendkívüli arányokban búzatermeléseket; a mai alacsony búzáarak nyomása alatt ismét az állattenyésztés, s elsősorban a hizlalás, a hústermelés lép a búzatermelés rovására előtérbe.

Már 1883-84-ben a mai árakat lényegesen meghaladó búzáruk mellett egyhangúlag azon véleményt nyilvánítják ez államok farmerei, hogy a búzatermelés nem fizeti ki magát s jólétük alapját az állattenyésztés képezi.

Ez államokban tehát a művelés alá vett terület némi növekedése mellett is a búzatermelés fokozása egyáltalán nem várható.

Egészen különböző viszonyai dacára, ez államokhoz sorozható Kentucky is, miután itt sincs kilátás a búzatermelés emelkedésére. Hogy művelés alatt álló területe oly feltűnően kevés, az szomorú következménye az e korábbi rabszolga-államban folytatott rablógazdaságnak. Mezőgazdaságát most is a rabszolgaság szülte hanyagság és indolencia jellemzi; a művelés alatt nem álló terület legnagyobb része teljesen kiélt s ma már elbokrosodott birtokokból áll.

A Missisippitől nyugatra eső államokban ellenben óriás termékeny terület áll még felhasználatlanul, a kultúra alá vett terü-

let évről-évre jelentékenyen szaporodik s termelésüknek igen nagymérvű növekedésére van kilátás.

A művelt terület e terjedése azonban korántsem ölthet mindenik államban egyforma arányokat. Míg Jowának csaknem egész területe művelésre alkalmas. Missouri jelentékeny részét kopár hegyek s mocsárok borítják, Kansás s Nebraska területének pedig 30, illetőleg 40 %-a a terméketlen pusztasághoz tartozik, s termőföldjének jelentékeny része is a csapadékmennyiség csekélysége miatt bizonytalan terméseket ad. Ezek alapján a művelés alá vett terület növekedése a következő határokig terjedhet:

	művelt terület	termékeny terület	művelt terület várható növekedése
Jowában.....	55.99 %	75 %	19.1 %
Missouriban.....	38.07 %	60%	21.9%
Kansasban	20.5 %	42%	21.5%
Nebraskában.....	11.3%	36 %	24.7 %

Ez államok mezőgazdasága egészen új, kezdetleges és extenzív ugyan, mindazonáltal sajátos jelleggel ruhazza föl azt e terület kiválóan alkalmas volta extenzív és olcsó állattenyésztés üzésére. Viszonylag enyhe klímája, jó legelői s kaszálói és óriás tengeritermelése predestinálják e vidéket az állattenyésztésre s oly egyoldalú gabonatermelést, mint feljebb éjszakon, itt sehol nem találunk. Csakis azon letelepülő, kinek nincs meg az állattenyésztéshez szükséges tőkéje, foglalkozik kizárólag gabonatermeléssel, ez is csak addig, míg egy kis tőkére tesz szert; a jobb gazdáknál s általában a régebb idő óta művelés alatt álló földeken mindenütt az állattenyésztés erélyes felkarolását látjuk, a búza-termelés rovására. Mindezen körülmények tekintetbevételével mintegy 12 holddal fog a búzával bevetett terület ez államokban szaporodhatni.

II. A most leírt államoktól éjszakra, a gabonatermesztő régió nyugati (búzát termelő) részét az úgynevezett éjszaknyugati államok, úgymint Michigan, Wisconsin, Minnesota és Dakota foglalják el. Ezek közül Michigan s Wisconsin déli része régebb idő óta áll művelés alatt, a tengeri (kivált mint zöld tengeri) jelentékeny szerepet játszik mezőgazdaságában, az erre alapított állattenyésztés nagy jelentőséggel bír. Legújabb időben tejgazdaság s az intenzív gazdálkodás más ágai mind nagyobb tért hódítanak e területen, rendszeres vetésforgás, trágyázás mind általánosabbá válik s a búza-termelés veszt jelentőségéből.

Ez államok éjszaki, valamint Minnesota éjszakkéleti részét ellenben őserdő borítja, melynek irtása s művelés alá vétele csak a legutolsó években ölt nagyobb arányokat. Ez őserdőnek fenyvesekből álló jelentékeny része kavicsos vagy homokos talajával nem alkalmas a földművelésre, lombos erdeinek talaja ellenben általában termékeny s miután a klíma a tengeri termelését itt már alig engedi meg, elsősorban búzatermelésre látszik hivatva lenni. De mint mindenütt az őserdőben, az irtás a dolog természeténél fogva lassan halad előre, s az irtás alá fogott terület csak évek múlva használható nagyban való búzatermelésre.

Minnesota közepe átmenetet képez a prairie felé, mely ez állam nyugati és Dakota keleti felét foglalja el, míg ez utóbbi nyugati része a terméketlen pusztához tartozik. E prairie-területen csak az utolsó évtizedben, az éjszaki pacific-vasút megnyitása óta kezdődött jelentékenyebb mérvű betelepítés, s Dacotának 1880-ban még csak 1.2 %-a állott művelés alatt. A bevándorlók raja ide tódul legerősebben, s a letelepülésnek itt áll legkevésbé akadály útjában. Egyenletes, könnyen művelhető, csakis fűvel benőtt területe minden nagyobb munka nélkül fogható művelés alá, s legalább az első években egymásután több kielégítő búzatermést ad. Elsősorban hazája e terület az egyoldalú búzatermelésnek s bizonyára hosszabb időn keresztül az is marad. Az év felére kiterjedő iszonyú zord tél, valamint azon körülmény, hogy tengeri ily magasán éjszakra meg nem terem, nem engedi meg, hogy az állattenyésztés terén a kedvezőbb viszonyok közt levő nyugati államokkal versenyezzenek s e területet a természeti viszonyok kényszerítik az egyoldalú, gyárilag való búzatermelésre.

E különböző viszonyok mérlegelése mellett a búzatermelés kiterjedésének kilátásait következő kimutatás mutatja:

	termékeny terület százalék	1880-ban művelve	még művelés alá vehető	1880-ban búza- val bevetve	búzával vetett terület várható szaporodása millió hold
Michigan.....	65	23	42	18	29
Wiscousin.....	60	26	34	19	2-2
Minnisota.....	50	14	34	3.	9-
Dacota	40	1	39	0.26	13.5

a búzával bevetett terület tehát 27.6 millió holddal fog még szaporodhatni.

III. A nyugati és éjszaknyugati államok, mint láttuk, a kontinensnek majdnem egész nyugati felét elfoglaló pusztába nyúl-

nak be. E puszta a Cordillerák csúcsáig terül el s az Egyesült-Államok területének kétötödét teszi. Felületén az igénytelen pusztai füvek is csak szórványosan jelentkeznek s földművelés csakis mesterséges öntözés segélyével lehető. Ez öntözés azonban aránylag igen jelentéktelen területen bizonyul lehetőnek, az úgynevezett cannon-alakulásnál vagyis azon körülménynél fogva, hogy a folyamok mind több száz láb mély ágyat mostak magoknak e fensíkon s így vizők csakis e keskeny ágyakban, közvetlenül a folyam medre mellett fekvő földszalag öntözésére fordítható.

Ez öntözhető területek legnagyobb része már el van foglalva s évi búzatermése körülbelül fedezi a bányavidékek lakosságának szükségletét. Miután azonban e bányák s a velők kapcsolatos iparágak rohamos fejlődése a népesség s vele együtt a búzaszükséglet nagymérvű emelkedésére nyújt kilátást, joggal remélhető, hogy e terület nem nagyon hosszú idő múlva számot fog tenni az Unió búzabevitelre szoruló vidékei között.

IV. A Cordillerák nyugati lejtőjén, ezek s a Csendes-óceán között keskeny földszalag húzódik el, talaja s klímájánál fogva kiválóan alkalmas a búzatermelésre.

E terület legnagyobb része Californiához tartozik, ez eredetileg spanyol, majd mexikói tartományhoz, melynek földművelése egészen jelentéktelen volt, midőn 1848-ban az Egyesült-Államok által meghódított. Ez évben fedezik fel az első aranybányát s nyílik evvel új éra ez ország életében. A rohamosan szaporodó bányász-népesség szükségletének fedezése céljából kezdenek nagyobb mérvű búzatermeléshez; a búzatermés még 1860-ban 1.6, 1870-ben 4.5, 1880-ban már 7.8 métermázsára rúg.

Mezőgazdasági viszonyaira döntő befolyással volt az a körülmény, hogy termőföldje még a mexikói uralom idejéből egyes nagy nyájtulajdonosok birtokába jutott, s így kevés számú nagybirtokra oszlott fel. Az erősebb amerikai elem jóformán kiszorította ugyan az eredeti spanyol birtokosokat, de a nagybirtok uralkodik Californiában ma is. Ebből kifolyólag a népesség s kivált a földműves népesség még sokkal gyérebb itt, mint az Unió egyéb művelés alatt álló területein, mi ismét két irányban érezeti hatását. Egyfelől abban, hogy termelésének alig negyede elegendő a belsükséglet fedezésére, 75 %-a fölőleg, mely jóformán kizárólag Európába vitetik ki, másfelől pedig abban, hogy mezőgazdaságának még sokkal drágább munkával s tőkével kell dolgoz-

nia, mint a többi amerikai államokénak. Ezért sehol a munka és tőkekímélés nincs úgy a végletekig vive, sehol nem helyettesítik a kézimunkát gépek által oly mérvben és sehol nem oly extenzív a gazdasági rendszer, mint Californiában.

A nagybirtokon jóformán kizárólag búzatermelést találunk, a jobb gazdáknál ugarral párosítva, úgy, hogy a föld fele évenként ugar, másik fele búzával van bevetve.

A mesterséges öntözés nélkül használható terület jóformán egészen művelés alatt áll, de déli részén jelentékeny terület áll még rendelkezésre, mely az ottani forró klíma következtében öntözés nélkül csak legelőnek használható. Ennek öntözése által a búzával bevetett terület még mintegy 1 x 2 millió holddal szaporítható.

Californiától éjszakra fekszik Oregon s Washington, melyek kisebb nyugati része a Csendestenger-melléki termékeny szalaghoz, nagyobb keleti része a terméketlen fensíkhöz tartozik.

A nyugati termékeny szalag itt még sokkal kisebb, mint Californiában, klímája hűvösebb és sokkal nedvesebb, minek következtében majdnem mindenütt sűrű őserdő fedi. A termékeny terület ma már jóformán teljesen magántulajdont képez, a föld ára általában magas, az irtás nehézségei az őserdőben jelentékenyek, miért is tán föltehető, hogy a búzával vetett terület néhány százezer holddal szaporodni fog, e szaporodás csak lassan, fokozatosan következhetik be.

Oregon keleti – általában terméketlen – részében a Columbia folyó völgye jelentékenyen kiszélesedik, s e teknőalakú síkság déli s nyugati szélén félkör alakban termékeny öv vonul el, mely szerencsés földrajzi fekvésénél fogva kellő csapadék-mennyiséggel rendelkezik s öntözés nélkül is művelés alá vehető. E terület viszonyai Dacotaéihoz teljesen hasonló; mint ez, könnyen művelés alá vehető s egyelőre az egészen egyoldalú búzatermelésre van utalva.

Csak a legutóbbi években nyer vasúti összeköttetést a Csendes-tengerrel, nagybani kolonizációja ekkor kezdődik. Összes termékeny területe 3-8 millió holdra tehető, melyből 1880-ban csak 0.8 millió hold áll művelés alatt. A búzatermelés várható maximuma 1.5 millió hold, szemben az 1880-ban kimutatott 0'3 millióval.

V. Éjszakamerika egész területének éjszaki felét Kanada

foglalja el, melynek termelése jelentékeny szerepet játszik ma is a világgazdaságban s még óriási arányokban fejleszhető'.

Gabonakivitele 1883-ban 57 millió forint értéket képvisel, minek legnagyobb része az Unió területére vitt árpára s az Anliába vitt búzára és lisztre esik.

E termények csaknem kizárólag a régibb keletű tartományokban, főleg Ontarióban, Kanada legjobban művelt részében állítatnak elő. E terület termékeny része régibb idő óta művelés alatt áll, a föld jelentékeny értékkel (150-220 fnt holdanként) bír, általában rendszeres vetésforgás és trágyázás alkalmazása mellett van kezelve; az inténivebb takarmánytermelés s a gabonatermelés evvel kapcsolatos megszorítása évről-évre haladást tesz, miért is e tartományok gabonakivitele a jövőben bizonyára csökkenni fog.

Ezektől éjszakra, föl egészen a sarktengerig óriás sziklaréteg terül el, melynek terméketlen talaja merőben alkalmatlan a földművelésre, a birodalom egész nyugati fele ellenben kevés kivétellel termékeny talajjal bír, s ez egész óriás területen csak a szárazság és hideg vonja meg a gabonatermelés határait.

Délen az Egyesült-Államokon áthúzódó pusztaság nyúlik be nyugati Kanadába, annak déli részét háromszög alakban foglalva el. Ettől éjszakra az éjszaki Sarktenger növekvő befolyása követ- ' kezében szaporodik a csapadékmennyiség, a pusztaság lassanként prairiebe, majd még följebb éjszakra erdős vidékbe megy át. E területen azonban a kultúra másik ellensége, a hideg jelentkezik. Nyugati Kanadának nemcsak tele rendkívül zordon és hosszú, de a tavaszi és nyári hónapok is gyors hőváltozásoknak, gyakori fagyoknak vannak kitéve, s éjszaki nagyobb felében a majdnem minden évben előforduló júliusi és augusztusi fagyok teszik lehetlenné a gabonatermelést, mely csakis a pusztaságot éjszaka felől félkörben övedző termékeny szalagra szorítkozik.

E szalag egész területe 76 millió hold, melynek a homokos, mocsaras és sziklás részek levonása után is fele művelhető, s mint-hogy e terület épen annyira vagy még inkább az egyoldalú búza-termelésre látszik utalva lenni, mint Dacota prairie-területei, a búzával bevethető terület 12 millió holdra becsülhető.

Ebből ma igen kevés áll tényleg művelés alatt, de a művelés kiterjesztésének föltételei korántsem oly kedvezők, mint az ember gondolná.

Kanada kormánya azon vágytól buzdítva, hogy az Egyesült-Államok felé irányuló európai kivándorló tömeget – s mindenekelőtt annak angol részét – e terület felé irányítsa, mindazon kedvezmények dolgában, melyeket az Unió nyújt a letelepülőknek, ezt túllicitalni iparkodott. Ezáltal határozottan túllőtt a célon.

Letelepülési törvénye, mely még sokkal nagyobb terület megszerzését teszi vagyontalan bevándorlóknak lehetővé, mint az Unióé, még sokkal nagyobb tért nyit a földspekulációnak, s még sokkal nagyobb aránytalanságot eredményez a birtokok nagysága s a művelésükre rendelkezésre álló erő között. A letelepülési törvény alapján 104 millió hold adatott el 1885-ig egyes letelepülőknek, maga a kanadai pacific-vasút 25 millió hold adományt kapott, a Hudson-öböl társaság kártérítés gyanánt 3 milliót, egyéb rezervációk 2 millióra tehetők, úgy hogy ez egész terület, melyből művelés alatt alig áll valami, legnagyobb részben birtokba van véve.

A kolonizáció haladásának útját állja tehát a földnek már" is észlelhető megdrágulása, de útját állják a mostani alacsony búzaárak is. Egy métermázsza búza Angliába szállítása 3'80 egész 4.60 firtot képvisel, úgy hogy a mai árak mellett alig marad 4-4½ firt a termelőnek. Ilyen árért pedig a búzatermelés nem fizeti ki magát.

Tényleg már 1884-85-ben tetemesen meglassúdik a bevándorlás e tartományba, s míg 1882-ben 2*7 millió hold adatott» át a letelepülési törvény alapján, e mennyiség

1883-ban ...	1-8 millió		
1884-ben		1.1	«
1885-ben		0.5	«

holdra száll le.

Az utóbbi években fölmerült ugyan azon terv, hogy e terület a Hudson-öböllel hozassék vasúti összeköttetésbe, mi által a szállítási költségek métermázsánként 1-1½ firttal volnának apaszthatok, de e terv megvalósításának alighanem elháríthatlan akadályát képezi nemcsak azon körülmény, hogy a Hudson-öböl kikötőit a fagy az év felén át megközelíthetetlenekké teszi, de még inkább az úszó jéghegyek, melyek a hajózást úgy magában az öbölben, mint főleg a hozzá vezető szorosban az egész éven át veszélyeztetik.

Az exportáló területek termelési viszonyainak s kilátásai-

nak e részletes áttekintése azon eredményre vezet, hogy a búzával vetett terület

a nyugati államokban	12
az éjszaknyugati államokban	27.6
a Csendes-tenger mellékén.....	34
Kanadában	11
összesen mintegy	54 millió holddal,

a búzatermés nagysága tehát 185-190 millió métermázsával szaporodhatik.

Oly terméstöbblet ez, mely a világgpiac viszonyait teljesen felforgatná, ha azonnal érvényesülne, a kérdés súlypontja azonban épen abban fekszik, mily gyorsan fog ez óriás terület művelés alá vétetni, s mily arányban fogja a művelés alá vett terület szaporodásának hatását a búzatermelés relatív megszorítása s a folyton növekvő szükséglet ellensúlyozni.

Ha a kolonizáció a hetvenes évek arányaiban halad, úgy ez egész terület művelés alá vétele 40 év lefolyta alatt várható. De a viszonyok korántsem olyanok ma, mint a hetvenes években.

Az ingyen rendelkezésre álló terület mindenütt rendkívül megfogyott, s ott is, hol – mint például Dacotában – nagy kiterjedésű földterület áll még rendelkezésre, a vasútakhoz közel fekvő földek mind okkupálva vannak. A földnek tehát majdnem mindenütt oly értéke van, mely a belőle nyerhető jövedelemnek teljesen megfelel. Ennek következtében vagyontalan elemek letelepülése mind nehezebbé válik, s a művelés alá veendő' terület árának kamatai növelik a termelés költségeit, csökkentik a termelés rentabilitását.

Ez utóbbit az utolsó években beállott árcsökkenés úgy is kétségessé teszi. Az átlagos búzaár 1881-83-ban:

New-York államban	11 frt 10 kr.,	tehát – frt 40 krral
Mississippi keleti partvidékén .	9 « 9.50 «	« 2.2 « 50 «
« nyugati «	8 « 8.50 «	« 3.3 « 50 «
a legszélő nyugaton.....	7 « 50 «	« 4 forinttal kevesebb

mint Angliában.

Angliában a búza ára 1885 óta 8 V2 forint körül áll, s a távol nyugaton, ott, hol a búzatermelés kiterjesztése leginkább lehetséges, legföljebb 4 frt 50 kr. lehet. Tényleg Nebraskában 4 frt 40 kr. volt 1886-ban a búza ára. Ily ár mellett pedig a búzatermelés nem fizeti ki magát s annak jelentékenyebb kiterjesztése

mindaddig nem várható, míg azt a búzáarak jelentékeny emelkedése ismét jövedelmezővé nem teszi.

Igazolják ez állítást a legújabb statisztikai adatok is, ezek szerint a gabonával bevetett terület

	1880-ban	118	1885-ben	135 millió hold, ebből
búza .. «	35	« 34	« «	
tengeri «	62	« 73	« «	
zab . . . «	16	« 22	« «	

vagyis emelkedett ugyan a bevetett terület ez 5 év alatt is, és pedig igen jelentékenyen, de ez emelkedés kizárólag a tengeri- és zabtermelés fokozására fordított, a búzával bevetett terület, mely 1880-ban az egész bevetett területnek 30 %-át tette, annak 24 %-ára szállott le, s abszolút-mennyiségében is csökkenést mutat ugyanakkor, midőn az Unió lakossága több mint 5 millióval szaporodott, tehát a búzafogyasztás körülbelül 7 millió métermázsával, vagyis mintegy 2 millió hold termésével növekedett.

Ehhez képest az Egyesült-Államok búzakivitele is csökkenést mutat, s míg 1879-82-ig átlag 43, 1883-86-ig csak 32.5 millió métermázsára rúg.

Vizsgálódásaink végeredménye gyanánt nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy az amerikai verseny csak a maiaknál tetemesen magasabb búzáarak mellett ölthet nagyobb arányokat, s a mai búzáaraknak ha nem is nagyfokú, de mérsékelt javulására a közel jövőben számíthatunk.

E némileg biztató kilátás azonban egy más veszély csíráit rejti magában. Amerikát úgy egyéb viszonyai, mint főleg óriás tengeritermelése az állattenyésztés terén legyőzhetetlen versenytársá teszi, búzatermelésének relatív megszorítása az állattenyésztés fokozott fejlesztésével egyértelmű, s azon nyomás, melyet Nyugat-Európa állat- és hús-áaira már is gyakorol, minden valószínűség szerint fokozott mérvben fog érvényesülni. Sering műve második részében behatóan foglalkozik e kérdéssel. Bennünket, fájdalm, igen kevésbé érdekel az. Mi így is ki vagyunk állatainkkal a nyugati piacokról zárva, s a mai gazdasági irány mellett aligha fogunk azokon egyhamar megjelenhetni.

VALUTÁNK RENDEZÉSÉBŐL.¹

I.

Azon sok súlyos teher között, melyet az alkotmányos önrendelkezési jogát visszanyert Magyarország az osztrák abszolutizmustól örökségül kapott, semmi sem volt terheesebb s közgazdasági fejlődésünkre végzetesebb, mint a rendezetlen valuta. A megifjúlt magyar állam egész erejét számtalan sürgős probléma, számtalan égető szükséglet vette igénybe; ezek rohamos kielégítése rövid pár év alatt oly válságos pénzügyi helyzetet teremtett, melyben valutánk rendezésére gondolni sem lehetett.

Közgazdaságunk, társadalmunk a rendetlen valuta romlott légkörében nővén föl, érzéketlenné vált annak mérges hatása iránt, öntudatával sem bír a veszélynek, melyet annak beszívása rejt számára magában. Innen van az, hogy ma is, midőn a magyar nemzetnek becsületére váló szívós küzdelem után végre oly állapotba jutottak pénzügyeink, hogy a valutarendezés problémájához komolyan hozzáláthatunk, e kérdés nemcsak az ügynevezett nagyközönség, de közéletünk erre hivatott faktorainak nagy részénél is közönnel találkozik. Pénzügyeink fejlődése magától tolja e föladatot előtérbe, fölhivatott reá, legilletékesebb helyről, a magyar pénzügyminiszter részéről, a közfigyelem, s mégis, két-három szó a parlamentben, ugyanannyi cikk a hírlapokban s érzéketlenül tér a közvélemény napirendre, anyagi s közvetve állami és nemzeti fejlődésünk e bonyolult, fontos és sürgős problémája fölött.

Alig van a nemzeti életnek oly ága, mely a rendezetlen valuta gyászos következményeit meg ne sínylené.

Nem akarok arról szólni, hogy az ügynevezett arany-árszó hullámozása bizonytalanná teszi állami költségvetésünket, s pénzügyeink teljes rendezése elé esetleg komoly akadályt gördíthet. Nem jelentéktelen baj ez sem, de teljesen eltörpül a többiek mellett.

Változó lévén a pénz értéke, változik a pénzben kifejezett tőke értéke is. Ki tőkét elhelyezi, azon kockázat előtt áll, hogy a valuta újabb romlása következtében csekélyebb tőkét kap visz-

¹ Megjelent a Budapesti Szemle, LXII. köt. (1890.) 05-106. és különlenyomatban (Budapest, Franklin 1890.)

sza, mint minőt kölcsön adott. E kockázatot a kölcsön vevőnek magasabb kamat képében kell viselnie. Különösen áll ez tőkeszegény s a külföldi tőkére szorult országban. Maga a kényszerforgalom létezése jogosult bizalmatlanságot kelt az illető nemzet anyagi ereje s közgazdasági fejlettsége iránt, csökkenti annak személyi hitelképességét s megdrágítja még az aranyban kamatozó kölcsönöket is, papírpénzre szóló kötvényeknek külföldön való elhelyezését pedig csak a legnagyobb áldozatok árán teszi lehetővé. Megdrágítja tehát a köz- és magánhitelt s külföldi tőkék beözönlésének legnagyobb akadályául szolgál.

Nemzetközi forgalom tárgyát képező kiviteli s fogyasztási cikkeink ára az ázsió hullámozása szerint mondhatni napról-napra változik, s nemcsak a kereskedőnek kell a valuta ingadozásával számolnia, a társadalom majd minden osztályával érezteti ez hatását. A mezőgazda, ki terményeit piacra viszi, a gyáros, kinek nyersanyagot vagy tüzelő anyagot kell behoznia, egyaránt ki van szolgáltatva a változó ázsió esélyeinek; az utolsó percig nem lehet az általa eladott vagy megvett árúk árával tisztában, az ázsióban beálló változás minden számítását halomra döntheti. A józan számítás veszít fontosságából a véletlennel, a spekulációval, a szerencsejátékkal szemben, ez utóbbi mind nagyobb tért hódít a komoly produktív munka rovására s a nemzet anyagi és erkölcsi erejét gyökerében támadja meg.

Nemcsak az adós és hitelező közti viszonyra bír az ázsió alakulása befolyással, de attól függ fix terhekkal bíró vagy állandó fizetést húzó egyének anyagi helyzete is. A valutadrágulás vagy értéktelenedés veszélye, Damokles kardjaként függ más-más osztályok feje fölött; az ázsió minden jelentékenyebb változása ezek valamelyikének egész existenciáját fenyegeti.

Ha áll ez békében, még sokkal inkább áll háborúban. Ércvalutával bíró ország a forgalomban vagy bankjai pincéiben levő nemes ércben oly tőkével rendelkezik, mellyel egy háború költségeit jó ideig, legalább is addig fedezheti, míg elfogadható feltételek mellett nem kaphat kölcsönt a pénzpiacon, s ha a rendeltetésétől ily módon elvont nemes ércet esetleg kénytelen is be nem váltható papírpénzzel pótolni, ez a rendelkezésre álló forgalmi eszközöket nem szaporítván, a pénz értékét lényegesen nem ronthatja meg. Papír-valutával bíró államban ellenben egy nagy háború kitorése majdnem elkerülhetetlenül vonja maga

után a pénzdevalvációt, e szörnyeteget, mely nemcsak a háború erélyes folytatása elé gördíti a legkomolyabb akadályokat, de valóban gyilkos csapást mér az egész nemzet gazdasági jólétére. Egy megkezdett devalváció hatása kiszámíthatatlan, a pénzjegy valódi értéke leszállhat a névleges érték minimális fraktájáig; vagyonok enyésznek mintegy varázsütésre s vagyonok támadnak hogy egy újabb hullám elsöpörje azokat is s az egész küzdelem az általános bukásban és nyomorban végződjék.

Monarchiánk évek óta hozza a teljesebb harckészültség céljából a legsúlyosabb áldozatokat, s a mai komoly nemzetközi helyzetben nem is járhat el másként; de valódi harckészültség rendezett valuta nélkül alig képzelhető. Szükséges ez merőben katonai szempontból, de szemben egy nagy háború talán Jközeli veszélyével maga az önfentartás érdeke parancsolja, hogy magunkat e háború esetére is egy pénzdevalváció katasztrófája ellen lehetőleg biztosítsuk. Valóban a legnagyobb könnyelműség volna e monarchia államai részéről csak egy percig is késni a valuta-rendezéssel, és óriási felelősség fogná terhelni azt, ki botorul akadályt gördítne e nagy mű elé.

II.

Talán sehol nem volt a valuta-rendezés problémája közgazdaságilag oly egyszerű és könnyű, mint lenne minálunk most.

Pénzügyeink s a pénzpiac mai helyzete mellett a szükséges pénzösszeg aránylag olcsón volna beszerezhető s maga a valuta-rendezés ténye korábbi kölcsöneink konvertálására lenne fölhasználható, s az itt elért megtakarításban a hozandó áldozat legnagyobb részben födözetet találna.

De erről többet alább; még ennél is fontosabb az, hogy nem állunk egy csonka értékű papírpénz teljes értéke helyreállításának problémájával szemben. Ez képezi a valutarendezés legnehezebb, legkényesebb s számos jogosult, fontos érdekre nézve legveszélyesebb oldalát.

A papírpénz – bár e természetét a kényszer-árfolyam következtében ideiglenesen elveszti – utalvány bizonyos mennyiségű nemes ércre. A kibocsátást eszközöző vagy a kényszer-árfolyamot elrendelő állam felelősséget vállal az iránt, hogy a beváltás annak idejében a papírpénz teljes névértékének megfelelő mennyiségű

nemes érccel fog eszközölni. Ha ettől eltérőleg a névérték alatt álló árfolyam alapján eszközölnék a valuta rendezése, ez volna részleges államtönk, megszegése az állam adott szavának, megtagadása az elvállalt kötelezettségnek s a köz- és magánhitel megrontására vezet.

Ha ellenben a teljes névérték alapján lesz a valutarendezés foganatosítva, ez, kivált hol a papírpénz diszáziója tetemes, s huzamosabb idő óta áll fenn, az adós s hitelező közötti viszony-
nak megzavarását, fix kötelezettségekkel bíró társadalmi osztályok megkárosítását s a nemzeti termelés kivitelképességének csorbitását eredményezi.

Mi hála Istennek azon épen oly kivételes, mint szerencsés helyzetben vagyunk, hogy e kérdés reánk nézve egyszerűen nem létezik.

Pénzlábunk, amint az az 1857-ik évi pénzszerződésben megállapított, szigorúan monometallisztikus ezüst-valuta. Az osztrák értékű forint V45 font finom ezüstnek felel meg; e konvenció megengedi ugyan aranypénzek veretését, de ezek törvényes fizetési eszközt nem képeznek, s értékök a forgalomban a kínálattól és kereslettől, tehát a felek megegyezésétől függ.

Az 1867: XVI. törvénycikk kimondja ugyan, hogy mindkét törvényhozásnak előterjesztés teendő az arany-valuta behozatala iránt, s a Franciaországgal 1867 július 31-dikén megkötött praeliminaris szerződés kilátásba helyezi az arany-valutára való átmenetelt a frank-rendszer alapján, de e szándék törvényhozási szankciót nem nyer s megvalósítására egyéb lépés nem tétetik, mint a húszfrankos aranyoknak az 1870: XXIV. törvénycikk által elrendelt veretése. E pénzdarab kereskedelmi pénz, mely törvényes fizetési eszközt nem képez, 8 forint és 20 frank fölirattal láttatik el.

Itt s arany értékre szóló állami kötvényeinken találkozunk a 2 V2 frankos aranyforint fogalmával, e szerencsétlen fogalommal, mely még csak az akkor létezett 1:15½-es értékviszony-
nak sem felel meg¹ és semmi törvényes alappal nem bír, miután törvényeinkben sehol az aranyforint, mint törvényes fizetési esz-

¹ Egy ezüstforint $\frac{1}{90}$ rész kilogramm, vagyis 11.1111 gramm finom ezüst lévén, az 1: 15½-es értékviszony alapján egy aranyforintnak 0.7168 gramm finom aranyból kellene állania, eszerint nyolc aranyforint finom aranytartalma 5.7344 gramm volna, holott 20 frankos aranyunk tényleg 5.8064 gramm finom

közt képező pénz meg nem állapíttatik, s mégis oly általános eszme-zavarnak képezi kútforrását.

Innen ered az általános, de semmi törvényes alappal nem bíró szokás, 2 V2 arany frankot tekinteni az osztrák értékű forint pari értékűül, s beszélni arany-ázióról és papírdiszázióról azon különbözet szerint, mellyel a papír forint a 2½ frankos úgynevezett arany forintnál kevesebbet ér.

Pari-érték, ázió s disázió csak azon fém s a papírpénz között létezik, melyben ez utóbbi értéke kifejezetik. Monometal-lisztikus államokban ez csak az egyik nemes érc lehet, a másik - ha készülnek is belőle törvényes fizetési eszközt nem képező kereskedelmi érmek – egyszerű áru, melynek nem áziója de ára van, mint minden más árúnak.

A mi valutánk alapja az ezüst, papírforintunk utalvány $\frac{1}{45}$ font ezüstre s arany-ázióról beszélünk nemzetgazdaságtanilag épen oly illogikus, mint a búza vagy posztó áziójáról. A mi forintunk pari értéke $\frac{1}{45}$ font finom ezüst, s az osztrák értékű forintnak a szerint van áziója vagy diszáziója, amint annak vásárlási képessége a világpiacon $\frac{1}{45}$ font finom ezüstnél nagyobb vagy kisebb.

Ha pedig a tényállást e szempontból vizsgáljuk, azon meglepő eredményre jutunk, hogy forintunknak jelentékeny áziója van.

100 ezüst forintnak ára papírban 1867-ben 124.75 forint volt, vagyis az ezüst 24.75% ázióval bírt. Ez évtől fogva az ázió fokozatos – s csakis 1877-ben, a közbejött politikai események következtében megszakított – csökkenést mutat, s 1878-ban átlag csak 2.67%, az év második felében pedig egészen megszűnik. E körülmény befolyása alatt az ezüst kezd a monarchiába beszivárogni, s a pénzverés országos ezüstpénzekben, mely a két államban együtt rendszerint, mintegy nyolc millió forint évenként, 1878-ban 26, 1879-ben 64 millió forintra rúg. Az elértéktelenedett s a kultúr-államok legnagyobb részének pénzrendszeréből származott ezüst oly mennyiségekben özönlik be hozzánk, hogy a két kormány valutánk további értékcsökkenésének meggátlása s a

aranyból veretik, mi ezüst forintunkkal szemben 1: 15.₃₁-es értékviszonynak felelne meg.

20 frank egyenértéke, az 1:15½-es értékviszony alapján, 8 forint 10 krajcár s az osztrák-magyar bank ez összeggel számítja az érckészletében levő hús frankosokat.

bevándorló nagy mennyiségű ezüst majdani becserélése és értékesítése alkalmával fenyegető veszteség elkerülése végett a magánosok számlájára való pénzverés megszüntetéséhez folyamodik. Ez időtől fogva az ezüst belső értéke nem szabályozza többé az osztrák értékű forint értékét s ez utóbbit kizárólag a kereslet és kínálat közti arány határozza meg. E két tényező elseje érvényben álló pénz- és bankrendszerünk mellett alig változik. Az államjegyek forgalma 1867 óta csakis annyiban szenved változást, amennyiben ezt az osztrák sóbánya-jegyek kisebb vagy nagyobb visszaáramlása szükségessé teszi. A bank 1887 előtt egyáltalán nem bocsátott ki ércfödözet nélkül bankjegyet 200 millió forint fölül; az új bankszabadalom alapján teheti ugyan, de öt százalékos adó fizetése mellett. E művelet tehát csak akkor járhat haszonnal a bankra nézve, ha a leszámítolási kamatláb legalább 5%, vagy azon fölül áll, miért is a 200 millió fölül kibocsátás tehet ugyan pénzsűk momentumokban lényeges szolgáltatokat a pénzpiacnak, de rendes viszonyok között s állandóan nem szolgálhat a forgalmi eszközök iránt mutatkozó nagyobb kereslet kielégítésére. Tényleg a forgalomban levő födözetlen bankjegyek összege évek hosszú során át, rendszerint 160-180 millió forint között mozog. A pénzverés 1879 óta magánfelek részére meg lévén szüntetve, csak a két állam számlájára történik s kizárólag a belöldi termelés értékének erejéig; ez tehát – ha az egészen jelentéktelen váltópénz-verést nem tekintjük – a pénzkészletet évenként mintegy nyolc millió forinttal növeli. E pénzrendszer és pénzverési politika egy a közgazdasági történelemben példátlan helyzetet teremt. Rendezett valutával bíró államokban, hol a magánosok részére való pénzverés meg van engedve, a forgalomban levő pénzmennyiség alkalmazkodik a szükséglethez; nemes érc behozatala s kiverése növeli, annak kivitele apasztja a kínálatot, mely a kereslet hullámszásához akként alkalmazkodik, hogy a pénz bősége s ezzel együtt annak vásárlási ereje ott s a többi piacokon egyensúlyban maradjon. Nálunk a kereslet változékony, a kínálat – az évi pénzverésben rejlő egyenlő, mérsékelt szaporodást nem tekintve – állandó marad, s a kettő közötti egyensúly csak a pénz vásárlási erejének változása által érhető el. A lefolyt évtized alatt szaporodott ugyan forgalomban levő pénzkészletünk mintegy kilencven millió forinttal, de a forgalom igényei, a kereslet még sokkal nagyobb arányban szaporodván, az egyensúly csak

ügy volt elérhető, hogy pénzünk értéke az alapját képező $\frac{1}{45}$ font ezüst értékét elhagyván, azon messze fölülemelkedett.

A következő táblázat mutatja 250 frank arany értékét a húszfrankos arany áraban kifejezve, az ezüst árát a londoni piacon s 100 ezüst forint árát osztrák értékű forintban a bécsi és londoni ezüst-ár, és a bécs-londoni vista-árfolyam alapján.¹

Évszám	250 frk értéke o. é. frtban	1 uncia ezüst ára pennyben	100 ezüst p. ára o. é. frtban	Évszám	250 frk értéke o. é. frtban	1 uncia ezüst ára pennyben	100 ezüst p. ára o. é. frtban
1867	124.75	60 ⁹ / ₁₆	124.75	1879	116.30	51 ¹ / ₄	96.85
1868	114.75	60 ¹ / ₂	114.75	1880	117.36	52 ¹ / ₄	99.65
1869	121.25	60 ⁷ / ₁₆	121.25	1881	116.82	51 ¹¹ / ₁₆	98.29
1870	122.25	60 ⁹ / ₁₆	122.25	1882	118.82	51 ⁵ / ₈	99.55
1871	120.60	60 ¹ / ₂	120.60	1883	118.96	50 ⁹ / ₁₆	97.84
1872	109.50	60 ⁵ / ₁₆	109.50	1884	120.68	50 ⁵ / ₈	99.31
1873	110.80	59 ¹ / ₄	108.12	1885	123.60	48 ⁵ / ₈	97.62
1874	111.20	58 ⁵ / ₁₆	106.50	1886	124.85	45 ³ / ₈	91.95
1875	111.70	56 ⁷ / ₈	103.40	1887	125.20	44 ³ / ₈	90.91
1876	120.80	52 ³ / ₄	104.78	1888	123.35	42 ⁷ / ₈	86.49
1877	122.90	54 ¹³ / ₁₆	109.55	1889	118.53	42 ¹¹ / ₁₆	82.06
1878	118.	52 ⁹ / ₁₆	102.67				

A 23 év, melynek adatai e táblázatba foglalvák, több kor-
szakra osztható föl: 1867-től 1871-ig az arany és ezüst érték-
viszonya az 1: 15 V2-es arány közvetlen közelében mozog, a papír-
pénz mindkét fémmel szemben ugyanazon diszáziót tünteti föl,
mely az 1868-diki kivételes esztendőt nem tekintve, állandóan
20 % körül van. Ez öt évi átlagos ázsió 20.⁷² %.

1872-1875-ig az ezüst ára fokozatosan hanyatlik 56-ra. Je-
lentékenyen csökken papírpénzünk diszáziója is s az ezüst-ázió
3.40 %-ra száll alá, míg az aranyánál is csökkenés mutatkozik ugyan,
de az ezüsttel való értékviszony módosult a következőben cse-
kélyebb mértékű. Átlagos ezüst-ázió e négy évről 6.22 %, arany-
ázió ² 10.80 %.

1876-1878-ig az ezüst ára rohamosan esik le 52-re. Az ezüst-

¹ Lásd ez utóbbi számítást 1878-85-ig s a követendő eljárás magyarázatát
Leonhardt: Az osztrák-magyar bank igazgatása 1878-1885-ig 234. lapon: Ezüst
paritás = uncia ezüst ára szorozva bécs-londoni vista-árfolyammal, osztva
62,145 arányszámmal.

² Az arany-ázió kifejezés oly általánosan el van terjedve, s az arany-
árfolyamról való beszélést annyira egyszerűsíti, hogy magam is használom e szót,
természetesen fönntartva mindazt, mi annak közgazdaságtanilag helytelen voltá-
ról fönntebb mondatott.

ázió főleg a politikai helyzet által előidézett visszaesés dacára 1878-ban már csak 2.67% míg az arany az osztrák értékű forinttal szemben is lényegesen megdrágul s átlag 20.57% ázióval bír.

1879-1884-ig az ezüst ára 51 körül ingadozik; az ezüst áziója nemcsak megszűnik, de – az egy forintosok veretésének korlátozása következtében – helyét csekély diszáziója foglalja el. Átlagos arany-ázió 18.1e%, ezüst-diszázió 1.26%.

1885-1887-ig az ezüst ára ismét rohamosan esik, de a papírpénz az ezüsttel szemben oly jelentékenyen megdrágul, hogy az arany-ázió emelkedésében csak részben nyer e tény kifejezést. Átlagos arany-ázió 24.55 %, ezüst-diszázió 6.51%.

Végül 1888-1889-ben az ezüst árának hanyatlása folytatódik, de az ezüst-diszázió oly nagy mérvben emelkedik, hogy az osztrák értékű forint az arannyal szemben is drágul, s az arany-ázió igen jelentékenyen leszáll. E rendkívül érdekes és következményeiben messzeható jelenség még jobban kitűnik, ha az adatokat minden hónapról külön vesszük figyelembe:

Hónap	Vista-árfolyam Londonra Bécsben	Unca ezüst ára pennyben	100 frt értékű ezüst ára osztrák pénzben
1888 január	126.60	44 ³ / ₁₆	90.20
február	126.80	44 ¹³ / ₁₆	89.40
március	126.60	43	87.54
április	126.75	42 ¹¹ / ₁₆	87.09
május	126.70	41 ¹³ / ₁₆	85.25
június	125.15	42 ⁴ / ₁₆	85.12
július	123.75	42 ² / ₁₆	83.91
augusztus	123.75	42 ¹ / ₁₆	83.39
szeptember	120.95	43	83.89
október	121.20	43	83.86
november	121.80	42 ¹⁴ / ₁₆	84.03
december	120.80	42 ⁹ / ₁₆	82.73
1889 január	120.90	42 ⁹ / ₁₆	82.80
február	121.20	42 ⁵ / ₈	83.13
március	121.10	42 ³ / ₈	82.57
április	119.40	42 ¹ / ₁₆	80.81
május	118.70	42	80.22
június	119.15	42	80.52
július	120.25	42 ¹ / ₁₆	81.87
augusztus	119.35	42 ⁹ / ₁₆	81.79
szeptember	119.70	42 ¹⁰ / ₁₆	82.10
október	119.05	43 ³ / ₁₆	83.33
november	118.77	43 ¹⁵ / ₁₆	83.97
december	117.72	43 ¹² / ₁₆	82.87

Az ezüst ára ez utóbbi két év elején esik $44^{12/13}$ -ról $41^{12/16}$ -ra, majd huzamosab időn át $42\frac{1}{2}$ körül ingadozik, míg a legutolsó hónapokban ismét megközelíti a 44-et. Az osztrák értékű forint értéke ettől egészen független magatartást tanúsít; a londoni vista-árfolyam a jelentékeny ezüst-csökkenés öt hónapja alatt sem emelkedik, attól fogva pedig folyton, majdnem egyenletesen esik, tekintet nélkül az ezüst-ár hullámzásaira.

III.

A fősorolt adatok első tanúsága gyanánt azon tény konstálható, hogy az osztrák értékű papírforintnak az értékének alapját képező $\frac{1}{45}$ font ezüsttel szemben nem diszáziója, hanem igen jelentékeny (mintegy 20 %) ázsiója van. 45 papírforinttal vagyis 1 font ezüstre szóló beválthatatlan utalvánnyal körülbelül $1\frac{1}{5}$ font ezüstöt vehetünk, melyből a pénzverés szabadadátétele esetén 54 ezüst forintot verethetnénk. A kérdés tehát nem az, megszüntessük-e a papírpénz diszázióját s a beváltást annak megcsorbult eredeti, teljes értékében eszközöljük-e, hanem ellenkezőleg az, leszállítsuk-e a papírpénz értékét annak eredeti ezüst aequivalenciájának színvonalára. A szoros formai jog ez utóbbi álláspont mellett szól. Szoros formai jog szerint egy papírpénz-jegy birtokosa egy utalvánnyal rendelkezik bizonyos mennyiségű ezüstre, ennél többet a maga számára nem követelhet, viszont az adós, ki bizonyos mennyiségű osztrák értékű forint fizetésére van kötelezve, csakis $\frac{1}{45}$ font ezüst átadására kényszeríthető minden forint után.

Azonban ha valahol, úgy itt volna summum jus summa injuria. Papírpénzünk már több, mint egy évtized óta többet ér, mint annak eredeti ezüstértéke; a forgalom, adás-vétel és hitelműveletek alapját régóta nem az ezüst-érték, hanem egy annál lényegesen magasabb érték képezi, s pénzünk értékének 20 %-kal való leszállítása állami pénzügyeink s közgazdasági viszonyaink teljes megzavarásával volna egyértelmű.

Állami jövedelmeinknek nagyobb része oly számszerűleg megállapított szolgáltatásokból veszi eredetét, melyek névleges összege a pénz belső értékének változása következtében nem módosul, míg az állami kiadások részint magoktól alkalmazkodnak a pénz változott értékéhez, részint rövid idő alatt okvetetlenül megfelelően fölemelendők volnának. így például teljes lehetetlen volna

a hivatalnoki fizetéseket azok mai összegében meghagynunk, ha a pénz vásárlási ereje 20 %-kal csökkenne. A pénznek ily értékcsökkenése legalább 40-50 millió forinttal csökkentené állami bevételeink valódi értékét s ellenállhatatlan erővel sodorna vissza a pénzügyi bajok örvényébe.

De károsak volnának e rendszabály közgazdasági következményei is. Mindenki, kinek tőkéje kölcsönként vagy más, de számszerűen kifejezett alakban van a magyar gazdasági életben elfoglalva, e tőkének s jövedelmének 20 %-át egy csapásra vesztené el. A belföldi tőkét érzékenyen redukálná e veszteség, a külföldit legalább is hosszú időre bizalmatlanná tenné s elűzné mitőlünk. Közgazdaságunkból minden valószínűség szerint oly nagy összeget képviselő tőkék vonatnának ki, hogy ez a legnagyobb krízisbe döntené összes gazdasági viszonyainkat, s hosszú időre lehetlenné tenné a haladást.

Végül ellenkéznék ez eljárás a méltányossággal és osztó igazsággal is. Igaz, hogy valutánk értéke az ezüsttel szemben jelentékenyen emelkedett, hanem ugyanakkor magának az ezüstnek értéke minden kételyt kizárólag legalább is oly mérvben csökkent. Az ezüst ára 1877-ben még 60½ kr., most 44 körül áll, az aranyhoz mérten tehát 28-30 % csökkenést mutat, mi legföljebb kisebb részben tulajdonítható az arany megdrágulásának (miről alább többet) s legnagyobb részben magának az ezüstnek elértéktelenedéséből foly. Ha ezzel szemben valutánk 1888 elején 12 °o árszióval bír az ezüst ellenében, úgy ez a mi pénzünk értékének nagyobb állandósága mellett bizonyít.

Igazolja e föltevést az úgynevezett arany-árszió hullámzása is.

1867-ben	24.75 százalék	az arany-árszió,		
1867-1871-ig	20.72	«	«	«
1872-1875-ig	10.80	«	«	«
1876-1878-ig	20.57	«	«	«
1879-1884-ig	18.1e	«	«	«
1885-1887-ig	24.55	«	«	«

vagyis míg valutánk az ezüsttel szemben folytonosan drágul, ez az arannyal szemben csak 1875-ig észlelhető, attól fogva kapcsolatban a nagyobb mérvben jelentkező aranyhiánnyal, az árszió újból emelkedik s 85-87-ben körülbelül az 1867-ki állást éri el. Ha áll az, hogy 1872-től 1888-ig az ezüst értéke csökkent, az aranyé emelkedett, akkor a mi pénzünk, mely a középutat foglalva el,

drágult az ezüsthöz, olcsóbbodott az aranyhoz képest, az állandóság postulatumát leginkább közelíti meg, miért is az osztó igazságnak is – mely az adós és hitelező közötti viszony változatlan fönntartását kívánja – legjobban akkor teszünk eleget, ha pénzünk tényleges értékét tesszük az új osztrák-magyar érték alapjává.

Itt azonban azon újabb kérdés előtt állunk: a papírpénznek mely időpontbani tényleges értéke legyen az új érték megállapításánál irányadó?

Azon extrem javaslattal, mely az átmenet pillanatában tényleg fönnálló árviszonyt kívánja alapul vétetni, alig szükséges bővebben foglalkoznunk. Egyenes fölhívás volna ez egy oly mérvű valuta-üzérkedésre, minőhöz foghatót aligha láttunk még, tette bírná mindazon pénzügyi hatalmakat, melyeknek valutánk megdrágítása fekédnék érdekében, s valószínű eredménye az volna, hogy a 2½ frankos pari aranyértéket régen elérnök, mielőtt a valuta-rendezés végrehajtására kerülne a sor. Hogy pedig ez egyenes megkárosítása volna mindazoknak, kiknek papíradósságaik vannak s végveszélybe döntené az úgy is súlyos viszonyokkal küzdő hazai termelést, azt bővebben magyarázatnak talán szükségtelen. Ha az átmenetet valóban igazságosan akarjuk eszközölni, ha annak alapjául a papírpénz azon árfolyamát keressük, mely a kereslet és kínálat természetes kölcsönhatásának felel meg s nem a valuta-rendezésre számító s azon indokolatlanul nyereszedni akaró üzérkedés gyümölcse, akkor nemcsak a jövőre nem bízhatjuk ez árfolyam megállapítását, hanem oly időpontra kell visszamennünk, melyben a valuta-rendezés közeli reménye az árfolyamokra zavarólag nem hathatott. E remény hatása pedig kétségtelenül meglátszik az utolsó két év árfolyamain. Az arany-

1888 január-júniusban	átlag	25.28	százalék
1888 július-decemberben	«	20.94	«
1889 január-júniusban	«	19.01	«
1889 július-decemberben	«	18.07	«
december hónapban		16.66	«

E folytonos nagymérvű csökkenés pedig főleg annak tulajdonítható, hogy a monarchia mindkét államának pénzügyeiben beállott javulás a valutarendezés kérdését végre fölszínre hozta s az ennek tudatában megindult spekuláció képes volt paralizálni, sőt teljesen megfordítani az arany-ázsiónak 1875-től 1888-ig majdnem szá-

kadatlanub érvényesülő emelkedő irányzatát. Ha csak e spekuláció által tévútra vezetetni s annak óriási fontosságú nemzeti érdekeket kiszolgáltatni nem akarunk, az 1888 május hóban beállott nagymérvű ázsió-csökkenést megelőző időszakra kell visszamennünk s az új osztrák-magyar forint értékét az ezt megelőzőtt évek átlagos árfolyamai alapján kell megállapítanunk.

Az 1885-87-ik évek átlagos árfolyamában a papírforintnak egy oly értékét nyerjük, mely két frank értékének majdnem teljesen megfelel. A 20 frankos arany árfolyama tényleg 3-4 éven keresztül 10 forint körül állott, s figyelembe véve azt is, hogy bizonyára meg fogja monarchiánk az aranyat némileg drágítani, ha mint vásárló lép föl a világpiacon, az osztrák értékű forint legigazságosabb egyenértékű a két frank tekinthető.

IV.

A fentebbiekben iparkodtunk indokolni, hogy valutánk rendezése sürgősen szükséges; hogy annak a papírforint tényleges értéke alapján kell megtörténnie, s hogy az új forint két frankkal lehet teljesen egyenértékű, s evvel elérkeztünk azon további kérdéshez: monometallisztikus aranypéNZ-lábat hozzunk-e be, vagy a bimetalizmus alapján tegyünk kísérletet.¹

Az állam, midőn pénzrendszerét megállapítja s az általa vert pénzdarabokat névvel és számmal látja el, azoknak nem értékét, hanem egyszerűen anyagát és súlyát határozza meg és bizonyítja. A pénz értéke, vásárló ereje a forgalom viszonyaitól, a készlet és szükséglet viszonyától függ, s az állam épen oly kevésbé szabhatja meg a pénzzé kiveret fémek értékét, mint bármely árúét. Hiszen, ha másként állana a dolog, botor dolog volna, oly drága anyagból készíteni forgalmi eszközeinket s sok ezer milliót hevertetni ezekben; ha az arany pénzdarab értékét nem az arany természetes ára, hanem az állam állapítja meg, úgy épen oly jól ruházhatna

¹ Hogy az ezüst-valuta helyreállítása teljesen céltévesztett dolog volna, arról talán fölösleges beszélünk. Ellene szól nemcsak mindaz, mit az $\frac{1}{45}$ fontos ezüstforint értékére való leszállás hátrányai gyanánt konstatáltunk, de helytelen volna azért is, mert ismét egy oly árú tennék valutánk alapjává, mely a nemzetközi értékmérőt képező aranytól teljesen független, azzal szemben folyton s jelentékeny mértékben változó értékkel bír. Értékmérőnk alig lenne jobb a mostaninál s nemzetközi forgalmunkat épen annyira zavarnák a bel- és külföldi pénz árfolyamának hullámzásai, mint a papír-valuta mellett.

föl értékkel egy értéktelen papírdarabot. Valóban egészséges, jó pénz csak az, melynek értéke azon anyag belértékének – melyből készült – teljesen megfelel.

A bimetallizmus behozatalával ellentétbe jövünk ez alapelvvel. Az állam nem elégszik meg a pénzdarabok érc tartalmának megállapításával, hanem midőn meghatározza a két nemes fém értéke közötti arányt is, azoknak, vagy legalább azok egyikének belértékére akar befolyást gyakorolni.

A két nemes fém egymástól független két jav; keresletök s kínálatuk egymástól független, gyakran ellentétes tényezők hatása alatt áll, értékek egymástól függetlenül változhatnak és változnak, és az állam által állandóan megállapított értékviszony a folyton ingadozó tényleges értékaránnyal ellentétbe jöhet.

Már termelési viszonyaikban jellemző különbségeket találunk: az ezüst legnagyobb részben a hegyek belsején rendszeres kapcsolatban áthúzódó erekben található, művelése nagy tőkebefektetést és szakértelmet igényel, de hosszú ideig, rendszeresen, tartós eredménnyel eszközölhető. Az arany erekben csakis más ércekkel keverve s minimális mennyiségben található; nagyobb mennyiségben csak oly folyók hordalékában jelentkeznek, melyek azt a vele kapcsolatban állott kőzetekből kimosva, fölszínre hozták. Ily helyeken olykor óriás mennyiségben található, mosása egyszerű, csekély tőkét, időt, szellemi erőt igénylő vállalat. Ily telepek fölfedezése alkalmával rohamosan, óriási föllendülést vehet az aranytermelés, de épen oly gyorsan csökkenhet az azok gyors kimerülése következtében. Az ezüstről megfordítva áll a dolog. A kultúra haladásával folytonos haladást mutat az ezüstbányászat; rohamos változások ez iparágnál nem várhatók, s oly óriási mennyiségű ezüst van a hegyek gyomrában kipuhatolva, hogy beláthatatlan ideig az ezüsttermelés terjedésére van majdnem biztos kilátás.

A két nemes fém termelési viszonyai Soetbeer adatai szerint¹ 15 00 óta így alakultak:

¹ Materialien zur Erläuterung und Beurtheilung der irthschaftlichen Edelmetallverhältnisse und der Währungsfrage s a legutolsó éveket illetőleg a Neue Freie Presse 1889 szeptember 4. és 5-iki számaiban megjelent cikkei.

Időszak	évi átlagtermés				a termelés értékéből	
	arany		ezüst		százalék	
	kilogramm	érték ¹ 1000 firtban	kilogramm	érték ¹ 1000 firtban	arany	ezüst
1501—1600-ig	7,022	11,937	233,440	21,009	36	64
1601—1700-ig	9,123	15,509	372,540	33,528	32	68
1701—1800-ig	19,001	34,302	570,349	51,331	40	60
1801—1830-ig	14,480	24,616	631,827	56,864	30	70
1831—1850-ig	37,524	63,790	688,432	61,959	51	49
1851—1860-ig	201,786	343,036	895,552	80,600	81	19
1861—1870-ig	188,511	320,469	1.220,117	109,810	74	26
1871—1880-ig	171,737	291,953	2.209,838	198,885	59	41
1881—1884-ig	147,185	250,214	2.779,306	250,138	50	50
1885—1888-ig	158,987	270,278	3.366,000	302,940	49	51
1888-ban	160,000	272,000	3.637,000	327,330	45	55

Az ezüst termelése e számok tanúsága szerint föltartóztatlanul emelkedik folyton magasabbra, az aranyánál ellenben e század elején lényeges visszaesést tapasztalunk. Ezt követi a kaliforniai és ausztráliai aranytelepek fölfedezése, minek következtében az aranytermelés 1850 körül soha nem sejtett arányokat ölt. Igaz, hogy a nagy föllendülés után újból beáll a reakció, de úgy látszik, hogy ez is elérte 1884-ben tetőpontját; azóta újból emelkedés észlelhető, mely reménylhetőleg folytatódni fog, legalább erre enged a délafrikai aranytermelés nagymérvű emelkedése következtetést.

A Transvaal évi aranytermelésének értéke ugyanis, mely 1885-ben egy millió forintot sem képvisel, s melyet Soetbeer még 1888-ra is csak 10 millió forintra tesz, 1889-re már 20 millió forintot halad meg.²

Az arany és ezüst értékviszonya 1500-ban³ 1:10.75 volt, ettől fogva a dél-amerikai ezüsbányák fölfedezése következtében az arany ára folyton emelkedik s az érték-arány:

1501-1600-ig	átlag	1: 11.32
1601-1700-ig	«	1: 14.15
1701-1710-ig	«	1: 15.27

¹ 1 kilogramm aranyat 1700, ezüstöt 90 firtal számítva.

² Economist 1890 febr. 22

³ Soetbeer: Materialien és O. Haupt: Histoire monétaire de notre temps.

A XVIII. században az aranytermelés vesz nagyobb lendületet s az értékarány 1750-ben 1: 14.59-re száll alá, de ettől fogva újból emelkedik s 1791-1800-ig átlag 1: 15.42.

1803-ban állapítatik meg a bimetallsztikus pénzrendszer Franciaországban 1: 15V2 arány alapján, s a két fém értékviszonyát 1873-ig ez szabályozza. Franciaország óriási pénzkészletével azon reservoirt képezi, mely magába fogadja a relative értéktelenebb fémeket cserébe a relative értékesebbé; ha az arány 15¹, 2 alá száll, úgy az arany özönlik be oda és cseréltetik be lőWes arány alapján ezüstért; ha 15V2 fölé emelkedik, úgy az ellenkező folyamat áll be, szóval a világpiacon Franciaország (utóbb a latin pénz-unió) veszi az olcsóbb s eladja a drágább fémeket, annak keresletét, ennek kínálatát növeli s mérséklőleg hat az ár-ingadozásra. Ezért, bár a század első felében az aranytermelés lényegesen csökken, az értékarány csak igen csekély mérvben módosul, s 1: 15.85 fölé nem emelkedik, viszont, midőn a kaliforniai és ausztráliai aranytelepek fölfedezése után az aranytermelés addig nem sejtett mérvet ölt, az arany ára 15.12 alá nem száll.

1860-tól fogva az aranytermelés újból némi csökkenést mutat, míg az ezüst termelése folyton nagyobbodó arányokban növekszik, s az ezüst lassanként olcsóbbodni kezd. Ily körülmények közt lép föl az arany-valutát életbeléptető Németország, mint aranyvevő s ezüsteladó a világpiacon. Ez esemény hatása alatt az értékarány 1873-ban 1: 15.92-re emelkedik s az ezüst tömegesen özönlik be a latin pénzunió területére, mely hogy az aranybőség korszakában fölszívott aranykészletét el ne veszítse, 1873-ban korlátozza, 1878-ban megszünteti a magánosok számlájára való ezüstpénz-veretést.

A kettős valuta ez időtől fogva tényleg megszűntnek tekinthető. Marad ugyan igen jelentékeny mennyiségű ezüstpénz ez országok forgalmában, s az a belforgalomban teljes értékű törvényes fizetési eszközt képez, de megszűnik a lehetőség az olcsóbb fém behozatalára s a drágábbért való fölcserélésére; a nemzetközi forgalom számlája csak a drágább fémmel lesz kiegyenlíthető, mely megtartja a világpiacon névértékével egyenlő belső értékét. Az ezüstről vert pénzdarabok csak mint az arany szurogátumai, mint quasi váltópénz szerepelnek a belforgalomban, megtartva az aranyhoz mérten értéküket a 15½ arány alapján. A kivert pénzdarab s a tartalmát képező ezüst ára között lényeg-

ges különbség áll be; ez utóbbira nem gyakorolhat többé a névleg fönmaradó kettős valuta semmi befolyást.

Az ezüst ára e körülmények együttes hatása alatt föltartoztathatatlanul esik, s az uncia ezüst Londonban 60 $\frac{1}{2}$ pennyről, mi a 15 $\frac{1}{2}$ -es aránnak felel meg, 1876 júliusban 46 $\frac{3}{4}$ -re esik, még ez év végén fölemelkedik 58 $\sqrt{2}$ -re, de e magaslaton nem képes tartani magát, 1878-tól 1884-ig 52-50 körül áll, 1888-ban 42-re esik, e magaslaton marad 1889 őszig, midőn főleg az angol váltópénz újjáveretése következtében fölmerült szükséglet hatása alatt ismét fölemelkedik 44-re.

Egész serege a fontos érdekeknek jajdúl föl az ezüstnek e deprekációjára. Németország ezüstkészletének eladásán érzékeny veszteséget szenved, s kénytelen az eladást fölfüggesztve, mintegy 150 millió ezüst tallért forgalomba tartani. Franciaország-nak 3500 millió frank névértékű ezüst öt frankosa van, melynek belső értékén az ezüst olcsóbbodása következtében, mintegy 1000 millió frankot veszít. Angliát az ezüst- valutaval bíró Indiában érik nagy veszteségek. Az indiai kincstárnak nagy fizetései vannak aranyban s a rúpia értékének csökkenése komoly pénzügyi bajokat okoz, azon óriási angol tőke pedig, mely rúpiára szóló indiai értékekbe van befektetve, az ezüsttel együtt veszt el értékének 25-30%-át. Észak-Amerikában az ezüsbányákba fektetett sok száz millió tulajdonosai követnek el mindent, hogy az ezüst-ár hanyatlásának eleje vétessék.

Ez érdekeknek segítségére jön azon körülmény, hogy a legfontosabb világforgalmi cikkek s főleg a nyerstermények árában jelentékeny hanyatlás áll be. A termelő s főleg a mezőgazda-osztály, melynek súlyos terhei le nem szállanak, míg terményeit folyton csökkenő árakon kénytelen értékesíteni, súlyos, majd válságos helyzetbe jut. E körülményt az ezüst-érdek képviselői meglepő eréllyel s ügyességgel használják föl. A pénz megdrágulásában keresik az árhanyatlás okát, azt pedig az arany-valuta behozatalának s az ezüst demonetizálásának tulajdonítják, s a kettős valuta ügyének sikerül megnyerniök az agráriusok egész seregét. Egész irodalom támad a kettős valuta mellett. Franciaország s az Egyesült-Államok ismételt hivatalos lépéseket tesznek a nemzetközi bimetalizmus érdekében, melynek úgy Németországban, mint Angliában jelentékeny pártja van. Igaz, hogy míg javában foly a vita, sok tekintetben meghaladják azt az események; a

valutájokat rendező államok eljárásának hatása az arany piacra megszűnik, a folyton szaporodó ezüsttermelés hatása alatt az ezüst értéke folyton száll alább, az értékarány, mely:

1875-ben	1: 16.01 volt átlag,
1880-ban	1: 18.05-re
1885-ben	1: 19.40-re

szállt s most 1: 21.50 körül áll, s a 15V2-es arány helyreállítása mind nagyobb nehézségekbe ütközik. Ez nem maradhatott visszahatás nélkül az egész mozgalmra, melyben az utolsó években bizonyos pangás észlelhető, de azért, ha veszített is a kérdés aktualitásából, elég fontos, hogy foglalkozzunk vele.

V.

A pénz drágulása, vásárlási erejének növekvése egyike a leg-súlyosabb gazdasági bajoknak. A termelő osztályokra s elsősorban a mezőgazdára nehezedik az s mivel sem indokolható hasznot hajt a tőkéje kamatából élő tőkésnek. Ha tehát áll, hogy az arany-monometallizmus terjedése tényleg megdrágította a pénzt, s okozója volt az árak csökkenésének, úgy e súlyos bajt valóban gyökerében kell megtámadnunk, s jobb eszköz hiányában megpróbálhatjuk a nemzetközi bimetallizmus kétes experimentumát is.

Áll-e mindenekelőtt az, hogy aranykészletünk a fejlett kultúrájú államok pénzszükségletének fődözésére elégtelen?

Soetbeer és Haupt szerint az összes aranytermelés

	1493-1600-ig	1,300 millió forintot		
1601-1700-ig		1,571	«	«
1701-1800-ig		3,283	«	«
1801-1850-ig		2,040	«	«
1851-1884-ig		10,812	«	« képvisel.

Az összes újkori termelésből:

1851 előttre esik	8,194 millió forint vagyis	43%
1851 utánra pedig	10,812 «	« « 57%

Az utolsó 40 év alatti óriás aranytermelésnek hatása alatt a művelt nemzetek ércpénz-készlete következőleg alakul:¹

¹ Soetbeer: Materialien és O. Haupt: Histoire monétaire. A frankot 50 krba számítva.

	Arany m i l l i ó	ezüst f o r i n t	összesen b a n
1800-ban	—	—	6000
1850-ben	2067	5947	8014
1860-ban	4881	5446	10327
1870-ben	6618	5057	11675
1880-ban	7884	5191	13075
1884-ben	8084	5404	13488

Vagyis dacára annak, hogy az ezüstpénz-mennyiség 1850 óta némileg apadt, az összes pénzkészlet 1850 óta lényegesen nagyobb mértékben szaporodott, mint a megelőző időszakban. Az 1800-ki pénzkészletet véve alapul, az összes szaporodás 1850-ig 50 év alatt annak 25 %-a, 1850-től 34 év alatt 91 %-a s az évenkénti szaporulat¹ 1850 előtt 40, azóta 161 millió forint, s ha külön az aranyat vesszük tekintetbe, annak évi terméséből mintegy 100 millió forinttal szaporodik a pénzkészlet.

A pénz értéke azonban nemcsak a készletek nagyságától függ, hanem a forgalom nagyságától s a gazdasági viszonyok fejlettségétől is. Hogy a forgalom nagy arányokban növekszik, az kétségtelen, de épen oly bizonyos az is, hogy ugyanazon pénzmennyiség mind nagyobb forgalom ellátására válik képessé. Már maga a közlekedés gyorsítása, a posta intézményének fejlődése (posta-utalványok stb.) ugyanazon pénzdarabot sokkal több tranzakció eszközésére teszik képessé, de még sokkal nagyobb hatást gyakorolnak ez irányban a folyó-számla, clearing s a modern hitelrendszer mindazon intézményei, melyek a tényleges pénz-átadás mellőzését teszik lehetővé. Óriási s évről-évre rohamosan növekszik azon pénzre szóló üzletek összege, melyek pénz nélkül lesznek lebonyolítva; 1889-ben a londoni clearinghouse évi forgalma 91,400 millió forintra rúg, a német Cassenverein-é 18,000 (1875-ben 250), a bécsi Giro-Cassenverein-é 6000 millió forintot képvisel, s hogy a hitelszervezet fejlettsége mennyire apaszthatja a forgalom nagyságához mért pénzszükségletet, kitetszik abból is, hogy az egy lakosra eső pénzmennyiség:

Franciaországban	117.40
Angliában	49.90
Németországban	45.52
Spanyolországban	43.35

¹ Soetbeer 92,000 kilogrammra számítja az ipar aranyszükségletét, marad tehát egyéb célokra 70,000 kg.

vagyis majdnem annyi a szegény Spanyolországban, mint a sokkal gazdagabb Német- vagy éppen Angolországban. Az egy főre eső tranzakciók értéke okvetetlenül itt képvisel legnagyobb összeget, s azok lebonyolítására mégis jóval kevesebb kell a Franciaországban létező pénzmennyiség felénél. Pedig ez irányban a haladásnak még jóformán csak kezdetén vagyunk, s forgalmunk növekvésével valószínűen együtt fognak fejlődni, tökéletesülni azon segédeszközünk is, melyek a pénz tényleges használatát nélkülözhetővé teszik.

Legbiztosabb következtetést a pénz értékének változására mindenestre a különböző árúk árából vonhatunk, s e tekintetben többnyire az angol és hamburgi átlag-árakra történik hivatkozás.

Angliában Jevons s utána Newmarch állítja össze 22 árucikk¹ átlag-árát s az 1845-50-iki átlag-arat száznak véve, percentuális arányban hasonlítja össze az 1850 utáni évek áraival.

Ez összeállítás főösszegében a következő eredményt tünteti elő.² A 22 áru együttes átlag-ára:

1845—50-ig	100	1882 január 1-én	110
1861 január 1-én	124	1884 « «	100
1866 « «	162	1886 « «	92
1871 « «	118	1887 « «	94
1873 « «	134	1888 « «	101
1877 « «	124	1889 « «	99 ^{1/2}
1880 « «	115	1890 « «	101.6

Az egyes árucikkek közül jelentékeny árcsökkenést tüntet föl:

a cukor ára	1890 január 1-én	42
a búza «	1890 « 1-én	56
a tea «	1890 « 1-én	62
a kender és len ára	1890 « 1-én	64

Ha e négy árút a fenti összeállításból kihagyjuk, a többi 18 áru átlag-ára 112 leend.

Ez adatok tanúsága szerint 1850 után, tehát a nagymérvű aranytermelés korszakában jelentékeny áremelkedés mutat ko-

¹ Kávé, cukor, tea, dohány, búza, hús, gyapot, nyersselyem, gyapjú, kender és len, indigó, olajok, fa, faggyú, bőr, réz, vas, ólom, horgany, pamutfonal és pamutszövet.

² Lásd az Economist évenkénti pótfüzeteit a megelőző év gazdasági történetéről.

zik. 1861-ben 124-es átlagszámmal állunk szemben, s e 24%-os áremelkedés főleg a nagymérvű aranytermelés által okozott pénz-bőségnek tulajdonítható. 1861-től 66-ig az amerikai polgárháború drágít meg főleg egyes cikkeket; az ez időszakban észlelt áremelkedés főleg azon árúkra esik, melyek az Egyesült-Államok területéről importáltak:

nyers gyapot	383-ra
pamut fonál	308-ra
pamut szövet	222-re

emelkedik, s e három cikk kihagyása után a többiek átlag-ára 127-nek felel meg. A polgárháború lezajlása után vissza is esnek az árak körülbelül az 1861-diki átlag színvonalára. E tekintetben az ezüst demonetizálása legalább az első években semmi hatást sem látszik gyakorolni, s még 1877-ben is, midőn Németország ezüst eladását jóformán végrehajtotta s a latin unió az ezüstpénz verését beszüntette, aránylag magas árakkal találkozunk. Csakis 1880-tól fogva észlelhető egy jelentékeny, folytonos árhanatlás, mely 1886-ban 92-es átlag mellett kulminál, s attól fogva újabb s bár lassú, de ma is tartó áremelkedés észlelhető. Ma az átlag az az 1845-1850-diki áraknak felel meg.

Az 1880 óta beállott árcsökkenés főleg azon árúknál jelentkezik, melyeknél új területek művelés alá vétele, s a technika tökéletesbülése és" a közlekedési eszközök tökéletesebbé és olcsóbbá tétele által az előállítás és piacra hozatal költségei tényleg jelen-tékenyen alászállottak. Az ár alkatelemeinek e változása talál kifejezést az ár csökkenésében, s ha dacára azok változásának ez árúk ára a korábbi magaslaton állana ma is, ez nem a pénz-érték változatlanságának, de határozottan annak volna a jele, hogy a pénz vásárlási ereje csökkent.

Az Angliára vonatkozó adatoknak érdekes kiegészítését képezi azon hasonló modorban készült összeállítás, mely 114 különböző cikknek hamburgi árait hasonlítja össze, és pedig nemcsak mert amannál sokkal számosabb árút ölel fel, de mert egy másik, olyan gazdasági terület áaira vonatkozik, melyen a termelési és közlekedési viszonyokban beállott változások nem hatottak úgy, mint Angliában.

E hamburgi árstatisztika eredménye a következő: ^x

¹ Soetbeer: Materialien. 104.

Áruk neve	százalékban kifejezett átl a g-á r					
	1847-50	1851-60	1861-70	1871-75	1876-80	1880-84
I. gabonafélék	100	127	129	142	135	134
II. állati termények . .	100	123	133	154	146	153
III. réti gyümölcsök ...	100	122	118	131	139	137
IV. gyarmat-árúk	100	116	118	131	126	121
V. bánya-termények . .	100	110	100	117	94	83
VI. textil-árúk	100	105	130	117	102	97
VII. vegyesek	100	107	125	115	97	93
VIII. angol kiviteli cikkek	100	100	129	126	111	103
fő átlag	100	116	123	133	123	119

Hamburgban tehát éppen 1871-1875-ig, vagyis az aranyvaluta behozatala alatt és után találjuk a legmagasabb árakat, s bár ezekkel szemben elég jelentékeny csökkenés mutatkozik, az árak főátlaga még mindig magasabb nemcsak az 1850 előtti, de az 1851-1860-diki átlag-árnál is.

Már pedig, ha a Londonban észlelt árcsökkenés a pénz megdrágulásának s nem valamely más tényezőnek volna következménye, úgy annak egyenlően kellene érvényesülnie minden aranyvalutával bíró országban. Az arany vásárlási ereje nem lehet más Londonban, mint Hamburgban, nem nőhet ott, ha itt csökken, s ha az egyes árúk különböző irányban vagy mérvben változnak, úgy ennek oka csakis egy oly tényező lehet, mely különböző helyeken különböző mértékben érvényesül.

Nem látok tehát semmi támpontot arra, hogy ez adatokból a pénz megdrágulására lehetne következtetnünk. Megerősíti e fölfogást ha észleleteinket a forgalom egyéb elemeire, a detail-forgalomban érvényesülő árakra s a munkabérekre kiterjesztjük. Ez utóbbiak valamint az állandóan alkalmazottak fizetései is hátróztottan emelkedő irányt követnek, ami pedig a detail-kereskedést illeti, általános a panasz, hogy ennek árai nem alkalmazkodnak a nagykereskedés áraihoz s megmaradnak a régi magaslalon oly áruknál is, melyek a nagy forgalomban lényegesen olcsóbbodtak. Már pedig ha valóban szűkében volnánk forgalmi eszközöknek, úgy ennek legalább annyira kellene a rendszerint ércpénzzel dolgozó detail-kereskedésben érvényesülnie, mint a nagy forgalomban.

Álláspontunkon mit sem változtat azon elvitázhatatlan körülmény, hogy 1870 óta tényleg párszor mutatkozott igen sürgős és élénk kereslet arany után, a sokat emlegetett harc az aranyért

párszor igeri akut alakban nyilvánult s ez nem maradt kellemetlen következmények nélkül a bank- és hitelviszonyokra.

E körülményre néhány állam valuta-politikája adja meg a magyarázatot. Németország, Hollandia és Skandinávia ez időszokban megy át az arany-valutára, az Egyesült-Államok és Olaszország ez alatt szünteti meg papírpénzének kényszerforgalmát. Ez államoknak 2500 millió forint értékű aranyra volt szükségök csak az ezüst és papírpénz beváltása céljából.¹ Ez óriási szükséglet fődözése nem történhetett súrlódások, nehézségek nélkül, nem történhetett úgy, hogy azt a többi gazdasági területek aranykészlete és forgalma érzékenyen meg ne érezze, de e nagy átalakulás 1884-ben az olasz aranykölcsönnel befejezést nyert, azóta a jegybankok leszámítolási kamatlába alacsony s normális határok közt mozog, az egyensúly az egyes államok készlete és szükségele között meglehetősen helyreállott, s a mi viszonylag csekély arany-szükségletünk beszerzése aligha fogja azt tartósan megzavarni.

VI.

A pénzdrágulás megakadályozása céljából nincs tehát szükség bimetalizmusra, és azon bimetalista agráriusok, kik a nyers-termények árhanyatlásának s a gazdasági válságnak okát az arany-valuta által okozott pénzhiányban keresik s a bimetalizmusban látják a panaceát, mely minden bajainkat megszüntetendő úgy tesznek, mintha Amerika, Ausztrália s India nem léteznék, mintha az utolsó húsz év alatt óriás területek föl nem törtetek volna, a vasúti hálózat kiépítése s a vasúti és hajózási díjtételekben beállott nagy változás az álmok országába tartoznék. Szemök előtt a tény, hogy mezőgazdasági terményeink termelése óriási mértékben szaporodott, s hogy azon távoli területek, hol a termelés alig jár költséggel, ma alig felényi költséggel küldik piacra terményeiket, mint csak 10-15 évvel ezelőtt, de az hogy

¹ Németország	1871-75-ig körülbelül	800 millió forintot		
Hollandia	1874-78-ig	« 80	«	«
Az Egyesült-Államok. . .	1875-80-ig	« 1200	«	«
Skandinávia	1873-80-ig	« 120	«	«
Olaszország	1883-ig	« 200	«	«

használnak föl ezüst-, illetőleg papírpénzöknek arannyal való becserelésére.

több, olcsóbban termeltetik s lényegesen olcsóbban szállítható a nagy fogyasztó területekre, mint azelőtt, nem magyarázhatja meg szerintök e cikkeik árának hanyatlását, s egy távolabb fekvő és legalább is kétes oknak tulajdonítják azt, minek legközvetlenebb okai minden kételyt kizárólag, mint mindenki által látott és tudott tények fekszenek előttünk.

Másik kérdés persze még az is: sikerülne-e a nemzetközi bimetallizmus létesítése és fönntartása. Bármily természetellenes dolog legyen is, hogy az állam két áru értékarányának oly Összegen való megállapítása által, mely a tényleges értékaránynak meg nem felel, magára ezek, vagy legalább egyikök értékére befolyást gyakoroljon, nincs kétségem aziránt, hogy ha ezt a két nemes fémre nézve az összes gazdaságilag jelentékeny államok foganatba, veszik, az tényleg meg is lesz valósítható. Ha az összes államok pénzverése a 15½-es lábon történik, tényleg ez arányba lesz az ezüst ára hozható az aranyhoz. De minő helyzetet teremtene ez intézkedés? Forgalomba hozna természetes értékénél jóval magasabb értékarány mellett egy pénznemet, melyet a kultúrállamok közönsége évek óta nem fogad szívesen. E nehézkes, célszerűtlen pénz természetes árán jóval fölül álló névértékkel özönlené el a pénzpiacot, a ma is rohamosan növekvő ezüsttermelés még erősebb ösztönzést nyerne s valószínűen még nagyobb arányokban fejlődnék, mint eddig s az ezüstpénz természetes és névértéke közti különbség csak fokozódhatnék a jövőben. Már pedig fölbonthatatlan nemzetközi szerződések nincsenek a világon; a bimetallizmust megállapító szerződés is vagy bizonyos időre vagy fölbontási jog kikötése mellett köttetnék, s még ha ez nem történnék is, fölbontaná azt az első háború. Minden államnak számolnia kellene tehát ez eshetőséggel s a kárral, mit az egyezmény megszűntének esetében ezüstjén vallani fog, s államoknak, mint bankoknak oda kellene törekedniök, hogy az aranyat magokhoz vonják, az ezüsttel pedig felebarátjaikat boldogítsák. A harc az aranyért folyna tehát tovább, talán inkább, mint valaha, maga a dolog természete, a közönségnek ellenszenve az ezüstpénz iránt s az egyezmény fölbomlásának eshetőségére való gondolás kényszerítene bele mindenkit egy oly magatartásba, mely az egyezmény szellemének meg nem felel. Az első perctől fogva nem lenne az híven végrehajtva, nem működhetnék áldásosán s megszűnése rövid idő kérdése lenne.

Egyébiránt bármint gondolkozzék valaki a nemzetközi bimetallizmus szükséges és hasznos volta felől, két dolgot, úgy hiszem, el kell mindenkinek ismernie. Az egyik, hogy közeli életbeléptetésére nincsen semmi kilátás. A nagy zajjal megtartott érc-konferenciák meggyőzhettek mindenkit afelől, hogy mindenki hajlandó nagy rokonszenvet tanusítani a kérdés iránt, mindenki hangsúlyozza, lehetőleg sötétre színezve a károkat, melyek az ezüst elértéktelenedéséből származnak s ezek orvoslása végett mindenki hajlandó nagy áldozatokat . . . tanácsolni másoknak; de amint pozitív kötelezettségek elvállalásáról van szó, ezeket éppen oly kevésbé hajlandó Németország magára vállalni, mint Anglia.

Ha tehát valutánk rendezését beláthatatlan időkre elodázní nem akarjuk, a kettős valuta nemzetközi behozatalára nem várhatunk, hogy pedig magunk a kettős valutát életbe nem léptethetjük, azt bizonyítgatni fölösleges. Pár hét alatt kiszivárogná összes aranyunk, helyét ezüst foglalná el, s tényleg nem a kettős, de az ezüst-valutát valósítottuk volna meg.

Másodszor, még ha öhajtja és lehetőnek tartja is valaki a kettős valuta behozatalát, legfontosabb hazai érdekeink szempontjából föltétlenül szükséges, hogy ezt az arany-valuta behozatala előzze meg s ne közvetlenül a mostani állapotból menjünk át a kettős valutára. Az, hogy ez utóbbi a két fém mostani értékének megfelelő alapon hozassék be, alig képzelhető, mert hiszen a legfontosabb bimetallisztikus érdekek éppen a 15½-es arány helyreállításához fűződnek, ennek alkalmazása mellett pedig szépen eljutnánk a 2½ frkos forinthez s fölemeltük volna pénzünk értékét a termelő s főleg a gazda-osztály óriási kárára. A német agráriusok tudják, mit akarnak, midőn aranypénzüket akarják 15 V2-es viszonyba hozni az ezüsttel. E rendszabály csökkenti az arany, növeli az ezüst értékét, hatása tehát arany vagy ezüst pénzlábbal bíró országokra homlokegyenest ellenkező. Hogy azonban nálunk is emelkednek úgynevezett agrárius körökből hangok ez eljárás mellett, ez valóban mulatságos, de egyúttal elszomorító jele azon szolgáltságoknak, mellyel idegen törekvéseket, idegen jelszavakat el-«ajátítani sietünk. Ha behozatott az arany-valuta nálunk is, akkor az átmenet abból a kettős valutára prémium a gazdának, ma az ezüstről menni át reá, ellenkezőleg megrabolná őt.

Mindezek következtében, nézetem szerint a kettős valuta

hívei sem kívánhatnak – első lépés gyanánt – egyebet, mint az arany-valuta életbeléptetését, az osztrák értékű forint tényleges értéke alapján.

VII.

Köviden végeznünk kell még két aggálllyal, mely e rendszabály ellen, gyakorta nyilvánul.

Az egyik azon sokat hallott állításban jelentkezik, hogy az arany-valuta gazdag államoknak való; szegény államok nem képesek azt megtartani, s különösen azon nagy kamatteher alapján, mellyel a külföldnek tartozunk, rövid idő alatt ki fog az arany tőlünk szivárogni. Ezzel kapcsolatban utalnak gyakran a monarchia fizetési, sőt áruforgalmi mérlegének is passzivitására. Ami az utóbbit illeti ez, állítás alaptalanságát az áruforgalmi statisztika adatai eléggé megcáfolják, melyek tanúsága szerint a monarchia áruforgalma 1880-1889-ig terjedő tíz évi időszak alatt 115 millió forint átlagos évi kiviteli többletet tüntet föl. De bármint álljon is e tekintetben a dolog, az mit sem bizonyít, miután a pénz ki- vagy bevétele a fizetési mérlegtől függ, melynek az áruforgalom csak egyik tényezőjét képezi. Tökéletesen igaz, hogy a külföldön vállalt adósságok kamata is egyik lényeges s olyan tényezője a fizetési mérlegnek, mely arra a mi viszonyaink között jelentékeny s kedvezőtlen befolyást gyakorol, de nem ez az egyedüli tényező erő az áruforgalmon kívül, mely a fizetési mérlegre befolyást gyakorol.

A pénz ki- és bevétele a következő főtényezőkből alakul:

Valamely gazdasági területnek pénzbeli követelése annyi, mint az árukivitel, a külföld által korábban kölcsönvett belföldi tőkék kamata s a külföldről beözönlő tőke tőkeértéke, pénzbeli tartozása pedig az árubehozatal, a külföldről korábban fölvetett tartozások kamata s a belföldről külföldre vándorló tőke együttes értékének felel meg. Természetesen a pénzkövetelés és tartozás nem lesz egész összegében készpénzzel kiegyenlítve; a nemzetközi forgalom a pénzküldést helyettesítő váltók kicserélésében egy régóta fejlődő s tökéletesedő clearing-intézménnyel bír, s ma főleg a mérleg egyenlege az, mi tényleg kifizetés alá kerül, de ez a dolog lényegén nem változtat semmit; e fizetési mérlegre ható egyes tényezők kiegyenlíthetők ugyan egymást anélkül, hogy pénz. beküldése s ismét kiküldése válnék szükségessé, de azért a mérleg

végezerménye, a mutatkozó aktív vagy passzív egyenleg tényleg e hat tényező közrehatásával jön létre. Ha a fizetési mérleget x -nek, az árukivitel a -nak, a kamatkövetelést b -nek, a beözönlő tőkét c -nek, az árúbevitt m -nek, a kamattartozást w -nek s a kivándorló tőkét p -nek nevezzük, úgy $\chi = (a + b + c) - (m + w + p)$.

A mi viszonyaink között sem a kamatkövetelés sem a tőke-kivándorlás nem bír gyakorlati jelentőséggel, a mi fizetési mérlegünkre főleg a négy másik tényező bír lényeges befolyással; tartozásunk annyi, mint az árúbevitt; hozzáadva a kamattartozást, követelésünk annyi, mint az árukivitt és a beözönlő tőke értéke, fizetési egyenlegünk az ezek közötti különbözet. A fizetési mérlegünk felőli még oly szép okoskodások is rendszerint azon hibában szenvednek, hogy e tényezők egyikét, a külföldről beözönlő tőkét teljesen számításon kívül hagyják, azon indoklással, hogy a nemzetközi forgalomban semmi ellenszolgáltatás nélkül nem történik. Ez kétségtelenül áll, csak az nem következik belőle, hogy az ellenszolgáltatásnak is ugyanazon gazdasági ciklusban kell megtörténnie. Hosszú időre szóló tartozások s követelések óriás szerepet játszanak a nemzetközi forgalomban, s épen a mi viszonyaink között beláthatatlan időkig fontos tényezőjét képezendik fizetési mérlegünknek.

Igaz, hogy a monarchia egyik állama sem szorul oly rendszeresen a külföldi pénzpiacra, mint szorult volt a legutóbbi időkig s ha kedvezőtlen viszonyok nem jönnek közbe, nem szoruland talán a jövőben sem, de államgazdasági viszonyaink javulásával mind jobban előtérbe lép a külföldi tőke azon hivatása, hogy a magángazdaság produktív beruházásaiban nyerjen alkalmazást. Mezőgazdaságunknak nem elég lépést tartania a fejlettebb külfölddel, de gyorsabb lépésben haladva kell ahhoz közelednie, az ipari tevékenység terén beláthatatlan s jó részt új tér nyílik a produktív vállalkozás előtt, a mutatkozó tőkeszükséglet födözésére belföldi tőkénk merőben elégtelen, s kölcsön vagy egyenes beruházás alakjában nagy mértékben kell a külföldi tőkének beözönlenie. Természetes, hogy az így bejövő tőke jelentékeny részben nem mint készpénz, de mint munkaeszköz vagy gyártási anyag fog határainkon átjönni, de ez mit sem változtat a dolgon, mert ez esetben az így behozott árú, mint az összes árúbehozatal egy része passzív, a behozott tőke pénzértéke ellen-

ben aktív irányban hat a fizetési mérlegre, s ha az összes árubehozatalt, melyben e behozatal is bennfoglaltatik, figyelembe vesszük mint passzív tényezőt, hamis eredményre jutunk, ha a megfelelő aktív tényezőt a számításból kihagyjuk.

Másik nagy hiánya a fizetési mérleg szokásos elméletének, hogy figyelmen kívül hagyja a pénz iránti szükséglet befolyását az azt meghatározó tényezőkre. A pénz épen oly áru, mint bármely más, de nélkülözhetlenebb és pótolhatatlanabb, mint azok legnagyobb része. Árát, vásárlási erejét a kereslet és kínálat közötti viszony határozza meg, s e viszonyoknak mindazon országokban, melyek ugyanazon anyagot használják pénz gyanánt, egyensúlyban kell lennie. A pénz a legmobilabb áru lévén, megérez s megorvosol minden kis eltérést e viszonyban s oly helyről, hol a szükséglethez mérten bővebb a készlet, mint másutt, azonnal átmegy azon helyre, hol pénzszerzés mutatkozik. Történhetik ez vagy azon körülmény következtében, hogy ott kevés a pénz, alacsonyabb árak s a kivitelnek kedvező konjunktúrák állnak be, vagy a kamatláb fölemelése által; az első esetben nagyobb kivitel, a másodikban nagyobb tőkebeözönlés idézendi elő a kívánt eredményt, s mindkét esetben oly módon hatott a pénzszerzésre, hogy a fizetési mérlegre befolyást gyakorló tényezőkre, hogy azok végeredménye egy a pénzszerzésnek megfelelő egyenlegben jelentkezik.

Papír- valutaval bíró állam s a külföld között pénzfizetések nem történhetnek. Mi nem fizethetünk a külföldnek oly papírral, mely ott semmi értékkel nem bír, s papírpénzünk, ha esetleg külföldre jutott is, onnan valamely ellenszolgáltatás fejében mielőbb visszavándorol mihozzánk, viszont mi sem kaphatunk aranyat a külföldtől, mert az arany nem marad meg a rosszabb papírpénz mellett, s ha behozatnék is, mielőbb kivándorol. Ily viszonyok között a fizetési mérleg aktív és passzív tényezőinek úgy kell alakulniuk, hogy azok egymást teljesen kiegyenlítsék.

Arany- valutaval bíró országokban ellenben az arany iránti szükséglet nagysága lesz irányadó. Bizonyos mennyiségű forgalmi eszköz kell minden országnak, gazdagnak több, szegénynek kevesebb, de egyaránt kell mindakettőnek. Pénzszerzési nagysága lesz népességéhez mérten amannak, emennek kisebb, de a viszonyai által igényelt terjedelemben egyenlően erős lesz mindkettő. A viszony készlet és szükséglet közt kell, hogy mindkét

helyen egyenlő legyen, s a leggazdagabb államból is elmegy a pénz a legszegényebbe, ha ott relative nagyobb szükség van reá, mert akkor ott lesz jobban értékesíthető, s a fizetési mérleg tényezői szükségképen úgy fognak alakulni, ahogy ezt az aranykészlet és szükséglet viszonya megkívánja. Passzív lesz azon területek fizetési mérlege, melyeken relatív aranybőség van, aktív a relatív aranyhiánnyal bíróké, s a fizetési mérleg tendenciája mindig az leend: egyenlővé tenni a szükséglet és készlet közötti viszonyt minden országban, s annyi aranyat juttatni mindenkinek, mennyi szükségletének – összehasonlítva a többiek szükségletével – megfelel.

Ha tehát annyi aranyat szerzünk be és hozunk forgalomba, mennyi e helyes viszonynak megfelel, és nem többet, és gondoskodunk arról, hogy az aranypénzt ércalap nélkül kibocsátott túlságos mennyiségű papírpénz ki ne szoríthassa, úgy aranyunk kiszivárgásától egyáltalán nem kell tartanunk.¹

A másik ellenvetés az arany-valuta behozatala ellen azon széles körökben osztott tévhiten alapul, hogy az megszüntetné a papírpénznek védvászertű jótékony hatását és csapást mérne a nemzeti termelésre s elsősorban a gazdákra.

A termelő s különösen a földműves osztály bevételei legnagyobb részben oly elemekből alakulnak, melyek ára folytonos szoros kapcsolatban állván a világpiac áraival, a pénzérték minden legkisebb változását azonnal megérzi, kiadásainak legnagyobb része ellenben épen nem, vagy csak közvetve, lassan és tökéletlenül alkalmazkodik az árszökés hullámzásaihoz. Ha kiviteli piacunkon a métermázsa búza ára 25 frank, az átlagos költség Buda-

¹ Az arany-valuta ellenzői által gyakran történik Olaszországra hivatkozás, honnan az arany egy része tényleg kiszivárgott, s hol a papírpénz ma is bír csekély diszárszióval. Nézetem szerint e példa csak azt bizonyítja, hogy kellő óvatossággal kell eljárunk a papírpénz kibocsátása körül. Olaszországban 340 millió frank értékű ércfedezet nélküli papírpénz hagyott forgalomban, a bankjegy-kibocsátási joggal bíró bankok pedig föl jogosítottak 755 millió frank értékű bankjegy kibocsátására, $\frac{1}{3}$ ércfedezet mellett, s az állam tényleg elnézte, hogy a bankok elég jelentékeny összeggel túlmentek ezen határon, úgy, hogy összesen 900 millió frank értékű fődözetlen papírpénz és bankjegy jött forgalomba, mi Olaszország pénzszükségletéhez képest határozottan soknak mondható. Haupt O. szerint Olaszország pénzkészletének ötven százaléka fődözetlen papírpénz, húsz százaléka ezüst- és váltópénz és csak harminc százaléka aranypénz; ily arányok mellett egészséges pénzviszonyok nem képzelhetők.

pesttől odáig öt frank, akkor Budapesten annyi osztrák értékű forint lesz a búza ára, amennyi 20 frank értékének felel meg. A 20 frankos ár ugyanaz marad mindaddig, míg a külföldi ár és a szállítási költség nem változik, a mi valutánkban kifejezett ár ellenben változni fog a valuta-árfolyam minden legesekélyebb hullámozása szerint; 10 forint lesz, ha 1 frank értéke 50 krajcár, 9 forint 80, ha a frank 49 krajcárt ér s így tovább; szóval minden krajcár, mellyel a frank árfolyama le vagy fölfelé változik, ugyanazon irányban 20 frankkal változtatja a búza árát. Hogy e valuta-hullámozások a gazda által fizetett napszám, cselédbér vagy épen adó összegére semmi közvetlen befolyást nem gyakorolnak, az aligha szorul bővebb magyarázatra. Ha az ázsió hosszabb időn keresztül állandóan megmarad körülbelül ugyanazon magaslaton, úgy lassanként alkalmazkodnak a gazda egyéb kiadásai is ez állapothoz, a pénzértékben beállott változás idővel, indirekt úton érvényesül, azon tranzakciónál is, melyekre az azonnali direkt hatással nem lehetett, az egyensúly a gazda bevételei s kiadásai között helyreáll s az ázsió – mindaddig míg ugyanazon ponton marad – se jó se rossz hatást nem gyakorol. Nem az ázsió magában véve, hanem annak emelkedő iránya nyújt védvámserű hasznot a gazdának, változatlan ázsió közönyös, csökkenő ázsió egyenesen káros reá nézve. A legnagyobb csapás mi öt érheti, természetesen az, ha egy hosszabb időn át megszokott ázsió egy tollvonással eltöröltetik, s a pénz tényleges értéke fölemeltetik a teljes névértékre, és a $2\frac{1}{2}$ frankos aranyforint forgalma s valutánknak ezzel szemben jegyzett úgynevezett diszázsiója az, mi a valuta-rendezésnek annyi ellenséget csinál.

E cikk elején iparkodtam kimutatni, hogy a $2\frac{1}{2}$ frankos aranyforint minden lehet a világon, csak nem törvényes osztrák vagy magyar pénz, hogy valutánknak alapja nem az, hanem az $\frac{1}{45}$ font ezüst, s hogy forintunk ezzel szemben nem diszázsióban, de jelentékeny ázsióban van. Ha pedig a létező tényleges érték s nem a merőben fikción alapuló $2\frac{1}{2}$ frankos forint alapján megyünk át az arany-valutára, ez megszerzi a gazdának is a jó pénz és biztos értékmérő áldását anélkül, hogy a termelési és értékesítési viszonyait legkevésbé is alterálná. Visszatérve példánkhoz, ha a búza Budapesten 20 frankot ér s 1 frank árfolyama 50 krajcár, úgy ma 10 papírforintot kap a gazda érette. Ha most átme-gyünk az árfolyam alapján az arany-valutára s 2 frankban álla-

pítjuk meg-az új aranyforint értékét, úgy a gazda helyzete egyáltalában nem változott. 10 arany forintot fog kapni a búzáért s e 10 aranyforinttal kiadásából is ugyanannyit fődözhet, mint ma a 10 papírforinttal.

Azon veszély tehát, mellyel némelyek szerint az arany-valuta behozatala a gazdaközönséget fenyegeti, nem egyéb pusztá rémképnél, s míg sikerül közönségünknek legalább egy részét a 2½ frankos aranyforint kísérletével megijeszteni, addig senki sem gondol azon óriási károokra, melyeket a beállott nagymérvű ázsió-csökkenés következtében szenvedtünk s fogunk szenvedni a jövőben, ha valutánkat mielőbb nem reformáljuk.

1890 február hóban az usance-búza tavaszra Budapesten körülbelül 8 forint 50 krajcár, az arany-ázsió 17½%. Ez utóbbi 1888 februárban 25½% volt. Ha most a mai búzaárat átszámítjuk a két év előtti valut a-árfolyam alapján, úgy az 9 forint 10 krajcárnak felel meg, vagyis 60 krajcár azon veszteség, mely a legutolsó 2 év alatti ázsió-csökkenés következtében éri a magyar gazdát, minden métermázsa búza után.

Ehhez, azt hiszem, nem kell kommentár. Az általános mezőgazdasági válság nyomásával súlyos küzdelmet folytató magyar gazdára nézve valóban életkérdés az, hogy a tengerentúli verseny által úgysis elég olcsóvá tett nyerstermények ára valutapolitikánk következtében mesterségesen ne csökkentessék. Mit jelent a mai állapot föntartása? Minden valószínűség szerint tovább csökkenő ázsiót és terményárakat. Valóban itt az ideje, hogy fölhagyjunk a két és fél frankos aranyforint elleni szélmalom-harccal és közvéleményünk tudatára ébredjen annak, hogy arany-valuta behozatala éppen a magyar termelő érdekében égető, sürgősen megoldandó életkérdés.

VIII.

Valutánk rendezése, mint gyakorlati föladat, főleg három intézkedésben kulminál. Ezek: a kényszerforgalommal bíró papírpénz beváltása, az ezüstforintosok beváltása vagy viszonyunknak az új valutával szembeni rendezése s a kellő mennyiségű váltópénzről való gondoskodás.

Ami az állami papírpénzt illeti, az a sóbánya-jegyekkel oly kapcsolatban áll, hogy a kettő együttes értéke 412 forintot meg

nem haladhat, ezen belül azonban a sóbánya-jegyek apadása megfelelő mennyiségű papírpénz által pótolható. Ebből kifolyólag tényleg hullámozásoknak van a forgalomban levő papírpénz összege kitéve, rendszerint 340-350 millió forint körül áll, olykor ezen is lényegesen fölülemelkedik. Miután azonban az államadóságról s ezek közt a közös függő adósságról szóló egyezményt becikkelyező 1867: XV. törvénycikk a sóbánya-jegyek rendszerinti értékét 100 millió forintban állapítja meg, s megengedi ugyan az ezek kevesletének ideiglenes pótlását államjegyekkel, de az 5. §-ban világosan kijelenti, hogy 100 millió forintnyi sóbánya-jegy kamata van az 1-2. §§-ban megállapított évi járulékbá beszámítva, kétségtelen, hogy a monarchiának két államát együttesen csak 312 millió forint értékű államjegy bevonásának kötelezettsége és költsége terhelheti. Az osztrák kormánynak kell a sóbánya-jegyek kamatlábának fölemelése vagy bármely más alkalmas eszköz által arról gondoskodnia, hogy a forgalomban levő s beváltás alá kerülő államjegyek értéke 312 millió forintot meg ne haladjon; közös föladat marad e 312 millió forintnyi államjegyek bevonása.

Ezüstforintos jelenleg 160 millió van a bankban, mintegy 20 millió lehet forgalomban, ez összesen 180 millió, melyre nézve az állam beváltási kötelezettsége kétségtelenül fönnáll.¹ Oly pénzek ezek, melyek az állam általi kiveretésök következtében tényleges bel értékeket jóval meghaladó vásárlási erővel bírnak. Az állam azáltal, hogy a megfelelő fölírással ellátta s törvényes fizetési eszköznek dekretálta, reáerőszakolta őket jelenlegi tulajdonosokra, felelősséget vállalt aziránt, hogy azok egy teljes osztrák értékű forintot fognak érni s azokat egy teljes forintért beváltani s az ez érték és az ezüst forintosok belértéke közötti különbséget viselni tartozik. Az államot e címen fenyegető veszteség enyhítéséül több oldalról halljuk a javaslatot, hogy a bank följogosíttassék ércfödözetének egy részét, például $\frac{1}{4}$ -ét ezüstben tartani,

¹ Módosítaná e számítást, ha a bank ezüstkészlete részben ezüstrudakból állana. Ezeket a bank lenne kénytelen piaci értékek szerint értékesíteni; az állam beváltási kötelezettsége s az ebből származó veszteség megfelelőleg csekélyebb volna. A bank kimutatásaiból nem tűnik ki ércalapjából mi van kivert pénzben, mi rudakban; ha azonban figyelembe vesszük, hogy 1879-ben 70 millió fjt ezüst volt a bankban, azóta csak kivert ezüstpénz folyt ott be s 118 millió fjt ára ezüst adatott ki, több mint valószínű, hogy a bank ezüstrúdjai, ha voltak is neki, régen túladott s egész ezüstkészlete beváltás alá kerül.

s az állam ez esetben fölmentetné az ezüstforintosok megfelelő részének beváltása alól. Nem tudom, úgy értik-e ezt, hogy az ezüstforintosok teljes névértékükben szolgálnának fődözet gyanánt, vagy csak tényleges ezüstértékek vétetnék tekintetbe. Ez utóbbi esetben az egész dolog nem járna semmi pénzügyi előnnyel, az előbbiben egy merőben fiktív s a valóságnak meg nem felelő érték tudatnék be az ércfödözetbe. Egyébiránt, bármint álljon is a dolog, magát azon tervet, hogy az ezüst aranyra szóló bankjegyek fődözete maradjon, helytelennek s veszélyesnek tartom. A dolog természetével ellenkezik ércfödözetül használni egy oly fém, mely a fedezendő bankjegy értékének nem alapja többé, mely nemzetközi fizetési eszközt nem képez, s melynek értéke szemben a bankjegyeink alapját képező arannyal, folytonosan s olykor jelentékenyen ingadozik. Az ércfödözet főcélja nemcsak az, hogy a bankjegyek értéke megfelelő ellenértéket képező aktívák által fődözve legyen, hiszen akkor elsőrendű jelzalog-követelések képeznek a legjobb bankjegy-födözetet, hanem az is, hogy a fődözetnek legalább azon része, melyre az ércfödözet kikötött, bármely pillanatban, mint készpénz álljon rendelkezésre, hogy a beváltás sürgős szükséglet esetében is azonnal eszközölhető legyen. E cél elérését pedig az ezüstkészlet legkevesebbé sem biztosítja. Arany-valuta mellett a bankjegyek nem ezüsteel, hanem arany-pénzzel váltandók be; az ezüstöt előbb el kell adni s aranypénzért becserélni, hogy az bankjegyek beváltására szolgálhasson, e művelet pedig, kivált pénzszük vagy épen kritikus pillanatokban aligha lesz könnyen, gyorsan s veszteség nélkül eszközölhető.

E szempontból is határozottan jobb fődözet egy aranyra szóló jó váltó, mint a készletben tartott ezüst. Igaz, hogy az ezüst egy részének ércfedezet gyanánt való megtartása megkönnyítené az eladásra maradó ezüst értékesítését, de ezt elérhetjük azáltal is, ha az eladó ezüstöt a kellő óvatossággal s nem egyszerre visszük piacra; az eladásnak bizonytalan időre való elhalasztása egy mérész spekuláció volna az ezüst-ár javulására vagy legalább is állandóságára, mit az ezüst termelési és szükségleti viszonyai teljességgel nem indokolnak¹ s mi egy szolid jegybank természetével

¹ Ha figyelembe vesszük, hogy az ezüsttermelés évről-évre emelkedik s ma már négy millió kilogramm körül jár, s hogy a bland-dollárok veretése bármely percben véget érhet, azon következtetésre jutunk, hogy mennél tovább tartogatjuk ezüstünket, annál többet veszünk rajta.

s eljárásának alapelveivel merőben ellenkezik. E fölfogáson mit sem változtat az, hogy nemcsak bimetallista államok bankjai, de az angol bank is tart ezüst-készletet. Ez utóbbi megtartotta ezt azon korábbi időből, midőn még a latin unió bimetallizmusa a pénzverés megszüntetése által föl nem függesztetett, az ezüst értékét a $15\frac{1}{2}$ -es arány körül képes volt föntartani s az ezüst a világ legnagyobb részében pénz gyanánt használtatott s konstant nemzetközi értékkel írt. Hogy az angol bank a legújabb időben teljesen megváltozott viszonyokhoz még nem alkalmazta magát, s régi eljárását, mely ma már nem indokolható, föntartja, ez nem lehet indok arra, hogy mi valutánk rendezésekor e helytelen intézkedést életbe léptessük.

Ha gyökeresen akarjuk pénzvviszonyainkat rendezni s egészséges alapot kívánunk valuta- s bank-rendszerünknek teremteni, úgy nem térhetünk ki az összes ezüstpénz beváltásának kötelezettsége alól.

Harmadik föladat gondoskodni a kisebb pénzdarabok iránti szükséglet fődözéséről. Miután öt forintosnál kisebb aranypénz aligha lesz célszerűen verethető, azon szükségletet kell számításba vennünk, mely 1 forintos s ennél kisebb pénzdarabok iránt ma mutatkozik. Forgalomban van ma:

1. réz és ezüst váltópénz mintegy.....	50 millió frt értékben
2. egy forintos:	
a) ezüst (a bankban levő ezüst-forintosokon kívül) 20	
b) államjegy 75 összesen 95 «.....»	«
az 1 forintos és kisebb pénzdarabok összes értéke tehát	145 millió forint,

miből 95 millió esik az 1 forintosokra, 50 millió a kisebb váltópénzre. Ez utóbbi vagy egyelőre jelen állapotában volna hagyható, vagy – ha korszerű alapon reformáltatnék is – összes értéke nem kerülne változás alá, s az átalakítás pár milliónál többé aligha kerülne. Sokkal nagyobb fontossággal bír a másik föladat, gondoskodni 1 forintos váltópénzről, körülbelül 100 millió forint értékben. A kérdés itt csak az lehet, hogy mi legyen e pénz anyaga és belértéke, mert az, hogy ez ne teljes belértékkel bírós s korlátlan összegig törvényes fizetési eszközt képező pénzt, hanem váltópénz legyen, az arany-valuta behozatala által eldöntött dolog. Amint ezzel tisztában vagyunk, ebből – bármennyire ellen-

kezzék is az a bevett fogalmakkal – önkényt foly az is, hogy annak nem szükséges ezüsből készülnie, hanem bátran állhat bármely értéktelen anyagból, tehát papírból is.

A tulajdonképeni értékmérőt s fizetési eszközt képező pénz jószágának első alapföltétele, hogy név- és belértéke teljesen ugyanaz legyen. Ennek értéke nem a reá ütött bélyegtől, hanem a benne foglalt anyag értékétől függ; az állam a pénzverés által csak ez anyag finomságát és súlyát igazolja, értékére nem gyakorolhat befolyást, s nem járna el se bölcsen, se becsületesen, ha e pénzdarabokat béltartalmuknál nagyobb mennyiségű nemes ércnek megfelelő értékkel kívánná fölruházni, vagy – mi gyakorlatilag ugyanaz – ha kevesebb béltartalommal verné őket, mint amennyire a rajtok levő fölírás következtetni enged.

Egészen másként áll a váltópénzzel a dolog. Ez értékmérőt egyáltalán nem képez, fizetési eszközt csak igen korlátolt mértékben; értékét nem saját béltartalma határozza meg, hanem az azon teljes pénz belértékének megfelelő részével lesz egyenlő, mellyel kapcsolatban áll, melynek bizonyos hányadát képezi. E pénzdaraboknak értéke nem önálló, hanem derivált a teljes pénz értékéből; ez utóbbinak kell teljes tartalommal bírnia, hogy «gy pénzrendszer jó és becsületes legyen, a váltópénzt tényleg sehol nem verik ma már teljes béltartalommal. Már most aki koncedálja azt, hogy e pénzdarabok 70-80% béltartalommal vereszenek, az elismeri, hogy saját béltartalmuk közönyös értékökre, jószágukra nézve, hiszen ha nem így állna a dolog, a 70-80%-os béltartalom sem volna becsületes dolog; aki pedig ezt elismeri, az nem vonhatja kétségbe azt sem, hogy teljesen fölösleges kiadás e béltartalom is. A forintos értékét az arany 10 forintos értéke fogja szabályozni, az mindig egyenlő lesz ennek $\frac{1}{10}$ részével, akárminő anyagból készült legyen is, s különösen a mi viszonyaink között, hol a közönség a papírforintost megszokta, sőt szívesebben fogadja az ezüstnél, teljességgel nem látok semmi indokot az ezüstforintosokkal járó lényeges tehertöbblet elvállalására. Nemcsak az egyszeri kiadásnál tenne ez legalább 75 millió forint különbséget, hanem lényeges költségtöbbletet okozna e pénzdarabok minden megújításánál. Ha föl vesszük, hogy 20 év múlva kellene az ezüst forintokat megújítunk, úgy a kopás pótlása az államnak legalább 6-8 millió forintba kerülne (az évi kopást 0.3-0.4%-ra számítva), papírpénznél ellenben legalább ennyit

képvisel a beváltás végett be nem nyújtott jegyek címén mutatkozót nyereség. Összesen 15-16 millió forint különbség mutatkozik tehát minden 20 évben, mi közel 1 millió évi kiadásnak felel meg.

IX.

A leírt három intézkedés megtörténte után, hogy állanánk tehát forgalmi eszközök dolgában, szemben a mai állapottal?

Az osztrák-magyar monarchia mai pénzkészlete a következő:

államjegyek körülbelül	340 millió	forint	értékben
érfödözetnélküli bankjegyek	200	«	«
aranyfödözettel bíró bankjegyek ¹	80	«	«
ezüsfödözettel bíró bankjegyek.....	160	«	«
ezüstforintosok a forgalomban	20	«	«
ezüst és réz váltópénz	50	«	«
Összesen	850 millió	forint	értékben.

Evvel szemben, ha az államjegyek bevonatnak, s 312 millió erejéig aranypénzzel és papír 1 forintossal cseréltetnek be, ugyanez történik a banknál és a forgalomban levő ezüstpénzzel, s végül ha a bank ma meglevő aranykészletét, mely ma 2 V2 frankos forinttal van számítva, a 2 frankos forintra számítja át, mi által annak névértéke 100 millió forintra, s az ezüst forintosokért cserébe kapott 160 millió forint arannyal együtt az egész aranyfedezet 260 millió forintra emelkedik, akkor pénzkészletünk így alakul át:

aranypénz a forgalomban (212 millió az államjegyek, ² 20 millió az ezüstforintosok helyett).....	232	millió	forint
arany a bankban (melyért bankjegyek jönnek forgalomba)	260	«	«
ezüst és réz váltópénz	50	«	«
1 forintos váltópénz (papír).....	100	«	«
érc által nem födőzött bankjegy	200	«	«
Összesen	842	millió	forint

vagyis kevés híján épen annyi, mint forgalmi eszközeink mai értéke.

E 842 millió forintot tevő összes pénzkészletből pedig:

¹ A bank érckészlete 1890 február 15-én 79.4 millió forint arany és 162.6 millió forint ezüst.

² A 312 millió államjegyből 212 millió arannyal, 100 millió 1 forintos papír-váltópénzzel váltatnék be.

– az aranyra esik	58 százalék
érc és papír váltópénzre.....	18 «
födözetlen bankjegyre	24 «

mivel szemben a külföld főbb államai a következő arányokat tüntetik föl:

	Anglia	Német- ország	Egyes. Államok ország száztóliban	Francia- ország	
arany bankban és forgalomban	76	58	50	50	30
ezüst- és váltópénz ¹	16	29	24	42	20
födözetlen bank- s államjegy	8	15	26	8	50

Ez összehasonlítás tanúsága szerint pénzviszonyaink szemben a külfölddel koránt sem lesznek kedvezőtlenek. Aránylagos aranykészlete csak Angliának nagyobb, s az összes többi állammal szemben nagyon előnyösen különböznének viszonyaink annyiban is, hogy az ezüstpénztől, s a vele járó bajoktól és károktól egyszerűs mindenkorra megszabadulnánk.

A gyakorlati végrehajtás részleteiről korai volna most beszélnünk. Két nagyterjedelmű, nehéz és kényes operáció áll előttünk; a szükséges arany bevásárlása s a fölösleges ezüst eladása. Nem mindennapi óvatosság és bankári ügyesség szükséges ahhoz, hogy ezek előnyös föltételek mellett s minden nagyobb rázkódtatás nélkül legyenek végrehajthatók, s ezúttal csak azt kívánom jelezni, hogy e tranzakciók eszközlésénél az osztrák-magyar bank megbecsülhetetlen szolgáltatokat tehet, s attól – tekintettel a reá háramló előnyökre – joggal elvárható, hogy nemcsak szolgálatait ajánlja föl, de a művelet anyagi terheiben is participáland. A banknak ma 80 millióval szereplő aranykészlete 100 forintot ér, ha a 2 frankos aranyforint fogadtatik el, e címen 20 millió forint nyereség éri őt, de még ez is aránylag csekélység azon direkt és indirekt előnyök mellett, melyekkel előnyös pénzviszonyok teremtése reá nézve is fog járnai. Az előnyök, melyek a banknak nyújthatók, mint az áldozatok, melyeket ezek fejében el kell vállalnia, nagy részökben alku tárgyát képezhetik s idő előtti nyilvános megvitatásuk nem válnék az ügy előnyére, de azon fér-

¹ Talán különösnek látszik, hogy az ezüstpénzt bimetalista államokban is összefoglalom e kimutatásban a váltópénzzel. Tényleg teljesen jogosult eljárás ez. Ma már bimetalista államokban is a nemzetközi forgalom közvetítője s az értékmérő kizárólag az arany; az ezüst csak a belföldi forgalomban használható, az arany által meghatározott, attól redukált s belértékénél nagyobb értékkel s így tényleg váltópénz jellegével bír.

fiak széles látköre s helyes közgazdasági érzéke, kik a bank élén állanak, följosít azon reményre, hogy a bank teljes tudatával bírand azon hivatásnak, melyet e reform végrehajtása s egészséges valutára fektetett közgazdasági életünk szabályozása körül kell betöltenie, s a várható nagy és tartós eredmények fejében szívesen áldozandja föl a mai kényelmes, de egészségtelen helyzet látszólagos előnyeit.

Hátra van még, hogy néhány szót szóljunk az egész művelet pénzügyi következményeiről:

Az összes közös költség legjelentékenyebb tétele a 212 millió államjegy és 180 millió ezüstforintos beváltása végett szükséges 784 millió franknak beszerzése, mihez vegyes kiadás (papírforintosok készítése, kezelése stb. kiadások) címén 16 millió frankot adva, nyerünk 800 millió frankot brutto szükségletül.

Ebből levonandó a 180 millió ezüst forint anyagát képező 2 millió kilogramm ezüst eladásából reménylhető összeg. Ez a mai ezüst-árak mellett (44-45 penny) 132 millió forintnak felelne meg, de tekintettel az ezüst-árak bizonytalan voltára s azon körülményre, hogy ha mi ily nagy mennyiségű ezüstöt (mely az egy évben termelt ezüstnek mintegy 60%-át teszi) vizsünk piacra, ez mindenesetre nyomni fogja az ezüst-árakat, az eladásból várható netto eredmény csak 40½ penny-s árral, vagyis kilogrammonként 60 forintra számítható s 120 millió forintra, 240 millió frankra tehető, minek levonása után netto szükséglet gyanánt 560 millió frank, 280 millió frt mutatkozik.

Ez összegből pedig Magyarországot 30% illeti meg. Ez arány felel meg mindazon törvényeknek, melyek a pénzzel összefüggő haszon vagy költség megosztására vonatkoznak:

így az 1868: VII. törvénycikk a kibocsátandó 12 millió váltópénzből, valamint a papírpénz levonásánál mutatkozó haszonból 30%-ot juttat Magyarországnak;

az 1868: XLVI. törvénycikk a függő adósság ellenőrzési költségeit ez arány szerint osztja meg;

az 1869: XII., 1878: VI., 1881: VIII. és 1885: XII. törvénycikkek a váltópénzt szaporítván, a többletet szintén ez arány szerint osztják meg;

az 1878: XXVI. és 1887: XXVII. törvénycikkek kimondják, hogy a 80 millió bankadósságból Magyarországot 30% terheli.

Ez arány alkalmazása mellett Magyarországra tőkeszükség-

let gyanánt 84 millió forint esik, minek fedezéséül 4%-os járadék-kölcsön lenne kibocsátandó. Ennek árfolyama, s tehát összes névértéke is függne a pénzpiac helyzetétől, de az aranyjáradék mai árfolyamát s azon jótékony befolyást tekintetbe véve, melyet a valuta-rendezés ténye államhitelünkre gyakoroland, bizonyára nem vérmes azon számítás, hogy a tényleg fölvelt pénz után 4%-os százalékot fogunk fizetni. Jelentkeznek tehát e címen 3.570,000 forint, mint évi teher. Éhez jön azon esetre, ha a bankadósság most kifizetésre kerülne, az 1887. évi egyezmény szerint ez összeg 30%-ának 50 éven keresztül kamat nélkül fizetendő évi részlete. A bankadósságot kerekszám 79 millióra téve, ennek 30%-a 23 millió 700,000 forint, mi 50 évre fölosztva, évi részletül 474,000 forint jelentkezik. Ezt a főntebbi összeghez hozzáadva, a valuta-rendezéssel járó összes brutto tehertöbbletet 4.044,000 forintra tehetjük.

Ezzel szemben azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy a valuta-rendezés jelenleg papírra szóló kötvényeink konvertálását fogja lehetővé tenni, A magyar állam ma következő papírra vagy ezüstre szóló s 5%-kal kamatozó adósságokkal bír (az 1890. január 1-én fönnálló tőkeálladék alapján):

1. 5 %-os papíráradék.....	353.487,000	ft
2. erdélyi vasúti részvényadósság.....	13.839,000	«
3. duna-drávai vasúti részvényadósság	4.583,000	«
4. alföld-fiumei « «	18.053,600	«
5. budapest-pécsi « «	7.850,000	«
6. magyar nyugati vasúti részvényadósság.....	12.259,500	«
7. magyar-gácsországi vasúti részvényadósság	4.906,200	«
8. magyar nyugati vasúti elsőbbségi kölcsön.....	19.077,200	«
9. magyar gácsorsz. « « «	1.785,200	«
10. lánchíd elsőbbségi kölcsön	826,100	«
Összesen	446.666,800	ft

Ha e kölcsönöknél az aranyj áradok mai árfolyamából kiindulva,¹ s tekintetbe véve azon jótékony hatást, melyet állami hitelünkre a valuta-rendezésnek gyakorolnia kell, egy a valuta-rendežést követő konverzió eredménye gyanánt csak $\frac{3}{4}\%$ effektív kamatmegtakarítást veszünk számításba, ez 3.350,000 forint kamatmegtakarítást eredményez, úgy hogy ennek számbavéte-

¹ Az aranyjáradék árfolyama 1890 február 23-án Parisban 89.20, mi 100 forint névleges tőke után 4.18 % kamatozásnak felel meg.

lével a valuta-rendezés összes netto tehertöbblete évi 694,000 forintra tehető.

Ennyi lenne tehát az áldozat, melyet a magyar államnak hoznia kellene, azért, hogy a valuta rendezése által közgazdasági életét egészséges alapokra fektesse, hitelét megszilárdítsa s elkészüljön egy nagy háború pénzügyi következményeinek elviselésére.¹ Az arány áldozat és eredmény között egyszerűen nevetséges, s a magyar közvéleménynek csak meg kell ismernie a kérdés fontosságát, hogy annak megoldását elodázhatatlan szükséggé tegye.

A magyar kormányban bizonyára nem hiányzik az érzék e kérdés hordereje iránt, s meglesz az akarat annak mielőbbi sikeres megoldására. A végrehajtás nehézségeit azonban lényegesen komplikálja az, hogy e rendszabály fölött a magyar és osztrák kormánynak és törvényhozásnak közös megegyezéssel kell határoznia. A magyar kormánynak szüksége lehet az egész magyar közvélemény támogatására, s a dolog keresztülvitele így is időt kíván.

Ez időt bizonyosan föl fogják használni mindazok, kiknek érdekében áll, hogy az átmenet az arany-valutára lehetőleg magas árfolyam mellett történjék, az ázsió csökkenésére, és a valutarendezés komolyabb emlegetésére kezdődött ázsió-csökkenésnek további folytatására lehetünk elkészülve.

Ebben érzékeny veszteség és komoly veszély rejlik mindazokra nézve, kiket a pénz drágulása megkárosít; érzékeny veszteség az átmeneti idő alatt és azon komoly veszély, hogy mennyi-

¹ Ausztriára nézve körülbelül így áll a dolog:

Évi teher gyanánt jelentkezik 1. kamatdifferencia a 100 millióra fölszaporodott sóbánya-jegyeknél.....	2.000,000 forint
2. a 79 milliós bankadósság után $4\frac{1}{4}$ % kamat.....	3.360,000 «
3. a 280 millió közös szükségletből Ausztriát terhelő 70 %o, azaz 196 millió forint után $4\frac{1}{4}$ % kamat.....	8.330,000 «
Összes évi szükséglet.....	13.690,000 forint
miből levonandó 1. Magyarország járuléka a bankadóssághoz.....	474,000 forint
2 2500 millió forint ezüst- és papírkölcsönnél átlag $\frac{1}{4}$ % kamat-megtakarítás konverzió útján.....	12.500,000 «
Összesen.....	12.974,000 forint,

marad voltaképen teher-többség gyanánt 716,000 forint.

vel inkább távozunk a két frankos forinttól, mennél tovább áll fönn egy ennél alacsonyabb árfolyam, annál bajosabb lesz arra fektetnünk arany-valutánkat.

A valutarendezés reménye folytán beállott ázsió-csökkenés ma is érzékenyen sújtja mezőgazdaságunkat, s e baj súlyosbodására van kilátás; a kormánynak kell módot keresnie és találnia, mely útját állja a bajnak addig" is, míg a végleges rendezés bekövetkezik.¹

¹ E cikk sajtó alatt volt már, midőn e folyóirat múlt havi számában Valutánk szabályozása cím alatt közölt tanulmány kezemhez jutott. E sok elmeélel írt s mindenesetre figyelemreméltó cikk – szerzője intenciójával ellentétben - Jényes bizonyíték mellett, hogy a bimetallizmus monarchiánk két állama által külön egészséges alapon meg nem valósítható, illetőleg fenn nem tartható. Ennek «érdekében kénytelen szerző a magánosok számlájára való pénzverés tilalmának fenntartását javasolni, már pedig a magánosok részére való szabad pénzverés nélkül egészséges valuta nem képzelhető. Csakis ez biztosítja azt, hogy valamely pénzdarab annyit érjen, mennyit a bértartalmát képező ércmennyiség a nemzetközi forgalomban megér, hogy a pénz névértéke teljes összhangban álljon bel-értékével, s hogy a nemzetközi forgalomban is használható legyen. Ha az állam a pénzverést monopóliummá teszi, kezébe veszi a pénzkészlet és szükséglet közötti viszony szabályozását, s amannak megszorítása által a pénzt – mint azt ma ezüst forintosainknál látjuk – fiktív értékkel ruházhatja fel.

Nem osztozhatom tehát a javaslat alap gondolatában sem, de még kevésbé helyeselhetem a kivitel módozatait. Szerző a két fém- értékarányát 1: 22-ben kívánja megállapíttatni, s az ezüstpénz veretést tényleg 1: 17.8 arány alapján eszközöztetni. A kivert ezüstpénz közel húsz százalékkal tartalmazna kevesebb ezüstöt, mint mennyi a törvényesen megállapított értékarány szerint névértékének megfelel, s úgynevezett rendezett valutánk már születése percében egy súlyos betegséggel terheltlen látná meg a napvilágot. Hogy ezen az ezüst drágítása által segítsen, azon valóban megfoghatatlan expedienst ajánlja szerző, hogy monarchiánk két állama 2 év alatt mintegy 200 millió forint ára ezüstöt vegyen a világpiacon. Mi lenne ennek következménye?

Monarchiánk pénzkészlete két év múlva állana mintegy 400 millió forint ezüzből, 150 millió forint államjegyből, 200 millió forint ércfedezet nélküli bankjegyből. Ez az apró váltópénzzel együtt 800 millió forint, szemben a mai számára 40-50 millió forint. E csekély összeget a belföldi pénzszükséglet első pillanatnyi összehűződése, vagy az első élénkebb kereslet, mely külföldön nyilvánul, kihajtaná az országból, s az úgynevezett valutaszabályozás gyümölcse gyanánt aligha nyernék mást, mint egy mesterkelt alapra fektetett, egészségtelen ezüst-valutát.

NÉHÁNY SZÓ AZ 1890. ÉVI KÖLTSÉGVETÉSBŐL.¹

Az 1887. évi költségvetés jelzi azon új sera kezdetét pénzügyeink fejlődésében, melyben közéletünk minden faktora – okulva a közelmúlt kellemetlen tapasztalatain – pénzügyeink rendezését tűzi ki újból a magyar politika első célja gyanánt. Ez időponttól fogva észlelhető ismét komoly, rendszeres, tervszerű, törekvés a pénzügyi egyensúly felé, mely áthatja kormányzatunk egész szervezetét, rendet, szigort honosítva meg a kezelésben s következetesen ragaszkodva a takarékosághoz, szemben a társar dalom mindig növekvő igényeivel.

Se komoly törekvés gyümölcse gyanánt konstatálható, hogy költségvetési hiányunk, mely

1887-re 22		millióra	volt	előirányozva
1888-ra. 18.4	«	«	«	«
1889-re 73		«	«	
1890-re 0.4		«	frtra	apadt.

Ha pedig a hiányhoz számítjuk a törlesztési járadékot s az államjavak eladásából előirányozott összeget is, úgy a hiány

1887-re 38.8
1888-ra 35.8
1889-re 25.4
1890 re 54 frttal jelentkezik.

Pedig nagy akadályául szolgált a haladásnak katonai kiadásainknak a nemzetközi viszonyok által elkerülhetlenül szükségessé tett lényeges emelkedése is.

Nem akarok azon egészen rendkívüli kiadásokról beszélni, melyek úgy 1887-ben, mint 1888-ban tetemes külön kölcsönöket tettek szükségessé, számításon kívül hagyom az ebből származott 2-3 milliónyi állandó kamattöbbletet, de maguk a költségvetésbeállított tételek a következő emelkedést mutatják:

	1887	1888	1889	1890
	millió forint			
közösügyi rendes szükséglet (netto)	22.0	21.8	23.0	23.3
honvédség rendes kiadása,	8.3	8.5	9.8	10.7
honvédség átmeneti kiadása	0.2	0.2	2.2	4.4
rendkívüli közösügyi szükséglet	4.1	7.9	8.7	6.2
összesen	4.6	38.4	43.7	44.6
az 1887. összegnél több	–	3.8	9.1	10.0

¹ Megjelent a Nemzetgazdasági Szemle (N. Sz.) XIV. évf. (1890 január). 9-20.

Miután pedig összes állami kiadásaink ugyanez időszak alatt 344.8 millió forinról 355.6 millió forinra, vagyis 10.8 millió forinttal emelkedtek, e szaporulat majdnem egész összegében a katonai kiadások terhére esik, összes többi kiadásainknál mindössze 0.8 millió forint emelkedés mutatkozik. E körülményben a takarékoság ezen szigorú megtartásában kell keresnünk az elért eredmények egyik főokát. Bevételeink fejlődtek, emelkedtek évről-évre, kisebb-nagyobb mértékben a múltban is s hogy oly csigaléptekkel közeledtünk csak az egyensúly felé, az elsősorban annak tulajdonítandó, hogy a bevételekkel együtt engedték nőni a kiadásokat is. Ebben feküdt a baj forrása, ennek kellett véget vetni, s ennek visszatértét kell megakadályozni, ha az eredményt teljessé s állandóvá akarjuk tenni.

Vaskövetkezetességgel kell – csak az elkerülhetetlenül szükséges kiadásokra szorítkozva – oda törekednünk, hogy kiadásaink az eddigi keretben mozogjanak, s lehetőleg visszautasítanunk főleg rendes kiadásaink minden emelkedését, ha csak az biztosan remélhető feleslegben nem talál fedezetet. Pénzügyi politikánk jóságának egyik fokkritériumá az, mennyire volt képes ezen szigorú takarékoságot az életnek mindig fejlődő igényeivel szemben megvalósítani.

Hasonlítsuk össze ezen szempontból kiindulva az előttünk fekvő költségvetésnek rendes kiadásait a megelőző költségvetés kiadásaival.

Mielőtt ezt tennők, két tényezőre kell utalnom, mely az összehasonlítást nehezzé teszi: ezek a regalemegváltás s a múlt évben kereszt ül vitt nagy konverzió.

Az első, kapcsolatban az italméresi adóval, a költségvetést a következőkben módosítja:

Mint bevétel szerepel az italméresi jövedék 12.500,000 forinttal: mint kiadás:

1. regaleváltás-összeg kamata	9.900,000	frt
2. kezelési költség s általány Horvátországnak	813,000	«
3. az államot illető regale-haszon elvesztése (mintegy) ..	800,000 ¹	«
4. a regalebér után fizetett tőkekamatadó s ált. jövedelmi pótdó elvesztése (mintegy)	1.400,000	«
összes kiadás	12.913,000	frt

¹ és pedig a pénzügyminisztérium által

kezelt állami jószágoknál	600,000	frt
az állami erdőknél	69,000	«
a ménes birtokoknál.....	46,000	«
a földmívelési minisztérium által kezelt egyéb birtokoknál	85,000	«
összesen	800,000	frt

vagyis e művelet mintegy 400,000 forinttal rontja az 1890. költségvetés mérlegét.

Igaz ugyan, hogy itt sem az államot az őt illető regaleváltság után megillető jövedelem, sem a felveendő kölcsön törlesztési részlete nincs számításba véve, de e két tétel körülbelül kiegyenlítendő egymást.

A konverzió folytán mint új kiadás jelentkezik

a két vasúti kölcsön	16.076,480	fit
mihez hozzáadtván a földtehermentesítés, módosult összeg.....	8.912,913	«
lesz az összes kiadás	24.989,393	fit
1889-ben ellenben volt tehermentesítés.....	17.136,000	«
konverzió alá került vasúti kölcsönök.....	21.138,000	«
összesen	38.274,000	fit

vagyis mutatkozik 13.285,000 forint megtakarítás, mivel szemben kimarad a bevételekből az 1889-re 13.097,440 forinttal felvett törlesztési járadék.

A költségvetésből kiszámítható az is, hogyan oszlik meg e megtakarítási kamat, törlesztési részlet s egyéb költség között.

kamat	törlesztés	egyéb költség	
Volt ugyanis 1889-ben ezer forintokban	kamat	törlesztés	egyéb költség
a földtehermentesítésnél.....	8,653	8,437	46
az 1867: XIII. t.-c. alapján felvett vasúti kölcsönnél.....	4,441	1,371	35
az 1871: XXXVII. t.-c. alapján felvett gömöri iparvasúti kölcsönnél.....	325	155	2
az 1871: XIV. t.-c. alapján felvett 30 milliós kölcsönnél.....	1,232	1,141	3
az 1872: XXXII. t.-c. alapján felvett 54 milliós kölcsönél	2,329	2,011	7
a keleti vasút I. és II. elsőbbségi kölcsönénél.....	4,070	102	15
a tiszai vasút elsőbbségi kölcsönénél	967	59	5
az első erdélyi vasút elsőbbségi és beruházási kölcsönénél.....	1,269	73	5
a báttaszék-zákányi vasút elsőbbségi és beruházási kölcsönénél	350	15	2
az alföld-fiumei vasút elsőbbségi és beruházási kölcsönénél	1,064	85	5
összesen	24,700	13,449	125

míg ellenben 1890-re előirányoztatik:

a földtehermentesítésnél	8,063	798	52
a vasúti aranykölcsönnél	9,820	552	15
a vasúti ezüstkölcsönnél	5,373	300	18
összesen	23,256	1,650	85
mutatkozik tehát megtakarítás	1,444	11,799	40

Ha azonban figyelembe vesszük azon körülményt, hogy az aranyzásió 1889-re 25, 1890-re pedig 20%-ra irányoztatott elő s ebből a kamatoknál 424,000, a tőketörlesztésnél 27,000 forint, oly költségkevesebbet származik, mely valódi megtakarításnak nem tekinthető, s ha ennél fogva ez összegeket fenti tételekből levonásba hozzuk, mutatkozik a konverzió gyümölcséül valódi megtakarítás, a kamatoknál 1.020,000, a tőketörlesztésnél 11.772,000, a kezelési költségnél 40,000 forint, mihez még azon ma még ismeretlen, de remélhetőleg nem épen jelentéktelen összeg járuland, mellyel az állam a konverzionális művelet nyereségében participai.

Ezek előrebocsátása után lássuk miként alakulnak a magyar állam 1890. évi rendes kiadásai, szemben az 1889-ik évvel?

Előírányoztatott összesen:

1889-re	330.657,000	frt
1890-re	330.824,000	«

vagyis összesen 167,000 forinttal több és ha a fent előrebocsátottak alapján levonjuk a folyó év kiadásából a regalemegváltás folytán jelentkező s az italmérési jövedék által fedezett 11.713,000 forint új kiadást, ellenben hozzáadjuk azon 11.772,000 forintot, mellyel tőketörlesztésünk a konverzió folytán kevesbedett, akkor e többkiadás 226,000 forintban jelentkezik.

Sokkal nagyobb eltérést látunk, ha a kiadásokat természetök szerint csoportosítjuk, ekkor ugyanis az államadóságoknál (ideértve az ezzel rokontermészetű vasúti kamatgaranciát is), 5.640,000 forint megtakarítás, ellenben a katonai kiadásoknál 1.170,000, az állami üzemek és földbirtokoknál 1.880,000, a szorosan állami igazgatási kiadásoknál (ideértve a nyugdíjakat is) 2.720,000 többkiadás mutatkozik.

I. Az államadóságoknál mutatkozó megtakarítás 3.840,000 forintra száll alá, ha figyelembe vesszük egyfelől azon körülményt, hogy a konverzió tárgyát képező kölcsönöknél a tőketörlesztés 11.700,000 forinttal kevesebb, mint volt tavaly, másfelől, hogy az 1890. évet már a regalemegváltásból származó 9.900,000 új teher

is terheli, mely azonban a vele szemben álló új bevételi, forrásban teljes fedezetét találván, államháztartásunk mérlegére káros" befolyást nem gyakorol.

Az így megmaradó 3.800,000 forint kamatnyereségből is 1.580,000 forint az aranyárszói leszállásából származik s így efemer természetű; valódi, állandó nyereséget képez ellenben

1. a konverziónál mutatkozó kamat- s költség- megtakarítás	1.060,000 forint
2. a papíráradék kamatánál mutatkozó keve- sebblet.....	530,000 «
3. az 1889. évi hiány fedezésére 1889-te felvett kamatösszeg megtakarítása	560,000 «
összesen.....	2.150,000 forint

mely tételek közül különösen e két utóbbit kell kiemelnünk, mint az utolsó évek pénzügyi politikája realitásának fényes bizonyítékát; Mert hiszen az e két címen a múlt évi előiránnyal szemben mutatkozó 1.090,000 forint kamatmegtakarítás egyszerűen azt jelenti, hogy két év tényleges eredményei mintegy 20 millió forinttal voltak az előiránnyal kedvezőbbek és 21.800,000 forint névértékű papíráradékkal kevesebbet volt kénytelen a pénzügyi kormány értékesíteni, mint amennyinek kibocsátására felhatalmaztatott.

II. A katonai rendes kiadásoknál mutatkozó 1.170,000 forint többkiadás legnagyobb része (900,000 forint) a honvédségre esik s főleg azon körülményben leli magyarázatát, hogy a folyó évben megvalósított szervezeti reformok ez évnek csak egy része alatt érvényesítették pénzügyi hatásukat, míg az 1890. évben az általuk okozott költségtöbblet a maga egész nagyságában jelentkezik,-

III. Az üzemeknél mutatkozó költségszaporulat helyesen csak a megfelelő bevételek figyelembevételével ítéltető meg. Ez utóbbiak az utolsó évek kedvező eredményei alapján újból jelentékeny nagyobb összeggel voltak előirányozhatók.

Kivételt csakis az állami birtokoknál találunk.

A pénzügyminisztérium kezelése alatt álló állami jószágoknál ugyanis a kiadás 160,000, a bevétel 1.080,000 forinttal kevesebbre van előirányozva, mint volt 1889-re, s így a mérleg 920,000 forinttal rosszabb. A bevételek csökkenéséből a regalemegváltás folytán első regalejövédelmre 550,000 forint esik, 250,000 forint pedig ázofit eljárás következménye, hogy az eddigi szokástól eltérőleg

az 1890-ben eladandó birtokok jövedelméből ennyi átalányképen leütetett, mi csak az előirányzat szempontjából képez veszteséget, a tényleges eredménynél különbséget tenni nem fog, úgy, hogy az államjavak eladásából származó tényleges kevesebbet bruttó 280,000 forint, netto 120,000 forint, vagyis 5 millió eladási tőke 2.4%-a.

A földművelési minisztérium kezelése alatt álló kincstári birtokok mérlege az 1889. évi előiránnyal szemben 5,000, a ménesbirtokoké 2,000, az állami erdőké 6,000 forint javulást mutat, az összes javulás tehát 18,000 forint, ha azonban figyelembe vesszük, hogy 1889-ben a regalejövedelem mintegy 200,000 forintot képviselt, a tényleges javulás 213,000 forint. '

A pénzügyminisztérium kezelése alatt álló összes, az üzemekkel rokontermészetű intézményeknél (bányászat, nyomda, hidak, lottó-, só- és '*dohányjövédék), a kiadások 280,000 forinttal kisebbek, a bevételek 250,000 forinttal nagyobbak, a mérleg 530,000 forinttal javult.

A javulásból 340,000 forint esik a dohányjövédékre, 70,000 forint a só- és lottójövédékre, 47,000 forint a bányászaira*. Ez utóbbi 16 341,000 forint kiadással s 16.417,000 forint bevétellel irányoztatván elő, 76,000 forint felesleget mutat, míg:

1885-re	125,000 frt hiány,
1886-ra	61,000 « «
1887-re	226,000 « «
1888-ra	21,000 « felesleg
1889-re	30,000 « «

volt előirányozva, a zárszámadások pedig:

1885-re	2.047,000 frt ;
1886-ra	1.753,000 «.
1887-re	248,000 « hiányt,
1888-ra	693,000 « felesleget

tüntetnek fel.

Államháztartásunknak ezen beteg ága is fokozatos, örvendetes haladást tanúsít, mi tulajdonítható ugyan jelentékeny részben a meghonosított helyesebb, takarékosabb kezelésnek is, de túlnyomó fészken a vasipar fellendülésének köszönhető. A pénzügyi eredmény ugyanis következőleg oszlik meg a vasművekre s egyéb bányászati ágakra:

	zárszámadás a vasműveknél	eredmény egyéb ágaknál
1885-ben.....	- 1.265,000	- 882,0*00
1886-ban.....	-1.357,000	- 396,000
1887-ben.....	- 391,000	+ 143,000
1888-ban.....	+ 595,000	+ 98,000

Épen ezért, ha el kell is az elért jelentékeny eredményeket minden elfogulatlan szemlélőnek ismernie, nem hunyhatunk szemet azon jelenség előtt, hogy a mai relative kedvező helyzet főleg a vasműveknél létező rendkívüli kedvező konjunktúráknak tulajdonítandó, s hogy ezekkel a vasművek mai jövedelme sem áll kellő arányban, miért is pénzügyi kormányzatunknak egész eréllyel oda kellene törekednie, hogy legalább a vasművek jövedelmezősége, pl. egy a közgazdasági szempontokat kellőleg megóvó bérbeadás által fokoztassék s hosszabb időre biztosíttassék.

Ugyancsak a vasipar fellendülése érvényesül a diósgyőri vasgyár s az államvasutak gépgyárának költségvetésénél is, bár a szakszerű és takarékos vezetés bizonyára elősegítette s jelentékenyen fokozta az elért eredményeket. E két üzem kiadásai 1889-ről 1890-re 622,000 forinttal, bevételei 1.190,000 forinttal emelkednek, mérlege 578,000 forinttal javul, s 1.505,000 forint jövedelmet helyez kilátásba; a zárszámadásszerű eredmény:

1885-ben.....	817,000 ft	1887-ben	740,000 ft
1886-ban.....	670,000 «	1888-ban	1.504,000 «

tiszta jövedelmet mutat ki.

A posta és távírdánál, a mutatkozó fokozatos fejlődésnek megfelelően, a kiadások 106,000 forinttal, a bevételek 340,000 forinttal emelkednek, a mérleg 234,000 forinttal javul.

Az államvasutak kiadásainál mutatkozó 1 millió forint emelkedéssel 1.600,000 forint több bevétel áll szemben s a tiszta jövedelem az 1889. évinél 600,000 forinttal többre, 16.600,000 forintra irányoztatik elő, oly összegre, melyet úgy az 1888., mint előreláthatólag az 1889. évi eredmény is messze felülhalad. Közgazdasági fejlődésünk egyik döntő bizonyítéka, pénzügyi rendezésünk hatalmas faktora s az előrelátó és minden irányban megfelelő államférfiúi vezetés impozáns diadala, azon eredmény, mit a magyar államvasutaknál tapasztaltunk. Hasonlítsa össze bárki e vasút tarifa-politikáját most s néhány évvel ezelőtt, vegye számba, mit tett ez intézmény közgazdasági fejlődésünk s kivitelképességünk érdekében rövid néhány év alatt s a teljesített nagy szolgálatok

áttekintése után bizonyára bámulva fogja tapasztalni, hogy ezek már is hozzák magára a vasútra nézve pénzügyi gyümölcsseit.

Legszembeszökőbben mutatkozik ez 1889-ben. A majdnem általános rossz termés következtében a gabonaszállítás lényeges visszaesést mutat s az államvasutak tiszta jövedelme ennek daczára megközelíti, talán eléri az 1888-ikét.

Összefoglalva a mondottakat, igaz ugyan, hogy az üzemek s ezekkel rokontermészetű állami intézetek kiadásai összesen 1.880,000 forint emelkedést mutatnak, de ez a bevételeknél mutatkozó 2.950,000 forint emelkedés által van ellensúlyozva, úgy, hogy költségvetésünk ezen részének mérlege 1.070,000 forinttal javult. Ha pedig figyelembe vesszük, mint kivételes természetű körülményt, a 800,000 forintot képviselő regalejövedelem elenyészését, valamint azt is, hogy az állami javak bevételeinek előirányzatánál életbeléptetett helyesebb rendszer 250,000 forint tisztán budget-szerű veszteséget okoz tavallyal szemben, akkor a mérleg tényleg 2.120,000 forinttal javult,

IV. A szorosan állami, igazgatási természetű kiadásoknál mutatkozó 2.720,000 forint kiadás-többlet következőleg oszlik meg az egyes tárcák között:

1. Belügyminisztériumnál 169,000 forint, miből azonban 44,000 forint többletlevonás levonotván, a mérleg tényleges romlása 125,000 forint, mi főleg a közegészségügyi és közbiztonsági szolgálat természetes fejlődésének tulajdonítandó.

2. A pénzügyminisztériumnál 1.200,000 forint többletkiadás mutatkozik, miből azonban levonandó *a)* az italmérési jövedék kezelési költsége: 813,000 forint, mint új bevétel által fedezett új kiadás;

b) a szegedi kölcsönöknél mutatkozó 104,000 forint kiadás, mely áthelyeztetett az átmenetiek közül a rendesek közé. Marad tényleges tehertöbblet 283,000 forint, mi az indirekt adók nagymértvű fokozásában s az ellenőrzési költségek ebből származó emelkedésében leli magyarázatát. Mutatkozik ugyanis kiadás-többlet:

a pénzügyőrségnél	108,000 ft
a fogyasztási adóknál.....	184,000 «
e két címen összesen.....	292,000 ft

A többi címeznél mutatkozó eltérések egymást teljesen ellensúlyozzák.

3. A kereskedelemügyi minisztérium többkiadása 96,000 forint, miből 24,000 forint többbevétel levonatván, a tényleges teher-többlet 72,000 forint.

Többkiadás van (ha figyelemmel vagyunk azon rovatcserére, melynél fogva ipari és külkereskedelmi célok rovatából néhány tétel a központi igazgatásba helyeztetett át) az

ipari céloknál	26,000 ft
külkereskedelmi céloknál	65,000 «
e két címen összesen	91,000 ft

a többi címeznél végeredményükben némi megtakarítás mutatkozik.

4. A földművelési minisztériumnál a kiadások 240,000 forinttal emelkednek, a bevételek 90,000 forinttal csökkentek, a teher-többlet 330,000 forint.

Ennek csekélyebb része esik (központi igazgatásnál, gazdasági tanintézeteknél, különböző gazdasági céloknál s víziműveknél) a szükségletek tényleges emelkedésére túlnyomó részben, az előirányzat nagyobb realitásának tulajdonítandó az s azon reményt ébreszti a bírálóban, hogy végre itt is vége leend a túlkiadásoknak s bevételi hiányoknak.

5. Az igazságügyi tárca többkiadása 229,000 forint, bevételi többlet 69,000 forint, teher-többlet 164,000 forint.

Az erélyesebben folytatott kodifikációs munkálatok a királyi tábla folyton növekvő munkaszükséglete s az újonnan szervezendő orvosi tanács jelentékeny személyszaporítást igényeltek s mintegy 80,000 forinttal emelték a kiadásokat. Ezekhez jön az új fogházak szükséglete 25,000 forinttal s a budapesti törvénykezési palota felépítése folytán előállott költségtöbblet mintegy 50,000 forinttal.

6. A vallás- és közoktatásügyi minisztériumnál 264,000 forint többkiadással szemben a bevételek 52,000 forinttal emelkedtek, ezenkívül a rendes kiadások szaporodásából 80,000 forint tisztán azon ténynek tulajdonítandó, hogy számos építkezési kölcsön évi járuléka áthelyeztetett az átmeneti kiadások közül a rendesek közé. A tényleges teher-többlet tehát 132,000 forint.

Ebből a tanintézetek tényleges teher-többletjére . . .	103,000 ft
vallási célokra	16,000 «

e két célra összesen 119,000 ft esik.

1. A nyugdíjak úgy, mint általában az utóbbi években, most is 527,000 forintra emelkednek. Államháztartásunk oly növekedő terhet képezik ezek, mellyel mint jó ideig elkerülhetlen rendszeresen növekvő kiadással számolni kell.

Ha most fentiek alapján a tényleges teheröbbltet vesszük számításba, akkor:

1. a belügyminisztériumnál	125,000 ft
2. a pénzügyminisztériumnál	283,000 «
3. a kereskedelemügyi minisztériumnál	72,000 «
4. a földművelésügyi minisztériumnál	330,000 «
5. az igazságügyi minisztériumnál.....	164,000 «
6. a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnál	132,000 «
7. a nyugdíjaknál.....	527,000 «
összesen	~ 1.633,000 ft

teheröbbltet mutatkozik, miből

a közegészségügy és közbiztonságra	125,000 ft
az indirekt adók ellenőrzésére	292,000 «
ipari s kereskedelmi célokra	91,000 «
a földművelési előirányzat realitására mintegy	250,000 «
tanintézetekre	103,000 «

teheröbbltet esik.

Ez összeállításból azon következtetést vonhatjuk le, hogyha jövőre is szorosan ragaszkodunk a takarékoság követelményeihez, de úgy, mint eddig számolunk a fejlődő élet mellözhetlen szükségleteivel, állami kiadásaink ezen csoportjánál 1.500,000 forint évenkénti teheröbbltetre számíthatunk.

Mindezek alapján minő képét alkothatjuk meg a jelennek s a közel jövőnek?

Költségvetésünk hiánya 400,000 forint, hozzáadva az állami javak eladásából előirányzott 5 millió forintot, 5.400,000 forint.

Ezzel szemben lényeges megtakarítás remélhető:

a) a szőlődezsmaavltságánál, mely 1891-ben félig, 1892-ben egészen megtakarítható;

b) kedvező külpolitikai helyzet mellett a rendkívüli katonai kiadásoknál. A rendkívüli közösügyi kiadás még 1890-re is mintegy 2 millióval, a honvédség rendkívüli szükséglete 4 millióval nagyobb az 1887-et megelőzőtt évek átlagánál. Igaz, hogy az 1890-re előirányzott kiadások legnagyobb része még a jövő évben ismétlődni fog, sőt a honvédségnél 1891-re még néhány százezer

forint emelkedés várható, de – kedvező külügyi helyzet mellett – 1892-re már legalább 3 millió forint megtakarítás remélhető.

E 3 millió s a szőlődézsma váltságnál mutatkozó 2.367,000 forint együtt fedezheti a folyó évi hiányt s az államjavak eladásából előirányzott összeget.

Igaz, hogy az üzemek s ezekkel rokonkiadások évről-évre emelkednek, de még inkább emelkednek ezek bevételei is, úgy, hogy – ha viszonyaink rosszabbra nem fordulnak – ezek tiszta jövedelménél évi 1.5-2 millió forint emelkedést, vagyis annyit remélhetünk, mennyi a szorosan állami kiadások szabályszerű növekvését is fedezni képes.

Hátra van azonban, hogy megteremtjük azon nagy reform-eszmék megvalósításának eszközeit, melyek felé kormány, parlament és társadalom oly erélyes törekvést árul el. Ha csak a valuta-rendezés, a közigazgatási és bírósági nagy reformok szükségletét tekintjük, ez bizonyosan nem lesz évi 10 millió forinttal sokra felvéve.

Én nem kétlem, hogy bevételi forrásaink s kivált a szeszadó képesek a bevételi többlet előteremtésére, de pénzügyi politikát csak eredményekre szabad építeni, reményekre nem; a sürgetett reformok mit sem használnak, ha azok az alig helyreállított pénzügyi egyensúly megzavarásával lesznek megvalósítva. Ki e reformok által nem zajos pillanatnyi sikert, de közállapotaink tartós javítását óhajtja, arra kettős feladat vár: előkészíteni őket, de életbeléptetésükkel bevámi azon időpontot, melyben a szükséges pénzügyi eszközök tényleg rendelkezésre állanak, másfelől pedig siettetni azon pénzügyi helyzet bekövetkezését, melyben a reformok megvalósítására szükséges felesleggel tényleg rendelkezünk.

Ez utóbbi cél elérésének egyik leglényegesebb feltétele, hogy a mai relative jobb helyzet által ne hagyjuk magunkat könnyelműbb gazdálkodásra csábíttatni, de szigorú következetességgel ragaszkodjunk az 1887-ben inaugurált takarékosági politikához. Könnyű volt ez akkor, midőn pénzügyi helyzetünket túlsötéten látta s a takarékoság szükséges voltát érezte mindenki; erős elhatározást, türelmes kitaratást s nem közönséges jellemerőt kívánó feladat ma, midőn éledni látjuk a korábbi időszak vérmes reményeit. Magyarország pénzügyei talán soha oly forduló ponton nem állottak, mint e percben; néhány évi önmegtágadás biztosan elvezet a rendezett pénzügyi helyzet révpartjára, egy pillanatnyi gyengeség ment-

hetetlenül Visszavezet oda, honnan oly súlyos áldozatok árán sikerült kibontakoznunk.

A magyar nemzet s a magyar kormányban lesz annyi belátás, lesz annyi áldozatkészség, hogy ellen bírjon állni a jelen kísértéseinek s a közelmúlt súlyos áldozatainak gyümölcsét megőrizze egy szebb, egy jobb jövő számára.

AZ 1891-IKI KÖLTSÉGVETÉS.¹

Mi sem mutatja pénzügyi helyzetünk gyökeres megváltozását jobban azon közönnél, melyet úgy a jövő évi költségvetéssel, mint általában pénzügyi kérdésekkel szemben tapasztalunk. Míg csak 1-2 évvel ezelőtt is hónapokon keresztül vette a budget igénybe nemcsak a gondolkozó politikusok, hanem a nagyközönség figyelmét is, míg pénzügyi tervek, javaslatok, pénzügyi szempontok dominálták akkor a közéletet, addig most megéjljeztük - és méltán - a pénzügyminiszter expozeját; két-három cikkben és beszédben kifejezést nyert az egyensúly helyreállítása felett érzett általános öröm és meglegedés s azzal szépen napirendre tértünk budget és pénzügyek felett és ma már nemcsak a küszöbön álló nagy reformjavaslatok, hanem minden, pillanatnyira előtérbenyomuló napi kérdés annyira képes absorbeálni a közfigyelmet, hogy nem érünk reá alaposan belegendolni pénzügyi helyzetünkbe s a pénzügyi szempontokról, mondhatni, egészen megfeledkezünk.

A közfelfogás ez átalakulása érthető, de nagy veszélyeket rejt magában.

Pénzügyeink rendezésének alapfeltételét azon rendszeres következetesség képezé, mely államháztartásunk minden ágában, úgy kis, mint nagy dolgokban a legszigorúbb takarékossgot vitte keresztül s az alig helyreállított egyensúly újabb megzavarásától csak azon esetben nem kell tartanunk, ha e takarékossgához jövőre is kérlelhetlen szigorral ragaszkodva, növekvő bevételeinket aprócseprő kiadásokra el nem fecséreljük s az előttünk álló nagy célokat azon sorrendben és mérvben valósítjuk meg, melyben az e végből szükséges fedezet tényleg biztosítva van és rendelkezésünkre áll. E határon túl a legnemesebb intenciók, a legszebb reformeszmék által se ragadtassuk el magunkat, e határt közéletünk minden

¹ Megjelent N. Sz. XIV. évf. (1890 dec.) 1049-1063.

faktorának, az államélet minden ágában gondosan szem előtt kell tartania, ehhez kell az állam iránt támasztott még oly jogos igényeknek is alkalmazkodniuk.

Múlhatatlanul szükséges e végből, hogy pénzügyi helyzetünket lehető alapossággal megismerni törekedjünk, ezt megkönnyíteni volna a most tárgyalás alatt álló budget e rövid ismertetésének hivatása.

A rendes bevételek 1891-re 363.49, az átmenetiek 5.52 millió forinttal vannak előirányozva s a folyó évi előiránnyal szemben azok 15.35 millió emelkedést, ezek 1.65 millió apadást mutatván, bevételeink összes emelkedése 13.7 millió. Ez óriás emelkedés dacára mérlegünk csak 525,000 forint javulást tüntet fel, vagyis kiadásaink emelkedése bevételi többletünket mondhatni teljesen felemésztette.

Ez első percre valóban megdöbbentőnek látszó jelenség valódi horderejével, nem jöhetünk tisztába a növekvő kiadások természetének megvizsgálása nélkül.

Összefoglalva az átmeneti kiadásokat a beruházásokkal, s a rendkívüli közözügyi kiadással, e három címen összesen 1.4 millió forint emelkedés mutatkozik, miből katonai célok közel 1.1 millió forintot vesznek igénybe. A többi címeken előforduló változások egymást csaknem teljesen kiegyenlítik. A nemzetközi helyzet feszültségének s a hadseregek fegyverzetének folytonos átalakítását eredményező találmányoknak kedvezőtlen pénzügyi hatása, ez évben is érvényesül tehát s a honvédség és közös hadsereg rendkívüli szükséglete, mely még 1887-re 4.3 m. forint, 1890-re már 10.6 millió forintra volt előirányozva, most 11.7 millió forintra emelkedik. Fájdalom azonban, ez emelkedés magában véve nem nyújtja a helyzet rosszabbodásának teljes mértékét. Míg ugyanis csak egy évvel ezelőtt joggal remélhattük, hogy rendkívüli katonai kiadásainkat 1892-re több millióval leszünk képesek leszállítani, addig ma – főleg a füstnélküli lőpor elfogadása folytán – a helyzet gyökeresen megváltozott.

A közös hadügyminiszter folyó évi előterjesztése szerint ugyanis, a közös hadsereg szükséglete a még hátralevő ismétlődő fegyverekre és füstnélküli lőporra 21-2 millió, ebből megszavaztatott 1891-re 4% millió, 1892 január 1-én fedezetlen még 16.7 millió. Ugyané célokra és számításbavéve, hogy itt még a gyalogsági fegyverek beszerzése sem lesz a jövő évben befejezve, a honvéd-

«égnél hozzávetőleges számítás szerint mintegy 5 millió forintnyi szükséglet állandó elő, a Magyarországra eső összes teher tehát legalább 10 millió forint. Miután pedig ezen címen a hadseregnél és honvédségnél együtt 4.5 millió forint terheli a magyar költségvetést, ezen szükséglet alábbszállására legalább két évig még csak nem is gondolhatunk. Külbiztonságunk s védképességünk döntő fontosságú szempontja teljesen indokolja ugyan e kiadások eszközését, de azzal a súlyos teherrel, mely ebből kifolyólag reánk hárul, azon nagy nehézségekkel, melyeket ez gördít pénzügyi haladásunk útjába, mint egy szükségszerű, de igen komoly ténnyel tisztában kell lennünk.

A kiadások emelkedésének oroszánrésze 11.75 millió forint a rendes kiadásokra esik. Hogy ez emelkedés felett ítéletet mondassunk, csoportosítsuk azokat természetük szerint s vizsgáljuk meg e kiadásokban mutatkozó változásokat az államadósságoknál, itatonai üzemi és igazgatási kiadásoknál külön-külön.

I.

A szorosan vett állami adósságok címén:

1891 ezer forintban		1890
kiadás	119,524	120,018
bevétel	4,491	4,349
nettokiadás.....	115,033	115,669

Ehhez járul a vasutak államosítása folytán

átvállalt adósság	10,773	6,990
és kamatbiztosítási előleg.....	1,354	4,596
e két cím együtt	12,127	11,586.
az összes netto kiadás	127,160	127,255

Fenti számok tanúsága szerint, míg a kiadások ezen csoportjának főösszege mondhatni semmi változást nem tüntet fel, annak egyes tételeinél igen lényeges eltéréseket találunk.

A legszembetűnőbb eltérést az északkeleti vasút államosítása okozza; míg ugyanis tavaly e vasút szüksége 2.800,000 forinttal szerepelt a kamatbiztosítási előlegek között, most a vasút államosítása folytán e tétel megszűnik s helyette a vasút tőkéjének összes kamat- és törlesztési szüksége szerepel 3.835,000 forinttal az államosított vasutak átvállalt adósságai között. Az így mutatkozó

1.035,000 forintnyi tehertöbblettel szemben áll a vasút jövedelme mely az államosítás folytán az államvasutak jövedelmébe beolvastva szerepel s körülbelül ugyanolyan összeget képvisel. Ha tehát e mérőben látszólagos s az államvasutak jövedelmének többlete által ellensúlyozott tehertöbblettől eltekintünk, úgy a vasúti adósságok és a kamatbiztosítási előlegek címén mintegy 500,000 forint javulás konstatálható, mit legnagyobb részben a forgalom emelkedése s ennek folytán a kamatbiztosítási előlegszükséglet csökkenése idéz elő.

A szorosán vett államadósságok netto szükségletében mutatkozó 636,000 forint javulás több, részben ellentétes hatású tényező eredménye.

Emelkedés mutatkozik 1. az italmérési jog kártalanításánál 704,000 forint, miből 475,000 forint a törlesztési részlet felvételére esik, az összeg többi része pedig azon körülménynek tulajdonítható, hogy a váltságátokét a tavaly felvett összegnél magasabban kellett megállapítani. Az itt mutatkozó tehertöbbltet tehát egyfelől jó részben tőketörlesztést képez, másfelől busásan megtérül az italmérési jövedék felemelt jövedelméből, mely az 1890-re előirányzott 12*5 millió forint helyett 15 millió forinttal irányoztatott elő, úgy, hogy bár az ezzel kapcsolatos kiadások

az államadósságnál	704,000 frt
a kezelésnél	1.035,000 «
tehát összesen	1.739,000 forinttal

emelkednek, az italmérési jövedék mérlege végeredményében mégis 759,000 forinttal javul.

2. A függő adósságnál végeredményében 556,000 forint emelkedés mutatkozik, mi kizárólag azon, a vízszabályozó társulatok érdekében hozott törvény következménye, mellyel ezeknek a Tisza-szegedi kölcsönből nyert kölcsöneik visszafizetése megengedett. Az ennek folytán visszafolyó tőkék járulékait az államnak kellvén viselnie, ezen a címen már 1891-re 1.231,000 forint, vagyis a folyó évre felvett 445,000 forintnál 786,000 forinttal több szükséglet mutatkozik. Hogy az összes kiadástöbbltet mégis csak 556,000 forintra rug, ez a letétek és pénztári jegyek kamatainál elért 230,000 forintnyi megtakarításnak tulajdonítandó. A pénztári jegyek forgalma ugyanis az eddigi 21 milliónál 7 millióval kevesebbre irányoztatott elő s a Jetéti tőkéknél mutatkozó 1.2 millió forintnyi

emelkedés számbavétele után is 5.8 millió forinttal kevesebbnek kamatozásáról kell gondoskodnunk. Minthogy azonban a tiszai kölcsönök konverziója folytán 14 millió forintnak kellene az állampénztárba befolynia, a rendelkezésre álló tőkék 8.2 millió forint szaporodást tüntetnek fel.

E tőkeszaporodás a mutatkozó 556,000 forint évi teher-többlettel igen kedvezőtlen arányban áll s szorosan fiskális szempontból egyáltalán nem volna indokolható. Legalább 150-200,000 forintot képvisel már s azon áldozat, melyet a vízszabályozási terhekkel küzdő nagy vidékek érdekében azért hoz az állam, hogy ezek számára a lehető legolcsóbb hitelt hozzáférhetővé tegye s ez áldozat, ha a tiszai kölcsönből még számításon kívül hagyott mintegy 10 millió is konverzió alá kerül, legalább 300,000 forintra fog emelkedni s hiba volna ezt észrevétlenül hagyni akkor, midőn oly gyakran hallik a panasz, hogy az állam semmit nem tesz a magyar gazda s kivált az árteres földek birtokosainak érdekében.

A kiadástöbbletekkel szemben megtakarítás mutatkozik ellenben:

1. A szőlődézsmaváltság netto eredményében 910,000 forint. E címen a kiadás 1891-ben megszűnik s a mérlegnek jövőre mintegy 1 millióval javulása várható.

2. Az aranyázióznál felvett 2 % különbség 675,000 forint, mire nézve joggal táplálhatjuk a reményt, hogy a jelenlegi konjunkturák felhasználása mellett lényegesen kisebb ázióval lesz aranyszükségletünk beszerezhető, másfelől azonban nem szabad felednünk azt, hogy a mai rendkívül alacsony aranyárfolyam állandónak nem tekinthető s ha a valutarendezés csak félig-meddig úgy odatik is meg, a hogy azt úgy az igazság, mint a közgazdaság nagy érdekei megkövetelik, mai aranykölcsöneink kamatszükséglete lényegesen nagyobb lesz a most felvett összegnél.

3. Az 1889-ben kibocsátott vasúti kölcsönöknél a törlesztési részletek rendes kerékvágásba jutása folytán 250,000 forint.

A többi címenek mutatkozó kisebb-nagyobb eltérések egészen jelentéktelenek s egymást csaknem teljesen kiegyenlítik.

Végeredményében – s számításon kívül hagyva az északeleti vasútnál mutatkozó tisztán látszólagos teher-többletet – a kiadások e csoportjánál a netto eredményben 1.132,000 forint javulást konstatálhatunk, mihez hozzájárul még az államkincstárban levő tőkéknek fent kimutatott szaporodása 8.2 millióval.

És itt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy sem e 8.2 milli-
 onak, sem az állam tulajdonát képező regaleváltás-kötvényeknek,
 sem a mai – köztudomás szerint igen jelentékeny – pénzkészletek-
 nek jövedelme a költségvetésbe beállítva nincs. Eészint a körü-
 lmények szerencsés találkozása, részint a kormány következetesen
 erre irányzott bölcs politikája jelentékeny tőkéket gyűjt a pénzügy-
 miniszter rendelkezése alá.

Ezeket nemcsak együtt tartanunk, de lehetőleg szaporítanunk
 is kell, hogy a kellő pillanatban valamely nagy cél elérésére álljanak
 rendelkezésre, addig pedig, míg ez bekövetkezik, ideiglenesen
 gyümölcsözhetnek s tényleg gyümölcsöznek is azok s a jövő évben
 is jelentékeny bevétellel fognak a mérlegjavításhoz járulni.

II.

A honvédség rendes szükségleténél	296,000	ft
A rendes közös szükségletnél	576,000	«
vagyis katonai rendes kiadásoknál összesen.....	872,000	ft

emelkedés mutatkozik. Katonai kiadásainkban a véderejüket foly-
 ton rohamosan fejlesztő külföldi államokkal legalább félig-meddig
 lépést kell tartanunk s illúzió volna azt hinni, hogy e téren legalább
 a közel jövőben gyökeres fordulat állhasson be. Összes katonai
 kiadásainknál folyó évvel szemben csaknem 2 millió, 1887-tel
 szemben közel 12 millió forint emelkedés konstatálható; egy oly
 tény ez, melyet úgy a múltban elért eredmények méltatásánál,
 mint a jövőre való tervezésnél számbavenni tartozunk.

III.

Az üzemek s ezzel rokontermészetű kiadások az egész vonalon
 jelentékeny emelkedést tüntetnek fel. Ez emelkedés:

a pénzügyminisztériumnál	1.718,000	ft
a kereskedelmi minisztériumnál	5.087,000	«
a földművelésügyi minisztériumnál	422,000	«
összesen	7.227,000	ft

mivel szemben a bevételek:

a pénzügyminisztériumnál	1.638,000	ft
a kereskedelmi minisztériumnál	7.325,000	«
a földművelési minisztériumnál	711,000	«
összesen	9.674,000	frttal

emelkednek, vagyis a mérleg 2.447,000 forinttal javul, vagy – ha az északkeleti vasút jövedelme fejében az államadósságoknál mutatkozó 1.035,000 forint tehertöbblet kiegyenlítésére ez összeget levonásba hozzuk – a valódi javulás 1.412,000 forint.

A pénzügyminisztérium vezetése alatt álló üzemek mérlegének 80,000 forintnyi rosszabbodásából 51,000 forint az eladások folytán kevesbedő állami javakra esik és bővebb magyarázatot nem igényel, feltűnő azonban azon jelenség, hogy a többi üzemek tervbevett nagyszabású fejlesztése dacára ezek pénzügyi eredménye is 29,000 forint rosszabbodást mutat. Igaz ugyan, hogy a szomolnoki bányamű 1 millió forintért eladtván, ennek jövedelme ezen költségvetésben már nem foglaltatik, de ennek számbavétele mellett is magyarázatot igényel a költségek emelkedése s a pénzügyi eredmény közt látszó aránytalanság.

Ha azonban a bányaművek költségvetését behatóbb vizsgálat tárgyává tesszük, úgy az egyes tételeknél mutatkozó 1.799,000 forint többkiadásból, mint tisztán átfutó tételeket le kell vonnunk:

a kohónál.....	225,000 frt
a pénzverésnél.....	248,000 «
és a zólyom-brezói csőgyárnál.....	251,000 «
összesen tehát	724,000 frtot,

marad tehát a vasművek fejlesztésére szolgáló voltaképeni többkiadás 1.075,000 forint. E tétel az átmeneti bevételeknél és kiadásoknál előforduló 600,000 forinttal s a pénzügyminiszter ebben kifejezett azon tervével függ össze, hogy eladásra kerülő kevésbé jövedelmező bányák árát vasműveink gyöngyének, a vajdahunyadi vasgyárnak nagyarányú kifejlesztésére fordítsa. Miután pedig e terv végrehajtását a pénzügyminiszter attól tette függővé, hogy annak jövedelmező volt a felől teljes meggyőződést szerezzen, ebben teljes megnyugvást találhatunk az iránt, hogy azon esetben, ha a tervezett beruházás s az üzemi kiadások evvel kapcsolatos emelkedése tényé válik, a tényleges eredmény az előirányzottnál lényegesen kedvezőbb leend.

Még kedvezőbb képet nyerünk a helyzetről, ha az előirányzatot a tényleges eredményekkel hasonlítjuk össze. Míg ugyanis 1887 előtt gyakran milliókra menő állandó hiányt tüntet fel a bányaművek zárszámadása, e hiány 1887-ben 248,000 forintra száll alá, 1888-ban ellenben 693,000, 1889-ben 855,000 forint felesleg mutatkozik. Ha e tényleges eredménnyel szemben azt látjuk,

hogy az összes bányaművek feleslege 1890-re 76,000, 1891-re 58,000 forinttal irányoztatott elő, úgy a látszólagos eredmény kedvezőtlen voltát azon majdnem túlságos skrupulozitás magyarázza meg, mely a pénzügyminisztérium egész előirányzatát oly előnyösen jellemzi.

A földművelésügyi minisztérium ilyen természetű kiadásainak (kinestári erdők, birtokok és ménésbirtokok)¹ 422,000 forintot emelkedésével szemben áll a bevételeknek 711,000 forinttal való emelkedése, úgy, hogy e kezelési ágak mérlege 289,000 forinttal javul. Megfelel e javulás úgy az erdők értékesítésénél mutatkozó természetzerű fejlődésnek, mint azon intenzivebb gazdálkodásnak, melynek eredménye a ménésbirtokoknál s kivált a mezőhegyesi uradalomnál mutatkozik. Igaz ugyan, hogy a ménésbirtokok jövedelmi előirányzata nem ment bizonyos optimizmustól ma sem s ha tekintetbe vesszük, hogy ezek jövedelme 1889-ben a zárszámadások tanúsága szerint csak 210,000 forint volt s az eddigi legkedvezőbb évben, 1888-ban sem volt több 397,000 forintnál, joggal lehetnek aggályaink az itt előirányzott 672,000 forint felesleg realitását illetőleg, szemben áll ezzel azonban azon tény, hogy az állami erdőknél 400,000 forinttal több folyt be 1889-ben, mint amennyi 1891-re előirányoztatott, úgy, hogy joggal remélhető, miszerint az itt várható többlet ellensúlyozni fogja az amott alighanem beállandó deficitet.

A kereskedelemügyi minisztérium üzemeinél a kiadás 5.087,000, a bevétel 7.325,000 forinttal emelkedvén, a mérleg 2.238,000 forint javulást mutat. Ez emelkedés oroszlánrésze az állam vasutakra esik, melyeknél ugyanis:

	1890	1891	az 1891-iki töbl)
		forintokban	
a kiadás	24.897,000	30.000,000	5.103,000
a bevétel	41.500,000	48.660,000	7.166,000
a bevételi többlet.....	16.603,000	18.660,000	2.063,000

Itt azonban figyelembe veendő az északkeleti vasút államosítása, melynek következtében ezen vasútnak 1890-re 3.122,010 forinttal előirányzott kiadása és 4.014,000 forinttal előirányzott bevétele is beolvasztatott az államvasutak költségvetésébe. Ennek figyelembevételével az államvasutak

¹ A lótenyész-intézetek címén felmerülő kiadások és bevételekből a ménésbirtokokét ide, a többi tételeket ellenben a szorosan állami természetűek közé vélem legcélszerűbben sorozhatónak

kiadásainál	1.980,990	frt
bevételeinél	3.152,000	«
jövedelmeinél	1.171,010	«

emelkedést találunk. Az előirányzatnak ez emelkedése természetes következménye forgalmunk nagyarányú emelkedésének s vasúti politikánk fényes diadalának egy újabb tanújele. A forgalom rohamos emelkedése folytán elkerülhetlen volt a kezelési kiadásoknak jelentékeny emelése, de a jövedelmek is bátran voltak magasabbra előirányozhatók s ha figyelembe vesszük, hogy az államvasutak tényleges tiszta jövedelme (hozzáadva az északkeleti vasútnak mintegy 900,000 forintra tehető jövedelmét):

1888-ban	191	millió	frtot
1889-ben	20.7	«	«

képviselt, úgy bízást elvárhatjuk, hogy normális viszonyok között az 1891-re előirányzott 18.6 millió forintnál lényegesen több lesz a tényleges jövedelem. E tekintetben különös megnyugvásul szolgál az 1889-iki tapasztalatok. Míg ugyanis az 1887. és 1888-iki kedvező eredménnyel szemben fel lehetett hozni azt, hogy az ez évek jó termésének köszönhető, addig az 1889-iki még kedvezőbb eredmény országos rossz termés s a gabonaszállítás terén mutatkozó lényeges visszaesés dacára éretett el. Azon magas látkörü s egyszerre bölcs és merész forgalmi politika, mely az államvasutaknál az utolsó pár évben inaugurálta ott, legszebb diadalát ezen tényben ünnepli, mert erre hivatkozva, bátran kimondhatjuk, hogy ma már emancipálva van vasutaink forgalma és jövedelmezősége a gabona-termés esélyei alól, ma már sikerült a gabonaszállítás praeponderanciáját leküzdve, oly sokoldalúvá tenni a forgalmat, hogy vasutaink fejlődését és jövedelmezőségét egy rossz termés sem támadhatja meg. A kereskedelemügyi miniszter urat annyira divat ma már dicsérni, oly mértékben céltáblája ő boldog-boldogtalan dicséretnek és hízelgéseinek, hogy majdnem a jóízlés ellen vét, ki őt dicséri, de valóban az igazság elhallgatása volna, ha meg nem emlékeznénk itt azon elévülhetlen érdemekről, melyekkel az államvasutak terén úgy közgazdasági, mint. pénzügyi szempontból maradandó emléket emelt magának.

IV.

A szorosán állami funkciók teljesítésével felmerülő kiadásoknál mutatkozó 3.580,000 tehertöbbletből levonásba hozandó:

1. az ugyanazon címen előforduló bevételei többlet				362,000	frt
2. az italmérési jövedék kiadás többlete		1.035,000	frt		
3. a fogyasztási adók kiadástöbblete ...	323,000	«			
4. a dohányjövedék kiadástöbblete miután ez is ugyanazon címek növekvő bevételeivel függ össze, összesen levonandó tehát.....	67,000	«		1.425,000	frt
s marad, mint állami intézményeink fejlődése által előidézett tényleges netto tehertöbblet.....				1.787,000	frt
				1.793,000	frt.

Ez összegből 191,000 forinttal nő Horvát-Szlavonországok beigazgatási szükséglete, mi az ez irányban fennálló törvényes intézkedéseknek s a bevételek fejlődésének természetes folyománya., 364,000 forint pedig a nyugdíjakra esik. Ez utóbbiak fejlődése s kivált az 1885. évi nyugdíjtörvény bőkezűbb rendelkezései folytán még mindig feltartóztatatlan emelkedést mutatnak s azon ritka kivételek egyikét képezik, melyeknél a túlkiadások megszüntetése még mindig sikerült. Ha ugyanis az elmúlt évek adatait tekintjük:

		forint			forint
1887-re előirányoztatott	4.989,000	tényleg kiadott.....			5.634,000
1888-ra	«	5.314,000	«	«	5.999,000
1889-re	«	5.789,000	«	«	6.345,000
1890-re	«	6.316,000	«	«	
1891-re	«	6.680,000	«	«	

miből kitűnik, hogy az évenkénti kiadás e címen mintegy 350,000 forinttal emelkedik s hogy budgetünk ezen fejezete is sokat nyert ugyan realitás dolgában, de 2-300,000 forint túllépésre még mindig el lehetünk készülv.

A még mindig mutatkozó 1.238,000 forint tehertöbbletben nyer voltaképen kifejezést aktív közigazgatási gépezetünknek növekedése, ennyivel drágul meg a magyar állam akciója a közigazgatási, kulturális és közgazdasági élet összes ágaiban. Ha e tehertöbbletet tételenként a leglelkiismeretesebb bírálatnak vetjük alá, találhatunk itt-ott egyes, magukban véve egészen jelenték-

telén összegeket (szórványos fizetésemeléseket, személyzetszorításokat, stb.), melyek a legszigorúbb takarékoság szempontjából kifogásolhatók és a legcsekélyebb ilyen jelenség sem érintheti kellemesen azt, ki a közelmúlt nehéz óráira s az alig leküzdött bajok főforrására visszaemlékszik, de az egész összeg, melyről szó lehet, oly csekély, hogy valóban említésre sem volna érdemes, ha nem kellene minden alkalommal arra utalnunk, hogy minden lépés a helyzet lassabb megítélése s a pénzügyi szempontok szemelől tévesztése felé komoly veszélyeket rejt magában. E felfogást lehet kicsinyesnek, lehet krajcároskodónak csúfolni s bizonyára száraznak, prózainak tetszik az ma, midőn nagy eszmékkel, nagy elvekkel s nagy jelszavakkal harsogják tele a levegőt, de ne feledjük el, hogy mind e szép dolgokat kinevetetés nélkül még csak emlegetnünk sem lehetne, ha e krajcároskodó felfogásnak következetes érvényesítése által rendet nem teremtettünk volna államháztartásunkban s azok megvalósításának alapfeltétele, hogy e felfogáshoz szigorúan ragaszkodjunk az egész vonalon. Kormányunknak egyik legnagyobb érdeme, hogy e hálátlan s nagy önmegtágadást kívánó feladatot vasakarattal oldotta meg; hűtlen volna saját múltjához, hűtlen a nagy tervekhez, melyek megvalósítását, a nemes aspirációkhoz, melyek érvényesítését tőle várjuk, ha magát e térről bármi által elcsábíttatni engedné.

Nagyban és egészben – s ha egypár, mindössze sem sok ezer forintra rugó kivételtől eltekintünk – teljes megnyugvással konstatálhatjuk, hogy az egész teherzaporulat nem megy túl azon kereten, mely viszonyaink fejlődése mellett egészen normálisnak tekinthető. A fejlődő élet növekvő igényei között az állam működésében sem állhat be stagnáció s állami szervezetünk természetes fejlődése – minden nagyobb reformtól eltekintve – elkerülhetlenül szükségessé tesz mintegy másfél millió évenkénti tehernövekedést. E keretet ez a költségvetés sem lépi túl s ha az emelkedő kiadásokat jobban szemügyre vesszük, meg kell győződnünk, hogy azok valóban szükségesek és üdvös célok elérésére szolgálnak. E kiadások ugyanis következőleg oszlanak meg az egyes tárcák között:

1. A pénzügyminisztérium költségvetésének eddig nem érintett címeinél mutatkozó 287,000 forint tehertöbblet legnagyobb része a pénzügyigazgatóságokra és pénzügyőrségekre esik s voltaképpen szintén a bevételek emelkedésének természetes következménye.

Különösen közvetett adóink gyors fejlődése folytán a pontos kezelés és ellenőrzés költségeinek emelkedniök kell s az ezen célra, a pénzügyi kormányzat külső szerveinek erősítésére fordított többkiadás úgy az államkincstárnak, mint az adófizető közönségnek egyaránt érdekében áll.

2. A belügyminisztérium rendes kiadásainál mutatkozó 204,000 forint emelkedéssel 77,000 forint bevételi többlet áll szemben, a netto tehertöbblet tehát 127,000 forint, miből 102,000 forint a közbiztonsági szolgálatra esik. Úgy a csendőrségnek, mint a világváros jellegét mindinkább magára öltő főváros rendőrségének fokozatos fejlesztése elodázhatlan szűkséget képez s közbiztonsági viszonyaink folytonos elvitázhatlan javulásában busásan térül meg államra s társadalomra nézve. Hasonlag folytonos az emelkedés a közegészségügyi szolgálat kiadásainál is és bizonyára ezen szolgálati ág természetes fejlődésének megakasztása sem fogna eszébe jutni senkinek sem. E címen is 47,000 forint netto tehertöbblettel találkozunk, úgy, hogy a közbiztonsági és közegészségi szolgálat együtt 149,000 forinttal terheli a belügyminisztérium költségvetését, melynek összes többi címeinél együttvéve nemcsak többkiadás nincs, de 22,000 forint megtakarítással találkozunk.

3. A kereskedelmi minisztérium 197,000 forintnyi többkiadása, a 44,000 forintos bevételi szaporulat levonása után 153,000 forintra száll alá, mit csaknem egészen a törvényhatósági útalapok segélyezésére felvett 140,000 forint vesz igénybe, az összes többi címeknél csak 13,000 forintnyi tehertöbblettel találkozunk.

4. Némileg másként áll a dolog a földművelési minisztériumnál, melynek 147,000 forintnyi netto tehertöbblete (216,000 forint többkiadás, 69,000 forint többbevétel) majdnem egyenlően oszlik meg a különböző földművelési célok között. Az ellen, hogy épen a mai túlnyomóan földművelő országunkban az államnak ily természetű szolgálatai kellő óvatossággal fokoztassanak, bizonyára nem lehet kifogást tenni s az összes 147,000 forintos tehertöbblet, tekintettel a szóban levő kiadások fontos és produktív természetére, soknak egyáltalában nem mondható, de kérdés, nem lehetne-e nagyobb szolgálatot tenni mezőgazdaságunknak, ha e kiadási többlet lehetőleg 1-2 legfontosabb cél erélyesebb felkarolására koncentrálnánk.

5. Az igazságügyminisztérium 346,000 forintnyi nettotöbbletéből 262,000 forint, a királyi táblák decentralizációjával, 50,000 forint

a telekkönyvi betétek gyorsabb szerkesztésével függ össze, vagyis 312,000 forint már a reformprogram végrehajtásának következménye s a folyó adminisztráció költségei csak 34,000 forinttal emelkednek.

6. Végül a közoktatásügyi tárca 178,000 forintos nettotöbbletet mutat fel (326,000 kiadás, 148,000 bevétel), miből a minisztérium elkerülhetlenné vált új elhelyezésére 24,000 forint, tanintézetekre 127,000 forint esik.

A nemzeti kultúra örvendetes fejlődése mellett kell, hogy tanintézeteinket fokozatosan, átgondolt terv szerint fejlesszük jövőre is az egész vonalon, de itt azon sokszor hálátlan feladat is kell a közoktatási kormányzatnak a legszigorúbb következetességgel szem előtt tartania, hogy minden egyes tanintézet ökonómiaja a legtakarékosabb alpra helyeztessék s az évenkénti e célra fordítható többlet kulturális intézményeinek valódi fejlesztésére legyen fordítható.

Az elmondottak alapján pénzügyi helyzetünknek következő képét állíthatjuk össze:

Az idei kiadás több a tavalyinál a nem rendes

kiadásoknál (főleg katonai célokra)	1.439,000	frt
az államadósságoknál	47,000	«
a katonai kiadásoknál	872,000	«
az üzemek s ezzel rokon kiadásoknál	7.227,000	«
a növekvő bevételekkel direkt kapcsolatban álló kiadásoknál	1.425,090	«
az egyéb állami kiadásoknál.....	2.155,000	«
itt fel nem sorolt vegyes csekély eltérések címén	24,000	«
összesen	13.189,000	frt

mivel szemben a már eddig említett bevételeknél mutatkozó emelkedés:

az államadósságoknál	142,000	frt
az üzemeknél.....	9.674,000	«
a különböző állami igazgatási ágaknál	362,000	«
összesen tehát	10.178,000	frtot

Látható tehát, hogy e bevételi többlet az államadósságok, üzemek és szorosan állami kiadások 9.229,000 forintot tevő összes növekedését bőven fedezi, vagyis azon cél, hogy az üzemek emelkedő tiszta jövedelmében az állami organizmus normális növekedésével járó költségszaporulat fedezetét találja, az idén is eléretett,

sot az itt mutatkozó 949,000 forint feleslegből alig félmillió forint híján fedezhetők a pénzügyminisztérium azon költségöbblete is, mely közvetlenül új vagy fejlődő jövedelemforrásokkal függ össze (italmérési és fogyasztási adók).

Összes itt felsorolt állami bevételeink természetes fejlődése az államháztartás mérlegének javítására volna tehát fordítható, ha közbe nem jön katonai kiadásainknak újbóli emelkedése, mi e szépen fejlődő jövedelmekből csaknem 2 millió forintot igényel s az előirányzott jövedelmi többletet majdnem teljesen felemészti úgy, hogy mérlegünk mindössze csak félmillió javulást mutat. Igaz ugyan, hogy a valódi javulás nem ennyi, de tényleg 2½ millió, miután a költségvetésben 2 millió forinttal kevesebb van államjavak eladásából előirányozva, de így is sokkal csekélyebb az, mint volt a közelmúlt éveinek javulása s komolyan gondolkozóba ejthet, ha meggondoljuk, hogy a kormány programjába felvett s mindnyájunk által követelt reformok legalább 10-12 millió állandó tehertöbbletet vonandnak maguk után.

Igen súlyos, alig eloszlatható volna ez aggodalom, ha megnyugvást nem nyújtana zárszámadásainak eredménye. Ez 1887 óta mindig fokozatosan kedvezőbb a költségvetésnél. 1887-ben 7, 1888-ban 12, 1889-ben 13 millióval kedvezőbb az előírási, mint az előirányzott eredmény s kivált ez utóbbi zárszámadás a legszigorúbb kritika után is méltó örömmel tölthet el bennünket, méltó büszkeséggel töltheti el a kormányt, melynek fáradhatlan, lelkiismeretes tevékenysége tükröződik abban vissza. Minden lapja a legszigorúbb rend és takarékoság mellett tanúskodik, hiteltűlések alig fordulnak elő, a bevételek majdnem kivétel nélkül többletet mutatnak fel. S ha bevételeink zárszámadási eredményét hasonlítjuk össze a folyó évi költségvetéssel, örömmel és megnyugvással konstatálhatjuk, hogy ugyanazon – majdnem a pesszimizmusig terjedő - realitással vannak azok előirányozva a jövő évre is, mely a közelmúlt bevételi előirányzatait jellemzé.

Ha tekintetbe vesszük, 1. hogy a pénzügyminisztérium bevételei az üzemek és az 1889-ben még nem létezett italmérési jövedék nélkül 4 millió forinttal irányozvák alacsonyabban elő az 1889-iki tényleges eredménynél,

2. hogy a bányaművek előirányzata az 1889-iki tényleges eredménynél 800,000 forinttal,

3. az államvasutaké 2 millió forinttal kedvezőtlenebb,

4. hogy a pénzügyminiszter rendelkezése alatt álló tőkék s regaleváltság-kötvények jövedelme a költségvetésbe beállítva nincs,

5. hogy az 1889-iki év felét a majdnem általános rossz termés érzékenyen befolyásolta s

6. hogy jövedelmeinek legnagyobb része, így főleg az államasutak, bélyeg, illeték, dohányjövedék s a fogyasztási adók rapid fejlődést mutatnak s amennyire a folyó évről eddig megjelent kimutatásokból következtetnünk lehet, a fejlődés a folyó évben is örvendetes mérvben mutatkozik,

úgy egész határozottsággal állíthatjuk, hogy – hacsak egészen rendkívüli körülmények nem fogják közgazdasági és pénzügyi helyzetünket megrontani, az 1891-iki tényleges kezelés újból legalább 8-10 millióval lesz az előirányzatnál kedvezőbb s ha a takarékosághoz ezentúl is kérlelhetlen szigorral ragaszkodunk, ha erőnket elforgácsolni nem engedjük, meg fogjuk mai jövedelem-forrásainkban találni a küszöbön álló nagy reformjavaslatok fedezetét.

AZ 1892-IKI KÖLTSÉGVETÉS.¹

A «Nemzetgazdasági Szemle» olvasója talán megbocsátja e sorok írójának azon kísérletét, hogy egy oly száraz, prózai és mindenekfelett divatból kiment tárgyhoz kösse le legalább néhány percre figyelmét, minő a magyar államháztartástan s annak az utolsó költségvetésben és zárszámadásban nyilvánuló egy évi fejlődése. A kísérlet – elismerem – nehéz, s nem minden aggodalom nélkül fogok hozzá. Hiszen, kinek volna kedve a mindennapi élet száraz részleteivel törődni, ki ne áttalaná a takarékos és józan gazda szűk látkörű szemüvegét feltenni most, midőn a magas politika legmagasabb problémái vagy legalább is leghangzatosabb jelszavai képezik a magyar politikus mindennapi eledelét.

De azért mégis, vagy talán épen ezért kérnem kell a nyájas, olvasót, szálljunk le egy pillanatra, csak egy pillanatra a jövő politika legmagasabb csúcsáról a jelen politikának azon alatt fekvő légióiba, hol a porszemet porszemre hordva, téglát téglára rakva, nehéz és kitartó munkában izzadva kell a mai nemzedéknek a jövő

¹ Megjelent N Sz. XVI. évf. (1892 ápr.) 298-309

fejlődés, a jövő nagyság alapjait leraknia. Mentől inkább át vagyunk hatva a magyar nemzet világtörténelmi nagy hivatásának érzetétől, mentől erősebben él bennünk a meggyőződés, hogy nagy feladatokat kell nemzetünknek megoldania, mentől magasabb célokat tűzünk magunk elé, annál gondosabb és feltékenyebb éberséggel, annál erősebb akarattal kell azon eszközök előteremtésén és gyarapításán dolgoznunk, melyek minden állami és nemzeti akció nélkülözhetelen alapfeltételei.

A pénzügyi szempontoknak döntőknek kell lenniök közéletünkben ma is, s ha valóban gyakorlati magyar politikát akarunk követni, e kettős szempontot ne hagyjuk figyelmen kívül soha: óvakodjunk, a legszigorúbb, a legkérelhetetlenebb takarékossgal, minden nélkülözhető kiadástól, óvakodjunk attól, hogy erőnket kisebb célok elérésére fecséröljük el és másfelől szerezzük meg és gyarapítsuk azon anyagi eszközöket, melyek az előttünk álló nagy reformok végrehajtására és arra szükségesegek, hogy a magyar állam, mint az osztrák-magyar monarchia egyjogú faktora fenn-tarthassa azon osztrák-magyar monarchia állását Európában, melynek sértetlen megőrzése létkérdés reánk nézve ma inkább, mint valaha.

Ha e szempontokból vesszük a folyó évi költségvetést bíráló alá, azon első percre megdöbbenő jelenséggel találkozunk, hogy az összes kiadások 26.371,000, a bevételek 26.345,000 forinttal nőnek, s a mérleg 26,000 forinttal romlik. A rendes kezelés pedig a kiadásoknál 25.564,000, a bevételeknél 26.038,000 emelkedése a mérlegnél 474,000 forint javulást mutat.

Ez emelkedésnek azonban legnagyobb része két új törvényhozási intézkedésnek, az osztrák-magyar államvasút átvételének s a Horvát-Szlavonországgal fennálló pénzügyi kiegyezés módosító 1891: XXVII. t.-cikknek következménye.

Az osztrák-magyar államvasút átvétele folytán felmerült új kiadások:

1. Az elvállalt évi járulék.....	9.913,000 frt
2. A vasútvonal üzleti kiadásai.....	7.700,000 «
összesen.....	17 613,000 frttal,

míg a bevételeknél a vasút üzleti bevételei címén 18.550,000 forint vétetett ugyan fel, miután azonban a kereseti adó, jövedelmi pótdadó s némely közlekedési vállalat által fizetendő fővárosi pótdó címén mintegy 1.400,000 forint kevesebblet mutatkozik, a bevételek tiszta emelkedése 17.150,000 forint.

Az 1891: XXVII. t.-cikk következtében pedig emelkednek a kiadások:

1. Horvát-Szlavonországok beligazgatási szükség- leténél	()39,000 fjt
2. A horvát-szlavón földtebermentesítési alap szükség- letével	352,000 «
összesen	77. 1.021,000 írttal

míg a bevételeknél a horvát-szlavon fokit ehermentesítési pótléknak mintegy 1.400,000 forintot kitevő évi összege szerepel, az egyenes adók előírányzatába beolvasztva.

E két új tényező együttes hatásként tehát

a kiadásoknál	18.634,000 írt
a bevételeknél	18.550,000 « emelkedés,
a mérlegnél	84,000 « romlás

mutatkozik, mit a rendes kezelés főösszegeiből levonva, az államháztartásunk régi faktorai

a kiadásoknál	tí. 870,000 fjt
a bevételeknél	7.488,000 «
emelkedést, vagyis a mérlegnél	618,000 fjt

javulást eredményeznek.

A kiadásoknál mutatkozó 6.870,000 forint voltaképeni emelkedés beható vizsgálatánál a Nemzetgazdasági Szemle olvasói előtt talán már nem ismeretlen csoportosítást alkalmazva azt látjuk, hogy az államadósságnál

(az osztrák-magyar államvasút évjáradékát levonva)	1.217,000 fjt apadás
a közös és honvédelmi rendes kiadásoknál .	2.064,000 « emelkedés
az üzemi és gazdasági kiadásoknál	3.837,000 « «
a szorosan vett belkormányzati kiadásoknál	2.192,000 « «

emelkedés mutatkozik.

I.

Az államadósságok összes kiadása, beleértve a vasúti adósságot és kamatgaranciát is, de

1891-ben		1892-ben	1892-ben
az osztrák-magyar államvasút			kevesebb
évi járulékanak levonásával	131.651,000	130.434,000	1.217,000
ugyanazon címek bevétele	4.491,000	3.811,000	680,000
netto szükséglet	127.160,000	126.623,000	537,000

Leglényegesebb változás a most már végleg letörlesztett szőlődézsmaaváltásnál mutatkozik, melynek kiadásainál 918,000, bevételeinél 457,000 forint apadást észlelünk. Apad még a vasúti kamatgarancia szükséglete 354,000 forinttal, míg az italmérési jog megváltásánál 233,000 forint emelkedés van felvéve. A többi változások egészen jelentéktelenek.

II.

A rendes közös szükséglet 1.082,000 forint emelkedést mutat, mely összeg azonban a közös hadsereg többszükségletét csak részben tünteti fel. Ez összeghez hozzáadandó ugyanis 408,000, mint a f. évben megszűnt Lloyd-szubszenciónak reánk eső összege. Ennek betudásával 1.490,000 forinttal emelkedett a közös hadsereg rendes szükséglete, mihez a honvédelmi minisztérium rendes szükségletének 982,000 forintnyi emelkedését hozzáadva, a katonai rendes kiadások összes emelkedése 2.472,000 forint.

Igaz, hogy az átmeneti kiadásoknál 1.360,000 forint megtakarítás mutatkozik s összes kezelésünkben a katonai kiadások tiszta emelkedése 1.112,000 forintra száll alá, azonban ideiglenes kiadásoknál elért megtakarítások az állandó kiadások növekedéseért kárpótlást nem nyújthatnak s a katonai kiadásoknál évek óta mutatkozó emelkedő irányzat az idén is jelentékeny mértékben érvényesül.

És ez, fájdalom, sem ma, sem a közeljövőben nem is lehet másképen.

Mindaddig, míg a nemzetközi helyzet bizonytalansága s az összes többi nagyhatalmak fegyverkezése tekintetében gyökeres javulás nem áll be mindaddig, míg egymást érik a költséges katonai találmányok, saját létérdekünk parancsolja, hogy meghozzuk a védképességünk érdekében nélkülözhetlen áldozatokat s a jövőre vonatkozó számításainkból a katonai terheknek lehetőleg mérsékelte, ele folytonos emelkedését ki nem hagyhatjuk.

III.

Az üzemek és ezekkel rokontermészetű államgazdasági ágak, beleértve a dohány, só, lottójövedéket is, de az osztrák-magyar államvasút bevételeinek s kiadásainak levonásával a következő eredményt tüntetik elő: szemben az 1891. évi költségvetés megfelelő tételeivel:

	kiadás	bevétel	mérleg
1000 forintokban			
kereskedelmi minisztériumnál	+ 2,641	+ 3,280	+ 639
földművelésügyi minisztériumnál ...	+ 438	+ 587	+ 149
pénzügyminisztériumnál:			
1. szorosan vett üzemek	+ 521	+451	- 70
2. jövedékek	+ 237	+ 1,332	+ 1,095
összesen	3,837	5 650	1,813

Ha a bevételi többletből a jövedékeknél mutatkozó 1095 forintot, mely voltaképen adó természetével bír, levonjuk, a szorosan vett üzemeknél 718,000 forint szaporulat mutatkozik.

A pénzügyminisztérium üzeinél általában véve változatlan tételeket találunk. A kincstári bányászat kiemelkedett ugyan azon vigasztalan helyzetéből, melyben évenként millióba került az államnak, de 1889 óta úgy az 1890-iki zárszámadás, mint a múlt évi negyedévi kimutatások határozott visszaesést tanúsítanak, úgy hogy teljesen igazolva van azon óvatosság, melyet a bányák előirányzatában észlelhetünk és nem alaptalan az aggodalom, hogy különösen a vasipar konjunktúráinak rosszabbra fordultával üzeinknek e nagy értéket képviselő része az adófizető közönségtől újabb áldozatokat kívánhat, az állami jöszágok jövedelménél mutatkozó 70,000 forint apadás azok fokozatos eladásának természetes következménye.

A földművelési tárcánál úgy az állami erdők, mint a ménesbirtokok . fölöslege magasabbra irányoztatott elő. Az erdőknél mutatkozó emelkedést az elért tényleges eredmények kivált a múlt évi ideiglenes kimutatások fényes eredménye teljesen igazolni látszanak, a ménesbirtokoknál ellenben ismét nem nyomhatjuk el az aggályt, hogy azok előirányzásánál ma is még bizonyos fokú optimizmussal találkozunk. Szemben a most előirányzott 681,000 forint felesleggel azt látjuk ugyanis, hogy a zárszámadásokból és a múlt évi negyedévi kimutatásokból kitűnő tényleges felesleg

1887-ben.....	289,000
1888-ban.....	549,000
1889-ben.....	210,000
1890-ben.....	237,000
1891-ben mintegy	450,000 forintra rúgott.

Igaz, hogy az itt valószínűen bekövetkezendő pár százezer forintnyi kevesebblet nem von le semmit egy oly budget realitásából, mely a leglényegesebb bevételi ágaknál a lehető legpesszimis-

tább szigorral van összeállítva, de valóban óhajtottó azon magyar gazdaközönség érdekében, melynek figyelme minél nagyobb mérvben fordul a ménesbirtokok s kivált Mezőhegyes gazdálkodása felé, hogy már az előirányzatokból is lehetőleg hű és megbízható képet nyerjen annak pénzügyi eredményei felől.

A kereskedelmi tárcánál a posta és távírda fokozatos és rendszeres fejlődésének megfelelően annak fölöslege 163,000 forinttal, az államvasutak régi hálózatáé 460,000 forinttal emeltetett.

Tekintve az államvasutak nagy fontosságát nemcsak közgazdasági de pénzügyi szempontból is és tekintettel arra is, hogy legújabbán divattá vált némely körökben mindent, mi az államvasutakkal függ össze, pesszimiztikus és tendenciózus bíráló tárgyává tenni, talán nem lesz érdektelen azok előirányzatát bővebben vennünk szemügyre.

A régi hálózat bevételei	51.200,000	írt
kiadásai	32.140,000	«
üzleti feleslege	19.060,000	írttal

irányoztatott elő.

Evvel szemben az 1890-iki zárszámadás:

51.541,000	írt	bevételt
28.470,000	«	kiadást
23.071,000	fölösleget	

tüntet elő, vagyis a bevételek 341,000 forinttal kevesebbre, a kiadások 3.670,000 forinttal többre, a fölösleg 4.011,000 forinttal kevesebbre van előirányozva.

Ez előirányzat realitását, úgy hisszük, maguk ezen számok kellőleg igazolják, s nem ingathatják azt meg az 1891. évről megjelent ideiglenes kimutatásoknak némileg kedvezőtlen eredményei sem.

Ez állami bevételek és kiadásokról közzétett negyedévi kimutatások a vasutakat illetőleg csak az ideiglenes leszámolások alapján készülhetnek, s azok a további okoskodásra valóban bizonytalan alapot szolgáltatnak, mi azonban jelen célunkra annál nyugodtabban használhatjuk azokat, mert állandóan ismétlődő jelenség, hogy a végleges leszámolások eredménye az ideiglenes adatoknál kedvezőbb s így mostani számításainkat a végleges eredmények csak kedvező irányban módosíthatják.

Az államvasutak bevételei 1891-ben...	51.467,000 frt
kiadásai	30.792,000 frtra
rúgtak, vagyis üzleti fölöslegül.....	20.675,000 frl

jelentkezik, mi csaknem kizárólag a kiadások szaporodásának tulajdonítandó. Itt mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a kiadások nem lévén részletezve, nem tűnik ki, mi fordítottat azokból az anyagszereknek, vagyis az államvasút forgatókéjének gyarapítására, pedig ha figyelembe vesszük, hogy a forgatóke a növekvő forgalom igényeihez képest évről-évre szaporítottatott s 1887-től 1890-ig összesen 5.400,000 forinttal emelkedett, valószínűnek kell tartanunk, hogy az 1891-iki nagyobb kiadásnak jelentékeny része is ezen célra használtatott fel.

De ha ettől egészen eltekintünk is, teljes megnyugvással konstatálhatjuk, hogy a tavalyi ideiglenes eredmény 1.611,000 forinttal múlja felül a folyó évi előirányzatot. Pedig a tavalyi év sok tekintetben kritikus átmeneti esztendő volt. Ekkor lépett életbe az új árúdíjszabás, tetemes redukcziókat honosítva meg az egész vonalon, radikálisokat egyes igen fontos relációkban. Az emelkedő forgalom nem üthette azonnal helyre a leszállítás okozta pénzügyi veszteséget s az áruforgalom bevételeinél tényleges csökkenés mutatkozott, melyet a személyforgalom folytonos emelkedésének kellett kiegyenlítenie.

Az új díjszabás által okozott – meggyőződésem szerint csak ideiglenes – visszaesés a tavalyi eredményekben teljes mértékben érvényesült s a folyó évben nemcsak a személyforgalom tovább is várható s már ez év első hónapjaiban is észlelhető emelkedése, de az áruforgalomnak az olcsó szállítás által előidézett növekedése is mint bevételi többlet fog jelentkezni. Alig lehetünk tehát kétségben az iránt, hogy az államvasutak bevételeinél az idén ismét emelkedés lesz tapasztalható.

Ez emelkedést azonban, ha nem is egészen, de nagy részben a kiadások emelkedésének kell felemészténie. Azon átmeneti időszak, melyben 3-4 millióval emelkedett az államvasutak fölöslege évenként, most már befejezettnek tekinthető, ma még mindig emelkedő bevételeinket elsősorban arra kell felhasználnunk, hogy az oly meglepő arányokat öltött forgalom rendes és kifogástalan ellátására képesek maradjunk s az egyensúlyt az állam vas utakra váró óriás feladatok és rendelkezésre álló anyagi és szellemi erők közt helyreállítsuk.

Amily hiba lett volna a kiadások emelésén kezdeni, mielőtt azok szükségét a forgalom emelkedése tényleg igazolta s a szükséges fedezetet előteremtette volna, époly kevésbé volna szabad ezzel késnünk ma, midőn az államvasútnak személyzete, mint egész berendezése csak a legnagyobb megerőltetéssel tudja annak igényeit kielégíteni.

Egy oly alapigazság ez, melyet nem téveszthet senki szem elől, ki az államvasutak ügyével komolyan foglalkozik, de legkevésbé tévesztett szemei elől közlekedési ügyeinknek felelős vezetője. Kifejezésre jut ez úgy 1891., mint az 1892. évi költségvetésben.

Az államvasutak összes kiadásai

	1891-ben	1892-ben	összesen
	ezer forintokban		
emelkednek ugyanis.....	1,980	2,140	4,120
ebből esik vonal-szaporulatra	487	153	640
a forgalom emelkedésére.....	1,493	1,987	3.480

költségvetésünk beruházási rovata a növekvő forgalom kielégítésére szükséges építkezések és forgalmi eszköz-beszerzések körüli folytonos tevékenységről tesz tanúbizonyságot.

És valóban mi sem különösebb, mint hogy akkor, midőn a kiadások ezen emelkedése az államvasutak pénzügyi eredményeiben kifejezésre jut, épen azok kovácsolnak vádat belőle, kik előbb azért húzták volt meg a vészharangot, mert az üzem pontos kielégítésére, a személyzet munkaerejének kímélésére és a pályatest fentartására szükséges kiadások szerintök meg nem történtek.

Kereskedelmi miniszterünk csak a szolid és okszerű politika által követelt helyes egymásutánt valósítja meg akkor, midőn előbb azon óriás forgalom létesítéséről gondoskodott, mely nemcsak közgazdasági föllendülésünknek, de pénzügyeink rendezésének is egyik jelentékeny faktora s aztán a beállott jövedelem-szaporulat egy részének felhasználásával valósítja meg azon beruházásokat, melyek a forgalom állandó ellátására szükségesek.

Most már ezen második feladat áll előtérben; teljes végrehajtása, évek munkája lesz s ez idő alatt aligha rém élhetjük az államvasutak más célokra felhasználható jövedelmének olymértű emelkedését, minőt a közelmúltban tapasztalánk.

De hát vajjon nem lett volna-e elég fényes eredmény az is, ha a személy- és árúdíjszabás radikális reformját, a forgalomnak ebből folyó meghatározódását megvalósítani és megemészteni

sikerült úgy, hogy az egyenes költséget, áldozatot ne igényeljen, ha sikerült volna közgazdaságunkat mostani vasúti politikánk áldásaiban részesítenünk az adózó közönség minden újabb megterhelhetése nélkül? Bizonyára nagy érdemnek, nagy diadalnak tekintette volna ezt is minden elfogulatlan bíráló.

Pedig nemcsak ezt tette az államvasúti politika, hanem lényegesen hozzájárult a pénzügyi egyensúlyunk helyreállításához is.

Legjobban kitűnik ez, ha államháztartásunknak, államadósságainkra, vasúti kamatgaranciára s az államvasúttakra vonatkozó rovatait hasonlítjuk össze, mert hiszen az államosítási akció e három helyen együtt érezte hatását.

Volt zárszámadások szerint:	1875-ben	1890-ben
	ezer forintban	
Az államadósságok netto szükséglete	70,645	124,667
Vasúti kamatgarancia	15,361	1,029
összesen	86,006	125,696
Államvasutak s gépgyár tiszta jövedelme	1,511	24,823
Marad államadóssági teher.....	84,495	100,873,

vagyis államadósságaink kamatterhének 54 millió forintnyi emelkedéséből 37.6 millió forintra a vasutak államosítása nyújt fedezetet s csak 16.4 millió forint esik az adózó közönség terhére.

Oly eredmény ez, melyre méltán büszkék lehetnek mindazok, kik ez államosítási politikát kedvezményezték és keresztülvitték s a legegyszerűbb igazságérzet ellen vét, ki megtagadja az elismerést azon férfútól ki ezen politikát erélyes és biztos kézzel vezette diadalra.

IV.

A szorosán vett beligazgatási kiadások s a megfelelő címeknél előforduló bevételek szemben az 1891. évi előirányzattal, a következő változást tüntetik elő:

	kiadá	bevétel	netto szükséglet
	ezer forintban		
A belügyminisztériumnál	178	9	169
Pénzügyminisztériumnál	385	-	385
Kereskedelmi minisztériumnál	141	149	8
Földművelési minisztériumnál.....	363	186	177
Közoktatásügyi minisztériumnál.....	313	80	233
Igazságügyminisztériumnál	473	6	467
Nyugdíjak	405	-	405
Egyéb címek	66	-	66
Összesen	2192	430	1762

Ami már most az egyes tárcák többszükségletét illeti, a belügyminisztériumé főleg a közbiztonsági kiadások emelkedésére vezethető vissza. A csendőrségnél tervezett s valóban nélkülözhetetlen létszámszaporítás, amerikai arányokban emelkedő fővárosunknak rendőri kiadásai együtt 145,000 forint többletet eredményeznek, a közegészségügyi kiadásoknál is 20,000 forint többszükséglet mutatkozik.

A pénzügyminisztériumnál mutatkozó növekedés közjöveldelmeink s főleg a közvetett adók emelkedésével áll egyenes összefüggésben. A központi igazgatás (főleg a számvevőség) pénzügyigazgatás, adóhivatalok és pénzügyőrségek címeinél mutatkozó 261,000 forint emelkedés a kezelt közjöveldelmek növekedésének s a pontosabb és helyesebb pénzügyi adminisztráció iránti jogosult kívánalomnak egyszerű következménye. Ezenkívül a fogyasztási adóknál előforduló adóleszámítolás 33,000 forint s a vegyes kiadások tétele 46,000 forint többkiadást igényel. Amaz fogyasztási adóink természetes fejlődésének, ez főleg annak tulajdonítandó, hogy az eladott állami javak utáni kegyúri terhek ezen rovatra vitettek át. Egyéb címek többszükséglete végeredményében 40,000 forint.

A földművelésügyi tárca nettó többszükségletének emelkedéséből 104,000 forint a vízepítészetre esik; a gazdasági szakoktatás 37,000 forintot igényel, a többi 36,000 forint megoszlik majdnem valamennyi többi tétel között.

A kereskedelmi minisztérium egyes címeinél előforduló többkiadásokat az államépítészeti hivataloknál felvett megyei hozzájárulások nemcsak kiegyenlítik, de végeredményében a mérleg 8000 forinttal javul. Jelentékenyebb változás az 1891-iki előiránnyal szemben csak az ipari és kereskedelmi céloknál mutatkozik, mely cím nettó többszükséglete 27,000 forinttal emelkedik.

A közoktatási tárca többszükségletének legnagyobb része, 201,000 forint a tanintézetekre esik. Ebből a kisdedová 45,000 forintot, a népiskolák (17 új állami népiskola felállítása s 11 meglevő fejlesztése) 46,000 forintot, a középiskolák (2 gimnázium, 13 reáliskola fejlesztése) 41,000 forintot, felekezeti középiskolák segélyezésére 17,000 forintot igényel. A többi meglevő intézeteink többszükségletének természetesen fejlődéséből következik.

Az igazságügyi tárca 467,000 forintnyi költségtöbbletéből a rendszeres reformmunkát számlájára esik

I. a táblák" s főügyészségek decentralizációjának a f.	
évben teljes mérvben érvényesülő pénzügyi hatása	101),000 ft
2. 1891: XVII. t.-cikk pénzügyi hatása	73,000 «
3. telekkönyvek szaporítása s betétek szerkesztése	89,000 «
összesen	271,000 ft

a többi 196,000 forint az ügyek szaporodása által szükségessé vált személyzetszaporításnak tulajdonítandó.

A nyugdíjagnál mutatkozó 405,000 forint többkiadás csak részben képezencl valódi szaporulatot, részben a reálisabb előirányzási mód következménye. E címnél még mindig – bár évről-évre csökkenő mérvben – túlhaladja a tényleges kiadás az előirányzatot s 1890-ben is 808,000 forint túlkiadás mutatkozik. A nyugdíjak évenkénti emelkedése azonban most már határozottan csökkenő irányzatot követ; a tényleges emelkedés:

1887-ről 88-ra	365,000 ft
1888-ról 89-re	346,000 «
1889-ről 90-re	279,000 «

1892. évi előirányzat pedig az 1890-iki tényleges eredményt 471,000 forinttal múlja felül, miért is bizton állíthatjuk, hogy végre itt is csak egészen jelentéktelen, vagy épen semmi túlkiadással sem fogunk szemben állni.

Végeredményében örömmel konstatálhatjuk, hogy nagyobb takarékoság jellemzi ezen költségvetést, mint közvetlen elődeit.

A szorosán vett állami igazgatási nettoszükségletnél:

1890-ben.....	1.633,000 ft
1891-ben.....	1.793,000 «
1892-ben	1.762,000 «

emelkedést mutattunk ki a Szemle lapjain; az utolsó pár év meglepően fényes pénzügyi eredménye sem tántorította tehát el kormányunkat az önmegtagadó takarékoság azon ösvényéről, mely oly gyorsan és biztosan vezetett a pénzügyi kibontakozás felé.

És valóban a pénzügyi egyensúly fentartásának ez képeli előfeltételeit ma is. Igaz, hogy állami kiadásaink emelkedése az üzemek és jövedékek többbevételében találta fedezetét, de a katonai kiadások s beruházások némi mérsékelt emelése teljesen fel-emésztik az egyéb bevételeknél előirányzott többleteket, úgy, hogy költségvetésünk végleges mérlege némi csekély rosszabbodást mutat. Ha most figyelembe vesszük, hogy az üzemek fölöslegének

jelentékenyebb emelkedésére a közeljövőben nem számíthatunk, hogy ellenben úgy a beligazgatási, mint a hadügyi kiadások terén további emelkedésre lehetünk elkészülve, s végül ha meggondoljuk, hogy az igazságügyi s főleg a közigazgatási reform teljes kiépítése évenkénti 7-8 millió forint többletet veendő igénybe, úgy nem minden aggály nélkül tekinthetünk a jövőbe.

Szerencsére, mint az elmúlt két évben, most is a zárszámadás eredményeiben találhatunk megnyugvást. Az 1890-iki zárszámadás eredménye valóban messze felülmúlt minden várakozást s a legszigorúbb számítással is 15 millió tényleges jövedelmi felesleget mutat ki. Az 1891-iki eredmény a negyedévi kimutatások után ítélve még jelentékenyen kedvező leendő s éppen legfontosabb jövedelmi forrásaink azok, melyek évről-évre jelentékeny emelkedést mutatnak. A pénzügyminisztérium főbevételi forrásainak előirányzatát az 1890-iki zárszámadási eredmény 15 m., a múlt évi negyedévi kimutatásokból kitűnő eredmény még többel múlja felül s ha csak egészen rendkívüli csapások nem érik hazánkat, a f. évre is egy jelentékeny többlet számíthatunk.

A legvérmesebb reményeket és felülmúló fényes eredmények ezek, de nem szabad, hogy megrészegítsenek bennünket. Ne feledjük el, hogy az utolsó 5 évből négyben határozottan kielégítő termés volt, hogy az italmérségi adó végleges rendezésekor s a kilátásba helyezett adóreform végrehajtásánál – legalább átmenetileg – néhány millió forint évi veszteségre lehetünk elkészülve, hogy előttünk állanak fejlődő államéletünk napról-napra fokozódó elodázhatalan szükségletei s végül hogy a nagy reformtervek megvalósítására milliokat kell előteremtünk.

Mindezekre meg van a fedezet, a kérdés csak az, meg bírjuk-e azt ezen nagy célok számára őrizni, képesek leszünk-e a pénzügyi bajok gondtelt napjaiban inaugurált takarékosági politikát egész következetességgel végrehajtani.

Sorsunk saját kezünkben van. A magyar nemzet és kormány belátásától és önuralmától függ, be fogja-e a megkezdett nagy művet fejezhetni, képes lesz-e a magyar állam épületét a nehezen helyreállított pénzügyi egyensúly kockáztatása nélkül kiépíteni. Lelki erőt, önmegtágadást és áldozatkészséget kívánó, de nemes feladat ez, méltó arra, hogy komoly államférfiak egész ambícióját, egész hazaszeretetét felköltse.

VALUTARENDEZÉS ÉS ARANYÁZSIÓ.¹

Ide s tova másfél éve, hogy a valutarendezésre vonatkozó első törvényjavaslatok nyilvánosságra kerültek és hivatalos tudomást nyert a pénzpiac a két kormányának az értékreláció tárgyában elfoglalt álláspontja felől. Ez állásponthoz a valuta árfolyama azonnal alkalmazkodott is, s általános volt a föltevés, hogy attól a készfizetések fölvételéig hátralevő átmeneti időszak alatt nem is fog többé lényegesen eltérni.

E föltevés azonban tévesnek bizonyult. Az arany árfolyama ez év tavaszán emelkedni kezdett, s ma már mintegy hat százalékkal áll a törvényes értékreláció fölött.

Kétségtelenül meglepő és komoly jelenség ez, s ne csodálkozunk rajta, ha ennek hatása alatt a valutarendezési akció megfeneklését halljuk több-kevesebb hazafias aggodalommal és hazafiatlan kárörömmel emlegetni.

Vizsgáljuk meg higgadtan és tárgyilagosan, mi igaz ebben a megfeneklésben.

All-e először is az, hogy az aranybeszerzés mindaddig, míg az aranynek a törvényes reláción fölül ázsiója van, nem folytatható?

Igénytelen nézetem szerint az arany-árfolyam magas, vagy alacsony volta – magában véve – az aranybeszerzés szempontjából teljesen irreleváns. Hiszen mi, nem árukát, nem is a mi jelenlegi valutánkra szóló értékeket, hanem aranycímleteket fogunk adni ezentúl beszerzendő aranyért.

Aranyrenténknek a mi valutánkban kifejezett kurzusa a külföldi váltoárfolyamokkal együtt száll, vagy emelkedik; vagyis az aranyért adandó ellenérték osztozni fog az arany árfolyamának minden hullámzásában.

Hogy az aranybeszerzés folytatása a mai pillanatban bár lehetséges volna is, de nem volna időszerű, kétségtelenül áll; de ez nem a mi valuta-árfolyamunknak, hanem a külföldi pénzpiacok mai kedvezőtlen helyzetének tulajdonítandó. Úgy a magyar, mint az osztrák aranycímletek több százalékkal állnak ma alacsonyabban, mint félévvel ezelőtt s a világpiacon rendelkezésre

¹ Megjelent a Budapesti Szemle, LXXVI. köt. (1893.) 132-144.1.

álló arany mennyiség kevesbedett. Ily viszonyok között is lehetne ugyan arany címleteket kibocsátani effektív arany fejében, de csak jóval alacsonyabb árfolyamon, tehát érzékeny anyagi áldozat mellett, melyet elkerülhetünk, ha ez emisszióval az előbb-utóbb bekövetkező kedvezőbb pillanatot bevárjuk.

Hiszen arany szükségletünk, de kivált Ausztria arany szükségletének beszerzése időt kívánó óriási művelet, melynek végrehajtását senki sem képzelhette másként, mint úgy, hogy az részletekben, az időnként mutatkozó konjunktúrák fölhasználásával történjék.

Az a körülmény tehát, hogy a világpiac helyzete e több évi időszak alatt nem maradt állandóan kedvező, nem lephet meg senkit, ki a pénzpiac hullámzásainak természetéről csak némi fogalommal is bír. A közgazdasági életnek csak némi fölületes ismeretével is előre tisztában lehetett azzal mindenki, hogy az aranybeszerzés befejeztéig lesznek a pénzpiacon kedvező és kedvezőtlen pillanatok. A jó politika ezek kibőjtölésében s amazok fölhasználásában áll s ha a világpiacra újból az aranybeszerzésre kedvező konjunktúra fog mutatkozni, annak folytatásában legkevésbé sem akadályozhat az, ha a mi valutánknak az arannyal szemben esetleg még mindig diszázsiója lesz.

Azonban, ha nem osztozhatunk is azon aggályban, hogy az aranyázsió az aranybeszerzés folytatásának akadályául szolgál, nem hunyhatunk szemet azon tény előtt, hogy a készfizetések fölvétele mindaddig, míg az arany az ársziója van, ha nem is lehetetlen, de nagy áldozattal járna, minthogy a forgalomba bocsátott arany külföldre vándorolna mindaddig, míg az arany árfolyama pari-ra nem szállana le.

Igaz, hogy minden külföldre vándorló aranyösszeg közreműködnék a váltóárfolyam szabályozására s a forgalomba bocsátott arany egy részének föláldozása – ha nem engedjük meg azt, hogy a belföldi forgalomban hiányzó aranyat rosszabb pénznek helyettesítsék – gyökeresen és biztosan megszabadítaná az aranyázsiótól, de oly drága árat kellene a cél ilyen eléréseért fizetnünk, oly nagy rázkódtatásnak tennők ki közgazdaságunkat, melynek az arany részbeni kivándorlása következtében épen a készfizetések fölvételének amúgy is kényes pillanatában kellene egy akut pénzhiány nehézségeivel megküzdenie, hogy ez elméletileg lehetséges eljárást nem sorozhatjuk a gyakorlatilag észszerűen számbavehető kombinációk közé.

A kérdés tehát az: várhatjuk-e valuta-árfolyamunk megjavulását s ha igen, mely tényezők befolyásától?

Hogy e kérdésre válaszolhassunk, mint minden bajnak, melyet orvosolni akarunk, ennek is okaival kell mindenekelőtt tisztába jönnünk.

Ez okok sorából eleve kizárhatjuk mindazokat, melyek politikai eseményekkel, vagy a monarchia két államának fizetésképtességébe vetett bizalom csökkenésével állnának kapcsolatban. Politikai és hitelképességi momentumok rég megszűntek valutánk árfolyamára befolyást gyakorolni; az – tisztán a gazdasági élet igényeihez képest – állandóan emelkedő irányzatot követett a valutarendezési akció megindulását megelőző években s merőben képzelhetetlen, hogy épen most, a valutarendezés folyama alatt idézzenek elő ezek a tényezők egy ellenkező irányú áramlatot.

Kizárólag közgazdasági téren kell tehát a baj okait keresnünk, oly gazdasági jelenségekben, melyek fizetési mérlegünkre kedvezőtlen irányban folyva be, annak egyensúlyát fölbillentették s esedékes nemzetközi követeléseink és tartozásaink közt oly mérvű aránytalanságot eredményeztek, hogy ez hat százalékos ázsióban nyert kifejezést.

És nem is kell soká keresnünk, hogy e gazdasági tényezőket megtaláljuk.

I. Ha nem is nagy mérvben, de közrehatottak ez eredmény előidézésére a két kormány arany vásárlásai.

A legtöbb állam, mely valutáját rendezi, a szükséges arany mennyiséget külföldi kölcsön emissziója útján szerzi be. Ez esetben az aranybeszerzés a fizetési mérlegre közvetlen befolyást alig gyakorol. A behozott arany ellenértéke címletek alakjában megy ki s ez a fizetési mérleg egyéb faktorainak működését csakis a kamatszükséglet erejéig érinti.

Az így külföldre eladott címletek visszaáramlásának folyamata rendszerint csak később áll be, s okozhat esetleg a fizetési mérleg szempontjából nehézségeket.

Nálunk a kormány abban a szerencsés helyzetben volt, hogy az eddig beszerzett aranyat megtakarított filléreiből fizethette ki. Azonban, a mi fölösleg a kincstárra nézve, még nem képez a külföld irányában rendelkezésre álló fölösleget a közgazdaságra nézve. Ez utóbbinak a megvett arany ellenértékét árúban kellett előteremtenie. Termésünk kivitelre maradó fölöslegének egy részét

az aranyért adott váltók kiegyenlítése vette igénybe s ugyanannyival kevesebb maradt a behozott árúknak s a külföld egyéb követeléseinek kifizetésére.

II. Sokkal élesebben lép e baj előtérbe azon arany mennyiség behozatala alkalmával, mellyel az o. m. bank a múlt év őszén gyarapította aranykészletét.

Közgazdasági életünkben a nyerstermelés, s ezzel közvetlen kapcsolatban álló néhány iparág, még ma is döntő szerepet játszik s ez nemzetközi forgalmunkban pregnáns kifejezésre jut. Ki- és bevitelünk nem oszlik föl egyenletesen az egész évre, s az év különböző szakaiban nem áll egymással arányban. A kivitel jelentékeny része az aratást követő hónapokra esik, mérlegünk ez időszakban erősen aktív s közzgazdaságunk jelentékeny rezervát gyűjt föl a külföld tartozásaiban, melyek a többi évszakok beviteli többletének fődözéseül szolgálnak.

A múlt évben azonban, azon impulzus hatása alatt, melyet a valutarendezési akció megindulása adott összes pénzügyi köreinknek, az export-campagne alatt fölszaporodó követeléseink nagy része realizáltatott, az azok fejében behozott arany a bank pincéibe záratott s legnagyobb részben most is ott őriztetik. Mi sem természetesebb, minthogy ez év tavaszán, a fizetési mérleg passzív időszakában a bevitel kifizetésére szükséges külföldi váltókban hiány mutatkozik.

III. Súlyosbítá e bajt, hogy a tavalyi év általában nem kedvezett kivitelünknek s árúforgalmunk a rendesnél kedvezőtlenebbül alakult; hatványozza ezt az a körülmény, hogy – oly okokból, melyekre visszatérünk – az idei kivitel a szokottnál sokkal későbbben indul meg.

IV. Mindezeknél nagyobb súllyal folyt be azonban fizetési mérlegünk megzavarásába az a tömeges értékpapír-behozatal, mely ez év első hónapjainak egyik legföltűnőbb gazdasági jelenségét képezé.

A valutarendezés megkezdése, a konverzió fényes sikere s a közzgazdasági föllendülés számos örvendetes jele vérmes hangulatot teremtett a mi piacunkon, melyet a külföld már kezdetben kétkedve fogadott, utóbb pedig – tőlünk független kedvezőtlen körülmények nyomása alatt – realizálásokra használt föl. A belföldi hausse egy külföldi baisse-iránnyal esett össze, minek nagymérvű értékpapír-vásárlás a belföld számlájára volt természetes következménye.

Örömmel, büszkeséggel hivatkoztak nálunk ez értékpapír-vásárlásra, mint a belföldi tőkék elszaporodásának jelére, míg aztán a szomorú következmények meg nem mutatták, hogy e címleteket megvettük ugyan, de kifizetni nem bírjuk.

Nem a nemzeti munka megtakarított fölöslegeiből fölszaporodó tőke keresett és talált azokban elhelyezést, hanem vette őket a spekuláció, emelkedő kurzusok reményében, legnagyobb részben hitelbe, erejét messze túlhaladó mértékben, s az ebből származó követelések likviddé változott – rendelkezésre álló ellenérték hiányában – fizetési mérlegünket a krízis határához közel járó mértékben zavarja meg.

E négy ok idézte elő a külfölddel szemben fönnálló követeléseink csökkenését és tartozásaink fölszaporodását. A hat százalékos aranyátszói ezeknek tulajdonítandó, s annak megszüntetését csak ellenkező irányú gazdasági áramlattól várhatjuk.

Piacra kell vinnünk, realizálnunk kell mielőbb nemzeti termelésünk azon fölöslegeit, melyekkel a külföldnek fizethetünk, s vissza kell a külföldnek azokat az értékpapírokat adnunk, melyek megtartására elég erősek nem vagyunk, melyeket megtakarított árukkal ki nem fizethetünk.

Hogy e szükséges reakció még be nem következett, s gyógyító hatását a valuta-árfolyamokon nem érezteti, annak magyarázatát a külföldi tőzsdék állandóan nyomott helyzetében kell keresnünk.

A lanyhaság számos egyéb okához elemi erővel járult az éjszaka-amerikai krízis, mely nemcsak az értéktőzsdéken érezte hatását, de – mert Amerikát gabonakészleteinek nyers realizálására kényszeríti – a mai, indokolatlanul alacsony gabonaárakban is nyilvánul, s gabona-exportunk megindulásának is mindeig akadályául szolgált.

Pedig minden jel arra mutat, hogy az ideai termés lényegesen jobb, mint ahogy azt még az utolsó hivatalos jelentések is föltűntetik. Igen jelentékeny gabonafölösleg fölött rendelkezünk s ennek piacra vitele okvetetlenül hatással lesz a váltoárfolyamokra, de a nyugateurópai piacok mai helyzetében búzakivitel csak oly alacsony árak mellett volna lehetséges, melyeken a magyar gazda terményeit eladni nem hajlandó. E helyett inkább hitelt vesz igénybe, spekulációban marad a la hausse búzájával, mint a tőkepénzes értékpapírjaival.

Ez magyarázza meg azt a jelenséget is, mely ismeretes lesz mindazok előtt, kinek módjában áll a budapesti piac viszonyait figyelemmel kísérni, hogy a most mutatkozó nagyobb hiteligényeket nem – mint rendes körülmények közt – az exportüzlet hanem legnagyobb részben a terményeit raktáron tartó gazdaközönség támasztja.

A helyzet szignatúrája tehát röviden az, hogy úgy értéktözdénk, mint terményüzletünk teljes mértékben à la hausse van engagírozva, mi a külföldi tőzsdék mai állapotával éles ellentétben áll s a realizálást akadályozza. Mindaddig pedig, míg a rendelkezésünkre álló értékeket a külföldnek el nem adhatjuk, valutárfolyamunk javulása be nem következhetik.

Ez aránytalanságnak kell tehát megszűnnie a belföldi eladó igényei s a külföldi árak között, hogy követeléseknek jussunk birtokába, melyek segítségével tartozásainkat kifizethessük. Hogy ez a külföldi viszonyok javulása s a külföld vételkedvének emelkedése által következzen be, azt melegen óhajtjuk ugyan, de bizonyosra nem vehetjük.

Ez örvendetes fordulatra még ideig-óráig lehet várnunk, ha azonban mielőbb be nem állana az, úgy az elkerülhetetlenül szükséges realizálásoknak meg kell történniük akként, hogy a mi piacunk alkalmazkodjék a külföld rossz helyzetéhez, vonja le annak kellemetlen konzekvenciáit s szenvedje el az elkerülhetetlené vált veszteségeket.

Mit tegyen a kormány ilyen viszonyok között? Legyen elég erős arra, hogy semmit sem csináljon.

Természetes úton, a gazdasági élet önkéntes fejleményei útján származott a baj és úgy kell a gyógyulást előidéző reakciónak is bekövetkeznie. Maga az arany ázsió, mely kiviteli prémium gyanánt hat, közrehat az orvoslás gyorsítására.

Minden palliatív intézkedés, mely a jelenségek akut voltát enyhítené a baj okainak megszüntetése nélkül, minden oly lépés, mely a belföldi pénzpiac helyzetét momentán könnyítené s fégyvert adna a spekuláció kezébe, hogy tovább várjon a realizálásokkal, nem közelebb, de távolabb vinne a valódi orvoslástól, melynek pedig – csak ne kontárkodjunk bele a gazdasági törvények működésébe – előbb vagy utóbb, de semmiesetre sem nagyon hosszú idő alatt be kell következnie.

Addig pedig, míg ez bekövetkezik, várhatunk nyugodtan a

készfizetések--fölvételével, annyival nyugodtabban, hogy az átmeneti időszaknak ebből netalán származó meghosszabbodása alatt élvezheti nemzeti termelésünk az aranyázióban rejlő kiviteli prémium összes előnyeit. Nem lelkesülünk a kényszer-árfolyamért semmi körülmények közt. Súlyosan vétkeznék minden kormány, mely azt az elkerülhetetlen szükség határán túl csak egy nappal is fönt ártaná; de kényszer-árfolyam 126-os londoni váltó-árfolyammal mégis egészen más valami, mint kényszer-árfolyam 115 vagy 110-es londoni árfolyammal, s ha állana az, hogy pénzünk mai árfolyamát a kormány politikája idézte elő, úgy ezt a kormány elévülhetetlen érdeméül fogná fölróhatni mindenki, ki nem a külföldi tőkepénzes, hanem a belföldi termelő álláspontjára helyezkedik.

BAROSS GÁBOR ÉS RENDSZERE.

Néhány szó Szabó Jenő ily című cikkeire.

Alig múlt két éve annak, hogy az egész magyar nemzet lázas izgatottsággal leste a Baross betegágya mellől kiadott bulletinet, s a tragikus vég bekövetkeztével mély megilletődéssel, igaz bánattal vette ravatalát körül.

Tragikus vég volt a szó valódi értelmében. A férfit élete delén, az államférfit tettereje, népszerűsége, hatalma tetőpontján ragadta el a halál, midőn nagy alkotásai konszolidálásán kellett még dolgoznia, midőn agya merész tervekkel s alig megkezdett kísérletekkel volt tőle. A nagy munkás örök nyugalomra tért, s aggódva kérdezők magunktól: mi lesz műveiből?

E sorok írója Baross igaz tisztelői közé tartozott mindig, esztelen bámulója nem volt soha, s épen oly károsnak tartaná a közügyre nézve, ha egy félszégeire, hibáira és tévedéseire alapított, s az ő nagy nevéből élőködő pseudo-Baross-iskola foglalhatná el a halálával megüresedett tért, mintha annak a sok sértett érdekek, gyűlöletnek és irigységnek, mit akadályt nem ismerő akaratereje, sokszor kíméletlen erélye és nagy sikerei által zúdított magára, sikerülhetne lerántani őt azon magas piedesztálról, melyre a hálás nemzet kegyelele méltán emelte, s vele együtt

¹ Megjelent a Budapesti Szemle, LXXIX. (1894.) 300-308. 1.

kompromittálni mindazt, mit valóban hasznosat és maradandó becsüt alkotott.

Épen ezért könnyen érthető érdeklődéssel és azon reménnyel fogtam Szabó Jenő cikkeinek olvasásához, hogy megkapjuk végre, mire eddig hiában vártunk, Baross rendszerének és műveinek tárgyilagos és igazságos méltatását. Ezt várhatta Szabó Jenőtől mindenki, ki őt ismerni vélte. Három hosszú cikkben foglalkozik Sz. J. úr Baross hivataloskodási rendszerével és közlekedési politikájával, összes tárgyismeretét annak kimutatására használva föl, hogy legnagyobb alkotásai üresek, vagy épen veszélyesek, s politikájának egyedüli rugója – sokszor a közérdek rovására – egyéni hiúsága volt.

A dolog személyes részére igen kevés szavunk lehet. Ha Sz. J. úr jónak látja azon érzületének, melyet Baross életében gondosan magába zárnival volt kénytelen, most ily módon adni kifejezést, az ízlés dolga, s ebben annyival kevésbbé kell őt zavarnunk, mert ha van valaki, kinek ártnak ezek a támadások, úgy az bizonyára nem Baross emléke lesz.

Hogy nagy ambíció, szenvedélyes becsvágy, sőt egyéni hiúság is volt Barossban, ki fogná tagadni. De hát vegyük sorba a világ legnagyobb államférfiit, hány van azok között olyan, kinél az ambíció legnemesebb fajtájához egyéni dicsvágy, sőt a hiúság kicsinyes vonása is ne keveredett volna. Az a nagyravágyás, mely Baross szenvedélyes lelkét betöltötte, a közérdek szolgálatába hajtotta őt, dicsőségét a közszolgálatban kereste, emberfölötti munkásságával becsületesen akarta kiérdemelni, s ha hiúsága olykor tévútra vitte is, az dobja reá az első követ, kit a hiúság soha nem vezetett.

Böviden végezhetünk a Baross hivataloskodási rendszere ellen fölhozottakkal is. Igenis alapelve a parlamentarizmusnak, hogy a felelősséggel együtt minden hatáskör a miniszteré, hogy az egyes szakok vezetésére külön intéciók nem lehetnek, hogy a szakosztályok vezetői nem szakigazgatók, hanem a miniszter referensei. Baross, midőn ezt kíméletlen eréllyel keresztülhajtatta, egyszerűen kötelességet teljesített, és nem legkisebb érdemül kell betudnunk azt, hogy a kezeire bízott fontos szolgálati ágban vasfegyelmet honosított meg, s a miniszter akaratának gyors és pontos érvényesülését biztosította. A kivált kezdetben mutatkozó ellenállás megtörésében lehetett a szükség határán túl is érdes,

talán olykor brutális is, ezt szívesen elhisszük, s Sz. J. úrral együtt sajnáljuk azt, ha Baross erélye olykor erőszakossággá fajult, s hatalmát alárendeltjeivel azok jobbainak önérzetét sértő módon is éreztette. A szolgálati viszony miniszter és tisztviselői kar között csak akkor lehet megfelelő, ha az engedelmességet és fegyelmet a kölcsönös becslés és bizalom nemesítheti meg; a miniszternek amazt, ha kell vasmarokkal, biztosítani, emezt fölébresztetni, fejleszteni és ápolni egyaránt kötelessége, s ha Baross annak teljesítése közben ez utóbbiról talán megfélekedezett, ezt, ha épen ő nála, és tekintettel azon viszonyokra, melyek között a hatalom birtokába jutott, megmagyarázhatjuk is, semmi esetre nem helyeselhetjük.

Ezek után térjünk át Sz. J. úr tanulmányának s jelen rövid észrevételeinknek főtárgyára, Baross vasúti politikájára.

Minő állapotban találta Baross a magyar vasútügyet és mit tett annak továbbfejlesztésére?

A vasutak államosításának alapvető nagy lépései Baross hivatalba léptét megelőzték, az államvasutak hálózatát ő már kifejlesztve találta úgy, hogy annak segítségével az egész magyar forgalmi politikára irányadó befolyást gyakorolhatott. A még hátralevő államosítások programja jóformán adva volt, s addig is, míg az végrehajthatnék, az ország közgazdasági érdekeinek kielégítése a legfontosabb magánvasúttal, az osztrák-magyar államvasút-társasággal szemben, szerződésileg biztosított. A múlttal szemben új korszakot alkotó árú-díjzabás életbe volt léptetve, s nemcsak közgazdasági szempontból bizonyult áldásosnak, de a bevételek emelkedésében is éreztetni kezdé hatását. Ez azonban állampénzügyi szempontból nem érvényesülhetett. Az államvasutak kezelésében a kellő rend és takarékoság hiányzott, azok ügyvitelét illetőleg a miniszter számára a kellő áttekintés és befejezés nem biztosított, a kiadások többlete a bevételekét évről-évre jelentékenyen fölülmúlta, s a vasutak jövedelmének előírányzata és a zárszámadási eredmény között évről-évre jelentékeny hiány mutatkozott.

Ily körülmények között, tekintettel különösen az akkori pénzügyi helyzetre, ezen a bajon kellett elsősorban segíteni, s az akkor még államtitkár Baross első ténye az államvasutak igazgatóságának új szervezése volt. Egy pillantás az államvasutak előírányzott és tényleges bevételeit és kiadásait összehasonlító kimutatá-

sokra, meggyőzhet arról, hogy ez – mint cikkíró is elismeri – pénzügyi tekintetben teljesen bevált, valamint arról is, minő horderővel bírt a takarékos kezelésnek és előirányzási realitásnak e meghonosítása nemcsak az állami pénzügyek rendezését, hanem egész vasúti politikánk jövőjét illetőleg is. Arra, hogy Baross az államosítás terén tovább haladhasson és díj-szabási reformjait megvalósíthassa, nemcsak azon milliókra volt szükség, melyeket az államvasutak kiadási rovatánál meg tudott takarítani, de talán még inkább azon bizalomra, melyet számításainak realitása iránt vívott ki magának.

Hosszan foglalkozik cikkíró Baross államosításaival, s míg egyfelől elismeri, hogy ez akciót elődjei tradíciójához híven, erélyel és sikeresen folytatta, egyes vasutak¹ államosítása vagy kiépítése körüli eljárását éles bírálat tárgyává teszi. Mi e térre cikkírót nem követhetjük. Okoskodásának túlnyomó nagy részét nem köztudomású tényekre, de bizalmas tárgyalásokra és ügyiratokra alapítja. A magyar kormány álláspontjának motívumait és rugóit e kérdésekben Barosson kívül csak igen kevesen ismerhették, s nekünk nincs semmi támpontunk annak megítélésére, kettejük közül kinek van igaza. A támadás könnyű, mert a védelem lehetetlen, s magunk részéről csak sajnálni tudjuk azt, hogy tisztviselői karunknak oly kiváló tagja, mint cikkíró, a diszkréció és hivatalos titok parancsáról ennyire megfeledkezik.

A közös vasutak államosítása kapcsán hosszasan foglalkozik cikkíró Baross némely bámulónak azon téves állításával is, mintha a közös vasutak megszüntetése közjogi vívmány lenne. Jegyezzük meg közbevetőleg, hogy e felfogásban Baross, cikkíró szerint is, soha nem osztozott és nem nyilvánította, cikkíró szerint is az ő halála után keresett a legenda ily természetű indokokat az osztrák-magyar államvasúttársaság elleni magatartásában, hát kérjük, igazságosan lehet-e e jelenségekért is őt tenni legáltalább részben felelőssé?

Fogalomzavarnak nevezi cikkíró e fölfogást, s ebben igaza van, de – engedjen meg nekünk, azon hosszsa fejtegetéseiben, melyeket e kérdésnek szentel, ugyan e fogalomzavarnak számos nyomára találunk. Szerinte ugyanis egyaránt áll a vasúttakra s más közgazdasági vállalatokra nézve, hogy míg egyfelől segítsé-

¹ Budapest-pécsi, M.-Sziget-sztaniszlói, boszniai vasutak stb.

gére kell hazai vállalatainknak lennünk abban, hogy üzleteiket idegen államok területére kiterjesszék, másrészt ugyanezt tartozunk eltérni a külföld részéről is. Előfeltétel azonban a viszonyosság és a paritás. Az állami engedélyezéshez kötött vállalatoknál, tehát a vasútnál is, módjában áll a kormánynak e két szempont megtartására ügyelni, valamennyi egyéb ipari és kereskedelmi vállalatnál azonban közjogi természetű akadályt lát abban, «hogy míg ily osztrák vállalatok a mi kereskedelmi törvényünk értelmében nálunk semmi korlátozáshoz nincsenek kötve, addig magyar vállalatok Ausztriában fióktelepek föllállítása tekintetében, az ott érvényben álló engedélyezési jog és kormányi főfelügyelet folyamánként korlátozásoknak vetvük alá. Van tehát alapja annak a homályos érzésnek, miszerint a közigazgatási paritás Ausztriával nincs kellőleg biztosítva, s úgy közjogi helyzetünk, mint anyagi érdekeink szempontjából megfontolandó volna, hogy alkalom adtán ne követeltessenek-e bizonyos biztosítékok, vagy oly értelemben, hogy a másik államban sem álljanak fenn korlátozások, vagy pedig hogy ilyeneket mi is állítsunk fel.

Hát engedjen meg cikkíró, ez nem is egy fogalomzavar, hanem a fogalomzavarok labirint je.

Vegyük először is az ipar- és kereskedelmi vállalatok ügyét. Minden állam, mely ad valamit függetlenségére és tekintélyére, követelni fogja a reciprocitást minden más állammal szemben. E reciprocitás abban áll, hogy a nálunk létező idegen vállalatok aszerint részesüljenek ugyanazon elbánásban, mint a belföldiek, vagy szenvedjenek bizonyos hátrányokat vagy korlátozásokat ez utóbbiakkal szemben, amint az az illető idegen állam területén működő hazai vállalatainknál történik. Amely állam a mi vállalatainkat ugyanazon jogszabályoknak veti alá, melyeket saját honpolgáraitra alkalmaz, ugyanezt követelheti mi tőlünk, s viszont ha valamely állam különbséget tesz belföldi és külföldi vállalatok közt, annak alattvalóival szemben hasonló megkülönböztetést kell tennünk nekünk is. Így értelmezik a reciprocitást a nemzetközi forgalomban széles e világon, és cikkírón kívül aligha jutott eszébe bárkinek is ennek nevében azt követelni, hogy az egyes államok jogrendszerében létező különbségek kiküszöböltessenek, s két külön állam területén létező vállalatokra ugyanazon anyagi jogszabályok alkalmaztassanak. A reciprocitás Ausztriával e téren teljesen biztosítva van azáltal, hogy mindkét állam ugyan-

azon elbánásban részesíti a másik állam polgárait, mint saját alattvalóit. Az, hogy ezekre nézve mindenik minő jogszabályokat alkot, hogy az adott esetben kereskedelmi jogát minő elvekre alapítja, szuverén joga mindkettőnek, melybe úgy mi, mint Ausztria, bizonyára kikérnök magunknak a másik fél részéről való beavatkozást.

Ausztria a kereskedelmi társaságokra nézve az engedélyezési és kormányfelügyeleti rendszert léptette életbe. Teljes joga van hozzá, s mi csak azt követelhetjük, hogy ez az osztrák és magyar telepekre egyaránt találjon alkalmazást. A magyar törvényhozás a szabad alapítás álláspontjára helyezkedett, mert ezt találta az ország érdekében fekvőnek, s ezt alkalmazza magyarra és osztrákra egyaránt. Mindkét államnak joga van jogrendszerét fentartani, vagy módosítani saját érdekei, saját belátása szerint, ennek a reciprocitással semmi köze.

De hát kívánja-e az ország közgazdasági érdeke, hogy idegen vállalatok keletkezésének gátat vessünk? Hiszen mi ipart akarunk teremteni ebben az országban, ehhez pedig külföldi tőkére föltétlenül szükségünk van. Saját tőkeerőnk még az intenzív gazdálkodás terén rohamosan előrehaladó mezőgazdaság beruházási szükségletét sem képes kielégíteni, s messze jövő ábrándját képezheti csak az az állapot, midőn a magyar közgazdaságban foglalkoztatott tőke hozadéka is magyar honpolgároktól a belsőldön költetik el. Míg a gazdasági fejlődésnek ez igen előrehaladt korszakát el nem érvük, e hozadék túlnyomó része külföldre vándorol, s meglehetősen közönyös, hogy ez minő alakban történik. A fődolog az, hogy az illető ipartelep ez ország területén létrejöjjön, itt gyártson, itt dolgozzék, munkásokat itt foglalkoztasson, hogy aztán a tulajdonos egy külföldi magánember, egy magyar rész vény társulat, melynek részvényei külföldön vannak, vagy egy külföldi részvénytársaság-e, az igazán nem sokat nyom a latban.

Külön megítélés alá kell a vasutakat vennünk, melyek az ország forgalmát közvetítik s gazdasági monopólium természetével bírnak. Ezeket szabad pórázra eresztetni nem lehet, mert egészséges magyar forgalmi politikát csak úgy követhetünk, ha a magyar kormány jogosult befolyása az összes magánvasútak tarifapolitikájára is biztosítottatik. Hogy az illető vasúttársaság magyar, közös vagy dualisztikus társaság-e, az ismét egészen kö-

zönös dolog. Az egyedüli mérvadó szempont, hogy a magyar közgazdasági érdekeket megfelelően szolgálja ki, s a magyar kormány jogosult befolyása alatt álljon. Minden forma jó, mely ezt a célt biztosítja, de bárminő legyen is az, az egy magántársulat szervezetének formája, mely oly távol áll minden közjogi momentumtól, mint Makó Jeruzsálemtől.

Jegyezzük meg röviden itt, hogy ugyanez áll. a Dunagőzhajózást illetőleg is. Célunk csak az lehet ott is: biztosítani a magyar kormány befolyását, s biztosítani, hogy az ország közgazdasági érdekei a Dunán is megfelelő ellátásban részesüljenek. Közjogi sérelemről és közjogi vívmányról ép oly kevéssé lehet szó itt, mint a vasútaknái, de amint 15-20 év előtt a vasútügy terén, úgy azon közgazdasági sérelemmel állunk még most is szemben itt, hogy a dunai forgalom tényleg oly magánvállalat monopóliuma, mely a magyar közgazdasági érdekek kívánalmait kellőleg nem respektálja. Egy tisztán közgazdasági kérdés êz, melyet meg kell oldani a társasággal egyetértőleg, ha lehet, ellenére, ha kell, és teljesen hamis térre tereljük azt, amint abba közjogi momentumokat vegyítünk.

Baross legsajátabb alkotása a zóna-rendszer behozatala volt, s cikkíró ez ellen intézi legerősebb támadásait. Szerinte Baross személy-díjszabása a középtávolsági forgalomban egyszerű restitutio in integrum, helyreállítás a szállítási adó behozatala előtti állapotnak, a XIV. zóna elvi negációja az útegységnek, s túlságos és igazságtalan kedvezmény a nagy távolságok részére, a szomszédos forgalom pedig a tramway-rendszer átültetése a vasútakra, mely azoknak teljesítési képességét meghaladja s a forgalmi rendet kompromittálja. Megtehetette ezt cikkíró szerint Baross minálunk, hol 1887-ben a XIV. zónában alig utazott több 60.000 utasnál, az ott életbe léptetett nagymérvű redukció csak 800.000 fjt nyers bevételt érinthetett, s a szomszédforgalom az ország gyér népessége mellett nem ölthetett oly arányokat, mint öltene például Belgiumban, de próbálta volna csak meg ugyanezt a nyugati külföldön.

Hát tisztelt cikkíró úr, erre a válasz igen egyszerű. Baross nem belga és nem francia, hanem magyar miniszter volt, műve a mi számunkra készült, s a mi viszonyaink szerint ítélendő meg. Nem sablonokra és teóriákra, hanem a mi vasúti forgalmunk alapos ismeretére fektette személy-díjszabását, mely bölcs óvatos-

sággal nyúl azon távolságokhoz, melyekben máris elég jelentékeny forgalommal és bevétellel áll szemben, s merész zsenialitással kezdeményez ott, hol forgalmat kell teremtenie. Ezért nem gáncs, de a legnagyobb dicséret illeti meg őt, mert ez által biztosíthatta a vidéki emporiumoknak, a fővárosnak és az egész közönségnek a szomszédos forgalom és a XIV. zóna jótéteményeit, a vasutak pénzügyi helyzetének kompromittálása nélkül.

A személyszállítás bevételeinél mutatkozó többlet cikkíró szerint el lett volna érhető a szállítási adó eltörlése, vagyis azon in integrum restitutio által is, mely a középtávolsági forgalomnál eszközöltetett, mert hiszen a bevételek a szállítási adó behozatalakor csökkentek, s a zóna behozatalát követő három évben elért 2160 forint kilométerenkénti bevétel még mindig mögötte áll az 1872-74. évek 2430 forintnyi átlagának.

Igazán csodálatos, ha azt hitte cikkíró, hogy a számok ilyen csoportosítása az objektív bírálót csak egy percre is megtévesztheti. Hiszen először is, ha a személyforgalom bevételeit a szállítási adó behozatalát megelőző és követő időről kívánjuk összehasonlítani, nagyon természetes, hogy ez utóbbi számhoz a szállítási adó összege hozzáadandó, mely esetben a 90-92. évi átlag már 2950 forintba emelkedik, de másodsor és főleg, a 72-74. években az államvasutak hálózata néhány élénkebb forgalmú vonalrészről állott; megengedhető dolog-e e vonalak forgalmát hasonlítani össze az államvasutak mai hálózatának forgalmával, melyben például az alföld-fiumei, éjszak-keleti, magyar-gácsországi s számos más azóta államosított gyöngye vonal is bennfoglaltatik. A főt említett régi vonalrészek forgalma a dolog természeténél fogva külön ki nem mutatható, de mit gondol cikkíró, nem haladja-e az meg minden bizonnyal jelentékenyen az államvasutak egész hálózatának átlagos forgalmát?

Viszont minő alapon állítja cikkíró, hogy a szállítási adónak megfelelő díjmérséklés általános életbeléptetésével ugyanez eredmény lett volna elérhető?

Hiszen az 1888. és 1892-ik évek összehasonlító kimutatásából maga cikkíró idézi, hogy a mutatkozó 5V2 millió forint többletből a középtávolsági forgalomra csak 164.000 forint esik, és ha megengedjük is azt, hogy bár korántsem oly mérvben, mint cikkíró állítja, a mutatkozó kijátszásoknál fogva a középtávolsági forgalomnak egy része a szomszédos forgalomban szerepel, a va-

lódi emelkedés a középtávolsági forgalomnál az egy millió forinton mindenestre messze alul marad.

Egyébiránt ne bocsátkozzunk találgatásokba. Tény az, hogy a zóna-rendszer 5-6 millió forinttal emelte a személyforgalom bevételeit, s hogy e többlet az ennek következtében szükséges évi több-kiadást, beleértve a beruházások amortizációját is, bőven fedezi. Ezzel pedig teljesülvék a legvérmesebb remények is, melyeket a zóna-rendszertől pénzügyi szempontból várni lehetett. Mert hiszen cikkíró az egyedüli, ki azt a legridegebb fiskális szempontból ítéli meg, ki szemet huny az előtt, hogy az utazás olcsóbbá tétele az ország összes lakosságának javára szolgál, ki nem akarja észrevenni ez élénkebb forgalomnak közgazdasági, kulturális és politikai előnyeit. Az a szegény ember, kinek nagy lelki nyugalommal adja cikkíró a tanácsot, hogy, ha pénze nincs, járjon gyalog, jötevőjét tiszteli Barossban, s az az élénkebb vérkeringés, melyet a XIV. zóna az ország félreeső részei s a főváros közt teremtetett, nemzeti szempontból is meg fogja hozni gyümölcsét.

Baross áru-díjszabása nem képezhetett ily merész újítást a múlttal szemben, s pénzügyi szempontból nem járt teljes sikerrel. Az áruforgalom nem emelkedett azonnal az olcsóbbodás arányában s az államtól itt hozott áldozat a vasutak jövedelmének két évi szaporulatát emésztette föl. De kérjük, kinek vált ez az áldozat javára? Nem az ország közgazdaságának, s elsősorban nem a piactól távolabb eső azon termelőknek-e, kik a világverseny mai súlyos viszonyai között az állam e támogatását teljes mértékben megérdemelték? S ha ez *lucrum cessans* is az államkincstár szempontjából, nem igényelhetette-e ezt a magyar közgazdaság részére épen Baross, kinek merészséggel párosult gondossága az államvasutakat a pénzügyi rendezés egyik jelentékeny faktórává tévé?

Ezzel végeztünk Sz. J. úr állításainak azon részével, melyeket mint Barossnak és művének igaz tisztelői nem hagyhattunk szó nélkül. Nem panegyrist és szolgálai utánzást, de igazságot és művének tovább fejlesztését kívánjuk. Tényeiben, kísérleteiben – kivált az ipari politika terén volt sok, mi ki nem állja a tárgyilagos bírálatot; egyéniségének nagy tulajdonai mellett nem hiányoztak a hibák és gyarlóságok sem, de a nemzet igaz munkását tiszteli benne, ki nagy alkotásaival maradandó emléket emelt magának. E műveinek föntartása, ápolása és fejlesztése a mi kötelesség-

günk s az törhetlen erély és emberfölröti munkásság, mellyel minden alacsony önérdektől menten a közügyet szolgálta, fénylő és követendő példa gyanánt fog állni késő nemzedékek előtt.

MÉG EGY PÁR SZÓ BAROSS VASÚTI POLITIKÁJÁRÓL.¹

Esküdt ellensége lévén minden oly irodalmi polémiának, mely csakis akörül forog, vajon valamely részletet illetőleg X-nek vagy Y-nak van-e igaza, nem folytatom Szabó Jenő úrral a vitakozást s a szíves olvasóra bízom annak megítélését: vajon Szabó Jenő úrnak a *Szemle* szeptemberi számában közzétett válasza észrevételeim meggyőző cáfolata-e?

Csakis egy ténykérdést illetőleg veszem föl, nem annyira a polémiának, mint az eszmecserének fonalát. Ez a magyar államvasutak személyszállítási bevételeinek fejlődése a zóna-tarifa behozatalát megelőző időkben. E kérdés tisztázása döntő lehet a zónarendszernek legalább pénzügyi szempontból való megítélésére nézve, s a közérdeket vélem szolgálni, midőn ezt az erre vonatkozó adatok segítségével megkísértem.

Mielőtt azonban ezt tennem, szabad legyen közbevetőleg egy helyreigazítással élnem:

Szabó Jenő tévesnek mondja azon állításomat, hogy az 1887-diket megelőző években a kiadások többlete a bevételek többletét évről-évre jelentékenyen meghaladta s utal a zárzámadásokra, melyek tanúsága szerint «a bevételeknek a megelőző évvel szemben való emelkedése mindenkor jóval meghaladta a kiadások többletét». Hát mindenekelőtt meg kell jegyezmem, hogy soha egy szóval sem állítottam azt, hogy a fölöslegek a «megelőző évvel szemben» ne emelkedtek volna. Nem a megelőző évvel, de az előírányzatokkal szemben voltak a tényleges eredmények évről-évre kedvezőtlenebbek. Ezt állítottam cikkemben, ezt elismeri Szabó Jenő is s hogy e körülmény nemcsak az államháztartás rendezésének, hanem egy merészebb vasúti és díjszabási politika érvényesülésének is súlyos akadálya volt, ezt bajosan vonhatja kétségbe bárki is, ki azon, pénzügyileg annyira nehéz idők

¹ Megjelent a Budapesti Szemle, LXXX. (1894.) 130-136. 1.

kibontakozási küzdelmének részese vagy közeli szemlélője lehetett. Hogy az üzleti fölöslegek ez idő alatt is emelkedtek, ez természetes. Hogyan is lehetett volna másként, midőn az államvasutak hálózata évről-évre jelentékenyen (1881-től 1886-ig 2645 kilométerről 4339-re) növekedett. De hogy az eredmények ebből a szempontból megítélve sem voltak mindig valami rózsásak, ennek bizonyítékaul csak arra utalok, hogy az államvasutak üzleti fölöslege 1883-ban 2922 kilométer vonalhossz mellett 9.2 millió, 1884-ben ellenben 3649 kilométer vonalhossz mellett 8.9 millió forintot tett, vagyis az üzleti fölösleg 300,000 frttal maradt fölötte a megelőző évinek, ellenére annak, hogy a vonalhossz 727 kilométerrel, vagyis közel huszonöt százalékkal emelkedett.

Ezek után térjünk vissza főtárgyunkhoz s vizsgáljuk meg, miként alakultak az államvasutak személyszállítási bevételei a zónatarifa behozatalát megelőzőtt huszonöt év alatt.

Szabó Jenő több ízben utal arra, hogy az államvasutak személyforgalma kezdetben igen szépen fejlődött, e fejlődést azonban a szállítási adó behozatala akasztotta meg. Visszaesés, majd stagnáció állott be a szállítási adó okozta díjtétel-emelés következtében. A baj okát a szállítási adó okozta; ezt kellett volna egyszerűen megszüntetni, reform helyett «restitutio in integrum»-ot alkalmazni s a pénzügyi eredmény még sokkal fényesebb lett volna, mert hiszen a személyforgalmi bevételek a szállítási adó behozatalát megelőző három év átlagában 2430 forintra rúgtak kilométerenként.

Lássuk mindenekelőtt, mennyiben áll az, hogy a személyszállítási bevételek csökkenését a szállítási adó okozta.

Ez adót az 1875. XX. törvénycikk hozta be, mely 1875 július 1-én lépett a belföldi forgalomban életbe s az adótételt a személyszállításnál tíz százalékban állapította meg. Ezt az 1880. LXI. törvénycikk (1881 április 1-én kezdődő hatállyal) tizenöt százalékra, az 1887. XIV. törvénycikk tizennyolc százalékra emelte föl.

A személyforgalmi¹ bevételek alakulását ugyanez időszak alatt a következő táblázat mutatja:

¹ Csak a polgári forgalomban.

Évszám	évi átlagos vonalhossz km-ben	bevétel frt kilométeren- ként	az előző évnél több	kevesebb	megjegyzés
1872	529	2892	—	—	
1873	700	2543	—	349	
1874	1000	1745	—	798	
1875	1071	1509	—	236	
1876	1071	1423	—	86	
1877	1071	1337	—	86	
1878	1700	1150	—	187	Alföld-fiumei vasút államosítása
1879	1870	1221	71	—	
1880	2000	1268	47	—	
1881	2645	1477	209	—	Tisza v. v. államosítása
1882	2750	1513	36	—	
1883	2922	1614	101	—	
1884	3649	1620	6	—	Duna-drávai és Első erdélyi v. állam.
1885	4226	1751	131	—	Alföld-fiumei v. államosítása
1886	4339 ¹	1635	—	116	
1887	4339 ¹	1645	10	—	
1888	4351 ¹	1529	—	116	

Első pillantásra szembetűnik azon zavaró hatás, melyet a vonalhossz folytonos fejlődése a személyforgalom fejlődését föltüntető adatokra gyakorol. Jóformán évenként jelentékenyen változik az, új vonalak kiépítése és az államosítások következtében. Ami az elsőket illeti, azok forgalma külön kimutatva rendszerint nem lévén, hatásuk az átlagos kilométerenkénti személyforgalomra számszerűleg nem állapítható meg, kétségtelen azonban, hogy gyöngébb új vonalak megnyíltá az átlagos kilométerenkénti forgalomra csökkentőleg hatott. így például a kilométerenkénti személyszállítási bevételek azon rohamos csökkenése, melyet 1872-től 1874-ig észlelünk egyéb okok mellett – melyekre visszatérünk – annak is tulajdonítható, hogy az államvasutak hálózata ez időszak alatt legnagyobb részben igen gyöngé új vonalak² megnyíltá által több mint megkétszereződött.

Másként áll a dolog az államosított vasútakra nézve. Ezeknek forgalmi eredményei az államosítást megelőző időből ismeretesek s ha az államvasutaknak az államosítást megelőző évből személyszállítási bevételéhez az illető vasútét hozzáadjuk s az így nyert kilométerenkénti átlagot hasonlítjuk össze a következő év átlagával, pontosan megtudhatjuk a személyszállítási bevétel valódi emelkedését illetve csökkenését.

¹ A m. á. v. által kezelt h. é. vasutak nélkül.

² Füzesabony-Eger; Hatvan-Szolnok; Bánréve-Fülek; Károlyváros-Fiume; Bánréve-Dobsina; Feled--Tiszolcz, összesen 480 km. Egyedül az 1872 aug. 12-én megnyitott, 98 km hosszú zólyom-rutkai vonal sorozható a jó vonalak közé.

A szóban forgó időszakban a következő államosítások történtek:

1878 január 1. a Magyar keleti vasút ..	607 km vonalhosszal
1881 « 1. a Tisza vidéki vasút.....	605 « «
1884 « 1. a Duna-drávai vasút	166 « «
1884 « 1. az Első erdélyi vasút	290 « «
188Ö « 1. az Alföldi vasút	392 « «
Összesen	2060 km vonalhosszal

vagyis az államvasutak vonalhosszának ez időszakra eső szaporulata több mint felerészben az államosítások következménye. Ha már most ezeknek zavaró hatását eliminálni akarjuk, azt találjuk, hogy:

1. a magyar keleti vasút személyszállítási bevételének figyelembevétele az államvasutak 1877. évi kilométerenkénti átlagát 1337 forintra 1213 forintra szállítja le s a valódi csökkenés 1877-ről 1878-ra nem 187, hanem 63 forint.

2. A Tiszavidéki vasút eredményeinek tekintetbe vételével az 1880. évi kilométerenkénti bevétel 1268 frtról 1455 forintra emelkedik, a valódi szaporodás 1881-re tehát nem 209, hanem 22 forint.

3. Az 1883. évi átlag a Duna-drávai és Első erdélyi vasutakkal együtt csak 1488 forint, a valódi emelkedés 1884-re nem hat, de 132 forint.

4. Az alföldi vasút személyszállítási bevételei 1620 forintra 1611-re szállítják le az államvasutak 1884. évi átlagát, a valódi emelkedés 1885-re nem 131, hanem 140 forint.

Illesszük most ezen, a valódi fejlődést mutató számokat első táblázatunkba s lássuk, milyen képet nyerünk a személyszállítási bevételek fejlődéséről akkor, ha legalább az államosítások zavaró hatását elimináltuk:

Évszám	a km.-kénti személyszállítási bevétel a megelőző évinél több	kevesebb	megjegyzés.
1873	-	349	
1874	-	798	
1875	-	236	10 % szállít, adó behozatala
1876	-	86	
1877	--	86	
1878	-	63	
1879	71	-	
1880	47	-	
1881	22	-	szállít, adó fölemelése 15 %-ra
1882	36	-	
1883	101	-	
1884	132	-	
1885	140	-	
1886	-	116	
1887	10	-	szállít, adó fölemelése 18 %-ra
1888	-	116	

E táblázattal kezünkben vizsgáljuk meg, áll-e az, hogy «a forgalom szépen, a bevételek még szebben alakultak s csak akkor állott be a stagnáció, mikor a kilométer-rendszert és a szállítási adót behozták».

A kilométer-rendszer behozatalát úgy hiszem bátran mellőzhetjük; az hogy mérföld vagy kilométer-e az útegység, a forgalom fejlődésére lényeges befolyást nem gyakorolhatott. Ami pedig az 1875 derekán behozott szállítási adót illeti, úgy azt látjuk, hogy a kilométerenkénti személyszállítási bevétel 1872-ben volt legmagasabb s attól fogva évről-évre csökkent egész 1878-ig. Az összes valódi csökkenés ez időszak alatt 1618 forint, melyből a szállítási adó behozatalát megelőző két évre 1147 forint, azon évre, melynek második felében lépett a szállítási adó életbe, 236 forint, s a szállítási adó behozatalát követő három évre összesen 235 forint esik.

Tény az, hogy az államvasutak bevétele kezdetben szépen fejlődött, de e fejlődés már 1872-ben kulminált s azt nem pangás, de rohamos csökkenés váltotta föl. Közrehatott a kilométerenkénti átlag e nagy csökkenésére – mint főntebb jelzem – kevésbé jövedelmező új vonalak megnyílta is, főökát pedig bizonyára nem a két év múlva behozott szállítási adó, hanem azon óriás pénzügyi és közgazdasági válság képezte, mely állam és társadalom anyagi erejét alapjában rendítette meg. Évek múltak el, míg a magyar közgazdaság e csapást kiheverni kezdé; csak a hetvenes évek legvégén találkozunk az anyagi fejlődés némi szerény jeleivel s az erőteljesebb közgazdasági javulás a nyolcvanas évek elején veszi kezdetét.

Ez állapot hű tükrét találjuk meg a személyszállítási bevételekben. Azok csökkenése 1878-ban ér véget, 1879-től 1882-ig lassú, azon túl gyorsabb emelkedést észlelhetünk egészen az országos kiállítás évéig, 1885-ig. Ez év abnormis személyforgalmát az 1886-ik évé nem érheté utói, de az 1886 és 1887. évek bevételei körülbelül az 1884. év magaslatán mozognak, míg 1880-ban ismét jelentékeny csökkenést észlelhetünk.

Mi szerep jutott e fejlődésben a szállítási adónak?

E kezdetben tíz százalékkal megállapított adó, mint láttuk, a nagy válságot követő időben, akkor hozatott be, midőn a személyszállítási bevételek már leszállottak volt az 1872. évi eredmények hatvan százaléka. Behozatala után e lefelé menő irány-

zat – ha sokkal gyöngébben is – még három évig tartott.– Hogy ez hamarabb nem ért véget, abban volt talán némi része a szállítási adónak is; nagyon lényeges annak befolyása semmi esetre sem lehetett.

A szállítási adónak tizenöt százalékra való fölemelése a lassú fejlődés időszakába esett s ennek lényeges hatása a bevételek alakulására nem észlelhető.

Végül igaz, hogy ez adónak újabb három százalékkal való emelését 1888-ban a bevételeknek 116 irrtal való visszaesése követi, de ezt aligha fogná Szabó Jenő is e három százalékos fölemelésnek tulajdonítani. Kizárja e föltevést azon tény, hogy az 1881-ben foganatosított öt százalékos emelésnek ily hatása nem mutatkozott.

E visszaesésnek, igénytelen nézetem szerint egészen másutt kell magyarázatát keresnünk: a magyar államvasutak díjszabásaiban. Az államvasutak vezetősége tett már ez időben és pedig úgy a vezérigazgatói éra alatt, mint Baross első éveiben kísérleteket a személyforgalom fölélnkítésére s a bérletjegyek, jegyfüzetek, menet-térti jegyek, kedvezményes jegyek és olcsó különvonatok által a kedvezmények egész rendszerét nyújtá a közönségnek, azon reményben, hogy a forgalom élénkülése pénzügyileg is megteremtendi gyümölcseit. E kedvezmények átlagos értékét Szabó Jenő húsz százalékra, tehát a szállítási adónál magasabbra teszi. íme ezekben megadatott azon in integrum restitutio, melyet ő szükségesnek és elegendőnek talál s az eredmény igazolta, hogy ez orvosság abszolúte nem vált be.

Az így nyújtott kedvezmények csekélyek voltak arra, hogy személyforgalmunkra valóban élénkítő befolyást gyakoroljanak; az eredmény az utolsó előtti négy évben pangás, 1888-ban pedig a bevételek újabb csökkenése volt s ez győzte meg Baross is arról, hogy az orvoslást ne a félrendszabályok, de oly merész kezdeményezés terén keresse, mely forgalmat teremthet azon relációkban, melyekben az eddig mondhatni nem létezett.

És hogy a zóna-tarifa, melynél – ismétlem – a pénzügyi szempont csak másodrendű szerepet visz s mely közgazdasági és politikai előnyei mellett egy nagy adóelengedést is képvisel, pénzügyi szempontból is mennyire bevált, ennek igazolásául írjuk az általam közölt táblázat alá az 1890-92. évek személyszállítási bevételeinek 2160 frtos átlagát, mely az 1886-88. éveket 557 forinttal, az 1888. évet 631 forinttal haladja meg.

Foglaljuk össze a mondottakat. A közlött adatokból kétség-telenül kiviláglik, hogy a személyszállítási bevételek csökkentését nem a szállítási adó idézte elő s hogy azoknak emelése palliatív intézkedések által nem, csakis a gyökeres reform által sikerült. Azon föltevés, hogy a szállítási adó eltörlése, vagy ennek megfelelő díjleszállítás a személyforgalmi bevételeket az 1872-74. évek magaslatára vitte volna vissza, nemcsak semmi pozitív támponttal nem bír, hanem ellentmond annak az itt fölhozott tények egész tömege.

A DRÁGASÁG KÖRÜL.¹

Alig egy évtizede általános volt még a magyar gazdák panasza az alacsony marhaárak miatt, amelyek alig-alig teszik lehetővé az okszerű földművelés által feltétlenül megkívánt marhatenyésztést. Tulajdonképpen csak 1904 körül áll be tetemes emelkedés, amelyet 1908-ban újabb árcsökkenés követ, hogy azután a folyó évben hónapról-hónapra észlelhető áremelkedésnek adja át a tért, amelyet csak a legutolsó napokban vált fel újabb jelentékeny árcsökkenés. De azért már az 1905-iki magasabb húsárak kiváltják a drágaság elleni panaszt s az akkor megindult agitáció erőben és szenvedélyességben fokozódva mind nagyobb mérvet ölt.

Hiszen nincs mit csodálkoznunk rajta, ha a drágaság szülte elégedetlenség kivált társadalmunknak termeléssel közvetlenül nem foglalkozó rétegeiben mind hálásabb talajra talál. Fokozódtak igényeink is, de ettől eltekintve megdrágultak megélhetési viszonyaink az egész vonalon és mi sem volna természetesebb, mint hogyha a fogyasztóközönség és az összes tényezők, amelyek annak érdekét szívükön viselik, komolyan foglalkoznának *mindazon* problémák megoldásával, amelyek könnyebbé teszik a megélhetést. Csak az a különös, hogy a drágaság kérdése mind jobban hús-kérdéssé zsugorodik össze és harci riadóvá válik azoknak ajkán, akik a magyar gazdaközönség elleni ellenszenv felköltésére használják fel azt.

Az országos iparegyesület nagyon helyesen pályadíjat tűzött ki a drágaságot tárgyaló szakmunkára és báró Kornfeld Zsigmond alapja terhére sajtó alá bocsátotta a három legjobbnak ítélt ta-

¹ Megjelent M. F. I. évf. 1911. 8-19. és 127-142.

nulmányt. «Drágaság» címét viseli ezek közül Komáromi Andornak elsősorban jutalmazott munkája. De e cím alatt kizárólag az élelmi-szerek áremelkedésével foglalkozik s ezek között elsősorban a hús-árak emelkedését tárgyalja s ezek leszállítására tesz javaslatokat.

Kiindulási pontja, hogy a nyerstermények s kivált az élelmi-szerek drágulása állandó, feltartóztathatlan folyamat, amelyet mesterségesen fokoz azon körülmény, hogy az államhatalom a «történelmi osztályok» kezében van, akik közönyösen a nép millióinak érdekei iránt, saját osztályérdekeik kielégítésére használják fel azt és forgalmi korlátozások és védvámok által hatványozzák a drágaság kártékony hatásait. Alaptétele, hogy az amúgy is elkerülhetetlen drágaságot a mezőgazdaság érdekében felállított védvámos rendszer tette a nagyközönségre súlyosan nehezedő országos csapássá.

Vizsgáljuk meg egy kissé, mi igaz ebben az alaptételben. Nem akarok távoli példákra hivatkozni, hiszen könnyű volna kimutatnom, hogy például Angliában a mezőgazdaság főterményeinek ára még nem haladta át a múlt század harmadik negyedében létezett árakat és 100 év óta állandóan csökkenő irányzatot követ. De nézzük saját viszonyainkat. Lesz még alkalmunké kérdéssel más vonatkozásban foglalkozni s akkor behatóbban térhetünk vissza a budapesti marhaárak alakulására is. Most a magyar mezőgazda legfontosabb jövedelemforrását, a búzát tegyük vizsgálódásunk tárgyává, amelynek árait másodsorban jutalmazott munkájában dr. Bihari Károly állítja össze. Budapesten a búza átlagára:

1851-1860-ig	18.10 K
1861-1870-ig	19.22 «
1871-1880-ig	24.- «
1881-1890-ig	18.38 «
1891-1900-ig	17.44, «
1901-1908-ig	18.02 «

volt. Vagyis az 50-es éveknek 18 koronás átlagára után 24 koronáig emelkedett fel a tengerentúli államok tömegtermelését közvetlenül megelőző korszakban, hogy azután, ezek versenyének nyomasztó hatása alatt a 90-es évek átlagában 17 koronára süllyedjen s az 1908-al záródó 8 éves ciklus átlagáráként újból az 50-es évek 18 koronás átlagárát érje el. Látszólag annyi tehát a búzának mai ára, amennyi 50 évvel ezelőtt volt. Kell-e fejtegetnem, mennyire megváltoztak azóta a munkabérek, az iparcikkek árai, a gazdának

összes termelési és fogyasztási költségei s hogy az a 18 korona mennyivel kevesebbet jelent ma, mint jelentett 50 évvel ezelőtt? Nem áremelkedés, de határozott ársülyedés képe tárul tehát elénk s ha a dolgokat közelebbről vizsgáljuk, konstatálhatjuk azt is, hogy az 1850-75-ig terjedő áremelkedést nem mesterséges eszközök idézték elő, hiszen akkor egyetlen nyersterményünk sem részesült vámvédelemben s hogy a midőn a tengerentúli verseny mélyreható mezőgazdasági válsággal fenyegető árdepressziót okozott, évek során át hiába védekeztünk ellene védvámokkal (hiszen a búza átlagára Budapesten 1894-ben 14½ korona, 1895-ben 13-72, korona, 1896-ban 14.60 korona volt) és csak hosszabb idő multával, a közös vámterület belfogyasztásának emelkedésével s kivitelünk ezzel kapcsolatos csökkenésével érvényesülhettek annyira a védvámok, hogy némileg ellensúlyozzák az árdepresszió romboló hatásait.

Igenis folytatott a vámszövetségre lépett két állam védvámos politikát a 70-80-as években, de hosszú éveken át kizárólag az ipar érdekében. Gazdaközönségünk viselte az ipari védvámok által reá rótt terheket minden ellenszolgáltatás nélkül. Nyersterményeinket csak akkor kezdtük vámvédelemben részesíteni, amidőn a szabad verseny végromlással fenyegette mezőgazdaságunkat. A szabad versenynek kitett londoni piacon egy métermáza búza ára 1893-95 között 10 és 12 korona között ingadozott. Mi lett volna a mi gazdaközönségünkéből, ha a nyílt világpiacnak ilyen árai minden védelem nélkül szakadtak volna a nyakába?

A részlegesen, fokozatosan érvényesülő vámvédelem a végelpusztulástól mentette meg azt, de egyes rossztermésű évek kivételes áraitól eltekintve, csak a legutóbbi időben értek el nyersterményeink a gazdára nézve némileg előnyösebb árakat. Hogy fest tehát a dolog a történelmi valóság fáklyájánál? Az uralmon lévő «történelmi osztály» igenis állított fel védvámokat, de kezdetben csak az ipar számára s kizárólag az ipar érdekében önmagát adóztatta meg. Azok a mezőgazdasági védvámok, amelyeket az őt végromlással fenyegető tengerentúli verseny hatása alatt később megalkotott, soha az iparnak nyújtott védvám mértékét nem múlták fölül s azoknak hatása legfontosabb nyersterményünkre, a búzára, mindössze az, hogy annak ára az 1900-as években újból felemelkedhetett az 50-es évek mértékére.

De menjünk tovább. Hiteles tudományos adatok pretenzió-

jávai fellépő számkombinációk egész halmazát állítja elének a szerző, hogy beigazolja, mennyire fogyott az emberiség rendelkezésére álló fejenkénti élelemmennyiség. E kombinációkban természetesen folyton becslési számokkal kénytelen operálni, ami az ilyen természetű «statisztika» értékét már magábanvéve felette problematikusá teszi. Hiszen a statisztika csakis ott nyújt megbízható adatokat, ahol valóban megolvashat valamit. Minden becslés többé-kevésbé hasból vett számokkal dolgozik, ahol azután nemcsak a papiros türelmes, de a kétszerkettő is, s a számokkal való dobálódzás olcsó eszköznek és gyermekes játéknak tűnik fel. Jól tudja mindenki, ki e kérdésekkel komolyan foglalkozik, minden termelési statisztika milyen keveset ér. De mit szóljunk szerző eljárásáról, hogy nem tudom, honnan vett átlagszámítás alapján, húskilogrammokban fejezi ki minden szarvasmarha, juh és sertés értékét s ekként mutatja ki az emberiség rendelkezésére álló húsmennyiségben beállott csökkenést. Mintha ilyen átlagszámnak bárminő jogosultsága vagy komoly alapja és értéke lehetne s mintha az állattenyésztésnek és hizlalásnak a kerek világon észlelhető haladása nem fokozta volna évről-évre az egyes állat húsertékét.

Különös fontossággal bír ez a tényező minálunk. Hiszen a mi állattenyésztésünk 30 év alatt teljes átalakuláson ment keresztül. Ahol megmaradt is a magyar marha, főleg a kisbirtokosok kezén, annak átlagos súlya lényegesen emelkedett; de nagy hódítást tett a nyugati marha a magyar marha rovására ennek tulajdonképeni hazájában is, az ország hegyes vidékein pedig egész országrészek, ahol alig volt riskamarhánál egyéb található, ma virágzó pinzgauai, borzderes stb. tenyészetek központjai. Az a hat és félmillió szarvasmarha, amit utolsó állatösszeírásunk felmutat, egész más húsmennyiséget képvisel, mint ugyanannyi marha 20-30 évvel ezelőtt, s a húspiac viszonyainak megítélésénél e körülmény úgy a marhalétszám, mint a marhaárak értékelésénél tekintetbe veendő.

A marha létszámával szerzőnk műve 70-ik lapján foglalkozik. Kesergő hangulatban panaszolja, hogy az utolsó öt év alatt volt ugyan egy kis «lendület» 1905-1908 között, de ezt, 1904-1905 között lényeges csökkenés előzte meg, 1908-1909 között pedig «újabb megdöbbentő visszaesés» követte. Mélyen elszomorító ténynek mondja ezt s aki állattenyésztésünk romjain kesergő szerzőnek a gyászzenéjét hallja, nehezen hiszi el saját szemének, hogy magának szerzőnek ugyanott összeállított adatai szerint a

közbeeső «kis lendület» által megszakított két visszafejlődés ezeröt éves korszakában (1904-1909) a marhaállomány 10 %-kal, a juhállomány 7.5 %-kal, a sertésállomány 12 %-kal szaporodott. Az adatokkal ellentétben álló glosszák segítségével való hangulat-keltés fegyvereihez nyúl szerző az árak alakulásának szánt fejezetében is. Művének az 1897-1909 között való áralakulást tárgyaló 80-ik és következő lapjain maga sorolja fel, hogy e 12 éves időszakban a magyar ökör minimális ára 17, maximális ára 20 %-kal, a tarka ököré 3, illetve 42 %-kal, a magyar tehéné 18, illetve 9 %-kal, a tarka tehéné 25, illetve 26 %-kal, a bikáé 11, illetve 29 %-kal, a borjúé 24, illetve 19 %-kal emelkedett, ami főátlagban 20¼ % emelkedést képvisel. Mint látjuk, csakis az elsőrendű tarka ökör ára mutat fel 40 %-ot meghaladó emelkedést, (42 %-ot az általam maximumként jelzett kivételes jegyzésű ököré, 48 %-ot a szerző által külön kimutatott elsőrendű ököré), ami mellesleg megjegyezve nagy részben annak, a minden hizlalással foglalkozó gazda által ismert ténynek tulajdonítható, hogy kisebb mennyiségben olyan kvalitású ökör is keresi már föl a budapesti piacot, amelyet néhány évvel ezelőtt, még kizárólag Bécsbe dirigáltak. De hát ettől eltekintve is csak az «elsőrendű» tarka ökör ára emelkedik 48 %-kal, a «kivételes» 42 %-kal, a 3-ad rendű épen csak 3 %-kal. Ennek dacára már a következő lapon azt mondja szerző, hogy a *tarka ökör* ára emelkedett 48 %-kal, következő bekezdésében pedig a *szarvasmarha* árának emelkedését mondja ennyinek. Ne vegye szerző rossz néven, ha ebből a flagrális rosszhiszeműségből művének megítélésénél levonom a konzekvenciát. Hiszen a kérdések megvilágítására törekvő komoly szakembert az izgatótól, tudományos értékkel bíró könyvet a pamflettől mindenekelőtt az különbözteti meg, hogy az adatokra fölépített állításoknak és következtetéseknek az azokban felderített tényállásnak meg kell felelniök s a szerzőéhez hasonló eljárástól magát és ügyét megbecsülő embernek kétszeres gonddal kell ily kérdésben óvakodnia, amely a gyűlölség elhíntésére s a szenvedélyek fölkeltésére annyira alkalmas, de amelyet csak az ezeken diadalmaskodó tárgyilagosság és kölcsönös méltányosság segítségével lehet megoldani.

Bocsánat a kitérésért, térjünk vissza tárgyunkhoz.

Szerzőnk adataiból az tűnik ki, hogy a szarvasmarha ára 1897-1909 között 20V₄ %-kal emelkedett. Tekintsünk el attól a kétségtelen, de számszerűleg meg nem állapítható tényről, hogy az

emelkedés részben a minőség számlájára esik; másik hibája e számításnak, hogy az árak minimumára és maximumára, vagyis olyan két tényezőre van alapítva, amelyeknek csekély jelentősége van. A pesti piacra felhajtott marhák jó $\frac{3}{4}$ része a középminőséghez tartozik. A fennmaradó $\frac{1}{4}$ oszlik meg az első és harmadik minőség között.

A pesti húsfogyasztás ellátásában tehát a középminőségű marha játssza a főszerepet s a másodrendű állatok áraival kell foglalkoznunk, ha a pesti fogyasztóközönség zömének megélhetési viszonyaival foglalkozunk. És pedig, hogy hű képet nyerhessünk, nemcsak az 1897-től 1909-ig terjedő, hanem ennél hosszabb időszakban.

A marha ára ugyanis a 90-es években csökkenő irányzatot mutat. Ez irányzat 1897-ben kulminál és szerző célzatosságát jellemzi az is, hogy összehasonlítási alapul épen azt az évet választotta, amely egy hosszú időszaknak legalacsonyabb marhaárát tünteti fel. Nem lehet feladatunk most e rövid bírálat keretében kimerítően foglalkozni a kérdéssel.

Hiszen lesz alkalmunk talán ismételve is visszatérni reá és akkor hosszú időszakra s minden kategóriájára kiterjedőleg be kell mutatnunk az áralakulást, Most csak a középminőségű magyar ökrök középárát tekintjük meg 1892-től a legújabb időkig. A középminőségű magyar ökrök árát a fővárosi statisztikai hivatal kiadványaira alapított táblázat tünteti fel:

A középminőségű magyar ökrök ára a budapesti marhavásáron 1892-től 1910-ig.

Év	Élőszűly szerinti ár		Állér átlag	Év	Élőszűly szerinti ár		Állér átlag
	minimum	maximum			minimum	maximum	
1892	47.2	66.6	56.9	1902	53.9	60.8	57.3
1893	47.0	67.0	57.0	1903	58.3	63.8	61.0
1894	45.0	73.0	59.0	1904	60.9	66.2	63.5
1895	50.1	55.0	52.5	1905	66.1	73.7	69.9
1896	51.0	54.8	52.9	1906	68.2	76.6	72.4
1897	50.0	53.5	51.7	1907	67.7	75.2	71.4
1898	51.6	57.2	54.4	1908	59.9	67.3	63.6
1899	52.2	57.5	54.8	1909	57.4	67.9	62.6
1900	53.6	60.8	57.2	1910	} 60.0	} 70.3	} 65.1
1901	52.8	58.7	55.7	I—VI.			

Ha tehát az 1892-ik évi középárát 100 koronának vesszük, akkor a középár:

1893-ban	100.3	1902-ben	102.7
1894-ben	102.4	1903-ban	114.7
1895-ben	94.3	1904-ben	114.2
1896-ban	95.3	1905-ben	125.3
1897-ben	93.1	1906-ban	129.7
1898-ban	97.6	1907-ben	128.1
1899-ben	98.4	1908-ban	114.0
1900-ban	102.4	1909-ben	111.8
1901-ben	100.0	1910 első felében ...	116.3

Vagyis, mint látjuk, kezdetben mérsékeltlen csökken a marhaár s 1897-ben éri el a 93-as legalacsonyabb színvonalat, ezután ismét lassú emelkedés következik, a 92-iki színvonalat 1901-ben érjük el s azt a 902-iki év is csak 2.7 %-kal hágya túl. Attól fogva rohamos az emelkedés, amely 1906-ban 29.7 %-kal kulminál, de 1907-től kezdve újból rohamosan apad, 1909-ban 11.8 %-ot ér el, hogy aztán újból emelkedve a folyó év első felében 16.3 %-ot érjen el. A tavalyi ár 11.8 %-kal, a folyó év első felének ára 16 %-kal múlja tehát felül az ezelőtt 18 évvel följegyzett marhaárakat, de még mindig sokkal alacsonyabb az 1905, 1906 és 1907. évek árainál s csak a legutolsó hónapokban látunk az akkori színvonalat megközelítő marhaárakat.

Hogy azonban hű képét nyerjük a fogyasztó helyzetének, nem elég a marhaárakat ismernünk. Tanulmány tárgyává kell tennünk a húsárakat is. Lényegesen megnehezíti feladatunkat, hogy a főváros statisztikája csak a vásárcsarnokokban eladásra kerülő hús árát tünteti fel, holott a vásárcsarnokok hűsforgalma a főváros fogyasztásának csak mintegy $\frac{1}{8}$ -ára rúg. Mindazonáltal bátran használhatjuk ez adatokat, nemcsak mert mással nem rendelkezünk, de azért is, mert hű képét mutatják fel annak az árnívónak, amellyel fogyasztóközönségünk a vásárcsarnokokban fedezheti hússzükségletét. Ha tehát a főváros megteszi az összes célszerű intézkedéseket, amelyek a vásárcsarnokok hűsforgalmának fejlesztésére szükségesek, s ha közönségünk a vásárcsarnokot nagyobb számban keresi fel, ezen árak minden egyéb változás nélkül elérhetőkké válnak a főváros egész fogyasztó közönségére nézve, mert a vásárcsarnok versenyének hatása alatt szükségképpen le fogják szállítani áraikat a mézárosok is.

Fenntartva magunknak a kérdés bővebb taglalását, térjünk át a húsárakra s a középminőségű húsárakra vessünk egy pillantást. A vásárcsarnokokban kicsinyben való eladásnál konstatált középminőségű húsárakat az alábbi táblázat tünteti fel:

Középmínőségű hús ára a budapesti vásárcsarnokban a kicsinyben való eladásnál 1892-től 1910-ig:

Év	1 kg ára fillér			Év	1 kg ára fillér		
	hátulja	eleje	átlag		hátulja	eleje	átlag
1892	186	128	157,0	1902	157	126	141,5
1893	186	130	158,0	1903	157	127	142,0
1894	181	130	155,5	1904	162	143	152,5
1895	166	129	147,5	1905	175	153	164,0
1896	161	122	141,5	1906	191	168	179,5
1897	159	128	143,5	1907	202	176	189,0
1898	157	128	142,5	1908	178	151	164,5
1899	157	128	142,5	1909	177	148	162,5
1900	158	125	141,5	1910	} 174	150	162,0
1901	159	126	142,5	I—VI.			

Eszerint, ha az 1892-ik év átlagárát 100-nak vesszük, akkor az átlagár:

1893-ban	100,8	1902-ben	91,4
1894-ben	99,4	1903-ban	91,8
1895-ben	95,0	1904-ben	99,4
1896-ban	90,9	1905-ben	106,8
1897-ben	92,7	1906-ban	116,9
1898-ban	92,2	1907-ben	122,0
1899-ben	92,2	1908-ban	106,8
1900-ban	91,8	1909-ben	105,4
1901-ben	91,9	1910 első felében	105,3

Látjuk tehát, hogy a vásárcsarnokban a kicsinybeni elárúsításnál a legfontosabb húsminőségek árai még a folyó év első felében is csak 5 %-kal voltak az 1892-iki árnál magasabbak.

Ha tehát összegezzük a marha és húsárokra vonatkozó adatok tanulságait, úgy láthatjuk, hogy a marhaárak 1906-ban 29,7 % emelkedéssel kulmináltak, de 1910 első felében csak 16 % emelkedést mutattak fel. Valószínű, hogy ezen emelkedés teljes mértékben érvényesül a mészárosok húsáráiban, de a vásárcsarnok húsárai jóval az emelkedés alatt maradnak és a folyó év első felében is csak 5,3 % emelkedést mutatnak fel, határozott reményt nyújtva arra, hogy a vásárcsarnokok intézményének fejlesztése célszerűbb kihasználása által a húsárak emelkedése ezen színvonalra lesz mérhető.

Egészen más képet mutatnak a sertésárak. Ezek 1895-ig is nagy hullámzásokat mutatnak, de határozott emelkedő tendencia nélkül. Akkor azonban reá zúdul a sertésvész csapása az ország

földművelésére, elnyeli kivitelünket s a közös vámterület szükségletének ellátását is problematikussá teszi. A kérdés egy csapással kizárólag állategészségügyi kérdéssé válik. Sertésenyésztésünk körülbelül a régi keretekben mozog. Törzsnyjaink legalább is a régi mennyiségben vannak meg, de a sertésvész évről-évre elragadja 50-60 %-át a növendéknek s így az azelőtti mennyiségnek mintegy fele kerülhet fogyasztásra. Amely percben sikerülne a sertésvész orvosságát megtalálnunk, a helyzet képe egy csapásra gyökeresen átválna. S igen valószínű, hogy a mostani abnormisan magas sertésárak hatása alatt ezen szapora állatnak gyorsan fokozható tenyésztése a legrövidebb idő alatt túlhaladná a normális kereteket. Mi sem volna tehát indokolatlanabb és veszedelmesebb, mint a sertésenyésztést védő vámpolitikának olyan módosítása, amely ebben az esetben vigasztalan helyzetbe juttatná sertésenyésztésünket.

Könyve további részében a főváros élelmiszer-forgalmára fontossággal bíró egyéb cikkek árviszonyaival foglalkozik szerző. Ezeket ne vonjuk be fejtegetéseink keretébe. Nem mintha érdekesek nem volnának, de az ezekkel kapcsolatos feladat egészen független a főproblémától, amely izgalomban tartja társadalmunkat, hogy tudniillik a drágaságot a földbirtokos önzése által felidézett védvámrendszer hozta-e létre s hogy különösen az állattenyésztésünket oltalmazó vámpolitikai intézkedések megváltoztatása volna-e annak orvosszere. Nemcsak a zöldség, de még a baromfi termelésénél is a nagyvárosok közelében indokolt speciális gazdasági rendszer kultiválása s a fővárost ellátó intézmények célszerű, modern szervezése a feladat; a kérdés vámpolitikai oldala egészen háttérbe szorul.

De talán mellőzhetjük szerzőnek az olcsó kiviteli tarifák s a romlott hús elkobzása ellen emelt kifogásait is. Ez utóbbi nem nélkülözi az akaratlan humor felvidító erejét. Az előbbi talán még sem kelthet visszhangot azokban a körökben sem, amelyeknek gazdasági existenciája az iparcikkek kivitelét előmozdító tarifális kedvezményektől függ, s csak azért sajnálom, hogy ilyen kijelentés helyet foglalhat az országos iparegyesület patronat usa alatt megjelent munkában is, mert a foglalkozási ágak közötti békét és összhangot szívében viselő embernek nagyon nehéz lecsillapítani az ilyen szükkeblűség által felidézett elkeseredést.

De térjünk vissza a tulajdonképpeni főkérdésre.

Kétségtelen, hogy sertésáraink abnormis mértékben, marhaáraink lényegesen emelkedtek. Az előbbi emelkedés oka kizárólag a sertésvész. Amíg az pusztít Európa ezen részén, hiába nyitnók meg vámsorompóinkat; a vész megszűnte után pedig a legrövidebb idő alatt normális nivóra szállítja le az árakat a régi produktivitást visszanyert belföldi sertésenyésztés.

A marhaárak emelkedése múltó okok következtében öltött 1905-1907-ben nagyobb arányokat; ez okok megszűntével rendes mederbe terelődött s napjainkban sem közelíti meg azon áremeli kedést, amellyel ipari és bányaterményeinket megdrágítja az iparvámvédelem.

Húsínségről, a fogyasztó közönség kizsákmányolásáról nevetéses beszélni, amidőn legfeljebb 10-15 % emelkedést konstatálhatunk egy 18 éves időszak alatt. Legkevesebb joga van emiatt panaszkodni ez ellen izgatni azoknak, akik évtizedek óta élvezik a szén, vas és egyéb iparcikkek árát ennél sokkal magasabb mértékben emelő védvámokat.

A védvámos rendszer a dolog természeténél fogva a megélhetés összes viszonyainak megdrágításával jár. Kell, hogy annak előnyei és hátrányai lehetőleg egyenlően oszoljanak el a társadalom különböző osztályai között. Hosszú időn át kizárólag az ipar élvezte e rendszer előnyeit; a közös vámterületnek nyersterményeinek legnagyobb részéből lényeges kiviteli feleslege volt és így a védvámrendszer nyersterményeink árában nem érvényesülhetett. Lassan jutott mezőgazdaságunk az iparét megközelítő kedvezőbb helyzetbe. Ma végre beáll az igazságos egyensúly az ipar és mezőgazdaság által élvezett vámvédelem között. Hogy ez drágítja a fogyasztást, az kétségtelen, de ennek orvossága, ha a megélhetési viszonyok súlyosbodásával arányban javítjuk a társadalom valamennyi osztályának kereseti viszonyait.

Ez az emelkedés régen bekövetkezett a munkásosztályra nézve. A munkabérek emelkedése a fogyasztási cikkekét tetemesen felülhaladja.

Folyamatban van, nagy részben befejeztetett e processzus a megszabott fizetéssel bíró társadalmi osztályok illetményeinek rendezésénél is. E munkát be kell fejeznünk, a mutatkozó hézagokat ki kell töltenünk és emellett meg kell valósítanunk a modern gazdasági élet mindazon intézményeit, amelyek a termelés fokozása, a feldolgozás, a forgalom és közvetítés olcsóbbá és egy-

szerűbbé tétele s a fogyasztók szervezése útján olcsóbbá tehetik a megélhetést.

Ha mindezek ellenére, avagy mielőtt ezek éreztethetnék hatáskukat, egy vagy más életszükséglet! cikk ára (legyen az kenyér, hús, kőszén, vagy bármi egyéb), valóban abnormis magaslatra emelkednék, meg kell ragadnunk az ínség elhárítására szükséges ideiglenes rendkívüli eszközöket. De a kérdés megoldását nem szabad egy társadalmi osztály igazságtalan károsításában keresnünk s ha ezt a minden osztály élet érdekeit oly mélyen érintő kérdést valóban a nemzeti társadalom javára és erősítésére akarjuk megoldani, nem szabad belekevernünk az osztálygyűlöletet.

Az előttünk álló feladatok kimerítő taglalása messze túlhaladná e cikk keretét. Megérdemli a kérdés, hogy több alkalommal újból és újból térjünk vissza reá. Most csak annyit, hogy e munkában mezőgazdának, iparosnak, kereskedőnek és fogyasztónak kezét kell fognia s annak megoldását megnehezíti az, aki a kérdés tárgyalásába belekeveri bármelyik osztály egyoldalú szempontjait.

Ipari¹ és kereskedelmi köreinknek a drágaság kérdésében elfoglalt egyoldalú álláspontja meghozta ellenhatását. A magyar gazdasági egyletek országos szövetsége harcias határozati javaslatot fogadott el s a gazdasági egylet kiadmányában megjelent Rubinek Gyulának e határozati javaslatot bevezető és indokoló tanulmánya. Mélyen elszomoríthat e tanulmány hangja mindenkit, aki a társadalmi béke fenntartását és az osztályok különböző érdekeit érintő kérdéseknek közmegnyugvásra való megoldását valóban szívében viseli. Megvan az a mentsége, hogy provokációra válaszol, hiszen még az ellen a vád ellen is védekeznie kell, hogy e kérdésben a nagybirtokosok érdeke egyedül áll s az egész gazdaság nevében elfoglalt álláspontjuk a zsellér és kisbirtokos ellenkező érdekébe ütközik. Értjük, ha ezt nem hagyja tiltakozás nélkül, de hiszen minden erős kifejezésnél erősebb tiltakozás, ha szárazon felsoroljuk a számadatokat, konstatáljuk, hogy szarvasmarha és sertésállományunknak $^S U$ része zsellérek és kisbirtokosok kezén van és hivatkozunk arra a közismert tényre, hogy mezőgazdasággal foglalkozó legszegényebb családainknak nagy részénél milyen óriási kérdés, hogy fejős tehenének borját jobb vagy rosszabb áron adhatja-e el.

¹ A dolgozatnak második része (M. F. I. 127-142. 1.) innen kezdődött.

Általában, mentől igazabb ügyet védelmezzünk, annál kevésbé van erős kifejezésekre szükségünk s egy jó ügyet nagyon rosszul védelmez Rubinek, ha titkos kezek gyűlöletes agitációjáról, a fogyasztó kiuzsorázóinak krokodil-könnyeiről, a parvenu tehetetlen dühéről és gyűlöletéről beszél, vagy épen odáig ragadztatja magát, hogy a politikai hatalom kezelését és irányítását a földbirtokosok számára vindikálja, mert ezek ragaszkodnak röghöz és hazához és állanak nemzeti alapon. Ilyen harcmódor által megszerezheti valaki egyes arisztokrata körök jóindulatát és arathat olcsó tapsokat, de a szívünkön fekvő ügyet előre nem viszi és újabb torlaszokat emel a nemzeti fejlődés egyetlen biztos alapja, a kölcsönös megértés, a kölcsönös méltányosság elé.

Szerencsétlen és káros Rubineknek a Városok című fejezetében az ipar és a városok elleni kirohanása is. Igaz, a mezőgazdaság támogatása hozta létre az ipart és ennek továbbfejlődése mezőgazdaságunk vásárló képességében találja legbiztosabb forrását. De akkor, amidőn mezőgazdaságunk az ipar megteremtéséhez fogott és támogatására siet, saját érdekében is nagyon helyesen cselekszik, mert a reánk zúduló világverseny konjunktúrái között európai államban virágzó mezőgazdaság csakis oly területen képzelhető, amely megfelelő számú helybeli fogyasztó közönséggel rendelkezik s ha megelégedéssel konstatálja Rubinek, hogy gazdasági védvámaink is végre valahára érvényesülnek, úgy ez nagy részben annak az ipari fejlődésnek köszönhető, amelyik évről-évre mind függetlenebbé teszi mezőgazdaságunkat a külföldtől. A mi zsenge iparunk ép úgy reá van mezőgazdaságunkra utalva, mint ahogy mezőgazdaságunknak is az ipar fejlődése s a városi lakosság szaporodása képezi legerősebb támaszát. A dolgok mélyét ez az egymásra utaltság, a jól felfogott érdekeknek ez a harmóniája dominálja; ezt nem szabad felednünk soha s objektív igazságosság és kölcsönös méltányosság útján kell egyensúlyba hoznunk a felmerülő konkrét érdekellentéteket.

Ennyit a harcmódorról.

Lássuk a tanulmány objektív fejtegetéseit. Joggal utal azon sajtóságos jelenségre Rubinek, hogy ugyanazok hirdetik ma az élelmiszerek drágulását, mint szükségképen beálló és folytonosan súlyosbodó, általános, krónikus jelenséget, akik 15 évvel ezelőtt a túltermelés veszedelmét hirdették. Tökéletesen igaz. Volt idő, amidőn a mezőgazdaságunkat romlással fenyegető árakat bizo-

nyos agrárius körök a kereskedelmi érdekek egyhangú felkarolásának, a kereskedés visszaéléseinek, tőzsdejáteknek és arany valutának szeretnék tulajdonítani s amidőn ezzel szemben éppen e sorok írója is kimutatni igyekezett, hogy a rossz terményárakat nem ilyen mesterséges indokok, de távoli világrészeknek elemi erővel reánk zúduló versenye okozta s e törekvésben nemcsak támogattak, de tüzetesen túlcitáltak éppen azok, akik most az élelmszer hiányt állítják szükségszerű állandó jelenségnek.

A helyzet nem így áll. A kereslet és kínálat közötti viszony különböző körülmények összjátéka folytán ezidő szerint kedvezőbben alakul a mezőgazdaságra nézve. Kedvezőbben a világpiacon is, de persze a Világért sem olyan mértékben, mint ahogy védvámaink folytán felszökkennek a mi terményáraink, valahányszor a közös vámterület kiviteli felesleggel nem rendelkezik. A tengerentúli termelés állandóan emelkedik, de ez emelkedéssel szemben az utolsó évtizedben oly rohamosan emelkedtek a munkabérek és oly örvendetesen emelkedett ennél fogva a nagy tömegek fogyasztóképesége, hogy ezzel a termelés fokozása lépést nem tartott s a helyzet ideig-óráig a termelőre nézve kedvezőbbé alakult. De a gazdasági kultúrának megnyert terület évről-évre feltartóztathatatlanul növekszik. A jobb árak újabb lökést adnak a processzusnak és nem kell prófétaképesség annak megjóslására, hogy a világpiacon jelenleg észlelhető magasabb árak újabb csökkenése csak viszonylag rövid idő kérdése lehet. Ily viszonyok között az európai gazdálkodás nagyobb terheivel küzdő földművelés fennállását csak úgy biztosíthatja, ha megfelelő védvámpolitika által emancipálja magát a nyílt világpiac áralakulása alól. Belátta ezt akkor mindenki. Nincs Rubineknek igaza, amidőn azt állítja, hogy a túltermelés hirdetői akkor is a tengerentúli államok nyers-terményeinek szabad bevitele mellett küzdöttek. Nem áll az, hogy az agrárvámok behozatala magyar ipari és kereskedői körökben ádáz ellenzésre talált. Megvalósíthattuk azokat az iparos és kereskedelmi körök minden ellenállása nélkül s csakis azon szempontból merültek fel kételyek e rendszabály hatékonysága iránt, hogy az akkor még létezett kiviteli feleslegek miatt nem fognak érvényesülni a véd vámtételek. A mi iparos és kereskedő köreink nem törtek a gazda romlására, amidőn meg voltak győződve, hogy annak helyzete támogatásra szorul és nem fognak törni most sem, ha meggyőzzük őket, hogy a mai drágaság efemer jelenség s hogy a mi

áralakulásunkat védő bástyáknak állandó lerombolása a magyar mezőgazdaság jövőjét végveszéllyel fenyegetné.

Téved Rubinek akkor is, amidőn az aranytermelés fellendülését állítja úgy oda, mint a jelenlegi drágaság leglényegesebb okát..

Elavult teória az, amely a forgalomban lévő ércpénnel mennyisége és az összforgalom közötti mechanikus arányra fektette az árképződést és azt hirdette, hogy a nemesércstermelésben beálló minden változás az áraknak megfelelő emelkedését, vagy esését vonja maga után.

Téves e teória ezer okból. A termelt nemesérc nem fogyasztatik el. Annak csereeszközül szolgáló része hosszú évszázadok, talán évezredek át forgalomban marad, s így egy-egy év termelésének kisebb vagy nagyobb volta csak mérsékeltén módosítja a rendelkezésre álló ércmennyiség egész állagát. Emellett a forgalom és pedig úgy az árú, mint a pénz és hitelforgalom méretei soha nem sejtett mérvekben növekednek tovább, másrészt pedig gazdaságunk modernebb berendezése ugyanazt a pénzmennyiséget mind nagyobbforgalom lebonyolítására teszi alkalmassá. Ilyen viszonyok között alig lehet megállapítani azt, hogy vajjon toldók-e el és milyen irányban a pénzkészlet és szükséglet közötti arány, de – és ez különös figyelmet érdemel, – ez arány eltolódása is elsősorban nem az áralakulásban, hanem a pénz szűkebb, vagy bővebb voltának egyéb jelenségeiben, a kamatláb és hitelviszonyok módosulásában és a pénzt helyettesítő tranzakciók intenzívebb vagy kevésbé intenzív felkarolásában nyer kifejezést, úgy hogy azt látjuk, hogy az az óriási hullámváz, amit az elmúlt századokban az aranytermelés felmutat, aránylag igen csekély mérvben nyert az áralakulásban kifejezést, s az általános árnívó lényegesebb változásaira az érckészlet változása mellett mindig kimutatható egyéb fontos körülmények gyakoroltak befolyást.

Túlmenne e cikk keretén, ha behatóbban foglalkoznám e kérdéssel; elég legyen annyit megemlítenem, hogy a világ aranytermelése 1840-ig évi 50 millió frank alatt maradt, a termelés évi összege:

1841-50 között	193 millióra,
1851-60 között	695 millióra

emelkedett, míg aztán lassan csökkent a 80-as évek elejéig, amidőn 515 millióra szállott alá. Azóta újból feltartóztatlanul emelkedik:

1896-ban eléri az	1000 milliót,
1906-ban a	2000 milliót
és most	2500 millió

körül jár. S ha most ez óriási eltolódásnak az árakra vonatkozó hatását vizsgáljuk, az angol «Economist» ismert indexszámai alapján, amelyek az 1845-50 közötti évszak átlagárait veszik alapul, konstataálhatunk egy, a 60-as évek közepén, az amerikai polgárháború okozta drágaság hatása alatt 62 %-kal kulmináló áremelkedést, amely 20-25 %-ra csökken a béke helyreálltával, de megmarad ezen a színvonalon mindaddig, míg a 70-es évek végével a tengerentúli államok termelése eddig nem sejtett méretekben meg nem jelen az angol piacon. Az akkor beállott csökkenés feltartóztathatlanul halad 1895-ig, amidőn 17 %-ban, vagyis 83 arányszámban kulminál, hogy azután újból lassan emelkedve a 90-es évek második felében 91-et, 1901-1905-ig 94-et, és 1906-1910-ig 106-ot tüntessen fel.

Mint látjuk, az áremelkedés nagyobb hullámai köztudomású egyéb tényezőknek (északamerikai polgárháború, tengerentúli verseny stb.) direkt hatásával hozandók összefüggésbe. Egészben véve szerény keretekben mozog az s a nemesércek termelési eredményeit a pillanatnyi drágulás akut jelenségeinek magyarázatául csak nagyon kis részben lehet elfogadnunk.

Hogy több példát ne említsünk, ez egész 60 évi időszak legalacsonyabb árait az 1895. év mutatja fel, amidőn már 980 millió frankra emelkedett az aranytermelés, másfélannyira, mint az 1865-iki drágaság idején.

Sokkal helyesebb nyomon járunk, ha az élelmiszerek drágulását a védvamos rendszer behozatala által beállott általános drágulással összefüggő jelenségnek tekintjük, amely egyenesen szükséges volt azért, hogy mezőgazdaságunk hozama egyensúlyba jusson más kereseti árak emelkedő keresetével, de amely úgy az iparcikkek drágulásának, mint különösen a munkabérek emelkedésének még mindig tetemesen alatta marad.

Ez utóbbira nézve néhány érdekes adattal egészíti ki Rubinek a főváros által közzétett adatokat. Hogy összegezzük az eredményeket, az utolsó decennium alatt a «Vulkán» vasgyár munkásai keresete 26 %, a fővárosi malmoké 30 %, a vidéki malmoké 43 %, a nyomdaipar alkalmazottaié 40-50 %, a mezőgazdasági napszámosok főátlagban 57 %, az ácslegény keresete 100 %, a kő-

míves legényé 122 %, az építkezési napszámosé 100 % emelkedést mutat, kétségtelen jeléül annak, hogy a munkásosztály keresetének javulása az élelmiszerek drágulását messze felülhaladja.

Egyéb fejtegetéseiben mondhatni kizárólag a fővárosi ankét számára egybeállított adatgyűjtemény adataira támaszkodik. Ebben elismerésreméltó érdemes munkát végzett a főváros, s ezen adatgyűjtemény teljes világításba helyezi azon állításainkat, miszerint marhahiányunk nincs, az emelkedő belfogyasztás és export marha-állományunkat meg nem támadta, sem marhatenyésztésünk fejlődésképeségén csorbát nem ütött. Végül, hogy a marhaárban beállott emelkedés az általános áremelkedés mértékét meg nem haladta és közgazdasági politikánk irányelveinek a földművelés kárán való egyoldalú megváltoztatása az osztó igazságba és a jól felfogott közérdekbe ütköznék.

Szarvasmarha-állományunk:

1884-ben	4 millió 879 ezer
1895-ben	5 « 829 «
1905-ben	5 « 534 «
1907-ben	5 « 952 «
1909-ben	6 « 239 «

főre rúgott. Az emelkedés tehát:

1884-től máig	28 %
1895-től máig	6½ %
1905-től máig azonban	11%

Látjuk tehát, hogy az egész 26 éves időszak emelkedése körülbelül megfelel a népszám emelkedésének. Igaz, az 1895-től 1905-ig terjedő időszakban visszaesés mutatkozott, úgy hogy az utolsó 15 év csak 6½ % emelkedést tüntet fel. A legutolsó 4 év alatt ellenben összesen 11 %, tehát évi 2¾ % emelkedést, vagyis örvendetes és megnyugtató fejlődést konstatálhatunk. Eokozza e kép megnyugtató hatását, hogy ez általános alakulatban két folyamat észlelhető. Az egyik az átmenet a magyar marháról a nyugati marhára s a másik ezzel összefüggő jelenség a tehénállomány lényeges szaporodása. A nyugati marha 1895 óta több mint megkétszereződött (1.940,000-ról, 3.950,000-re emelkedett), a tehének létszáma pedig, amely 1.806,000 darab volt 1884-ben, 2.688,000-re emelkedett, úgy hogy e 25 éves időszakban 48 %, s magában az utolsó 4 évben 13 % emelkedést mutat.

A nyugati fajra való áttérés magyarázza meg a növendékmarha létszámában beállott csökkenést (1895-ben 2.935,000, 1909-ben 2.375,000 drb). Hiszen a nyugati marha fejlődési korszaka legalább egy, de voltaképpen két évvel rövidebb. Ezen tenyésztési ág tehát ennyivel kevesebb évjárat növendékmarhát mutat fel és a növendékmarha létszámához aránylag ennyivel nagyobb mennyiségű kész árút produkál. A helyzet tehát az, hogy ma 48 %-kal több tenyészállatunk áll a húsprodukciónak rendelkezésére; állattenyésztésünk, eltekintve az egyes példány nagyobb értékétől, 48 %-kal több kész árút hozhat piacra, mint 24 évvel ezelőtt, úgy hogy mezőgazdaságunk hústermelési képessége a népességszaporodást lényegesen meghaladja. Ugyanily arányban emelkedik az évenként világra jött üszők mennyisége is, úgy, hogy állattenyésztésünk expanzivitása 48 %-kal emelkedett és megfelelő gazdasági politika mellett gyors arányokban fejleszthető tovább.

Ilyen viszonyok között csak természetes, hogy a vidéki fogyasztás és az export emelkedése dacára a budapesti marhavásár belföldi felhajtása örvendetes emelkedést mutat.

Felhajtatott a budapesti vásárra:

Összes felhajtás:			Szerb:		Belföldi:
1900 évbe	149,000	1900 évben	61,000	1900 évben	88,000
1901 «	134,000	1901 «	47,000	1901 «	87,000
1902 «	160,000	1902 «	64,000	1902 «	96,000
1903 «	171,000	1903 «	84,000	1903 «	87,000
1904 «	159,000	1904 «	62,000	1904 «	97,000
1905 «	162,000	1905 «	71,000	1905 «	91,000
1906 «	113,000	1906 «	8,000	1906 «	105,000
1907 «	107,000	1907 «	-	1907 «	107,000
1908 «	102,000	1908 «	-	1908 «	102,000
1909 «	165,000	1909 «	-	1909 «	165,000

Látjuk tehát, hogy a belföldi szarvasmarha-behozatal a szerb marha elmaradása által okozott hiányt már 1909-ben teljesen betöltötte, úgy, hogy 1900. évi belföldi felhozatalunk az összes előző évek összes felhajtását az egy 1903-ik évet kivéve felülhaladja.

Konstatálhatjuk továbbá azt is, hogy a fővárosi belfogyasztás körülbelül 80,000 darab körül mozog, hogy tehát a felhajtás a belfogyasztást minden évben lényegesen túlhaladta s a budapesti vásáron megjelent állatoknak majdnem fele, vidékre, vagy külföldre, tovább vitetett. Húshiányról, vagy húsinségről bizonyára nem panaszkodhatnak az a fogyasztó terület, amelyik az odaszállított

árucikknek csak mintegy felét képes megvásárolni, úgy hogy annak csaknem fele más fogyasztóterületekre szorul. Pedig maga a főváros cáfolja meg azt az annyiszor és olyan vehemenciával hirdett állítást, hogy a főváros fejenkinti húsfogyasztása csökkenő irányzatot mutat. Az adatgyűjtemény 137-ik lapján foglalt kimutatás szerint a fejenkinti húsfogyasztás: 1900-ban 67.4 kg volt, majd 1906-ig 56 kg-ra csökkent, azóta azonban újabb emelkedést mutat s már 1909-ben 67.2 kg-ot, vagyis az 1900-iki átlagot éri el.

A marhavásár viszonyainak ez a képe nem változik az 1910-ik év első hónapjaiban sem. Az első félév 80,000 főnyi felhajtással egészen normális keretekben mozog; ugyanez mondható július első 3 vásárjáról is, míg egyszerre a július 28-iki vásár felhajtása a szokásos 3-4000 darabról 1500 darabra száll alá. Ettől kezdve állandóan alatta maradnak a vásárok a normális állatlétszámnak, Augusztus 9000, szeptember 10.900, október 80,900 főnyi felhajtással, körülbelül 40 %-kal marad a rendes felhajtások mögött.

E körülmény kizárólag a száj- és körömfájás által okozott hizlalási és forgalmi zavarokra vezethető vissza. Múló jelenségre, amely előreláthatólag nem hosszú idő alatt megszűnik s remélünk engedni, hogy marhaforgalmunk újból betöltheti a megszokott keretet.

E múló jelenségre kell visszavezetnünk a marhaárak alakulásában legutóbb észlelt jelenségeket is. A fővárosi adatgyűjtemény 71. és a következő lapjain található fel az utolsó 10 év marhaárainak részletes kimutatását. Igaz, e táblázat csak az 1900-ik évvel kezdődik, de bátran alapul vehető hosszabb fejlődés megítélésénél is, mert mint minapi cikkünkben láttuk, az 1900-at megelőző 10 év aránylag csekély árhullámozást mutat, az ár a 90-es évek első felében lassan csökkenő, majd újból lassan emelkedő irányzatot követ és 1900-ban körülbelül az 1902-iki színvonalat éri el. Az áremelkedés 1900-1909-ig

I. rendű magyar ökörnél	16	%
II. « « «	7	%
III. « « «	3½%	
I. « tarka «	29	%
II. « « «	20	%
III. « « «	10	%
legelő marhánál	1½	%
bikánál	11	%
magyar tehénnél	3	% ¹
tarka tehénnél	18	% ¹

¹ E két tételnél az 1901. évi átlagárat kellett alapul vennem, mert a táblá-atba írt 1900. évi ár nyilván valóan téves.

E számok mechanikus átlag gyanánt 11.6 % emelkedést mutatnak. Ez átlagnak azonban nem sok értéke van. A budapesti felhajtásnak több mint 80 %-a másodrendű ökörre és tehénre esik, de ha ezek átlagárait tekintjük, akkor is körülbelül 12 %-os áremelkedést kapunk.

Csak az 1910-iki évben ölt az áremelkedés nagyobb arányt. Az áremelkedés januártól szeptember végéig II-rendű ökörnél 15 %, az összes teheneknél 18 %-ra rúg. Ennek legnagyobb része ez időszak második felére esik. Május végéig alig 5% átlagos emelkedés észlelhető.

Világos tehát az összefüggés a száj- és körömfájás által okozott kalamitások és a marhaárak rohamos emelkedése között. Ez utóbbit minden kételyt kizárólag megmagyarázza egy olyan állategészségügyi jelenség, amely állat értékesítési viszonyainkat alapjukban fel tudja forgatni, de csak ideig-óráig tart s megfelelő állategészségügyi rendszabályok által mihamarább szerényebb határok közé szorítható és remélhetőleg teljesen kiküszöbölhető lesz.

Ezzel, pedig a marhakereslet és kínálat közötti korábbi arány minden bizonnyal helyre fog állani és semmi ok sincs arra a feltevésre, hogy megmaradjon a jelenlegi magas ár ezen ideiglenes termésetű zavaró körülmény megszűntével is.

Lépést tart a marhaárak fejlődésével a húsárak fejlődése is. Ezt a fővárosi adatgyűjtemény 85-ik lapján közzétett részletes adatok mutatják be ugyancsak az utolsó 10 évi időszakra vonatkozólag.

Itt azonban az 1900. évi áraknak egészen más jelentősége van. Míg az 1900. év marhaárai igen közel állanak a megelőző 10 évi időszak átlagáraihoz, addig a húsárak, mint minapi cikkünkben láttuk, a 90-es években jelentékenyen csökkentek. Az 1900. évi húsár 94-nek felel meg az 1892. évi árral szemben.

Míg tehát teljes megnyugvással fogadhattuk el az 1900. év marhaárait az összehasonlítás alapjául, addig a húsáraknál ezzel nem elégedhetünk meg, hanem össze kell a jelenlegi húsárakat a rendelkezésünkre álló legrégebbi árral, vagyis az 1892. évi átlagárral is hasonlítani.

Alábbi kimutatásunk tehát kétféle arányszámot tartalmaz. Egyiknél az 1900, a másikonál az 1892. évi ár a 100-nak vett kiinduláspont. E kimutatás az első számunk 16. lapján közölt kimutatástól bár nem jelentékeny, de mégis eltérést mutat. Ennek oka az,

hogy a főváros gyűjteménye részletesebb adatokat nyújt a húsárak felől, mint aminők akkor rendelkezésemre állottak, s így most pontosabban számíthattam ki az átlagárakat. Egyébiránt ezen 1-2 százaléknyi eltérésnek a kérdés megítélése szempontjából semmi jelentősége nincs.

Középminőségű marhahús ára Budapesten a központi vásárcsarnokban kiseladásoknál 1900-tól 1909-ig:

Évszám ár átlaga	Pecsenyehús	Leveshús	Fő átlag	Százalékos arányszám	
	a jegyzett 4-féle	a jegyzett 2-féle minőség átlaga		az 1900. évi ár alapján	az 1892. évi ár alapján
1900.....	157	138	147	100	94
1901.....	156	138	147	100	94
1902.....	154	138	146	99	93
1903.....	156	139	146	99	93
1904.....	162	143	152	103	97
1905.....	175	153	164	111	104
1906.....	185	171	178	121	113
1907.....	195	181	188	127	119
1908.....	175	157	166	113	106
1909.....	172	155	163	111	104

Ugyanaz 1910 január-október:

Hónap ár átlaga	Pecsenyehús	Leveshús	Fő átlag	Százalékos arányszám	
	a jegyzett 4-féle	a jegyzett 2-féle ár átlaga		az 1900. évi ár alapján	az 1892 évi ár alapján
I.....	172	157	164	111	104
II.....	173	156	164	111	104
III.....	171	155	163	111	104
IV.....	172	155	163	111	104
V.....	177	158	168	114	107
VI.....	181	163	172	116	109
VII.....	183	164	173	117	110
VIII.....	191	173	182	123	115
IX.....	198	179	188	127	119
X.....	207	184	195	132	124

Ezekből kétségtelen, hogy a húsárak is csak múlt körülmények hatása alatt emelkedtek jelentékenyebb mértékben. Ilyen volt az 1907-ik évi 19 %-os emelkedés, amely azonban gyorsan leszál-
lott ismét a következő évek 4 %-os színvonalára, s ilyen a jelen-
legi 24 %, amely a folyó év június havától kezdődik és minden
kételyt kizárólag a száj- és körömfájással függ össze.

Foglaljuk össze a mondottakat: normális viszonyok között, amidőn egyes kivételes, múlt körülmények zavarólag nem hat-
nak közre, a húsárakban 10 év alatt 11 % áremelkedés mutatkozik,

azalatt a 10 év alatt, amely ennél jóval magasabb emelkedést mutat a legfontosabb ipari fogyasztási cikkek árában és a munkabérekben. Ha pedig az utolsó 18 év árfejlődését vesszük szemügyre, akkor mindössze *négy*, mondd *négy* százalék normális áremelkedést kapunk s a jelenlegi abnormis drágaság is csak 24 % emelkedésnek felel meg.

Kérdek minden elfogulatlan, objektíve gondolkozó embert: lehet-e, szabad-e egy olyan árucikk drágaságáról beszélni, amelynek áremelkedése az általános drágulásnak messze alatta marad? Szabad-e egy olyan mozgalomba sodorni bele a nagyközönség szenvedélyeit, amely az egész társadalom gazdasági egzisztenciáját körülvevő védvamos rendszert éppen azon a ponton törné keresztül, amelyen az ma is szerényebb mértékben nyilvánul, mint az árucikkek legnagyobb részénél? A mai ideiglenes drágulásnak bizonyára senki sem örül. Hiszen olyan körülménynek tulajdonítható az, amelyik a gazdát legalább annyival károsítja, mint a fogyasztót. E múltó körülmény elhárításán kell városi és falusi hatóságainknak közreműködniök és a megoldást nem a gazdaközönség indokolatlan megkárosításában, hanem állategészségügyi és általában állattenyésztési viszonyaink fejlesztésében, javításában kell keresnünk.

De kereshetjük még valami egyébben is.

Mentől tovább foglalkozunk a budapesti piac marha- és húsáraival, annál szembetűnőbb, hogy ez utóbbiaknak a marhaárakhoz viszonyított magassága nem látszik teljesen indokoltnak. Ön-kéntelenül tótul fel a kérdés: szükséges-e, hogy a hús több mint $2\frac{3}{4}$ -szerte drágább legyen a marhánál? Szükségképpen oly magasak-e a feldolgozás és piacra hozatal költségei, hogy a fogyasztónak másfél annyit kelljen a levágott marha húsáért fizetni, mint amennyibe az egész marhának (tehát húsnak és mellékterményeknek) megvétele kerül? Hogy tisztán lássunk, összehasonlítást kell tennünk Budapest és más városok hús- és marhaárai között. A dolog nem könnyű, de a valóságot nagyon megközelítő és mindenestre tájékoztató eredményre juthatunk, ha a középminőségű marha és a középminőségű hús átlagárait hasonlítjuk oly városokban össze, hol ezekre vonatkozó megbízható statisztikai adatok állanak rendelkezésükre. Ez adatokat az Országos Statisztikai Hivatal lekötélező közreműködésével Budapestre, Berlinre és Münchenre vonatkozólag sikerült megszerezniem. Az eredményt a következő táblázat tünteti elő:

Középmínőségű marha és hús ára kilogrammon kint fillérekben
1892-től 1908-ig Budapesten, Berlinben és Münchenben:

Évszám	Marha ára			Húsára		
	Budapest	Berlin	München	Budapest	Berlin	München
1892.....	56.9	84.7	87.2	157	153.3	168
1893.....	57	77.7	84.3	158	150	168
1894.....	59	85.7	89.9	155.5	150	168
1895.....	52.5	85.7	90.6	147.5	165.3	177.6
1896.....	53	80.8	84.6	141.5	146.4	177.6
1897.....	51.7	79.1	85.7	143.5	148.8	170.4
1898.....	53.9	79.2	88.1	142.5	150	172.8
1899.....	54.8	83.4	85.8	142.5	150	168
1900.....	57.2	85.7	87.1	141.5	151.1	168
1901.....	55.7	84.5	86.2	142.5	154.8	168
1902.....	57.3	87.5	86.8	141.5	160.8	172.8
1903.....	60	92.9	89.5	142	164.4	172.8
1904.....	63.5	94.7	92.7	152.5	165.6	165.6
1905.....	69.9	95	97.2	164	172.8	177.6
1906.....	72.4	106.2	105.8	178.5	184.8	192
1907.....	71.4	105.6	106.8	189	186	201.6
1908.....	63.6	100.1	104.9	164.5	176.4	197.4

Átlagok

1892-1896..	55.7	82.9	87.3	152	153	172
1897-1901..	54.8	82.4	86.6	142	151	169
1902-1906..	64.8	95.3	94.4	156	169	176
1907-1908..	67.5	102.8	105.7	176.7	182.2	199.5

Főátlag

1892-1908.. 59.5 88.7 91.3 153 160 175

A budapesti árat 100-nak véve.

Időszak	A marha ár		A húsár	
	Berlinben	Münchenben	Berlinben	Münchenben
1892-1896.....	147	157	100	112
1897-1901.....	150	157	106	119
1902-1906.....	148	145	108	113
1907-1908.....	152	162	104	113

Főátlag

1892-1908 148 153 105 114

Mint ebből látható, a közepmínőségű marha Berlinben 48, Münchenben 53 %-kal drágább mint Budapesten, a hús ellenben csak 5, illetve 14 %-kal, úgy hogy a két német város átlagát véve, míg a marhaár a miénknek másfélszeresére rúg, addig a húsáraknál alig 10 % különbséget mutatkozik.

Ha továbbá a marha és a hús közötti árviszonyt hasonlítjuk össze és mindenik városban 100-nak vesszük a marhaárakat, akkor azt látjuk, hogy a hús ára:

1892-1896-ban átlag	Budapesten	273	Berlinben	184	Münchenben	197
1897-1901-ben	«		259	«	183	« 195
1902-1906-ban	«	«	240	«	177	« 186
1907-ben	«	«	265	«	176	« 188
1908-ban	«	«	258	«	176	« 188

a 17 év átlagában Budapesten 258, Berlinben 180, Münchenben 192. Ha tehát 70 fillér a középminőségű marha élősúlybani ára, akkor ez: Budapesten 180, Berlinben 126, Münchenben 134 filléres hús-árat eredményez, vagyis 50 fillérrel kellene a mi húsunknak olcsóbbnak lennie, ha annak feldolgozása és elárúsítása nem kerülne többre, mint amennyibe Berlinben vagy Münchenben kerül.

Nézetem szerint a kérdés súlypontja ebben fekszik. Beható, alapos vizsgálat útján kell megállapítanunk, hogy mi az, ami a hús feldolgozását és elárúsítását annyira megdrágítja és megvalósítanunk mindazt, ami a fogyasztó helyzetét a két nagy német városban annnyival kedvezőbbé teszi.

Mint minden függő kérdésben, itt is készen találjuk a jelszót: a közvetítés túltengése az ok, a közvetítem megrendszabályozása az orvosság, mondják sokan; nézetem szerint merőben tévesen. Én azt hiszem, nem a közvetítés túltengése és elhatalmasodása, hanem az ipar és kereskedés elmaradott volta okozza a bajt, s az orvosság mindkettőnek olyan modern fejlesztésében és virágzásra emelésében rejlik, amely jobban kielégíti az ipar és kereskedés érdekeit is, de amellet arra képesíti, hogy jobban és olcsóbban teljesítse a feldolgozást és kimerést, s ezáltal olcsóbbá teszi a terményt a fogyasztásra nézve.

Vizsgáljuk meg mészárosiparunk helyzetét. Teljes középkori elmaradottság uralkodik abban s feltalálhatjuk benne a legprimitívebb kisiparnak egész erőpocsékolását, összes hátrányait. A budapesti lakásjegyzék 483 önálló mészárosot mutat ki, úgy hogy alig esik egy mészárosra átlag több hetenkint 3 marhánál. Miután pedig vannak a fővárosban nagyobb mészáros üzletek is, látnivaló, hogy igen sok mészáros nem vághat többet hetenkint egy, legfeljebb 2 marhánál. Osszuk el erre a néhány mázsa húsrá egy önálló üzletnek összes költségeit, a vágással, eladással, helyiséggel járó egész rezsit és egy családnak bárminő szerény fönntartási kiadá-

sait és meg fogjuk érteni, miért kell nálunk a húsnak oly drágának lennie és a mészárosnak mégis nyomorognia.

Menjünk tovább. A marha ipari feldolgozásánál döntő fontosságú kérdés a melléktermékek értékesítése. Nemcsak a bőr és faggyú, de a szőr, csont, vér ma már oly értékes árucikk, amely az ezekkel foglalkozó ipar kellő szervezete mellett a mészárosnak jelentékeny bevételt biztosít és abba a helyzetbe juttatja őt, hogy sokkal olcsóbban adhassa a húst a fogyasztónak. E kérdésben is teljes középkorban vagyunk s mindazt az értéket, ami az elpredált mellékterményeknél kárba vész, a hús fogyasztójának kell megfizetnie.

Első és döntő lépés volna tehát a nagyban való húsvágásnak és kimérésnek modern alapon való olyan berendezése, amely egyesítse magában a nagyipar és a modern technika összes megtakarításait és előnyeit, párosulva a melléktermények feldolgozásának olyan szervezésével, amely ezeknek lehető előnyös értékesítését biztosítsa a húsvágó ipar számára. E kérdés megoldható a mészárosok szövetkezése útján is. Egyetlen ma élő existenciának sem kell szükségképpen tönkremennie. Ellenkezőleg, létrehozhatnak együttes erővel, vállalva egy virágzó modern intézményt, amely őket is kiragadja mai tengődésükből, de amellet lényegesen átalakítja a húsfogyasztás összes viszonyait.

Ez áll az ipar szempontjából. A kereskedés terén felmerülő teendőkről keveset kell beszélnünk. Hiszen mindazok, akik a fővárosi élelmiszerek forgalmi és elárúsítási viszonyait nálam jobban ismerik, egyetértenek abban, hogy a vasúti szolgálattól kezdve a vásárcsarnokok szervezetén keresztül mindazon intézményeink, amelyek a főváros fogyasztó közönségét élelmiszerral hivatvák ellátni, sokkal rosszabbul vannak berendezve, sokkal kevésbé fejlődésképesek és sokkal költségesebbek, jól adminisztrált külföldi nagyvárosok hasonló intézményeinél. E kérdésbe is erős kézzel kell a fővárosnak és a kormánynak belenyúlnia. Itt nemcsak a húsfogyasztásról van szó többé. Valamennyi élelmicikk fogyasztási viszonyai égetően megkívánják a fővárosi ellátásnak és a vásárcsarnok-ügynek olyan reformját, amely az intézményt hozzáférhetővé tegye a főváros egész közönsége számára, képessé oly tömegek befogadására, amelyek kielégítsék a főváros növekvő szükségletét és egyúttal levegyék azt a felesleges költséget a kereskedés vállairól, amelyet a dolog természeténél fogva a fogyasztónak kell megfizetnie.

Széles tér nyílik itt az üdvös reformtevékenység számára. Főváros, kormány és társadalom fogjon kezét. Együttes munkára van szükség, amelynek hasznát egyaránt élvezni fogja a társadalom minden rétege. Fejlesztenünk kell mezőgazdaságunk mindazon ágait, amelyek nagy városok napi szükségletének kielégítésére hivatvák és fel kell szerelnünk a fővárost az ipari feldolgozás, a szállítás és a kereskedelem mindazon szerveivel, amelyek lehetőleg biztosan, jól és olcsón oldják meg ezt a feladatot. Olyan munkakör ez, amely méltán töltheti be ambícióját mindazoknak, akik fővárosunk emelésén, felvirágoztatásán dolgoznak, s amelyben részt kell vennie mindenkinek, aki szívén hordja úgy a termelés, mint a nagy tömegek fogyasztásának nagy érdekeit.

20,000 KORONA.¹

Ha valaki, akinek szeme meglátja és meghatottan élvezi a valóban szépet, benyit a múcsarnok téli kiállításának első nagy termébe, egy ragyogó vászon ejti hatalmába tekintetét és nem láthat egyebet annál a diadalmas színpompánál, amelyben Szinyey Merse képéről a májusi természet egész gyönyörűséges költészete a maga *igazságában*, nagyságában és szépségében ragyog reánk.

Úgy képzelem, hogy a képet csak az szeretheti, aki a természetet szereti, akinek lelkét rezgésbe tudja hozni a képek képe, maga a természet, s aki mindenütt, minden vidéken, minden klímában, minden világításban, mámoros gyönyörűséggel tudja élvezni azt az örökké új, örökké más és örökké szép képet, amit a természetben az Úristen festett nekünk.

Erudícióval megbámulhatjuk egy festmény technikai tökélyeit, értékelhetjük a kép megfestésében nyilvánuló virtuozitást, de átérezni, szeretni csak az tudja a képet, aki átérzi, szereti, a természetet és csak az a jó kép, csak az a szó igaz értelmében vett művészi alkotás, amely a természet láttára érzett gyönyörűséget fel tudja lelkünkben kelteni.

Aki így érti és így szereti a művészetet s akinek tekintete annyiszor szenvedte el modern képkiallításaink tarka-barka ocs-

¹ Megjelent a M. F. I. évf. (1911.) 256-259. l.

mányságait, oázisra ér, ha egy-egy ilyen alkotásban fellelheti a valódi, igaz, nemes művészet tiszta ihletét és feltámad benne az éltető remény, hogy az igazi művészet kora nem tűnt le örökre s hogy a mai átmeneti kor szájalmas kinövéseit diadalmasan fogja a mi művészetünk is leküzdeni.

E remény éltetéséhez lényegesen hozzájárul az a kerek öszszeg, amely elmefuttatásunk élén pompázik.

A művészetet műbarátok kerek summái nem alkotják. Annak egyedüli forrása a művészi gárdánk lelkében élő alkotó erő. De hogy ez az erő helyes irányban induljon, s hogy szabadon, kóros áramlatoktól menten szentelhesse magát a szép és igaz kultuszának, a tiszta művészetnek, arra műbarátaink Ízlése igen nagy hatással lehet. Az utolsó évek képtárlataiban nem az ott felhalmozott, sok beteges irányú, rossz kép volt a legszomorúbb dolog, hanem az, hogy a betegek betegét, a rosszak rosszát vásárolta össze az államon elkezdve mindenki.

Művészeti kultúránk fiatal. Átöröklött, szilárd alapokon nyugvó műizlésünk nincs. Kevesen vannak közöttünk, akik megtudják becsülni egy kép valódi értékét. De akarjuk a művészetet szeretni, akarunk műbarátoknak látszani, fel akarunk emelkedni a nyugat magaslatára, magunkévá igyekszünk tenni minden új gondolatot, minden új divatot. így azután mindaz a beteges, dekadens irányzat, amit a külföld felmutat, rohamosan terjed el minánálunk. Annál mohóbban karoljuk fel, mentől betegesebb, mennél exotikusabb és mert legkönnyebben ezeket vesszük észre, kiváló előszeretettel vásároljuk minden exotikus irányzat legtúlzottabb, legdurvább vadhajtásait. Közönségünknek ez a fonák ízlése ellenállhatatlan hatást gyakorol művészeinkre. Hiszen még a lelkükben élő nemesebb hajlam elhallgattatásával is vevők számára is kell dolgozniok s ha azt látják, hogy akkor lesznek igazi művészeknek kikiáltva, ha a tudás, a rajz, a becsületes megfestés elavult békóin túltéve magukat, soha nem létezett színek ríktó tarkaságában vonagló, soha nem létező formákat mázolnak vásznaikra, a kísértés sokkal nagyobb, semhogy annak ifjú festőink, egy kised elite kivételével, ellen tudnának állani. A mérleg egyik serpenyőjében a tanulás és komoly munka nélküli olcsó siker, a könnyű szerrel elért hírnév és anyagi eredmény; a másik serpenyőjében munka, fáradság, küzdelem, elhanyagoltatás, a léhák általi lenézetés és ellenértékül semmi, semmi más, mint a becsületes mun-

kában, a művészi alkotásban rejlő lelki gyönyör. Csodálkozhatunk-e és szabad-e rősz néven vennünk, ha festőink túlnyomó nagy része fut a közönség Ízlése után, hízeleg annak és rontja azt tovább?

Ilyen körülmények között az a húszezer korona, amit Szinnyey Merse képéért fizettek, valódi esemény, amely gondolkodásba kell, hogy ejtse művészeinket s bátorságot, reményt nyújtson azoknak, akikből ki nem halt az igaz művészet, a szép tiszta kultuszának mennyei tüze.

És sajtóságos igazságot szolgáltató ironia rejlik abban, hogy éppen a Szinnyey képét éri ez az anyagi siker. Szinnyey művészi pályája a hatvanas évek végére nyúlik vissza. Élt a természetben, nézett, dolgozott; kereste a művészetet, kereste önmagát. Talán első nagyobb képe a Majális volt. Kétségtelenül érdekes kép, amelyen ma, az ő érett művészetének alkotásait ismerve, könnyű felfedeznünk egy Istentől adott nagy tehetség első szárnypróbálgatásait. De tudás és művészi öntudatra ébredés szempontjából bölcsőjében levő művész munkája, amelynek abszolút bece legalább is problematikus.

Így is ítéli meg a művészen elkezdve mindenki. Kiállításokból visszautasítva lomtárba került. Szinnyey pedig nézett, dolgozott, fejlődött feltartóztathatlanul tovább. Művészi egyénisége fokozatosan haladt az igazi tehetségek kifejlődésének rögzös útján előre. Képei gazdagodtak erőben, érzésben, művészi értékben anélkül, hogy ehhez méltó feltűnést keltettek volna. Egyszer, hogy, hogy nem, a húsz év óta elfeledett Majális került kezeibe. Szinnyey nagy humorista, érzékkel bír a dolgok iróniája iránt. «Nini, én 20 évvel előbb festettem meg, amit most kellett volna megfestenem» gondolja magában és csírába induló művészetének e kezdetleges termékét a millenáris kiállításra küldi fel. A kép óriási sikert arat. Díjat nyer, megveszik az állam számára, majd elkerül német kiállításokra s arany érmekkel teleaggatva, mint a modern magyar festészet egyik műremeke kerül haza. Szinnyeyt ünneplik. A fiatal gárda legfiatalabb, legzöldebb, legvadabb része emeli vállaira s az új irányzatok Kip Van Winkléjében vezérét keresi. Szinnyey pedig,, a mi szeretetreméltó kedves, örökké mosolygó és örökké ironikus Pali bátyánk, zsebrerakja az ünnepeltetést, megvergeti ifjú barátai vállát, megteszi őket a magyar festészet reményeinek, buzdít, hogy csak bolondozzanak tovább és ő maga fest újult kedv-

vel, újult erővel. Fest Majálisokat? Oh nem! Festi azt az örökké igazat és örökké szépet, amit az ő lelke szítt a természetből magába. Minden ecsetvonása becsületes, az igazságot kereső, fáradságos munkával való visszaadása az örök szépek, az örök költészetnek. Minden ecsetvonása diadalmas tiltakozás a művészet kontárkodó anarchiája ellen. Az ő tehetségét, az ő lelkét mozlásunk elfajulása s a Majális sikere nem tántoríthatta el. Megy a maga útján győzedelmesen tovább. Jóleső látvány, felemelő példa és örvendetes dolog, hogy ez útjában megadásra kényszeríti Fortunát s az ő igazi művészetét is megkoronázza az erkölcsi és anyagi siker. De, ha így tesz, ha így *cselekszik, beszél*nie sem kellene más-képen. Aki így fest, a beteg irányzatok szekérét nem tolhatja, annak az igazi, a szent művészet mellett kell latba vetnie egész súlyát.

A magyar festőművészet nagy reményekre jogosító kezdetre tekinthet vissza. Modern festészetünk első erőfeszítése Munkácsyt, Benczúrt, Mészölyt emelte európai hírnévre. Azóta hány nagy reményekre jogosító kezdőt ragadott magával és tett tönkre közönségünk elfajult műzslése! És ma is hány ilyen tehetség forr, alakul, küzd önmagával, akiben él az isteni szikra s csak egy kis oltalomra, buzdításra, biztató reménysugárra vár, hogy össze ne csapjanak fölötte a dekadens irányzatok mocskos hullámai. Éppen az idei téli tárlat annyi örvendetes jelenséget mutat, amennyivel nem találkoztunk évek sora óta. Buzdítsa ezeket Szinnyey példája, de buzdítsa Szinnyey és mindazok *tanítása* is, akikben él az igazi ihlet, akikben megvan a szépet és nagyot alkotni képes művészi erő. Benczúrjaink elkedvetlenedve húzódtak félre. Lelkük belső előkelősége szomorúan fordul el a fiatal óriások piaci lármájától. A művészet fórumát átengedik nekik.

De ez nem jól van így, ennek nem szabad így maradnia. Akinek erőt, alkotó képességet adott a teremtő, akit az Isten bármely téren a nemzeti élet élére helyezett, annak élnie kell az ajándékul kapott isteni adománnyal, élnie kell és vezetnie, irányítania, magasabb, tisztultabb célok felé törekvésre buzdítania a nemzetet.

ANDRÁSSY GYULA A MŰVÉSZETRŐL.¹

Székely Bertalan műveinek kiállítása megfelelő méltatásban részesült már e szemle utolsó számában, de azért megérdemli, hogy még egyszer visszatérjünk reá.

A művészetet igazán híven, becsületesen kereső és szerető művészlélek fejlődése és életének egész munkája tárul ott szemünk elé. Megnyugtató, vonzó, felemelő látvány minden körülmények között. Kétszerte az a mi napjainkban, amidőn a művészet berkeit is a reklám, a hatásvadászat, a divatos áramlatok előtti servilismus, a stréberség ejti mind jobban uralmába.

Székely félrevonult a vásári tarka-barkaság, a piaci láрма elől. Élta maga hivatásának, a maga munkájának. A maga lábán járt, a maga útján haladt. Minden zavaró behatástól, minden mellétekintettől függetlenül juttatta érvényre a benne élő alkotó erőt. Az önmagához hű munkában rejlő lelki egyensúllyal és belső megelégedéssel tűrte, hogy leszorítsák azok, akik ósdi középszerűségnek bélyegeznek minden alapos tudással párosult, igazságra törekvő komoly művészetet.

Hogy újból észrevegyük, meg kellett hálnia. Sírjához a művészi irányát lenéző fiatal óriások is elhosszák képmutató könnyeiket, az a megilletődés és hála pedig, amely élete művének szemléleténél el kell hogy fogjon mindenkit, akiből ki nem halt még az ideális, nemes művészet iránti igaz ragaszkodás, Andrásy Gyulának a kiállítást megnyitó beszédében méltó kifejezésre jut. Szomorúan jellemzi sajtónkat, hogy e beszéd jóformán észrevétlenül hangzik el. Alig egy-két napilap közli azt. A többi nagyobb tért szentel a legsivárabb rendőri hírnek, mint ennek a gondolatokban gazdag és gondolatokat keltő érdekes beszédnek s a nagyközönség figyelmét egyetlen megjegyzéssel, vagy glosszával sem terelné reá senki sem, ha egy pár mosolyt keltő kísérlet nem igyekeznék azt e sorok írójának nézete ellen fordítani.

Mi, akik a «Magyar Figyelőben»-ben szolgálni akarjuk a magyar elme minden egészséges irányzatát és közönségünk figyelmébe kívánjuk ajánlani kultúránk minden valóban értékes termékét, mi, akik a perverz tendenciák, a dekadens jelenségek, a

¹ Megjelent a M. F. I. évf. 435-442. 1.

talmi kultúra ellen folytatunk irtó háborút, e törekvéseinket velük szolgálni, amidőn e beszéd érdelemes részét egész terjedelmében állítjuk olvasóink elé:

«A Társulat célja a magyar művészek számára piacot teremteni és célja a magyar művelt társadalmat a művészet számára meghódítani. E munkával épp annyira vél a művészeknek és a művészetnek, mint a magyar nemzetnek és a magyar kultúrának általában használni, sőt nézetem szerint nagyobb szolgálatot tesz még a nemzeti kultúrának, mint a művészetnek. Igaz, hogy a művészek a közönségtől kapják a mindennapi kenyeret, hogy a művész tőle kapja az elismerést és a dicsőség babérkoszorúját és igaz az is, hogy a művészek alig érhetik el a tökélyt minden irányban, ha nem támogatja a társadalom szeretete és áldozatkészsége. Bizonyítja ezt az olasz renaissance, amely nagyszerű eredményeit el nem érhetne volna, ha nem áll mögötte a pápa, az olasz fejedelmek és az egész társadalom színe-java. De azért mindezek ellenére a művészet még többet is ad a társadalomnak, mint amennyit tőle kap. A művész munkájának impulzusa nem a külső haszon, nem a pénz és nem a dicsőség, hanem saját művészi ösztöne. Az igazi művész azért dolgozik, mert nem tehet másként, mert az ihlet vezeti és a művész legszebb, legdicsőbb alkotása gyakran a nyomorban, a társadalom közönye közepette, sőt ellenszenve mellett jött létre. Az úttörő hevét a társadalom igen gyakran félreismerte. A művészalkotás egy belső lélektani processzus folyamánya, oly processzusé, amelyet a külvilág alig tud módosítani és erősíteni és a társadalom érdeklődése néha még bizonyos veszéllyel is jár. A társadalom a művészt néha irányítani és vezetni akarja, holott a helyes helyzet az, hogy a művész vezessen és ha a művész ezt nem teszi, hanem fut a közönség után, akkor úgy jár, mint a vezető államférfi, aki nem saját meggyőződését követi, hanem a közvélemény által irányíttatja magát. A közvélemény nyomása gyakran a művész őszinteségét gyengíti. Kevés dolgot utálok annyira az élet minden vonatkozásában, mint az őszinteség hiányát, mint a meggyőződés ellen való cselekedetet és különösen károsnak tartom ezt a művészet terén, amely csak akkor becses és csak akkor komoly, ha a művész őszinte látásából, becsületes megfigyeléséből, a művész egyéniségéből táplálkozik. A közvélemény nyomása pedig leterelheti a meggyőződés útjáról. Két irányú hátránnyal szokott járni a laikus közönség beavatkozása a művészi produk-

cióba, azzal a hátránnyal, hogy a közvélemény, amely mindig a múlt varázsa alatt áll, az új irány életerős kifejlődését hátráltatja és a szükséges újat az unalmas középszerűnek, a géninek néha meglepő ugrásaival szemben előnyben részesíti. Máskor pedig ezer kárral járhat, ha a művész, aki gyorsan fel akar tűnni, gyorsan beszéltetni kíván magáról, egy pózt vesz fel, egy túlzott genret és a közönség izléstelenségére pályázik. A művész életerős és egészséges fejlődésre csak a szabadság talaján számíthat. Minden beavatkozás, kívülről való irányítás csak gyengíti annak eredetiségét. A művészet többet ad a közönségnek, mint amit tőle kap, mert míg legföljebb csak a működéséhez szükséges külső eszközöket nyeri meg, addig a társadalomnak belső értékét fokozza, annak lelki kincseit szaporítja, a műélvezet és a műízlés fokozásával a társadalmat és az egyén életét tartalmasabbá, gazdagabbá teszi. A művészet az idealizmust erősíti, az igazzal és széppel való foglalkozás a mindennapi kicsinyesség fölé emeli a lelkeket, a művész az emberiség jótévője, a nevelője s szórakoztatója ugyanakkor. Magyarországon különösen fontossággal bír a képzőművészet, mert a magyar különös tehetséggel bír a képzőművészetek iránt. Bizonyítja ezt, hogy olyan időben, midőn a kultúra más ágaiban még nagyobb eredményt nem érhetünk el, a művészet terén már nagy embereket produkáltunk. Bizonyítja ezt a magyar képzőművészet fejlődése a mai napig és bizonyítja a mai kiállítás, bizonyítja Székely Bertalan, az, aki bármely nemzetnek büszkeségére válna, aki a legnagyobb művészek mellett megállhat. Én, aki a közélet gyakran csúnya jelenségei között azon egoizmus, oportünizmus és számítás középette, amelyet különösen a válságos idők szoktak kiváltani, sokszor aggódva kérdezem, van-e még a nemzetben életerős és képes lesz-e magát fentartani, engem olyan alak, mint Székely Bertalan, megvigasztal, olyan nemzet, melynek ilyen tagja van, olyan nemzet, amely ily becsület, komoly kulturmunkát tud produkálni, amelynek olyan férfja van, aki egész életét csendes, reklámnélküli munkára fordítja s ennyi reális tudást egyesít a becsület munkássággal és művészi tehetséggel, az ilyen nemzet jövőjében bízunk kell, az ilyen nemzet nemcsak fenn fog maradni, hanem a kultúrának egyik produktív munkása lesz.» Méltó beszéd tárgyhöz s a szónokhoz egyaránt. A reális tudásra, a becsület munkásságra alapított művészet, az igazzal és széppel való őszinte foglalkozás hirdetése az. Tiltakozás az üres

conventionalisms ellen, éppen úgy, mint «a közönség ízléstelenségére pályázó póz» ellen, oly férfiú szájából, akinek nemcsak műízlése, műbíráloi hivatottsága ismeretes, de azon tulajdonsága is, hogy az újabb művészet merészebb kezdeményezései iránt is rokonszenvvel viseltetik. Aláírjuk minden sorát. S ha egy-két megjegyzéssel kísérik, ez kifejtése, kiegészítése és nem cáfolata az abban foglaltaknak.

A művészet csak akkor becses és komoly – mondja gróf Andrassy, – ha a művész őszinte látásából, becsületos megfigyeléséből, egyéniségéből táplálkozik. A szép és igaz felé való ez őszinte törekvést a közönség ízlése részéről kétféle veszély fenyegeti. Az új irányoktól idegenkedő maradiság s a hatásvadászó pózoknak felülő Ízléstelenség.

In thesi így áll a dolog. Mind a két veszély egyaránt létezhetik, talán létezett is, habár épen a festészet terén azt látjuk, hogy a valóban nagy művész minden korban meg tudta magának hódítani a közönséget. Épen a festészet alig mutat föl oly igazán nagy génieket, akiket koruk nem méltányolt s csak haláluk után ért el az elismerés. De bármint lett legyen is a dolog a múltban, a két veszély közül melyik fenyeget bennünket a jelenben? Még külföldön is nem a közönség szenzációit hajhászó újdonság vágya-e a nagyobbik veszély? Minálunk pedig, a mi közönségünk műízlésének van-e múltja, amelynek varázsa alatt a tradíciókhoz ragaszkodó, unalmas középszerűségnek adna előnyt a genie úttörő munkájával szemben?

Azt a gyakorlati veszélyt, amelytől féltünk kell a mi, olyan reményt keltő erőteljességgel virágzásnak indult művészetünket, nevén nevezi Andrassy: «a művész, aki gyorsan fel akar tűnni, gyorsan beszéltetni kíván magáról, pózt vesz fel, túlzott genret és a közönség ízléstelenségére pályázik». A föltünési vágyból, stréberségből tudatosan, roszhiszemüleg felvett póz, a jobb belátás ellenére elsajátított túlzott genre, a közönség ízléstelenségére pályázó kontár, ez a veszély, amely ellen a művészet minden igaz barátjának fel kell szavát emelnie.

Amerre nézünk, ezekkel a körtünetekkel találkozunk. Egész sereg rajzot és festeni tudást megvető esetkezelő árasztja el tarkabarkára mázolt vásznaival a budapesti *modern* irányú kiállítósokat s rohanja meg a szegény vidék naiv közönségét. Ezekre a legvadabb túlzásokra azonban nem érdemes sok szót vesztegetni.

Az olyan groteszk dolgok, mint például a Kéve utolsó kiállítása vagy a Pór Bertalané igazán csak az elrettentő példa üdvös hatásával bírnak. Az Isten éltesse ezeket a derék szövetségeseinket. Haladjanak merész léptekkel előre, fessenek mentől többet s mentől borzalmasabbat. Minden négyszögnyéter vászon és minden kilogramm festék, amely teremtő dühük martalékaul esik, az igaz művészet szolgálatában pusztul el, mert a jó ízlés egészséges fel-támadását csak siettetheti. Nem itt van a baj. Vannak a mostani dekadens irányzatoknak sokkal komolyabb veszélyei, sokkal fájdalmasabb áldozatai is. Közönségünk ízléstelensége egyenesen belekényszeríti Istentől nyert igaz tehetséggel megáldott, tisztul-tabb ízléssel, nemesebb ambícióval bíró művészeinket is a beteg irányzatba, a sülyedésbe.

Fiatalabb festőink egyike j akihez évek sora óta baráti viszony fűz, s akinek haladásában az igazat, és szépet híven szolgáló, igazi művész fejlődését örömmel szemlélhetem, megmutatta a múlt nyáron festett tájképeit. A sok igaz, becsületes művészi kép között végre vonakodva ki kellett ládájából húznia az utolsót. Lát-szott rajta, hogy nem szívesen teszi. «Stilizált» kép volt; a világért sem olyan, mint modern óriásaink alkotásai. Szerény megalkuvás a publikum beteg ízlésével. Bátortalan első ballépés, de mégis tudatos eltérés az igazságtól, a való költészetének nemes vissza-adásától. Nem védekezett szemrehányásaim ellen. Enyhítő körülményekre hivatkozott. Uram, – úgymond – ne hidd, hogy örö-möm telik a képben, de nekem élnem is kell; nem festhetek csak a magam gyönyörűségére. Olyan képet is kell festenem, amely könnyebben eladható. Erre nekem nem volt mit válaszolnom. Igaza volt. Hogy mennyire igaza, azt bizonyítja a következés. A téli tárlaton kiállított összes képei közül ezt az egyet tudta eladni.

íme, itt van a közönség ízléstelenségének végzetes nyomása. Megalkudni kénytelen vele még az is, akit a művészi zülléstől visszatart lelkének idealizmusa, de hányan vannak jobb sorsra méltó tehetséges művészek, akik ennek a kísértésnek nem tudnak ellentállani és szép reményekre jogosító kezdet után menthetet-lenül merülnek el ez álművészet fertőjében.

Hogy a sok közül csak egyet említsek, itt van Csók István. Most is emlékszem, minő örömet szerzett első képeivel. De azután kiállításról-kiállításra, lépésről-lépésre láttuk következetesen, ment-

hetetlenül sülyedni, míg végre az a három kép, amellyel az idei téli tárlatot felkereste, tudatos szentségtelenítése a művészetnek.

Nem az új irányzatok ifjúkori szertelensége fenyegeti valóban művészetünket. Az előtörni vágyó ifjú erő túlzásai, hibái az erővel együttjáró tünetények, amelyek önmagukban hordják orvosságukat. Az igazságot, az önmagát kereső művészi erő kiforri magát. Megéri, megtisztul és fejlődése tetőpontján megtalálja lelkének sugallata s az objektív valóság közötti benső harmóniát. Csak igaz és hű maradjon önmagához és művészetéhez, igaz a tanulásban, a fejlődésben, a művészi igazság odaadó szolgálatában. Nagy tehetségek ifjúkori tévedéseitől ne féltsük a művészetet.

Tisztelet a kivételeknek, de a mi korunk művészi szertelenségei nem ebből a fajtából valók. A közönség ízléstelenségére számító stréberség tudatosan felvett póza ejti mindjobban hatalmába a magyar festészetet s igyekszik fülsiketítő lármájával elhallgattatni minden ellenvéleményt. Az idejüket múlt sablonokhoz ragaszkodás, a conventionismus mezében tüntetnek fel mindenkit, aki útjukba áll. Mintha nem a valóság volna minden sablon legesküdtebb ellensége. Mintha nem az igazság felé törekvésben rejlenek a szabadság, a haladás! Mintha valaha lehetne minden conventiónak esküdtebb ellensége, mint a természet! Az élő, lüktető, fejlődő természet a maga örök változatosságával, a maga gyönyörűségének egész költészetével, amelyik, akár az embert tekintjük, akár az őt körülvevő világot, a művészi impressziók, a felemelő, nemesítő, gyönyört és harmóniát adó mámoros műélvezet kiapadhatatlan forrása. Ez a forrás áll tárva-nyitva a művészet előtt. Ebből kell merítenie, ebben bányászni. Az igazat és szépet, vagy talán helyesebben az igazban megnyilatkozó szépet ebben kell fellelnie és produkálnia. Reprodukálnia alapos tudással, lelkiismeretes munkával és a lélek alkotó erejével, mert csak így tudja megközelíteni s bennünk felkeltetni a természet, az élő valóság fénséges költészetét.

Képet festeni csak alapos tudással, gondos technikai képzettséggel lehet. Rajzolni és festeni kell annak tudnia, aki a lelkében született művészi benyomást megörökíteni akarja. Beethoven hiában élt volna, ha nem akadna zenész, aki a hangszerkezelés mesterségének gondos elsajátítása folytán testet tud adni az ő lelke mélységes költői ihletének. Ugyanez áll a festészetről is.

Legfelségesebb alkotásaik képe hiában élt volna egy Tizian, Rembrandt vagy Velasquez lelkében, ha megfeszített munkássággal el nem sajátították volna a lehető legnagyobb technikai tökélyt. Lényeges előfeltétele ez minden művészetnek. Nélküle csak kontrázkodás van, nincs művészet. Nélkülözhetetlen eszköz, de célá nem szabad válnia; eléggé meg nem becsülhető mesterség, de amelyet magával a művészet lényegével nem szabad összetévesztenünk. A művészet lényege az igazságban rejlő szép, az élő valóságban megnyilatkozó költészet, amelyet felismerhet, megérthet, átérezhet és gyönyörűséggel szívhat magába mindenki, akit a művészet iránt fogékony lélekkel áldott meg a teremtő. Fogékony lélek hiányában pedig nem tehet reá képessé semmiféle erudíció. A napokban olvastam a fiatal gárda egyik legtehetségesebb tagjának cikkében, hogy: «A természetet meglátni a festők tanították meg az embereket s mi olyannak vesszük a természetet, ahogy az előttünk járt festők látták.» Érdekes mondat, egészen új perspektívát nyit előttem és sok mindent megmagyaráz. Annak, aki a természet ölében nőtt fel, aki gyermekéveiben már megértő gyönyörűséggel értette meg a természet színhatásainak egész szimfóniáját, akit extázisba ejtett a magyar alföld téli és nyári színpompája, a délelőtti napfény életre keltő ragyogása s a közelgő est páráin átszűrődő napsugarak misztikus harmóniája, régen mielőtt az első művészi tájképet látta volna, az igazán nem tudja elképzelni, hogy lehessenek emberek a földön, akiknek közvetítőre van szükségük, lelkük és a természet között, kalauzra, hogy meglássák, tolmácsra, hogy megértsék a természet költészetét. Ez után a reveláció után sokat megérthetünk, mindent megbocsájthatunk és résztvevő mosollyal mondhatjuk azoknak, akik meg nem értnek, mert nem is érhetnek meg bennünket: «Szegény vakok ti. Járhatjátok évekig a műtermeket, magatokba szedhetek minden elméletet, elsajátíthatjátok a modern irányzatok minden jelszavát s a művészet körüli tudakosság egész fölényével nézhetek le bennünket, de amit mi látunk, értünk, átérzünk és élvezünk, azt ti nem láthatjátok, nem érthetitek, nem érezhetitek és nem élvezhetitek soha!»

SZABADGONDOLKODÁS.¹

Ha valaki csak néhány évig figyelmen kívül hagyta a radikálisabb magyar szellemi irányzatok fejlődését, elámulhat azon a gyökeres változáson, amelyen azok e rövid időszak alatt átmentek. Hiszen csak tegnap volt, amidőn a nemzeti múlt kultusza, a nemzeti álmok ápolása terén igyekezett túlcitálni egymást mindenki, aki a magyar fiatalság szélsőségek felé hajló hangulatát akarta megnyerni s most egyszerre mit látunk? Az atheista és materialista világnézeten felépülő nemzetköziség mind merészebben, mind cinikusabb leplezetlenséggel üti fel fejét s a magyar úatalság modern prófétái ki akarják lelkéből ölni a valláserkölcsei világnézletet, a nemzeti ideált.

Ki beszél ma már Rákócziról, szabadságharcról, nemzeti-nagyságról, a nemzetért való önfeláldozásról? A mai «fiatalokat» a létért való küzdelem sivár ösztöne hevíti. «A Talpra magyar-t» nem lehet üres gyomorral szavalni, kiáltja a magyar ifjúság idealizmusának hivatásos ápolója. (Micsoda lángostorral vágna, ha élne még közöttünk, e mondás szerzőjén végig Petőfi! Ő bezegg jobban ismerte az üres gyomrot, de kevesebbet törődött a status-rendezéssel, mint ez a méltatlankodó tanár úr.) Micsoda elmara-dott ember az, aki még ma is nemzetről beszél? A felvilágosodott modern ifjúság ajakán emberiség, világpolgárság a cégér, az egyén, a minden közcél szolgálata alul felszabadított és minden kötelességérzet nyűgétől megmentett egyén jóllakása a lényeg. Ez magva annak a hitvallásnak, amely az eszmélni kezdő magyar fiatalság lelkét a maga egyedül üdvözítő dogmái számára kívánja lefoglalni.

Ne legyünk elfogultak. Nem mind hitványság, nem mind rosszhiszemű póz, ami e romboló teoriák mögött rejtőzik. Régi baja az emberiségnek, hogy valahányszor jól megy dolga, elbízta magát. Békés, nyugodalmas, az egyéni jólétnek kedvező időkben az egyén túlbecsüli magát, öncéllá válik, saját törekvéseinek középpontjába jut. A mi szegény emberi lényünk úgyis mintha a felfuvalkodott béka sorsára volna kárhóztatva. Állítólag a perzsa sah kezdi rendeleteit azzal: «Én vagyok a világ közepe!», legalább valamikor régen így hallottam. Igaz, nem igaz, nem tudom, de

¹ Megjelent a M. F. I. évf. (1911) II. kötet. 3-8. 1.

ha igaz, többé-kevésbé perzsa sahog vagyunk mindannyian.. Olyan szívesen gondoljuk a világ közepének önmagunkat. Olyan jól esik a magunk szűk látókörű, rövidlátó, gyarló szemének nézőpontjáról nézni le az egész mindenségre; a teremtés urainak képzelni magunkat és azt hinni, hogy minden a mi nagyúri lényünk kénye-kedvére van rendeltetve. Olyan szívesen helyezük önmagunkat a világ közepébe. Olyan szívesen szabadítjuk fel magunkat mindazok alól az alkalmatlan etikai korlátok alól, amelyek, akkor, amidőn a porszemet szerves kapcsolatba hozzák a mindenséggel, amidőn az atomot beleillesztik magasabb rendű lények életébe, amelyekhez csak azáltal emelkedhetik fel, hogy törvényeiknek aláveti magát, tényleg szabadabb, igazibb, magasabb rendű élet sorompóit nyitják meg a véges ember előtt. Mert hiszen az egyént csak az emelheti fel, ha magasabb céloknak alárendeli magát; csak az teheti valóban szabaddá ha hivatásának szolgálatába szegődik.

Nagy katasztrófák, egyeseket, társadalmi rétegeket elsöpréssel fenyegető, az emberi bölcsesség alkotta intézményeket és erőseket alapjukban megrázkódtató események szokták saját porszem mivoltának üdvös tudatára ébreszteni az emberiséget és visszavezetni nagyobb hatalmasságok felé. A mélyebb, nemesebb világnézet ilyen újjáébresztését idézik elő a nagy francia forradalom s a napóleoni korszak eseményei. Idestova egy század választ el azok viharaitól. Aránylag békés, nyugodt kort élünk immár közel száz esztendő óta.

Mi sem természetesebb, minthogy az önhittség, az önzés, az egyén túlbecsülése, az étvágy uralma újból felülkerekedik. Fokozák e szükségszerű történelmi evolúciót a gazdasági és társadalmi berendezkedésünket gyökerestől felforgató felfedezések, hatványozza a természettudomány s a technika rohamos térfoglalása, az emberi ész diadalmas előnyomulása az exact tudományok terén. Mindez a mi szegény, gyarló emberi értelmünkre nehezedő erőpróbát annál súlyosabbá teszi. Csodálkozhatunk-e, ha jóhiszeműleg, ez előfeltételek természetes produktuma gyanánt lép előtérbe az a világnézet, az a filozófia, amelyik az emberi erő, az emberi értelem túlbecsülésén alapulva, annak halvány mécsesével kívánja megvilágítani a lét problémáit s a mindenséget a mi szegény kis mikrokosmosunk száználmas méreteire törekszik összeszorgítani.

Mint minden jóhiszemű emberi törekvés, ez is hévvel, szenvedéllyel lép fel. Annál szenvedélyesebb és türelmetlenebb, mentől felületesebb. Egyedül üdvözítő tannak képzeletét magát. Küzd a szektárianus szűkkeblűség egész elfogultságával s a lenézés, kicsinylés, megvetés minden átkával sújtja ellenfeleit. A maradiság, a sötétség gyászvitézeivel szemben állanak ők a «szabadgondolkodók».

Álljunk itt meg egy pillanatra. Szabadgondolkodás! Elérhetetlennek látszó sóvárgása volt ez hosszú évezredekén át a nyers erőre támaszkodó tekintély által lenyűgözött emberi léleknek. Utána sóvárgott minden magasabb röptű emberi elme s az emberiség legjobbjai érte szenvedtek, érte véreztek el. Ez a küzdelem ma már a történelemé. A mi napjainkban a gondolkodás szabadságát nem a hatalmon levő tekintély zsarnoksága tiporja el. Ami veszély még erről az oldalról fenyeget, azzal játszva bánik el a 20-ik század pezsgő szellemi élete. A mai nemzedék gondolat szabadságát egészen más veszély fenyegeti. A hypermodern jelszavakból táplálkozó félműveltség terrorizmusa ez, amelynek vásári lármája betölti a modern kultúra egész épületét (hiszen az értelmi világban is annál kongóbb hangot ad minden tárgy, mentől üresebb) s a félműveltség egész türelmetlenségével és elbizakodottsággal hurrog le minden ellenvéleményt.

Nekünk a gondolkodás szabadságát a «szabadgondolkodók» ellen kell megvédenünk. A léleknek azt az igazi szabadságát, amely minden ember számára biztosítja az igazság kereséséhez való jogot és megbecsül az igazság felé törekvő minden becsületes munkálkodást, amely megérteni, tárgyilagosan értékelni kívánó jóakarattal fogadja az emberi elme minden szinte törekvését; mely nem divatos áramlatok, nem közhelyek szerint ítél, de tért enged minden komoly értékkel bíró szellemi irányzatnak s az ellentétes áramlatok szabad mérkőzésétől várja haladásukat, a felvilágosodást.

Az egész európai kultúrának nagy erőpróbája ez; fenn tudjuk-e tartani a gondolkodás valódi szabadságát? Megyünk-e, korlatot nem ismerő, becsületes, őszinte törekvéssel az igazság, a dolog mélye felé? Tudjuk-e azokat a nagy elméket követni, akik a maguk egész mélységében tárják fel a lét problémáit s az emberi lélek minden kincsét, minden erőforrását segítségül hívják ott, ahol azok felfogásához az értelem önmagában elégtelen? Bele tud-

juk-e az ember egész lelkét, a gondolat, az érzés és az akarat egész világát olyan világnézetbe olvasztani, amely az egyes lelki erejének, összhangjának és békéjének biztos alapja s egyúttal egyedüli forrása az emberiség valódi szabadságát, igazi jólétét munkáló nemzeti nagyságnak? Vagy pedig azok a dekadens áramlatok hatalmasodnak el felettünk, amelyek olyan faciès hipocratica-val vonják be *modern* gondolkodóink fiatalra festett ábrázatát, s annak bizonyulnak, aminek oly gyakran látszunk: megújhodásra képtelen, kiélt nemzedéknek?

Nagy kérdőjel előtt áll az egész emberiség, de e kérdőjel senkire nézve sem lehet félelmetesebb, mint reánk, a mi kultúránkra, a mi nemzeti létünkre nézve. Töredelmesen bevalljuk: mi nemzeti alapon állunk. A hypermoderneknak szerint nacionalisták vagyunk. Hiszen ők ma már nem beszélnek nemzeti szempontokról, csak nacionalista előítéletekről. Ezek az előítéletek szaturálnak bennünket. Édes keveset bánjuk az egész emberiség boldogulását, ha az a magyar nemzet haladásával, virágzásával, nagyságával nincs egybekötve. Már pedig a magyar nemzet sorsát az biztosította egy viszontagságos évezreden át, hogy szerves kapcsolatban tudott maradni a nyugattal, hogy elsajátította a nyugati kultúra összes vívmányait, de annak csak egészséges hajtásait ültette át a nemzeti élet talajába és reá tudta azokra nyomni nemzeti egyéniségének, speciális viszonyainak, érdekeinek és fel-fogásának bélyegét.

Éppen olyan életkérdés ez mi reánk nézve most, mint volt a múlt hosszú küzdelmei alatt, de talán sohasem volt nehezebb a feladat. Nő a kultúra terhe. Súlyosbodik a penzum, amelyet a nemzeti léleknek el kell végeznie és minden attól függ: sikerül-e megrostálnunk azt, amit a nyugat nyújt nekünk, szélnek ereszteni a pelyvát, szemétre dobni a konkolyt és nemes magvat ültetni a magyar lélek talajába? És sikerül-e nemzeti irányban végezni a feldolgozás, az asszimiláció munkáját?

Ennek a kettős munkának vagyunk mi napszámosai. A másodikról, arról, hogy tudunk-e asszimiláló nemzeti munkát végezni, hiába disszertálunk. Az nem mi tőlünk függ. Deák Ferenc, Arany János, nem *akart* magyar lenni. Magyar *volt*, mert annak teremtette az Úristen s mert nem is lehetett egyéb. Ők éppen olyan hiába akartak volna nem magyarok lenni, mint ahogy hiába akarnak magyarok lenni azok, akiknek lelkéből az idegen kultúra

k-iölte a magyar gondolkodás, a magyar érzés törölmetszett saját-ságait. A kultúra nemzeties jellege az illetők akarától merőben független, spontán, természetes produktum. Azzal, hogy magyarok *akarunk* lenni, csak torzképet alkothatunk. Kultúránk jövő fejlődésének nemzeti irányát csak azáltal fejleszthetjük, ha a gondjainkra bizott új nemzedék lelkébe beleültetjük nemzeti életünk és irodalmunk nagyjainak kultuszát, a magyar nép lelki világának s a magyar kultúra örökbecsű alkotásainak ismeretét es szeretetét.

A rostálás munkáját ellenben öntudatosan, a vitatkozás, a bíráló, az analízis segítségével kell végeznünk. El kell a búzát választanunk a konkolytól; ki kell rostálnunk a léha szemetet. Már pedig e műveletet csak a szabad vizsgálódás, az érvek szabad mérkőzésének tisztító szele hajthatja végre.

Nem mi akarjuk korlátozni az élet pezsgését, az eszmék harcát, a szabadságot. Mi küzdünk a szabadságért, a komoly szellemi munkán alapuló összes irányzatok szabad érvényesüléséért. Ezt a szabadságot, a gondolat igazi, megtermékenyítő szabadságát akarja békóba verni a *modem* felvilágosodás jelszavainak terrorizmusa.

Hihetetlen, minő fogékony-sággal bír közönségünk a dekadens irányzatok iránt. Tudomány, irodalom, művészet szabad prédája mindazoknak, akik az újdonság, a feltűnés, a rendkívüliség' terén egymást kívánják túlszárnyalni. Valósággal drótnélküli távirón érkezik hozzánk a hanyatló latin kultúra minden beteges tünete. Bölcsészeink, szociológusaink, költőink és piktoraink örjöngő dervistáncban reprodukálják előttünk a súlyosan beteg francia lélek minden kórtünetét. Persze a maguk alacsonyabb faj-súlyára redukálva, mert egyet ne felejtünk el:

A rothadás, a feloszlás tüneteivel találkozunk a francia nemzet kultúréletében lépten-nyomon; de ez egy fényes múlttal bíró, szédületes magaslatra felemelkedett nemzeti lélek hanyatlása, amely még a sejtek beteges széthullásában is elárulja azok nemes eredetét. A mi szegény dekadenseink egyszerűen rothadáson kezdik az életet s a feloszlás szecessziós tüneteit mutatják nekünk anélkül, hogy e látvány visszataszító jellegét legkevésbbé is enyhíthetné a régi műérték utóíze. Nem tehetek róla, nekem mindig olybá tűnnek fel, mint az a jámbor kacsa, amely nagyzási hóbortba esve, fécánnak képzelet magát. Azt hiszi szegény, hogy csak «hau

gout»-ra kell szert tennie, hogy műértő Ínyencek kedves pecsenyéje legyen. Pedig ami haut gout a fácánnál, szegény kacsánál egyszerű polgári felozslási bűz marad.

Ez ellen a processzus ellen küzdünk mi meggyőződésünk egész erejével, mi, akik arra látjuk hivatva a magyar nemzetet, hogy elsajátítsa, magáévá tegye és saját céljaira feldolgozza mindazt, ami valóban szépet, igazat és nemest nyújt a művelt emberiség kultúrája. Mi, akik nem jelszavakkal akarjuk a nemzet lelkét megtölteni, de munkára, az igazságot komolyan kereső, a dolgok mélyére ható becsületes munkára, egészséges, férfias tette ébresztjük azt, mi, akik e beteg irányzatok elleni küzdelmünkben az élet, a szabadság, a munka mellett emeljük fel szavunkat, bizonyára nem a sötétség, a reakció elmaradt lovagjai vagyunk. A mi szavunk az embert a dolgok mélyére való bűvárkodásra ösztönzi, az igazság útjára, amely elvezet a korlátolt emberi elme határaihoz és arra indít, hogy világnézetünk megalkotásában segítségül hívjuk az emberi ész, szív és jellem minden nemesebb tulajdonát. Ez az út nem a sötétség, nem a szolgaság útja; ez a világosság, a szabadság, az emberi lélek erőteljes, sikeres kifejlődése, a haladás, a valódi felvilágosodás felé vezet.

HIEONYMI KÁROLYRÓL.

Április 26-án láttam utoljára, közvetlenül a végzetes kimenetelű récidiva előtt. Jó kedvvel jött elém. Élénk tekintettel, csengő hanggal, az erős férfi egész lelki élénkségével beszélgetett velem. Melegen ráztuk meg egymás kezét s a mielőbbi viszontlátás reményében vettünk búcsút egymástól.

Másnap aggódva hallottuk az újból belopózkodó láz hírét, amelyet megdöbbenő végzetszerűséggel követett a leánya elhunytában szívére mért halálos csapás. Akkor pár vigasztaló, buzdító sorral próbáltam felkeresni. Appelláltam férfias lelkére, amely hosszú életének minden megpróbáltatásán diadalmaskodott. Ez a levél aligha jutott kezeihez; az ő erős lelke megtört ennek az utolsó, legborzasztóbb csapásnak súlya alatt s ma megdöbbenve, megilletődve, azzal az érzéssel, amellyel évszázados

¹ Megjelent a M. F. I. évf.(1911) II. köt. 265-270. 1.

tölgy ledőlt törzsét szemléljük s a szerető és szeretett hú barát sajnó bánatával állunk nyitott sírja előtt. Ez a bánat sokkal nyomasztóbb, sokkal keservesebb, semhogy e pillanatban érdeme szerint tudnám őt méltatni. De gyászoló lelkem ellenállhatatlanul vonzódik az olyan váratlanul és tragikus körülmények között elveszett barát emléke felé. Kell, hogy feljegyezzek egy pár lelkembe toluló visszaemlékezést, a múltból felelevenedő néhány impressziót.

Nehéz viszonyok között intézte a közlekedésügyi minisztérium ügyeit államtitkári címmel, de miniszterei fölötti szellemi fölényén alapuló irányadó hatáskörrel. A tönk szélére jutott magyar állam pénzügyi helyzete által parancsolólag előírt zsugori takarékoskodás időszakában törte meg a nagy vasúttársaságok gazdasági függetlenségét, kényszerítette őket a nemzeti gazdasági politika szolgálatába és emelte érvényre a vasutak államosításának alapvető intézkedéseit. Ugyanekkor a legkritikusabb helyzetből kellett kimentenie a nagy magyar alföld ármentesítési ügyét. Az egymást követő nedves esztendők soha nem látott vízmennyiséget zúdítottak a magyar alföldre, halomra döntötték a korábbi ármentesítési munkálatok alapjául vett összes számításokat, anyagi végromlással fenyegették az alföld nagy részét s a kormányt abba a kényszerhelyzetbe sodorták, hogy óriás méretű újabb munkálatokat hajtson végre a végig elkeseredett alföldi nép költségére.

Hieronymi a szakember önbizalmával s a felelősségérzettől áthatott férfi egész energiájával látott a munkához. A magyar alföld megmentője lett. Annak a gazdasági új életre keltésnek vetette meg alapjait, amelyet hálás kebellem ismer ma már széles ez országban mindenki. Akkor izzó elkeseredései, kitörő szenvedélyekkel kellett szembeszállania; reményeikben csalódott, a műszaki tudomány iránti bizalmukat vesztett, anyagi létérdekeikben fenyegetett tömegek szenvedélyeivel, amelyek mint mindennütt a világon, de fájdalom minálunk inkább, mint bárhol másutt, mihamarább a gyanúsítás, a rágalom terére csaptak át. Eendületlen szilárdsággal fogadta ezeket is s amidőn a lappangó gyanú közéletünknek egy nemes intencióktól vezetett, de lobbanékony, meggondolatlan, könnyen félrevezethető férfiban nyílt szószólóra talált, a békés polgári munka ez incarnációja egy valódi lovag hidegvérével intézte el a kérdés lovagiassági oldalát is, bizonyára azzal a tudattal lelkében, hogy ostoba előítéletnek enged, de meg-

teszi azt, amivel állásának és családjá társadalmi megbecsültségének tartozik.

Ugyanez időre esett, hogy az osztrák államvasúttársaság kereste a magyar kormányval való megegyezést s a magyar közgazdasági politika szolgálatába kívánt szegődni. Ez új irányzat érvényesítésére új vezetőt keresett és ő reá vetette tekintetét. Nagyon jól emlékszem ezekre az időkre. Magam alig léptem a gyakorlati élet küszöbére, de annak a férfiúnak lábainál állottam, aki a magyar kormányzat vezetője volt. Divat volt szükkeblű, rideg, hatalmára féltékeny embernek, a tehetségek ellenségének tüntetni fel őt. Én tudom azt, mennyi igazság van ebben a feltevésben. Én, aki lelkének annyi bizalmas megnyilatkozásából láttam azt a szerető gondot, amellyel figyelemmel kísérte, azt a tiszta örömet, amellyel konstatalta munkatársainak fejlődését, tehetségüknek, képességüknek, értéküknek minden újabb bizonyosságát. Amilyen sztoikus nyugalommal tűrte az ő reá zúduló támadásokat, annyira felháborította minden vád, amely munkatársai ellen irányult. Nemes haragtól vibráló lélekkel ítélte el a Hieronymi elleni támadásokat. Lelke mélyéig elkecserevedve tört ki azok ellen, akik dőre meggondolatlansággal elkedvetlenítik s a magyar állam szolgálatából egy idegen társulat élére hajtják a fiatal Magyarországnak egyik legkiválóbb munkaerejét. Mély fájdalommal mondta ismételve, milyen veszteségnek tartja távozását, de lehetetlen tőle azt kívánnia, hogy maga és családjá jogos érdekeit feláldozva, jóval kisebb dotációjú államszolgálatban maradjon, ha ezért megbecsültetés helyett pizsok és rágalom jut osztályrészéül.

Így vesztette el egy időre Hieronymit a magyar állam közszolgálatá. De a közügy akkor sem vesztette el. Inaugurálta s hosszú éveken át fényes sikerrel vezette azt az akciót, amely a magyar közgazdaság kerékkötőjéből annak jelentékeny erőforrásává tette az osztrák-magyar államvasút vonalait s amely ezeknek államosításában kulminált. Ezzel a lépéssel, amely teljes sikert jelentett a magyar közgazdaság szempontjából, csak az ő anyagi érdekeitől kívánt áldozatot, véget ért vezérigazgatói működése is.

Kevés vártatva a számvevőszék elnöki állását foglalta el s mindnyájan azt hívnék, hogy hátat fordított a politikának, holott igazi vezető politikai szerepe csak ezután vette kezdetét. Alig egy év múlva mint az első Wekerle-kormány belügyminiszterét láttuk

öt- vizont. Belügyminisztersége idejéből csak egy személyes emlékezet kívánom felújítani.

Az 1894-ik évi nyári krízis alatt történt.¹ A lemondott Wekerle-kormány újból kinevezése attól függött, sikerül-e Szilágyi megmaradásához öfelsége beleegyezését kieszközölni. A döntés hajszálon függött. A kabinet lét és nemlét között hányódott a döntő nap változó incidensei között, amelynek legnagyobb részét a lemondott miniszterek társaságában a miniszterelnökségnél töltöttem. Egy ember volt az egész társaságban, aki derült lelki nyugalommal, tiszta objektivitással szemlélte és irányította az eseményeket, mint hogyha nem is az ő személyének, az Ő államférfiúi carriéřejének fordulópontján állott volna. Ez Hieronymi volt. Annak az igaz embernek nyugalmával és egyensúlyával élte át e krízis izgató fordulóit, aki az ügyet szolgálja, abban felolvad, azzal azonosítja magát s ezáltal minden egyéni indulat, csalódás, gyengeség fölé emelkedik.

E krízisből sikerült még a Wekerle-kormányt megmenteni, anélkül azonban, hogy megszűnhettek volna azok a mélyen fekvő okok, amelyek tarthatatlanná tették helyzetét. Alig fél év múlva beáll a kormány változás. Hieronymi az ő jellemző lelki nyugalommal és szellemi frissességgel vonul vissza a magánéletbe s néz újabb munkatér, újabb hatáskör után. De mint egyszerű tagja a képviselőháznak részt vesz a közéletben is. Keserűség, sértett önérték, revanche-t kereső nagyravágyás nélkül; önzetlen és törhetetlen támaszaként a lelkéhez nőtt politikai iránynak, évről-évre emelkedve közszeretben és tekintélyben. Szereplése a katonai kérdések felvetése által felidézett krízisben mindjobban előtérbe jut. Egyik vezető tagja a kilences bizottságnak. Ő az első, aki a megoldás súlypontját a katonai oktatás reformjára helyezi s a kilences bizottsági munkálat ezen legbecsesebb, egész horderejében csak egy generáció múlva értékelhető része első sorban az ő nevéhez fűződik.

Munkatársam és bajtársam lesz abban a kabinetben, amelyik lehetetlennek látszó s lehetetlennek bizonyult feladat megoldására vállalkozik. Kevés reménnyel, de azzal a meggyőződéssel láttunk munkához, hogy nagy veszélyeket kell a nemzetről elhá-

¹ V. ö. gróf Tisza István naplószerű feljegyzéseit e krízis történetéhez ebben a kötetben E) alatt.

rítanunk s azzal a kemény elhatározással, hogy a siker kilátásait nem mérlegelve, erőnk teljes megfeszítésével teljesítjük kötelességünket. Csoda-e, ha ilyen körülmények között, ilyen elhatározással, ilyen közös munkára vállalkozó férfiak abban a munkában a becsülés, szeretet és feltétlen bizalom kapcsaival forrottak egymáshoz? Csoda-e, hogy azok, akik e küzdelmet végig küzdöttük, a nagybecsülés, szeretet és bizalom hármasságának alapkövén nyugvó barátság egész melegével zárjuk Hieronymi emlékét szívünkbe, aki hatalmas szellemének egész erejét, férfias lelkének egész energiáját, szívének egész melegét vitte e küzdelembe s kishitűséget, csüggedést, félelmet nem ismerve tartott ki az utolsó pillanatig?

Bámulatos munkaképességét és lelki erejét a vasúti strike alatt ismerhettük meg igazán. Tudta, hogy aggályos forrongás van az államvasutak személyzetében; többször figyelmeztetett, hogy alá van aknázva annak szelleme és fegyelme. De a strike kitörése váratlanul érte, meglepte őt is. Alig pár órára rá a képviselőházban találkoztam vele. Tíz perc alatt, néhány kristálytisza mondatban elmondta, mit, minő sorrendben fog tenni a baj leküzdésére. Megegyeztem vele, hogy aznap még együtt képviseljük álláspontunkat a parlamentben, de azután reám bízta ezt a mellékes, könnyebb feladatot, beül az államvasutak igazgatóságába és semmi egyébbe nem törődve vezeti a strike elleni küzdelmet. Napjában többször felkerestem ez izgalmas három nap alatt, hogy amennyiben kell, segítségére lehessenek. Mindig azzal a főlemelő érzéssel hagytam el, hogy semmiféle támaszra vagy segítségre nincs szüksége.

Valóban impozáns látvány volt ez az öreg ember a fejére szakadt anarchia hullámai között, többé-kevésbé fejvesztett ideges munkatársak közepette, amint hidegen, nyugodtan osztotta rendeleteit s következetesen, napról-napra haladva az első percben kitűzött program nyomán, verte ki egyik állás után a másiktól az ellenséget. Három napig tartott ez a küzdelem; a negyedikén Nyíri Sándor genialis eszméje azonnali kapitulációra kényszerítette a sztrájkoló vasutasokat. Súlyos károsodástól mentette meg ezáltal az országot, egyszersmind helyrehozhatatlan szerencsétlenségtől ezreit a félrevezetett tisztviselőknél, mert tisztán láttuk, hogy ha ez nem is következik be és Hieronymi programját keli lépésről-lépésre végrehajtanunk, két-három hét leforgása alatt néhány ezer kötelességéről megfeledkezett szerencsétlen ember

existenciájának tönkretételével helyre tudjuk állítani az államvasutak forgalmát és rendjét az egész vonalon.

Minő különös játéka a végzetnek! E sorok írása közben vesszük a hírt, hogy Nyiri Sándor is elköltözött. Fiatálon, de végtelesen szomorú körülményiek között. 1906-ik évi királyi biztosi működése, amelyre valóban nem tudom, miért kellett ezt a kiváló szerepre hivatott derék embert kiszemelni s amelyet nem tudott magáról elhárítani, eloszolhatatlan árnyékkal borult kedélyére. Katona volt, engedelmeskedett, de érezte, hogy ezzel haálítéletét pecsételi meg. Akik ismertük, már akkor tudtuk, mit veszített a közügy ő benne és fájó szeretettel fogjuk megőrizni emlékét.

Hieronymi fiatalember lelki rugékony s ágával fogadta a reánk szakadt politikai katasztrófát. Hitét, reményét megtartva, melegét árasztva az őt körülvevő baráti körre várta az alkalmat, hogy újból csatasorba állhasson. Ez az idő hamarabb következett el, mint gondoltuk s a 73 éves aggastyán fiatal emberhez illő hévvel, frissességgel és energiával látott munkához. Munkaközben, ereje tetőpontján ragadta őt el a halál s ma, elvesztésének lesújtó tudata alatt elégedjünk meg azzal, hogy szívünk mélyéből megsirassuk őt s egy fölemelő tanúságot vonjunk le életéből.

Lelkének erejét, kedélyének melegét, egyéniségének varázsát annak köszönhetette, hogy odaadással, szeretettel dolgozott egész életében. Ebből merítette azt az erőt, amellyel az élet minden küzdelmét győzelmesen harcolta meg. Ezért tudta élete végnapjáig szüzen megőrizni kedélyének fényét, szívének melegét. Ezért tudta élvezni az életet, befogadni és viszonzni a feléje forduló szeretetet.

Szemeiből nemcsak szellemi fölény, életkedv és akaratérő, de szeretet sugárzott barátaik felé. Intenzív lelkiéletet élt; tudott erősen és mélyen érezni, de szeretetből állott egész érzelmi világa. Csak szeretni tudott, gyűlölni nem. Azok közé a kivételes egyéniségek közé tartozott, akik éltető, meleg, mély érzéssel vonzódnak minden szép és nemes felé, de elnéző szánakozással ítélkeznek az emberi gyarlóságok fölött és elfelejtik az őket ért méltatlanságokat. Ez volt lelkének döntő jellemvonása; egyéniségének varázsa, erejének, lelki egyensúlyának, boldogságának titka ebben rejlett. Ez tette olyan vonzóvá őt mindazok előtt, akik igazán nemesen érző férfi lelket, erővel párosult szívj óságot meg tudnak érteni. Legyen áldott emlékezete.

OSZTRÁK MŰ A 67-IKI KIEGYEZÉSRŐL.¹⁻²

Dr. Zolgernek a 67-iki kiegyezésről írott tanulmánya előnyösen üt el az e tárgyban megjelent osztrák megnyilatkozások legnagyobb részétől. Szemzője magántanár a bécsi egyetemen s egyúttal az osztrák miniszterelnökségben magas hivatalos állást foglal el. A kérdést tudományos színvonalon, objektív modorban tárgyalja. Alaposságra törekszik, mi már abból a tényből is kitűnik, hogy megtanult magyarul, hogy eredetiben olvashassa az idevágó magyar forrásokat s ha felfogásában, amit alább kimutatni igyekszünk, olykor vastag tévedéseket követ is el, ezt annál kevésbé írjuk jó-hiszemőségének rovására, mert maga közöl művében számos olyan eredeti adatot, amelyből következtetéseinek téves volta megállapítható.

A munka túlnyomó nagy része az 1867. XII. t.-c.-et közli hasábosán, magyarul és német fordításban, a szöveg nyelvtani értelmére és jogi tartalmára vonatkozó számos glosszával ellátva. Ezt rövid történelmi bevezetés előzi meg s a közös ügyekre vonatkozó osztrák törvény szövege, valamint két hasábos összehasonlítás követi, amelyek egyike a mi 1867. XII. t.-c.-ünket az osztrák törvénnyel, másika ugyanazon törvénycikket a 67-es bizottság szövegével veti egybe.

A mű leglényegesebb fejtegetései az 1867. XII. t.-c. szövegéhez fűzött megjegyzésekben vannak elszórva, látszólagos rendszertelenséggel, de vörös fonálként húzódik rajtuk végig az az alapgondolat, hogy a 67-iki kiegyezés Ausztria és Magyarország között jött létre, a két államot kötelezi és az 1867. XII. t.-c. ezt a nemzetközi jellegű megállapodást inarticulálta, amely az osztrák törvényhozás hozzájárulása nélkül nem módosítható. Valóságos wagneri Leitmotiv ez; előbukkan sokszor egész váratlanul a legkülönbözőbb fejtegetések közben és nem vélünk csalódnai, ha azt hisszük, hogy az egész munka raison d'être-je ez és szerző ennek bebizonyítása végett mozgósította egész tudományos apparátusát.

Művének 295-ik lapján foglalja össze annak eredményeit.

¹ Megjelent a M. F. I. évf. II. 433-454. 1.

² Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn. Dr. Ivan Zolger, Leipzig. Dunkel & Humblot.

fentfebbi fejtegetésekből kitűnik – úgymond – Hogy «az Ausztria és Magyarország közötti közjogi kiegyezés, a két kiegyezési törvény által inarticulált kötelező megállapodás a magyar korona országai és őfelsége többi országai között, úgy hogy, a jog álláspontjáról nézve, a kiegyezési törvényeknek egyoldalú eltörlése, vagy változtatása a szerződészerűleg megállapított kölcsönös jogokat és kötelességeket nem érintheti». Az az állítás, mintha az 1867. XII. t.-c. a közös viszonyoknak önálló és egyoldalú rendezése lett volna, ellentétben áll szerinte

1. a kiegyezés létrejöttének tényeivel és körülményeivel,
2. az albizottságban, bizottságban és plénumban valamennyi párt részéről tett kijelentésekkel és
3. magának a törvénycikknek tartalmával.

Ellentmond ennek az állításnak

a) «a kiegyezési akciónak a magyar országgyűlés beleegyezésével megállapított modus procedendi-je, amely szerint a kiegyezésnek egy magyar részről készített javaslat alapján a magyar korona országai és Őfelsége többi országai közötti tárgyalások és meg egyezés útján kell létrejönnie,

b) az a tény, hogy a kiegyezési javaslat megállapításánál az osztrák örökös tartományok kormányuk és uralkodójuk személyében döntően közreműködtek s a javaslat az osztrák kormány követelései értelmében lényeges pontokban meg lett változtatva és ezen megváltoztatott szövegben közösen kötelező végleges alakban megállapítva,

c) azon tény, hogy a XII. t.-c. tartalma kétszer tüzetten parlamenti tárgyalás és határozat céljából a magyar országgyűlés mindkét házában napirendjére:

először, amidőn az mint megegyezési ajánlat, mint szerződési Offert, mint szövetségi tervezet formulázott és elhatározott,

másodszor, hogy a másik állam kormánya által történt elfogadás után mint magyar törvény inarticuláltassék,

d) a javaslatok parlamenti tárgyalásánál egyet ért elműleg kifejezésre jutott azon felfogás, hogy a kiegyezésben új szerződés, új megegyezés, új államszerződés kötött Őfelsége többi államival és hogy ez a szerződés csak a többi országokkal egyetértőleg változtatható meg.»

Íme itt vannak a szerző állításai. Lássuk azokat egyenként és mérlegeljük az azok mellett felhozott indokokat.

Végezzünk először a törvényjavaslat szövegével. Egész nyelvészeti apparátust hoz szerző mozgásba annak megállapítása céljából, hogy «megállapodás,» nem egyszerű határozatot jelent, hanem különböző, egymással szembenálló tárgyaló feleknek kölcsönös akarat kijelentés és ettől s hogy éppen ezért ezt a kifejezést a magyar törvényhozás csak ott alkalmazza, ahol nem a magyar állam tényezőinek egyszerű határozatáról, hanem más idegen faktorokkal való közös megegyezésről van szó. Szerző a megállapodás szót «Einigwerdung»-nak fordítja, nem egészen helyesen, mert «Einigwerdung» inkább a «megegyezés» szó etimológiai értelmét adja vissza. Úgy megegyezés, mint megállapodás csak több fizikai vagy jogi személy között jöhet létre. A megegyezés szó helyesen ott alkalmazandó, ahol különböző nézetekkel, szándékokkal bíró személyek egyenlítik ki az ezek között fennállott különbségeket és hoznak létre eltérő álláspontjaik között bizonyos kompromisszumoszerű kiegyenlítést. «Megállapodás» helyesen inkább olyanok tanácskozásának eredményét jelenti, akik előre elfoglalt, határozott álláspont nélkül fogtak valamely kérdés taglalásába és annak vitatása közben, a lefolyt eszmecsere gyümölcseként érleltek meg bizonyos határozatot. «Megegyezés» eltérő nézetek kiegyenlítése, «megállapodás» valamely kérdés megfontolása, megvitatása alapján szülni való állásfoglalás. Ennélfogva «Einigwerdung»-gal inkább a megegyezés fogalmát fejezzük ki, megállapodást «Schlüssigwerdung» vagy «Schlussfassung» szóval lehetne leghívebben visszaadnunk, aminthogy maga szerző is a törvény bevezetésében található «állapodott meg» kifejezést «schlüssig geworden» szónak, műve 222-ik lapján pedig «megállapodásait» szót «ihre Schlussfassungen»-nek fordítja. Egyébként egészen helyesen jegyzi meg szerző műve 127. és 128-ik lapján, hogy «megállapodás» valamely ideánál, tervnél, szándéknál, nézetnél való állvamaradást jelent, amely habozás, kételyek, megfontolás, tanácskozás, tárgyalás befejezettként jelentkezik. Az ő nézete szerint is ez valamely tanácskozó testületnek egyoldalú állásfoglalása, vagy egyezkedő feleknek kétoldalú megegyezése lehet. Hogy valamely konkrét esetben a megállapodás szó e két jelentés melyikét fejezi ki, az nézete szerint *questio facti*, amely a specialis esetnél a szövegből, vagy egyéb ténykörülményekből állapítandó meg.

Helyezkedjünk mi is erre az alapra s tegyük vizsgálat tárgyává, hogy a törvény azon pontjaiban, amelyekre szerző hivatkozik,

megállapodás alatt tényleg az osztrák és magyar törvényhozás' kétoldalú megállapodását értette-e? Téves szerzőnek az az állítása, hogy a törvény a megállapodás szót csak ott használja, ahol a magyar és osztrák törvényhozás közös akaratnyilvánítását kívánja kifejezni. Ellentmond ennek magának a törvénynek 61-ik szakasza, amely szerint a vám- és kereskedelmi szövetség megkötésekor a két országgyűlésnek *megállapodásai* lesznek. Öfelsége szentesítése alá térj esztendőök. Ha itt a megállapodás szó a két országgyűlés közös határozatára vonatkoznék, úgy annak egyes számban kellene állania; a használt többszám világosan bizonyítja azt, hogy úgy a magyar, mint az osztrák országgyűlés határozatát a törvény külön-külön megállapodásnak nevezi. Ugyanilyen értelemben használja a megállapodás szót az 1867. évi kvótaküldöttség is, amely az osztrák kvótaküldöttséggel abban egyezett meg, hogy mindenik deputáció a *maga megállapodásait* elnöke útján szóval vagy írásban közli a másik küldöttséggel. (2-ik pont.) Közli ezt szerző is műve 222-ik lapján, ahol azonban, ellentétbe jöve saját magával, a megállapodás szót Schlusssfassungnak fordítja le. Nem áll tehát, hogy az 1867-ik évi kiegyezés megalkotói a megállapodás szót csakis közös akaratkijelentésekre használták volna és téved szerző azon további okoskodásaiban is, amelyekkel a XII. t.-c. 18. §-ában és záradékában használt megállapodás szónak ilyen értelmet tulajdonít.

Elismerem, hogy a 18. § szövege az annak tulajdonított értelmezést megengedi. E szakasz így szól: «Ezek azon tárgyak, melyeknek a fentírt módon közössége a *pragmatica sancti*óból folyónak tekintetik. Ha ezekre nézve mindkét fél egyetértésével megtörténik a megállapodás, kölcsönös alku által előre kell meghatározni azon arányt, amely szerint a magyar korona országai a *pragmatica sancti*ó folytán közösnek elismert ügyek terheit és költségeit viselendik.» E szöveg maga nem dönti el, hogy ki az a két fél, akinek a közös ügyekre vonatkozó megegyezése megkívántatik és plausibilisnak kellene tekinteni szerző magyarázatát, ha annak a magyar országgyűlés hiteles törvényt magyarázata és tényleges eljárása ellent nem mondana.

Tudvalevőleg mind a két országgyűlés megválasztotta a maga kvótaküldöttségét hónapokkal, mielőtt az osztrák kiegyezési törvényjavaslat még csak el is készült volna. E küldöttségek 1867 szeptemberében megegyezésre jutottak. A kormány október 5-én

beterjesztette e megegyezésre fektetett törvényjavaslatát s a központi bizottság november 25-én elfogadásra ajánlotta azt a háznak, dacára annak, hogy még mindig nem készült el a közös ügyekről szóló osztrák törvény, amely tudvalevőleg csak 1867 december 21-én szentesítettett. A bizottság előadója Csengery Antal a bizottság jelentésében tehát annak nevében kijelenti, hogy téves a 18. § olyan magyarázata, miszerint a kvóta fölötti tárgyalás mindaddig elhalasztandó volna, amíg a magyar országgyűlés és Őfelsége többi országai között a közös ügyekre nézve egyetértő megállapodás nem jönne létre. A *pragmatica sanctio*ból folyó közös ügyek tartalma és kiterjedése magyar közjog szerint – úgymond – csak a magyar országgyűlés s a magyar király között lehet egyezkedés tárgya. Az 1867. évi XII. t.-c. záradéka világosan kijelenti, hogy csak a közös ügyek tárgyalási módjára vonatkozó rendelkezések gyakorlati hatályba léptéhez szükséges a többi országok alkotmányos hozzájárulása, a 18. § ennélfogva a két fél alatt csakis a magyar törvényhozás fenti két faktorát érthette.

Ezt a törvényt magyarázatot tette magáévá az országgyűlés többsége. De, – ami a dolog lényegét illeti, – ugyanazon jogi felfogásnak adott kifejezést az ellenzék eltérő álláspontját képviselő Ghiczy Kálmán is. Ő szerinte a 18. § «két fél» alatt tényleg Magyarországot és Ausztriát érti, de csak azon értelemben, hogy a közös ügyek körére vonatkozó magyar törvényt Ausztriának is utógondolat nélkül el kell ismernie. «Azon kérdések eldöntését, - úgymond – hogy a *pragmatica sanctio* folytán mely államügyek legyenek közösek, magam is egyedül a magyar királyt és országgyűlést illetőnek tartom, amely egyezmény tárgya Magyarország és Őfelsége többi országai között nem lehet.» És alább: «Magyarország ezen elvre nézve Őfelsége többi országaival egyezkedésbe bocsátkozni soha nem fog.»

Fejtegetésének második részében épen a törvény záradékára hivatkozik szerző s a nyelvészeti okoskodások és félreértett idézetek egész halmazával – amelyekről alább többet – igyekezik bebizonyítani, hogy a törvény záradékának ezen passzusában «ezen, a fentebbiekben elősorolt *megállapodás* őfelségének királyi jóváhagyásával szentesítettven törvénybe iktattatik,» a «megállapodás» szó csakis a magyar és osztrák állam közötti megegyezésre vonatkozhatik.

Fentebb kimutattuk már, mennyire téved szerző azon állításá-

ban, hogy a megállapodás szót a 67-iki törvényhozás csakis ilyen értelemben – a magyar törvényhozás egyoldalú *határozatával* kontradiszingválva – használja.

Világosan ellentmond e magyaráztatnak a záradék második bekezdése is, amely szerint: «B törvénycikknek azon rendeletei azonban, melyek a közös ügyek kezelésének módjára vonatkoznak, tetteleg csak akkor fognak hatályba lépni, midőn azok tartalmához 'őfelségének a magyar koronához nem tartozó országai részükről .is alkotmányos úton hozzájárultak.»

Nyugodtan kérdezhetjük minden elfogulatlan olvasótól: mi értelme volna ennek a rendelkezésnek, ha az első bekezdésben «megállapodás» alatt Ausztria és Magyarország közötti megegyezés értetnék? Az a tény, hogy a törvény e második bekezdésében, az eljárási módra vonatkozó rendelkezések hatálybaléptét Ausztria alkotmányos hozzájárulásához köti, világos bizonyítéka annak, hogy e hozzájárulás a törvény meghozatalakor még nem létezett, hogy tehát az első bekezdés «megállapodás» alatt nem a két állam kölcsönös megállapodását értette.

De napnál világosabban mutatja ezt, ha e záradékot a törvény bevezetésével vetjük egybe. Úgy a záradék, mint a bevezetés a 67-es bizottság munkálatának elfogadása után jött létre. E munkálat a törvény tulajdonképeni tartalmát alkotó hatvankilenc szakasz szövegét tartalmazta. Ezt a hatvankilenc szakaszt némi stiláris módosítással, tehát lényeges változtatás nélkül foglalta bele a kormány a maga törvényjavaslatába, amelyet bevezetéssel és záradékkal látott el. A bevezetés utolsó két bekezdése szerint: «Magyarország főrendei és képviselői nem mulasztották el gondoskodni oly módokról, amelyek lehetővé tegyék, hogy azon alapszerződés, amely az 1723. 1., 2., 3. törvénycikkek által a felséges uralkodóház és Magyarország közt létrejött, jövőre is sértetlenül fentartassék. Ennélfogva, szükségessé válván, hogy a magyar korona országai és az Őfelsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekű viszonyok pontosan és határozottan kijelöltenek s hogy a két egymástól független alkotmányos képviselőlet közti érintkezési módok ezen közös viszonyok elintézése körül szabatosan megállapíttassanak, *az országgyűlés erre vonatkozólag a következőkben állapodott meg.*» ... E szavakkal végződik a bevezetés, utána jön a bizottsági munkálat hatvankilenc szakasza és a 69. § után a törvénynek ekként kezdődő záradéka: «Ezen a

fentebbiekben elősorolt *megállapodást* . . . » Világos tehát, hogy úgy a bekezdés, mint a záradék megállapodás alatt az országgyűlésnek, vagyis Magyarország főrendei és képviselőinek a közös ügyekre vonatkozó megállapodását értette.

Menjünk tovább. Szerző szerint ő mellette bizonyítanak a kiegyezési akció tényei és körülményei is. Szerinte a magyar országgyűlés beleegyezésével az a *modus procedendi* állapított meg, hogy magyar részről készült javaslat alapján megegyezés. jöjjön létre Magyarország és öfelsege többi országai között. Olyan állítás, amely nemcsak mellette szóló tényekre nem hivatkozhat, hanem az idevágó tényekkel s az illetékes férfiak kijelentéseivel merőben ellentétben áll. Azt állítja szerző, hogy már 1865-ben ez volt az egész kiegyezési akció kiindulási pontja; ez jut kifejezésre a magyar országgyűlést megnyitó trónbeszédben, ez nyilvánul azon dekrétumban, amellyel Öfelsege Belcredi tanácsára az osztrák alkotmányt szisztírozta s ezt bizonyítja az osztrák rendkívüli Eichsrathnak 1867 január másodikán történt összehívása is. Hát szó sincs róla, mindez bizonyítja azt, hogy Öfelsegének azon tanácsosai, akik 1865-ben a magyar országgyűlés összehívása által az újabb kiegyezési akciót megindították, – az osztrák föderalisták csakúgy, mint a magyar ókonzervatívok, – olyan valami kiegyezést képzeltek, amellyel Magyarország – ha talán az összbirodalmi kapcsok némi lazításával is, – be fog illeszkedni az ő birodalmi alkotmányukba s bele fog egy olyan új rendbe nyugodni, amely e birodalmi alkotmánynak csak némi módosítását fogja igényelni. Ezt a módosítást természetesen az összbirodalom törvényhozásának kellett volna elfogadnia.

Ez volt Belcrediék álláspontja. Kénytelen-kelletlen beletnyugodtak ebbe a kormányon levő magyar ókonzervatívok is, de a Deák vezetése alatt álló magyar nemzetnek nem volt álláspontja soha. A magyar nemzet igenis békét, kiegyezést akart, békét és kiegyezést *királyával*; helyreállítását a magyar alkotmánynak s a helyreállott jogfolytonosság alapján megalkotását mindazon magyar törvényeknek, amelyek a 48-iki törvények és a *pragmatica sanctio*-ban lefektetett kölcsönös védelmi kötelezettség közötti harmóniát hivatvák megvalósítani. De soha seholy, a tárgyalások egyetlen stádiumában sem nyilvánul a magyar nemzet bizalmának letéteményesei részéről az a gondolat, hogy az osztrák állam képviselőivel kezdjenek tárgyalásokat.

És amint fokról-fokra, lépésről-lépésre diadalmaskodott a magyar álláspont, amely szerint a magyar nemzet a jogfolytonosság alapján, ősi alkotmányának épségben tartásával egyezték ki királyával és visszanyert önrendelkezési jogával önmaga állapítsa meg a közös ügyek intézésének új módozatait, aszerint szorul mindjobban háttérbe az a gondolat, hogy a birodalmi tanács felül-bírálja ezt a kiegyezést. A rendkívüli birodalmi tanácsot összehívó 1867 Jan. 2-iki patens a bukását közeledni érző Belcredi utolsó sakkhuzása volt. Alig egy hónap multával, az ő távozásával egyidejűleg ez a patens is visszavonattott, azzal a febr. 4-iki rendelettel, amely mint befejezett tényt közli Ausztria népeivel a magyar nemzet és az uralkodó közt létrejött kiegyezést.

Hogy semmit ne mellőzzünk, ami látszólag szerző mellett bizonyít, megemlítem, hogy szerző idézeteinek egész halmazában egyetlen egy van, amely látszólag mellette szól. Művének 260-ik lapján hivatkozik Deáknak a 15-ös albizottság 1866 január 4-iki ülésében tett kijelentésére, amely szerint azt mondta volna, hogy a jelenlegi országgyűlés feladata bebizonyítani, miszerint Ausztria fennállhat Magyarország jogai mellett és erre vonatkozólag a *lajtántúliaknak* modalitásokat javaslatba hozni.

Deáknak e felszólalását Kónyi műve harmadik kötetének 712. lapjáról veszi szerző, ahol Lónyay sebtében írt naplója nyomán Deák fejtegetése a következő kivonatban olvasható: «Az 1861-iki országgyűlés feladata volt az általunk el nem fogadott októberi diplomával szemben kimutatni a jogállapotot. Nem volt egészen sikertelen. A jogot most már nem igen hozzák kétségbe, még Őfelsége is lemondott a Verwirkungstheoriáról. Az európai közvélemény a jogalapot elfogadta, de Ausztriát európai szükségnek tartván, az ő fennállásával ellenkezőnek hiszi a mi szoros jogi követeléseinket. A jelen országgyűlés feladata bebizonyítani, hogy a mi jogaink mellett fennállhat Ausztria, feladatunk *nekik* eziránt módokat javasolni».

Mint látható a «nekik» szó legalább is kétértelmű, mert hiszen fentebb Őfelségéről és az európai közvéleményről van szó. Nem Járt el tehát helyesen szerző, midőn ezt «lajtántúliak»-kal helyettesítette. Annyival kevésbé, mert ezen magyarázatával Deáknak számtalanszor tett ünnepélyes kijelentései merőben ellenkeznek, amelyekkel szemben Lónyaynak sebtében csinált kivonatos feljegyzései mitsem bizonyíthatnak. Csak két példára hivatkozom:

Ugyanezt a gondolatmenetet fejezi ki Deák, a Deák-pártnak az: alkotmányos minisztérium kinevezését ünneplő február 17-iki értekezletén: «Most teendők volt bebizonyítani és meggyőzni a világot arról, hogy a magyar alkotmány és Magyarország törvényes önállása nem ellenkezik Ausztria fennállásával és hatalmával, sőt ez a kettő egymás mellett igen jól megfér, bebizonyítani, hogy midőn mi saját alkotmányunkat és önállásunkat követeljük, azzal semmi olyant nem kívánunk, ami Ausztria fennállását és őfelsége többi országai jóllétét lehetetlenné tenné, vagy ami Európa érdekeivel ellenkeznék. Törekvésünket követte némi siker, mert íme *Őfelségét* meggyőztük arról, hogy követeléseink nemcsak jogosak, hanem a birodalom érdekével össze is egyeztethetők, őfelsége leiratban adta tudtunkra, hogy felterjesztéseinket meghallgatja, a törvénytelen állapotot megszünteti, a magyar minisztériumot kinevezi . . . Hogy állunk tehát, mi a helyzetünk? Az útban, melyen jogaink visszaküzdésére indultunk, egy kőszikla feküdt. Hogy a kősziklát egyszerűen félretoljuk, erőnk meghaladta; azt félremozdítanunk sem sikerült. Mi azt *Őfelsége* hozzájárulásával elsúlyesztettük.»

A 67-es munkálat képviselőházi tárgyalása alkalmával 1867 március 28-án mondott nagy beszédében pedig ugyancsak azt mondja: «Valamint az 1861-iki országgyűlésnek feladata volt kifejteni az ország jogait, bebizonyítani ügyünk igazságát, úgy a jelen országgyűlésnek feladata sikert szerezni az igaz ügynek azáltal, hogy megmutassa, hogy alkotmányunk visszaállítása a birodalom fennállásával is összhangzásba hozható, szóval feladata megszüntetni a *fejedelem aggodalmait* és ezáltal az alkotmány visszaállítását békés úton lehetővé tenni.»

Világos tehát, hogy a fejedelem aggodalmainak megszüntetéséről és oly javaslat készítéséről volt szó, amely a *fejedelmet* meggyőzze arról, hogy Magyarország jogainak teljes épségben tartása a monarchia fennállását és hatalmi érdekeit nem veszélyezteti.

Circulus vitiosusból kellett az ország s a monarchia helyzetét kirántani. Deák s a mögötte sorakozott magyar nemzet a jogfolytonossághoz szilárdul ragaszkodva vonakodott mindenféle törvényhozási akciótól mindaddig, amíg a 48-iki törvények hatálya vissza nem állított. A fejedelem pedig a magyar alkotmány helyreállítását attól tette függővé, hogy megszüntetessenek a 48-iki törvények változatlan életbeléptetéséhez fűzött aggályai. E

kérdésén csakis akként lehetett segíteni, hogy a magyar országgyűlés részletesen előadja a közös ügyek körére, tartalmára s azok alkotmányos kezelési módjára vonatkozó nézeteit, körvonalozza azon elveket, amelyeket a jogfolytonosság helyreállítása után törvénybe iktatni hajlandó, s ezáltal eloszlatván a Felség aggodalmait, megegyezésre jusson, kiegyezést kössön királyával és ennek keretében lerakja a közös ügyek kezelésének helyes alapjait.

Ezt a munkálatot készítette el a 67-es bizottság 15-ös albizottsága. Ennek alapján indultak meg a tárgyalások öfelsége és a magyar nemzet bizalmi férfiai között. E tárgyalásban csak két fél állott szemben egymással: nemzet és király, s mint e két fél megbízottai vettek abban részt Andrassy, Eötvös és Lónyay egyfelől s öfelségének akkori magyar és nem magyar tanácsosai a másik oldalon.

Merőben téves szerzőnek az az álláspontja, hogy e tárgyalásokban egyfelől az osztrák kormány s másfelől a magyar kormányférfiak és a magyar országgyűlés többségének *megbízottai* vettek részt mint Ausztria és Magyarország képviselői. Osztrák kormány a szó mai értelmében, vagyis öfelsége Szent István koronájához nem tartozó országainak kormánya, akkor nem létezett. Összbirodalmi kormány volt, amelynek tagjai voltak magyarok és németek egyaránt. Sehol semmi nyoma, hogy e kérdésben bárki is Ausztriát, vagy öfelsége nem magyar országainak álláspontját és érdekeit képviselte volna. Személyesen vette fel Öfelsége már 1866 augusztus havában a tárgyalások fonalát. Az ő parancsára, mint az ő bizalmi férfiival és felelős tanácsadóival érintkeztek a magyar nemzet vezetői azokkal, akiket öfelsége kijelölt s magában az 1867 január 9-én kezdődött döntő bécsi tanácskozásokban is Andrassyék alkották az egyik, Öfelsége megbízottjai – Beust, Belcredi, Majláth és Sennyey – a másik tárgyaló felet.

Merőben légből kapott szerzőnek az az állítása, hogy ez alkalmal az osztrák kormány ellenjavaslati vétettek volna tárgyalás alá s a megállapodások a magyarok és az osztrák kormány között jöttek volna létre. Az akkori kereskedelemügyi miniszter, Wüllersdorf báró felpanaszolja, hogy az osztrák szakminiszterek tudta és közreműködése nélkül folytak Magyarországgal a tárgyalások s hogy már akkor, amidőn *Belcredi* a rendkívüli birodalmi tanácsnak szerencsétlen eszméjéhez jutott, (1867 január 2-án), a császár meg volt nyerve a megállapított kiegyezésnek, amely Magyarországgal

szemben szentesítettnek volt tekinthető. A Kónyi által összeállított forrásmunkából pedig konstatálhatjuk, hogy az osztrák kormánynak ezen állítólagos tervezetéről először Őfelsége szolt Andrásynak, felhíván őt, hogy fontolja meg jól «azon törvényjavaslatot, melyet a mostani kormány emberei a 15-ös bizottság munkálatai alapján készítettek».

E munkálatról Lónyay naplója azt mondja, hogy azt «őfelsége készítette a kiegyezés tárgyában,» Andrassy Gyula pedig «Majláth operatumának» nevezi. Tárgyalásában, mint már jeleztük, Őfelsége képviselőiben két magyar és két német tanácsos vett volna részt, de e munkálat voltaképpen nem is tárgyalatott, mert Andrassy kívánatára annak mellőzésével a 15-ös albizottság munkálata vétetett a tárgyalások alapjául. A tárgyalások befejezte után Beust azzal zárja be a tanácskozást, hogy elő fogják az értekezések eredményét Őfelségének és a miniszteri teljes tanácsnak terjeszteni és ezután fog *Őfelsége* felette határozni. Őfelsége tudvalevőleg hozzájárult e munkálathoz, a magyar megbízottak ellenben komoly nehézségekre találtak Deáknál, aki nem csupán a vasutaknál és a valuta ügyénél, amint szerző mondja, hanem az indirekt adóknál is mélyreható változtatásokat tett a javaslaton, amelyekhez Andrassy eszközölte ki őfelsége hozzájárulását. így jött létre a teljes megegyezés a magyar nemzet megbízottai és a fejedelem között a 15-ös albizottság! munkálat alapján, úgy hogy a 67-es bizottságnak 1867 január 28-tól február 6-ig lefolyt tárgyalásai már azt a kész megegyezést foglalták határozatba, amellyel a magyar nemzet és király közötti kiegyezési mű befejeztetett.

Érthetetlen, hogyan ragadtathatja magát szerző arra az állításra, hogy a magyar országgyűlés a XII. t.-c. tartalmát először mint szerződési ajánlatot tárgyalta és fogadta el, másodszor *a másik állam kormánya által történt elfogadása után* mint e megállapodást inartikuláló törvényjavaslatot. Hiszen ennek valótlansága szembeszökő: 1867 január 9., 10. és 11-én folytak le a bécsi tárgyalások, január 12-től 18-ig a Deákkal folytatott eszmecsere. Január 19-én megy Andrassy Bécsbe, hogy a Deák által kívánt lényeges módosításokhoz megszerezze Őfelsége jóváhagyását, amelynek alapján január 26. és 27-én szövegezik végleg Deákkal a vele létrejött megállapodásokat. Ezen teljesen perfekt kiegyezési művet tárgyalja a 67-es bizottság január 28-tól február 6-ig s

Andrássy már február 4-én Bécsbe hivatik, hogy a minisztérium kinevezésének előmunkálatait Őfelségével megbeszélje.

A kiegyezésre vonatkozó további tárgyalásoknak nyoma sincs, nem is lehet többé s a magyar miniszterjelölteknek a német kormányférfiakkal való eszmecseréi csakis a már elhatározott kiegyezés életbeléptetésének részletkérdéseire vonatkoznak. A minisztérium február 17-én kinevezetik s a képviselőház csak hetek múlva, 1867 március 20-tól 30-ig tárgyalja *először* a 67-es bizottság munkálatát. Hogyan lehet tehát ezen márciusi tárgyalásokra azt mondani, hogy azok egy függő alkura vonatkozó ajánlatot, szerződéstervezetet készítettek, amely a másik állam kormánya által történt elfogadás után került újból becikkelyezés végett a magyar országgyűlés elé?

Ez a szerencsétlen teória, hogy a két állam kormánya között megegyezés jött létre, amely azután a két törvényhozás által becikkelyeztetett, valósággal hipnotizálja szerzőt s a legképtelenebb állításokra ragadja. Láttuk már, mennyire ellentétben áll a tényekkel a két kormány megegyezésére vonatkozó elmélet. Épp oly merészen helyezi magát ellentétbe velük, amidőn azt mondja, hogy e megegyezés törvénybe cikkelyezésénél ugyanazon eljárást követték a kormányok, amelyeket Ausztria és Magyarország közötti más megállapodásoknál követni szoktak.

Lássuk a tényeket. Magyarországon létrejött s az országgyűlés által elfogadtatott a 67-es bizottsági munkálat. Annak elfogadása után még csak látszata sem fordult elő többé a két kormány közötti tárgyalásnak. A magyar kormány törvényjavaslat spanyolcsizmáiba szorította bele e munkálatot, lehetőleg mit sem változtatva rajta azon okból, mert ehhez már Őfelsége hozzájárult volt s újabb szövegezés által nem akartak további nehézségeket támasztani és idővesztéseget okozni, hanem egy Őfelsége által approbált szöveg törvénybe iktatása által akarták elejét venni minden huzavonának. Létrejött tehát a magyar 1867. XII. t.-c. mint a magyar király és a magyar országgyűlés közötti megegyezés gyümölcse.

Az osztrák kormány, illetőleg az osztrák ügyeket akkor még intéző birodalmi kormány ennek megfelelő törvényjavaslatot nem is terjesztett a birodalmi tanács elé. Már az 1867-iki év február 4-én megjelent kormányrendeletben, amellyel a január második pátens hatályon kívül helyezettett, tudatja a kormány az összes tartománygyűlésekkel, hogy a végleges kiegyezés Magyarországgal

létrejött és hogy ennek folytán a kormánynak nem lehet más feladata, minthogy az annak idején összehívandó alkotmány szerű Eichsrath előtt felvilágosításokat adjon és eljárását igazolja. Szó sincs megállapodásokról s azok inartikulálásáról, amint hogy a május hóban egybegyűlő birodalmi tanács elé nem is terjeszt a kormány más javaslatot, mint egyet a birodalmi tanács összealkotására vonatkozó 1861-ik évi alaptörvény módosításáról s egy másikat a delegációkról. Ezen 1867 június 17-én benyújtott törvényjavaslatokhoz egyszerű melléklet gyanánt csatolja az időközben szentesített magyar XII-ik t.-c. szövegét.

Nem is a kormány, hanem a Reichsrath alkotmányjogi bizottsága készíti el a közös ügyekről szóló osztrák törvény javaslatát, amely azután az év utolsó hónapjaiban kerül tárgyalás alá s 1867 december 21-én szentesítettik.

Látjuk tehát, hogy először nyoma sincs a két kormány közötti szerződés szerű megállapodásnak, másodszer a magyar törvény a 67-es küldöttség javaslata alapján, az osztrák törvény az osztrák Reichsrath alkotmányjogi bizottságának kezdeményezésére jön létre. Egyik ház elébe sem terjeszt az illető kormány valamely a másik kormánnyal kötött megállapodást. Egymástól függetlenül, más időben és lényegesen eltérő szöveggel jön két egészen külön törvény létre. Az egyikben a magyar, a másikban az osztrák törvényhozás mondja ki a közös ügyekre vonatkozó, egymástól sokban eltérő rendelkezéseit. Hát lehet ezt valamely nemzetközi jellegű megegyezés martikulálásának nevezni és nem helyezi-e magát vakmerően ellentétbe a tényekkel az, aki azt mondja, hogy ez az eljárás épen olyan, mint aminőt a két kormány a két állam között megállapodásszerűleg rendezett ügyekben követni szokott?

Nem szerencsésebb szerző azon idézetekben sem, amelyekkel magyar politikusok nyilatkozataiból igyekeznek állítását bebizonyítani. Valóban eláraszt bennünket idézeteivel, de azokban három kardinális hibát követ el. Tévúton jár és tévútra vezet olvasóit, amidőn a kiegyezési mű hivatott interpretálói gyanánt tünteti fel a Deák-párthoz csatlakozott ó-konzervatívokat (Bartal, Zichy Antal) és az egész kiegyezés elvi ellenfeleit s ezek között gyakran egészen jelentéktelen politikusokat. Mosolyra késztet, amidőn egy helyen Böszörményt teszi meg az ellenzék vezérszónokának, másutt lapokra menő idézeteiben szegény boldogult Csiky Sándorra hivatkozik. A Deák-párt irányadó férfainak nyilatkozataiból vett

idézeteiben pedig kettős fogalomzavarba esik. Valahányszor azok alkuról, ajánlatról, megállapodásról, kiegyezésről beszélnek, mindig úgy tünteti fel, mintha Ausztriával mint másik féllel szemben használnák e kifejezéseket, holott azok egész világosan a nemzet és király közötti alkura, megállapodásra, kiegyezésre vonatkoznak. Mindazon állításait és okoskodásait pedig, amelyekben kimutatják, hogy jövőre, az alkotmányt kapott osztrák népekkel folytatott tárgyalások útján velük egyetértőleg kell a közös ügyeket intéznünk, úgy értelmezi, mintha ezeket a tárgyalásokat, ~ ezt a megegyezést, már magára az 1867. XII. t.-c. létrejövetelére vonatkoztatnák. Épen oly téves az 1867. XII. t.-c. szerződészerű jellegére vonni következtetést Horváth Boldizsár azon okfejtéseiből, amelyekkel kimutatni törekszik, hogy a *pragmatica sanctio* létesített kölcsönös kötelezettségeket Magyarország és őfelsége többi tartományai között.

Ha ezeket a tévedéseket kihámozzuk, nem marad jelentékeny Deákpárti embernek egyetlen olyan állítása, sem, amelyből az 1867. XII. t.-c. szerződészerű jellegére vonhatnánk következtetést Szerző azon állítását pedig, hogy mindenki egyetértett abban, miszerint ezen szerződés csak a többi országokkal egyetértőleg változtatható, még csak nem is próbálhatja bizonyítékokkal támogatni, mert a lefolyt hosszú viták folyamán egyetlen egy olyan állítás sem található, amely az 1867. XII. t.-c. megváltoztatásának feltételeire vonatkoznék.

Épen oly tévesek szerzőnek azon fejtegetései is, amelyekben későbbi magyar kormányférfiaknak a 67-iki kiegyezésre vonatkozó nyilatkozataival foglalkozik. Ezek között joggal helyezi Szilágyi-akkori igazságügyminiszternek 1893 október 12-én a kőszegi küldöttségek fogadásánál adott királyi válaszok felett megindult vitában tett kijelentéseit 'előtérbe. A 67-iki kiegyezés jogi természetére vonatkozó precíz nyilatkozatok ezek, amelyek minden későbbi kormánynyilatkozatnak is joggal vétettek alapjául. E beszéd közjogi fejtegetéseinek lényege a következő:

Konstatálja, hogy az 1867. XII. t.-c. nem szerződés Ausztria és Magyarország között s hogy az, létrejöttére és megalkotására nézve más törvényektől semmiben nem különbözik, csakis hatályba lépésére nézve tesz a benne foglalt rendelkezések között különbséget. E rendelkezéseknek azon része ugyanis, amely körülírja, hogv mi ismertetik el a *pragmatica sanctio* alapján közös ügynek,

deklaratív természetű s ezekre nézve minden magyar tényező részéről egyhangúlag nyilvánul az a jognézet, hogy Magyarország azt, hogy a *pragmatica sanctio* folyamánai szerint mik tekintessenek közös ügyeknek, a magyar közjog szerint önállóan, minden más faktoroktól függetlenül, királyával egyetértőleg határozza meg. E rendelkezések másik alkateleme, t. i. a közös ügyek kezelési módjának megállapítása szintén önállóan alkottatott meg Magyarország és a király között létrejött törvény alapján. Ezeknek hatályba lépése azonban a törvénycikk utolsó szakasza szerint világosan azon feltételhez kötött, hogy Őfelsége többi országai és királyságai alkotmányos úton annak tartalmához hozzájáruljanak. A törvény ezen rendelkezéseinek megváltoztatására két mód kínálkozik. Történhet az a két parlament bizottságai, vagy a két kormány előkészítése alapján mindkét állam törvényhozásának egybehangzó eljárása útján, de történhet úgy is, amint a törvény létrejött, mert hiszen ha a törvény létrejöttéhez csak az országgyűlés és a fejedelem egyetértése kívántatott meg, az ugyanezen módon, ugyanezen tényezők által meg is változtható. Ezen esetben azonban a két állam közötti alkotmányos érintkezés módját meghatározó rendelkezések hatálybalépte újból a másik állam parlamentjének hozzájárulásától volna függővé teendő, mert hiszen létre jöhet ugyan törvény az egyik állam törvényhozásának egyoldalú eljárása útján is, amely a közös ügyek kezelési módozatát érinti, de ha a másik államban megfelelő törvény nem alkottatik, akkor ez a rendelkezés nem megváltoztatja, nem módosítja, hanem megingatja az alapot.

A magyar országgyűlés pártkülönbség nélkül helyesléssel tette magáévá az 1867. XII. t.-c. jogi természetének ezt a magyarozatát. Alapjául szolgált az minden későbbi fejtegetésnek is. Az 1903. év őszén elhangzott magyar kormánynyilatkozatok jóformán szó szerint ebből a beszédből vétettek. Szerző igen nagy ellentétet lát Szilágyi fenti álláspontja és az akkori dezinált miniszterelnök által 1903 október 29-én tett nyilatkozat között, holott e nyilatkozat egészen Szilágyi fenti idézett beszédének parafrázisa s attól csak annyiban tért el, hogy Szilágyi fenti közölt okoskodásának végpasszusát a következő formába öntötte: «A közös ügyek kezelésének megváltoztatását célzó magyar törvény a szentesítés ténye által teljesen formai jogerőre emelkednék, annak a közös ügyekre vonatkozó határozmányai azonban hatályba csak akkor léphetné-

nek, a célbavett új rend csak akkor valósulhatna meg, ha a másik államban is megfelelő törvény jönne létre. Ellenkező esetben nem új rendet alkotna, de a meglevő rend *alapjait bontaná meg*». Ehhez november 22-én mint időközben végleg kinevezett miniszterelnök következő további magyarázatot fűzte: «Tehát érvényes törvény lenne s az a hatálya is meglenne, hogy megbontaná a meglevő rendet, csakis az a hatalma nem volna meg, hogy létre is hozza az új rendet, amit létre akar hozni, mert ez természetszerűleg csak akkor valósulhatna meg, ha arra vonatkozólag Ausztriában megfelelő törvény alkottatnék». Azt hiszem, ha talán valamivel élesebb formában is, de teljesen ugyanaz a gondolat nyer kifejezést ezekben a kormánynyilatkozatokban is s közöttük és Szilágyi álláspontja között nagyító üveggel sem lehet ellentétet felfedezni.

Ha már e pontnál vagyunk, talán nem lesz érdektelen kissé felfrissíteni emlékezetünkben az 1903-ik év közjogi bonyodalmainak történetét. A Széll-féle létszámemelési javaslat felébresztette a közös hadseregnek nemzeti irányban való reformálására célzó törekvéseket. Lavinaszerűleg nőtt az országban az izgalom, amelyet az időközben kinevezett Khuen-kormány azzal sem tudott lecsillapítani, hogy a változatlan újonclétszám megszavazását kérte az országgyűléstől. A kormánynak le kellett mondanania, a mozgalom mind nagyobb hullámokat vetett és tetőpontra hágott az izgatottság, midőn az a chlopii napiparancsban mélyreható félreértésekre és aggodalmakra okot szolgáltató visszautasításra talált. A Khuen-kormány újból kineveztetését kérte, hogy egy teljes felelőssége által fedett királyi nyilatkozatban oszlassa el ez aggodalmakat és nyugtassa meg az ország közhangulatát. Alig jelent meg ez a rjyilatkozat és kezdte éreztetni jótékony hatását, valóságos bomba gyanánt hatott az osztrák miniszterelnöknek szeptember 23-án tartott beszéde, amelyben döntő ingerenciát követelt a katonai kérdések olyan vonatkozásaira is, amelyek az 1867. XII. t.-c. értelmében kizárólag a magyar országgyűlés és királya között intézendők el. Jelezte, hogy a magyar követelések némely részét vitathatónak és megengedhetőnek tartja, de ezek közé a hadsereg szolgálati és vezérnyelvére vonatkozó kíváncsalom nem tartozik. Kijelentette, hogy a *kiegyezési törvény* szerint a hadsereg egységes vezetése, vezénylete és belső szervezete *kizárólag* Öfelségének van fenntartva.

E nyilatkozat tartalma és hangja által egyaránt olyan felháborodást okozott, hogy annak a Khuen-kormány újból áldozatául

esett s a szabadelvű párt katonai programját megállapítani hivatott 9-es bizottság munkálkodásának egyik lényeges feladata volt ezzel a praetenzióval szemben kifejezésre juttatni az ország rendelkezési jogát. Ekként született meg a kilences bizottsági program nyolcadik pontja a szabadelvű párt plénuma által elfogadott következő szövegben:

A párt fenntartja azt az álláspontját, hogy a királynak jogában áll az egész hadsereg kiegészítőrészét képező magyar hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvét az 1867. XII. t.-c. 11. §-ában elismert alkotmányos fejedelmi jogai alapján meghatározni. A minisztérium politikai felelőssége, mint a korona minden tenyéré, erre is kiterjed és az országgyűlésnek törvényszerű befolyása mint minden jogra, erre nézve is fennáll. *Ezt az állapotot a törvényhozás: a korona és az országgyűlés együtt megváltoztathatja.*

E sorok írójának jutott a feladat Öfelsége hozzájárulását biztosítani a szabadelvű párt katonai programja számára. Egyenesen e program alapján kapta a kormányalakítási megbízást és 1903 október 29-én a szabadelvű párt értekezletén tartott beszédében mint Öfelségének kormányalakítással megbízott bizalmi férfia jelentette ki, hogy e programhoz csatlakozik és tette meg az 1867. XII. t.-c. közjogi természetére vonatkozó fent idézett kijelentést. Ezzel az ügy teljesen befejezettnek látszott. Konstatálva lett öfelségének hozzájárulása ahhoz a felfogáshoz, hogy az 1867. XII. t.-c. 11. §-ában lefektetett alkotmányos fejedelmi jogok körére vonatkozó rendelkezés kizárólag a magyar törvényhozást: királyt és országgyűlést együtt illeti meg.

A dolog azonban nem ment olyan simán. November 18-án az osztrák miniszterelnök újabb nyilatkozatokat tett a Reichsrathban. Cítálta a közös ügyekre vonatkozó osztrák törvényt, amely szerint a hadsereg vezetése, vezénylete és belsőszervezetére vonatkozó rendelkezések az egész hadseregre nézve *kizárólag* a császárt illetik meg. Hozzátette, hogy a magyar törvény a «kizárólag» szót nem használja ugyan, de másrésről a hadsereg *egységes* vezérletéről, vezényletéről és belsőszervezetéről beszél, úgy, hogy e két kritérium együtt az egységesség és a kizárólagos fejedelmi jog fogalma alkotja a mindkét államra nézve kötelező jogszabályt és teremt olyan jogállapotot, amely csakis a két állam egyetértő elhatározásával változtatható.

E felfogás a magyar miniszterelnök részéről kötelezőszerűleg a legerélyesebb visszautasításra talált. Ez utóbbi november 19-iki

nyilatkozatában konstatálta, hogy ez a kérdés kizárólag magyar közjogi kérdés, abba beleszólása csakis a magyar államélet illetékes tényezőinek van s erre vonatkozólag bármely más faktornak nyilatkozatai nem bírhatnak gyakorlati politikai horderővel és kijelentette, hogy állásában csak addig marad, amíg ezen felfogásnak érvényt tud szerezni. -

E kijelentésre az osztrák miniszterelnök a Reichsrath november 20-iki ülésében újból válaszolt. Kifejezte, hogy ő a kiegyezési törvények szószerinti szövegét citálta, amelyek a *monarchia alap-törvényeit* alkotják. Hiába hivatkozik – úgymond – a magyar miniszterelnök a magyar országgyűlés azon jogára, hogy ezeket a koronával egyetértésben önállóan módosíthatja; ezen módosításoknak éppen semmi gyakorlati foganatja nincs mindaddig, amíg azok törvényes úton Ausztriában is el nem határozatnak. A kiegyezési törvények tartalma mindkét részre nézve kötelező marad mindaddig, amíg mindkettő által törvényes úton nem módosított.

Ezt ismét a magyar miniszterelnök nem hagyhatta szó nélkül. Konstatálta, hogy nincs a monarchiának kiegyezési törvénye, hanem igenis két egymástól teljesen önálló törvény van, a magyar törvény és az osztrák törvény, amely különböző időpontban jött létre, tartalmára nézve is több lényeges pontban különbözik, azonban oly diszpozíciókat tartalmaz, amelyeknél fogva a közös ügyeknek a paritás útján való kezelése lehetővé tétetik. Felolvasta továbbá az egyoldalú megváltoztatás hatályára vonatkozó fentebb idézett nyilatkozatot. És most e polémia befejezéseként az osztrák miniszterelnök november 25-iki nyilatkozata következett, aki a dolog lényegére vonatkozólag a következő kijelentéseket tette: «Ami a hadsereg kérdések kezelését illeti, erre vonatkozólag az osztrák és a magyar kiegyezési törvény – osztrák-magyar kiegyezési törvény nincs – elkülönített rendelkezéseket (getrennte Bestimmungen) tartalmaz a korona hatáskörére és az országgyűlések jogaira nézve.» Továbbá: «Ezen törvények egyoldalú változtatása gyakorlatilag nem lép hatályba, hacsak azt nem akarjuk, hogy egy eddig meg nem állapított úrhöz vezessen, vagy, - ami fontosabbnak látszik előttem, - a dualizmus megszüntetése mellett a perszonál unió révpartjára jusson.»¹

¹ eine einseitige Änderung dieser Gesetze praktisch nicht wirksam wird, wenn sie nicht zu einem bisher nicht definierten Vacuum führen, oder – was mir wichtiger scheint – bei der Aufhebung des Dualismus, bei der Personalunion landen soll.

Ezzel a kijelentéssel illetékes osztrák részről is teljes mértékben honoráltatott a magyar álláspont. Két kiegyezési törvény van: osztrák és magyar, különböző rendelkezésekkel, a felségjogokra vonatkozó különböző tartalommal. Ezek a rendelkezések nem közös természetűek; hiszen az 1867. XII. t.-c. 11. §-a az albizottság által tudatosan módosított oda, hogy az eredeti szöveg helyébe, amelyben a hadsereg vezérletére, vezényletére és belsejére vonatkozó rendelkezések *közösen intézendőknek* állították oda, a *közösen intézendő* szó helyébe az «Őfelsége által intézendő» tétetett.

Ámi pedig a közös ügyek kezelésére vonatkozó rendelkezések egyoldalú változtatását illeti, az osztrák miniszterelnök kijelentésének is világosan az az értelme, hogy ez az egyoldalú változtatás lehetséges, járhat is azzal a hatállyal, hogy vacuumot teremt, vagy a perszonál uniót valósítja meg, csak a jelenlegi helyettesítő új paritásos rendet nem alkothat a másik állam hozzájárulása nélkül.

Talán azt gondolhatnók, hogy gyakorlatilag meddő politikai szörszálhasogatás ez az egész vita. Hiszen nem képzelhető, hogy a közös fejedelem mint egyik állam uralkodója szentesítsen olyan törvényjavaslatokat, amelyek a másik állam megfelelő akciója nélkül kaotikus viszonyok közé sodornák a monarchiát. Igaz, ebből a szempontból véve elméleti diszkuszió, Streit um des Kaisers Bart az egész, de a dolognak más, nagy horderejű gyakorlati jelentősége van. Tudjuk mindannyian, hogy a magyar és osztrák törvény tartalma között lényeges eltérés mutatkozik, nemcsak a hadseregre vonatkozó fejedelmi jogok körét és természetét illetőleg, de egyéb vonatkozásokban is. És minden lépten-nyomon nyilvánul osztrák részről az a törekvés, hogy mi reánk nézve kötelező erővel ruházzák fel a közös ügyekre vonatkozó osztrák törvény rendelkezéseit. Ha közös törvényről volna szó, kétségtelenül felmerülne a kérdés: melyik szöveg hiteles, melyiknek rendelkezései legyenek irányadók? Ezzel a kiszámíthatatlan horderejű komplikációval szemben feltétlenül szükséges kimutatnunk és kétségtelen világosságban tartanunk azt a tényt, hogy a közös ügyek köré és kezelési módjára vonatkozó rendelkezések két független államnak egymástól teljesen függetlenül hozott önálló törvényében vannak lefektetve, amelyekkel mindenik csakis saját magára nézve állíthatott fel jogszabályt és kötelezettséget. Az osztrák törvénynek éppoly kevésbé

lehet bárminő joghatályt vindikálni Magyarországra nézve, mint ahogy megfordítva a magyar törvény nem lehet Ausztriára nézve irányadó.

Két egymástól független törvényhozás egymástól függetlenül állapította meg, mindenik saját magára nézve, miket tekint közös ügyeknek és hogyan kívánja azokat kezelni. Egyik törvény sem bírhat nagyobb súllyal a másiknál, egyik sem kötelezheti a másik államot, ennél fogva közös ügynek csak azok az ügyek tekinthetők, amelyeknek közösségét mind a két törvény elismeri. Ott tehát, ahol egy vagy más kérdésben a közösség körét a két törvény *nem* egyenlően vonja"meg, a dolog természeténél fogva s a két törvényhozás egyenjogúsága következtében az a szöveg lesz irányadó, amely szűkebbre vonja azt, mert tényleg csak erre a szűkebb körre vonatkozólag áll fenn mindkét államnak rendelkezése, érvényesülhet a közösség mindkét állam területén. Ennek a kétségtelen igazságnak csorbítatlan fenntartása létérdeke a magyar nemzetnek, mellőzhetetlen attribútuma közjogi függetlenségünknek, amelyhez feltétlenül ragaszkodnunk kell, s amelyet – higgyék el nekünk a Lajtán túl – az ő jól felfogott érdekükben sem tanácsos bolygatniuk.

A magyar nemzet túlnyomó nagy többsége utógondolat nélkül fogadta el a 67-iki kiegyezést. Azt híven és lojálisán kívánja fenntartani; kerülni óhajtja a meddő közjogi harcokat. De arra, hogy a 67-iki kiegyezés alapján valóban béke legyen a két állam között, hogy helyreálljon a nyugalom, a kölcsönös bizalom s közös érdekeinknek vállvetett erővel való sikeres szolgálata, feltétlenül szükséges, hogy végre valahára megszűnjenek azok a törekvések odaát, amelyek jogainkat elhomályosítani s amit nyílt erővel elvenni nem lehet, azt erőltetett, körmönfont jogi magyarázatok által megnyirbálni próbálják. Ha biztonságban érezzük nemzeti jogainkat és függetlenségünket, bizonyára nem fogjuk azokat a monarchia gyengítésére, a nagyhatalmi állás megingatására felhasználni. Hiszen a monarchia ereje a mi erőnk; a nagyhatalmi állás nekünk létérdekekünk. De a biztonság érzetéhez kölcsönös bizalom, kölcsönös lojalitás, a jogoknak hátsó gondolat nélküli nyílt elismerése szükséges. Minden ellenkező törekvés, minden ellentétes kísérlet a régi bizalmatlanságot ébreszti fel, megingatja a magyar nemzetnek a kiegyezési politika sikerébe vetett hitét, e politika ellenfeleinek malmára hajtja a vizet és mentől előkelőbb, objektívebb és tudományosabb formák között nyilvánul, annál veszélyesebb.

PIETREICH A VÉDERŐ TÖRVÉNYRŐL.¹⁻²

Izgalmas időkben ismerkedtem meg Pietreich tábornokkal. Akkor, amidőn úgy alakultak körülményeim, hogy a magyar nemzeti politikának a közös hadsereget érintő vonatkozásaiban a hadsereg irányadó tényezőivel nekem kellett érintkezésbe lépnem. Magas rangjához képest még fiatal, jól konzervált, piros arcú, élénk, szúrós tekintetű, eleven temperamentumú legfeljebb közép-termetű ember jött felém, aki az idegenre tett első benyomással elárulta, hogy hivatását rajongva szerető katona és testestől-lelkestől szolgálja a hadseregnek gondozására bízott nagy érdekeit. De kevés idő elég volt, hogy elárulja azt is, hogy ez az érzület világos fejjel, az élet nagy erői és valódi igényei iránt való helyes érzéssel, széles látókörrrel és a néplélek minden egészséges megnyilatkozása iránt fogékonysággal párosul.

Nyílt értelmet, meleg szívet, ingadozást nem ismerő kötelességérzetet, feltétlen hűséget és megbízhatóságot hozott munkájába. Nehéz időkben, kényes kérdések elintézésénél annak az egész embernek bizonyult, aki a missziójához megkívánt szellemi és erkölcsi tulajdonságokkal teljes mértékben rendelkezik.

Politikai fordulatok és a családi életét ért lesújtó csapás idő előtt leszorították az aktivitás teréről. Félreállott: az eseményeknek szemlélője csupán, de hogy nem szűnt meg gondolkodni és érezni ma sem, annak fényes tanújele az a könyvecske, amelyet a küszöbön álló véderőreform alkalmából bocsát a nyilvánosság elé.

Alap gondolata az, hogy a modern technika összes vívmányainak felhasználásával megvívott háború hatványozott mértékben kívánja meg az egyöntetűségnek, a gyorsaságnak, a harctéren való harmonikus működésnek mindazon előfeltételeit, amelyek csak a hadsereg egységes vezetése és belszervezete által biztosíthatók igazán. Ennek az állapotnak megbolygatása tehát a monarchia akcióképességét és mindkét állam biztonságát veszélyeztetné. Az egységes vezetéshez és belszervezethez való ragaszkodásnak azonban párosulnia kell Magyarországnak jogos kívánságainak érvényesü-

¹ Megjelent a M. F. I. évf. III. köt. 1-5.

² Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns von Gen, der Inf Freiherrn v. Pietreich. Wien u. Leipzig. Wilhelm Braumüller.

lésével. Jogos kívánságnak tekinti mindazt, ami Magyarország paritását a hadsereg intézményében is kifejezésre juttatja, a magyar államnnyelvnek tért nyit az egységes szolgálati és vezénnyelv által megvont korlátok között és arra irányul, hogy magyar állampolgárok, különösen *született magyarok* kellő számban menjenek katonai pályára.

A kis munkának talán egyedüli tévedése az, miszerint a 67: XII. st.-c. 13. §-ának azon rendelkezéséből, hogy a védelmi rendszer megállapítása vagy átalakítása a két törvényhozás által egyenlő elvek szerint történjék, azt a következtetést vonja le, hogy a szolgálati és vezénnyelvre vonatkozó tényleges állapot megváltoztatása csak törvényhozási úton, a két állam közös elhatározásával eszközölhető. Nézetem szerint a szolgálati és vezénnyelvnek a védelmi rendszerhez semmi köze nincs. A szolgálati és vezénnyelv módosítása a védelmi rendszert megállapító elvi rendelkezéseket nem érinti s «a magyar hadsereget, mint az egész hadsereg kiegészítő részét» illetőleg a magyar királynak a hadsereg vezényletére és belsőszervezetére vonatkozó alkotmányos fejedelmi jogai közé tartozik. De ettől eltekintve, tisztán katonai célszerűségi szempontból, a harcképesség, a hadsereg belértékének szempontjából is híve az egységes szolgálati és vezénnyelvnek, hanem azután ugyancsak a hadsereg jól felfogott érdekében is szószólója a magyar nyelv érvényesülésének nemcsak a levelezés, a büntetőeljárás terén, hanem a legénység kiképzése s a legénységgel való érintkezés tekintetében is.

Az a nagy igazság, amit mindig állítottunk, de amit olyan elfogult bizalmatlansággal fogadnak oda át, hogy t. i. a magyar nyelv érvényre jutása az összes magyar csapatok legénységével való érintkezés terén, amidőn lehetővé teszi, hogy az összes magyar csapatok tisztikara és legénysége egyetlen nyelv segítségével megérthesse egymást, s ez az egy nyelv biztosítsa a különböző ezredek legénysége közötti érintkezést, javára szolgál a hadseregnek békében és főleg háborúban, növeli harcképességünket, tehát eminens katonai érdek is, végre egy kompetens katonai szaktekintély részéről nyilvános elismerésre talál.

. Minden hadcsapat természetes érdeke és törekvése – úgy mond – hogy a legénység kiképzésénél s a legénységgel való érintkezésben lehetőleg egy nyelvet használjon. Ez természetes, elkerülhetetlen dolog és a szolgálati idő rövidítésével fokozottabb

mértékben nyilvánul. Ennek folytán a hadsereg a magyar nyelv ismeretének terjesztése terén sokkal többet fog a jövőben tenni, mint amennyit a legújabb időben már fokozódó mértékben tesz és abból a tényből, hogy a magyarországi csapatoknál lassankint egészen uralomra jut a magyar kiképzési nyelv, képtelenség veszélyt következtetni a hadseregre nézve, *aminthogy általában a katona szempontjából csak örvendetes dolog, hogy legalább egyik államnak sikerült a 'politikailag egységes állam kiépítésének útjára lépni és azon következetesen előrehaladni.*

Ezt, mint katonai szempontból is örvendetes dolgot kell megítélni és Magyarország közjogi állását annak minden konzekvenciájával együtt Ausztriában is becsületesen és nyíltan elismerni, mert csak így állhat elő a kölcsönös bizalom és a politikai törekvések benső harmóniája, amelyre a monarchia mindkét államának feltétlen szüksége van.

Mіндеzen okoskodások koronáját az a fejezet teszi föl, amelyben a hadsereg szellemével és tradícióival foglalkozik. A hadsereggel összenőtt katona odaadó melegségével és lelkesedésével beszél a hadsereg szelleméről. Magasztos dolgok ezek – úgymond – amelyeket azonban nem külső jelentkezésekben, hanem az értelmi és érzelmi világ belső erőiben kell keresni. Majd ismét: Az ethika mezejére tartozó dolgok ezek, amelyeket, hogy ne üres látszat, de valóság legyenek, egész szívünkkel kell átéreznünk. Az egészséges katonai szellem kötelességérzetünket olyan erőssé teszi, hogy egész egyéniségünket odaadjuk hivatásunk betöltésének. Odaadjuk önként, szívünk egész melegével. Teheti-e ezt – úgymond – olyan ember, aki szűrő ellentét tövisét érzi nemzeti érzülete és katonai kötelességei között? Ha azt akarjuk, hogy a közös hadsereg minden tagja igazán derék katona legyen, akkor ezt összhangba kell hoznunk nemzeti érzelmeivel és nem szabad engednünk, hogy az Ausztria és Magyarország közötti ellentétek visszahatást gyakoroljanak a hadsereg beléletére. A hadsereg szellemének egyik legerősebb forrása a tisztikar együttérzése és bajtársi összetartása. Ha azonban ezt fenn akarjuk tartani, akkor gondoskodjunk róla, hogy a hadsereg intézményei és azok kezelése ne nyújtsanak alkalmat a hivatásos katona érzülete és gondolkodás-módja s a nemzeti érzés közötti ellentétekre. Olvadjanak ezek a tisztikar lelkiéletében harmonikus egésszé Össze.

Mély bölcseségű, helyes és nemes gondolatok ezek. A nemzeti

társadalommal szerves kapcsolatban álló néphadsereg természetének, belső szükségleteinek, létérdekeinek helyes megértéséről tanúskodnak. A hadsereg iránti hűség és meleg szeretet sugallja őket és valóban itt az ideje, hogy ez a felfogás és ez az érzület hassa át mindazokat, akik a közös hadsereg intézményéhez ragaszkodnak.

E szemle távol áll minden pártpolitikától. Jelen cikkünkötől is távol akarjuk tartani a magyar politikai pártokat elválasztó vonatkozásokat. De bárhogy ítéljen valaki magyar politikai szempontból a közös hadsereg fenntartása felett, annyi kétségtelen s ebben minden magyar ember egyetérthet, hogy ez a felfogás teszi a közös hadsereg intézményének a legnagyobb szolgálatot.

Aki nem akarja, hogy a hadsereg örökké fájó tövis legyen a magyar nemzet testében, aki fokozni akarja a hadsereg belértékét, aki arra törekszik, hogy magához vonhassa, egyesíthesse és a magyar nemzet és a dinasztia biztonsága, virágzása, nagysága érdekében latba vethesse a monarchia minden élő erejét, hogy meríthessen a társadalom összes anyagi és erkölcsi erőforrásaiból, annak végre valahára szakítania kell a múlt idők azon hagyományaival, amelyek Magyarország lefokozásában, a magyar nemzet jogos törekvéseinek elnyomásában keresték a nagyhatalmi állás előfeltételeit.

Ezek az idők régen elmúltak. Véget vetett nekik a legfelső hadúr elhatározása. Az ő szellemi és érzelmi világával helyezkedik ellentétbe az a katona, aki a hadsereg szellemét és tradícióit a múltak e sötét árnyainak feltámasztásában keresi.

Csak egymás jogait tisztelő szabad nemzetek önkéntes együttműködésében valósíthatjuk meg a viribus unitis jelszavát. A dinasztia fényét és nagyhatalmi állását csak az a hadsereg szolgálhatja igazán, amelyikben a magyar nemzet nemzeti érzésének intakt fenntartása mellett jól érezheti magát, amelyikben tehát lelkesültséggel viheti harctérre egész erkölcsi erejét. Ezt a magas célt szolgálják, ezt mozdítsák minden tőlük telhető erővel elő mindazok, akiknek a hadsereg fennmaradása valóban szívén fekszik, mert, amint helyesen mondja Pietreich: Akkor a közös hadsereg a magyar állam területén is nemcsak a szükséges tekintélyt, de olyanfokú népszerűséget is fog szerezni, amely jövőjét a pártpolitika változó esélyeivel szemben teljes biztonságba helyezi.

Egyszer számos eszmecseréink valamelyikén arra kérte Piet-

reich e sorok íróját, hogy nyugtassa meg az ő lelkiismeretének fekete-sárgára mázolt felét.¹ Ennek a könyvecskének elolvasása után biztosítani szeretném ezt a fekete-sárga fél lelkiismeretet, hogy e sorok megírása s az abban foglalt nagy igazságok bátor hirdetése által a jól felfogott osztrák államérdeknek is, sőt mindennek-felett annak tett szolgálatot.

EURÓPAI KÖRUTAZÁS A XVII. SZÁZADBAN.²

A bethleni családi ház régi írásai között érdekes leltre találtak. Kopott bőrkötésű vastag könyvecske az, 286 sűrűn teleírt lapján gróf Bethlen Mihálynak európai «bujdosásit» foglalja magában.

1691 június 26-án indul a 18 éves ifjú Nagyszebenből és búcsút vévén családjától, majd «a fejedelemtől és az uraktól» Mármaros vármegyén át veszi útját felső Magyarország felé. Július 12-én Bródon és Zemfalván megy keresztül. «Ez a két falu igen rossz hely, még kenyerek is nincs és vízzel is kezdtünk először.» Jobban meg van elégedve Eperjessel, ahol «nagy ismeretséget csináltunk Lederer urammal. Hozzánk jó szívvel volt; jól is gazdálkodott borral, abrakkal.» Július 21-én Szentmihályon mester Szirmai István uram kertjében gyönyörködik. «Láttunk benne sok szép újságokat, úgymint Olaszországi virágokat, fában oltott virágokat, citrom, narancsfákat, fekete almájú almafát, egy száron két fejű medgyfát. Ennek felette a kert közepibe egy ighen szép nympha képéből álló csorgót.»

Meglátogatja a Lengyelországhoz csatolt szepesi városokat. Poprádon «szállani akarván semmit nem adtak, még szállást is, hanem a vendégfogadóban igazítván ott sem engedték, hogy a szakács főzzön.» sőt amidőn a császár parancsolatját mutatták «a lengyel salavarda» itt reprodukálhatatlan shakespearei kifejezéssel adott annak kifejezést, hogy neki ez sem imponál.

A Vág völgyön, Bécsen, Olmützön, Boroszlón át szeptember 24-én érkezik az Odera melletti Frankfurtba, ahol esküvéssel subscribal az akadémián. «Szeptember 27-én fogadtuk meg a cartel asztalt, egy hétre kettőnkért fizettünk tall. 3.» Néhány

¹ Die schwarzgelb angestrichene Hälfte meines Gewissens.

² Megjelent a M. F. I. évf. III. köt. 281-297.

héttel utóbb más gazdát fogad asztal tartónak, akinek egy hétre 1 tallért és 8 garast fizet.

Felsorolja a frankfurti egyetemen töltött idő alatti olvasmányait s az ottani előadásokat. Amazok Istvánfy és Bonfini Magyar Történelme, a Tripartitum, Vendelinus Ethikája, Svetonius, «Apologia domini mei patris,» Virgilius, Puffendorf Európai történelme stb.

Az előadások közül pedig hallgatta a következőket: Collegium Institutionum Publicum, Collegium Geographicum privatum (tallér 10), Collegium Principiorum Philosophiae Kenati Descartes, Collegium Historiae Civilis, Collegium Juris Gentium, Collegium Physicum Curiosum és Collegium Politicum. «Ezenkívül Cristinus Grűhsberg nevű professor matheseos nagy titulussal illetvén kért tőlem a Peripatetica Astronomiáért 100 magyar forintot és ígérte magát, hogy 16 hetek alatt elvégzi. Felvetvén minden órára esik fél tallér vagy fi. 1. Ez ám jó kereset volna, ha valakinek elhányó pénze volna és neki megadná; akárki is örömet beszélhetne egy forintért egyet, de abban bizony nem kap.» Ellenben német mestert fogad magának, akinek havonként 1½ tallért fizet.

1692 október 17-éig marad Frankfurtban. Ez idő alatt számos magyar emberrel találkozik. így az év elején «hazamenő kalmár erdélyi görög Sándor János urammal.» Májusban Vásárhelyi Teleki uraimék töltenek egy hetet nála, júniusban meg socinianus kolozs-vári diák Kolozsi Márton és Szaniszló István. Június végén Belgiumba menő debreceni diákok társaságában tölt egy hetet. Augusztusban Vetsei és Szombati hazautazó debreceni diákok, szeptemberben Buzinkai Mihály Belgiumba menő diák ejti útba Frankfurtot.

Beleírja naplójába a kiutazásakor útba ejtett 19 magyar vármegyét és azok főispánjait. Fejérben Bánffy György úr, Küküllőben Bethlen Gergely uram, Tordában Haller János úr, Dobokában Bánffy György és Farkas uramék, Szolnokban Bethlen Elek uram, Máramarosé üres, Ugocsában Prinyi Pál, Beregben Csáky Zsigmond úr, Ungé üres, Zemplénben Barkóczy Ferenc gróf, Abaujban Brinyi Ferenc, Sárosban Erdődy György, Szepesben Csáky István gróf, Liptóban Illyésházy Miklós gróf, Turócbán Bévy Ferenc, Trencsénben Illyésházy Miklós gróf, Nyitrában Cancellarius nyitrai püspök, Pozsonyban Pálfi János.

Felsorolja a látott városokat és várakat is egy-egy érdekes megjegyzéssel. Lőcse város lakosai «magyar, német, tót három

nemzetsegből összeköpiült erős szájú magyarok». Pozsonyban «a hajó a Dunán magától által megyén szép mesterséggel,» Morva «rettenetes keresztekkel és ezeket veneráló emberekkel teljes».

Tovább utazása előtt ruhákkal is el kell magát látnia. Hajszinú köntöst csináltat 51 tallérért, veres köntöst 41 tallérért.

Frankfurtból elindulva 3 napot tölt Berlinben. Megnézi a palotákat, templomokat, könyvtárat, kertet. Felsorolja a látott könyveket, manuscriptumokat és egyéb rántásokat, láb nélküli paradicsommadár és ázsiai kígyóbőr mellett matematikai instrumentumokat, rézből csinált celestis és terrestis sphaerákat stb. A «Eyszkammer» kincseit és fegyvergyűjteményét, amelyben Bethlen Gábor kardja és buzogánya mellett «olyan flinták, kik között egy 20, más 25, 3-ik 30, 4-ik 40-szer löhetne egymásután és sok ágyúk két ceitházban». «Ezek között 8 tarack, kikkel egyszeri töltéssel 8-szor löhetni.» Itt különösen gyönyörködik a theatruban, amelynek «bolthajtása olyan szép, hogy le nem írható». Megnéz egy fűrészelő szélmalmot, amely nagy mesterséggel csináltatott úgy, hogy 3 tönköt vághat egyszerre. Wittenbergában «erdélyi szász diákokat felesen találtunk, kik is jó szívvel láttának. A papok itt rokolyát magukra nem vesznek, amikor prédikálnak.» Október 30-án ér Drezdába. Lelkesen ír e város szépségeiről, «a Byszkammerban látott raritásokat leírni nem lehet, nem is jó, mert talán más el nem hiszi». November 2-án indul Lipcse felé. Mind délben, mind éjjel oly rossz fogadóban száll meg, hogy «a déli ennünk nem adhatott, az estvéli megcsalt. Nem érdemli, hogy a ne vét felírjam, rossz emberek voltának a disznó eb emberek.» «Lipcsében Pletter Bálint és Peres Péter brassói szász diákok jó szívvel láttának mint ember-séges emberek.» E város «nagy stapulája a mercatoroknak». Csak az nem tetszik neki, hogy az emberek Németországban «serrel élnek ital helyett,» ellenben lelkesülten emeli ki, hogy a szász földön milyen kis helyen mennyi sok és szép akadémiájuk van a lutheránusoknak.

Brémán, Oldenburgon, Gröningán és Leo vardían át november 23-án érkezik Francquerába (Franeeken, kis városka Hollandia északkeleti részében, amelynek egykor híres egyetemét I. Napoleon szüntette meg), hogy annak egyetemén egy második esztendő szenteljen tanulmányainak. Ez egyetem híres voltát bizonyítja, hogy 28 magyar tanuló található a hallgatók soraiban. Ezek: Franciscus Floris Otokocsi ecclesiae cassoviensis concionator, Csengeri

Ephraim, Némethi Mihály, Veszprémi István és Huszti István kolozsvári, Nagy Borosnyai János, Dénesi András, Szécsi István, Baicsi Sámuel enyedi, Ujvárossi Márton, Ujvárossi Miklós szatmári, Csúzi József, Dömsödi Sámuel, Tasnádi Mihály, Váci István, Várallyai István (senior), Kecskeméti István (contra-scriba), Király István (senior), Polgári István, Kecskeméti János, Szilágyi György, Solthi Dávid, Buzinkai Mihály, Zentelki István, Gönyi Péter debreceni, valamint Kolosi Márton és Szaniszló István sociniármis diákok.

«Franequerában érkezvén híttanak ebédre fele erdélyi, fele magyarországi, vacsorára debreceni diákok. Én is őket híttam aztán vendégségben. Házat rosszat találtunk, gazdát rosszat, csalóka embert, hominem biped um nequissimum, maximum deceptorem in tota civitate, nomine Philippum Bry, dictum rossz ökör. emberséggel teljes hamis embert.» 1693 január 4-én házat is változtat. «Fogadtunk egy Popka Bode nevű özvegy asszonynál, fizettünk érte 72¹ ft. Főzni megfogadtuk Gertrud Kupp nagyon jó ifjú leányokat, a sok magyarok gazdasszonyit, kinek szomszédgya Bixti nevű szüle az édes tulajdon eladó leányának is ételt, italt s hálást pénzért ad s ama másoknak való varrással a leánya szerezvén pénzt, azt fizeti az anyjának. Bestiákat superaló inhumanitás.»

Itt is felsorolja olvasmányait és előadásait. Olvassa Hugo Grotius: Jus belli et pacis-át, újból a Tripartitumot, Florus Germanicus könyvét De bellis protestantium cum Ferdinandis II. és III. és Erazmus colloquiáit, Baconnak műveit, Puffendorf Svéd történelmét, Elting világtörténelmét, Severinus de Monzambanónak a német birodalomról írt könyvét, Braunius teológiáját, dán történelmet, egy inutilis quidam difficilis liber ex Germanico expositus stb.

Hallgatta pedig a következőket: Collegium methaphysicum, in meditationes Benati Descartes, collegium astronomicum, collegium juridicum in Digesta, collegium theologicum és végül collegium mathematicum.

«1693 július 18-án, minek utána Isten jóvoltából életemnek 20-ik és bujdosásimnak második esztendejét betöltöttem volna, a frankfurtumi és francekerai académiákban lakván és tanulásaimnak is véget vetvén indultam el Franeekerából.»

Legelsőbben Amsterdamba megy, ahol egyenlő érdeklődéssel nézi meg a templomokat, nevezetességeket, «borsát», ahol «sok

kereskedő embereket láttak rettenetes nagy tolylongásban,» árvák házát, vén emberek és vén asszonyok házát, ipartelepeket (ráspoly házat, fonó-varróházat, nádméz és sócsináló házat, posztó csinálók műhelyét), az admirális házát és a zsinagógákat, «ahol is a német zsidók templomában éktelenül kiáltoznak felettébb való rikoltozással».

Igyekszik ismeretségre lépni azon kor nevezetes embereivel is. Ajánló levéllel keresi fel Becker, vagy Sütő Boldizsár amsterdami papot, Raej János híres chartesianus philosophust, stb.

Leidenben, Hágában («igen szép kies nagy sétáló helyekkel») Botterdamban és Utrechtben szintén megnéz minden látni valót. Palotákat, ágyúcsináló házat, golyóbiscsapó játék helyét. Hágából megnézi «Honflardik» szép kies királyi várat és kerteket, ahol «láttunk a kert közepében szép réz statuákat és csorgót, amely egy kopjányira el fel lövi a vizet; a palotákat is megjártuk, ahol igen szép házakat, cifra megvetett ágyakkal, szép képírásokkal és asztalokkai felékesítve láttunk és a többi között a királynő házai között egy tükörsztalt láttunk, egy-két tükör gyertyatartót és szép más kimetszett fajú kis házat, ahol minden képecske artificiose ki nagyon metszve, mintha kiírták volna». «Megnézte annak a grófnő asszonynak a temetését (temetkező helyét), akinek egyszerre született 365 gyermeke, kiket két réz medencében, a férfi gyermekeket külön, a leányokat is külön keresztelt meg a trajectumi püspök, azonban azon nap mind az anyjukkal együtt meg is haltának».

Sevningában szélszekeret láttak, amely jó széllel sebesebben megy, mint amit lovak húznak «si credere fas est». Botterdamból kőpadimentumos úton mennek Ultrajektumba (Utrecht), ahol is «bejártuk a selyem tekerő malmot, amely igen nagy és szép mesterséggel egynehány száz tekerőről letekeri csomókban, a víz hajtván a kereket, a selymet, ugyanazon kerék túl hajt más, vas csőket átal fűrő malmot; edgy tengelyen levő vízkerék hajtja mindent és ezáltal is igen könnyen meg fűrhatni a vas puska csövet és a víz pedig canalis vize; mesterséggel reáfolyó és reá vett víz hajtja».

Hagenburgon át (ahol rossz városban bennünket igen examináltak) augusztus 12-én érkezik Hamburgba. Augusztus hátralevő részét Hamburg és Lübeck megtekintésének szánja. E két város között előbb lovas, majd gyalog táborra találnak. A lovas tábor 7 regimentekből állott Tek falu mellett, ahol «megexamináltván,

a generálistól báró de Wedel uramtól, kivel amint tudtam németül törtettem, ki a Bethlen névre tisztességesen excipiálva és egy káplárt más katonával elrendelvén, a táborban mindenütt elhordoztatott, megmutogattatott és elkísértetett a strázsákon által.» Másnap a gyalog táboron kellett átmenniük, ahol a generálisok megexaminálván őket hasonlóan «igen jól excipiáltak.» Lübeckben egyéb nevezetességek közt egy klastromot látogatnak meg, «hol ma is lutherana apácák laknak, akik azután hogy a pártában sültének oda bemennek és soha férjhez nem mehetnek».

Négy napi tengeriút után augusztus legvégén érkezik Stockholmba. Megszakítva úti krónikáját érdekesen leírja «modus nuptiarum, temetésnek ceremóniáját és communionis formulát az Impeiiumban és in Belgio foederato».

Ezúttal csak néhány napot tölt Stockholmban. Meglátogatja a prédikátorokat. Pázmán, Meliusz Péter és Dávid Ferenc munkáira bukkan a könyvtárban s a kikötőben orosz hajókat lát, «amelyek igen rút csinálmányúak, formájuk és köteleik, vitorlájuk, fedelek éktelen barbarizmusát le nem írhatom».

Szeptember 5-én Upszalába megy, hol 8 napot tölt a nevezetességek megszemlélésével és érdekes ismeretségek kötésével. Megnézi a raritásokat, királyok sírjait és sok szép grófok, bárók, nemesek temetését; egy ládában «holmi rossz régi viselt köntösökre» talál. Meglátogatja «Drossander doctor uramat, aki in compendio mindazokat az experimentumokat megmutatta, valamelyeket Albinus, és revocalok nála az egész curiosum collegiumot». Svebilus Olaf uram svédiai érsek honeste excipiálja és kérdezősködik minden erdélyi dolgokról. Norman úr pedig Magyar és Erdély országok minden állapotjairól és vicissitudóiról jeles discussiókat indít vele. «Spole András mathematicai tanár minden instrumentumit megmutogatta: egy hosszú tubust, nagy quadranst, nauticum astrolabiumot, és egyéb aféle sok szép instrumentumot, kik között maga csinálta in piano quam in rotando glóbusokat, proporcionálist, amely a maitól différai, pénzt, melyet visszaforgatván kétféle ábrázatot mutat. Ugyanő mellénk rendelvén egy diákot, aki az arithmetícában respondense volt, kísétálunk és ő Upszalában, ahol egy útban láttuk annak az útnak reliquiáit és a templomot, melynek 3 részeit 3 vallású királyok építették. Az egyiket a nagyobbikat építették pogányok, amely olim aranyos volt és az oldalán 8 ablak volt Jupiter, Mars vagy Neptunus és Pluto tisztességére.»

Megismerkedett az uppszalai lovászmesterrel is, aki magához híván őket «egy kis mesterséges lovat hozata elé, amely egyszer megugratok, azután térdet hajta, annak utánna leült, azután ledőle és holtta tévé magát, hassal fölfordíták és a lába közé ült egy inas. Hirtelen egyet szól neki a lovászmester, az talpra ugrik, azután elüté, a lábával toppantván, hány órákor volt, elrugaszkodék azután hirtelen és elmenne az istállóban. Szép kis barna lovacska volt mintegy esztendő csikó nem nagyobb semmivel».

Stockholmba visszatérve megbámulja Carlstein éremmetsző raritásait «aranyos kimetszett és faragott képeket, melyeken mind a kép meglátszik, mind egyszersmind tükör és ábrázattját az ember meg is nézheti,» csigagyűjteményét, indiai gabonákat, gyapotot, théát, kávé-gyümölcsöt, scarabeus indicust, mérges kígyót, csudatevő bálványokat stb. Brenner Illyés híres numismaticai gyűjteményét is megnézi, ahol «béka fejében termett követ és lapponoknak az ő ördögös dobjokat» mutatják neki. Ugyanitt rhinoceros szarvból való indiai csészét lát, amelyből «a gyanús férfiak isznak, hogy méreggel meg ne etessék a feleségek, amelyben felforr a mérges ital».

Bejárja a királyi palotát. Annak folyosóján Rákóczi György osnabrücker követének, Daniel Jánosnak és Fazekas Jeremiásnak arcképeit látja magyar habitusban. Megnézi a fegyvergyűjteményt, és hadi trófeákat, Gusztáv Adolf ereklyéit, valamint Ulricsdal királyi kastélyát. Látja az anyjához siető XI. Károly királyt: kiemeli anyjához való gyengéd viszonyát. Audienciát kap a trónörökösnél, a későbbi XII. Károlynál s ennek nevelőjével Nordenhjelm Andrással beható beszélgetést folytat az ország közjogáról és közállapotjairól. «Parasztoknak annyi becsületük vagyon, hogy amikor a király fiát, Carolus XII. keresztelték, egy parasztember volt a keresztapja, mint a többi statusokból egy-egy személy.» Az egész nemzet «eddig igen paraszt nemzetség volt, hanem ennek a királynak az idejében, minthogy békesség nagy volt, mindeneket korrigáltak és jobb rendbe vettek, kiváltképen mindenkben a franciákat követvén, kiknek majmai egészen, többnyire mint ételek, szokások, köntösök, politikájuk is és már épületek szerint is követik őket».

Oxenstjerna kancellárnál, majd Staremborg császári követnél ebédel és ismételve keresi fel tudósok társaságát.

A lutheránus és hollandi pappal beszélgetnek a «vallásunkon

valóknak oprimálásáról,» Erenstral híres képíró gépírásait mutatja meg, újból felkeresi Brenner Illyést, akinél jégi könyveket lát és feleségével deakul beszélget.

Szeptember 26-án hagyja el Stockholmot s hosszú szekérúton, folyton panaszkodva a «rossz fortélyos lovakra» megy a fél-sziget déli csúcsára s ónnak hajón Háfniaába (Koppenhága), ahol is «minden ringy-rongy egyetmásunkat, mindenünket a kapuban felhánytak és igen examináltak».

Egyik első útja a királyi «Kunstkamarába» vezet, amely «8 házából álló. Vagyon a tornácában sok szésp képírás és artificiose írtak, item a legkülső tornácban egy néhány szép obscura kamarák, aztán belül egy kis házban egy machina, amelyben 72 mesterember dolgozik, ha feltekerik item az osnabrugumi pacificatio után Norimbergában celebrátotott conviviumot kicsinálván».

«Más házban vadnak artificiose kifaragott és metszett ládák, képírások és az embernek ő erei kialván, amint szokott ordinarie állani.» «A hetedik házban vadnak annak a mai királynak viaszból fél ember formára kicsinált képei minden gyermekeivel együtt és a francia király feleségestül item a nagyapja a mai királynak és ismét a 8 ház közül egyben 2 perpetuum mobile . . . Délután menénk az Olafus Vormius leckéire, aki is az anatomicum theatrumban bennünket elhordozza, amelyben elég szép rarítások vannak és a leidait azzal superálja, hogy az erek mind ki vannak szedve és egy deszkára ragasztván item egy szárnyas hal vagyon benne és mások csigák, clárisok.» Communiai a református praedicatornál; majd megjárja a medicum collegium bibliothekáját és ott hallgatja a deákok disputációját. Másnap a felső iudicium ülését nézi meg, amely állott 12 emberből, akik «ki úr, ki professor, ki városi emberből áll, de mindazonáltal megkívántatik, hogy eszes alkalmas emberek legyenek, kik is a iudiciumban mind veres bársony és kamuka tógában felöltözve vannak. Mindennek szabad bemenni, amikor a sententia pronounciáltatik és proponáltatik a causa, de a süveget le kell venni, mert különben erővel az emberrel levézetik».

Meghívást kap az udvarhoz s láthatja a királyt a királyné, a hercegek és miniszterek társaságában ebédelni. «A királyi asztal körül forgott egy indus kis fiával, megint egy bolyókás asszony dániai paraszt köntösben, item egy kis ember norvégiai egy singnyi vagy még kisebb. Délben 2 fogás vagyon ordinarie, este pedig egy,»

«Die 24 Octobris látogatjuk meg Olafus Römer uramat, ki is

mutogatja megli aritificiosam mechanicam structuram Satellit um Jovis item Saturni és ki csinálta a planétáknak is cursusát, conjunction át.»

Október 24-én indul, hogy Hollandián át Angliába utazzék.

November 9-én Benchemen «más eg} gróffal két kalmáron nyalakodunk». Amsterdamban és Leidenben felkeresi a régi ismerősöket, eljár egyes leckékre, megismerkedik Poiret urammal, aki emlegeti «Bethlen Pál bátyám uramat és Csernátoni Pál uramat, kik Braziliában tanuló társai».

November közepétől január 5-éig várják az Anglia felé vivő kedvező szelet. «Mindössze majd szintén két holnapig váraoztunk, a West Wind igen megvesztegetett, pénzünket, időnket veszté.» Végre 1694 január 5-én este Danckelman úr «jagt (yacht) hajójában hálnak s más nagy hadi hajókkal és jagt hajókkal együtt eredménytelen kísérleteket tesznek az elutazásra. Csak 9-én tudnak a szabad tengerre jutni s 10-én érkeznek Gravesend portusába Angliának és 11-én Londonba.

Ott előbb a franequerai francia sütő veszi pártfogásába és vezeti el Witehaal (Whitehall) felé, másnap Francus urat látogatják meg, «ki is kolozsvári fiú és apámuram condiscipulusa volt az akadémiákban». Megismerkednek más magyarokkal is: Tolnai urammal, Bogdányi urammal, «kinek szép írott virágait, maga kézi munkáit nézzük». «Január 21-én pedig «vad oláh Halucius Karánsebesit megszorítjuk annyira, hogy hispanica inquisitionnak nevezi beszédünket».

Február 14-éig marad Londonban; ez alatt megnézi a város nevezetességeit, a regia societás raritásait, amelyek között azonban nem lát új dolgot, a Tawr (Tower) kastélyt, a benne őrzött insigneikkel, oroslánokkal, fegyverekkel, ahol is «a sok puskák között vagyon egy machina, olyan, mint a seregbontó, forgathatják 4 oldalára és 40-szer elsül egyszerre».

Látja a sok nagy pap urakat, a parlamentumban; meghallgatja a régia societásban a conventust, ahol is experimentumokat mutatnak be, többek között a kofe fa ágát levelestül és gyümölcseivel. «Holmi microscopicumokat nézünk, melyek kicsindek in tali forma j o p c p l». Megismerkedik Crelliussal, ki is mint «chymicus chymicus potussal excipial». Charleton nevű tudós raritásai között lát «olyan színű madarakat, hogy képíró szebbet azoknál nem csinálhatna».

Február 7-én «megyünk az Orphanostrofiumban, amelyben vadnak mintegy ezer kis apró árvák, kiket is látunk, midőn solenniter vacsorálnak és énekelnek antiphoniát Fundálta azt VI. Eduardus király egy klastromból és II. Károly király rendelte, hogy némelyek megjegyeztessenek egy önpecséttel a mellyöken és azok tanuljanak hajósmesterséget. Igen szép rendtartással tisztán tartatnak és jól gondot viselnek örájuk, köntösük is kék hosszú és majd olyan calugyer forma».

A tanácsházban «Halucius karánsebesi, a vad oláh természetét levetkezővén hozzám jó és velem kezd magyarul beszélni». Danckelman úr pedig Kocspitz-re (cockspit) viszi el. ahol is kakasokat duellumban bocsájtják. Majd nagy bikának holmi kutyákkal harcát nézi meg.

Február 15-től március 5-éig Oxoniumot és Cantabrigiat (Oxford és Cambridge) látogatja meg és meglepő hűséggel írja le a két egyetemi város intézményeit, épületeit és egyetemi szokásait. «Collegiumai megannyi királyi várak, úgymond, amelyben sok sociusok, diákok és úrfiak is laknak. Cantabrigiában «majd tudósabb és barátságosabb emberek laknak, mint Oxoniumban, igen jó szívvel láttának és minden nap vendéglentek ... 3 baccalaureatusokat is tevének, kiket előbb megeskütenek holmi punctumokra, a könyvet velük megcsókoltatván, amelyből a hitet elmondták, a procancellarius azután lába közé vévé és admittála, kezét homlokokra tévén. Ugyanazon nap majd estig nem esznek pápista módra. In initio quadragesimo szokott is celebrálatni solennis oratio és disputatio, ahol nagy frequentiában orál az öreg procurator holmi arcium magisterekkel, felel pedig a kisebb procurator és vagyon is exprobaló oratio edgy, ahol publice akármely doctor -nak szemére vetheti vitiumat az orator és impune viszi más több oratorokkal.»

Március elejétől kezdve május közepéig marad még Londonban s ez idő alatt buzgón folytatja a nevezetességek és raritások megnézését. Meglátogatja a bolondok házát, «a vén emeritus katonák házát,» amelynek kiemeli nagyszerű berendezését, a greenwichi observatoriumot, az orvosi collegium anatomicum theatrumát stb. Megnézi Wudward doctor vagy doctorandus római antiquitásait, Slon (Sloame) uram indiai ritkaságait és sok szép asszú füveit, Montegú (Montague) gróf házát, mely igen szép udvarház és superálja a király házait, igen szép és mesterséges

képirással, kivált a felhőt és szivárványt amint leírták». Megismerkedik az anglikán egyház kiválóságaival, Burnet püspökkel és Tillotson canterbury érsekkel, aki «honeste excipiál ebéden».

Többízben megfordul az udvarnál. «Die 16. Marc. Kinsingtonon látjuk és megudvaroljuk a királyt, királynét, kik is csak ketten esznek együtt, gavallérok, hercegek, grófok udvarolnak az asztal körül. Két úri asszony áll átellenben vele, kik a királynak és királynénak adnak tángyért és kiveszik, valamikor pedig a tángyért változtatták, akkor a kést és kalánt is majd mindenkor. A királyné felől állanak és udvarolnak úri dámák, a királynak pedig ad innya térdre állván edgy úrfi előbb megkóstolván az italt, hasonlóképen a királynőnek egy úri asszony, 2 pap mind elől és utói megáldja az asztalt és udvarolnak is végig.»

Jelen van a nagycsötörtöki lábmosáson, amidőn is «férfi koldus annyi állítatik elé, amennyi esztendő a király és asszony is annyi, amennyi esztendő a királyné, azután a férfiaknak a lábukat a király, és az asszonyoknak a királyné megmossa, de ez a Vilhelmus III. király és II. Mária királyné ezt nem cselekszi, külömben a maga udvari dékánaival osztogattat ő nekik alamizsnát, de minekelőtte osztogatnának, a westmonostori canonicusok históriám passionis olvassák és szerben-szerben énekelnek, amikor nekik valamit osztogatnak, adnak mindennek egy pár cipellőt, sarut, posztót dolmányt, vásznat ingnek, két bőrszényben pénzt, sós halat és sós füstölt heringet egy fatálban, meghintvén azt virággal. Azután a király pohárnoki adnak mindennek egy kis facsészécskében veres bort, a király ezüst kannájából töltik, a fatál és csésze is övék. Négy kenyerek is adatnak ő nekik és ad representandam ceremoniam locionis a pap a szolgálkkal, aki nekik osztogat, holmi kendővel övedzik be magukat.»

Részletesen leírja a királyok temetési szertartásait, a parlamentáris alkotmány formát, a királynak a parlamentbe vonulását s a törvények szentesítésénél követett ceremonálét.

«Die 10 Maii a királyné születésnapja, celebráltatik, akinek is gratulálnak az érsek a püspökökkel, hercegek, grófok, bárók feleségekkel, muzsikások, dobosok, síposok, trombitások, hegedűsek és azután délután a király a királynéval kimegyen egy szép muzsika szónak hallgatására, amely állott síp, trombita, virgina, nagy és kicsiny hegedűkből, kik 20 vagy 25 valának, ott előttük udvaroltak az urak nagy hosszú farkú szép dámákkal.»

Nem feledkezik meg magyar barátairól s ám. Tolnai úr jól tartja magyar káposztával, Dávid Penkert is cokipohárt ad és nála jól lakunk. Similiter Bogdányi Jakab uram is elhív ebédre.

Május 21-én indul visszafelé, de kedvezőtlen szél ismét «bennünket vesztegetett igen rútul,» úgy hogy csak 30-án érkeznek Hollandba, ahol a vizontlátás Öröme Szaniszló és Vízaknai urammal majd egész éjszaka mulatnak. Amsterdamban könyveket vásárol, Hágában Hugenius úr megmutatja «bolygók forgását megmutató automatumot és egyéb raritásokat». többek között microscopiumon nézik a légy szárnyát.

Átmegy a spanyol uralom alatt álló Belgiumba. Az Antwerpeni catedrale templomban «hol térdre nem akarunk esni, egy Varga morog és más egy jezsuita kitaszigál onnan bennünket, Bruxelles alatt megnézik a XIV-ik Lajos ellen confoederatusok táborát, amely Vilmos angol király fővezér alatt 80 gyalog és 30 lovas regimentből állott. Meglátogatják a löweni egyetemet és hallgatják a jezsuita tanárok előadásait, majd Clevén, Düsseldorfon, Cölnön át Casselba érkeznek, ahol a fejedelem fiai szívesen látják s ezek eforusai megvendégelik és megmutatják a hely nevezetességeit. Ott látják a «magától Vilhelmus cassiai landgrafustól kitalált és csináltatott, planéták cursusát reprezentáló machinát és edgy lipsiai bolyókás professortól kicsinált skatulyákat, amelyekkel azt akarta megtudni, mit gondol az ember s az emberi gondolatokat akarta megtudni, de beléje sül.»

Augsburgban «nézzük a vízi mesterséget, ahol 2 vagy 3 tornyokban alatt nagy csökbén a kerekék felhányják a vizet és onnan aztán elviszik a csorgókra az egész városban, ahol is sok csorgók vannak szerte széllyel a városban az utcákon, kik megékesítettek réz statuákkal. Ez igen szép hely, mert a városnak egyik felét az ember még láthatja és elnézhet innen a tyrolisi havasokig és 108 lábíg megyén fel a víz a csökbén. Mellette vagyon az ispotály, amelynek fele lutheránus és fele catholicus embereknek való.»

Svájcon át augusztus 24-én érkezik Mediolánumba (Milánó), kiemeli fehér márvány cathedralisát, az ambrosiana bibliotheca statuait, szép képírásait, raritásokat, monstrumokat, perpetuum mobilét, embereket, kik in piano chalybeo futnak alatt valami mesterséggel hajtván. Amyantes követ, amelynek a pihéből szösz, abból fonalat és abból ruhát szönek.

Floreneben gyönyörködik a «híres Kunstkammer»-ben, «aki-

nek szép folyosóit, körül szép kőstatuák, a régi római imperatoroknak a Caesare usque ad Puppium et Gallienum, átalellenben a feleségeké s közben-közben holmi férfi és asszony statuák, kik igen szépek mind. Nézzük azután a statuákon kívül a sok szép rántásokat, amelyek állanak kivált asztalokból és scriniumokból, melyek drága kövekkel rakottak és megbecsülhetetlenek, képírásokból és penatesek sokan, aztán nagy földi globus és hypothesis ptolemaica. Nézzük azután egy házat, mely tele a híres olaszországi képírásokkal és mást, mely pastelein edényekkel. Nézzük ismét az ezüst és aranyműveit edényeit . . . ember szemielegyet nem nézheti és meg nem becsülheti micsoda drágák , . . Nézzük egy istállót is, mely nem derék és ott egy ispotályt, kiben egy tudatlan rózsbárátot vexalunk de Orione. Nézzük a herceg bibliothecáját Magliabechio Antal bibliothecáriussal, akihez hasonló sordidus ember nem láttam. Sok szép könyvek vadnak benne, még református és lutheránusok könyvei is, kikre hogy ott tartsa, X. Kelemen pápa adott szabadságot.»

Szeptember 11-én érkezik Bómába. Sorba járja ős részletesen sorolja fel az ott látható ókori épületeket és régi emlékeket.

Október 1-én Velencébe érkezik. Szent-Márk templomát igen szép épületnek mondja, «mind kívül, mind belül kivált a pädimentum mind apró kockás márványokból való, rózsás és más kövekre madarak, virágok vannak kifaragva, a képírások is igen régiek és szép aranyosak.» . . . «Délután nézzük a hajósoknak és más efélegazembereknek egy hídon való küzködésöket meztelen derékkal és karral küzködvén és egymást levetvén a mantuai herceg IV. Károly kedvéért játszottak.» . . . «Járjuk még a nemesség czeigházát, amelyben ... a vas derekak között mutatják az Attila sisakját is ...» A Sz. Márk velencések patronusok templomában a tornácban vagyon az a kő, ahol III. Sándor pápa nyomdosta a Fredericus Barbarossa nyakát.» Ugyanott mutatta egy pap Mózes kőszikláját, amelyből a víz kijött a pusztában az izraelitáknak. Azzal átalellenben vagyon a földben egy nagy porphyreus lapos kő, amelyen feküdt a Christus, mikor a samaritanával beszélgett és az oltár mellett vagyon két kővé változott orozslán, amelyek egy anyának a gyermekét és egy lónak a csikóját akarták megenni. Szűz Máriának könyörgött az asszony, ki is az égből le szállván a földön megtoppantva magát az orozslánok kővé váltak. Az a kő is a falban vagyon, amelyen keresztelő Sz. János vé-

rét vették item a cathedra az, amelyben a Pilatus zsidóknak adván a Christust monda ecce homo.»

Az arsenal és a hajógyár megnézése után 11-én indul és 24-én érkezik Bécsbe. Novembert és decembert ott tölti «a ministereket udvarlom, palatinus, Cardinal Colonits, Kinsky uraimék jó szívvvel láttának.» Audienciát kap a császárnál és József megkoronázott magyar királynál. «Császár tárházának rövid descriptióját») adja. 1695. január 2-án úrvacsorát vesz a hollandi követnél, meglátogatja Kismartonban a palatinus fiait. Fisamentben bevárja az unió megkötése után Erdélyből távozó fejedelmet; rút, zajos Dunán nagy félelemmel átmegy Pozsonyba, Nagyszombatra, Otrókosi Ferencsel beszélget az unióról és a Vág völgyön fel Polóniába megy.

Varsóban február 8-án «egész nap estig várjuk és nézzük, a lengyelek és litvánusok miként akarnak bottal megharcolni. A lengyelek a Vislán a jégen akarnak megütközni, a litvánusok kün a mezőn és ott estefelé megütköznek, de a lengyelek megverettettek s egynéhányat közülök meg is lőnek a litvánusi nemesek. Miniket is kicsind, hogy meg nem lőnek, ezen aztán öszeveszvéen másnap 9 Feb. a király udvarában megvernek a lengyelek vagy két litvánust.» Február 11-én a lengyel királyt Szobieszki Jánost udvarlom, ki is emberségesen excipiált s hallottam tőle Mária nagybritanniai királyné halálát.»

Február 15-én hagyja el Varsót, 18-án Lublinban hallja, hogy a tatár Ilvo körül rabol és prédál. Bártfán, Eperjesen, Nagyszöllösön, Máramarosszigeten át utazik haza s március 11-én Kolozsvárra érkezve végzi bujdosását és naplóját.

Naplója függelékéül feljegyezi 1693 végéig folytatott levelezését. 43- szór ír haza e két és fél óv alatt és 38-szor vesz híreket családjától. Persze egy-egy posta több levelet hoz és visz. így 1691-ben N. Karácson napján «Az új esztendőnek jó kívánságát kívánván írtam Apám uramnak, Asszonyomnak, bátyám Bethlen Sámuel, János, hugoméknak, az enyedi professoroknak, az özvegy ángyom asszonyoméknak, nagy apám uramnak, a Fejedelemnek, az öreg legényeknek, az inasoknak.»

A levelek úgy Francofurtumba mint Franeekerába körülbelül egy hónap alatt jutnak el Erdélyből, de persze egy-egy levél 4-5 hónapig is útban van.

Ezzel búcsút kell vennünk Bethlen Mihálytól és naplójától.

Őt magát beszélgetve, minden kommentár beleszövése nélkül állítottuk az olvasó elé. Azt hisszük, minden fontoskodó magyarázgatás csak rontott volna azon a benyomáson, amelyet így a maga eredeti üdeségében, közvetlenségében, naivitásában gyakorol reánk.

Előttünk áll az ifjú utas egyénisége, a maga nyílt eszével, minden iránt érdeklődő tudvágyával és a legtöbb előítéleten felülemelkedő emberszeretetével.

Neve bebocsátást biztosít számára hadvezérek, államférfiak, koronás fők társaságába is. Örömet forgolódik közöttük és jegyzi fel a körükben látottakat. De különös előszeretettel keresi fel a tudósokat és prédikátorokat s használ fel ismereteinek gyarapítására minden alkalmat.

Hogy műízlése nullán alul van, s hogy több érdeklődést tanúsít a drágaságok, raritások, monstrumok mint az igazi műkincsek iránt, azon valóban nem lehet csodálkoznunk. Hogyan is szerezhett volna képek és szobrok iránti műérzékét akkor Erdély bércei között? Tudományos műveltség dolgában azonban teljesen megüti korának legmagasabb mértékét. Naplójának azon kor tudósaira s tudományos törekvéseire vonatkozó része végtelenül érdekes korrajz, amely plasztikusan állítja eléink a babona és alchymia békőiből kibontakozni kezdő természettudomány akkori első tapogatózásait.

Ami végül az igazi felvilágosultságot illeti, abban megelőzi korát. Az a humanizmus, amely az árvaházak, szegényházak, kórházak iránt kelti fel érdeklődését, igen ritka jelenség a XVII. században. Igazán meglepő, milyen ritkán találunk naplójában a felekezeti elfogultság egyes nyomaira. Ha nem csalódom valamennyit szószerint közöltem. Nem meglepő-e, hogy egész Belgium, Bajorország, Olaszország beutazása közben az elfogultság szava oly ritkán, a gyűlölségé soha nem jön ajkaira? Abban a korban Erdély volt az egyetlen hely széles e világon, ahol ez a felvilágosult, türelmes felfogás kifejlődhetett.

Ugyancsak Erdély társadalmi élete, Bethlen Gábor, Kákóczi György, Lórántffy Zsuzsanna legszebb tradíciói tükröződnek abban a jó pajtási és baráti viszonyban vissza, amely a fiatal főurat a külföldi egyetemeket felkereső kálvinista diákokkal köti össze.

Egyetlenegy passzus, az a «Nyalakodás két kalmáron más egy gróffal» kissé gyanúsán hangzik ugyan, de ettől eltekintve gőgnek, arisztokratikus előítéletnek sehol semmi nyoma.

És végül nem csodálatos-e, hogy e napló lapjain minden lép-ten-nyomon hány külföldön tanuló magyarra akadunk? Csak magában Franeekenben 28 magyar diák tanul! S egész Németországban, sőt Angliában is minduntalan tudományt," művelődést kereső magyarokkal találkozik. Olyan konkretizált közvetlenség-gel állítja ez elénk a XVII. század magyarságának ismeretszo-mját a tudomány, az igazság megszerzésére, a nemzeti egyéniség kifejlésztésére törekvő egész energiáját.

Ha tekintetbe vesszük akkori helyzetünk rettentő bajait, veszélyeit, csapásait, nem volt történelmünknek olyan korszaka, amelyben a nemzet nagyobb szellemi és erkölcsi értékről, nagyobb fenntartó és teremtő erőről tett volna tanúbizonyságot.

Ekkor voltak legnagyobb államférfiaink. Bethlen Gábor, Eá-kóczy György és Pázmán Péter óriások, ha bármelyik nagy nem-zet nagyjaíhoz mérjük is őket. Nem elég, hogy annyi vész között életben tudták tartani a nemzetet, A létért való küzdelem, az élet-halálharc napjaiban olyan pezsgő tudományos, kulturális és iro-dalmi életet tudnak felkölteni és irányítani, amely a magyar nem-zetet bekapcsolja korának szellemi mozgalmába s tanulni, asszi-milálni és feldolgozni tudó képességének legfényesebb tanújele.

Ez a tanulási és feldolgozási képesség húzódik veres fonálként végig hazánk ezredéves történetén, mint nemzeti egyéniségünk fenntartó, éltető, kifejlesztő princípiuma. A magyar nemzet soha nem zárkózott el a nyugattól. Mohó tudvággyal szívta fel annak minden kulturális áramlatát. De nem szajkó módjára tanult, nem majomként utánzott. Saját törölmetszett, őseredeti egyéni felfo-gását belevitte kulturális munkájába. Megemésztette amit tanult. Saját viszonyai, érdekei, nemzeti sajátosságai szerint alakította át s tette magáévá a külföld szellemi kincseit.

Ez a feladat a XVII. századtól fogva hosszú időn át első sor-ban a magyar kalvinizmusra hárul. Költséggel, akadállyal, ve-szélyvel dacolva keresik fel a szegény kálvinista diákok százai a külföld kulturális gócpontjait. Ők gondoskodnak róla, hogy a ma-gyar társadalom a nyugati felvilágosodástól ezekben a súlyos idő-kben se szakadjon el egészen, s a hazahozott nyugoti tudománynak nemzeti irányú feldolgozására van a magyar kalvinizmusban elég nemzeti eredetiség és teremtő erő.

KÉNYSZERBIZTOSÍTÁS ÉS ÖNKORMÁNYZAT.¹

Még egyszer visszatérünk az angol national insurance billre, hogy annak olyan oldalára hívjuk fel az olvasó figyelmét, amely korszakot jelent a munkásbiztosítás fejlődésében és kiszámíthatatlan horderejű úttörő lehet.

A javaslat két egészen külön ügyet foglal össze egy törvény keretébe: a betegség és munkaképtelenség esetére való biztosítást s a munkanélküliek segélyezésének ügyét. Ez utóbbit hagyjuk most figyelmen kívül; részleges, bár nagyszabású kísérlet az, amelynek tovább fejlődése a gyakorlati élet tapasztalataitól függ, míg a betegek és munképtelenek segélyezése teljesen befejezett egész.

Látszólag a német példa követőjének áll be az angol törvényhozás, mert hiszen szakít az önkéntes biztosítás alapelveivel. Kényszerszerűen megadóztatja a munkaadót s a közvagyon forrásaiból is merít. A pénzügyminiszter indokolja, miért tartja a kényszerbiztosítást szükségesnek.

Azon 14 millió egyén közül, akire a törvényjavaslat e részének rendelkezései kiterjednek, halál esetére a nagy többség biztosítva van, betegség esetére ellenben alig 6-7 millió. Ez utóbbiak biztosítása sem megfelelő. Nem elég nagy, vagy nem elég tartós az illető pénztár által nyújtott segély. Másrészt a biztosítási díj olyan nagy, hogy a munkás életviszonyaiban beálló legkisebb rosszabbodással a pontos befizetés problematikussá válik. Évenként cirka 250 ezer biztosítás veszt el hatályát a befizetések elmulasztása miatt. Mennyi keserű csalódás, bánat, gond támad egy-egy családban minden ilyen elvesztett biztosítás után!

Beigazolva látja az angol törvényhozó a kényeszerbiztosítás szükségét, magáévá teszi tehát a német törvényhozás ezen alapelvét. De azután a biztosítási intézmény egész struktúrája a némettől alapjában különbözik.

Különbözik először is, mert a betegség és munkaképtelenség esetét egy kalap alá foglalja. A beteg munkás betegség esetébeni segélyt kap $\frac{1}{4}$ éven keresztül. $\frac{1}{4}$ év elteltével ezt a munkaképtelenség esetében segély váltja fel, amely jár mindaddig, míg az illető

¹ Megjelent M. F. I. évf. III. 329-337.

munkaképességét vissza nem nyeri, vagy 70 éves kort elérvén az aggkori járadék élvezetébe lép, A kérdés illetően megoldását az angol törvényhozásnak az a nagyszabású alkotása tette lehetővé, amely aggkori járadékot biztosít minden 70-ik életévét betöltött egyén számára. Az öregek ellátása, a munkás nyugdíja ezzel a nemzet terhére megalkottatott és lehetővé vált a 70 éven aluli munkaképtelenek sorsának biztosítása anélkül, hogy elbírhatatlan terheket róna a társadalom és az állam vállaira.

Az aggkori járadék egymagában évi 312 millió koronába kerül. Ezt kizárólag az állam viseli. A betegek és munkaképtelenek segélyezése ezenkívül 600 millió koronát emészt fel, amelyből 264 milliót viselnek a munkások, 216 milliót a munkaadók, 120 millió pedig az állam vállaira nehezedik, úgy, hogy az állam összes évi megterhelése 432 millió. De ezzel azután minden időbeli korlátozás nélkül biztosítva van a társadalom szegényebb osztályainak betegség, munkaképtelenség és aggkor esetére való ellátása.

A társadalom szegényebb osztályait mondtam, mert – s ez a másik kardinális különbség, amely az angol javaslatot a kontinentális törvényektől megkülönbözteti – az angol törvény nemcsak az ipari munkásokra terjed ki, hanem minden alkalmazottra (ipari, mezőgazdasági munkás, cseléd, kereskedősegéd stb.), akinek munkájáért élvezett fizetése 3840 koronát meg nem halad. Önkéntes tagokul pedig e biztosítás élvezetébe léphetnek az önállóan dolgozó kisiparosok, kiskereskedők és üzletemberek is, ha a munkás és a munkaadó kötelező járulékát befizetik.

A harmadik leglényegesebb különbség azonban, amely eredeti angol bélyeget süt e törvényjavaslatra, a biztosítás gyakorlati megoldásának rendezése.

A kényszerbiztosítás elvének törvénybeiktatása az egész kontinensen közhatósági biztosító intézmények felállítását vonta maga után. Munkások és munkaadók milliói centralizált hatósági pénztárak kezelésébe kerültek, amelyek teljesen absorbeálták, vagy legalább is megszüntették az addig működött önkéntes intézményeket s ha felruháztattak is bizonyos önkormányzati jelleggel, nehézséges és költséges bürokratizmusba fojtották az egész biztosítási ügyet. Lloyd George javaslata merészen szakít e rendszerrel, amidőn a biztosítás végrehajtását egészen az önkormányzati egyesületek kezében hagyja meg.

Mint tudjuk munkás, munkaadó és állam járul hozzá a bizto-

sítás költségeihez. Rendszerint heti 40 fillérrel a munkás, 30-al a munkaadó, 20-al az állampénztár, aminek fejében heti 12 korona segélyt kap a beteg, hatot a munkaképtelen, 36 korona egyszerűsmind enkori segélyt a gyermekágyas nő, (azon feltétel alatt, hogy 4 hétig ne dolgozzék) és *szanatóriumi ápolási a tudóvszesek*. A befizetés akként történik, hogy a munkás igazoló lapot kap, amelyre heti bérfizetés alkalmával ráragasztja a munkaadó a munkás és munkaadó járulékának megfelelő bélyegeket. Ez igazolványt a munkás a postahivatal útján a központi biztosítási hivatalba küldi be, ahová az állampénztár beutalja a bélyeg ellenértékét s a 20 fillér állami hozzájárulást. Minden egyes munkás igazolványán jegyzi meg, hogy melyik elismert egyesületnél van biztosítva. A központi pénztár külön számlát nyit minden elismert egyesület számára, tagjainak befizetéseit e számla javára írja s annak terhére utalványozza az egyesület által teljesített törvényszerű kiadások fedezetét.

A biztosítást szabadon teljesíthetik jövőre is mindazon egyesületek, amelyek ezzel eddig is foglalkoztak. A kizárólag humanitárius célokat követő *friendly society* csakúgy, mint a vállalati pénztárak és a *trade union*ok. Arra, hogy valamely egyesület elismert egyesület (*approved society*) legyen s e törvény alapján intézhesse a munkásbiztosítás ügyét, a törvény csak azt kívánja meg, hogy

1. legalább 10,000 tagja legyen (kivéven a vállalati pénztárakat, amelyek kevesebb taggal is fennállhatnak),
2. teljesen önkormányzati alapon legyen szervezve; az előljáróságot maguk a tagok válasszák,
3. minden nyereszkesedés ki legyen zárva s az összes jövedelmek a tagoknak nyújtott segélyekre és előnyökre (*benefits*) fordítottassanak,
4. a tagok félévi járulékának megfelelő biztosítékot deponáljon, az egyesület, rendszerint óvadékképes értékpapirokban és
5. az ezen törvény alapján való segélyezést egyéb működésétől elkülönítve könyvelje, úgy, hogy e körüli eljárása bármikor ellenőrizhető és nyilvántartható legyen anélkül, hogy a biztosítási hivatal az egyesület másnemű tevékenységébe beleszólhata.

Rendszerint 3 évenként, ha szükséges gyakrabban is, hivatalosan értékeltetnek az egyesületnek ezen törvénnyel kapcsolatos tartalékai és kötelezettségei. Biztosítási szakértők közbejöttével

állapíttatik meg, hogy e kettő egybevetése felesleget vagy hiányt eredményez. Feleslegét az egyesület a segélyezések, a tagoknak nyújtott előnyök fölemelésére fordíthatja, a netaláni hiány fedezéséről pedig a járulékok felemelése vagy a segélyezések csökkentése által tartozik gondoskodni. Ha erre vonatkozólag záros határidő alatt nem ad be a biztosító hivatalnak elfogadható javaslatokat, hivatalból fognak a szükségessé vált intézkedések elrendelteni.

Ezzel a biztosítási ügy egész rizikója az egyesületekre hárul. A többlet az illető egyesület tagjainak válik javára, a hiány fedezetéről nekik kell gondoskodniuk, szóval takarékos, pontos és célszerű kezelés kizárólag az illető egyesület javára szolgál, ennek ellenkezője sa szimulálok visszaélései ő rajta bosszulják meg magukat.

Saját szakállukra, saját felelősségükre intézhetik tehát ezen biztosítást továbbra is az egyesületek s a törvény másnemű céljaik, munkálkodásuk elé semmi irányban nem állít korlátokat. Nem kérdezi, mivel foglalkozik az egylet betegek és munkaképtelenek segélyezésén kívül. Szívesen veszi, ha felöleli a munkások egyéb érdekeit is. Abban sem korlátozza a trade unionokat, hogy vezetői legyenek a munkásosztály bérharcainak. Csak azt követeli meg, hogy külön számoljanak a betegek és munkaképtelenek segélyezésére fordított pénzekről és hogy erre a célra legalább annyit fordítsanak, amennyit a törvény elrendel s amennyit a központi pénztár megtérít nekik.

Hogy mennyire ez egyesületek működésére helyezi a javaslat a munkásbiztosítás súlypontját, legjobban bizonyítja az, minő bánásmódban részesíti azokat, akik egy vagy más okból az egyesületek keretén kívül maradnak. Ezek vagy nem akarnak egyesületbe belépni, vagy mint megbízhatatlan, gyengébb elemek kizáratnak azokból, amihez való jogát minden egyesületnek a javaslat nyíltan elismeri. A javaslat postahivatali biztosítóknak nevezi őket. Minden ilyen egyén befizetéseit a postatakarékpénztár gyűjti külön számlára, amelynek terhére feltétlenül megkapja az orvosi segélyt, de fenntartási járulékra csakis saját befizetéseirejéig van igénye, úgy, hogy aki valóban biztosítani akarja maga számára a törvény jótéteményeit, annak be kell valamely elismert egyesületbe lépnie és úgy kell magát viselnie, hogy befogadása ne ütközzék nehézségbe.

A helyzet képe tehát az, hogy a kényszerbiztosítás végrehajtása teljesen a szabad egyesületek kezébe kerül, amelyeknek másnemű tevékenységét s a munkás bárminő érdekeinek kép-

viselete körüli szabad mozgását az a körülmény, hogy a biztosítás ezen ágával a törvény keretei között foglalkoznak, semmi tekintetben nem feszélyezi.

Közhatóság gyanánt csak a központi hivatal s a törvényhatósági egészségügyi bizottságok állíttatnak fel. Amaz kezeli a törvény alapján befolyó összes pénzeket, a felgyűlő tartalékok értékpapirokba fekteti és intézi az egyesületekkel való elszámolást. Emezek általános egészségügyi jogkörrel bírnak, ellenőrzik az egyesületek működését és kivált az orvoskérdést. De maga a segélyezési ügy második része: a betegség megállapítása, nyilvántartása, a segélyjogosultság kezdetének és végének megállapítása, a segély kiutalása, stb. kizárólag a szabad egyesületeknek marad fenn tartva. És evvel a munkásbiztosítási közpénztárak molochjától, amely adminisztratív kiadások címén annyi milliót nyel el a munkások filléreiből, az angol társadalom szerencsésen megszabadult.

De ami ennél sokkalta fontosabb, az angol törvényhozó meg tudja a biztosítási kényszert oldani úgy, hogy a munkások szabad önkormányzatát, felelősségérzetét, önrendelkezési jogát csak erősebbé teszi. Ez jelent korszakot a munkásbiztosítás történetében. Ebben láthatjuk egy szebb és jobb jövő zálogát mindannyian, akik aggódva szemléltük a német rendszernek a munkásosztály szellemi és erkölcsi színvonalát leszállító következményeit.

Hányszor hallhatjuk a csodálkozás és csalódás panaszos kitéréseit amiatt, hogy míg a német állam és társadalom számos milliót áldoz a munkások jóvoltáért s az élet legkeserűbb gondjait veszi le vállalkról, erre a nemes áldozatkészségre és a munkás életviszonyainak ezzel járó javulására a szociáldemokrácia ellenállhatlan gyarapodása adja a feleletet. Az én hitem szerint azon kellene csodálkoznunk, ha ez másképen volna. Hiszen nincs a szociáldemokráciának a hatósági biztosító intézményeknél alkalmasabb melegágya.

Maga az a gondolat, hogy a munkás legmélyebbre ható életérdekeit közhivatalok bürokratikus alapon gondozzák, egyenesen tápot ad arra a törekvésre, hogy államosíttassanak, hatóságilag kezeltessenek társadalmi életünk egyéb intézményei is. Emellett az állam magához ragadja a munkás jövőjének biztosítását. Betegfőg, munkaképtelenség, munkahiány, aggkör esetére gondoskodik felőle. Azokat a gondokat, azokat a létérdekeket, amelyek előre-

látó, okos, józan életmódra indíthatnák a munkást és felébreszthetnék felelősségérzetét, leveszi válláról. Ezzel egész energiáját, egész szellemi és erkölcsi erejét szabaddá teszi az agitáció, a társadalom felforgató eszmék számára. A munkásegyletek nem foglalkozhatnak a munkás reális létérdekeivel. Mi sem természetesebb, minthogy a politikai és társadalomfelforgató agitáció absorbeálja egész működésüket s a vezető szerepre nem azokat a *bizalmi* férfiakat emelik, akik méltók reá, hogy sáfarkodásukra bízza a munkás nehéz idők számára megtakarított filléreit, családjá fenntartásának véres verejtekkel szerzett tartalékát, hanem az ékes-szóló, a jelszavakkal játszó, a szenvedélyeknek hízolgó demagógokat.

Hiába hoz állam és társadalom bárminő áldozatot, hiába hártja el a munkást nehéz időkben fenyegető nyomort, a társadalmi békét, a nemzeti egységet s a munkásosztály színvonalának, bevértékének, valódi jólétének emelését nem munkálhatja, ha tekinteten kívül hagyja az intézmények nevelő hatását. Közhatósági biztosítási intézmények csökkentik a munkás előrelátását, felelősségérzetét, erkölcsi fajsúlyát. Elszoktatják az élet nagy gyakorlati érdekeinek gondozásától, sorsának felelős intézésétől, az önkormányzatban rejülő renddel és fegyelemmel párosult önrendelkezéstől. Mindent az államtól váró turbulens elemmé, a felsőbb osztályok kétes existenciáinak, züllött kalandoroknak közprédájává teszik. Csak a munkás minden életérdekét felkaroló szabad egyesületek önkormányzati élete nevelheti a munkást azzá, amivé lennie kell, a társadalom fokozódó munkaértékkel bíró mind hasznosabb tagjává s a nemzeti demokráciának jogaival maga és hazája javára élni tudó oszlopává. E sorok írója már mint fiatal ember is küzdött e problémával az 1891-iki betegsegélyző törvény megalkotásakor. E törvény a maga eredeti alakjában teljesen tönkretette volna a betegsegélyző egyesületeket. A kezdő politikus szívós küzdelemmel csikart ki Baross Gábortól ez egyesületek némi szerény existenciáját lehetővé tevő engedményeket. Természetesen még csak fél sikert sem érhetett el, de azt a keveset is, amit akkor sikerült megmentenie, a közelmúlt sokat dicsért szociálpolitikai alkotásai végromlással fenyegetik. Mint egyik nagy problémája jövő fejlődésünknek állott azóta mindig az a kérdés szemei előtt, miként lehessen a biztosítási kényszert életképes önkormányzattal egyesíteni. Az a fáklya, amit az angol javaslat gyújt ebben a tekintetben, messze bevilágít a

sötétbe, jobb jövő reményét ébreszti lelkünkben. Ennél a világságnál kell előrehaladnunk. Egy percet sem késve kell kézbe vennünk hasznavehetetlen munkásbiztosítási intézményeink gyökeres reformját s a fősúlyt arra kell helyezni, hogy a munkás jogos érdekeit sikeresen szolgáló életképes önkormányzat nevelje őt az ipari tevékenység, a társadalmi béke és a politikai demokrácia számára.

Elmúltak azok az idők, amikor a kiváltságos osztályok anyagi és szellemi ereje, fénye, boldogsága alapján mérték nemzetek nagyságát és jólétét. Gazdagságról, haladásról, jólétről beszélni hiábavaló dolog, ha abban a nemzet egész egyeteme nem részesül, ha nem javulnak az alsóbb néposztályok összes életviszonyai.

Ezt a magasztos célt felforgató teóriák megvalósításával soha nem fogjuk elérni. De a technika haladása jelenlegi társadalmi rendünk alapján nyújt biztos módot rá. A gépek fokozták a munka produktivitásának lehetőségeit, maga a produktivitás kevésbé testi erő, mint szellemi és erkölcsi fajsúly kérdése. A munkás szakképzettségétől, értelmességétől és *megbízhatóságától* függ és ezzel együtt jóformán korlát nélkül fokozható. Fokozzuk a munkás ezen tulajdonságait, azzal a munka produktivitását, a nemzeti termelés értékét, a nemzeti jövedelmet fokoztuk. E többlet eddig nem sejtett jólétet biztosíthat a munkásnak a társadalom többi osztályainak károsítása nélkül. Magasabb munkabér, rövidebb munkaidő, tisztességes lakás, a művelődésnek és kellemes társas együttlétnek, szóval emberhez méltó egzisztenciának számtalan lehetősége nyílik meg a munkás előtt, amint erejének, értelmességének s a vállalt munka teljesítésében tanúsított *buzgalmának és hűségének* segítségével értékesebbé teszi a nemzeti termelést.

Ezeket a lelki tulajdonságokat fejleszti és edzi az önkormányzat és ezzel munkásnak nemcsak munkaértékét emeli, de őt az emberi társadalom tiszteletreméltó hasznos tagjává teszi. Képessé saját ügyeinek ellátására és politikai jogokra éretté. Éppen nekünk, akik most állunk azon nehéz probléma előtt, hogy újabb lépést tegyünk a politikai demokrácia felé, nem szabad elfelejtenünk azt, hogy modern társadalmunk egyik legagilisabb, legtöbb energiával, önérettel, szabadság és önrendelkezés utáni vágygal eltöltött tényezője a képzett ipari munkás, akitől a politikai jogokban való részesedést többé *megtagadni* nem lehet, de akinek *minden erős*, egészséges tulajdonsága mellett is az önkormányzat iskoláján kell

keresztülmennie, hogy saját érdekében és a nemzetében helyesen valóban a közérdek javára éljen politikai jogaival.

Az angol politikai és társadalmi rendnek egyik közbecsülésben álló faktorát alkotják a *képzett ipari, munkások* trade unionai, a munkás önkormányzatnak ezen több, mint félszázados múlttal bíró gócpontjai. Keletkezésük az angol munkásosztály nyomorának, tudatlanságának, elvadultságának legsötétebb korszakába esik. A semmi büntől vissza nem riadó elkeseredés, a kétségbeesés sugalta rombolás, a felforgató törekvések félelmetes tanyáiból az önkormányzat tette őket a munkásosztály anyagi, szellemi és erkölcsi fejlődésének emeltyüivé, érdekeinek hatalmas képviselőivé, amelyek módot nyújtanak az érdekharcnak a törvényes rend keretén belül való sikeres megvívására, és ezzel a társadalmi rend s a békés fejlődés egyik biztosítékává váltak. A fénylő példa ott van előttünk. Fénylő példája ma már annak is, miként lehet az angol-szász szabadságszeretet ez őseredeti hajtását a biztosítási kényszerbe beleilleszteni. Kövessük e példát, amíg nem késő, amíg mai siralmas munkásbiztosítási törvényhozásunk teljesen le nem rombolta az életképes önkormányzatnak olyan szép fejlődésnek indult csiráit. A magyar ipari munkásban is megvan a demokratikus fejlődés minden előfeltétele. Kitűnő anyag az, csak tért kell nyitni előtte, hatáskört kell neki adnunk, amelyben kifejtse s kellő mederbe terelje turbulens tetterejét és akkor a gyakorlati élet nagy kohójában kiforrva és megtisztulva, a magyar nemzet haladásának, jövő jólétének és nagyságának egyik legbecsesebb oszlopa leend.

AZ ANGOL FŐRENDIHÁZ VÁLSÁGA.¹

Az angol főrendiház augusztus 10-iki határozatával egyelőre legalább nyugvópontra jutott az az alkotmányválság, amely közel két év óta izgalomban tartotta az angol közvéleményt. A lordok meghajoltak az ellenük alkalmazott presszió nyomása alatt, kezesztül bocsátották a főrendiház hatáskörét lefokozó törvényjavaslatot, s ezzel elkerülték a tömeges peer kinevezést.

Befejezése ez az alkotmány válság most lefolyt felvonásának, de nem elintézése magának a válságnak. Bejelentette mind a két

¹ Megjelent M. F. I. évf. IV. 13-31.

fél, hogy napirenden fogja a kérdést tartani. A radikális kormány a főrendiház szervezetét demokratikus szellemben átalakító végleges reformot helyez kilátásba, az unionisták pedig azzal vigasztalják magukat, hogy az első kínálkozó alkalommal kitörlik a törvénykönyvből az «1911-iki merényletet». Újabb küzdelmek küszöbén áll az angol közélet. Pihenőt tart csupán abban a nagy evolúcióban, amely az angol alkotmány teljes demokratizálása felé vezet. Ily körülmények között az utolsó küzdelem rövid áttekintése és mérlegelése nem lesz érdektelen.

Sajátságos véletlennek látszik, hogy az angol választójognak utolsó nagy arányú kiterjesztését alig egy év elteltével a konzervatív párt hosszú uralma követi. Az angol közviszonyokat annyiszor megzavaró irlandi kérdés adja meg e jelenség magyarázatát. Az 1884-iki radikális választójogi reform meglazítja elsősorban a győztes liberális párt kereteit. Annak radikális szárnya mind merészebb követelésekkel lép fel, mind jobban érvényesül, az angol intelligencia nagy zömét mindjobban elidegeníti magától és súlyos aggályokat kelt a felsőbb társadalmi osztályokhoz tartozó liberálisok soraiban is. Egy részletkérdést felhasználva, amelyben lesvavaztatott, lemond Gladstone néhány hónappal az új törvény alapján eszközzendő választások előtt, hogy az ellenzéki padokon felfrissült népszerűséggel álljon a választók ítélőszéke elé. A kormányzást a konzervatív kisebbség veszi át, amely, hogy a folyó ügyeket elintézhesse, az ellenzéki pártok jóindulatára szorul. Salisbury feltűnő előzékenységet tanúsít az írekkel szemben: a választásokat megelőző newporti beszédében bizonyos reformokat helyez nekik kilátásba s Parnell – az utolsó század e legravasabb politikusa – arra utasítja híveit, hogy a liberális jelöltekkel szemben a konzervatívokra adják szavazatukat. Ilyen auspíciumok között folyt le a választás. A liberálisok 30 kerületet veszítenek s valamivel kevesebben vannak, mint a konzervatívok és írek együttvéve. A döntés ez utóbbiak kezébe jut s ez a tény az ír kérdés állítja előtérbe.

A liberális pártban lappangó meghasonlás és elégedetlenség mindjobban felszínre jut. Maga Gladstone Balfour útján kísérletet tesz, hogy megtudja Salisbury terveit, s midőn ez vonatkozik neki kártyáit kiteríteni, ebből arra a következtetésre jut, hogy a konzervatívok az írek segítségét akarják megszerezni.

A vajúdás, határozatlanság és tépelődés e perceiben ez a gyanú

döntő hatással van Gladstonera. Ismét egyszer kiváltja e ragyogó tehetségű államférfiúból mindazokat a végzetes tulajdonságokat, amelyek viszontagságos, hosszú pályája alatt annyiszor ejtettek sebet államférfiúi hírnevén s az angol nemzet nagy érdekein. Az a kormány, amely a 80-as évek elején a legkérlelhetlenebb szigorral élezte ki az ir nacionalizmussal való küzdelmet, az a férfiú, aki szenvedélyes egyéniségének minden démonától tüzelt ékesszólásának egész lángtengerét zúditotta az ir nacionalisták fejére, egyszerre az írek összes követeléseinek teljesítésére szánja el magát, s a nacionalistákkal való állandó szövetségre kívánja az angol radikalizmus megdönthetetlen párturalmát alapítani.

Ez az erőpróba nagyobb és súlyosabb, semhogy még a «grand old man» személyiségének varázsa is el tudná az angol liberálisokkal fogadtatni. Legjelentékenyebb, legönzetlenebb munkatársai, személyes hívei fordulnak el Gladstonétól. Lord Hartington és Chamberlainé vezetése alatt megalakul a liberális unionisták csoportja, amely útjába áll a homo rule megvalósításának s a konzervatívokkal való koalíció gondolatát elhárítva magától, a konzervatívek ismételt ajánlatait visszautasítva, ezeket, amely önzetlen, ép oly megbízható támogatásban részesíti. Az ő támogatásuk teszi lehetővé az első Salisbury kormányt s tartja meg hat esztendőn keresztül a kisebbségben levő konzervatíveket a hatalom birtokában.

Az 1892-iki választásokon Gladstone személyes varázsa még egyszer megnyilatkozik. Pártja az írekkel együtt 40 többségre tesz szert s újból kormányra jut. Most, elkeseredett harc után elfogadta a home rule javaslatot a képviselőházzal, de a főrendiház elveti azt s a kormánynak nincs bátorsága e népszerűtlen kérdésben felvenni a harcot a főrendekkel. Ugyanezen sors éri a liberális kormány több radikális javaslatát s radikális irányzatuk miatt pártjuk züllésnek indul, a közvélemény mind jobban elfordul tőlük, úgy hogy amidon 1895. nyarán lejáratva, diszkreditálva lemondanak, az új kormány által kiírt választások az unionistáknak adnak jelentékeny többséget. Csak most fuzionálnak a szabadelvű unionisták a konzervatívokkal s alkotják meg az unionista pártot, amely egy eseménydús évtizednél tovább kormányozza Nagy-Britanniát.

Már egy évvel az unionista győzelem előtt Gladstone elkedvetlenedve, s talán önmagával meghasonolva magánéletbe vonul vissza. Hattyúdálában megfenyegeti, s a radikális reform mumusa elé állítja a főrendiházat, amely a home rule megvalósításának

ellene szegült. Erre azonban egyelőre nem került a sor. A home rule háttérbe szorul, a megvert radikálisok igyekeznek e gyűlöletes ballaszttól szabadulni.

A kezdetben oly súlyos vereségekkel és csalódásokkal járó boer háború megpróbáltatásait is sikerrel állja ki az unionista kormányzat. Az angol közvélemény e nemzet legnagyobb napjaira emlékeztető szívóssággal éli át e nehéz időket; nem hagyja cserben kormányát, a nem várt nehézségeknek időt, pénzt és vért kívánó leküzdése alatt s a végre is teljes sikerrel befejezett háború megszilárdítja a többség s az annak élén levő államférfiak állását és tekintélyét, úgy hogy a háború befejeztekor minden jel arra mutat, hogy a vezérei (Gladstone, majd Rosebery lord) által cserben hagyott, csüggedt, önmagával meghasonlott kisebbségnek hosszú időn át nem lehetett kilátása diadalra.

Ebben a pillanatban, ilyen viszonyok között veti bele Chamberlainé az angol pártviszonyokba a «fiscal reform», a véd vámoss politikai bombáját. Valóban érdemes volna ez érdekes egyéniséggel, egész közéleti működésével s annak csattanós befejezésével behatóbban foglalkozni, mint ahogy terünk itt megengedi. Végtelenül tanulságos pszichológiai problémával állunk szemben. A birminghami radikális «caucus» szervezőjeként kezdi működését. Nem éppen válogatos az eszközökben. Böven merít a demagógia fegyvertárából. Kérdemli a birminghami köznép rajongó szeretetét s az intelligens néposztályok bizalmatlanságát és ellenszenvét. Még az előrehaladott liberálisok is fintorgatják orrukat, amidőn Gladstone kormányába veszi. Ott azonban csakhamar valódi értéknek, elsőrendű erőnek bizonyul. Reálpolitikusnak, akinek elméje a dolgok lényegébe hatol, aki érzékkel bír a nemzeti élet valódi igényei iránt s akit ezek kielégítésére irányuló működésében korábbi jelszavainak ballasztja meg nem zavar. Habozás nélkül hagyja ott Gladstonet, amidőn irpolitikája az angol nemzeti egységet veszélyezteti. Hosszú éveken át a legnagyobb önmérséklettel és önzetlenséggel támogatja a konzervatív kormányt, úgy hogy amidőn végre a 95-iki fűző után Salisbury és Balfour oldalán foglal a kormányban helyet, bizalommal fogadja ott az angol közvélemény, mint az országnak egyik nagy szellemi kvalitásokkal és erkölcsi tekintéllyel bíró államférfiát. Ezek a nagy kvalitások zavartalanul érvényesülnek hosszú éveken át; diadalmasan állják ki a boer háború erőpróbáját is, amidőn egyszerre uralmába keríti, valósággal hipno-

tizálja őt egy csábító gondolat és, bár egészen más irányban, felszínre hozza újból a radikális politikus, a féket nem ismerő agitátor eredeti lelki tulajdonságait.

Hogy és miként ingott meg a szabad kereskedelmi rendszerbe vetett hitében, senkisé tudná megmondani. Valószínűen hatással lehettek reá az angol iparnak más védvamos versenye által mind nehezebbé váló kiviteli viszonyai, de mindenekfelett a kérdésnek az angol imperializmusba kapcsolódó vonatkozásai ragadhatták meg fantáziáját és gyakorolhattak döntő hatást reá.

Az angolok nem sokat beszéltek imperializmusról. Hiszen magát ezt a szót, az angol talajba átültetett geniális idegen, Disraeli vitte az angol közéletbe. De tettel gyakorolták azt s eszük, akaraterejük és vérök legjavával írták a történelem könyvébe az Anglia világhatalmi pozícióját felépítő eseményeket. Ezeknek eddigi sorozatát a boer háború méltán zárja be. Kevésbé ragadja meg a képzelődést, mint azok a hadjáratok, amelyekben egy-egy maroknyi angol csapat félvad népek százezrei felett diadalmaskodott, de szívósság, hűség, önfeláldozás és rendületlen férfiúi bátorság tekintetében ezek bármelyikével kiállja a versenyt. Abban pedig valamennyitől különbözik, s Anglia történelmében új korszakot jelent, hogy a győzelmet a világ minden részéből önként odaseregglő angolok vállvetett erőfeszítése vívta ki.

Az első nehézségek, az első vereségek hallatára Amerika, Ausztrália és Ázsia angoljai ezrével seregelték arra a harctérre, amely 'csak nélkülözésre, szenvedésre, feltűnés és egyéni hírnév nélküli hősi halálra nyújtott kilátást. Az angol nemzet afrikai uralmát a világ minden részéből *önként* odasereglett angolok vére szerezte meg, minden másnál dicsőbb tanúbizonyságot téve arról, hogy ahol csak angol lakik a földön, Nyugatkanada magános farmjaiban csak úgy, mint Ausztrália térségem, az Anglia nagyságáért önfeláldozásra kész hazaszeretet egyesíti a lelkeket. A nemzeti eszme a maga minden alacsony egyéni önzésen diadalmaskodó fenségében, nemesebben, ragyogóbban nem jelenhet meg sehoh.

Felemelő, lelkesítő kép ez még az idegenre is, ha érzékkel bír a nemzeti érzés nemesítő hatása iránt. Csudálatos-e, ha elemi erővel ragadja meg az angolt, akinek saját fájának, saját hazájának nagyságát hirdeti?

Ez a gondolat ragadta meg Chamberlainé forró fantáziáját. Személyesen jelent meg Délafrikában, hogy a pacifikáció keresztül-

viteléről, a nép hangulatáról s az ország szükségleteiről meggyőződjk. Az ott magába vett közvetlen benyomások kísérték hazautaztában s alig lépett Anglia földjére, a vámrendszer átalakításának felvetésével lepte meg a világot. Javaslatában a belföldi termelés védelmének gazdasági momentuma a kérdés politikai oldala, az imperialisztikus motívumok mellett kezdetben háttérbe szorul. Differenciális vámrendszert akar az angol gyarmatok javára, hogy ezek s az anyaország más gazdasági területekkel szemben kölcsönös előnyöket biztosíthassanak egymásnak s ezáltal szorosabbra fűzzék a gazdasági érintkezések által is táplált és fejlesztett érzelmi kapcsolatot. Nagy Angliát kívánja a többi világgal szembeállítani a kereskedelmi forgalomban is, s hogy ezt megtehesse, meg kell vámolnia más államok terményeinek immár félszázad óta vámmentes behozatalát.

Csak aki tudja, mennyire húsává és vérévé vált immár félszázad óta a szabad kereskedelem tana az angol társadalomnak, mennyire a józan ész követelte közhelynek vallotta azt pártállásra való tekintet nélkül mindenki, csak az lehet valóban tisztában e lépés merészsége, felforgató jellege, robbantó ereje iránt. A radikális politikus műve ez, aki tradíciókra, előfeltételekre s lépésének destruktív következményeire való tekintet nélkül vágja kedvenc eszméjét az egész világ szemébe. Feltámad benne ifjú korának agitatori ereje és képessége is. Kilép a kormányból, hogy hivatalos állása ne feshélyezze működését. Megindítja és szervezi a «fiskai reform» mellett azt a kíméletlen, szenvedélyes propagandát; amely hihetetlen gyorsasággal ingatja meg az angol közvélemény felfogását, de egyúttal dezorganizálja, diszkreditálja és biztos bukás elé viszi a csak tegnap még dönthet et lennek látszó unionista többséget.

Balfour egész genialitása képtelen a pártja sorában tátongó űrt áthidalni. A konzervatív párt közembereinek nagy tömegét a védvamos jelszavak kerítik mindjobban hatalmukba. A vezérkar legkiválóbb, legtekintélyesebb tagjai nyíltan ellene fordulnak. Az a tojástánc pedig, amelyet a vezérnek járnia kell, hogy a teljes felbomlást elhárítsa, kétértelmű helyzetbe sodorja őt magát, megingatja tekintélyét s az államférfiúi belátásába, határozottságába és becsületességébe vetett hitet. Az 1905-ik évi választások siralmas katasztrófát hoznak az unionista párt fejére. Az angol intelligencia túlnyomó nagy többsége még mindig az ő soraiban található, de nagyrészüket elkedvetlenedve vonja ki magát a küzdelemből, a

többször meg hasonlósága pedig erkölcsi tekintélyétől, vezető képességétől fosztja meg azt. A tömegek irányítása kicsúszik kezeiből. Eddig soha sem látott mérvben hódít tért s jut be a parlamentbe a radikális demagógia. Ez dominál magában a szorosán vett liberális pártban is s az angol parlamenti élet új tényezőjében, a 40 tagot meghaladó munkáspártban s az ír nacionalistákban készséges szövetséges társakra talál.

Hangzatos jelszavak, merész ígéretek, nagy reménykedések és illúziók segítettek a liberálisokat kormányra. Mi sem természetesebb, minthogy az ilyen módon megszerzett hatalom sorsára jut az ő kormányzatuk is. A nemezis utói éri őket. Kevés idő múltával üresnek bizonyult jelszavak, be nem váltott ígéretek, füstbe ment remények, elveszett illúziók egész temetője veszi Őket körül. Mind fenyegetőbben tornyosulnak felettük az elégedetlenség hullámai és napról-napra jobban ellenük fordul a közhangulat. Nem szenvedhet kétséget, hogy az teljes erővel a konzervatívok felé fordult volna, hogyha még mindig nem folytatta volna romboló munkáját a véd vámos agitáció. De még ennek dacára is minden időközi választás újabb tanúbizonyságot tett felőle, hogy – mint az angolok mondják – az inga a konzervatívok felé leng vissza.

Csodálkozhatunk-e, ha ilyen viszonyok közt nőttön-nő a radikalizmus rombolásai által nyugtalanított angol intelligencia harcvágya, ha az a párt vezetőire mind erősebb nyomást gyakorol és nyugtalanul lesi az alkalmat, hogy törésre vihesse a dolgot, aminek lehetőségét az a körülmény adja meg, hogy a felsőház tagjainak nagy zöme az unionista ellenzékhez tartozik s bármikor visszautasíthatja a kormány minden javaslatát. Amint fogy a kormány tekintélye és népszerűsége, amint erősödnek az országban a közhangulat változásának bizonyítékai, aszerint nő a felsőháznak a radikális reformokkal szemben való ellenállása is. A kormányjavaslatok egész sorozata épen nem, vagy csak lényegesen módosítva mehet át a főrendiházon, de a radikális párt érezve, hogy megingott pozíciója a nemzetben, óvakodik annak döntő ítélszéke elé vinni a dolgot és fogcsikorgatva várja az alkalmat a főrendekkel való leszámolásra. A védvámos agitáció meggondolatlan türelmetlensége hozza meg nekik ezt az alkalmat. Ennek köszönhetik, hogy épen kormányzásuk leggyengébb oldala, pénzügyi politikájuk szerzi meg a nem várt győzelmet számukra.

Nagyhangú ígéretek között jóformán elsősorban állott a meg-

takarítások, az adóelengedések ígérete. Történik is határozott kísérlet ebben az irányban kormányzásuk első éveiben, de azt mihamarább nagyarányú újabb költsékezés váltja fel. A boer háború idejét messze túlhaladó méretekben növelik az ország haderejét, kivált a tengerészetet. Emellett szociálpolitikájuk számtalan milliót vesz igénybe. Maga az agg kori évjáradék, az eredetileg előirányzott hat millió font helyett 13-ba (312 millió korona) kerül. Elérkeznek ők is a fináncbölcesség ultima rációjához, az adópréshez: az 1909-iki költségvetés emeli a közterheket mindenütt, az egész vonalon.

Mohó szenvedéllyel ragadják meg a védvamosok ezt a körülményt s igyekeznek azt saját céljaikra kizsákmányolni. A pénzügyi bajok panaceája gyanánt a fiscal reformot: pénzügyi eredményt biztosító mérsékelt vámoknak behozatalát állítják, amelyek a többi adók emelése nélkül fedeznék az állam növekvő szükségletét. A kormány sokkal erősebb a képviselőházban, semhogy minden növekvő elégtelenség dacára ott győzedelmeskedhetnének fölötte,, de egész erővel, növekvő szenvedéllyel követeli a védvamos tábor a főrendiháztól az egész költségvetés visszavetését. Támponot nyújt e követelésnek az alsóházi többség azon visszaélése is, hogy szerves adójavaslatokat olvaszt bele a költségvetésbe, s akar ezáltal kivonni a főrendiház beavatkozása alól, de kockázatos játék így is, amely merészen sérti az angol alkotmányos élet évszázados gyakorlatát. Mivel hiszen az angol közjog szerint a főrendiház csak en blok fogadhatja el, vagy vetheti vissza a költségvetést s ez utóbbi névleg még fennálló jogokkal sem éltek a főrendek immár két század óta, annyira sarkalatos alapelvévé vált az angol alkotmányos életnek, hogy a nép erszényéről kizárólag a nép képviselői rendelkeznek.

Ez ellen a 200 éves tradíció ellen vitte harcba a főrendiházat a védvamos agitáció. Hatalmába kerítette a konzervatív főrendek kevesebb egyéni súllyal és politikai belátással bíró nagy többségét, s ezek nyomása által valósággal belekényszerítette a vezéreket, hogy ezen a képzelhető legszerencsétlenebbül választott hadállásban provokálják a döntő csatát. A budget 1909. november havában a főrendiházban visszautasított.

A kormány, mint előrelátható volt, új választásokkal s a főrendiház elleni féktelen agitáció val felel. A képviselőház, a nép fenyegetett jogainak megvédése volt a jelszó, s a kormány egyes

tagjai, mindenekelőtt Lloyd-George pénzügyminiszter, olyan hangon és modorban izgattak a főrendek ellen, aminő hosszú idők óta egészen szokatlanná vált az angol közéletben. E munka legalább is félsikerrel járt, s habár az első napi választások az unionisták jelentékeny erősödéséről tettek tanúbizonyságot, úgy hogy kezdetben úgy nézett ki a dolog, mintha ezek meg tudnák szerezni a többséget, végeredményében a két nagy régi párt teljesen egyenlő erővel, 273-273 taggal jött be az új képviselőházba, amelynek rajtuk kívül 82 ír nemzetiségi és 42 munkáspárti tagja volt.

A helyzet súlypontja újból az írek kezébe jut s ezzel a hatalom annak az angol pártnak lesz zsákmánya amely pártérdekének könnyebben rendeli alá a nemzeti egység nagy szempontjait.

A felirati vitába kapcsolt védvamos módosítvány feletti határozathozatalnál (1910. február 25.) az írek tartózkodnak még a szavazástól s a kormány akciójának támogatását attól teszik függővé, hogy a főrendház vétójogának megtörésével kapcsolatban biztosítékot nyerjenek a home rule megvalósítása iránt.

A kormány programjában a főrendek feletti bosszúállás, a főrendház vétójogának megtörése áll előtérben. Hiába jelenti ki mind a két ház unionista vezére, hogy a konzervatív főrendházi többség meghajlik a nép döntése, a választások eredménye előtt és nehézség nélkül bocsátja át a költségvetést. A diadalittas radikálisoknak nem elég ez többé. Alig jöttek tisztába az írekkel, határozati javaslatokat nyújt be a kormány, amelyek legfontosabbra szerint a megalkotandó új törvény a főrendháznak a képviselőházéval ellenkező határozatát csupán halasztó hatállyal ruhazza fel. B határozati javaslatot április hóban 106 többséggel fogadja el a képviselőház s nyomban elfogadja az ezekre fektetett törvényjavaslatot is. Mielőtt azonban ezek tárgyalását a főrendház megkezdhetné volna, május 7-én közbejön VII. Eduárd váratlan halála s a trónváltás Angliában egészen szokatlan egyezkedési tárgyalásokra nyit alkalmat.

Hogy meggondolatlan elhatározásuk nem maradhat minden következmény nélkül, azt maguk a főrendek is érezték. Mélyreható reformjavaslatok által kívánták konzervatív részről is lecsillapítani a felizgatott közvéleményt, s a kormány javaslatával szemben olyan ellenjavaslattal állottak elő, amely a helyzet súlypontját nem a vétójog korlátozásának, hanem a főrendház szervezetének olyatén módosítására helyezte volna, amely azt jelenlegi tagjainak

politikailag értéktelenebb nagy tömegétől megfosztaná és főleg a peerek önmaguk választotta kiválóságaiból alkotná össze. Mielőtt ezen szembenálló reformjavaslatok tárgyalás alá kerülhettek volna, következett be a király megrázó halála, s az ezt követő hangulatot mindkét részről arra használták föl, hogy az ellentétek kiegyenlítését bizalmas tanácskozások útján kíséreljék meg. A két párt 4-4 tagja vett részt a tanácskozásokban. Júniustól november 10-éig tartottak azok. Lefolyásukról mind e mai napig mi sem szivárgott ki, csak annyit tudunk, hogy eredménytelenül végződtek.

A parlament november 15-én ül össze. A képviselőház által tavasszal elfogadott parlament bili felett most kell a főrendiháznak döntenie s a kormány nem hagy fenn kétséget az iránt, hogy a nemzetre appellál, amint a főrendiház e bill elvetésére vagy lényeges módosítására szánja magát. Lansdowne lord a konzervatív főrendek nevében nyomban tiltakozik az ellen, hogy a kormány választásokat írjon ki, s a nem kellőleg tájékoztatott közvéleményre appelláljon, mielőtt a kérdés a főrendiházban behatóan megvitatott volna, s egyúttal jelzi azt, hogy a főrendiház összealkotásának fent jelzett módosítása mellett hajlandó azt az eszmét is megfontolni, vajjon nem lehetne-e a két ház eltérő határozatai feletti döntést plebiscitum alakjában a választó közönségre bízni. Ilyen értelmű határozati javaslatát a főrendiház november 24-én elfogadja s a kormány erre már november 28-án a képviselőház feloszlásával felel, amelynek eredményeként a pártok mondhatni teljesen változatlan számarányban térnek a képviselőházba vissza.

Az új képviselőház természetesen változatlanul fogadja el a javaslatot, amely a parlament egyéb folyó teendői által igényelt idő következtében csak f. évi június havában megy át a főrendekhez. Az ő részükről némileg módosított fogadtatásra talál. Lansdowne kijelenti, hogy meghajlik a választások eredménye előtt, elfogadja a bill alapelvét, tudniillik azt, hogy 1. pénzügyi határozatok kizárólag a képviselőház hatáskörébe tartozzanak s azokat egyszerűen tudomásul vegye a főrendiház, 2. törvényjavaslatoknál is a főrendiház ellenző határozatának rendszerint csak két ülészakra, de legalább két évre kiterjedő elhalasztó hatálya legyen. De ezen szabály alól kivételt javasol az alkotmány alapjait érintő törvényjavaslatokra nézve. Szerinte minden olyan törvényjavaslat, amelyik *a)* a királyság intézményét és a protestáns trónöröklést érinti, *b)* Irlandban, Skóciában, Walesben, vagy Angliában tör-

vényhozó joggal bíró népképviselőt állít fel, c) a két ház 4-4 tagjából e célból alkotott közös bizottság elé utaltatott s ezen bizottság véleménye szerint nagy fontosságú olyan kérdést dönt el, amelyre nézve az ország véleménye kétségkívül meg nem állapítható, a két ház ellenkező határozata esetében a választó közönség döntése alá bocsájtandó. Landsdowne beszédében hivatkozik arra, hogy mindazon államok, amelyekben a képviselőház akaratának kellő ellensúlya nincs, külön eljárást statuálnak az alaptörvények alkotására és módosítására s garanciákat nyújtanak az alkotmány sarkalatos intézményeinek meggondolatlan változtatása ellen. Ezt a garanciát kívánja fenti módosítása által pótolni, amely a törvényhozás rendes menetére nézve elfogadja – a választások által szankcionált képviselőházi javaslatot s alaptörvényszerű tartalommal bíró javaslatokkal szemben is nem a főrendiház abszolút vétőjogát tartja fenn, hanem, e házat azzal a joggal ruházza fel, hogy a kérdést a választó közönség plebiscitumszerű döntése elé vihesse.

Gyakorlatilag véve a dolgot a javaslat súlypontja a home rule kérdésen fekszik. Nem volt többé titok, hogy ennek Ígéretével vásárolta meg a kormány az írek támogatását, hogy ezekkel szemben lekötötte akaratát és a kérdésnek csak olyan megoldását fogadhatja el, amely ez ígéretének beváltását biztosítja. Viszont az angol közvélemény túlnyomó nagy többsége változatlan idegenkedéssel viseltetik még mindig a home rule eszméje iránt, s ha a felszínen levő egyéb izgató kérdések arra indították is az angol választóközönség felét, hogy a home rulet újból programjukba vett radikálisokra adja szavazatát, nem lehetett kétség az iránt, hogy ezt nem szívesen, erre az egy kérdésre vonatkozó meggyőződésének feláldozásával tette, úgy hogy, ha nem képviselőválasztások alkalmával, mint az egész pártprogram egy azzal egybe kapcsolt pontja felett, pártok és kormányok sorsát eldöntő hatállyal kellene e kérdésben állást foglalnia, hanem külön plebiscitumban adhatna ezen egy kérdés feletti meggyőződésének kifejezést, semmi kilátás nem volna reá, hogy a javaslat győzelmesen kerüljön ki egy ilyen népszavazásból.

A csatátér ügyesen volt választva. Joggal állíthaták a lordok, hogy meghajolnak a népakarat előtt, mert hiszen még azon alapvető javaslatoknál is, amelyekre kivételt akartak statuálni, a döntés jogát nem maguknak tartanák meg, hanem a választóközönségre ruháznák. Nem a lordok elavult előjogaiért, hanem

új népjogokért veszik tehát fel a küzdelmet, amelyeknek a kormány kénytelen ellenszegülni, mert a gyűlölt ir nacionalisták hatalmába került, eladta lelkét az ördögnek és, hogy kormányon maradhasson, pártérdekből az angol nemzeti egységet kell csorbítania. A politikai helyzet íme egészen etolódik: A küzdő felek új hadállásba kerülnek s az unionisták joggal remélhetik, hogyha ezen az alapon, azzal a csatakiáltással mehetnek újra a választások elé, hogy a nép számára kell a home rule kérdés eldöntését biztosítani, felforgathatják a decemberi választások eredményét.

De mindez nem használ semmit. A kormány minden ütőkártyát jó előre biztosított magának. Visszautasít minden megegyezést, s az események rohamos gyorsasággal gördülnek tovább. Lansdowne módosítását elfogadja a főrendiház s az egész javaslatot módosított alakjában július 20-án szavazza meg. Még aznap megkapja úgy Lansdowne, mint Balfour a miniszterelnök magánlevelét, amely szerint «állónak és méltányosnak» tartja tudomásukra juttatni, miszerint garanciákat nyert aziránt, hogy a király annyi új főrendet fog kinevezni, amennyi a képviselőház álláspontjának változatlan elfogadására elegendő.

Evvel kipattant a nagy titok, amely hónapokon át bizonytalanságban és izgalomban tartotta az angol közvéleményt. A kormány a királynak azt az ígéretét, hogy a javaslat sorsát elegendő számú peer kinevezésével biztosítja, jó előre, olyan formában szerezte meg, amely a korona szabad elhatározását teljesen megkötötte.

E kérdés egész horderejét csak akkor mérlegelhetjük, ha szemünk előtt tartjuk, hogy több mint 500 főrend kinevezése forog kérdésben. A főrendiház az egész XVIII. század alatt túlnyomó részben szabadelvű tagokból állott. Hiszen a reakcionárius befolyások alatt álló tömegekkel szemben csak az angol arisztokrácia felvilágosodott szabadságszeretete mentette meg és biztosította az angol nemzet alkotmányos fejlődését. Csak az ifjabb Pitt hosszú kormányzata s a francia forradalom túlzásai által világszerte előidézett konzervatív reakció módosította ezt a helyzetet. A XIX. század elején már a toryknak van a főrendiházban is, bár csekély többségük, de még 1832-ben is, amidőn a főrendeknek a nagy reform bill elleni állásfoglalását kell megtörni, a főrendiház első ízben is csak 41 többséggel veti el a javaslatot.

Az azóta lefolyt időnek mintegy $\frac{5}{8}$ -ada alatt liberálisok vol-

tak kormányon s így az új kinevezések nagyobb része is liberális elemekből kerül ki. De ugyanezen időre esik az angol liberális párt evolúciója a radikalizmus felé, amely mindjobban elidegeníti tőle az angol középosztály nagy zömét is, a felsőbb társadalmi rétegeket pedig kevés kivétellel a konzervatív táborba tereli. Ezt az átalakulást betetőzi a home rule kérdés felvetése, amely után jóformán csak egynehány személyes híve és bámulója Gladstonenak marad a főrendiház liberális pártjának soraiban, úgy hogy a jelenlegi főrendiház 600-at meghaladó tagjai közül alig 70-80 tartozik a kormánypárt hívei közé.

Legalább 500 főrendet kellett volna tehát kinevezni, hogy liberális többség jöjjön létre a főrendiházban. E tömeges kinevezés által végleg megtöretett volna a főrendiház konzervatív többsége és mérséklő hatása. Teljesen ad abszurdum vitetett volna ez az egész testület, amely egyszerre közel 1200 nagyobbrészt politikailag teljesen súly és jelentőség nélküli tagból állott volna és halálos csapás érte volna a főrendek súlyát, méltóságát, társadalmi és politikai állását is, mert hiszen százával keletkeztek volna olyan új főrendek, akik kellő érdem, kellő tekintély és súly nélkül, momentán pártpolitikai célokból, azzal a kötött marsrutával kapták volna meg rangjukat, hogy tüskön-bokron át a kormánnyal szavazzanak. Érthető, hogy elemi erővel tört ki a felháborodás nemcsak a legközelebről érdekelt főrendek, de mindazok között, akik az angol nemzet fényes történelmi múltjához ragaszkodnak s a modern demokratikus fejlődés intézményeit a nemzeti nagyság évszázados bástyáira és nem ezek romjaira akarják építeni. A düh és elkeseredés olyan kiáltása zúg végig az országon, aminőre Angliában igen hosszú idő óta nem volt példa, s amint lenni szokott, az emberek nagy tömegét újabb veszélyeket felidéző, elhamarkodott cselekvésre indítja a szenvedély.

Ugyanazok, akik az 1909-iki szerencsétlen elhatározásra bírták az unionista vezéretet, akiknek követelődző, szenvedélyes izgatása idézte elő a budget főrendiházi visszautasítását s ennek összes következményeit, ugyanazok szenvedélyes lármával követelik, hogy a főrendek ne alázzák meg magukat, ne hátráljanak a fenyegetés előtt s ha kell, haljanak hősi halált az utolsó sáncokban.

Férfias büszkeségében sértett emberre a hősi halál vonzó gondolat. A gall betörő kardját curuli székén váró senator lelkesítő példája ébredhet fel azoknak etoni és oxfordi emlékeiben, akik

tehetetlen dühökben úgyis mindent elveszettnek gondolnak. Legálább a hősi póz, a csattanós vég maradjon meg, hogy késő utódok is lelkesen emlegessék az utolsó angol lordok büszke halálát.

Az öreg lord Halsbury, a főrendiháznak köztisztelettől övedzett rokonszenves alakja veszi a zászlót a kezébe. Köréje sorakoznak nagyobb politikai jelentőséggel bíró férfiak is és nyomban megindul a parlament bill újból elvetésére irányuló agitáció. Most azonban a multak keserű tapasztalatain okuló felelős pártvezetőség a helyzet magaslatára emelkedik. Lord Lansdowne nyomban kijelenti, hogy a szavazástól való tartózkodást ajánlja párthíveinek s e nyilatkozatot Balfour lord Newtonhoz intézett levele egészíti ki: B kérdésben a felsőházi konzervatívok vezérét illeti a döntő szó, – úgymond – de Lansdowne elhatározását helyeslem, azzal azonosítom magamat, Lansdowne-val állok és vele bukom, ha kell. Ezután finom, de metsző gúnnyal fordul az utolsó sáncárok, a hősi ellenállás jelszava ellen. Egész nyugodtan kérdi: Hát lehet itt küzdelemről beszélni? Hiszen a küzdelem valami tényleges cselekedetet jelent, amely gyengíti, letöri, vagy legalább is megsebzí az ellenfelet. A kormány eljárása épen ezt, épen a küzdelmet tette lehetetlenné, mert megfosztja a főrendiházat a tényleges ellenállás fegyvereitől. Még egyszer ellene szavazni a javaslatnak nem küzdelem többé, hanem hatálytalan tüntetés (ineffectual parade) és van-e benne bármi hasonlatosság e között s a sáncároknak a halállal farkasszemet néző katona hősiessége között?

Kezdetben úgylátszik, mintha e férfias és okos tanács süket fülekre találna. Ismétlődik hasonló helyzetek rendes jelensége: a heveskedők és szájhősök gyávasággal vádolják vezéreiket, akiknek az okos szó kimondására van erkölcsi bátorságuk. De ez a bátran kimondott okos szó a vak lárma fölött lassanként mégis diadalmaskodik. A főrendek mind nagyobb számmal jelentik Lansdowne-hoz való csatlakozásukat. Egy kisebb csoport kijelenti azt is, hogy kész megszavazni a javaslatot, ha konzervatív fenegyerekek ellenzésével szemben csak így szerezhetne többséget. Az eredmény teljesen bizonytalan. Az egész nemzet fokozódó, lázas izgalommal lesi a következő napok fejleményeit s a kormány (talán a király kívánságára) mérsékletről és hidegvérről tesz tanúbizonyságot, hogy ilyen bizonytalan helyzetben a javaslat újabb főrendiházi tárgyalása előtt nem hajtja végre fenyegetését.

Augusztus 19-én kerül a javaslat újból a főrendiház plénuma

elé. Közben mindkét ház elintézi a konzervatív vezérek által beadott rosszalási javaslatokat. Ezekben kellett a híveik lelkében felgyült elkeseredést és haragot kifejezésre juttatniuk. Támadásuk az ellen a visszaélés ellen irányul, amelyet szerintük a kormány a király peer kinevezési jogával elkövetett s az ellen a mód ellen, amellyel jó előre, egy jövőbeni helyzet bizonytalan alakulataival szemben biztosította magának a király ígérését s a koronát szabad elhatározási jogától fosztotta meg.

Ami az első kérdést illeti, abban in thesi a kormánynak kell igazat adnunk. Kétségtelen, hogy égető szükség esetében csak ez a jog mentheti meg az országot az oligarchikus uralom alól. Azzal a főrendiházzal szemben, amely előjogaiban bízva, saját akaratát konokul a népakarat ellen fordítja, a kinevezési jog gyakorlása vagy az azzal való fenyegetés az alkotmányos fejlődés megmentése és biztosítása szempontjából elkerülhetetlenül szükséges. Ezt az eljárást követte a Grey kormány 1832-ben, amidőn csak így hajthatta keresztül a főrendiházon az egész közvélemény által lázasan követelt választójogi reformot.

Mint fentebb említettük, e javaslatot a főrendiház 1831. október 8-án 41 többséggel vetette el és amidőn az 1832. május 6-án újból elébük került, általánosságban 9 többséggel elfogadta ugyan, de lényeges módosításokat eszközölt rajta. Erre a miniszterelnök megfelelő számú peer kinevezését kéri a királytól, s midőn e kérelem megtagadtatik, lemondását nyújtja be. Főleg a Peel vonakodása lehetetlenné teszi konzervatív kormány alakulását; a király engedni kénytelen, s írott Ígéretet ad Greynek, hogy szükség esetén elegendő számú főrendet fog kinevezni. Grey bemutatkozása alkalmával bejelenti a főrendiháznak, hogy most már biztonságban érzi magát a javaslatnak törvényerőre emelése felől. E bejelentés folytán Wellington tanácsára annyian tartózkodnak a szavazástól, hogy feleslegessé válik a tett Ígéret beváltása. Ez a Grey-féle precedens, amelyet ma már a történetírás és a politikai tudomány egyaránt szankcionál, úgy hogy az Asquith kormányt semmi szemrehányás nem érhetné, ha ez a precedens teljesen fedné a jelenlegi helyzetet. Mert hiszen az a körülmény, hogy most nem 20-30, de 500 új főrendet kellett volna kinevezni, ennek összes végzetes következményeivel együtt a pártok megváltozott erőviszonyaiból folyik s a kérdés alkotmányjogi megítélését nem érintheti. Ebből a szempontból tehát nem érheti őket jogosult támadás. Csak azt

kellett volna bizonyítaniuk, hogy a főrendek konok ellenállásával szemben végszükség által indítatva s e szükség mérvéig kívánták igénybe venni a kinevezési jogot.

Álláspontjuk gyenge oldala ebben rejlik. A főrendiház már kezdettől fogva nem a népakarattal állította szembe saját privilégiumát. Az egész küzdelmen végig abban kereste feladatát, hogy egy szerinte helytelen utakra tévedt képviselőházi többséggel szemben kifejezésre juttassa a népakaratot. Hiszen már az 1909-ik évi budgetet elvető végzetes határozat is ekként szól: «A főrendiház nem érzi feljogosítva magát hozzájárulni ehhez a törvényhez, mielőtt az a nemzet ítélőszéke elé nem bocsátott volna». Ehhez az elvi állásponthez a küzdelem minden fázisában következetesen ragaszkodott. Sajat alkotmányjogi javaslatai nem az abszolút vétó fentartását célozzák, hanem módot keresnek a népakarat megnyilatkozására; nem a népakarattal szemben kívánja régi jogát, fentartani, hanem azok segélyével a népakarat megnyilatkozását kívánja provokálni. Előre kijelenti, hogy kötelezőnek ismeri el azt és minden egyes választásból levonja az abból nézete szerint folyó konzekvenciákat. Az 1910. januárjában megtartott választás után elejti a budget elleni ellenállását, a decemberi választás eredményeként pedig általánosságban elfogadja a parlament bilit s ellenállásában a fent idézett Lansdowne-féle módosításra szorítkozik, ezzel új helyzetet teremtve, amely ilyen alakjában nem állott még, sem a korona, sem a választóközönség előtt.

Lehet mondani, hogy ez az eljárás hosszadalmas, alkalmatlan, talán akadékoskodó is volt, hogy kellemetlenségeket okozott a kormánynak és a választó közönségnek. De akkor, amikor az ország alkotmányának sarkalatos megváltoztatása fogor kérdésben, alkotmánytisztelő embernek igen sok kellemetlenséget is el kell viselnie, mielőtt a politikai küzdelemnek olyan ultima rátiójához folyamodnék, mint a főrendiházat örökre diszkreditáló tömeges peer kinevezés. Joggal érhetne tehát szemrehányás a kormányt, hogy a Lansdowne-féle javaslatot kompromisszummal nem intézte el, vagy az ország döntése alá nem bocsájtotta, s még igazoltabbak voltak az ellenzéki vezéreknek azon heves támadásai, amelyekkel azért illeték azt, mert hónapokkal előre olyan általános Ígéretet csikart ki a tapasztalatlan királyból, amely a folyó év nyarán kifejlődött változott helyzetben is megfosztotta őt feloszlatási jogától, s lehetetlenné tette, hogy a népre appelláljon.

A tömeges peer kinevezés fenyegetése régóta lógott a levegő* ben. Még 1910. április havában megkérdezték a miniszterelnöktől, kért és kapott-e erre vonatkozó ígéretet, aki válaszában kijelentette, hogy nem kért ilyen biztosítékot, mert nézete szerint egy alkotmányos államférfiúnak sem szabad jó előre általános felhatalmazást szerezni a királyi kinevezési jognak bizonytalan mérvű gyakorlása tekintetében, de hozzátette, hogy csak olyan körülmények között hajlandó a felosztatást javasolni, amelyek a népakaratnak törvénybe iktatását biztosítják.

Midőn tehát újból felvetették a trónváltozás folytán félben szakadt küzdelem s a múlt év november havában felosztatás előtt állott a képviselőház, azt az ígéretet kérte a királytól, hogy abban az esetben, ha elegendő többséggel jönnek vissza, akként fogja peer kinevezési alkotmányos jogait gyakorolni, hogy ezzel az ország döntésének törvénybe iktatását biztosítsa. A király, amint ezt nevében a kormány főrendiházi képviselője, lord Crewe aug. 8-ikán kijelentette, ezt a kívánságot, nagy és jogos visszatetszéssel fogadta, de meghajolt előtte, mert attól kellett tartania, hogy ha e kívánság megtagadása kormányválságra vezet, s az új kormány írja ki az új választásokat, a korona oly módon vonatik bele a pártküzdelembe, amely a királyi tekintély rovására esik.

Azon fenyegetés pressziója elé állították miniszterei, hogy ha nem enged, az ő nevét viszik bele a választási küzdelembe. Ennek hatása alatt adott olyan ígéretet, amelyet 8 hónappal később sok tekintetben változott viszonyok között is be kellett váltania, anélkül, hogy újból felosztatási jogával élhessen. Soha nem volt még eset reá – úgymond rosszalási indítványát indokoló beszédében Balfour – hogy angol ember ilyen diktatori hatalommal birt volna, s hogy egy kormányelnök konfiskálta és hónapokon keresztül magánál hordta volna a királynak és a népének legsarkalatosabb jogait. És ezzel a magához ragadott rendkívüli hatalommal tisztán csak azért kellett a miniszterelnöknek élnie és visszaélnie, hogy beválthassa az ír nacionalistáknak tett ígéretét, s hogy az angol nép nagy zömének nyilvánvaló ellenzése dacára rést üthessen a nemzeti egység épületén.

Hogy mindezen nagy részben jogos, de a küzdelem hevében bizonyára drasztikusan színezett támadások lesznek-e az angol közvéleményre és minő hatással, hogy meg fogják-e hozni az egyszer már-már beállott s a főrendek elhamarkodott támadása által

elrontott politikai fordulatot, azt a jövő eseményei fogják megmutatni. A pillanatnyi helyzeten persze mindez nem változtatott többé. Augusztus 9-én kezdte tárgyalni a főrendiház a hozzá visszaküldött vétó javaslatot. A helyzet az utolsó pillanatig bizonytalan volt. Talán a canterbury érsek fellépése döntötte el. Az ország primása kijelentette, hogy nem volt szándékában résztvenni a szavazásban, miután azonban úgy látja, hogy a konzervatív disszidensek többségben vannak a kormány hívei fölött s miután a javaslatban rejlő veszélyeket hatványozná az, ha ezek mellett a tömeges kinevezés szégyenét és hátrányait is el kellene az országnak viselnie, a javaslat megszavazására határozta el magát. Példáját a püspökök zöme és 37 unionista főrend követte; a javaslat 131 szavazattal 114 ellen elfogadtatott.

A főrendiház lefokoztatott némi halasztó joggal bíró tanácskozó testületté, de összealkotása változatlan maradt. Az unionisták megtartották óriási többségüket; mai jogkörükben is okozhatnak alkalmatlanságot és nehézséget a kormánynak, és visszaszerezhetik az elveszett pozíciót, amint pártjuk a képviselőházban többségre kerül. Hogy ez elhatározott szándékuk, azt ismételten bejelentette mindkét ház hivatalos pártvezetése, de hogy ez egyszerű restitúció in integrum nem lehet többé, hogy csak módosított szervezetben és hatáskörrel fog a főrendiház a jövőben fennmaradhatni, eziránt a lefolyt küzdelem fejleményei után senkisé is lehet többé kétségben. Adja Isten, hogy megtalálja s betölthesse hivatását az új szervezetben és hatáskörben is s hogy, amint a múltban egyik alapvető pillére volt az angol nemzeti nagyságnak, szabadságnak és felvilágosodásnak, úgy szolgálhassa a nemzeti erő kifejtés, az organikus fejlődés, a renddel párosult szabadság magasztos ügyét a jövőben is.

MÉG EGY-KÉT SZÓ A PAKLAMENTAEIZMUSRÓL.¹

Két nyilvánvaló tévedést lát Kun József Réz Mihály cikkében fennforogni: «Az egyszerűen alkotmányos kormányzás a parlamentáris rendszerrel, másrészt pedig a jogi szempont a politikával van – úgy mond – összekeverve.»

Hogy ez utóbbin kezdjük, nézetem szerint ebben Kun József-

¹ Megjelent M. F. I. évf. IV. köt. 105-109.

nek feltétlenül igaza van. A parlamentarizmus politikai *elv* és nem közjogi *intézmény*. Pártokat, többséget nem ismer a közjog, nem ismerhet tehát pártkormányzatot, a végrehajtó hatalom felelős kezelői és a képviselőház többségét alkotó párt közötti politikai szolidaritást sem. A közjog a dolog természeténél fogva a minisztereknek csak jogi felelősségét állapíthatja meg, (hiszen épen ezért disztingválunk jogi és politikai felelősség között) a parlamentnek csak a törvényalkotás, a költségvetésnek és az újoncnak megajánlása körül biztosít jogokat. Ezeket a jogokat használták fel a parlamentek széles e világon arra, hogy befolyást szerezzenek a kormányzat irányára is s azok a küzdelmek és súrlódások, amelyek «zen evolúció közben felmerültek, érlelték meg az uralkodókban azt a tudatot, hogy az államélet zavartalan és sikeres menetét akként biztosíthatják legjobban, ha kormányt a parlamenti többségek bizalmi férfיאiból alakítanak.

A parlamentáris kormányzat lényegét abban a tényben kell keresnünk, hogy a korona a többségben levő párt bizalmiférfיאiból választja felelős tanácsosait, akik ekként nemcsak az uralkodó, de a nemzet bizalmának is letéteményesei s akiknek nemcsak törvényelőkészítő, de egész kormányzati működésében nemzet és király összhangzó akarata jut kifejezésre) Politikai elvek alapján sorakozott, szolidáris miniszterek kezébe kerül a kormányzat, akik helyöket azért foglalják el, mert a többség helyesli politikai elveiket s csak addig tartják meg a hatalmat, amíg a többség az ő politikájukat támogatja. A parlamentáris kormányformát az egyszerű alkotmányosságtól az különbözteti meg, hogy a parlament bizalmára támaszkodó, politikai felelősséggel bíró parlamentáris kormány révén a kormányzat egész irányára és menetére nyer befolyást a nemzet, míg egyszerű korlátolt monarchiákban ez a befolyás csak a törvényhozás ügyeire terjed ki, nem pedig az, amiben Kun József, nézetem szerint tévesen keresi. Szerinte «a döntő különbség abban rejlik, hogy egyszerűen alkotmányos kormányzás esetében a korona s parlament közötti összhang mindkét részről szabad akaraton alapszik, míg teljes parlamentarizmus mellett a koronának akarnia kell, amit a parlament akar.»

Utóbb önmagának ellentmond fejtegetéseiben, mert maga is azt állítja, hogy a korona akaratának ezen teljes elhalványodása csak a hibás eszményítéssel valódinak tekintett angol parlamentarizmusban rejlik, amellyel szemben a belga, francia, olasz, román

és magyar parlamentarizmus megannyi különálló, eredeti, singuláris politikai jelenség.

Azt hiszem, hogy szerző különben igen elismerésre méltó tanulmányának ezen részében többféle tévedés halmazát követi el. Mindezt azon téves kiinduló pontjának köszönheti, amely szerint a parlamentarizmus lényegét nem a népképviselőnek a végrehajtó hatalom gyakorlására, a kormányzás irányára való befolyásában keresi. Ez a tény teszi a korona és parlament akarata közötti állandó összhangot feltétlenül szükségessé mindenütt, ahol parlamentáris kormányra találunk. Óhajtandó ez az összhang olyan államokban is, amelyek parlamentjei csak a törvényhozás terén mozognak s a végrehajtó hatalom kezelését meghagyják kizárólag a korona kezében. Óhajtandó, de nem feltétlenül szükséges, mert annak hiánya csak a törvényalkotás terén okoz nehézségeket, de nem állítja meg a kormányzatot. Parlamentarizmus mellett ellenben ez összhang minden megzavarása a végrehajtó hatalom sikeres kezelésének előfeltételeit támadja meg, tehetetlenségre kárkoztatja, anarchiába sodorja az államot.

A lényeg tehát az állandó harmónia, a király és parlament közötti folytonos megegyezés szükségében rejlik s ebben a tekintetben nincs különbség egyetlen ország parlamentarizmusa között sem. Egyenlően áll továbbá valamennyire nézve az is, hogy valódi parlamentarizmusról csak ott beszélhetünk, ahol e megegyezés a nemzeti akarat tekintetbe vételén és megfelelő érvényesülésén alapszik s nem akként jön létre, hogy a királyi akarat dominál az egész vonalon. De amint nem parlamentarizmus volna ez a túlzás, hanem üres formáság, frivol játék a nemzeti önkormányzat külsőségeivel, úgy másfelől nem tartozik a parlamentarizmus lényegéhez az a követelmény sem, hogy a királyi akarat mindig nullifikálja magát.

Az eltérő nézetek megegyezésénél egyiknek vagy másiknak kell engednie, vagy mind a kettőnek. Hogy ezek közül az eshetőségek közül mikor, melyik következik be, hogy mennyi áldozatot kell egyik vagy másik félnek hoznia, hatalmi kérdés, amelyet az illető helyen és időben létező tényleges erőviszonyok fognak esetrel-esetre eldönteni. És amint az élet az örökké változó, hullámzó, eltolódó erőviszonyok végtelen variációit tárja elénk, akként más és más nemcsak különböző országok, hanem ugyanazon nemzet történelme különböző korszakainak parlamentáris gyakorlata is.

Ahogy módosulnak ugyanabban az országban az erőviszonyok, akként foglalhat el a népképviselőt akarata kisebb vagy nagyobb helyet a királyi akarral szemben.

Hiszen ebben a tekintetben az immár két százados múlttal bíró angol parlamentarizmus is mélyreható evolúciót mutat. Köztudomásulag Walpole kormányzatától (1721-42) számítja az angol történetírás a parlamentáris kormányforma állandó érvényesülését. Hát vajjon ez a teljes angol parlamentarizmus, amint szerzőnk nevezi, kezdettől fogva a királyi akarat teljes alárendeltségét jelentette-e?

Ne beszéljünk arról, hogy az angol király nem olyan hatalom nélküli báb ma sem, amilyenek a teoretikusok feltüntetni szeretnék. Mellőzzük azt a kérdést, hogy éppen a jelenlegi krízis alatt is nagyobb politikai rutinnal bíró uralkodó nem tudott volna-e irányt szabni az eseményeknek, de vessünk egy rövid pillantást az angol parlamentarizmus egész fejlődésére. Vajjon nem a királyi akarat tartotta-e kormányon a whikeket I. és II. György egész uralma alatt? Vajjon nem III. György trónralépte vetett-e véget a whikek ez egyeduralmának, nem a királyi akarat hozta-e lord Bute-ot az ország nyakára s kényszerítette a vele való megegyezésre az angol parlamentarizmusnak akkori ragyogó csillagait? És vajjon, amikor Anglia legnagyobb parlamenti államférfia a második Pitt meg akarta valósítani a katolikusok emancipációját, vajjon nem a királyi akarat állotta-e útját ennek a reformnak? Minden idők leghatalmasabb parlamenti vezére Pitt hátrált meg akkor a királyi akarat előtt s közel három évtizednek kellett lefolynia, amíg az ir katolikusok kivívhatták politikai egyenjogúságukat. Ugy-e pedig ezeket az időket, a két Pitt és két Fox napjait tartják az angol parlamentarizmus legfényesebb korszakának? És vajjon még Victoria királynő ifjú éveiben is nem gátolta-e a győzelmes toryk kormányra jutását két álló esztendőn keresztül az a körülmény, hogy a királynő exponált whig pártállású udvarhölgyeihez ragaszkodott? Micsoda szónoklat és vezércikk áradat öntené el Magyarországot, ha hasonló körülmények gátolnák a mi győzelmes pártjaink kormányra jutását!

Magából az angol történelemből is azt a tanulságot meríthetjük tehát, hogy a korona élő hatalom marad parlamentáris országokban is s hogy valóban alkotmányos érzelmű férfiaknak éppen a helyesen felfogott parlamentarizmus elvei alapján keresniök

kell a királyi akarattal való megegyezést.) Nem szeretnék félreértetni. Ismétlem, hogy ez a megegyezés nem járhat a nemzeti akarat letörésével. Valóban alkotmányos felfogású, valóban fennkölt szellemű uralkodók a nemzeti akarat exponenseinek tekintik magukat s annak kellő figyelembevételével mellett fogják mindenha keresni a megegyezést.

Azt vallom én is, hogy nincs parlamentarizmus ott, ahol a nemzeti akarat a királyi akarat mellett mindig háttérbe szorul. De vajjon lehet-e ezt a tényeknek megfelelőleg a mi közállapotaink között állítani? Hiszen, amint az egyházpolitika fényesen igazolta, a nemzeti akarat még a legmélyebb és legtiszteletreméltóbb királyi aggodalmakkal szemben is érvényesül. Ami pedig az állam életének azon mezejét illeti, amelyen Ausztriával való kapcsolatunk kétségtelenül komplikációkat okoz, hát vajjon ezen a téren is nem a magyar nemzet akaratát képviselő nagy magyar parlamenti államférfiak irányították-e az alapvető intézkedéseket? Hát 'vajjon a közös ügyek 67-iki rendezése nem a magyar álláspont fényes diadala-e? Vajjon az a kiegyezés, amely parlamentáris kormányzatunk nyugodt menetének alapjait vetette meg, nem olyan összeegyeztetése-e a nemzeti és királyi akaratnak, amelynél túlnyomórészt érvényesült a nemzeti akarat s a függő kérdéseknek csupán kisebb részében hajlott meg a nemzet királyának aggályai előtt? És vajjon mindaz, ami azóta történt, a honvédség fejlesztésétől egészen a 9-es bizottság reformjáig nem azt mutatja-e, hogy ezekben a bonyolult és kényes kérdésekben is lépésről-lépésre haladt előre a nemzeti akarat?

Hogy elég-e ez a haladás, hogy helyes-e a korona nézeteinek és aggályainak az a tiszteletben tartása, amelyet Deák Ferenc nyomdokait követve hirdet a magyar nemzet jelenlegi többsége, ez pártpolitikai kérdés, amelynek taglalásába itt nem bocsátkozhatom. Befejezésül csak arra a magyar történelmi tanulságra utalok, hogy mindig a tényleges erőviszonyoktól függ, mennyiben érvényesülnek a parlamentarizmus kívánta összhangban a nemzet óhajtásai, és hogy a nemzeti akarat legbiztosabb vereségét az idézi fel, aki a tényleges erőviszonyok kellő mérlegelése nélkül állítja hatalmi kérdés elé a nemzetet.

NEMZET ÉS TÁRSADALOM.¹

Az emberi élet problémái feletti gondolkodásunk közben minduntalan operálunk fogalmakkal, eszmékkel, bennünket közletről érintő jelenségek és intézmények neveivel. Bizalmas jó ismerőseinknek, mindennapi gondolataink, érzelmeink osztályosainak tartjuk őket és ezért mégis, ha szabatosan akarjuk fogalmukat körvonalozni, lényegüket megállapítani, talán épen azok hoznak a legnagyobb zavarba bennünket, amelyeket legmeghittebb ismerőseinknek gondoltunk.

Ilyen nehezen meghatározható a, nemzet fogalma, e fogalom lényege is. Mindenütt a világon, de Magyarországon inkább, mint bárhol másutt, óriási helyet foglal el a nemzeti eszme, a nemzethez tartozás érzése mindnyájunk gondolat- és érzelmi világában. És azért van-e fogalom, amelyet nehezebb pontosan meghatározni, mint épen ezé a hozzánk olyan közel álló hatalmas valóságé, amely pedig körülvesz, irányít, vonz vagy eltaszít mindnyájunkat?

Nem is arrogálhatom magamnak azt, hogy kimerítsem a kérdést, hogy meghatározzam a nemzet lényegének igazi tartalmát. De azért közelebb jutunk az igazsághoz, hogyha bonckés alá vesszük a dolgot és vizsgálatunk tárgyává tesszük azt, hogy tulajdonképpen miben áll annak a hatalmas nagy élőlénynek, amelyet nemzetnek nevezünk, a többi emberi közösségektől megkülönböztető kritériuma.

Hatalmas, morális egység a, nemzet; élőlény, amely magához ragadja a hozzátartozó egyéneket; erős kapcsolatot létesít közöttük és elválasztja őket más nemzetek tagjaitól. Első tekintetre úgy látszanék, mintha ebben az egyesítő és másokkal szemben elkülönítő hatásban, az egyes nemzetek tagjait megkülönböztető speciális sajátosságok, jellemvonások játszanák a főszerepet. Pedig aligha ez lesz a döntő tényező. Hiszen látjuk, hogy a kultúra, a nemzetek közötti érintkezés terjedésével közelednek az egyes nemzeti típusok, a nemzeti karakterek egymáshoz. Sokat veszít minden nemzet a maga saját egyéni jellemvonásaiból anélkül, hogy ez a nemzeti eszmének, a nemzeti érzésnek lüktető erejét legkevésbé is gyengítené.

¹ Megjelent M. F. I. évf. IV. köt. 281-293.

Látjuk másfelől azt is, hogy ugyanazon nemzetnek tagjai között vannak egymástól lényegesen különböző típusok és ezeket is a legerősebb nemzeti érzés forrasztja egymáshoz. Hogy csak egy példát hozunk fel: vajjon képzelhető-e különbözőbb ember, mint a provençei és a bretagnei vagy normandiai? Külső megjelenésükben, nyelvük eredetében, gondolkodásmódban és jellemében egészen különböző típusok. Bizonyára sokkal nagyobb a különbség közöttük, mint a délfrancia és az olasz s a normandiai és a német között. És a nemzeti érzés mégis a délfranciát és az északfranciát egyesíti ugyanabba az ideális közösségbe. Egymáshoz vonzódnak, egymásban látnak testvért és nem az olaszban vagy a németben, akitől egyéni tulajdonságaikra nézve sokkal kevésbé különböznek.

A dolog lényege nem a speciális nemzeti jellemvonásokban van, hanem az összetartozandóság érzésében; abban a hatalmas érzésben, amelynél fogva a nemzet minden tagja egy nagy élő lény szerves alkotó elemének érzi magát, olyan élő lényének, amely megragadja és felemeli őt a nemzeti létnek nagyobb és nemesebb szférájába, amelynél fogva az egyén lelki világa is belenyúlik a nemzet múltjába és jövőjébe, átéli a múlt minden örömét és bánatát s vágyaival, törekvéseivel, ábrándjaival messze túllépve az egyéni lét szűk korlátain harcol, küzd egész az önfeláldozásig, egész az élet megsemmisítéséig, a nemzet jövő felvirágzásáért, jövő nagyságáért.

Ez a morális, ez az ideális kapocs alkotja meg a nemzetet. Ideális kapocs, amely minden egyéni magánérdeket nélkülöz s nem az egyén külön jólétében, hanem a nemzeti nagyságban, a nemzet függetlenségében, boldogságában, szebb és jobb jövőjében keresi saját érvényesülését is. És mert így áll a dolog, mert a nemzet érvényesülését, nagyságát tüzzük ki célunk gyanánt, természetes, hogy a nemzet az egyeseknek csak olyan közössége lehet, amelyik a többi nemzetekkel szemben külön létre, tehát ezt biztosító hatalomra törekszik. Az önrendelkezésre, a hatalomra törekvés, vagyis az államalkotó tendencia, az államalkotási vágy és törekvés *conditio sine qua non*-ja a nemzetnek. Talán akkor járunk legközelebb a valósághoz, ha a nemzet fogalmának megkülönböztető kritériumát ebben az államalkotási törekvésben keressük. Egy nemzet azon egyének összessége, akik arra vágyanak és abban találják fel boldogságukat, hogyha együtt független és hatalmas államot alkotnak.

Az embereknek ez a közössége bírhat, sőt többnyire bír is etnográfiai alappal, de az etnográfiai határokkal csak a legritkább esetben esik össze:...Érdekes megfigyelni, miként egyesül az államalkotó nemzeti összetartozandóság érzésének határa az etnográfiai határvonalakkal, vagy válik külön azoktól.

Vannak államok hatalmas nemzeti érzéssel egybeforrasztva, amelyek a legkülönbözőbb etnográfiai elemeket ölelik fel magukba. S itt nemcsak a Svájc példája lebeg előttünk, ahol három nagy nemzeti államot alkotó etnográfiai faj gyermekei egyesülnek egy egész külön államhoz ragaszkodás, egy egész külön hazafiság érzete alapján a svájci nemzetben. Akár a francia, akár az angol nemzet összealkotását vizsgáljuk, mind a kettőben felismerhetők ma is a legkülönbözőbb etnográfiai alkatelemek speciális sajátosságai. Hiszen a skót hegyvidék és Wales lakossága az angolszászoktól etnográfiai tekintetben abszolúte különbözik, de azért ma már teljesen beolvadt az angol politikai nemzetbe és annak politikailag homogén alkateleme. Más oldalról pedig a német faj évszázadok hosszú során át nem egy egységes német állam alkotására törekedett, hanem a maga államalkotó tendenciáját a porosz, bajor, osztrák stb. állami lét keretébe vitte bele, úgyhogy a külön porosz, bajor, osztrák hazafiság a német fajt valóban külön nemzetekre, egymással rivalizáló, egymással ellenségeskedő külön politikai egységekre szakította szét.

Nem esnek tehát össze az etnográfiai és nemzeti határok, de e kettőnek bizonyos egymás felé közeledő világtörténelmi processzusa észlelhető. Az állam akarva nem akarva etnográfiai egységet is igyekszik létrehozni. A közös sors, közös örömök és bánatok, közös törvények s mindazok a természeti befolyások is, amelyek egy bizonyos geográfiai terület lakosságát ugyanazon behatások alá helyezik, egyaránt odahatnak, hogy egy állam polgárai között elmoassák az etnográfiai ellentéteket. Viszont az államalkotási vágy, az élő nemzeti érzés ott szunnyad minden etnográfiai egységes népfaj lelkében. S előbb vagy utóbb bekövetkezik a pillanat, amidőn ez a törekvés öntudatra ébred és elemi erővel tör elő a vágy, hogy ő alkosson államot s hogy elenyésztesse az állami és nemzeti határ közötti különbségeket.

A történelem lassú, de feltartóztatlan processzusban etnográfiai egységes nemzeti államok kialakulása felé halad. Történhetik ez az alakulás vagy úgy, hogy az egy államban élő

több faj közül az egyik beolvastja, absorbeálja a másikat, vagy úgy, hogy az ugyanazon államban együttélő több faj egybeolvadva egészen új népfajt hoz létre. Persze ez az etnografikus egybeolvadás ' számos generáció lassú munkája, amely a politikai nemzet kialakulását olykor csak századok múlva követi. Ennek igazolásául elég legyen az elzászi németek példájára utalnunk, akik alig egy-százados francia uralom után teljes lényegükkel, minden politikai érzésükkel és törekvésükkel beleolvadtak a francia nemzetbe s a francia államnak egyik erős oszlopává váltak anélkül, hogy német nyelvüket, német faji jellegüket feladták volna.

Az államalkotó tendenciának és etnográfiai egységnek ezen összeolvadási folyamata folyik öntudatlanul a történelem latens munkája által hosszú századokon keresztül, hogy aztán egyszer elemi erővel törjön ki, jusson az emberiség öntudatára és váltson az emberi akarat által determinált öntudatos formákat magára. Európaszerte a XVIII-ik század végén s a XIX-ik elején áll be ez a változás. Beáll nem annyira a francia forradalom, mint a francia világhuralmi törekvések következtében.

A francia forradalomnak sem előzményeiben, sem közvetlen politikai törekvéseiben nem volt nemzeti jellege. A XVIII-ik század francia publicistáinak műveiben a nemzeti eszme egészen háttérbe szorul s azok a jelszavak, azok a törekvések, azok a pártprogramok is, amelyek a francia forradalom első, a társadalmi és jogi rendet felforgató, valóban forradalmi időszakát áthatották és irányították Eousseau álmaitól egészen a rémuralomig, teljesen nélkülözik a nemzeti szempontokat. A szenvedélyeknek ezen rettenetes kohójában, a nemzeti szenvedélynek vonzó, vagy eltaszító ereje egészen háttérbe szorul s az egész emberiséget boldogító jelszavak mámorában ülik a testvériségi ünnepeket és küldenek ezeket a guillotinera.

Csak a reakcionárius európai hatalmak háborúi ébresztik fel a nemzeti fanatizmust, az idegengyűlöletet a franciában. Azok vonják magukra a francia nemzetnek az egész világot megrázkód-tató, diadalmas áradatát s a francia hódítás nyomása, az a szenvedés és az a szégyen, amely a többi nemzetekre vár, az a vereség, az az anyagi és erkölcsi kár, nemzeti érzésüknek az a megcsúfolása, amely éri őket, váltja ki eddig nem ismert erővel azok szunnyadó nemzeti érzületét. Napóleonnak világtörténelmi rendeltetése és az emberiség sorsára gyakorolt mély hatása elsősorban épen ebben rejlik.

Olyan sajtóságos példa ez is arra, hogy a legnagyobb, a leg-erősebb ember is milyen öntudatlan eszköz az emberiséget irányító magasabb hatalom kezében. Nem ismerünk erősebb egyéniséget Napóleonnál. Nem is emberi, démoni erő rejlett benne, amely milliókat tudott magával ragadni, engedelmes eszközévé tenni és saját céljaira kizsákmányolni. Hatása nem is maradt el. Korszakot alkot, új alapokat vet az emberiség fejlődésének, de nem abban az irányban, amelyben ő akarta volna. Az ő birodalma kérész életet .élt. Amiért ő küzdött a maga lángeszének, a maga vas energiájának, a maga szenvedélyes lelkének egész emberfeletti hatalmával, az még életében dőlt össze. Túlélte alkotásait. Maga sirathatta meg bukásukat. Azzal a hittel halt meg, hogy hiában élt.

Pedig dehogy élt hiában! Mély hatást gyakorolt az emberiség történelmére, mély és áldásos hatást egy más, nagyobb hatalom akarata és céljai szerint, aki az emberiség javára, az emberiség szabadságának, békés fejlődésének előmozdítására használta fel az ő démoni egyéniségének egész romboló erejét.

Franciaországban Napoleon uralma a polgárság békés uralmá-
nak alapjait rakta le. Szükség volt az ő katonai uralmára, amely végleg elseperje a régi társadalmi rend utolsó maradványait, hogy a rémuralom elleni reakció ne az ancien régimet állítsa helyre, hanem a jogegyenlőség társadalmi rendjén épüljön fel s a forradalom maradandó jótéteményeit biztosítsa az utókor számára.

Világuralmi törekvése pedig, az a rettenetes erő kifejtés-,
amellyel Napóleon a győztes francia seregeket rázúdította az emberiségre, nem a francia állam hatalmát növelte. Ellenkezőleg a francia hegemonia sírját ásta meg. Ez keltette életre a többi nemzetek nemzeti öntudatát, büszkeségét, hazafiságát. Éz tette azok" függetlenség utáni vágyát önfeláldozó nagy tettekre hajtó tettekész" érzelmmé, ez adott olyan lökést az öntudatra ébredt nemzeti érzésnek, amely alig két emberöltő alatt átalakította Európát. Nem paradox állítás, tiszta igazság az, hogy a német egység megalkotása elsősorban Napoleon műve s csak másod-
sorban a Bismarck érdeme.

A napoleonisztikus korszak hatása alatt lépnek az öntudatos nemzeti törekvések mindjobban előtérbe. Európa történetét éveken át a német és olasz nemzetnek egységre való törekvése hatja át, Ezek a nemzeti függetlenségi vágyak játszanak a 48-49-iki idők forradalmaiban is döntő szerepet. Nemcsak a német és olasz mozgál-

mákban, de a mi szabadságharcunkban is a nemzeti függetlenség eszméje legalább is annyira jut kifejezésre, mint a demokratikus haladásé.

A német és olasz egységre való törekvés az 1870-iki eseményekkel teljes diadalt arat, az egész vonalon érvényesül s ezzel a középeurópai államok politikája nyugodt egyensúlyba jut. De vajjon mindazok a forrongások, amelyek az utolsó 3-4 évtizedben a Balkánt tették a szorosan vett európai politika kritikus pontjává, nem szintén az érvényesülésre, függetlenségre és egymásfölötti uralomra törő nemzeteknek létérti küzdelmében találják-e igazi eredetüket?

A világtörténelemnek öntudatra ébredt, diadalmasan előretörő hajtóerejévé válik tehát a nemzeti eszme és valóban csodálatos, hogy éppen akkor, amidőn a gyakorlatban, a való életben eddig soha nem észlelt erővel irányítja a világot, lép fel az a tudományos irányzat, amely negálni akarja a nemzetet, amely az emberiség történelméből, az emberiséget mozgató erők sorából ki akarja a nemzeti érzést kűszöbölni és félvállról néz le mi reánk, szegény ősi emberekre, akik tudományban és gyakorlatban, gondolkodásban, érzésben és csétekvésben a nemzeti érzés híveinek valljuk magunkat.

A múlt század közepe táján jut kifejezésre az a tudományos irányzat, amely a társadalom fogalmának felismeréséből indul ki. Konstatálja azt, hogy az egyes államok lakossága nem mint egységes, harmonikus, összetartozó tömeg lép fel a történelemben, hanem a gazdasági munkafelosztás révén osztályokra bomlik fel. Ez osztályok érdekei, törekvései szoros kapcsolatot képeznek egy-egy osztály tagjai között és szembeállítják azokat más osztályok tagjaival. A gazdasági érdekek s a gazdasági érdekeken alapuló társadalmi osztályok ellentéte dominálja a világot, úgyhogy az egész világtörténelem nem egyéb szerintük, mint ezen osztályok harca egymás között az államhatalomért. Mindaz, amit mi szabadságnak tartottunk, rideg érdekharc, amelyben az uralmon levő osztály igyekszik kizsákmányolni az államhatalmat a maga osztály-érdekei számára és szemben találja magát a birtokonkívüli többi osztállyal, amelyeknek úgynevezett szabadságharca szintén nem egyéb, mint az államhatalomra való törekvés azért, hogy azt saját osztályérdekeinek szolgálatába állíthassa. Minden pártprogramul, minden politikai elv, minden szociális eszme merő szemfényvesztés vékony lepel az osztályérdek palástolására.

Ez elmélet szerint a nemzetek alkotmányos törekvéseiben is az alkotmányos pártok életében tetszetős jelszavak alatt mindig az osztályérdek jut az állami érdek, a közérdek rovására kifejezésre; az osztályok felett álló államot, a közérdekeket, a jogrendet pedig nem a pártok, nem a parlamenti többségek, hanem csak az osztályok, pártok és parlamentek felett álló monarchia képes megvédeni.

Ez a tudományos irányzat hódította meg a német tudományt is vezette azt a modern parlamentarizmus negálására. Ez irányítja az egész német közéletet, amely ma már a parlamentáris párt-kormányzatot tudatosan utasítja el magától és mint ennél jobb, célszerűbb, igazságosabb kormányzati formához ragaszkodik a parlamentektől független végrehajtó hatalomhoz. Ugyanennek az eszmeáramlatnak egy másik irányzata pedig a modern radikalizmus legszélsőbb túlhajtásaiba csap át és a műveltebb osztályok «osztályuralmával» szemben a legnépesebb osztály, a tömeg hatalmát és ezzel a legnyersebb, a legbrutálisabb osztályuralmat kívánja felállítani.

Legyünk igazságosak. Mint a legtöbb emberi dologban, úgy ezekben az új irányzatokban is termékeny igazság rejlik, amelynek hirdetői nagy szolgálatot tettek nemcsak a tudománynak, hanem a gyakorlati politikának is, amidőn ráutaltak arra a kétségtelen tényre, hogy egy államnak polgárai számos különböző szempontok szerint alakuló, egymással gyakran ellenséges csoportra széttagolt társadalmat alkotnak s hogy e tagozatok ellentétei és ezekből kifejlődő súrlódásai és küzdelmei nagy jelentékeny befolyást gyakorolnak az emberiség sorsára és gyakran zavarólag hatnak az állami közérdek érvényesülésére. A hiba nem ennek felismerésében, hanem az ezen jelenségekre alapított hamis általánosításban rejlik. Es pedig két irányban.

Először abban, hogy a társadalmat csoportokra tagoló ellentéteket kizárólag gazdasági téren keresik, holott a társadalom a legkülönbözőbb anyagi és szellemi érdekek által alkotott, egymáson átszövődő csoportok és szervezetek gazdag komplexuma, amelyben egyesítő és szétbontó hatását mindaz érezteti, ami bizonyos erővel ragadhatja meg az ember érzelmvilágát, vagy érdekeit. Csak egy példával igazoljuk ez állítást. Vajjon a valláskülönbség nem szakította számtalanszor ellenséges táborokra az emberi társadalmat? Vajjon nem észlelhetjük-e az emberiség történelmének számos korszakában, hogy sokkal mélyebb barázdát szánt ugyanazon állam

polgárai között a vallás, mint a gazdasági osztály különbség? Vajjon nem láttuk-e számtalanszor, hogy protestáns munkás és munkaadó, földműves és iparos sokkal, de sokkal közelebb áll egymáshoz, mint a protestáns munkaadó vagy munkás, iparos vagy földműves ugyanazon gazdasági osztály katolikus tagjaihoz? Meg voltak a gazdasági érdekek akkor is. Talán hatalmasabbak voltak, mint ahogy első tekintetre látszik, de nem estek döntő súllyal a mérlegbe s ha ma talán jobban előtérbe lépnek is, ha a mi korunk inkább áll is a gazdasági érdekharcok jegyében, mint a XVI. vagy XVII. század társadalmá, vajjon mondhatjuk-e, hogy a vallási kérdések a mi társadalmi tagolatunkban, a mi társadalmi életünkben elvesztették jelentőségüket és nem szomorú egyoldalúság-e azt állítani, hogy a társadalmi életet kizárólag a gazdasági tagolat és a gazdasági különbségeken alapuló anyagi osztályérdek dominálja?

A másik egyoldalúság abban a tantételben nyilvánul, miszerint egy nemzet alkotmányos küzdelmeiben a politikai szabadság keretei között mindig a minden más szempont felett diadalmaskodó osztályérdek érvényesül. Igaz, előfordul ez nagyon sok esetben s maga az a tény, hogy ebből a szempontból vették vizsgálat alá az emberiség történelmét, számos termékeny igazsághoz vezetett Jbennünket. A hűbériségben megcsontosodó germán jogrend tényleg a társadalmi osztályokra szakadt nemzet s az osztályérdek jogrendjének klasszikus példája. Ezt az osztály uralmat a köznépre támaszkodó abszolút fejedelmi hatalom törte meg. Az juttatja diadalmasan érvényre az államérdeket. És ha más formák között is s talán enyhített alakban, de a német nemzet politikai életét ma is jellemzi az a sajátságos tünet, hogy a német politikai pártokban a politikai elv a gazdasági érdek mögött erősen háttérbe szorul. A német pártok elsősorban társadalmi osztályérdekképviselések, amelyekkel szemben tényleg a monarchikus eszmének s a fejedelmi hatalom emanációjának, a bürokráciának kell az állami szempontokat képviselniök. Ezeket a jelenségeket helyesen figyelte meg a német tudomány. A hibát csak akkor követi el, amidőn túlságos empirizmusba és hamis általánosításba esvén, ezekre a speciális germán jelenségekre alapítja egész történelemfilozófiai és politikai rendszerét és elméleteinek spanyol csizmájába akarj el fiz emberiség egész történelmét beszorítani.

Nézzünk csak kissé körül a világban. Vajjon nem látunk-e

eklatáns példákat mindenütt magunk körül, amelyek minden beszédnél ékesebben szólva cáfolnak reá ez általános elméletre? Hiszen nekünk magyaroknak saját nemzetünk történelméről kell megfelejtkeznünk, ha ezt az elméletet el akarjuk fogadni. Hát nem veres fonálként húzódik-e át épen a mi történelmünkön is, hogy ha egyszer-egyszer ülte is abban orgiáit az osztályérdék, a magyar nemzet, amelyik soha a hűbériség társadalmi és politikai rendjét a maga egész következetességével be nem fogadta, amelyik a jogegyenlőség jogrendjét az előjogokhoz ragaszkodó kormányhatalommal szemben saját emberségéből önmaga vívta ki, a tagjait átható erős nemzeti érzés és áldozatkész hazaszeretet segítségével szabad, alkotmányos formák között is érvényre tudta juttatni a közérdeket?

De nézzünk még egy más példát is. Az a gazdasági átalakulás, amely a középkori rendi viszonyok romjain a gépekkel dolgozó nagy iparra fektetett modern gazdasági és társadalmi rendet építette fel, amely kevés dúsgazdag vállalkozót a proletariátus tömegével állít szembe, legelőször Anglia termelési viszonyait alakította át s legradikálisabban az angol társadalom megszokott rendjét forgatta fel. Alig egy-két évtized munkája ez óriási átalakulás. Természetes, hogy készületlenül érte az államot és társadalmat egyaránt. Óriási fellendülést adott Anglia termelésének és kereskedelmének, káprázatos arányokban növelte a kevés szerencsések vagyonát, de elképzelhetetlen anyagi, szellemi és erkölcsi nyomorba döntötte a vagyontalanok millióit. Megborzad az ember azoknak a rettenetes viszonyoknak láttára, amelyeket a gépipar meghonosítása teremtett a múlt század első három évtizedében s amelyek az angol bánya- és gyáriparral foglalkozó lakosság millióit a legirtózatosabb helyzetbe sodorták.

A munkásnak ez a rettenetes kizsákmányolása épen azon korszakra esik, amelyben az angol középosztály jut az államhatalomnak jóformán kizárólagos birtokába.

Az 1832-iki reform bill megfosztja a főnemességet akkori praedominans politikai súlyától, de egyúttal kiküszöböli Anglia alkotmányából azt a népies alkatelemet is, amelyet egyes nagy városok demokratikus szavazati joga hozott be az angol parlamentbe. Az általánosan behozott magas census segítségével a jóformán mindenhatóvá lett alsóház összealkotása a vagyonos középosztály kezeibe jut, az államhatalom azé az osztályé tehát, amely

az olcsó munka, az olcsó termelés előnyeit a legnagyobb mértékben élvezi. Ezen osztály érdekén ejt csorbát minden olyan rendszabály, amelyik megszerzi a munkás számára az emberhez méltó existencia anyagi előfeltételeit. És mégis ez a korszak inaugurálja az angol jogrendben azokat a korszakalkotó rendelkezéseket, amelyek gátat vetnek a munkás kizsákmányolásának, megadják a munkásnak a versenyre való szervezkedés előfeltételeit és alig egy néhány évtized alatt olyan magas anyagi, szellemi és erkölcsi színvonalra emelik az angol munkásosztályt, amellyel kereseti viszonyok és kultúra tekintetében bizony-bizony a kontinentális középosztálynak némely rétege sem tudná a versenyt felvenni. Minden újabb lépés ezen a téren újabb károsítása az uralmon levő osztály gazdasági érdekének, de azért elég volt egy nagy emberbarátnak feltárni a helyzetet adatokkal, konkrét tényekkel kimutatni a létező jogrend rettenetes kinövéseit, hogy felébredjen az uralkodó osztály lelkiismerete, hogy diadalmasan érvényesüljön a nemzeti érzés felemelő hatása, hogy háttérbe vonuljon az osztályérdek a közjó magasabb szempontjai előtt.

Két nagy éltető erő hatja az emberiség mozgalmait: a széttagoló társadalmi s az egyesítő nemzeti felfogás, az osztályérdek és a közérdek, a gazdasági önzés s a nemzet nagyságát néző altruizmus. Benn van az emberi természetben mind a kettő s egymással való küzdelme irányítja a történelmet. Hol egyik, hol másik jut diadalmas érvényesülésre. Vannak dekadens korszakok minden nemzet történelmében, amelyekben az osztályérdek jut diadalra, de szabadságra érett, szabadságra méltó nemzeteknél a nemzeti érdek az osztályérdek felett végeredményében mégis győzedelmeskedik. És ha a mi modern szociológusaink szánakozó mosollyal vágják szemünkbe, hogy a humanizmus, a felvilágosodás mai korában felül kell a nemzeti érmésen emelkednünk, hogy nem méltó korunkhoz az a gondolkodás, amely nemzeteknek elkülönített és gyakran ellenséges táborába hajtja az emberiséget s hogy a mai kort az emberi testvériség általános ideáljának kell irányítania, erre két megjegyzéssel felelek.

Megengedem, alatta maradunk bizonyos magasröptű ideáloknak, hogyha a mi idealizmusunkat a nemzeti egyéniség korlátai közé szorítjuk. De vajjon, nem vagyunk-e még mindig mérhetetlen magasban afölött a világnézet fölött, amely az emberiség egész fejlődésében, a történelem összes küzdelmeiben csak az anyagi

önzés sivár tülekedését látja és sertécsordának tekinti az emberi-séget, amelynek a válú körüli elszánt küzdelme tölti be egész életét? És vajjon nekünk, szegény gyarló, önző embereknek nem az önzés egy nemét kell-e a gazdasági önzéssel, az osztályérdekkel szembe állítanunk, az önzésnek egy magasabb és nemesebb fajtát, amely kielégítését nem az egyén, hanem egy nagy ideális közület érvényesülésében és boldogságában keresi? Félek tőle, hogy a tiszta filozófia, a tiszta humanizmus, a tiszta filantrópia sohasem lesz elég erős arra, hogy azt az önzést fékentartsa, amely jogosult téren mozog, amidőn gazdasági tevékenységünket az etika korlátai között irányítja, de egész társadalmi és politikai gondolkodásunkban rabjává akar tenni bennünket. Ezzel az erővel csak egy másik önzés bírhat, egy ideálisabb önzés, amely a nemzeti nagyság fel-emelő gondolatában ad erőt az egyénnek arra, hogy uralkodjék egyéni és osztály érdekei felett, hogy elismerje és kövesse a közérdek nagy és nemes törvényeit s a faj fennmaradásában, a faj virágzásában, fejlődésében és független érvényesülésében keresse önző vágyainak kielégítését is.

Nagy, élő, éltető érzés, hatalmas, diadalmas valóság ez az ember életében. Épen olyan élő igazság, mint aminők az emberi életnek materiális, önző vonatkozásai. Az a tudomány, amely csak ez utóbbiakat látja és szemet huny ama tények előtt, épen olyan egyoldalú, épen olyan hibás, épen olyan féltudomány, mint volna az a másik, amelyik a gazdasági önzést akarná letagadni. És ha a tudomány minden élő valóságnak helyes felismerésében és az életet mozgató, különböző erők helyes irányainak megállapításában rejlik, akkor nem tudomány az, amely a nemzeti érzésnek lüktető, hajtó, alkotó erejét akarja elsikkasztani.

És vajjon, ha hibás egyoldalúság ez akármelyik pontján a világnak, vajjon nem százszorta hibásabb, felületesebb és kárhözatosabb-e minálunk, ahol minden, ami körülvesz bennünket, a nemzeti eszme éltető, fenntartó erejéről tesz tanúbizonyságot? Vajjon nem szájalomraméltó szerencsétlen flótás-e az a magyar ember, aki csak gazdának, vagy iparosnak, munkásnak vagy munkaadónak, tőkésnek vagy proletárnak érzi magát s nem egyúttal és mindenekfelett magyarnak? Magyarnak, azon maroknyi kis népfaj és nemzet tagjának, amely csak azért tudta magát egy évezred hosszú viszontagságai között fenntartani, mert történelmének minden válságain keresztülsegítette az önfeláldozó hazaszeretet és

amely csak addig fog itt megmaradni, csak addig fog itt szabad, művelt és boldog társadalmat alkotni, csak addig fogja e társadalom gazdasági érdekeit is védő szárnyai alá vehetni, amíg fenn tartja, fejleszti, ápolja a nemzeti érzést és a nemzeti erőt.

A nemzeti érzés, a nemzeti erő, a nemzeti egyéniség felismerése feladata a helyes, az igazi tudománynak. Ennek az éltető és fel-emelő erőnek gondozása, ápolása, fejlesztése és az életben való érvényesítése feladata minden helyes magyar politikának. Fogadjuk be azt ismeretkörünkbe és tegyük magunkévá egészen. Kagadjuk meg egész lényünkkel, gondolat- és érzelemvilágunkkal, kötelesség-érzetünkkel és energiáinkkal. Hirdessük és érvényesítsük elméletben és gyakorlatban, alkalmas és alkalmatlan időkben egész életünkön keresztül.

WLIASSICS GYULA AZ 1867: XII. JOGI TEEMÉSZETÉEŐL.¹

A Budapesti Szemle erkölcsi súlya, Wlassics személyének és a közigazgatási bíróság élén elfoglalt állásának tekintélye és a kérdés fontossága egyaránt kötelességünké teszi, hogy ama folyóirat utolsó számában fenti címen megjelent tanulmányával foglalkozzunk.

Tulajdonképen válasz az a tanulmány e sorok írójának Zolger könyvére írt bírálatára.² Többé-kevésbévé védelmébe veszi az osztrák író és azt a látszatot kelti, mintha az ő merőben téves álláspontja a magyar jogtudománynak és a magyar közigazgatási bíróság elnökének helyeslésére számíthatna azzal a magyar állásponttal szemben, amelyet Szilágyi Dezső mint felelős miniszter formulázott, e sorok írója pedig mint miniszterelnök nemcsak hirdetett, hanem – amint alább kimutatjuk – elfogadtatott az osztrák miniszterelnökkel is.

Állást kellene foglalnunk e benyomással szemben a rendelkezésünkre álló érvek egész tárházával, akkor is, ha Wlassics valóban Zolger álláspontján állana s akkor sem veszítenénk el ügyünk igazságába vetett bizalmunkat. A valóságban azonban

¹ Megjelent a M. F. II. évf. (1912.) 1-17. 1.

² Osztrák mű a 67-iki kiegyezésről.» Magyar Figyelő június 16-iki száma.

még sokkal könnyebb feladat előtt állunk: azt hiszem sikerülni fog kimutatnunk, hogy a főkérdést illetően a mi nézetünkön van Wlassics is és csak a szóban forgó jogi fogalmak kissé felületes és laza kezelése keltheti az ellenkező benyomást.

Gondolatolvasáson kezdi Wlassics álláspontom boncolását s igyekszik kitalálni: miért foglalkozom a Zolger által felvetett kérdéssel? Hát ez a gondolatolvasás csak részben sikerül.

Szó sincs róla, közjogi kérdésekkel általában s Ausztriával való viszonyunk közjogi természetével különösen azért foglalkozom, mert e kérdések teljes tisztába hozatalát a magyar nemzet függetlensége, önrendelkezési joga és jövő fejlődése szempontjából végtelenül fontosnak tartom; de foglalkozom tisztán a tudományos igazság fegyvereivel, kizárólag a törvény szövege s a törvény-magyarázat szabályai alapján, attól a szándéktól vezetettve, hogy a közjogi objektív igazság megállapításához járuljak s okfejtésemből kizárjak minden politikai mellékízt, minden utógondolatot. Örülök neki, ha ez az okfejtés bírálattal találkozik. Készségesen veszek fontolóra minden ellenérvet és ismerem el, ha egy vagy más tévedésemről meggyőzetem. De csakis érvek előtt hajolhatok meg; tekintélyek súlyát el nem ismerhetem.

Általában nem olyan szaktudomány a közjog, mint a technika, orvosi tudomány stb. stb., amelyeknél a politikusnak a szakemberek véleményét kell elfogadnia. Közjogi képzettséggel bírnia kell a politikusnak is. Széles e világon mindenütt a nemzet vezető államférfnai magyarították, alkalmazták és fejlesztették az ország közjogát. Joga és kötelessége azoknak, akiknek nemzetük közügyeinek intézése jutott osztályrészül, hogy közjogi kérdésekben maguk alkossanak meggyőződést maguknak és képviseljék azt a nemzeti közvélemény előtt. Fokozott mértékben áll ez nálunk, a közjogi sérelmek és közjogi harcok klasszikus hazájában. Deák Ferenc közjogi tudása és tekintélye messze fölülmúlta minden professzorét.

Deák Ferenc, Csengery s Deák eszméinek más hirdetői alapozták meg az 1867-iki törvényekre vonatkozó helyes közjogi felfogást. Az 1867-iki kiegyezési akció alatt és az azt közvetlenül követő időkben a helyes közjogi álláspont teljes jogászai precizitással jut érvényre a Deák-párt vezető tagjainak összes nyilatkozataiban.

Ezt a fonalat veszi fel újból Szilágyi Dezső 1893-iki epochális

fejtegetésével. Ő fejtette ki a törvény tartalmára és létrejöttének – történetére alapítva azt a jogi felfogást, amely diadalmasan került ki az 1903-iki válságos év bonyodalmaiból is. Felesleges volna ismételnem, amit ezek történetéből fentidézett cikkemben előadtam. A Szilágyi-féle magyar felfogás ütközött meg az osztrák miniszterelnökével, aki kezdetben a *kiegyezési törvényről*, mint a *monarchia alaptörvényéről* beszélt, amely- a közös ügyeket és a hadsereg körüli fejedelmi jogokat megállapító részében is csak a két állam egyetértő elhatározásával változtatható meg.

Akit a dolog érdekel, a többször említett cikkben megtalálja a két miniszterelnök egymást követő nyilatkozatait s ezek befejezéseként az osztrák miniszterelnök 1903 nov. 25-iki kijelentését, amely szerint

1. osztrák-magyar kiegyezési törvény nincs,
2. az osztrák és a magyar törvény a korona hatáskörére és az országgyűlés jogaira nézve elkülönített rendelkezéseket tartalmaz,
3. e törvények egyoldalú változtatása gyakorlatilag nem lép hatályba, *hacsak azt nem akarjuk, hogy vacuumhoz, vagy – ami fontosabb – personalunióhoz vezessen.*

Ezzel illetékes osztrák részről ismertetett el, hogy a közös ügyeket külön osztrák és külön magyar törvény szabályozza, amelyek egyoldalú változtatása létrehozhatja a personal uniót, csak újabb paritásos kezelést nem valósíthat meg a másik állam hasonló eljárása nélkül.

Íme tehát a gyakorlat emberei, a politikusok, szabatosan formulázták, érvényre juttatták s az osztrák állam illetékes képviselője által is elfogadtatták a magyar állam szuverenitásának és Deák tradícióinak megfelelő magyar közjogi felfogást. A feladat elvégeztetett. A kérdés tiszta világitásba helyeztetett. A tudománytól nem várunk egyebet, minthogy el ne rontsa a politikusok munkáját. Tanítsa híven a törvényt úgy, ahogy Deák Ferenc megalkotta és utódai fenntartották. És ha a jelenkor politikusai meg tudták a magyar nemzet igazát védeni osztrák politikusok betörései ellen, úgy védje meg azt a magyar jogtudomány osztrák tudósok támadásai ellen.

Ez a hivatás várt a mi közjogászainkra a Zolger-féle mű megjelenése után. Ezt a feladatot igyekezett e sorok írója tőle telhető képességgel, de mindenesetre a tudomány objektív fegyvereivel teljesíteni. Ennek a munkának hatását igyekszik Wlassics lerontani,

amikor megleghangú dicséretekkel és kellőleg nem disztingváló fejtegetésekkel jön Zolger segítségére és fejemre idézi négy-öt közjogi írónak nem épen szerencsés fejtegetéseit.

Odáig megy a hangulatkeltésben, hogy még egy, erősen nemzeti irányú napilapnak Zolger műve felől kiállított dicsérő oklevelét is felemlíti. Mintha bizonyíthatna ez a napi sajtó bírálatainak szükségyszerű felületességénél egyebet; mintha nem azt az állításomat igazolná, hogy az olyan objektív, tudományos, előkelő hangú támadás, mint a Zolgeré, a Lustkandl-féle förmedvényeknél mennyivel veszedelmesebb.

Elismeri, hogy helyes világításba helyeztem a törvény keletkezésének Zolger által tévesen előadott történetét, de szerinte a szerzőés elméletét ez meg nem dönti, mert döntő érvet csak a törvény tartalmából meríthetünk.

Alljunk meg itt egy pillanatra. Eszembe se jut kétségbevonni, hogy valamely törvény mérlegelésénél első sorban annak tartalma irányadó.

Ahol ez a tartalom kétségtelen, ahol a szöveg értelme körül nincs kétely vagy nézetkülönbség, ott sem okunk sem jogunk nincs reá, hogy másutt keressünk érvet a törvény tartalmával szemben.

Mit tegyünk azonban, ha többféle felfogás nyilvánul a törvény tartalma, a szöveg értelme körül s ha a kérdést a szöveg grammatikai magyarázatával nem tudjuk eldönteni? Úgy-e akkor a keletkezés története, az indokolás, a törvényt alkotó egyének nyilatkozatai gyűjthetnek szövétneket? Úgy-e ezek világa jöhet segítségünkre, hogy megállapíthassuk a törvényhozó intencióját, a törvény valódi tartalmát?

És vajjon nem Zolger lépett-e erre az útra? Ő volt az, aki a két állam közötti szerződéses érintkezésre vonatkoztatta a törvénynek s a kiegyezési akció közben tett nyilatkozatoknak alkuról, egyezségről, megállapodásról szóló minden kitételét; aki a 18. § és a hibásan 69. §-nak nevezett záradék szövegének ilyen értelmezésére fektette egész elméletét s ezen értelmezés bizonyítékául konstruálta a kiegyezési akciónak merőben téves és nyilvánvaló tényekkel és adatokkal ellenkező történetét?

Hát ezzel az eljárással szemben lehetett-e más utat követnem, mint ott felvennem a harcot, ahol Zolger a bizonyítási tévedéseket elkövette? Vajjon nem akkor jártam-e helyes úton, amikor a

történeti igazság helyreállítása mellett a tényekből s az irányadó férfiak nyilatkozatából bizonyítottam be, hogy tévesen értelmezte Zolger az 1867. XII. t.-cikknek elmélete alapjául vett kifejezéseit? És vajjon hogyan is állunk evvel a Zolger-féle elmélettel?

Szerinte az 1867. XII. t.-c. egész- tartalmára vonatkozólag, nemzetközi szerződés jött létre Ausztria és Magyarország között. Bizonyítja ezt – Wlassics szerint is megdöntött hamis történeti előadásával s a törvény szövegének 2 passzusával. A 18. §-sal, amely szerint a közös ügyekre nézve *mindkét fél egyetértésével* történik a megállapodás és a záradékkal, amely «a fentebbiekben elősorolt megállapodásról beszél.

Ezek közül az utóbbit eldönthette volna talán a törvény tartalma is, miután az egymással belső kapcsolatban álló bevezetés és záradék egybevetése mutatja, hogy «megállapodás» alatt a magyar országgyűlés megállapodása értendő.¹ Ezt a felfogást is megerősíthette azonban a kiegészítési akció története és irányadó szereplőknek minden idevágó nyilatkozata.

A 18. §-ban említett «két fél» értelmét pedig csak hivatott férfiaknak és bizottságoknak nyilatkozataiból és ezekkel kongruens tényekből lehetett megállapítani. A 18. § ugyanis azt mondja, hogy a kvóta megállapítására akkor kerül a sor, amidőn a közös ügyekre nézve létrejön *a két fél* között a megállapodás.

Már most a kvótabizottságok kiküldetnek, tárgyalnak, megállapodásaikat a parlamentek elé terjesztik s a magyar országgyűlés letárgyalja a kvótajavaslatot, *mielőtt az osztrák képviselőház a kiegészítési törvényt tárgyalta volna.* Ezt némelyek kifogásolják is a 18. §-ra való hivatkozással, de e kifogásokkal szemben a magyar kvótabizottságnak Csengery Antal által írt jelentése konstatálja, hogy a 18. § a *két fél* alatt csak a magyar országgyűlést és a magyar királyt érthette. Mert – úgymond és ebben teljesen egyetért a balközép nevében nyilatkozó Ghiczzy Kálmán is – «a közös ügyek tartalma és kiterjedése csak a magyar országgyűlés és a magyar király közt lehet egyezkedés tárgya» és mert a törvény záradéka nem kötné a közös ügyek kezelési módjának hatályba léptéhez Ausztria alkotmányos hozzájárulását, ha az egész törvény Ausztria (mint másik fél) megegyezésével jött volna létre. Ezt a törvény-

¹ A bevezetés vége: «az országgyűlés erre vonatkozólag a következőkben állapodott meg.» – A záradék kezdete: «Ezen, a fentebbiekben elősorolt megállapodás.»

magyarázatot fogadja el és teszi hitelessé az országgyűlés, amidőn a kvótaegyezményt letárgyalja.

Azt hiszem, ezek a tények és hivatalos kijelentések döntik el Zolger ellen a kérdést és talán ezek a körülmények irányíthatják véleménye megalkotásában Wlassicsot is, mert – és itt jövünk az egész eszmecsere legsudálatosabb pontjához – ebben a kérdésben cikke végén Wlassics is nekünk ad igazat. Az egész polémia ugyanis két kérdés körül forog:

1. nemzetközi szerződés-e az egész 1867. XII. t.-cikk, ahogy' ezt Zolger állítja? és ha az egész nem szerződés is

2. a közös ügyek kezelési módját megállapító rendelkezéseknek van-e olyan egyezményszerű jellege, amelynél fogva e rendelkezések csak a másik állam hozzájárulásával változtathatók?

Két egészen külön kérdés ez, a szerződés vagy egyezmény fogalmának a törvényes rendelkezések egészen más körére való alkalmazása. Egészen másként áll a dolog tudományos és gyakorlati tekintetben, aszerint, hogy melyik körre terjesztjük ki az egyezményszerű jelleget. Kiköszörülhetetlen csorbát ejtünk az ország szuverenitásán, ha azt állítjuk, hogy a magyar törvényhozás a közös ügyek tartalmára s a magyar király alkotmányos fejedelmi jogaira vonatkozólag is hozzá kötötte akarát az osztrák államéhoz

Hihetetlen az a könnyelműség, amellyel Wlassics ezt a két álláspontot összezavarja.

«Legkevésbé sem lehet csodálni, – úgymond, – hogy Zolger a nemzetközi szerződés elméletétől nem idegenkedett, hisz ez - különösen korlátolt alakban – épen nem száműzött je a magyar közjogi tudománynak.» (328. lap.) Mintha az a korlátolt alak nem totó coelo más dolog volna, mint a Zolger teóriája!

Majd alább *communis opinionak* mondja, hogy az 1867. XII. t.-c. tartalmának *legalább is az a része, amely a közös ügyek kezelési módjára vonatkozik, szerződéses jellegű.* (344. lap.) Mit jelent itt a *legalább*? Kiterjed-e ez a *csaknem közfelfogás* többre is, vagy nem s ha igen, mire? Talán mégis nagyobb szabadság volna helyénvaló, amidőn egy nemzet függetlenségének és szabadságának sarkalatos kérdéseit tárgyaljuk.

Szerinte «minden elmélet megegyezik abban, hogy az 1867. XII. t.-cikk megváltoztatásának normális módja a szerződéses mód». Hogyan? Az egész törvényé? A *pragmatica sancti*óból folyó közös ügyeket felsoroló deklaratív rendelkezéseké, sőt a magyar

király fejedelmi jogait s ezekkel szemben a magyar országgyűlés jogait megállapító szakaszoké is?

Ne csodálkozzék Wlassics, ha ezeket a szerencsétlen kifejezéseket fejére és a mi fejünkre fogják olvasni mindazok, akik a közös ügyek egész vonalán a magyar állam jogi megkötöttségét akarják törvényeinkből kimagyarázni.

Ezek számára kovácsol – bizonyára akarata ellen – fegyvert, amidőn a különböző «szerződéses elméleteket» így egy kalap alá veszi és édes-keveset javít azzal a dolgon, hogy tanulmánya végén szabatosabban formulázza saját nézeteit. Szerinte:

«Az 1867. XII. t.-c. egész terjedelmében nem becikkelyezett szerződés.»

«Az 1867. XII. t.-c.-ben mindazok a rendelkezések, amelyek a közös ügyek kezelési módjára vonatkoznak, úgy tekintendők, mint a nemzetközi szerződések.»

«A közös ügyek kezelési módjának normális megváltoztatási módjául elismerendő a megegyezési mód.» Azonban «az egyoldalú törvényhozási megváltoztatási mód sincs kizárva.» «De az bizonyos, hogy ez már az ultima ratio.» (355-357. lapon.)

Íme itt van előttünk Wlassics álláspontja.

Idézeteinkről egészen világos, hogy ez a Zolger teóriájának elvi negációja.

Az egész 1867. XII. nem szerződés Wlassics szerint sem s csak a kezelési módra vonatkozó rendelkezések *tekintendők úgy*, mint a szerződések. Ezzel halomra dől Zolger alaptétele és reá épített egész okoskodása és igazán érthetetlen, miért kellett Wlassicsnak ezt a tényt tanulmányának hangja és számos lazán konstruált félreérthető kijelentése által elhomályosítania.

Nem szerződés az 1867. XII. t.-c, nem áll tehát az sem, hogy e törvény rendelkezései a két állam közötti előzetes alkudozások után, mint egy létrejött nemzetközi megállapodás becikkelyezése Jöttek volna létre.

Ezzel tisztában volnánk s Wlassics-csal egyetértőleg számoltunk volna le a Zolger-féle elmélettel.

Hátra van még az a másik kérdés, amelyre nézve mi közöttünk forog fenn nézeteltérés.

Lássuk: igaz-e, hogy a kezelési módra vonatkozó rendelkezések *úgy tekintendők, mint a nemzetközi szerződések?*

Ne vegye Wlassics Gyula rossz néven, ha ismét kifejezéseinek

pongyolaságát kell szóvá tennünk. Igazán nem kötekedési vágyból történik ez, de reá kényszerít a tárgy fontossága és kényes természete, amely a szigorú szabatoságot egyenesen megköveteli.

Világosan kell beszélnünk: szerződés-e a közös ügyek kezelési módjának az 1867. XII. t.-c.-ben foglalt rendezése vagy sem? Ha szerződés, akkor az és nemcsak úgy tekintendő, mintha az volna. Ha pedig nem az, akkor miért tekintjük másnak, mint ami valóban, t. i. a magyar törvényhozás minden méfr tényezőőtől függeilen.. rendelkezésének?

Wlassits ez álláspontja egyetlen egy érvre támaszkodik, Szerinte a szerződési akarat abban jut kifejezésre, hogy «a 69. §. (helyesebben a záradék) a közös ügyek kezelési módjára vonatkozó rendelkezések hatályát ahhoz a feltételhez köti, ha Ő Felségének többi országai és tartományai alkotmányos úton annak tartalmához hozzájárulnak.

«A törvénynek ez a kijelentése szerződéses akaratot tartalmaz, – úgymond – mellyel a lényegre nézve megegyező akaratnyilvánítás az ausztriai törvényhozás részéről megtörtént.» Miért is, még e tanulmányban is szokatlan pongyolasággal oda konkludál, hogy € rendelkezések *nemzetközt vonatkozását* nem tudja megtagadni. (356. lap.)

Mire alapítja tehát Wlassics azt az állítását, hogy a kezelési mód szabályozása úgy tekintendő, mintha szerződés volna? Egyedül arra a *tényre*, hogy a törvény ezen rendelkezéseknek nem létrejöttét, nem jogi érvényét, hanem gyakorlati hatályát ahhoz köti, hogy ugyanezt a kezelési módot Ausztria is elfogadja. Ig az, a törvény Ausztria *hozzájárulásáról* beszél, de hogy ezt a kifejezést miként értette, az a kérdés tényleges megoldásából minden kétséget kizárólag megállapítható.

Ha ugyanis a kezelési módokra vonatkozólag szerződni akart volna Magyarország Ausztriával, ha azt akarta volna, hogy a két állam között bizonyos megkötöttség, bizonyos nemzetközi megállapodás jöjjön létre, akkor ennek a megállapodásnak valamely közös szövegben, valamely jegyzőkönyvben, szerződésben vagy más, a két törvényhozás elé terjesztett okiratban kifejezésre kellett volna jutnia s annak becikkelyezése által jogerőssé válnia.

Ehelyett mi történt?

Több mint félévvel az 1867. XII. t.-c. után meghozza Ausztria

is a maga közösügyes törvényét. Ebben rendelkezett a közös ügyek kezelési módjáról. *A viláért sem úgy mint a magyar törvény.*

Az osztrák törvénynek nemcsak a *kizárólagos* császári felségjogra, a közös ügyek körére, hanem a delegációkra vonatkozó része is lényegesen eltér a magyartól. De azért mégis lehetővé tette azt, hogy mind a két országgyűlés kiküldhesse a maga delegációját s hogy ezek a közös ügyek kezelése körül eljárhassanak. Ezzel bekövetkezett a kezelésre vonatkozó törvényes rendelkezések hatályba léptének fizikai lehetősége s azok ipso facto hatályba is léptek, anélkül, hogy bárki is fennakadt volna az osztrák törvényrendelkezéseiben mutatkozó lényeges eltéréseken.

Világos tehát, hogy itt semmi egyébről nem volt szó, mint arról a *tényről*, hogy a magyar törvénynek a paritásos kezelésére vonatkozó rendelkezései a dolog természeténél fogva csak akkor léphetnek hatályba, amidőn az osztrák törvényhozás a maga külön szuverén jogkörében szintén alkotott olyan osztrák törvényt, amely létesíti a magyarokkal együtt eljárni hivatott osztrák szerveket. Ezt juttatja az 1867. XII. t.-cikk záradéka kifejezésre: ezt konstataálta, mint a hatályba lépés előfeltételét a magyar törvényhozás és a kérdést elintézettnak látta, amint a mag var törvénytől egészen független osztrák törvény meghozatott. Világos jelöl annak, hogy sem az osztrák államtól a magyar törvény idevágó rendelkezéseinek szerződészerű elfogadását nem kívánta, sem a maga szuverén akaratát az osztrák fiammal szemben megkötni nem volt hajlandó.

Nem volt tehát szerződéskötési akarat egyik fél részéről sem és szerződés nem is jött létre. Ezek hiányában pedig abból az egyszerű tényből, hogy két állam külön-külön és tartalmilag sem egyező akaratkijelentéssel olyan rendelkezéseket hozott, amelyek a gyakorlatban csak úgy valósulhattak meg, hogy ezek az analóg rendelkezések mind a két államban megtörténtek és csak addig maradhatnak hatályban, amíg mind a két állam fenntartja erre vonatkozó akaratát, nem lehet arra az egészen más horderejű és természetű dologra következtetnünk, hogy ennek az állapotnak fenntartása iránt a két állam lekötötte cselekvési szabadságát és szerződészerű jogviszonyra lépett egymással. Két egészen külön dolog ez, s az egyikből a másikat kimagyarázni olyan *petitio principie* amely itt annyival kevésbé van helyén, mivel független államok jogait és cselekvési szabadságát illető kérdésekben szabály mindig

az állam szuverén rendelkezési joga. Ezt más állammal szemben csak minden kételyt kizáró szerződésszerű akarat kijelentések szigorúan értelmezett rendelkezései köthetik meg vagy állíthatják korlátok közé.

Már pedig a két állam közötti szerződésnek sehol, semmi nyoma.

Azt mondja Wlassics, hogy abból, miszerint törvény az 1867. XII. t.-c, nem következik, hogy nem szerződés, s evvel olyat cáfol, amit nem állítottam soha.

Persze, hogy számos törvény tartalmaz nemzetközi szerződést; persze, hogy nem azért nem szerződés az 1867. XII. t.-c. mert törvény. Nem szerződés azért, mert ebben a törvényben lírdénj van, csak egy Magyarország és Ausztria között, létrejött szerződés/nincs, amelynek becikkelyezése nemzetközi jellegű kötelezettségeké háríthatna e két állam bármelyikére.

Bármit mondjanak is a nemzetközi jog egyes elméleti művelői, szerződésszerű jelleg nemzetközi megállapodások nagyon is szigorú formákhoz kötvék és egyetlen állam sem fogja szabad rendelkezési jogának korlátozott voltát más állammal szemben elismerni, ha ez a korlátozás minden kételyt kizáró akarat kijelentésbe nem foglaltatott. Az érintkezés és akaratkijelentés formái a fejedelem közössége folytán természetesen mások Ausztria és Magyarország között, mint külön uralkodók alatt álló államok között, de amióta alkotmányos Ausztriával állunk szemben, a vele való érintkezés is egészen határozott formák között mozog s a két állam világos egyezmények szabatos rendelkezéseibe foglalja mindazon megállapodásokat, amelyek szerződésszerű jogokat és kötelezettségeket hoznak létre közöttük.

Ezeket a formákat ugyanazok az államférfiak alkalmazták először, akik az 1867. XII. t.-cikket megalkották. Ezt a modus procedendit követték mindazon kisebb-nagyobb kérdésekben, amelyekben az egyezmények egész sorozatát kellett 1867-ben Magyarországnak Ausztriával megkötnie. Képzeltető-e, hogy épen a legfontosabbnál, a közös ügyek kezelési módjánál mellőzték volna ezt az eljárást, ha valóban szerződést akartak volna Ausztriával létrehozni? Vajjon, ha az 1867. XII. t.-c. záradéka csakugyan azt kívánta volna, hogy szerződésszerű megállapodás jöjjön létre a kezelési módokra nézve Ausztriával, nem lett volna-e feltétlenül szükséges, hogy ezt a megállapodást is, a többiekhez

hasonlóan, a két állam megbízottai megkössék és a két törvényhozás becikkelyezze?

Mindebből semmi nem történt. Szerződésnek, a két állam közötti megállapodásnak sem a törvény előzményeiben, sem annak szövegében nincs nyoma.

Így állván a dolog, a «szerződéses elmélet» önkényes kombináció, amely reménytelen eszmezavarba s kiszámíthatatlan bonyodalmak útvesztőjébe visz.

Mutatja ezt az az amabilis confusio, amely a szerződéses jelleget vitató magyar írók sőt – mi tűrés tagadás még magának Wlassicsnak fejtegetéseiben, is nyilvánul.

A kérdés a körül forog: megvan-e mind a két államnak joga és szabadsága a közös ügyek kezelési, módját szabályozó törvénynek egyoldalú megváltoztatására? Igen vagy nem? Ez dönti el azt a további kérdést: állapított-e meg a törvény lekötöttséget a két állam között? Csakis ehhez képest tekinthetjük ezen törvényeket egyezményes vagy szerződéses jellegűnek, mert hiszen micsonda szerződés volna az, amelyik sem jogot, sem kötelességet nem állapít meg a szerződő felekre nézve?

Bocsánat a kemény szóért, de Nagy Ernőnek és Ferdinándynak az az álláspontja, hogy e rendelkezések szerződéses jellegűek, csak hogy Magyarország fenntartotta magának a jogot, hogy azokat bármikor megváltoztathassa, fából vaskarika és nagyon veszélyes játék a szavakkal, mért hiába állítjuk az ellenkezőt, ha egyszer a mi közjogászaink a szerződéses jelleget elismerik, hasztalan próbálnak ennek logikai következményei elől menekülni.

Vagy mit mondjunk Polner azon állításáról, hogy itt állam-szerződés van, amely a kölcsönös megegyezés útján, vagy *szerződés-szegés mellett (!!!)* a két állam bármelyike által megszüntethető. Hát igazán jogtudomány az, amely a *szerződés-szegéshez* való *jogról* tanít és igazán arra való a mi tisztelt közjogászaink, hogy azzal a csudálatos tantétellel, miszerint az 1867. XII. t.-c. idevágó részeinek megváltoztatása szerződés-szegés ugyan, de mi ehhez a szerződés-szegéshez jogot formálunk magunknak, az egész világ előtt pelen-gérré állítsanak bennünket? Igazán nehéz elhinnünk, hogy nem félreértéssel állunk szemben s e jeles jogtudós csakugyan mondta ezt a monstrozitást.

Maga Wlassics saját álláspontját több helyen juttatja kifejezésre.

Tanulmánya elején kijelenti, hogy «az 1867. XII. t.-c. módosítására vagy változtatására megszorító intézkedés nincs. Azt tehát a magyar országgyűlés királyával megváltoztathatja.» (324. 1.) Alább ismétli, hogy «Magyarország fenntartotta magának a jogot, hogy ezt a törvényt épen úgy, amint létrejött, bármikor meg is változtathatja.» (344. 1.) Szerinte is: «Úgy a szerződéses, mint a nem szerződéses magyar álláspont az egyoldalú megváltoztatás lehetőségét a két állam szuverenitásának nélkülözhetlen kellékül állítja.» (346. 1.) Azután alig két lappal alább egyszerre mindennek homlokegyenest az ellenkezőjét állítja: «Lehetetlen elismerni – úgymond – a rendelkezések egy részének nemzetközi jellegét és ugyanakkor kimondani, hogy egyoldalú törvényváltozással nemzetközi szerződészegés nélkül lehet, azt módosítani.» (348. 1.) «Ebben Polner következetes», szerinte, de mégis meg akar nyugtatni, amennyiben «a nemzetközi bíráló nem állapítaná meg a szerződészegést, ha az egyoldalú eljárást az állam létérdekét érintő *méltányossági* okok fedik». (339. 1.) Végre odakonkludál, hogy normális megváltoztatási mód a megegyezési mód és bár «a törvényhozás szabadságáról nem mondhat le a magyar állam, de az bizonyos, hogy az egyoldalú törvényalkotás már *ultima ratio*.» (356. és 357. 1.)

Íme látjuk, hogy előbb határozottan fenntartja az egyoldalú megváltoztatás jogát, azután határozottan szerződészegésnek minősíti, hogy végül aztán ismét koncedálja, de azt *ultima rationak* nevezve, teljes homályt borítson reá.

Szerződészegés, amely az állam létérdekéből merített méltányossági okokból még sem az? Hát vajjon a szerződészegés nem mindig jogsértés-e? Jogsértés, amelyet politikailag és erkölcsileg igazolhat az a tény, hogy még egyeseknél is, de kivált nemzeteknél az élet szava, az élet, a fejlődés, az érvényesülés parancsa minden tételes jognál hatalmasabb és ha ennek vonatkozásaival ellentétbe jut, keresztültöri az önmagát túlélt jog bilincseit. Ez nemzetek, intézmények, társadalmi rendszerek fejlődésének es kimúlásának gyakran szükségszerű, de mindig forradalmi folyamata, amely a tételes jog határain kívül mozog, avval szembe kerül, azon diadal-maskodik s avval szemben mindig jogtalanság marad.

És vajjon mit érthetünk az «ultima ratio» alatt? Ez alatt a kifejezés alatt, amely rendszerint a jogtól megkülönböztetett nyers erőt jelenti, az élet problémáit eldöntő hatalmat, amely épen úgy

dobhatja kardját a jog mint a jogtalanság serpenyőjébe? Joga-e, elvitathatatlan, törvényes joga-e a nemzetnek, amit ezzel a homályos kifejezéssel illetünk? Tisztába hozza-e a kérdést az a tudomány, amelyik ilyen elnevezéseket nyújt nekünk világos megállapítások, szabatos jogi fogalmak helyett?

Azt mondja Wlassics, hogy «a szerződés elmélete több irányban *terelődésre ösztönöz.*» (347. 1.) Hát bizony, ennek a tépelődésnek látjuk egész tanulmányában szomorú tanújeleit, vergődő tépelődésnek, amely még az ő erős elméjét és kiváló egyéniségét is rabul ejtette, amint egy lehetetlen, homályos elmélet járszalagára került.

De nincs erre a tépelődésre semmi szükség. Dobjuk el a szerzőeszméletet magunktól; azonnal világosan, egyszerűen, kristálytisztan áll a kérdés szemeink előtt.

A magyar országgyűlés törvényt alkotott arról a kezelési módról, amely szerint a közös ügyeket Ausztriával paritásos alapon intézni hajlandó. Ez a kezelési mód természetszerűleg a gyakorlatban csak úgy valósulhat meg, ha az osztrák törvényhozás az általunk kontemplált kezelési módot Ausztriára nézve elfogadja, amint ezt a magyar törvény záradéka *expressis verbis* ki is fejezi.

A törvény hatálybaléptének ez a feltétele teljesült. Jóval a magyar törvény megalkotása után hozott törvényt az osztrák törvényhozás is, amely a magyartól a delegációkra vonatkozó részében is lényegesen különbözik ugyan, de azért azok működését lehetővé teszi. Nemcsak formailag különálló, de tartalmilag is különböző magyar és osztrák törvény szabályozza tehát a közös ügyek kezelési módját. A két állam közös akarat kijelentésének, annak, hogy a jövőre vonatkozólag megkötötték volna egymás cselekvési szabadságát, sehol semmi nyoma. A dolog egyszerűen úgy áll, hogy a közös ügyek jelenlegi kezelési módja mindaddig fennáll, amíg valamelyik állam törvényhozása a maga erre vonatkozó törvényét meg nem változtatja.

Ez, t. i. a törvény megváltoztatása, szabadságában áll mind a két államnak.

Tetszése szerint helyezheti hatályon kívül vagy változtathatja meg a magyar törvényhozás az 1867. XII. t.-cikket, Ausztria pedig a maga közösügyi törvényét. Úgy a magyar, mint az osztrák törvényhozás ezen egyoldalú eljárása a mai jogrendet megdönti és hatályba is lép, ha ennek helyébe olyan rendelkezéseket állít, amelyek a másik állam parallel eljárása nélkül is megvalósíthatók.

Csak abban az esetben függ ez új jogrend hatálya attól, hogy a másik állam hasonló törvényt alkosson, ha újból a két állam szerveinek együttes működése van tervbe véve, vagyis ha az új törvény *tartalma* annak egyoldalú hatályba léptét *fizikai lehetetlenné* seggé teszi.

Ilyen törvényt hiába alkot az egyik törvényhozás, ha előbb bizonyóságot nem szerzett arról, hogy a másik állam hajlandó a megfelelő parallel törvényt megalkotni. Másként való egyoldalú rendezés is beláthatatlan politikai bonyodalmak forrása, amelyet – minden egyébtől eltekintve – aligha szentesítene a közös fejedelem. Ezért mondjuk mindnyájan, hogy az egyezkedési út a törvény megváltoztatásának normális módja. Ez a normális, mert ez a célszerű. Célszerűségi hatalmas érvek, politikai döntő szempontok elsősorban ezt ajánlják, de jogunk épen úgy van a másik módra is. Közjogi szempontból épen olyan jogos eljárás az egyoldalú törvényalkotás, mint az egyezkedés.

Már pedig most az 1867. XII. t.-c. jogi természetét tárgyaljuk. Közjogi és nem politikai szempontból kívánjuk a kérdést megvilágítani. A közjog feladata nem az, hogy egy vagy más politikai irány célszerűségi szempontjait juttassa érvényre, hanem hogy megvilágítsa, tisztába hozza, minden kétértelműségtől megszabadítsa, minden támadással szemben megvédje azt a jogalapot, amelynek biztos talapzatán építhetjük fel a helyes nemzeti politikát.

Hogy e sorok írója előtt nincs más valóban helyes nemzeti politika, mint Deák tradíciójának hű követése, hogy minden újabb tapasztalattal csak szilárduló meggyőződése szerint a nemzet becsülete, politikai súlya és jó hírneve és minden jól felfogott létérdeke a *nemzet és királya között* 1867-ben kötött kiegyezés változatlan fenntartását a paritásos monarchia erejének, akcióképességének, nagyhatalmi állásának gondos fejlesztését s nemzet és dinasztia politikai törekvéseinek teljes egybeolvadását követeli, amellet egész közpályája tanúskodik.

De a Deák politikája a nemzeti közjog épségén, a magyar állam szuverenitására épül fel. Az ő politikájának támfalait gyöngíti, az ő művétől idegeníti el a nemzetet, e politika ellenségeinek, a magyar közjogi ellenzéknek és a magyarfaló centralista vagy föderalista irányzatnak malmára hajtja a vizet, aki a magyar állam jogi megkötöttségét igyekszik az 1867. XII. t.-cikkbe belemagyarázni.

EGY PÁR SZÓ POLNER ÖDÖN VÁLASZÁRA.¹

Azt mondja Polner Ödön, hogy a szóban forgó rendelkezések jogi természetére nézve lényegileg ugyanazt az álláspontot foglalja el, mint Szilágyi Dezső és utána csekélységem. Ha ez így áll, miként mondhatja mégis, hogy a közös ügyeket körvonalozó rendelkezéseket (értsük meg jól, nemcsak a közös ügyek kezelésére vonatkozókat, hanem a közös ügyeket körvonalozókat) szerződéses természetű lekötelezésnek tekinti? Hiszen ezzel a kijelentéssel nemcsak mivelünk, hanem a szerződéses teoria mindazon híveivel is szembehelyezkedik, akik csak a közös ügyek kezelési módjára vonatkozó rendelkezéseket tartják szerződéses jellegűeknek.

Polner ezen nézetének megerősítéséül Deák Ferencre hivatkozik. Nagyon kérem őt – és rövid viszonzásom célja ez – mutassa fel Deák Ferencnek egyetlen oly nyilatkozatát, amelyben 1867-iki törvénynek Ausztria és Magyarország közötti szerződéses az jellegét vitatja. Mert addig, míg ilyen bizonyítékot fel nem mutat, a leghatározottabban kétségbevontam állítását és hivatkozom én Deák Ferencre, akinek minden nyilatkozatából az tűnik ki, hogy a 67-iki kiegyezést király és nemzet közötti tárgyalásnak, meg egyezésnek, kölcsönösen kötelező megállapodásnak tekintette, de kereken tiltakozó minden olyan feltevés ellen, mintha ez bármely más idegen tényező javára állapított volna meg kötelezettségeket.

Tisza István.

II.

Polner Ödön erre a M. F. u. a. évf. 530 l. közölte Deák Ferenc 1871 jan. 17-én tartott beszédének egy részletét, mire Tisza István így felelt:

«Készséggel elismerem, hogy fenti idézet teljesen fedi és igazolja Polner Ödön azon állítását, hogy az 1867: XII. t.-c. némely részének szerződéses jellegét Deák Ferenc is elismerte. Persze Deák Ferencnek ez a négy évvel utóbb tett nyilatkozata igen nehezen egyeztethető meg úgy Deáknak, mint legmeghittebb munkatársának, Csengery Antalnak 1867-ben ismételt kijelentésével.»

¹ Megjelent M. F. II. évf. I. köt. (1912) 452 l.

EGY KIS TARLÓZÁS AZ ANGOL PARLAMENTARIZMUS MEZEJÉN.¹

Andrássy Gyulának az angol viszonyokat behatóan tárgyaló tanulmánya önkéntelenül az angol parlamentarizmus nyújtotta példákra hívja fel a közfigyelmet s bizonyára nem végez felesleges munkát, aki tovább fűzi ezt a fonalat. Nem Rechthaberei, vagy vitatkozási viszketeg adja a tollat kezembe. Megjegyzéseimnek formájában is kerülni óhajtom a polémiát. Egyszerűen oda állítom rövid, de hű vázlatban az olvasó elé annak a 45 évnek bennünket közelebből érdeklő eseményeit, amelynek tanulságaira Andrássy Gyula hivatkozott. Ezekből vonja le ki-ki saját magának a következtetéseket.

Némi gúnnyal hallok emlegetni: Mi közünk nekünk az angol példához? Mit érdekelhet bennünket ez az eszmecsere? Megvallom, azt hiszem, ebben a felfogásban nagy tévedés és nagy felületesség rejlik.

A parlamentáris kormányforma, a jelenkor nemzeti közéletének ez a formája, amely szabadságot és rendet, egyéni szabad mozgást és szervezett nemzeti erőt a legtökéletesebben egyesít magában s amelynek egészséges fejlődése a szó legszorosabb értelmében életkérdés mi reánk nézve, Angliában született és ott fejlődött ki a legtökéletesebben. Mi sem lehet tehát érdekesebb és tanulságosabb reánk nézve annál a kérdésnél: miként működik ez az intézmény saját klasszikus hazájában? És egyenesen szükségessé teszi ezt a komoly vizsgálódást az a körülmény, hogy a külföldi életet és irodalmat kevésbé ismerő közönségünk előtt széltére dobálóznak angol példával olyanok, akik maguk is nagyon kevésbé ismerik Anglia alkotmányos történetét, abban a jámbor hitben élnek, hogy az angol parlamentarizmus "egy pár szabály sablonos alkalmazásából áll s egész, sereg téves hitet terjesztenek a közönség között.

Mielőtt tárgyamra térnék, a mi angol tudósainknak egy igen elterjedt tévedésével kell végeznem. Minden lépten-nyomon Erskine May alkotmánytörténetét halljuk mint auktoritást emlegetni a legújabb korra vonatkozólag is. A dolog pedig úgy áll, hogy Erskine

¹ Megjelent M. F. II. évf. III. köt. 249-260.

May, aki az angol képviselőház könyvtárnoka s amellet jeles jogász és történetíró volt, mint a parlament életének és jogszokásainak már állásánál fogva is alapos ismerője az angol parlament törvényeiről, előjogairól, szokásairól és házzabályairól írt két munkát, amelyek a múlt század közepének jogállapotára vonatkozólag tekintély jellegével bírnak. Írt ezenkívül alkotmánytörténetet is, amelyik az angol alkotmánynak 1760-1860-ig terjedő történetét tárgyalja. Ezt a jeles, kedvelt, de természetesen semmiféle tekintély jellegével nem bíró történeti művet, Maynek 1886-ban bekövetkezett halála után, Holland Ferenc folytatta s az irodalmi címbitorlásoknak egyik legkirívóbb példájaként az ő saját művét, amely az 1860-tól 1911-ig terjedő korszakot öleli fel, az Erskine-féle könyv harmadik kötete gyanánt, annak firmája alatt adta ki, s most a mi tudósaink tekintélyként hivatkoznak a Holland művére csak azért, mert annak címlapján olyan ember nevét olvassák, akít más téren, tudniillik a képviselőház szokásai és eljárási szabályaira vonatkozólag, tekintélyként lehetett elfogadni.

Ami már most a Holland munkáját illeti, mint minden valamire való angol munka, ez is világos, logikus előadásban, híven adja elő a tényeket. Ténybeli valótlanág aligha fordul benne elő s ebből a szempontból kétségtelenül használható. Elvi álláspontjaiban, fejtegetéseiben azonban a mai angol közélet ultraradikális szárnyának felfogását tükrözi vissza, amelyik teljes történelmi felületességgel özönvíznek tekinti az 1867- és főleg 1885-iki választójogi reformot, fossziliának minden ezt megelőző alkotmányjogi elvet és precedenst és saját apriorisztikus elveinek spanyol csizmájába kívánja beleszorítani Anglia ezer éves múltjának összes eredményeit s e nagy nemzet változatos erőtlő lüktető politikai életét. Ezekben tehát hasztalan keresnök a megállapodott angol közfelfogást és szegénységi bizonyítványt állítunk ki magunkról, ha reá, mint a vitát eldöntő tekintélyre hivatkozunk.

Ezek után térjünk át tárgyunkra s vessünk egy rövid pillantást a szóban forgó 45 év eseményeire. ,

Tizennégy miniszterelnöke, de voltaképen tíz kormánya volt ez idő alatt Angliának, miután haláleset, vagy előregeedés négy miniszterelnök lemondását vonta maga után anélkül, hogy az kormányváltozással járt volna.

1866 júniustól 1868 decemberig konzervatív kormánya volt Angliának előbb lord Derby, majd ennek visszavonulása után

Disraeli elnöklete alatt. E kormánynak soha egy pillanatig nem volt többsége. A szabadelvűpártban kitört meghasonlás tartja kormányon 2½ esztendőn át. 1868 nyarán Gladstone indítványára előbb határozati javaslatot, majd törvényjavaslatot fogad el a képviselőház az ír állami egyház megszüntetése tárgyában. Az ismételt alkalmakkor leszavazott kormány kijelenti, hogy föl fogja oszlatni a házat, de nem lévén készen az új választási törvény végrehajtásának előmunkálataival, ezt csak az év vége felé teheti s a győztes ellenzék belenyugvásával tovább kormányoz még álló félesztendeig, míg végre, a novemberben megtartott választásoknál újból kisebbségben maradván, azonnal beadja lemondását.

1868-1874-ig Gladstone liberális minisztériuma kormányoz. Eleinte tetemes kompakt többség áll mögötte, amely azonban a kormány politikájában mind jobban előtérbe nyomuló radikalizmus folytán elmorzsolódik s az ír egyetemre vonatkozó törvényjavaslata 1873 nyarán leszavaztatik. Gladstone benyújtja lemondását, de Disraeli nem vállalkozik kormányalakításra s kettőjük közt a királynéhoz intézett levelek alakjában alkotmányjogi polémia fejlődik ki, amelyben Disraeli azt a helyes álláspontot foglalja el, hogy csak abban az esetben volna kormányalakításra kötelezve, ha valamely kormánybuktató indítványt, például bizalmatlansági szavazatot kezdeményezett volna. Azért ellenben, mert leszavaztak egy meggyőződésüknek meg nem felelő konkrét törvényjavaslatot, nem kötelezhetők a konzervatívek a kormány átvételére olyan viszonyok között, amelyeknél fogva csak gyenge, tehetetlen kormányt alkothattak volna. Gladstone tovább kormányoz tehát, de mindig kedvezőtlenebb esélyek között. Saját pártjának igen tekintélyes egyénekből álló kisebbsége elégedetlen vele s az időközi választások ellene ütnek ki. Ekkor, mint többször életében, meglepetésszerű coup-ra határozza el magát. 1874 első napjaiban váratlanul felosztatja a házat s nagy adóelengedések s az adóteher demokratikus irányban való eltolásának (adjustment) ígéretével lép a választó közönség elé. Manifesztumában említi az időközi választásokat, természetesen nem lemondási ok, de igen sajátos érzéssel, felosztatási ok gyanánt. A fősúly azonban arra helyezi, hogy miután Disraeli nem vállalkozott kormányalakításra, az a tarthatatlan helyzet állott be, miszerint a királynénak nincs kéznél másik parlamenti pártja, amelynek

segélyével szükség esetén új kormányt alakíthasson s e fonák helyzeten kell új választások által– segíteni.

A választások nagy konzervatív többséget küldenek a parlamentbe s ez Anglia alkotmányos történetében *az első eset*, hogy többséggel bíró kormány többségét a választásnál veszítette el. Ugyebár hihetetlenül hangzik, pedig nem kevésbé igaz, hogy *egész 1874-ig* többséggel bíró kormány kivétel nélkül minden választásnál megtartotta többségét. Angliának több mint másfél évszázadon át volt tehát parlamentarizmusa anélkül, hogy a politikai váltógazdaságnak ez a tipikus formája csak egyszer is bekövetkezett volna.

Ettől fogva ez az eset mindössze még kétszer ismétlődik. Mindjárt a következő választás alkalmával s a Disraeli kormány, amely 1874-1880-ig volt hatalmon, a többséget és a hatalmat a 80-iki választásoknál veszti el. Ezek mintegy 40 főnyi többséget adnak a liberálisoknak, a konzervatívok és az ír nacionalisták összes szavazatai felett.

Gladstonenak mostani második kormánya alatt fokozott mértékben nyilvánulnak az 1874 után észlelt jelenségek. A kormány igen hamar lejárja magát, elveszti tekintélyét s amidőn 1885 májusában egy részletkérdésben leszavazzák, örömmel ragadja meg a lemondásra az alkalmat.

Disraeli nincs már az élők sorában s a konzervatívok bizalma Lord Salisbury és Sir Stafford Northcote közt oszlik meg, akik megegyeznek egymás között abban, hogy mindenikőjük tárcát vállal a másik alatt, ha az bíztat meg a kabinetalakítással. A királyné választása Lord Salisburyra esik. A ház 650 szavazatából mindössze 240-nel rendelkező konzervatívok kormányt alakítanak. Bejelentik, hogy fel kívánják oszlatni a házat, de ezt, megint az új választási törvény életbeléptetése miatt, csak összel tehetik. Félévig kormányozhatnak tehát a többség elnézéséből, amidőn az új választási törvény alapján eszközölt választás a konzervatívokat csak némi csekély szaporodással küldi vissza a házba, a liberálisokat ellenben erősen megtizedeli az ír nacionalisták javára, akik a demokratikus választójog segélyével összes írlandi kerületeikből kiverik a liberálisokat, úgy hogy a liberális pártnak egymagában épen annyi szavazata marad, mint a konzervatívoknak és az íreknek együttvéve. Gladstone hatalomra vágyó, heves, fékezhetetlen természete nem állja ki ennek a helyzetnek az erő-

próbáját és kísértéseit. Gyanakszik a konzervatívokra. Azoknak az írek iránti barátságosabb nyilatkozataiból azt a következtetést vonja le, hogy ők fogják ezeket kielégíteni. Meg akarja őket előzni: zászlójára írja a home rule-t közvetlenül a választások után.

Salisbury megvárja a ház ítéletét s csak akkor mond le, amidőn a válaszfelirati vita során az írek s a Gladstonehoz hű liberálisok egy agrárpolitikai kérdésben leszavazzák.

Gladstone 1886 februárjában alakítja meg harmadik kormányát, de régi legerősebb támaszai nélkül. A liberális unionisták külön válnak s a ház a home rule javaslatot általánosságban sem fogadja el. A kormány a választókra appellál, reá nézve végzetes eredménnyel, mert összesen 191 hívét tudja meg választatni s az új házban 316 konzervatív áll 191 gladstoneistával, 85 írrel és 78 unionista liberálissal szemben. A döntés ez utóbbiak kezében van; csak az ő támogatásuk adja meg a konzervatívoknak a többséget. Salisbury mindent elkövet, hogy őket a fűzióra rábírja. Vezérüknek Lord Hartingtonnak a királyné megbízásából a miniszterelnöki állást s az ő teljes támogatását ajánlja fel. Az unionisták azonban visszautasítanak minden részesedést a kormányban s kijelentik, hogy teljesen önzetlenül fogják az adott viszonyok között a konzervatív kormányt támogatni. Ilyen viszonyok között alakítja 1886 végén Salisbury második kormányát, amelyik az unionista liberálisok segítségével az 1892-iki választásokig tartja meg a hatalmat.

E választáson Gladstone féktelen izgatása, aki teljesen a legszélső radikalizmus karjaiba dobta magát, megtermi gyümölcsseit. A választás előtt végre fuzionált unionisták összesen 315-en jutnak be az új házba 274 liberálissal és 81 írrel szemben, akik mindjárt az új ház összejövetele után egyesült erővel bizalmatlanságot szavaznak a kormánynak.

1892 augusztusában 4-edszer tér tehát Gladstone a miniszterelnöki székbe vissza, de teljes függésben a szélső radikálisoktól és az írektől, teljes meghasonlásban az angol intelligencia nagy zömével. Az akkor már teljesen kifejlődött klotür segítségével kereszt ül viszi a képviselőházban a home rule javaslatot, amelyet azonban a főrendiház általánosságban sem fogad el. Gladstone kijelenti, hogy nem szel át fel, mert nem ismeri el a főrendiháznak azt a jogát, hogy ellentétes magatartása által kikényszerítthesse a választók megkérdezését. Ő csak egy kérdést fog e konfliktusból kifolyólag

a választók elé vinni: az «alkotmányjogi kérdést», vagyis a főrendiház eltörlésének, vagy gyökeres reformjának kérdését. Erre azonban nem érett meg a helyzet és ezt akarja megérlelni a radikális javaslatok egész sorozatának napirendre hozatalával, amelyek mind szélesebb medret ásnak a két ház közötti ellentétnek. Eközben a 85 éves aggastyán ereje hanyatlik, látása, hallása gyengül s észrevéve, hogy saját kabinetjének egy része sem helyesli a végletek politikáját, a tengerészet fejlesztésének kérdésében pedig a kabinet összeségével kerül ellentétbe, a magánéletbe vonul vissza.

Utána pártjának túlnyomó nagy része Sir William Harcourt-ot, Gladstone régi bajtársát, a többség legjobb szónokát s a radikális szárny vezetőjét óhajtja vezérül. A királyné azonban, – senkitől, a lemondó miniszterelnöktől sem kérve tanácsot, – a kabinet-alakítással Rosebery lordot bízza meg s a radikálisok nem minden zúgolódás és magukba fojtott keserűség nélkül, meghajolnak a korona választása előtt. 1894 elejétől 1895 júniusáig kormányoz Rosebery a régi miniszterekkel tovább, egyre reménytelenebb helyzetben. Mind szemmel láthatóbbá lesz, hogy a közvélemény nem óhajt radikális változást s a főrendiház ellenállását helyesli. A helyzet lassankint egészen tarthatatlanná válik a minisztériumra nézve, amely 1895 júniusában a budgetnél leszavaztatván, beadja lemondását, átengedve a tért lord Salisburynek, aki megalakítja 10 évig tartó 3-ik kormányát.

Úgy az 1895., mint az 1901-ik évi választások túlnyomó nagy többséget adnak az unionistáknak s bár 1902-ben a betegség miatt visszavonuló Salisbury a miniszterelnöki székben Balfour váltja fel, minden jel arra mutat, hogy hosszú időre letűnt az Írekkel szövethető radikalizmus csillaga Angliában. Ekkor derült égből vilámcsapásként éri az unionistapártot a Chamberlain-féle védvamos kezdeményezés, amely alapjukban megrendíti a létező kereteket s máig is tartó káoszba viszi Anglia közéletét. Balfour összes ragyogó szellemi és egyéni tulajdonságaival hasztalanul törekszik pártját együtt tartani. Maga Chamberlain kilép a kormányból, hogy minden feszélyezés nélkül folytathassa az agitációt, de kilépnek annak a szabad kereskedelmi versenyhez hű, legtekintélyesebb tagjai is, úgy hogy Balfour legközvetlenebb személyes híveiből kénytelen a kormányt kiegészíteni, amely meggyengülve folytatja a tojástáncot tovább, amíg végre mind lehetetlenebbé vált helyzetének súlya alatt elveszíti türelmét s váratlanul le-

mond 1905 december havában, közvetlenül az új ülősszak megkezdése előtt.

Utódja Campbell Bannermann, azonnal feloszlat s a liberális párt eklatáns győzelmet arat az önmagukkal meghasonlott unionisták felett. Ezek száma 158-ra száll, másfelől azonban mint új párt s az óriási többségnek nem könnyen kielégíthető új csoportja, 56 munkás képviselő jut a parlamentbe. A miniszterelnök halála után Asquith veszi át a kormányelnökséget s ez a kormány van uralmon ma is, habár gyökeresen megváltozott erőviszonyok között, mert a főrendiházzal újra kitört konfliktus kapcsán megtartott új választások következtében 1910 óta csak 272 liberális ül a házban 271 konzervatívvel szemben, úgy hogy a kormány csakis a munkás-párt és az ir nacionalisták segítségével számíthat többségre. Olyan kormánya van tehát több mint két év óta újból Angliának, amelynek saját kompakt többsége nincs, hanem szövetségtársai kényekedvénnek van kiszolgáltatva.

Mint a fentiekből láthattuk, az utolsó negyvenöt év tíz kormánya közül kettőnek, az 1866-ban és 1885-ben alakult konzervatív kormányoknak soha egy percig nem volt többségük. Az 1886-ik évi Gladstone, 1886-ik évi Salisbury, 1892-ik évi Gladstone és 1910 január óta a jelenlegi Asquith kormánynak saját többsége nem volt, hanem a kormányon kívül álló más párt támogatására volt utalva. Csakis az öt többi kormány, tudniillik az 1868-iki Gladstone, 1874-iki Disraeli, 1880-iki Gladstone, 1895-ik évi Salisbury és 1906-1910-ig a jelenlegi kormány rendelkezett megbízható homogén többséggel. A dolog természetéből foly, hogy ezek átlag hosszabb ideig kormányoztak s az ő kormányzásuk idejére esik a szóban forgó időszak $\frac{2}{3}$ része, de annak teljes V3 része, teljes 15 esztendő alatt volt homogén többséggel nem bíró kormánya Angliának.

A saját többségükre támaszkodható kormányok közül igazában csak kettő: a 68-iki Gladstone és a 74-iki Disraeli kormány veszíti el a választásnál a többséget. A 80-iki Gladstone kormány többsége magában a parlamentben morzsolódik el, az 1895-iki unionista többséget a párt belső meghasonlása robbantja szét s a választások csak kifejezésre juttatják ezt a teljesen megérett belső feloszlási processzust, az ötödik pedig kormányon van még ma is. Láthatjuk tehát, minő kevéssé felel meg a való életnek az a divatos felfogás, hogy Angliában két nagy egységes párt felváltva bírja a

többséget és a hatalmat s hogy a kormányok rendszerint választásnál veszítik el többségüket.

Épen olyan kevésbé felel meg a valóságnak az is, hogy az uralkodó kinevezési joga üres formalitás, amely a képviselőház választott vezérének formászerű megbízásában merül ki. És mi sem volna könnyebb, mint az angol történelem különböző korszakaiból vett példákkal illusztrálni, hogy ezek nem kivételes dolgok, hanem az angol parlamentarizmus történetének minduntalan visszatérő tünetei.

Most azonban ne térjünk el tárgyunktól. Talán máskor veszek alkalmat rá. Ezúttal elég legyen az 1846-tól 1859-ig terjedő 13 évi korszakra utalnom, amely alatt szintén nem volt kompakt többsége egyetlen angol kormánynak sem s a miniszterelnök megválasztásában igen nagy mértékben érvényesült az uralkodó kívánsága is. Magában a most tárgyalt időszakban mint láttuk, két ízben volt irányadó a királyné választása, amely a Rosebery-féle esetben határozottan a képviselőházi többség vágyai ellen érvényesült s az új kormány irányára is érezhető befolyást gyakorolt. Úgyhogy ha ezt a tényt figyelembe vesszük s azt a másik tényt nem feledjük el, hogy az utolsó 18 év alatt két ízben nem sikerült a király által megbízott magyar politikusnak kormányt alakítania (1894-ben Khuen Hédervárynak, 1903. jun.-ban e sorok írójának), akkor talán nem is fogunk *ebből a szempontból* valami nagy különbséget találni Anglia és hazánk parlamentarizmusa között.

A pótválasztásoknak a kormányra nézve kedvezőtlen eredménye két ízben szerepel, mint a kormány elhatározására befolyást gyakorló körülmény ez időszakban: 1874-ben, amidőn egyáltalában nem lemondásra, hanem a feloszlítás siettetésére s adó-elengedési kortesprogram összetákolására indítja Gladstonet és 1905-ben, amidőn Balfour lemondásának egyik oka gyanánt említetik. Ez utóbbi esetben is azonban egy pillantás a helyzetre meggyőzhet bennünket róla, hogy a valódi ok nem ez, hanem az a vigasztalan helyzet, amelybe az unionista kormányt saját pártjának meghasonlása juttatta. A vámpolitika kérdésében lehetetlen volt prestige-ének teljes elvesztése nélkül, továbbra is az eddigi homályban maradnia. Szint kellett vallania pártjának egyik vagy másik árnyalata mellett s ezzel nyomban elvesztette volna a többséget. Feloszlításra nem volt alap s annak sikerében nem bízhatott. Ebben az utóbbi irányban tettek bizonyosságot a pót választások is

s érlelheték meg a lemondás gondolatát. De az a gondolat, hogy akcióképes párttal és határozott programmal bíró kormány lemondjon, mert a pótválasztások reá nézve kedvezőtlenek, bizonyára soha nem fogamzott még meg angol államférfiu agyában.

Ismételten felmerül e korszak küzdelmei közepette az a kontroverzia is, vajjon foglalkozhatik-e a ház olyan fontos kérdéssel, amely nem állott a választók előtt. S a mi «*Erskine May*»-re esküvő angol tudósaink reánk idézik *Hollandnak* nézetét.

Holland Disraeli és Balfour nyilatkozataira alapítja álláspontját. Előbbi 1868-ban támadta meg ezen a címen Gladstonet, amiért a választók előzetes megkérdezése nélkül napirendre tűzte a házban az ír államegyház megszüntetésének kérdését. Gladstone egész vehemenciával fordul ez ellen az alkotmányjogi tan ellen, azt ultrademokratikusnak és anarchistának nevezi s az angol alkotmány egyik sarkköve gyanánt állítja azt a tételt oda, miszerint a képviselőház szuverén törvényalkotási joga ilyen korlátozásnak alávetve nincs. Ehhez a tételhez alkalmazta későbbi eljárását is, mert hiszen az 1868-iki választásoknál tisztán az ír egyház kérdését vitte a választók elé s az azt követő országgyűlésen mint a kormány és többsége vezére egész sorozatát valószínűsítette meg más olyan mélyreható reformoknak, amelyekről szó sem volt a választók előtt. Látjuk tehát, hogy a nép előzetes megkérdezésének akkor még merőben új és szokatlan követelményét a konzervatívok megszorult vezére állítja fel. Az az államférfiu, aki minden ragyogó egyéni tulajdonságai s hazájának egyszer-másszor tett nagy szolgálatai mellett Angliának egyik legelvtelenebb politikusa volt; aki mint radikális agitátor kezdte meg közpályáját s annak későbbi viszontagságai között is (mint pl. 1867-ben) zseniális vakmerőséggel dobálózott a radikális jelszavakkal, valahányszor ez az ő malmára hajtotta a vizet. Vele szemben pedig a régi orthodox angol alkotmányjogi elvet védte szóval és juttatta kifejezésre cselekedeteiben az az angol államférfiu, aki éppen ez időtől kezdve halála napjáig az angol radikálisoknak istenített bálványja volt.

Éppen ilyen sajtóságos a Balfour-féle második példa is. Mikor folyamodott Balfour ahhoz az elvhez, hogy a ház nem foglalhat állást olyan kérdésben, amely nem volt még a választók előtt? 1903-ban, amidőn kétségbeesve, ragadott meg minden szalmaszálat, hogy a védvamos izgatással szemben ideig-óráig megtartsa pártjának egységét. A két táborot egy objektív álláspontra nem hoz-

hattá. Ez volt az egyedüli expediens, amellyel legalább annyit ki-
vihetett, hogy ez a kérdés ne kerüljön abban a képviselőházban
napirendre s ne váljék teljesen befejezett tényvé pártjában a sza-
kadás.

Afelett, hogy szorult helyzetben expediensül, pártpolitikai
bajok orvoslásául üzzön valaki taktikai játékot ilyen mélyreható
alkotmányjogi elvekkel, szomorkodhatunk, vagy akár meg is
botránkozhatunk, de ez a tényen mit sem változtat. Fájdalom,
mutat fel elég ilyen jelenséget az angol parlament története is s
épen Balfour nagy filozófiai képzettsége és elméje dacára, vagy
talán épen ezért bizonyos derült cinizmussal és fölényes szkepszis-
sel kezelte a nagy elvi kérdéseket. Hiszen, hogy a főrendiházat az
1909-iki költségvetés meggondolatlan elvetése okozta csávából ki-
mentse, egészen a referendumig fejlesztette ezt a gondolatmenetet
s Lansdowne-val kidolgozott reformjavaslatuk abban kulminál,
hogy népszavazás döntsön a főrendiház által elvetett törvény-
javaslat felett.

A főrendiházzal megújult konfliktus provokálta ebben a kér-
désben a liberálisok állásfoglalását is. Az az első határozati javas-
lat, amellyel még Campell Bannermann 1907-ben a főrendiház
elleni harcot bevezette, a következő kijelentést tartalmazza:
*«Hogy a nép akarata, ahogy azt megválasztott képviselőik kifejezésre
juttatják, érvényesülhessen, a másik háznak törvényjavaslatok vál-
toztatására, vagy visszautasítására vonatkozó hatalmát akként
kell megszorítani, hogy biztosítva legyen, miszerint a képviselőház
akarata ugyanazon törvényhozási ciklus alatt jogerőre emelkedhes-
sek.»* Tehát szó sincs a választók megkérdéséről. Ellenkezőleg,
ugyanazon ciklus alatt kell a képviselőház akaratának érvénye-
sülnie. Annak a nemzeti akaratnak, amelyet nem maguk a vá-
lasztók, hanem a nép megválasztott képviselői juttatnak kifeje-
zésre. Világos kontradisztinkció, amelyet mind a mai napig ér-
vényben tartott az angol parlament mai radikális többsége.

Természetesen, nem azt akarom állítani, hogy közönyös
dolog valamely kontroverz kérdésre nézve, foglalt-e már abban
állást a nemzet választás alkalmával, vagy sem? Mindig erőssége
lesz valamely ügynek, ha védelmezői erre is hivatkozhatnak, de
azt à tant, mintha a parlament nem hozhatna törvényt olyan
fontos kérdésben, amely nem volt a választók ítélőszéke előtt,
egyáltalán nem tette magáévá az angol közfelfogás. A nép előzetes

megkérdésének, sőt még a referendumnak jelszavát is dobták egyszer-másszor megszorult államférfiak a velük szemben álló többség útjába, de ez épen a liberális és radikális államférfiak részéről merev visszautasításra talált.

És ezzel be is fejezhetjük ezt az elmefuttatást, csak egy idézetet nem tagadhatok meg magamtól. Ez alkalommal én idézem Hollandot, de hiszen azoknak figyelmébe ajánlom őt, akik olyan feltétlen auktoritásként hivatkoznak művére.

Az előttünk fekvő időszak látta nagyra nőni a rendszeres obstrukciót s kifejlődni az annak megtörésére alkalmas házsabályok egész rendszerét. Az obstrukció az írek műve volt. Parnell tette rendszerré «a ház teendőinek rendszeres ellátása céljából alkotott szabályoknak kihasználását abból a célból, hogy maga a ház megvetés tárgyává tétessék». És kétségtelenül el is érte célját «a képviselőház presztízsének leszállítását». Példája azonban az 1886-iki konzervatív kisebbség enfant terrible-jeiben is követőkre talált. Eljárásukat Holland a következőleg jellemzi: «Az ir obstruktorok tönkre akarták tenni a képviselőház méltóságát és tekintélyét s ezáltal lehetlenné az uniót. Céljuk mindenesetre nagy volt és saját álláspontjukról nézve nemzeti ügyet szolgáltak; angol utánzóik ellenben csakis galibát akartak az angol kormány-nak okozni s ha eközben megvetésnek tették ki parlamenti rendszerünket, ez rájuk nézve közönyös volt.»

Amint Gladstone mondta: «Az angol alkotmány számos zsákutcába vezető ajtót hagy nyitva, mert más alkotmányoknál merészebben józan ész és jóhiszeműséget tesz fel mindazokról, akik a közéletben résztvesznek.»

«Ez a feltevés tört most le» úgymond Holland. Be kellett e nyílt ajtókat torlaszolni sorban, egymásután. Sapienti sat.

EGY KIS POLÉMIA.¹

Gróf Andrássy Gyula hosszú polémiában foglalkozik az én angol parlamenti tarlózásommal. Érdekes fejtegetésein az a sajátos és jellemző feltevés húzódik végig, mint hogyha én a kérdéses cikkben kizárólag vele akartam volna vitatkozni.

Merőben téves felfogás; hiszen magában a cikkben jeleztem,

¹ Megjelent M. F. II. évf. (1912. okt.) IV. köt. 1-5.

hogy kerülni akarok minden polémiát s egészen objektíve állítom be az utolsó négy évtized angol közéletének főbb eseményeit s vonom le azokból a konzekvenciát. Ne csodálkozzék tehát Andrassy Gyula, ha cikkemben sok olyant talál, ami az ő fejtegetéseivel összefüggésben nincs, sok olyant is, ami állításával megegyezik, csak abban az egy pár lényeges kérdésben áll az én cikkem az övével ellentétben, amelyben az angol viszonyokat nézetem szerint tévesen ítéli meg.

Most sem vállalkozom arra a feladatra, hogy lépésről-lépésre kísérem állításait s adjam meg mindenütt, ahol szükséges volna, a helyreigazítást és a cáfolatot. Akit a dolog érdekel, kegyeskedjék cikkeinket összehasonlítani, állításainkat egybevetni s aztán kiki alkosson önmaga ítéletet.

Csak egy pár lényegesebb helyreigazításra szorítokozom.

Mindenekelőtt örömmel veszem tudomásul, hogy Andrassy sem akar hivatkozni s nem akadoz fenn azon a kis nyájasságon sem, hogy Holland-et *velem szemben* elég tekintélynek tartaná. Egy kis szépséghiba ez Andrassy cikkében, amelyre nem akarok kellenél több súlyt fektetni. Soha nem arrogáltam a tekintély szerepét magamnak, sem ebben, sem más kérdésben, viszont azonban más ember véleményét sem fogadom el tekintély gyanánt. «Kapcsoljuk ki» a tekintély fogalmát. Hiszen lehetetlenné válnék a kérdést tisztázó vitatkozás, ha más tekintélyt vonnánk bele a vitába, mint a tényeket és ezekre felépített érveket.

Egyébként nem akarok az Erskine-May-Holland kérdésre visszatérni, de nohy azt valóban szükséges volt egyszer tisztába hoznom, azt igazolja az, miszerint May állítólagos véleményét citálta fejemre Andrassy abban a bizonyos telephon beszélgetéssé degradált közleményben, May halála után húsz évvel történt események tárgyában.

Térjünk a dologra.

A pótválasztások hatását illetőleg aligha tudta Andrassy állításaimat meggyengíteni.

Az egyáltalán szóba kerülhető két eset egyike, az 1874-ikh egyáltalában nem lemondásra, hanem feloszlásra indította a kormányt. Ez tehát nem bizonyítja, hanem cáfolja Andrassy állításait.

Mi történt akkor? Gladstone látva, hogy tért veszít az angol közvéleményben, már 1873. nyarán beadta lemondását azzal a

számítással, hogy a konzervatív kisebbség csak gyenge kormányt alakíthat, sikeres politikát nem folytathat s ennél fogva veszíteni fog az általános választásokig népszerűségéből és presztízséből. Disraeli nem ment bele a csapdába. Kormányalakításra nem vállalkozott s a magát lejárt liberális kormánynak tovább kellett az ügyeket vezetnie.

Másfél év volt még hátra az általános választásokig. De Gladstone az időközi választások mind kedvezőtlenebb eredményének hatása alatt jobbnak látta be nem várni ezt a másfél évet, amely alatt pártja mind több tért veszített volna a közvéleményben, hanem meglepetésszerűen kidobva egy tetszetős kortesprogramot a közönségbe, a házat előbb oszlatta fel. Ebben az esetben tehát politikai indok volt a pót választások kedvezőtlen eredménye a front változásra és feloszlásra.

Látszólag inkább szól Andrassy mellett az 1905-iki Balfour-«féle eset.

Ő igenis *felhozta* lemondásának egyik indoka gyanánt a pót választásokat. De vajjon aki figyelemmel kísérte 1903-tól, a hamberlaine-féle védvamos agitáció kezdetétől fogva Anglia közéletét; aki látta, miként szakad szét az unionista többség két ellenséges táborra, miként válik az ezeket elválasztó úr mind áthidalhatatlanabbá; aki lépésről-lépésre kísérte az unionista vezért pártja egységének fenntartására irányuló kétségbeesett erőfeszítéseiben, az valóban nem csodálkozhatjk, hogy végre is türelmét, kedvét, bizalmát veszítve, *ürügyet* keresett a reménytelen pozíció elhagyására. Hiszen az egység fenntartásának kísérletével valóságos quadratura circuli-ra vállalkozott s abban a lehetetlen törekvésében, hogy kielégítse a védvamosokat, de megnyugtassa az olcsó piac és kivált az olcsó kenyér elvesztéséért féléő nagyközönséget, olyan belső ellenmondásokba, olyan kétértelműségekbe kavardott, amelyek között hiába tündököltette fényes szellemi képességeinek akrobata mutatványait, belső meghasonlást, elégedetlenséget, undort kellett éreznie.

És kárba vezett fáradság az erőlködés. Eljárásának ingadozó, álláspontjának kétértelmű és homályos volta óriásit ártott a konzervatívok tekintélyének és presztízse-ének s a vezérbe vetett azt a bizalmat rendítette meg, amely nélkül sikeres küzdelem nem képzelhető. Mind tarthatatlanabbá vált a jelen, mind vigasztalanabbá a jövő s a pót választások kedvezőtlen eredménye arra indí-

totta Balfourt, hogy a jelenből menekvés két útja közül ne a kilátástalannak látszó feloszlatast, hanem a lemondást válassza.

A többség belső meghasonlása volt a lemondás igazi oka. Ez tette elviselhetetlenné a kormány helyzetét s elhatározására az idő-, közti választások annyiban gyakoroltak befolyást, amennyiben őt a feloszlatast reménytelen voltáról meggyőzték.

Elismeri ezt Andrassy Gyula is, de azután hozzáteszi, hogy a lemondás *alkotmányjogi oka* mégis az időközi választás volt. «Hisz minden lemondásnak van – úgymond – politikai indokokon kívül alkotmányjogi oka is.»

Alkotmányjogi oka! Valóban csudálatos felfedezés. Eddig úgy hittük, hogy a kormányválságok normális viszonyok között politikai tényeken és indokokon alapuló politikai események s hogy alkotmányválság az, amidőn valamely kormány változásnak alkotmányjogi oka van.

Milyen jellemző ez a mindenütt közjogot keresés a mi évszázados közjogi küzdelmekre kényszerített nemzetünkre s milyen nehézzé teszi a tisztánlátást az a dilettantizmus, amelyik még az olyan valóban nagyeszű emberekre is, mint Andrassy, az alapfogalmak összezavarásának veszélyét idézi fel.

Egészen téves úton járunk, ha az angol kormányválságoknál alkotmányjogi okokat fürkésznünk. Kizárólag politikai indokokkal bíró politikai esemény a Balfour lemondása is. Ez okok között pártjának a bomlása a döntő, minden egyéb csak akcessorium. Hogy pedig épen a döntő okra, a párt bomlására, párt és vezér kölcsönös elégedetlenségére a lemondás nyilvános, hivatalos indoklásában nem hivatkozhatott, ezen valóban naiv dolog volna fennakadni.

Szerettem volna még arra a kérdésre kiterjeszkedni: a választóközönség előzetes megkérdezését valóban szükségesnek tartják-e Angliában. De azt hiszem teljesen elég, ha a korábbi cikkemben felhozott szempontokra utalok. Ezek közül csak egyet von Andrassy kétségbe: azt az állításomat, hogy Gladstone az 1885-iki választás után a választás eredményének hatása alatt meglepetésszerűen hozta a a home rule bilit.

Lássuk tehát: hogy áll itt a dolog?

Egyetlen angol kormány sem folytatott olyan elkeseredett harcot az ír nacionalistákkal s a homerule mozgalommal szemben, mint az 1880-85-ig uralmon volt Gladstone kormány. Közvet-

lenül e kormány bukása előtt a későbbi unionista vezér Chamberlainé kezdeményezésére bizalmas (eszmecserék indultak meg a kormány kebelében Irlandnak adandó bizonyos helyhatósági önkormányzat felett. Gladstone inkább rokonszenvezett az eszmével, de nem foglalt határozott állást s az háttérbe szorult a miniszterek nagy részének határozott ellenzése s a kormánynak rövid idő alatt bekövetkezett bukása folytán.

Mint tudjuk, a Gladstone helyét a konzervatív kisebbség kormánya foglalta el, amely a Gladstone szenvedélyesen *gyűlölő* íreket apró szívességekkel igyekezett lekenyerezni. Egyes tények s a miniszterelnöknek az írek iránti jóindulatáról tanúskodó kijelentései azt a gyanút ébresztették liberális körökben, miszerint a konzervatívok fogják felajánlani a homerület az íreknek. E gyanú hatása alatt s a közelgő választásokra való tekintettel Gladstone is tett bizonyos általános jóindulatról tanúskodó kijelentéseket, midőn azonban Parneil álláspontjának szabatosabb körvonalozására szólította fel őt, erre közvetlenül a választások előtt olyan választ adott, amelynél fogva az ír pártvezetőség a konzervatívok támogatására hívta fel az íreket. Még 1885. november havában a választások pillanatában nagyobb ellenségüket látták tehát az írek Gladstoneban, mint Salisburyban.

Gladstoneak, Hartingtonnak (a későbbi Dewonshire hercegnek) és Granwillenek levelezéséből pontosan megállapíthatjuk a Gladstone lelkében 1885. december havában éppen a választások hatása folytán beállott fordulatot.

1886 első napjaiban nyert ez az evolúció befejezést. Akkor tett Gladstone előbb legbizalmasabb elvbarátai körében, majd a nyilvánosság előtt olyan kijelentéseket, amelyek Hartingtont és legközelebbi barátait a kormánybalépés visszautasítására indították.

Mindez egyik legérdekesebb epizódja a modern angol történelemnek. Ha Isten éltet, talán lesz időm és alkalmam rá visszatérni. Most egyszerűen konstátálom, hogy az 1885 novemberben megtartott választásoknál a legerősebb harcban állottak az írek Gladstoneval, hogy ez utóbbinak felfogásában a választások *után* állott be olyan fordulat, amely szétrobbantotta a liberális pártnak vezérkarát s hogy Gladstone pár hónappal a választások *után* lépett azzal a homerule javaslattal *a választók újabb megkérdezése nélkül* a ház elé, amely pártjának régi álláspontjával merőben ellenkezett,

a választók előtt fekvő programban nem foglaltatott s a pártból kilépésre és a javaslat elleni szavazásra indította a szabadelvű pártnak mintegy $\frac{1}{3}$ -át.

Egyelőre elég ennyi.

Ismétem, az angol viszonyok bemutatására és taglalására mindig szívesen ragadom meg az alkalmat abban a meggyőződésben, hogy ezeknek közelebbi alapos megismerése reánk, magyarokra nézve, csak tanulságos lehet.

Igen fogok örülni, ha az eszmék tisztázásának e munkájából kiveszi részét Andrassy is. Igen szívesen fogok vele e téren találkozni, csak arra kérem, ne éljen abban az autoszugeszcióban, hogy minden kijuttatott szavam ellene irányuló polémia.

MEGJEGYZÉS KÉZ MIHÁLY CIKKÉKE.¹

Szíves készséggel közöljük e cikket, amely érdekes, értékes és tanulságos, mint minden, ami kiváló munkatársunk tollából ered. De szükségesnek véljük azt a különben magától értetődő körülményt külön is hangsúlyozni, hogy a «Figyelő» közleményei szerzőjük egyéni véleményét fejezik ki, amely sokszor, – mint például a jelen esetben is, – nem mindenben egyezik a szerkesztő-bizottság felfogásával.

Mint általános elv kétségtelenül igaz, hogy minden faji törekvés uralmi törekvés. Ebben az alakjában jelenik az meg rendszerint mindenütt, ahol két faj küzd egymással valamely vitás terület fölött. Komplikálódik a helyzet azokban a ritkább esetekben, amidőn valamely, geográfiai fekvésénél, történelmi fejlődésénél és politikai hivatásánál fogva egy állam alkotására predesztinált területen a népfajok egymáson átszövődve élnek együtt változatos tarkaságban. Ilyen esetekben több-kevesebb forrongás és küzdelem után a fajoknak egészen, vagy részben le kell tenniök hatalmi törekvéseikről; egészen, ha több koordinált kulturális erejű népfaj körülbelül egyenlő erővel áll szemben egymással, pl. Svájcban: részben, ha számánál, súlyánál s államalkotó képességénél fogva kimagaslik egy népfaj a többiek közül, nem elegendő számbai; túlsúllyal arra, hogy teljesen felszívja a többieket, de elég erősen, hogy az államra rányomja a maga nemzeti bélyegét.

¹ Megjelent M. F. II. évf. IV. köt. 204-205. 1.

Ebben az esetben egyenes lehetetlenség a többi népfajra nézve az uralmi vágy érvényesítése. Hiszen államalkotásra alkalmas összefüggő területen mindenik kisebbségben találná magát. Faji törekvéseiknek ilyen körülmények között arra az alapra kell helyezkedniük, hogy egyfelől biztosítsák nyelvük, kultúrájuk szabad fejlesztését s minden jogosult törekvésükkel szemben az állam jóakarátát, más részről pedig érdemeljenek ki ez állam közéletében olyan pozíciót, amely rokonszenvet, bizalmat keltsen s az állam támogatását megszerezze számukra. Különösen fontos e kérdés akkor, ha a szóbanforgó területen kisebbségben levő népfaj önálló nemzeti államot tudott alkotni e terület határain kívül, amidőn is a jól felfogott faji érdek nem szeparatiztikus törekvések táplálásában, hanem a két nemzet közötti rokonszenv s a két állam közötti szövetség ápolásában áll.

Szó sincs róla, az életben nem olyan egyszerűen megy a dolog. A politikai belátás magas fokára van szükség, amíg valamely népfaj ebben a módosult alakban tudja konstruálni saját törekvéseit s egyesek és népfajok a belátásnak erre a fokára rendszerint csak az élet nehéz iskolájában szerzett keserű tapasztalatok árán jutnak el. A népléleknek időt kívánó átalakulása ez, amely küzdelmeken, súrlódásokon, félreértéseken és szenvedéseken keresztül vezet célja felé, de kedvező viszonyok között bizton elvezet oda. Igen közel fekvő példával, az Ausztriában és hazánkban lakó németiség példájával bizonyíthatjuk ezt. Az osztrák németek az alldeutsch-ok jelentéktelen csoportjától eltekintve, – teljesen tisztában vannak azzal, hogy ők akkor tesznek a nagy német nemzeti állam ügyének szolgálatot, ha erős pozíciót foglalnak el, mint hű, áldozatkész, államfenntartó polgárai Ausztriának és igyekeznek megőrizni az osztrák császárság német jellegét; a mi németeink pedig, nagyon helyesen, a magyarsággal való teljes politikai harmóniában ismerték fel nemzeti hivatásukat, amelyik megőrizni segít a magyar állam egységét és nemzeti jellegét s ezáltal útját állva szláv föderaliztikus törekvéseknek, legbiztosabb alapját veti meg a dualizmusnak, az osztrák németiség pozíciójának a monarchiának és Németország közötti szövetségnek.

Ez a tisztultabb felfogás kialakulófélben van a románok között is. A román intelligencia többsége ma még nem emelkedett oda, de vannak soraiban tekintélyes férfiak számosan, akik ezt, a román szempontból is egyedül helyes politikát hirdetik, úgy, hogy két

egymással küzdő áramlat észlelhető a románságban: a magyar nemzet épségét és majdan egységét fenyegető nemzetiségi irányzat, mely a faji törekvésnek primär alakját tünteti elénk s a másik hazafias irány, amelyik saját fájának jól felfogott érdekében kívánja és követi a faji politikának viszonyainkhoz módosult tisztultabb irányzatát. Létező valóság, az események serpenyőjébe reális súllyal nehezdedő élő erő mind a kettő. Epoly egyoldalúság meg nem látni az egyiket, mint szemet hunyni a másik előtt és súlyos politikai hiba volna egyenlő elbánásban részesíteni mind a kettőt.

A helyes nemzetiségi politikának Jamis arca van. Kérlelhetetlen következetességgel kell gyengítenie, visszaszorítania, ha kell, megfékeznie a nemzeti egységre veszélyes törekvéseket, teljes erővel támogatni a hazafias irányzatot s megtenni mindent az egész vonalon, ami megszünteti a félreértéseket, orvosolja a sérelmeket, tényekkel bizonyítja, hogy a románság boldog és szabad lehet e hazában s ezzel erősíti a hazafias románok pozícióját és a nemzeti-ségi izgatás alul kihúzza a talajt.

AZ OSZTRÁK NÉMETEK KÖZELEDÉSE¹

Eseményszámba megy a «Neues Wiener Tagblatt» folyó hó 24-iki száma. Tizenkilenc osztrák politikus szólal meg annak első lapjain a magyarokkal való jó egyetértés érdekében s ha egyik-másik nyilatkozatból elő-elő bukkan is még régi tévedések és elő-ítéletek utóhangja, egészben véve az az alapgondolata valamennyi-nek, hogy fátyolt kell vetnünk a múltakra s meg kell egymást értenünk, mert a monarchiában lakó magyaroknak és németeknek csak karöltve lehet boldogulniuk. S e nyilatkozatok melegsége és határozottsága a nyilatkozó urak egyéni súlyával és színvonalával egyenes arányban áll.

Úgy látszik tehát, hogy az utolsó delegáció alkalmával a zöld és még inkább a fehér asztalnál elhangzott nyilatkozatok nem röpke jelei múltó hangulatnak, hanem első bizonyosságai voltak az illetők lelke mélyén folyó átalakulási processzusnak. Úgy látszik, mintha megértették volna odaát az idők intő szavát s a körülöttünk folyó világeseemények tanulságait. Adja Isten, hogy tényleg a

¹ Megjelent M. F. II. évf. IV. köt. (1912.) 329-337.

dolgok velejéig ható átalakulásról legyen szó, amely a mögöttünk álló évtizedek szükségtelen, meddő és erőpazarló súrlódásainak megszűntét jelentse s megteremtse az osztrák németekkel való harmonikus politikai működés állandó előfeltételeit. Mi magyarok csak örömmel és jó reménységgel vehetjük ez első biztató jelenségeket, tiszta szívből adhatunk visszhangot a felénk hangzó baráti szóra s nyújthatunk ez üdvös kezdeményezés akadályainak elhárítására segédkezet.

És pedig párt különbség nélkül mindannyian.

Valamelyik nyilatkozatban olvasom azt a megjegyzést, hogy az egyetértést nem egyes pártokkal, de a magyar pártpolitikától függetlenül az összes magyarokkal kell keresniök. Aláírom minden fenntartás nélkül. Sőt hozzáteszem, hogy csakis ezen az alapon, a magyar pártküzdelmekkel szemben való semlegesség alapján, teremhet ez a törekvés üdvös gyümölcsöket. Az osztrák németek politikai közeledését csak akkor fogadhatja a magyar nemzet rokonszenvvel és bizalommal, ha az a mi pártküzdelminktől távol marad s a mi ügyeinkbe való beavatkozásnak még csak külszínét is kerüli.

Másrésről pedig a dualizmus fenntartásában nemzeti érdeket* lát minden számottevő magyar politikai tényező. Nincs ezek között senki sem, aki be ne látná az ausztriai németekkel való jó egyetértés nagy előnyeit s örömmel ne üdvöznélne azt, ha a dualizmus fenntartására koncentrálhatjuk az eddig oly sokszor egymás ellen fordított erőt.

Mi sem áll tőlem távolabb a meddő rekriminálásnál. Nem vagyok annak barátja sohasem, ilyen viszonyok között pedig, a felénk nyújtott baráti jobbal szemben, lelkiismeretlen frivolitás s a nemzet érdekeiről való megfeleledkezés volna az. S ha mégis érintem az utolsó félszázad eseményeit, kizárólag azért teszem, mert meg kell a múlt bajainak okait ismernünk, hogy megértsük egymást és elkerülhessük az akkor elkövetett hibákat. Szánalmas ember az, aki a történelem lapjairól gyűlöletet és nem okulást merít.

Azok a nagy magyar államférfiak, akik a monarchia dualisztikus és paritásos szerkezetét megalkották, abból indultak ki, hogy a lehetőleg erőteljes központi szervezetet nyert osztrák államban a németeké legyen a vezérszerep. Ennek az osztrák politikai iránynak közvetlenül a kiegyezés megkötése küszöbén s alig néhány évvel a kiegyezés után döntő csatát kellett a föderalisztikus szláv törek-

vesékkal vívnia s győzelmét mind a két esetben a magyarok támogatásával vívta ki.

Voltak is akkor számosan az osztrák németiség soraiban, akik elismerő rokonérzéssel viszonyozták ezt a szövetséget s az akkori lapok megfakult hasábjairól olvasva is melegen csendülnek meg fülünkben e nyilatkozatoknak baráti akkordjai.

Fájdalom, nem váltak valóra a hozzáfűzött remények.

Két körülmény volt arra zavaró hatással, hogy a 67-iki kiegyezés alkotta új helyzetet az osztrák németiség egész terjedelmében, hátsó gondolat és megbánás nélkül fogadja el.

Az egyik a Schmerling-féle nagynémet álom. Az a veszélyes illúzió, amely arra bírta ezt a nagyeszű embert, hogy az összbirodalmi eszmét liberális német központi hatalom megteremtése útján valósítsa meg.

Az összbirodalmi eszme, a császárvárosnak ezzel járó fénye, dicsősége és anyagi fejlődése kedvezett az ausztriai németiség hatalmának, dicsvágyának és érdekeinek, és ha elidegenítette is ezeket magától az 50-es évek reakcionárius abszolutizmusa, örömmel és lelkesedéssel szegődtek egy olyan politikai irány szolgálatába, amelyik a birodalmi centralizációval járó előnyöket az alkotmányos szabadság és a liberalizmus fénymázával vonta be.

«Mi várhatunk», – monda Schmerling a 60-as évek első felében. Beati possidenteknek látszottak a liberális németek és abban a hitben ringatták magukat, hogy rövid vártatva ölükbe hull az érett gyümölcs.

Ebből a merész álomból nehéz volt a felébredés. Azoknak, akik alig pár évvel azelőtt fölényes kicsinyléssel beszéltek a magyar provinciáról, nehéz volt a paritást elfogadniok. Keserves volt látniok, miként épül ki romjaiból s válik élő valósággá a magyar nemzeti állam s a monarchia közös ügyeinek intézésében is miként foglalja el Magyarország az őt megillető szerepet. Az emberi természetben rejlik, hogy mindez nehezen elviselhető, kellemetlen, keserves dolog volt; hogy únos-úntalan felbukkant a nehezen elfojtott vágy s a legkisebb alkalmat örömet megragadó törekvés: menteni, a múltból, ami menthető, valóra váltani a német *hegemónin* álmának legalább is némi foszlányait.

Fokozták e hangulat intenzitását a kiegyezés anyagi következményei. Közgazdasági szempontból is nagyot változott a világ. Elvesztették a magyar kolóniát; Ausztria iparúzó tartományainak

nem állottunk többé korlátlanul, ellenszolgáltatás nélkül rendelkezésükre s a politikai kiegyezést követő gazdasági egyezkedéseknek a magyar közgazdasági érdekeknek méltányos paritásos érvényesülését kellett volna biztosítaniuk.

Ez a törekvésünk vajmi gyarlón sikerült. A tárgyalásban résztvevő osztrák tényezők túlnyomó szakértelme az ő számukra biztosította az előnyt s a közgazdasági és pénzügyi egyezmények számos pontban mélyen sértették az ország jogos gazdasági érdekeit.

Elkeseredést szültek tehát az egyezmények mind a két táborban. A múlttal szemben lényeges veszteséget jelentettek az osztrák körökre nézve, de távolról sem elégítették ki a magyar nemzet jogos várakozását. S míg Magyarországon az első alkunál szenvedett sérelmek mielőbbi kiküszöbölését követeli az egész közvélemény, addig az osztrák német pártok Magyarország előretoluló befolyásának visszaszorítását teszik programjuk egyik legpregnansabb alap gondolatává.

A gazdasági kiegyezés első megújítását évekig tartó elkeseredett küzdelem előzi meg, amely ismét nem juttatja az ütköző pontok legnagyobb részét nyugvópontra. Eris almájává lett a kiegyezés a két állam között. Jóformán csak rövid lucidum intervallumként szakítja meg e súrlódásokat a kiegyezések megkötését; közvetlenül követő esztendők némileg békéesebb nyugalma s a magyar közgazdasági érvényesülés ellen folytatott küzdelemben ipari és pénzügyi erejénél, közgazdasági képzettségénél és érzékénél fogva, valamint talán azért is a némettség játssza a vezérszerepet, mert a többi népfajok politikai előnyomulása által erősen fenyegetett pozícióját ezáltal megszilárdíthatni reméli.

Így fejlődik ki, bizonyára nem egyesek gonoszságából és hibájából, de a dolgok mélyén fekvő tényezők hatása alatt az az áldatlan helyzet, amely mélységes ellenszenvet fejleszt ki ellenünk az ausztriai némettségben s arra indítja a különböző német pártokat, hogy ezt az ellenszenvet használják ki egymás ellen vívott ádáz küzdelmökben; hogy a magyarok elleni gyűlöletes kifakadásokkal hódítsák meg a német közönséget s a Magyarország elleni támadásban keressenek biztonsági szelepet a szláv nacionalizmus mind fenyegetőbb feszeréjének.

Hogy mindezek a jelenségek minálunk sem maradhattak visszahatás nélkül, az ismét az emberi természetben rejlik. Meggondolatlan kijelentésekre ragadtatta magát itt-ott nálunk is a

szenvedély s persze gondoskodott róla a sajtó mind a két táborban, hogy jól meghallják és egyhamar el ne felejtsek az ilyen jelenségeket.

A gazdasági küzdelembe is belevitték mind a két oldalról e szenvedélyeket s gyakran mélyen sajnálatos jelleget öltöttek az osztrák és magyar kormányok gazdasági súrlódásai.

Valóban nem azért, hogy a felelősséget és hibát egymásra toljuk, de épen a helyes megértés szempontjából s a jobb jövő érdekében kell konstatálnunk, hogy a magyar nemzet nagy többségét kizárólag az a körülmény vitte e harcba, miszerint törvényes függetlenségét és paritásos érvényesülését kellett az osztrák német-ség támadásaival szemben védelmeznie.

Ismét hangsúlyozom: hogy ez így volt, azért nem tehetünk senkinek szemrehányást. Csodával lett volna határos, ha az osztrák németek egy csapásra tudtak volna évszázadok politikai tradícióival szakítani s a közelmúlt álmairól és illúzióiról lemondani. Csak a legnagyobb államférfiak képesek ilyen cselekvésre. Népek lelkében sokáig ott rezegnek a múlt törekvéseinek és érzelmi világának sebzett húrjai s hosszú időn keresztül zavarják a tisztánlátást és a higgadt elhatározást.

«Es war zu schön gewesen», – mint a seckingeni trombitás dalolja, hogy azonnal 67 után élő valósággá váljék a magyar nemzeti állammal való politikai szolidaritásuk. «Es hat nicht sollen sein». Át kellett mennünk a tévedések, félreértések, csalódások hosszú iskoláján, amint hogy népeket tanpénz fizetése nélkül sohasem tanít a történelem.

A tanpénzt megfizettük. Mögöttünk állanak közel egy fél-századnak tapasztalatai. Elhalványult a múltak emléke, meghiggadtak a régi szenvedélyek, eltolódtak az erőviszonyok s ma nincs komoly ember Ausztriában, aki a *német* centralista össz-birodalom megvalósítását lehetségesnek tartaná akár autokrata, akár liberális alapon. A monarchia jelen szervezeténél jobb nem képzelhető a német-ség szempontjából sem. Annak bárminő változásával a német-ség is csak veszíteni fog. Mi sem volna tehát természetesebb, minthogy e szervezet becsületos fenntartása érdekében kezét nyújtson a német-ség annak a másik nemzetnek, amelyiknek ez épen annyira létérdeke s amelyik fenntartás nélkül bocsájítja sajtá érdekében e cél szolgálatára az általa alkotott ezredéves nemzeti állam egész erejét.

Ma már a gazdasági kérdés sem állít oly nehéz akadályt e

politikai törekvés útjába. Hiszen elintézést nyertek azok a főbb elvi kérdések, amelyekben oly súlyos sérelmet látott a magyar nemzet s amelyeknek az osztrák németek részéről való szívós védelme annyira rontotta a hangulatot . . . Alig lesz többé szó közgazdasági kiegyezéseinknél más fontos elvi kérdéstről, mint a kereskedelmi politika olyan irányításáról, amelyik lehetőleg méltányos alapon egyenlítse ki a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi érdekeket.

Ezeket az érdekeket pedig ki kell tudnunk egyenlíteni, amint távol tartjuk tőlük a gyűlölködés szellemét. Nemcsak, mert évről-évre fontosabbá válik .Ausztriában az agrárius, Magyarországon az ipari érdek, úgy, hogy mind a kettő elveszti exkluzív magyar, illetőleg osztrák jellegét, de mindenekfelett azért, mert messze túlszárnyalja az összeütköző külön érdekeket mindnyájunknak az a nagy közös érdeke, hogy összes termelésünk számára biztosítsuk a két állam egész fogyasztási területét. Nincs tehát semmi ok reá, hogy sine ira et studio ne oldhassuk meg az időnkint visszatérő közgazdasági kérdéseket.

Végül pedig szinte bántó világosságot vetnek helyzetünkre az utolsó hetek eseményei. Ezekből még a vaknak is meg' kell látnia, hogy az idők teljessége bekövetkezett s hogy most válik meg, életre, érvényesülésre, hivatásának diadalmas betöltésére van-e az osztrák németiség rendeltetve, vagy pedig azon végzetes lejtőn halad tovább, amelyik csalódást hozott számára a múltban és fokozott veszélyt jelent a bizonytalan jövő esélyei között.

Helyezkedjenek az osztrák németek nyíltan, teljesen a 67-iki kiegyezés alapjára; ismerjék el fenntartás nélkül az ezredéves magyar állam integritását és törvényes közjogát; ne gördítsenek akadályokat törekvéseink, érdekeink paritásos érvényesülése elé. Keressék ebben a monarchia erejének fokozását, mert ez biztosítja a mindkettőnk létérdekében álló közös céljaink számára a magyar nemzet egész erejét. Meg fogják látni, hogy az egész magyar nemzet átérti és átérzi a köztünk fennálló érdekharmóniát s a feléje nyújtott őszinte baráti jobbot örömmel és bizalommal ragadja meg.

Ismerjenek jobban meg bennünket, meg fognak róla győződni, minő végzetes tévedés német ellenséget látni a magyar nemzetben. Az a látszólagos németgyűlölet, amely a letűnt gyászos idők szenvedései között lobot vetett a magyar nemzet lelkében, nem a német nemzet ellen irányult, hanem a magyar szabadságszeretnek az

elnyomás elleni kitörése volt. 1867 óta pedig beigazoltuk minden téren, minden alkalommal, hogy nemzeti politikánk egyik sarkkövének tartjuk a német nemzettel való harmóniát.

Nem akarom a cikk elején mondottakat ismételni: segítségére jöttünk az osztrák németségnek is, valahányszor alkalom és szükség volt rá. Most csak két más döntő bizonyítékra hivatkozom:

A magyar nemzet az, amelyik a német birodalommal való szoros nemzetközi szövetséget talán még az osztrák németeknél is nagyobb egyértelműséggel támogatja. Egész politikánknak egyik sarkköve ez, mert mulandó epizódok felett magasan álló alapigazságnak valljuk és hirdetjük, hogy a magyar nemzetnek a nagy német nemzettel való politikai szolidaritásban kell világtörténelmi hivatását betöltenie.

A másik, talán még frappánsabb bizonyíték az a körülmény, hogy a hazánkban lakó 2 milliónyi németség a magyar nemzettel nemcsak a legjobb egyetértésben, de teljes politikai szolidaritásban áll.

Ennek a németségnek elég nagy hányada szétszórtan lakik az országban, de soraikban egyes jelentékeny tömböket konstatálhatunk. Legkisebb ezek között a szepes- és sárosszegyei németség alig 50,000 lélekkel. Nagyobb a 234,000 lelket számláló: erdélyi szászság; 300,000-nél többen laknak az ország nyugati határán Vas, Mosón és Sopron vármegyében s a legnagyobb tömb az ország déli határán a Bánátban, Bácskában és a vele szomszédos Baranya vármegyében található. 700,000 német lakik az itt szóba jövő 5 vármegyében, körülbelül ugyanannyi magyar, 600,000 román és 300,000 szerb között.

Keressük fel ezeknek a tömböknek bármelyikét. A szepességi és erdélyi németség gazdasági és kulturális fejlődésüket biztosító magyar nemzeti politikának feltétlen támasza az őket körülvevőt, illetőleg román áradattal szemben. A nyugati határon, közvetlenül az osztrák németség mellett élő, erőteljes, gazdag, virágzó német népnél nincs árnyéka sem az elégedetlenségnek, az elnyomatás érzésének. Német mivoltuk minden sérelme nélkül, öntudatosan, sikeresen támogatják a magyar politikát. Ugyanaz áll csekély kivétellel a délmagyarországi németségről is. Ez is, a körülötte lakó magyarsággal karöltve tartja fenn a műveltebb elemek súlyát és szolgálja a magyar állam ügyét.

Csak egyes szórványos pontok mutatkoznak a Bánságban, ahol sikerült német nemzetiségi törekvéseknek konkolyát elhinteni. Azok az agitációból élő silány elemek, akik egy ideig az erdélyi százok előítéleteinek nagyra keltéséből élőködtek, ott teljesen elveszítve lábuk alól a talajt, erre a szűz térre vetették magukat s egyes szórványos pontokon sikerült az ott lakó németiség békéjét némileg megzavarniok. Természetesen ugyanezek a kétes értékű tényezők azután nagyra fújják fel a nemzetiségi agitáció legcsekélyebb tünetét s vakmerően kiszínezett és ferdített híradásaikkal igyekeznek az ausztriai és németországi németiséget nyugtalanítani. A nemzeti érzésnek azok a parazitái ezek, akiket nagyon jól ismerünk a magyar nemzeti életből is. Ugyanazt a díszes szerepet töltik be a német nemzet testén, mint a mieink s azok a magyarok, akik az «Ausztria-Bécs» elleni mennydörgésből politika és sokszor más tőkét is kovácsolnak. Az egészséges nemzeti organizmusnak le kell őket magáról ráznia, mint alkalmatlan, zavaró tüneteket.

Vádjaikból csak egyvel kell külön foglalkoznom: a bánsági németek kivándorlásának okát is a magyar elnyomásban keresik. Hát igaz, aggasztó mérveket öltött a kivándorlás az alvidék németiségének némely részében. Olyan tünet ez, amelyet senki mélyebben nem sajnálhat a magyaroknál, mert hiszen minden kivándorló német a magyar nemzeti politikának egyik kihulló oszlopa. De nézze meg bárki, kiből állanak ezek a kivándorlók? Minden tekintetben jó viszonyok között élő, jómódú, megelégedett emberekből, akiket megragad ugyanaz a kivándorlási járvány, amelyik számos magyar vidékről is szedi áldozatait; elviszi a távol nyugatra őket a gyors meggazdagodási vágy. Ebben a kivándorlásban épen olyan tévedés vagy rágalom az elnyomás következményét látni, mint ahogy nem azért vándorol ki az a tót és ruthén, aki ezrével jön haza, amint a földbirtok vásárlásához szükséges összeget megkereste. Már pedig ép józan ésszel csak nem fogja senki állítani, hogy rosszabb elbánásban részesítjük a tótoknál és ruthéneknél a németeket!

Mindezekre a vádakra csak egy kéressek felelek: Aki meg akar a valóságról győződni, jöjjön el a Bánság, a Bácska, a Magyar Alföld, a Dunántúl német falvaiba. Nézze meg azt a testileg-lelkileg erőteljes, gazdag, művelt és megelégedett népet, amelyiknél *különb Nagy-Németország egyetlen részében sem* található és akkor mondja meg: így néznek-e ki az elnyomottak? zsarnokság-e

az a nemzeti uralom, amelyik alatt egy más népfaj gazdasági és kulturális ereje ilyen gyümölcsöket terem?

Bárhogy izgassanak egyesek Bécsben és Berlinben a magyar nemzet ellen, ott érhetnek el talán eredményt, az ottani közönséget talán félrevezethetik; itthon nem félünk a német izgatóktól. A magyarországi németiséggel fennálló barátságunk az érdekek és az érzelmvilág sokkal teljesebb harmóniáján nyugszik, semhogy azt feldúlhatná bárminő izgatás.

Általában egy út vezet a tartós barátsághoz: a megismerés. Jöjjenek az osztrák németek mentől többen és mentől gyakrabban a mi körünkbe; nézzenek saját szemökkel, halljanak saját fülökkel s akkor talán a közel jövőben már üdvös eredményeket termő hatalmas élő erővé lesz az a barátság, amelynek örömmel üdvözljük és becsületos «fogadj Isten»-nel viszonzozzuk ilyen biztató meleg-séggel és gyakorisággal mutatkozó első tüneteit.

KIVITELÜNK AZ OSZTBÁK VASUTAKON ÉS A KOALÍCIÓ.¹

Nem régen ismételtém azt a szemrehányást, hogy a koalíció azért a lyukas mogyoróért, hogy Ausztriával kötött gazdasági egyezményünket szövetség helyett szerződésnek nevezhesse, áldozatul dobta a Széll-Körber-féle kiegyezésben foglalt vasúti egyezményt s ezzel károsította kiviteli érdekeinket.

Kossuth Ferenc neheztelés ét vontam ezzel magamra, aki «Nagy felületesség» című vezércikkben kétségbe vonta s álmomnak nevezte állításomat.

Mint akkor mindjárt jeleztem, irataim Geszten voltak s csak most, onnan visszatérve bocsáthatom a közönség ítélete alá álmomnak aktaszerű bizonyítékait.

A Széll-Körber-féle kiegyezést tudvalevően az osztrák parlamenti viszonyok miatt nem lehetett szabályszerűen elintézni s a magyar törvényhozás felhatalmazása alapján, a viszonosság kikötése mellett léptek életbe annak rendelkezései.

Ezek között a két államnak a másik állam vasutain átfutó kivitelére vonatkozó megállapodás a dolog természeténél fogva

¹ Megjelent a M F. II. évf. IV. köt. 412-415

kiváló fontossággal bír. Hiszen amint a mi vasúti hálózatunk szállítja Ausztriának tőlünk keletre irányuló kivitelt, úgy a mi nyugat felé irányuló kivitelnket is az osztrák vasutaknak kell kiszolgáltatniuk.

Kölcsönös érdeke ez mind a két államnak, de fokozottabb mérvben létérdekünk nekünk, mint Ausztriának, mert a mi kivitelnk túlnyomó nagy zöme osztrák területen át jut el piacához s olyan nyersterményekből áll, amelyek versenyképessége még inkább függ a részökre biztosítható tarifakedvezményektől, mint az osztrák kivitelnben szerepet játszó iparcikké.

Ebben a kérdésben mi vagyunk tehát gyengébb helyzetben; mi juthatunk hátrányba Ausztriával szemben, ha ki engedjük azt kapcsolni a gazdasági kiegyezés egész komplexumából s az ország kiviteli érdekeinek biztosításáról a kiegyezés megújítása alkalmával nem gondoskodunk.

Teljes mértékben megtörtént ez a Széll-Körber-féle kiegyezésben s minden jogos igényt kielégíthetett a kereskedelmi miniszternek az 1889: XXX t.-c.-ben nyújtott felhat almazás alapján kibocsátott 64,631/1899. számú rendelete, amelyik életbeléptette az osztrák és magyar vasúti forgalomra vonatkozó megállapodásokat.

A magyar kiviteli érdekek szempontjából e rendelet 2-ik §-ának 2. és 6. pontja bír legnagyobb fontossággal. A 2-ik §; 1. pontja mind a két államnak a másik állam területén átmenő tranzitforgalmára közvetlen díjszabások felállítását rendeli el s a 2-ik pont szerint:

«Az ily közvetlen díjszabások felállításánál azon árucikkek és viszonylatok tekintetében, amelyekre nézve ez idő szerint a díjképzésre az illető vonalon a rendes díjtételekkel szemben mérsékelt díjrészletek vannak engedélyezve, ezen díjrészletek a bevezetésben említett időtartamra maximális részleteket fognak képezni.»

Ami magyarul annyit tesz, hogy a jelenleg érvényben levő díjkedvezmények vissza nem vonhatók s a közvetlen tarifa ezeknél kedvezőtlenebb díjtételeket nem tartalmazhat.

A 6-ik pont szerint pedig:

«A monarchia egyik államának államvasúti vonalain a külföldi származású árúk átvitelénél nyújtott díjmérséklések és engedmények a bevezetésben említett időtartam-alatt a másik állam hasonló termékeitől az ugyanazon határállomás felé használt állam vasúti vonalon nem tagadhatók meg s a külföldi származású

árúra a befutott állam vasúti vonal egész hossza után átlag eredményezett egységtétel a másik állam átviteli forgalmának rendelkezésére bocsátandó »

Vagyis: magyar kiviteli árúk az osztrák területen befutott rövidebb vonalszakaszon csak ugyanazon kilométeres díjtétellel terhelhetők meg, amely sokkal hosszabb vonalat befutó külföldi árúk tranzitforgalmára engedélyeztetik.

Ezen szabály alól a 2-ik pont értelmében csakis a bukovinai, nowosielitzai és a moldauai határállomás közötti forgalomra nézve tehető kivétel orosz származású árúkra adott olyan kivételes kedvezmények tekintetében, amelyek nélkül azoknak Dél-Oroszországból Észak-Németországba való szállítása nem volna az osztrák vasutak részére megszerezhető. A 8-ik pont szerint azonban ilyen kivételes esetben a két kormány között külön tárgyalás fogja a magyar árúknak adandó megfelelő külön kedvezményt megállapítani.

Ettől az egy kivételtől eltekintve tehát biztosított a magyar kivitel számára a ma létező díjkedvezmények egységtételei alapján felállítandó közvetlen díjszabások használata s a külföldi tranzító forgalomnak nyújtott olcsó egységtételek élvezete.

Ez volt az immár 6 év óta hatályban álló tényleges állapot a koalíció kormányra jutásakor. Ezt dobta el a koalíció, amidőn az egyezmény formájának megváltoztatása kedvéért az osztrák kormánnyal új tárgyalásokba bocsátkozott. Amint visszanyerte ezzel szabad kezét az osztrák kormány, kijelentette, hogy a vasúti forgalomra vonatkozó stipulációkat nem újítja meg s az 1908: XII. t.-c. 10-ik cikkéből, amely az új közgazdasági egyezménynek a vasúti forgalomra vonatkozó rendelkezéseit tartalmazza, valamint a két államvasút igazgatósága között kötött s a törvény rendelkezéseit kiegészítő egyezményből egyszerűen hiányoznak a Széll-Körber-féle kiegyezésnek most idézett rendelkezései.

Nem csodálom, hogy ízléstelenségnek, vagy legalább is tapintatlanságnak látszik Kossuth Ferenc előtt e kellemetlen tény emlegetése. De ezt a tényt nem törölheti el a föld színéről.

Igenis, odadobta a Széll-Körber kiegyezésnek ezeket a végtelenül értékes stipulációit az akkori kormány, hogy a «szövetség» szót «szerződés» szóval cserélje fel s ez üres látszatért károsította nyugati kivitelünknek életbevágó nagy érdekét.

A legnagyobb elismeréssel kell kiemelnünk, hogy sikerült az

államvasutak igazgatóságának megmenteni e feláldozott garanciáknak legalább némi maradványait. Elvesztettek látszó pozíciójából sem adta fel az osztrák igazgatósággal szemben a játszmát s a két vasút között kötött egyezményben sikerült veszett fejszének legalább a nyelét megmentenie.

Csakis a dunagőzhajózás versenyébe adott erre némi fogantyút a kezébe. Ennek ügyes felhasználásával sikerült az egyezmény 2-ik pontjába bevételnie, hogy a bécs-passau forgalomban a szokásos pótlékokkal felemelt hajózási tételeket fogják alapul venni. Azonban csak az egyezmény 4-ik pontjában felsorolt 10 árucikkre vonatkozólag s csak abban az esetben, ha a hajózási díjtételek alapul vétele mellett képzett díjtételek a jelenleg érvényben álló díjtételeiméi nem alacsonyabbak. Mert az utóbbi esetben nem az új egyezmény szerinti alacsonyabb, hanem a jelenleg hatályban álló magasabb díjtétel fog érvényben maradni. Eszerint tehát a hajózási díjtétel alkalmazást nyer minden olyan esetben, ahol megdrágítja a jelenlegi díjtételt, ahol ellenben leszállítaná azt, ott a jelenlegi díjtétel marad érvényben.

Állítsuk fel tehát a koalíció vasúti egyezményének mérlegét. A Széll-Körber kiegyezés:

1. A külföldi árúk tranzitforgalmára engedélyezett olcsó egységtételeket biztosította a magyar kivitel számára is. Ezt egyszerűen elejtette a koalíció.

2. Egész terjedelmében fenntartotta a létező díjkezdvezményeket s ezáltal olyan közvetlen díjszabást biztosított a magyar kivitel számára, amelyben a jelenleg létező mérsékelt díjrészletek maximális részletet képeztek volna. [Ezt a rendelkezést helyettesítette a koalíció azzal a kikötéssel, amely az egyetlen bécs-passau relációban és a korábbi díjkezdvezményekbe foglalt mintegy 70 árú helyett csak 10 árucikkre nézve biztosít kedvezményes díjtételt. És pedig a vasúti pótlékkal felemelt hajózási díjtételt, amennyiben ez a most érvényben levő díjtételnél magasabb s a mostani díjtételt minden olyan esetben, amidőn a hajózási díjtétel volna kedvezőbb ránk nézve.

Eszerint tehát csak egy relációra, csak 10 árúra biztosít ez egyezmény kedvezményes díjtételeket s ezek is az eddig lekötött díjtételeknél nagy részben magasabbak.

Íme ez a száraz tényállás. Kommentárt nem fűzök hozzá. Alkossa meg belőle ítéletét a nyájas olvasó.

ÁLLAMOSÍTÁS ÉS ÖNKORMÁNYZAT.¹

Ezelőtt húsz évvel mindenki megértnek tartotta a vármegyei közigazgatásnak a kinevezési rendszerre alapított reformját. Közben a «nemzeti ellenállás» okozta felfordulás ezt a kérdést is beledobta: az általános fogalomzavar káoszába; a «nemzeti» kormány ráduplázott a maga üres tüntetésével a «lex Szápáry» lyukas mogyorójára s ezt az operettszerű törvényt épen olyan bohózatba illő tüntetéssel eltörölte. De hogy mennyire mesterkél volt ez az egész áramlat, milyen effemer, másodlagos körtünete a nemzeti organizmus általános betegségének, azt fényesen bizonyítja az a közmeignyugvás, amellyel a bejelentett reform alig pár év múlva találkozott.

Hiszen nem is lehet ez másképen. A modern államéletben a tisztviselői teendők intézése szakképzett egyének élethivatásává lett. Ilyen viszonyok között még a miénknél sokkal gazdagabb társadalmakban sem képzelhető teljesen megfelelő tisztviselői kar, ha a tisztviselő sorsát és előmenetelét a választás kiszámíthatatlan esélyei fenyegetik. Emellett csakis a kinevezési rendszer behozatala nyújt módot a középhatóságok egységes szervezésére; annak segítségével hozhatjuk az általános közigazgatással szerves kapcsolatba a központi kormányhatóságoknak exponált közegeit, amelyek ma kellő összefüggés, irányítás és ellenőrzés nélkül Mahomed koporsójaként lógnak a levegőben s az egyének minden jóakarató erőfeszítése dacára bonyolulttá, nehézkessé és ötletszerűvé teszik a közigazgatást.

Végül csakis a kinevezési rendszer nyújt módot a központi kormányhatóságok célszerű szervezésére. E sorok íróját mindig bosszantotta az a fölényes lenézés, amellyel a miniszteri tisztviselők nagy része a vármegyei közigazgatásról nyilatkozott. Hiszen a mi közigazgatásunk mizériáinak forrása legalább annyira keresendő a központi kormányhatóságokban, mint a törvényhatóságokban. Ennek azonban, bármily paradoxonnak lássék is, nagyrészen a választási rendszer volt az oka. Ez állta útját a bel- és külszolgálat közötti egészséges vérkeringésnek; ennek szükségszerű folyamánya az az anomália, hogy kevés kivétellel csakis olyanok jutnak a

¹ Megjelent M. F. IV. évf. 81-86.

minisztériumok vezető állásaiba, akik bent a minisztériumban kezdték a közszolgálatot, annak bureauxiban élték át egész életüket s a közigazgatás, a vidéki élet viszonyait és érdekeit csakis az aktákból ismerik. A gyakorlati képzésnek ezen a hiányain pedig nem segíthet a legkiválóbb szellemi képesség és a legodaadóbb igyekezet sem.

Mind ez és száz más egyéb kisebb-nagyobb ok, amit hosszú volna felsorolni, teljesen belevitte a köztudatba, hogy a vármegyei tisztviselők választása tovább fenn nem tartható. De azért a sajnálkozás, az aggodalom hangján szólal meg gyakran a panasz, hogy e reform a vármegyei önkormányzat megszüntét jelenti. Lássuk tehát, mi igaz van ebben a panaszban: a választási rendszer eltörlése csorbítja vagy csak legkevésbé gyöngíti-e az önkormányzatot?

Az önkormányzat lényege a nemzetnek, a társadalom független tagjainak a közügyek intézésében való részvételében rejlik. Nem a tisztviselők választásában, de nem is abban, hogy az önkormányzati testületek saját ügyeiket maguk intézik, míg az államügyek gondozása az állam közegeire megy át. A közigazgatási «ügyeknek ez a bifurkációja doktrinár dolog, amely a valóságban keresztül nem vihető. De ha megvalósítnók is, kivált a középhatóságoknál, avval az eredménnyel járna, hogy épen a legfontosabb ügyekre való közvetlen befolyástól fosztaná meg a nemzetet.

A közszabadságnak, a társadalom saját érdekei gondozásában való irányadó befolyásának szempontjai s a nemzetnek a politikai életre, a közügyek intézésére való nevelése a közönségnek éperí az állami adminisztrációba való bevonását, a hivatali állásban nem lévő elemeknek épen azon ügyek intézésében való részvételét követelik, amelyekhez a legfontosabb állami közérdek fűződik. Az egész közigazgatásnak közvetlen közelből való ellenőrzése, a fegyelmi ügykörben való részesedés és a legfontosabb közigazgatási ügyek intézésében való közreműködés az a hármass feladat, amely az önkormányzatot tartalommal látja el és élő valósággá, hatalmas erővé teszi. Ebből a szempontból pedig a kinevezési rendszer behozatala nemcsak nem csorbítja az önkormányzatot, hanem egyenesen módot nyújt annak életképesebbé s erőteljesebbé tételére.

A vármegyei önkormányzat jelenlegi működését főleg két körülmény zsidasztotta meg. Az egyik maga a választási rendszer, amely a vármegye közönségének választottait, tehát bizalmának

birtokosait ültette a tisztviselői székekbe. Mi sem természetesebb, minthogy ezekkel szemben elhalványult az ellenőrzés, háttérbe szorult az önkormányzat hatáskörébe eső egyes konkrét ügyek iránti érdeklődés is, mert hiszen ösztönszerűleg azt érezte a vármegye közönsége, hogy biztosította befolyását az ügyek intézésére, amidőn saját embereit ültette hivatalba, s most már reájuk bízhatja a közigazgatás vitelét.

Mindez változni fog, amint a közönség kinevezett tisztviselőkkel áll szemben. Ha egyáltalán van elég képesség önkormányzati tevékenységre a magyar társadalomban, úgy az a körülmény, hogy a tisztviselői kar nem a közönségtől nyeri mandátumát, már magában véve fokozni fogja az ellenőrzés éberségét s a konkrét ügyek iránti érdeklődést.

A másik zsidbasztó körülmény az önkormányzati testületek célszerűtlen szervezete. A vármegye önkormányzati tevékenysége a közgyűlésben összpontosult, e több száz tagból álló, évenként két, legfeljebb négy ülést tartó testületben, amelynek már összealkotása útját állotta az ügyek szakszerű tárgyalásának és alapos elintézésének, egész adminisztratív működését pedig egyenesen ad absurdum vitte az a körülmény, miszerint több száz ügydarab jutott egy-egy ülés napirendjére. Épen ezért ezen a bajon nem is segíthetünk a közgyűlés tagjai számának leszállítása által. Hiába apasztanók azt a jelenlegi számnak akár egy tizedére is, ezzel csak megfosztanók egyetemes, népies jellegétől, anélkül, hogy alkalmassá tennők a komoly adminisztratív munkára, mert hiszen hetekig kellene együtt ülnie, hogy egy-egy ülés tárgysorozatát komoly tárgyalás rendjén intézze el.

Nézetem szerint sokkal helyesebb meghagyni a közgyűlés összealkotását a jelenlegi keretekben, módot nyújtván ezáltal arra, hogy a vármegye egész közönségét általánosan érdeklő nagy közügyekben valóban megnyilatkozthassak a vármegye közvéleménye. De olyan módon kellene szervezni az ügyek elintézésére hivatott fórumokat, hogy csak kevésszámú, valóban fontos közérdekű kérdés maradjon a közgyűlés hatáskörében, a többiek pedig más, az ügyek szakavatott elintézésére alkalmasabb olyan testületek hatáskörébe utaltassanak, amelyekben a nem tisztviselői, tehát önkormányzati elem határozott többségben van.

Ilyenekül az átszervezett közigazgatási bizottság és az újonnan felállítandó járási bizottság kínálkozik.

A közigazgatási bizottságnak 10-12 kinevezett tagja mellé legalább kétszer annyi nem tisztviselő tagot kellene a közgyűlésnek választania, s ezen 30-40 tagból álló testületnek a közérdekű ügyeket plenáris, a konkrét közigazgatási ügyeket szakosztályi üléseken intéznie. Természetesen ez utóbbiakban is a választott bizottsági tagok volnának többségben.

Ezen testület rendelkeznie az ügyek szakavatott, alapos elintézésének összes előfeltételeivel, egyúttal biztosítaná a társadalom független elemeinek irányadó befolyását a legfontosabb közigazgatási ügyekre, beleértve az állami tisztviselők feletti fegyelmi eljárást is, a hatáskörébe tartoznának a máris odautalt ügyeken kívül a közgyűlés jelenlegi hatáskörébe tartozó ügyek is, kivéven azokat, amelyeket mind a két hatáskorból a járási bizottságra lehetne átruházni.

Ez az új szerv lényegesen javíthatná közigazgatásunkat s élénkíthetné az önkormányzati elem részvételét. Nagy hézaga mostani közigazgatási szervezetünknek, hogy nem állít önkormányzati testületet a község és a vármegye közé, – s ezáltal az összea községi ügyeket közvetlenül a vármegye közgyűlése elé utalja. Ez okozza a közgyűlések túlterhelését és azt az anomáliát, hogy a közgyűlés elé tartozó tárgyak legnagyobb része iránt a tagok túlnyomó nagy többsége mentől kevesebb érdeklődést tanúsít,

Számos fontos ok magyarázza meg, hogy a magyar törvényhozás a mi komplikált viszonyaink között, a mi széttagolt társadalmunkban nem merte a hatósági önkormányzati szervezetet a vármegyénél kisebb egységekre alapítani, s ezeket a szempontokat honorálnunk kell a közigazgatási reform alkalmával is. Ezek azonban nem állják útját a járási bizottság szervezésének, csak azt kívánják meg, hogy ezt a vármegyei közgyűlés válassza s a vármegyének bizonyos konkrét közigazgatási hatáskörrel felruházott expozitúrája legyen.

Hatáskörét igen gazdagon lehet kiépíteni; egész sorozatát az ügyeknek lehet a járási bizottsághoz utalni, amelyeknél csakis ezáltal válik élő valósággá az önkormányzat, mert hiszen a dolog természeténél fogva merő formalitás volt azoknak a vármegye közgyűlésén való tárgyalása. Ilyenek az összes községi háztartási és számadási ügyek. Ilyen a vicinális utak igazgatása, ilyen a földmívelésügyi közigazgatás ügyköre és ilyenek a népiskolák.

A népiskolák feletti szakszerű felügyeletet összhangba kell

hozni a járási beosztással és kapcsolatba a járási közigazgatással. A járási bizottságokra pedig át kell ruházni a közigazgatási bizottságok tanügyi hatáskörébe tartozó kisebb ügyeket, de egyúttal meg kell bízni a népoktatás állapotának felügyeletével is; fel kell jogosítani az iskolák meglátogatására és arra, hogy észrevételeiről a közigazgatási bizottságnak jelentést tegyen.

A magyar társadalomnak ez a közvetlen bevonása a népoktatási ügy szolgálatába feltétlenül fokozná az érdeklődést a járási önkormányzat s egyúttal a népoktatás iránt, kifejlesztené azt a közreműködést s néptanítói kar és a magyar intelligencia között, amelyre a népoktatás fejlődéséhez fűződő nagy érdekeknek olyan égető szüksége van és messze kiható befolyást gyakorolna a nemzet jövő kulturális fejlődésére.

Talán nem hiú a remény, hogy sikerült a legfontosabb kérdések e rövid felsorolásával is bizonyítanunk, hogy a közigazgatási reform lényeges erősítése és gazdagítása lehet az önkormányzatnak. Bővíteni fogja annak hatáskörét s új, életerős szerveit fogja megalkotni az átszervezett közigazgatási bizottságban és a járási bizottságban. Igaz, hogy tetemesen meg fogja szorítani a közgyűlés hatáskörét, amelyből ki fogja venni a kisebb fontosságú és a konkrét ügyeket, de ezzel nem gyöngíteni, hanem erősíteni fogja az önkormányzatot, mert hiszen mindenkinek, aki csak egy-két vármegyei közgyűlésen megfordult, – hacsak mást vagy magát áltatni nem kívánja, – el kell ismernie, hogy az ilyen ügyek közgyűlési tárgyalása merő fikció, azokat a közgyűlés firmája alatt és felelőssége mellett a referens tisztviselő intézte el s épen azáltal fogjuk őket tényleg önkormányzati hatáskörbe utalni, ha olyan kisebb testületekre bízuk elintézésüket, amelyelméi megvan az ügy iránti érdeklődés s az alapos elintézéshez szükséges idő.

A HÁBORÚ HATÁSA A NEMZETBE.¹⁻²

Az emberi élet legborzasztóbb zivatara, az ember sorsát romboló hatásoknak kitevő csapások legborzasztóbbika a háború. Talán zsenge gyermekkoromtól eltekintve soha nem tudott a háború vonzást gyakorolni képzelőtehetségemre. Az én képzeletem-

¹ Tisza István gróf előadása a «Hadsegítő Bizottság» felolvasó estéjén, 1914 december 22-én.

² Megjelent M. F. V. évf. 1-10.

ben a háború fogalma elválhatatlanul egybe volt forrva mindig nemcsak katonák kiontott vérével, hanem gyermekeknek és aggasztánoknak, özvegyeknek és árváknak irtózatosszenvedéseivel. A háború szó kiejtésénél lángba borult falvak, éhező, didergő, nyomorgó asszonyok és gyerekek sokasága jelent meg szemeim előtt és nagyon fiatal korom óta mindig azt vallottam, hogy a legnagyobb gonosztevő az, aki a háború átkai és csapásainak szükség nélkül teszi ki az emberiséget. Másrésztől azonban nemzetnek, amelyik érdemes akar lenni a nemzet névre, államnak, amelyik egy nemzet egyéniségét, független erős szervezetben kifejezésre akarja juttatni, a háború lehetőségétől nem szabad elzárkóznia, a szükséges háborúra készen kell állnia.

Olyan szempont ez, amelyet különösen nekünk, magyaroknak, egy pillanatig sem szabad szem elől tévesztenünk. Hiszen ennem tudom, szerencsénk-e vagy szerencsétlenségünk, de mindenesetre dicsőségünk az, hogy minket, maroknyi magyar nemzetet a földtekének olyan pontjára rendelt az isteni gondviselés, ahol védelmére szolgálunk az egész emberiség nagy kincseinek, ahol útjában állunk romboló hatalmak nagyravágyó törekvéseinek, ahol tehát fokozott veszélyekkel kell szembetekintnünk, fokozott harci készséggel kell készen állnunk, ha meg akarjuk védeni nemzeti egyéniségünket, ha biztosítani akarjuk nemzeti függetlenségünket.

Különös az, hogy ez a nagy igazság egyszer-egyszer milyen gyorsan el tud tűnni a magyar nemzet öntudatából. Hiszen, ha csak az utolsó emberöltőre tekintünk vissza, még aránylag elég fiatal embereknek is emlékezetében lehet az az idő, midőn a 70-es és 80-as években olyan történelmi erjedési folyamat játszódott le közel határainkhoz, amely – hogy úgy fejezzem ki magamat - kézzelfoghatóvá tette minden magyar emberre nézve, hogy a háború veszedelmei minden pillanatban nyakunkba szakadhatnak, és mégis, alig szűnt meg ez a politikai feszültség, alig állott be bizonyos időleges megnyugvás a Balkán-félsziget fejlődése körül, olyan gyorsan felejtették el némelyek azt, hogy itt nem pillanatnyi komplikációkról, hanem egy közvetlen határaink mellett folyó nagy világtörténelmi processzusról van szó, amelyikbe akarva-nemakarva belevonatunk, amelyiknek intézésében irányadó befolyást kell, hogy gyakoroljunk, ha azt nem akarjuk, hogy fejünk felett, ellenünk, a mi elsöprésünkkel menjen végbe ez a történelmi folyamat.

Csak röviden utalok rá. Ezelőtt tíz-tizenkét esztendővel, akkor, mikor a magyar nemzet védrendszerének kérdéseivel foglalkozott, fantaszták gyanánt gúnyolták azokat, kik ráutaltak ezekre a veszélyekre. És ime, alig néhány év múlva milyen brutális kérlelhetetlenséggel cáfolt rá ezekre az illúziókra a történelem. Akuttá vált újból a krízis, egymásután játszódtak le események déli és keleti határainkon, amelyek napnál világosabban bizonyították be mindenki előtt, hogy nagy problémák megoldása kerül napirendre, nagy problémáké, amelyek létérdekeinket érintik.

Ebben az időben is, az én nézetem szerint, nem lehetett más a magyar nemzet álláspontja, mint az, hogy készen álljon a háborúra, hogy ne lépesse meg magát az események által; de ne provokálja a háborút! Nincs veszélyesebb irányzat annál a gyarló, véges emberi bölcsességnél, amelyik azt mondja: megcsinálom inkább ma a háborút, mert úgysem lehet majd elkerülni: ki tudja, pár év múlva, nem rosszabb viszonyok között kell-e felvenni a küzdelmet?

Ki tudja közülünk a jövőt? Nem nevetséges-e az az ember, aki látnoki tulajdonságokat arrogál magának, aki azt hiszi, hogy ő biztosra megállapíthatja a jövő veszedelmeit, és aki most rázúdítja hazájára, nemzetére a háború összes borzalmaiból abból a számításból, hogy evvel későbbi nagyobb háború veszélyét odázza el. Én azt tartom, hogy a háború oly rettenetes dolog, hogy a háború a veszélyeknek olyan irtózatossá tömegét zúdítja az emberiségre, hogy azt felidézni, véges emberi eszünk gyarló kombinációi révén hazánkra oktrojálni nem szabad senkinek, akinek lelkében igazi felelősségérzet lakik. Olyan nagy momentumok ezek, amelyek között a nemzetek sorsát az Úristennek kell intéznie. Ő dönti el a háború esélyeit. Elhárítja azt, vagy rázúdítja egy nemzetre. A hazaszeretet, a nemzetek sorsa felől gondoskodó emberi belátás kötelessége csak az lehet, hogy lehetőleg felszerelve készen álljunk a háborúra. Én csak helyeselhetem, hogy ez a felfogás vezette mindazokat, akik a monarchia sorsát az utolsó kritikus esztendőkből intézték. Ismét és ismét közel állottunk a háborúhoz. Ismét és ismét nagy békeszeretetre, az önmérséklésre, az hidegvérenek nagy fokára volt szükség, hogy megőrizzük a monarchia népei számára a béke áldásait. Én helyesnek tartom, hogy monarchiánk az utolsó öt-hat esztendő változatos válságai között megmaradt ezen békés politika mellett. Helyesnek tartom, mert most, mikor benne

vagyunk egy világháború minden borzalmaiban, nyugodt lelkiismerettel, felemelt fővel mondhatjuk azt, hogy ezt a háborút nem provokáltuk, hogy ezt a háborút fel nem idéztük, hogy harcolnunk kell és harcolni fogunk, erőnk végső megfeszítéséig, de egy olyan háborúban, amelyet mások gonosz szenvedélyei idéztek fel reánk.

Abban a tekintetben, hogy elkerülhetetlenül szükséges volt-e a háború, mindnyájunk szeméről leesett a hályog a szerajevói borzalmas bűntényt követő hetek alatt: a vizsgálat felderítette ennek a merényletnek egész hátterét. Az a szomszéd, aki hat évvel ezelőtt avval vásárolta meg a békét a monarchiától, hogy ünnepélyes kijelentésben a jó szomszéd kötelességeinek lojális teljesítésére kötelezte magát, az a szomszéd, mondhatni, egész nemzeti életét egy nagy agitatorius tevékenységben összpontosította. Behálózta önmagát és a szomszéd területeket a legkülönbözőbb egyesületeknek olyan homályban tartott rendszerével, amelynek célja – ahogy ők magukat kifejezték – a monarchia szerb lakosságának felszabadítása volt, ahogy mi az igazsághoz képest mondhatjuk: a monarchia megrablása, a monarchia megcsonkítása. Eszköze e cél elérésében a bomba és a revolver.

E hálózat központi szálai felnyúltak az állami élet legmagasabb köreibe.

Ennek a hálózatnak felderítése és azok a provokáló nyilatkozatok, amelyek a merényletet követő hónap alatt mindennaposak voltak a szerb sajtóban és unos-untalan ismétlődtek felelős szerb államférfiak, a szerb állam külföldi képviselőinek ajkain, elháríthatatlan kötelességévé tették – a monarchiának, hogy megtegye azt a komoly lépést, amely hivatva volt véget vetni e bűnös merényletnek.

És akkor mit látunk? Az a bünszövetkezet, amely bűnös célokat a legaljasabb eszközökkel kivan elérni, segítőtársakat kapott: segítségére siettek azok a nagyhatalmak, akik ma, mint Európa békéjének, függetlenségének, civilizációjának védelmezői akarnak feltűnni az egész emberiség közvéleménye előtt. Ezzel a magatartással ő róluk is lehullott a lepel. Az a középeurópai szövetség, melyre reátámadtak, egész fennállása alatt a békének, Európa nyugalmanak, Európa nemzetei függetlenségének szövetsége volt. Hisz a béke fentartásának érdeke, a status quo biztosítása, hozta létre ezt a szövetséget és ezt a célt szolgálta nagy következetességgel, nagy mérséklettel, nagy béketűrőssel egész fennállása alatt. És csak most tűnt ki, hogy az a másik szövetség, amelyik szemben

állott vele, nem, amint állították, az egyensúly fenntartásának céljából alakult, hogy annak valódi feladata, valódi *raison d'être*-je nem az volt, hogy egy hatalmas szövetséggel más nagyhatalmaknak hasonlóan békés szövetségét állítsa szembe és ezzel a békének annál nagyobb biztosítóka legyen. Nem! Ez a szövetség a kapzsiságnak, a hatalmi vágnak, az uralomvágnak szolgálatába szegődött. Ezeknek a káros, romboló szenvedélyeknek szolgálatában, egy rossz ügyet használva fel ürügyül, zúdította Európa összes népeire a mai világháború borzalmait.

Reánk kényszerítették a háborút. Lehet-e egy reánk kényszerített háborút el nem fogadni? Amennyire áll az, hogy a legnagyobb bűn a földön egy háborúnak szükség nélkül való provokálása, annyira áll az is, hogy hitvány, silány, megvetésreméltó, az életre nem érdemes az a nemzet, amelyik kitér a reá kényszerített háború elől. Elibünk van állítva a maga egész borzalmas valóságában az a kérdés: ismerünk-e az egyénnél nagyobb élőlényt ezen a világon, ismerünk-e az önzésnél nemesebb indulatot és e nagyobb lénynek, a hazának, a nemzetnek fogalma csak üres teoretikus fogalom-e, szappanbuboréka-e az emberi elmének, vagy gyönyörűséges élő valóság, fenséges erkölcsi hatalom, amely megragadja az emberi lelket, az emberi lény minden nemesebb ösztönét, amely irányítja, magával viszi és minden alacsonyabb indulat felett diadalt arat?

Ez a kérdés áll a nemzet minden tagja előtt és az a válasz, amit erre a kérdésre nem szavakban, hanem cselekedetekben adni fogunk, az a válasz adja meg a nemzet erkölcsi értékének fösszeget. Ezt az összeget, amely egyedüli, de biztos alapfeltétele a sikernek.

Hiszen az erkölcsi értéknek legbiztosabb mérője épen az, hogy ismerünk a mi saját egyéni hajlamainknál, vágyainknál, hiúságainknál, szenvedélyeinknél magasabb célokat és tudjuk ezeket egész lényünkkel önfeláldozóan és híven szolgálni. Az emberi életnek egyetlen más megpróbáltatása sem állítja ezt a kérdést oly elemi erővel az emberiség elé, mint a háború. És épen ebben rejlik, a háború minden borzalmassága mellett annak megtisztító, felemelő, nemesítő hatása. A lét és nem lét problémája elé állít mindent, embert, családot, nemzetet: az egyént. Hiszen azok mellett a kérdések mellett, amelyek egyéni életünkben most élnek állanak, minő siralmas csekélységek, minő értéktelen dolgokká válnak mindazok, amik a mindennapi élet szürke egyformaságában

öröme vagy bánatra hangolnak, a megelégedés, vagy a csalódás érzését váltják ki belőlünk.

Ha most, ez után a négy hónap után, amely alatt mindenki, aki az emberi névre egyáltalában érdemes, lelkének legjavát a nemzet sorsát és szerettei életét érdeklő nagy hatások alatt töltötte, azokra az apróságokra gondolunk vissza, melyek körül forog mindennapi életünk, úgy hiszem, saját magunknak kell bizonyos szégyenkezéssel, talán bizonyos iróniával pálcát törnünk azok felett, amelyek az emberi hiúságnak, az emberi irigységnek, az emberi önzésnek gazdag tárházából kerültek elő? Ki gondol most azokra a csekélységre, amelyek annyi múlt örömet, annyi rossz kedvet, annyi csalódást, annyi keserűséget okoztak elmúlt életünkben? Ki gondol arra most, amidőn a nemzet színevirága küzd a messze harctereken és patakokban ontja vérének a nemzetért, amidőn mindnyájunk sorsa, egész hazánk jövője, a magyar nemzet nagysága és dicsősége az ő küzdelmeik sikerétől és a mi magaviseletünktől függ.

A lét és nemlét problémája elé állítja a háború/a családokat is. Hiszen alig van család, amelyik ne remegne egyik-másik, talán nagyon sok tagjának az életéért és, fájdalom, naponta szaporodik a száma azoknak a családoknak is, akik siratják a hazáért meghalt kedvesüket. Vajjon ily viszonyok között van-e még visszavonás, egyenletlenség, izetlenség a család tagjai között? Vajjon nem az emberi lélek mélyében fekvő tisztább, nemesebb érzelmek dominálnak-e most egész lelki életünkben, vajjon nem érezzük-e azt, hogy milyen közel állunk egymáshoz, hogy mennyire szeretjük egymást, hogy egyikünk sorsa, boldogsága mennyire össze van fűzve a másikéval s hogy egy nagy éltető erő van, amelyikért érdemes élni ezen a földön és ez: a szeretet.

És vajjon ugyanez az érzés nem kell-e, hogy áthassa az egész nemzeti társadalom minden tagját is? Vajjon a háboninak borzalmas napjaiban nem lesz-e élő valósággá az, hogy a nemzet minden tagja testvére a másiknak? Vajjon nem állunk-e közelebb egymáshoz párt-, felekezet-, osztály- és nemzetiségi különbség nélkül, mint ahogy valaha állottunk ebben az országban? Vajjon a közös küzdelemnek, a közös veszélynek, a közös szenvedéseknek, a közös áldozatkészségnek ez az időszaka nem mutatja-e azt, ami minden beszédnél, minden elméleti okoskodásnál szebb, erőteljesebb, meggyőzőbb, hogy azoknál a tényezőknél, amelyek lenn szunnyadnak az emberi lélek mélyében, de elemi erővel törnek ki és elseper-

nek útból minden zavaró tünetet akkor, midőn a nagy megpróbáltatások, nagy veszedelmek, nagy küzdelmek és diadalok órája út.

Kiragad bennünket a háború a mindennapi élet kicsinyes, apró, sivár légköréből, kiragad és egy magasabb légkörbe visz, hol küzdenünk, szenvednünk, az emberi természet legszebb erényeit gyakorolnunk kell mindnyájunknak. Nemcsak a katonáknak a harctéren és nemcsak katonai erényeket, hanem az egész nemzetnek gyakorolnia kell az emberi élet legszebb erényeit: a bátorságot is. az önfeláldozást is, a mindenrekész tetterőt is és a szeretet is.

A bátorság próbája a háború a nemzeti társadalom minden tagjára nézve, nemcsak a katonára. Hiszen a háború különböző viszontagságai, különböző szenvedései, az ellenséges betörés közeleléte, a járványok fellépte mennyi alkalmat nyújt a bátorság tanúsítására mindenkinek!

Bátraknak kell lennünk mindnyájunknak, férfinak és asszonynak egyaránt. Nagy tévedés azt mondani, és megsértése a nő nemnek, hogy bátornak csak a férfinak kell lennie. Igen, talán, ha bátorság alatt az izomerőnek, a dulakodásra való készségnek azt a kezdetleges fajtáját értjük, amely a fizikai erőnek harcias kifejezésében nyilvánul. De ha nemesebb, mélyebb értelmét vesszük a bátorságnak, ha azt az erkölcsi erőt nevezzük annak, amely arra képesít valakit, hogy szembenézzen a veszéllyel, hogy ha kell, szeretteiért vagy magasabb célokért kockára tegye mindenét, és ha kell, feláldozza magát: akkor nem engednek bátorság dolgában az asszonyok semmit a férfinemnek. S ezt a bátorságot ellenség közellétében, járványok elleni küzdelemben, általában mindazon emberi kötelességek teljesítésében, melyek a háborúval összefüggnek, a magyar asszonyoknak tanúsítaniok kell.

Kell-e mondanom, milyen nagy mértékben tette hívja a háború a szeretet erényét is? Kell-e erről beszélnem itt, Magyarországon, ahol – ne beszéljünk most a társadalom műveltebb rétegeinek munkájáról, – de ahol a szeretet, a jótékonyosság a harcoló katonák s a katonák hátramaradott családtagjai iránti tetterős gondoskodás a nép gyermekéből, a társadalmunk legalsóbb osztályaiból olyan megható példákat tár elénk?

Azt szokás mondani, hogy a társadalomnak kevesebb műveltséggel bíró és kevesebb vagyonnal rendelkező rétegei nem szoktak a szeretet munkájában részt venni. Hát az igaz, hogy ezektől sokkal nagyobb érdem, ha részt vesznek a szeretet munkájában,

de mindig azt vallottam, hogy nem ismeri a magyar népet az, aki a magyar nép gyermekétől ezt a nemes emberi tulajdont el akarja vitatni. És most, vajjon ennek a nemzetnek minden fia, ennek az országnak minden polgára nem mutatja-e az áldozatkész jótékony-ságnak folytonos fényes példáiban, hogy a háborúnak ebben az irányban is megvan a buzdító, felemelő hatása, hogy a jótékony-ság, a szeretet jóltevő nemtője áldásosabban működik most, mint a béke mindennapi foglalkozásai között?

Mindenekfelett pedig, ha mi, akiket sorsunk arra rendelt, hogy itthon éljük át a háború viszontagságait, híven akarjuk szolgálni a nemzet ügyét, egész törekvésünkkel, egész magatartásunkkal juttassuk érvényre azt a gondolatot, hogy rendkívüli időket élünk, rendkívüli időket, amelyek rendkívüli kötelességek elé állítanak minket, rendkívüli erőfeszítést kívannak és megkövetelik, hogy erősek legyünk saját gyengeségeinkkel szemben, hogy félre tegyünk minden kicsinyes szempontot, minden önzést, minden széthúzó momentumot, s erőnknek és egyéniségünknek legjavát a nemzeti ügy szolgálatára szenteljük.

Mindnyájunknak csak azt kell s csak azt szabad éreznünk, hogy az egész nemzet sorsa kockán forog, hogy lét és nemlét kérdése vetetett fel, hogy egy szebb, egy jobb, dicsőbb lét biztosításáért folyik a küzdelem, hogy ebben a küzdelemben életüket dobják áldozatul a nemzet százezrei s hogy azoknak kiontott vére hozzánk beszél, hozzánk intézi azt a felhívást, hogy méltók legyünk ő hozzájuk, hogy ne rontsuk le itthoni magaviseletünkkel azt, amit ők a nélkülözéseknek, az erőfeszítéseknek, a hőstetteknek emberfeletti mértékével vívnak ki a nemzet számára.

Ma mindnyájunkra nézve egy nagy szempont lehet csak uralgó: mindent meg kell tennünk, ami erősíti a nemzet harci erejét: a gazdasági téren, kulturális téren és erkölcsi téren. Önbizalmat kell tanúsítanunk, bizalmat a nemzet erejében, bizalmat a sikerben és fokoznunk, hatványoznunk kell a hadra kelt nemzetnek testi és erkölcsi erejét. Minden helyes, minden hazafias, minden elismerésreméltó, ami ezt az erőt fokozza. Hitványság, silányság, a nemzethez ős a mai időkhöz nem méltó lelki sivárság minden, ami csorbítja azt.

Vész hírek károgásában tetszelgő jólétesültség, a lelkiüresség, amely nem képes mások lelkének teljességét, becsét megérteni, amely annál jobban érzi magát, mentül nagyobb nihilizmussal beszélhet mások felől, amely annál különbnek, annál okosabbnak,

annál csalhatatlanabbnak képzelet magát, minél jobban leszólja egyeseknek és az egész nemzetnek erőfeszítéseit: ez mindmegannyi a mai időkhöz és a magyar nemzethez nem méltó kórtünet, parazitája a nemzet lelki életének, amelyet ártalmatlanná kell tennünk, ártalmatlanná azzal, hogy éreztessük vele saját eljárásának hitványságát, éreztessük vele úgy, hogy ne merjen a maga valódi színében mutatkozni a nyilvánosság előtt.

Hála Istennek, szörványos jelenségek ezek, hála Istennek, a magyar nemzet nagy zöme méltó a harctéren küzdő katonákhoz: a magyar nemzet nagy zöme helytáll és minden téren teljesíti kötelességét. De azért talán természetes, ha a méltatlankodás, a méltó harag érzéseivel fordulunk e kórtünetek felé; mert ha kevesen vannak is, nagy lármát ütnek és ezzel a nagy lármával ha kárt nem sokat okoznak is, de bemocskolják a magyar nemzetnek épen e nehéz napokban is olyan tündöklő fényben ragyogó jó hírnevét.

A küzdelem folyik: nehéz, kemény, elszánt, de dicsőséges és reményre feljogosító küzdelem. Olyan háborúban vagyunk amelyben nem könnyű a győzelem. Óriási erővel állunk szemben; el kellett készülnünk reá, hogy nehéz megpróbáltatások is fognak érni bennünket, de ebben a küzdelemben kezünkben van a siker. S ha a magyar nemzet továbbra is kifejti azt az erőt, amelyet eddig kifejtett, továbbra is érvényesíti azokat a hadi erényeket, amelyeket eddig érvényesített, ha el nem veszti jogosult bizalmát önmagában, ha becsületesen megfeszíti az Istentől neki adott erőt, ha kitart az igaz ügy melletti küzdelemben: én bízom Istenben, hogy nem fog elmaradni a megérdemelt siker.

Karácsony előtt állunk. A rombolás szenvedélye gázol végig a szeretet ünnepén. Ezt a karácsonyt nagyon kevés magyar család fogja teljes családi körben megülni. Karácsony ünnepe a rendesnél is közelebb fogja hozzánk hozni azt a kemény valóságot, hogy mindannyiunknak küzdenünk, remegnünk és szenvednünk kell.

De a karácsony ünnepi hangulata, ha komorabb lesz is a rendesnél, emeljen fel bennünket az elhatározásnak, a hazaszeretnek, az Istenben való bizalomnak azokba a magas régióiba, ahol a kötelességteljesítés nem ismer ingadozást, ahol csak egyetlen érzés hat át mindenkit: az, hogy előre menjen, előre erők becsületes, teljes megfeszítésével, szilárd kitartással, előre egészen a teljes diadalig! És akkor adni fog az Úristen derültebb, nyugodtabb, szebb karácsonyt még a magyar nemzetnek.

II. NAPLÓSZERŰ FELJEGYZÉSEK

I. AZ 1894 MÁJUS-JÚNIUS HAVI KEIZIS TÖRTÉNETÉHEZ.¹

A házassági jogi törvényjavaslatnak a főrendiház által első ízben történt elvetése után kétségtelen volt, hogy a kormánynak a koronával szemben a bizalmi kérdést fel kell vetnie, s állását kötnie ahhoz, hogy a korona a főrendiházzal szemben rendelkezésre bocsássa a siker eszközeit.

A főrendiházi ellenzék többsége nagyobb volt, mint 8-10 nappal előbb bárki is gondolta volna, s ezt főleg annak kellett tulajdonítani, hogy Zichy Nándor és társai démenti és rendretasítás nélkül szabadon élhettek vissza a király nevével, hogy állításaikat igazolni látszott a javaslatot ellenző udvari és katonai méltóságok lejövetele és a javaslatot helyeslő Nopcsa távolmaradása, valamint főhercegek s az udvarhoz és külügyminiszterhez közel álló körök áskálódásai a magyar törekvések s különösen a kormány ellen.

Tudta mindenki, hogy a Kossuth halálával kapcsolatosan történtek mélyen és méltán elkedvetlenítették úgy a királyt, mint a királynét, hogy e hangulatot iparkodtak a magyar nemzetnek és a szabadelvű haladásnak ellenségei teljes mértékben kizsákmányolni. A kormány állása meg volt ingatva, tekintélye alá volt ásva, s parancsoló kötelessége volt tiszta helyzetet teremteni, nemcsak az egyházpolitikai javaslatok elfogadása miatt, de azért is, hogy azzal a szilárdsággal és tekintéllyel állhassa meg helyét azután, mely nélkül magyar kormány, kötelességét sem fel, sem lefelé nem teljesítheti.

A kérdés az volt, mikor történjék ez s milyen formában. A kérdés felvetésének idejét illetőleg némi habozás után Wekerle azon javaslatomat fogadta el, hogy menjen fel a királynak jelentést

¹ Eredeti kézírata gróf Tisza Istvánnak hátrahagyott iratai közt van.

tenni a helyzetről, s engedélyét kikérni arra, hogy a visszautasított javaslat a képviselőház által újból felküldessék. Ez alkalommal jelezze, hogy a kormánynak messzebbmenő kívánságai lesznek, mielőtt a főrendiház a javaslatot másodszer tárgyalná, s állását köti e kívánságai teljesítéséhez, de a korona döntését most ne provokálja, hanem azt csak a képviselőház második szavazása utánra kérje ki.

Ez eljárás teljesen őszinte volt a királlyal szemben, mert őt azonnal tájékoztatta a kormány álláspontja felől, másfelől a köteles tisztelet és figyelem szempontjait a legszélsőbb határig honorálta, mert időt engedett a királynak az érett megfontolásra, s akciójának előkészítésére, végül a javaslatok sikere szempontjából is ez volt a legjobb taktika, mert így fajt accompli-vá vált a képviselőház második szavazása is, a netalán elkerülhetetlen krízis kitörése előtt.

Ami pedig a formulát illeti, azt alkotmányosan és a nyilvánosság előtt védhetőleg másként felállítani nem lehetett, minthogy kellő számú örökletes főrend kinevezésére kéressék őfelsége felhatalmazása. Tisztában voltunk azzal, hogy ennél egyszerűbb és jobb eszköz az, ha Őfelsége maga akcióba lép a javaslatok mellett és személyes befolyását érvényesíti a főrendiház egyes tagjainál. Ezt azonban ő önként felajánlhatta ugyan, de kérni tőle, s annak megtagadását a lemondás okául választani nem lehetett.

Wekerle tehát május 26-án a pair-schubot kérte a királytól, a kormány lemondását jelezve, ha e kérelem megtagadtatik. A király a kérelmet nem teljesítette, kijelentvén, hogy azt feleslegesnek tartja, miután ő úgy van informálva, hogy a javaslat másodszer el fog a főrendiház által fogadtatni. Erre Wekerle visszautazott Budapestre, a helyzetet kollégáival s másokkal megbeszélni.

Én 26, 27-ét Geszten töltve, 28-án reggel érkeztem Budapestre. Ott apámnak ki ugyanakkor Gesztre utazott) levelét találtam, melyben értesít, hogy szemben a király fent idézett nyilatkozatával, a pair-schub szerinte elejthető, s úgy látja, sikerült erről Wekerlét is meggyőznie.

Dél előtt volt a végleges határozó minisztertanács, délután 5-kor indultak a kormány tagjai (öten) Bécsbe. 3-kor sikerült Lajos bátyámat megtalálnom, s tőle nagy meglepetésemre megtudnom, hogy ragaszkodnak a pair-schubhoz s lemondásukat

viszik Bécsbe. Szerinte állásuk felfelé tarthatatlan, a király bizalmát nem bírják, haszonnal nem szolgálhatnak tovább. Azt átlátta a király, hogy a javaslatokat most már győzelemre kell vinni, s pedig mentől előbb, Kálnokyék is szeretnék visszacsinálni intrikáikat, s általában a kormány bécsi ellenségeit nem találja most készen a krízis, szeretnék azt ezúttal elkerülni, hogy aztán az izgalom megszüntével kedvezőbb viszonyok közt szabaduljanak meg tőlük. Ehhez járul, hogy a király csak annyit mond, hogy információ szerint meg lesz a többség a főrendiházban, de aktív közreműködést nem ígért; kaszinóban és másutt a legszemérmertlenebbül folyt most is a korteskedés a király nevével a javaslatok ellen, s főrendiházi barátaink egyhangú véleménye szerint semmi jelenség nem mutat eddig az erőviszonyok kedvezőbb alakulására. Így tehát riskiroznák azt is, hogy a főrendiházban másodszer is csúfos vereséget szenvednének, s akkor aztán lejárt emberek volnának lefelé is, s megbuknának úgy, hogy magukat és az ügyet alaposan kompromittálták.

Minderre nem mondhattam mást, minthogy az én nézetem szerint is a pair-schubtól csak akkor állhatnak el, ha a király bizalmáról és aktív támogatásáról teljesen biztosítva vannak.

28-án este hazautaztam Gesztre én is s 30-án délben Bpámmal együtt érkeztem vissza Budapestre.

30-31-én semmi biztos hír nem jött Bécsből. A klub nem volt nagyon látogatott, a hangulat izgatott, de határozott volt, mindössze is a nagy teoretikus szabadelvűek egyike-másika árult el ijedtséget és bünbánatot. (Idáig írtam 1894 június 18-án.)

Június 1-én délután 5 óra felé érkezett a kormány lemondásának s Khuen megbízatásának híre a klubba. Ennek helyiségeit csakhamar meglepett, gyanakvó és ingerült közönség töltötte meg. A dolog érthetetlennek látszott mindenki előtt, voltak egyesek, kik alkotmányellenes tendenciákkal gyanúsították a bánt, de a felfogást a túlnyomó többség visszautasította s az általános impresszió lassanként az lett: nem mondhatunk ítéletet, míg a dolog felől az este 9-kor érkező Wekerlétől részletes információt nem nyertünk, azt azonban most is tudhatjuk, hogy a megbízást oly férfi kapta, kitől inkorrekt vagy pláne hazafiatlan törekvés nem várható.

Este 8-kor hazamentem anyámmal vacsorálni, ki 10-kor elutazott, s ½10-kor érkeztem vissza a klubba, kevéssel Wekerle után.

A bécsi dolgokról főleg Gajári informált azonnal. Wekerle elbocsátása rideg és feszült módon történt. Khuen a Wekerle tudtán kívül hivatott fel, s vele nem is konferálva, támogatását nem is kérve, fogadta el a megbízást. Másnap reggel érkezik, kormányt a párt kebeléből akar alakítani, számít reám s Andrassy Gyulára. Bécsben a mot d'ordre az, hogy tárca vállalkozásra könnyű embert kapni, s a párt zöme «inventar mameluk».

Wekerlével akkor nem lehetett volna bizalmasan beszélnem: abban maradtam vele, hogy reggel felkeresem.

Június 2-án reggel 9-kor nála voltam, s kértem mondja el először mi történt; a király most sem mondott neki többet, mint 26-án, s végre 31-én délután azt mondta neki, ha ő így nem viheti tovább az ügyeket, a bánnal óhajt beszélni. Wekerle kérdésére, mikorra hívja fel a bánt, az volt a válasz: már intézkedtem, ma este itt lesz. Khuen 1-én reggel volt Wekerlénél, mielőtt a királyhoz ment, s ő mondta meg neki, hogy kormányalakítással lesz megbízva. Erre válaszolva azt mondta neki Khuen, hogy ő a helyzetet régóta tarthatatlannak találta, a király Wekerlében mint vezetőben nem bízik s neki másfél évvel ezelőtt megmondta, legyen készen, hogy adandó alkalommal a magyar kormány vezetését átvehesse. Idáig jutottunk, midőn a bánt jelentették s én magukra hagyva őket más szobába mentem, de mire a bán eltávozott, már tanácsra jöttek össze a miniszterek (a lemondást akkor írták alá) s én beszélgetésünk folytatására délutánra kaptam órát Wekerlétől.

Hazamenet a klubba és Gajárhoz szóltam be. Ott még kevés embert találva, hamar eltávoztam, de Gajárhoz jött onnan Dániel Gábor utánam, mondva, hogy tele van már emberrel, hogy ingerületen pertraktálják a Khuen kombinációt s többek közt megtisztelnek engem is azzal a feltevéssel, hogy tárcát fogok alatta vállalni. Nagyon kértem őket, keressék fel az embereket, értesék meg velők, hogy az egész Khuen kísérlet kártyavár, mely magától összeomlik, hogy evvel szemben felesleges minden heveskedés, hogy a király csak alkotmányos jogát gyakorolta, s minden panasz, gyanú és támadás vele és a közjogi alappal szemben teljesen jogosulatlan, s hogy nagy hiba volna Khuent is bántani, ki a nemzeti ügyet eddig is oly fényes sikerrel szolgálta, s annak a jövőben is oly nagy szolgálatokat tehet. Az egész kaland egy sületlenség, melyből nagy hasznot húzhatunk, mert alkalmat ad arra, hogy a

párt hűségét elveihez és vezéreihez dokumentálja; ezt kell megtennünk férfias nyugalommal és határozottsággal, idegesség, heveskedés és túlzás nélkül, ez oly erkölcsi súlyt, tekintélyt és hatalmat adhat a pártnak, minővel régóta, talán soha nem bírt. Megígértem, hogy a klubba megyek én is, amint Wekerlével beszéltem.

Gajáritól hazamentem s épen Khuen után jutottam apámhoz. Khuen neki is mondta, hogy kizárólag a pártra támaszkodva, annak tagjaiból akar kormányt alakítani. Ha ez nem sikerül, abban hagyja a dolgot. Mondta azt is, hogy Wekerle ma megbízta, mondja meg a királynak, hogy ő semmi körülmények közt nem reflektál a miniszterelnökségre.

Apámmal egyetértőkéig konstatáltam, hogy ma délután első dolgom lesz Wekerlével ezt a dolgot tisztába hoznom, mert minden további lépés ettől függ. Ebéd után azonnal Budára mentem, s 3-tól ½5-ig voltam Wekerlénél, előbb magamban, aztán Hieronymivel, ki mindenben támogatja álláspontomat. Avval kezdtem, hogy most már sürgősen tisztába kell hoznunk, mi történjék a konferencián s azután. A Khuen kombináció halva született. Valamirevaló embert nem kap miniszternek, a párt ragaszkodik a volt kormányhoz s 48 óra múlva Wekerle a királynál lesz, hogy vele a kormány alakítása iránt tárgyaljon. Ezzel tisztában kell lennünk, nekünk is, neki is, s minden lépésünket úgy irányítanunk, hogy ezen cél elérése meg ne nehezítessék.

Ő ingerülten pattant fel. A király nem bízik benne, most úgy bánt vele, hogy ezt önérzetes ember el nem felejtheti, ő többé miniszterelnök nem lehet.

Hosszas kapacitáció győzte meg, hogy így beszélnie nem szabad. Kötelessége az ügy és a párt iránt helyt állani azon a polcon, hová saját ereje s a párt bizalma állította. A királlyal szemben aprehensivoskodni s a pártot és az országot egy impasse-ba kergetni nem szabad. Megmondtam, hogy a párt jövője csak úgy van biztosítva, ha azok a férfiak vezetnek tovább, kik most ennyi babért, népszerűséget és tekintélyt szereztek. Csak ezek képviselhetik a közjogi alap politikáját a siker reményével, csak ezek biztosíthatják egy józan és bölcs politikai irány győzelmét. Ez a mai politikai szituációban életkérdés a nemzetre nézve, s nekik parancsoló kötelességük helyt állani. Ha pedig ezt nem akarna, úgy mondja ezt meg azonnal s tegyen meg mindent, hogy Khuen kormányt alakíthasson.

Végre megígérte, hogy a miniszterelnökséget visszautasítani nem fogja s áttért a konferencia teendőire.

Elofvasta teendő nyilatkozata vázlatát. Ennek egy hosszabb részlete avval foglalkozott, hogy Khuent nem ő ajánlotta, őt utódja iránt a király meg nem kérdezte. Ismét hosszabb kapacitáció után egyezett csak bele ennek kihagyásába. Eközben felvetette még azt is, hogy nem fogja Khuen kinevezését ellenjegyezni, s a 48-iki törvény szövegét kellett reá olvasnom. Midőn hozzátettem, hogy ez akadémikus kérdés, mert Khuen nem fog kinevezeteni, Hieronymi, ki akkor már ott volt, szkeptikusan nevetett, ő pedig indulatosan mondta: dehogy nem. A király egyenként fog benneteket felcitolni és presszionálni. Meglátjátok, hogy nem olyan könnyű neki ellenállni.

Darányival (ki délelőtt apámmal beszélte meg a dolgot), megállapodott a hozandó párthatározatban, melynek formulázását és indítványozását Darányi vállalta el. Mondtam neki, hogy ha szükségesnek látja, én is vállalkozom bárminő szerepre a konferencián, mit látható örömmel köszönt meg s avval váltunk el, hogy ezt még a konferencia előtt megbeszéljük.

Tőle elmenve előszobájában Andrassy Tivadart találtam, kinek Khuen szintén mondta volt a Wekerletől nyert megbízást, s ki azért jött, hogy őt ez álláspont helytelenségéről meggyőzze. Mondtam neki, mit erre vonatkozólag velem beszélt s kértem, lépjen fel ő is mentől erélyesebben.

A klubba kevéssel utánam jött meg Darányi, ki javaslatát Andrassy Gyulával együtt szövegezte. Az eredeti szöveg szerint a végleges szöveg 2. és 3. pontja képezte az 1. és 2. pontot, mint 3. pont pedig ez állott: «Az alakítandó új kormánnyal szemben a párt várakozó állást foglal el, s annak az egyházpolitikai programm azonnali megvalósítására irányuló törekvéseit támogatni fogja».

Eleinte úgy látszott, hogy ez mindenkit kielégít, de egyszerre feltámadt néhány okos emberben a gyanú, hogy ebben a Khuen javára irányuló titkos tendencia lappang, s nem sokan, de annál lármásabban kezdtek disputálni az egész pont kihagyása mellett.

Hogy a konferencián egy zürzavaros diszkusszió elkerültessék, nagy nehezen sikerült végre abban a szövegben megállapodnunk, mely az elfogadott határozat 1. pontját képezi. Darányi megijedve a hallott vad dolgok felett, minden indokolás mellőzésével akarta az indítványt felolvasni, s Andrassy Tivadarnak és nekem

nehezen sikerült reá bírnom, hogy néhány szót mondjon s abba a közjogi alapra vonatkozó passzust beleszójje.

Végre is a konferencia jól és minden tekintetben impozánsan folyt le. A klub tele volt 10 utánig, s a hangulat-láthatólag higgadtabb és okosabb lett. Végre is kezdték a tüzesebb vérűek is belátni, hogy a megoldás a párt kezében van, hogy csak nyugodt kitarítás szükséges a győzelemhez. Hogy a Khuen kísérlet nem valamely machiavellisztikus merénylet, de egy jóraláló, korrekt ember szélessége, mely eredménytelen lesz s csak a helyzet tisztázására nyújt alkalmat, s hogy a velem és más állítólagos miniszter - jelöltekkel szemben lappangó gyanú milyen alaptalan és méltatlan. (Eddig írtam június 21-én.)

3-án egész_nap_fejájás_kínzótt s este 6-ig. senkivel nem találkoztam. Akkor mentem a körbe, hol minden tekintetben kifogástalan hangulatot találtam. Khuen, ki 2-án apámmal, Andrassy Tivadarral, Podmaniczkyvel, Darányival, Huszár Károllyal beszélt, ezek nyilatkozataiból meggyőződött kísérlete reménytelenségéről, s már vasárnap abszolúte senkivel nem beszélt és várta a királyt, hogy neki a megbízást visszaadja. Mindenki egyetértett most már abban, hogy az egész dologba szelesen ugrott ugyan bele, azután korrekte, okosan és szépen viselte magát és nagy szolgálatot tett vele a közügynek.

Este 8 után egyszerre berohan a klubba Eohonczy, elfogja Podmaniczkyt s az öreg felszalad az elnöki emelvényre és csengetni kezd. Szegény Gida megtudta, hogy az Aczél-Apponyi-Szapáry kompánia kimegy a vasúthoz a királyt fogadni, s reá akarta a pártot venni, menjen ki az is. Szerencsére kéznél volt pár okos ember, ki felvilágosította az embereket, s a perron-párt nagy operetté-jelenete lefolyhatott a mi uraink közreműködése nélkül. Wekerle este kapta a sürgőnyt Bécsből, hogy a király a kormány lemondásának elfogadása iránt még nem határozott. Innen a különbség azon nyilatkozat között, melyet 2-án a klubban és 4-én a házban tett.

4-én megjött a király s reggel Khuent, délután az ő ajánlatára Bánffy és Szlávyt fogadta. Ezek útján megtudtam: 1. hogy Bécsben már beszélt néhány főrendiházi taggal, s itt is akar többekkel beszélni, hogy a javaslatok sikerét biztosítsa.

2. hogy Wekerlét fogja kabinetalakítással megbízni,, de köti, hogy Csáky és Szilágyi ne maradjanak a kabinetben. Hogy

ez formailag könnyebben keresztülvihető legyen, a lemondás délután 4-kor elfogadtatott. Bánffy ezt mindjárt, mint változhatlan elhatározást akceptálta a felséggel szemben s a klubban néhányunknak elmondta, többek közt Csákynek is, ki azonnal értesítette Wekerlét, hogy a miniszterségre semmi körülmények közt nem vállalkozik. Persze arra nem volt mersze, hogy a dolgot Szilágyinak előhossa. Én azonnal kereken megmondtam neki, hogy nagy hibát követ el és afölött elég hevesen összetűztem vele. Szilágyi kihagyása a legnagyobb politikai hiba épen a király szempontjából is. Erről kell őt meggyőzni, s nem ezt a feladatot megnehezíteni azáltal, hogy legalább ő (Bánffy) ezt vita nélkül elfogadja. Este 10-kor a kaszinóba mentem, azon jámbor hitben, hogy a Szilágyi mellőzésére vonatkozó kívánságról csak 4-5 teljesen diszkrét és megbízható ember tud. Ott 5 perc alatt Károlyi Tibor, Üchtritz Zsiga és Aray Elemér kérdezték, igaz-e, mit nekik Széll beszélt, hogy a király Szilágyi mellözését kívánja. Tessék ilyen úrral diszkréciónal mellett beszélni, s kényes ügyeket elintézni.

5-én délelőtt Wekerle, délután apám és Széll voltak a királynál. Wekerlét megbízta a kabinetalakítással s csütörtökre rendelte magához. Mindhárman eredménytelenül próbálták őt Szilágyi megtartásának szükségességéről meggyőzni. A pártban Széll locsogása folytán kezdett elterjedni a dolog híre, s mint képzelhető, nagy felháborodást és konsternációt okozott.

Tényleg az egész ügy oly zsák-utcába jutott ezáltal, melyre előzőleg soha nem gondoltam. Kegyetlen alternatíva volt: Feláldozni azt az embert, ki most úgy kitüntette magát, s joggal oly nagy népszerűséget szerzett, megkezdeni az új küzdelmet egy személyi intrika ódiúmával, csorbult tekintéllyel s egy duzzogó Szilágyival az amúgy is csak 5-6 többséggel rendelkező párt soraiban, vagy odadobni az egész ügyet tisztán személyes alapon, megtagadni a koronától azon elvitázhatlan jogot, hogy egyes személyeket illetőleg veto-t mondhat, s ha ebből egy konfliktus lesz, ha a szabadelvű, nemzeti kormányzat lehetősége ezért kérdésessé válik, viselni ezt az óriási felelősséget.

Első perctől fogva tisztában voltam vele, hogy ezt nem szabad tenni. Mindent el kell követni, hogy a király kapacitáltassék. Meg kell vele értetni, hogy saját érdeke ellen cselekszik. Hiszen az egész egyházpolitikai reformot azért akceptálta, mert a mi pártunk uralmának fenntartását kívánja. Tényleg oly erkölcsi

tökét gyűjtött most a párt, melyet, ha csorbítatlan presztizs-zsel kerül ki a krízisből, értékesíthet arra, hogy a kiegyezési politikát az eddiginél nagyobb hatással és súllyal képviselje. E küzdelemben Szilágyi lesz a legélesebb fegyver, s reá számíthatunk is, mert hiszen a kiegyezéstől soha, legvadabb ellenzéki korában sem tágitott.

Ha most épen az ő mellőzését kívánja, megfosztja a pártot és kormányt épen a közjogi viták legerősebb harcosától, helyrehozhatlan csorbát ejt épen azok tekintélyén és erkölcsi súlyán, kiktől az ő politikájának határozott és sikeres védelmét várja a jövőben, megszigasztja azt a lelkesedést és harcvágyat, mely ma a párt minden tagját áthatja s a párt halálos ítéletét írja alá. Mert hiszen még ha – miről meg voltam győződve – Szilágyi egészenkorrekt felfogást fog is tanúsítani kezdetben, nem az az ember ő, ki egy ilyen kényes, önuralmat, önmegtágadást, objektivitást, türelmet igénylő kényes helyzetben állandóan megállhatná helyét. Előbb-utóbb meg fog vadulni, s szét fogja robbantani a pártot.

A királyt főleg a korona tekintélyének szempontja vezette: «Wenn ich niemanden in Ungarn finde, um die Würde der Krone zu vertreten, so muss ich selber diess besorgen» – mondta Banffy y -nak. Hát mi felel meg inkább a korona tekintélyének. Az-e, ha minisztereit visszaveszi úgy, hogy azok a pair-schubtól, a válság látható okától pur et simple elállanak vagyis engednek, s aztán, ha a javaslat átmegy a főrendiházon még azon szemrehányást is el kell szenvedniük, hogy a királynak volt velük szemben igaza, s hogy ők kellő ok nélkül zaklatták a királyt s kívántak tőle extrem eszközöket? Vagy az, ha egy kicsinyes személyi rancune-jének kielégítését keresi, s a közvélemény előtt Szilágyinak, mint a szabadelvű ügy mártírjának s az ő gyűlölete áldozatának egy óriás diadalt biztosít?

Meggyőződésem volt, hogy el kell mindent követni, el kell az illem szélső határáig menni, hogy erről a király meggyőzesség, de ha mindez nem vezet eredményre, a helyzetet akceptálni kell úgy, ahogy van s meg kell hozni mindnyájunknak az óriás áldozatot, hogy az evvel járó ódiomot viselve, elveinket diadalra vezessük. És pedig elsősorban „Wekerlének nem szabad e cudar szituáció obligói elől megfutnia. Ő a mi ismételten kikiáltott, elismert vezérünk, a bizalom, melyet elfogadott, parancsoló kötelességeket ró rá, ha ő bátor szívvel vezet, még nincs minden elveszve, míg ha

ő földre áll, csak egy tehetetlen átmeneti kormány jöhet, melynek biztos vége az elposványodás.

Ez álláspontot iparkodtam úgy 5-én, mint 6-án mindenkivel szemben képviselni, s nem minden siker nélkül. 5-én délután, megtudván, hogy Khuen teljesen befejezte misszióját, utazik el s szívesen lát, felkerestem s hosszú ideig voltam nála, iparkodva őt felvilágosítani arról, hogy akciónknak személyes éle vele szemben nem volt, mint tisztességes emberek másként nem járhattunk el, s őszintén sajnáljuk, hogy azon elhamarkodása, mellyel a megbízást elfogadta, momentán ellentétbe hozta a párttal. Eljárásának magyarázata gyanánt azt mondta, hogy ő előtte azon egy szempont lebegett, miszerint azon tény, hogy a kormány lemondása után a király őt, ugyanazon elvi alapon bízta meg kormányalakítással, fényes és teljes cáfolata a király ellen szórt rágalmaknak, s ezek alaptalanságának konstatálását oly fontos szolgálatnak tartotta, melyet teljesítenie kell, bárhogy végződjék is a dolog az ő személyére nézve.

6-án este a kioszkban keresett fel Gajári azzal, hogy Wekerle általa akarta izenni, hogy ő Lajos bátyámat kérdezte, vállalnám-e a földmívelési tárcát: Lajos bácsi válasza azt az impressziót tette reá, hogy ezt aligha, de a pénzügyit, vagy belügyit igen. Ez azonnal nem megy, de elő fogja készíteni a dolgot. Erre Gajári azt mondta neki, ne izengessen nekem, de beszéljen velem direkte és őszintén, miért is Wekerle arra kér, másnap keressem fel.

Kovácsi, 1894 július 16.¹

E jegyzeteket Lajos bátyámnak megmutatva, ő azt jegyezte meg, hogy Wekerle előtt hangsúlyozta volt, hogy velem a dologról, nem beszélt, s hogy nézete az, miszerint most ne vállaljak tárcát. Később esetleg átadhatná a pénzügyit, melyet állandóan úgy sem tarthat meg.

7-én délelőtt felmentem hozzá s ott vártam be, míg a királytól visszajött. Az audiencia eredménytelenül végződött. Wekerle ragaszkodott Szilágyihoz, s bár többször azon a ponton volt a király, hogy azt hitte, nyert ügye van, végre is úgy eresztette el, hogy meggondolja a dolgot.

Wekerle azt hiszi, hogy Károly Lajossal és Kálnokyval vált

¹ Ezt a keltezést és következő bekezdést Tisza István utólag írta be a kéziratba.

sürgönyt e tárgyban. Ügy látszik, ő már belátta, hogy nem helyes úton jár, de ezek előtt elgaloppírozta magát. – »Szilágyi szerdán tudta meg, hogy ő miatta foly a csata, s írt Wekerlének, azon óhaját fejezve ki, hogy az ő személye semmi irányban akadályt ne képezzen. Wekerle azt mondta, hogy folytatja a küzdelmet, s nem tett még le minden reményről. Az én személyemre áttérve kértem Wekerlét, legyen meggyőződve, hogy engem semmiféle miniszterkedési vágy nem izgat. Ha egyszer olyan momentum áll be, midőn ő is, én is azt hiszem, hogy hasznos szolgálatot tehetek ott, kötelességemnek fogom tartani helyt állani, de csak örülök rajta, ha ez nem oly hamar következik be. Legyen annyi bizalommal hozzám, hogy e kérdést minden gène nélkül velem beszélje meg; én súlyt helyezek az ő bizalmára és barátságára, de ez nem függ össze azzal, miniszter vagyok-e vagy sem. Ami a konkrét esetet illeti, Lajos bácsival a dolgról egy szót sem beszéltem, s ő egészen rosszul ítélte meg álláspontomat. Én egy tárcára sem mondhatom azt, hogy az derogál nekem, lehetnek viszonyok, melyekben bármely tárcát szívesen elvállalok, most azonban közérdekből helyesebbnek tartom, ha kívül maradok a kormányon. A feladat most az, hogy azon erkölcsi nimbuszt, melyet kormány és párt e válság alatt szerez, semmiféle személyi mellékiz el ne homályosítsa. Hiba volna Tisza-klikk rágalmakra adni alkalmat; ezeknek a publikum előtt mindig van bizonyos hatásuk, épen most sokkal exponáltabb szerepet játszottam a krízis alatt, sokkal erősebben korteskedtem Khuen ellen és ő mellette, semhogy csorba ne esnék az én tekintélyemen, ha a krízis piros székét hoz számomra, míg független állásban az őszre várható nagy viták alatt tehetek szolgálatot a közügynek s ütőkártya vagyok az ő skartjában, melyet alkalmas pillanatban használhat fel.

Igazat látszott nekem adni. Sokat beszélt reám vonatkozó terveiről. Vagy a pénzügyi tárcát szánja nekem, vagy azt Lukácsnak, a kereskedelmet Hieronyminak adja, s a belügyi tárcára hív meg. Én a kombinációk megvitatásába nem ereszkedve hangsúlyoztam, ezek akadémikus diskussziók, majd ha akuttá válik a dolog, beszéljen róla velem, megvitatjuk őszintén, minden gène nélkül.

Sikerült elkerülnöm, hogy vonakodásom döntő okával kelljen előállnom: Én Hieronymi belügyi kormányzata mellett tárcát nem vállalhatok. Most, mikor a párt erejének szervezését, s politikánk-

nak erélyes és bátor érvényreemelését a nemzet legdrágább érdekei szempontjából parancsoló szükségességnek tartom, a felelősséget ezért a lapokkal és ellenzékkel kacérkodó, mindent dezorganizáló kormányzatért nem vállalhatom. Hieronymit bármelyik közigazdasági tárca élén szívesen látom, de mint belügyminiszterrel szolidaritásban vele nem állhatok.

Délután a körbe érve, ott nagy izgatottságot találtam. Bánffy tudatta ott, hogy a király őt délután hívatta, megmondta, hogy utolsó szava, hogy Szilágyit nem akceptálja. Ha Wekerle így nem vállalkozik, alakítson Bánffy kabinetet, de szombat reggelig fejezzék be a dolgot, különben tulajdonítsa a párt a következő nyeket sajátmagának. Bánffy sürgettet mindenkit, kapacitáljuk Wekerlét, vegye kézbe a dolgot, különben ő lesz kénytelen kísérletet tenni.

A párt túlnyomó nagy többségének óhajta az volt, hogy Wekerle hozza meg az áldozatot, ezt többen erélyesen kívánták tőle. Midőn olyanformát mondott; hogy vajjon igazán ez-e a párt óhajta, néhányan vállalkoztak ívet köröztetni, melyen e kérelemnek a párt tagjai aláírjanak. Ő elég meggondolatlanul beleegyezett. s már szövegezték azt, midőn sikerült vele megértetni, hogy ez veszélyes precedens volna s azon látszattal bírna, mintha pressziót akarnánk a párt tagjaira gyakorolni, s írott obligókat teremteni, így abbamaradt az ív, de mindenkinek, azoknak is, kik nem ezt óhajtották, meggyőződése volt, hogy Wekerle el van határozva a kormányt Szilágyi nélkül megalakítani.

8 felé Miklós Gyula elment Szilágyihoz, őt informálni, vele együtt jött Szilágyi a körbe, hogy Wekerlével beszéljen. 10 után jöttek ki a miniszteri szobából, s az ott várakozóknak Szilágyi annyit mondott: «ne nyugtalankodjatok, jól lesz minden, itt maradok veletek». – Vele vacsoráltam, s útközben azon mondtam, hogy nem neki, de Wekerlének jut a feladat nehéz része. olyasmit válaszolt: «Ej mit, sohse sajnáld őt se, hát csinálja meg, én támogatni fogom».

Még vacsoránál ültünk, midőn kihivatott Gajári, ki Wekerlét felkísérte, s közölte velem, hogy útközben Wekerle határozata újból felbomlott, nincs megnyugtatta azáltal, mit Szilágyi neki mondott s elválásukkor azt mondta, hogy nem vállalkozik Szilágyi nélkül. (Eddig írtam június 30-án.)

8-án reggel apámmal röviden beszélve Lajos bátyámat keres-

tem fel s 10-kor vele együtt a miniszterelnökségre mentünk. Hieronymit és Lukácsot találtuk ott, s kevéssel utánnunk Bánffy, Perczel Béni, délfelé Gajári, majd Széll Kálmán jött oda. Az általános beszélgetésben a két elől nevezett kevés részt vett, de látszott, hogy meg vannak ijedve, s félnek a dologba Szilágyi nélkül belemenni. Ugy ők, mint Wekerle is hangsúlyozták, hogy nincs garanciájuk, hogy a főrendiház másodszor elfogadja a javaslatot, s hogy néznek ki, ha Szilágyit is elejtik, a javaslat is megbukik. Erre válaszom az volt: Akár Szilágyival, akár nélküle csak úgy mehetnek bele, ha a király aktív közreműködéséről biztosítva vannak. Ez kondíció sine qua non, melynek részletei a kormány kinevezése előtt megbeszélendők. Ha ez meg van, nincs mitől féljenek. A legrosszabb esetben is 4-5 szóval bukhatik meg a javaslat, s ez egyenesen a király ellen irányulna, őt háborítaná fel, s ő hozná spontán a 3-dik szavazáshoz a győzelem eszközeit. Bánffy nagy hangon vitte, hogy határozza el magát Wekerle mielőbb, mert ha ő nem vállalkozik, neki kabinetalakításhoz kell kezdeni. En azonnal mondtam, hogy ez abszurdum, mire ő a mellékszobába híva kezdett kapacitálni s mondta, hogy reám is számít, itt mindnyájunknak kötelességet kell teljesíteni. Erre igen kereken megmondtam neki, hogy ne áltassa magát, itt az egyedüli lehetőség egy Wekerle kabinet Szilágyival vagy nélküle, s meg lévén róla győződve, hogy minden más kombináció kárával jár a közügynek, csak kötelességemet teljesítem, ha közreműködésemet megtagadom. Azután én hívtam külön Wekerlét s a kérés és kapacitáció minden eszközeivel igyekeztem reá bírni, hogy a dologba belemenjen. Ő határozott választ nem adott, de tudatta, hogy Fejérváry vállalkozott egy végső kísérletre, ő most van a királynál, várjuk be, minő választ hoz onnan.

Perczel jelentette, hogy érintkezett a szélsőballal. Eötvösék azt mondták, ne személyeket, de az elveket nézzük, Justhék ellenben kívánják, hogy Szilágyi miatt, ha kell, konfliktusra vigyük a dolgot. Belőlem azonnal kitört a méltatlankodás afelett, hogy tőlük kérjünk tanácsot. Természetes, hogy Justhék így beszélnek. Egy kis konfliktus a koronával, egyenes víz az ő malmukra; ne hallgassunk senkire, csak saját lelkiismeretünkre. Nincs veszített politikai pozíció, ha az ember tisztában van sajátmagával, csak bátorság és kitartás kell. Milyen volt a kormány pozíciója 78-ban és után stb., stb.

Eközben jött meg Széll s hívta külön Wekerlét. Egy jó óra múlva magában jött ki hozzánk, azzal, hogy ő – látva, hogy Wekerlének nincs szíve a dologhoz – nem merete reábeszélni. Erőltetni a dolgot nem lehet, csinálja meg a kormányt Bánffy, ő támogatni fogja. Én látva, hogy Bánffy már is kezd akut kormányalakítási lázt kapni, a legkíméletlenebbül ellentmondtam. Mondva, hogy őt tisztelem, becsülöm, de itt azért vagyunk, hogy az igazat mondjuk egymásnak, az hogy Bánffy alkalmas emberekből oly kormányt alakítson, mely tisztességgel megállhasson s mindnyájunk politikáját sikerrel képviselhesse, ki van zárva, ne ébresszünk oly illúziókat, melyek csak egy nagy blamage-ra vezethetnek. Széll nem tágitott, formaliter agyonbeszélte az embert. «Fogsz tárcát vállalni a Bánffy kormányában?» – kérdeztem végre tőle. Veresen és mérgesen, mint egy pulyka válaszolt: «nem kell mindent ad absurdum vinni». «Ez nem ad absurdum vitele, hanem precíz és korrekt felállítás a kérdésnek – válaszoltam én. – Aki reábeSzéll Dezsőt, hogy menjen neki, az vállaljon tárcát, csak annak van joga ezt megtagadni, aki az egészet nem tartja a kormány érdekében levőnek».

Kiesett a kerékvágásból, elhallgatott s kevés vártatva elment. Távozásakor kenetteljesen biztosította Bánffyt még egyszer támogatásáról. «Sajnálom, de ismételten hangsúlyoznom kell, hogy egészen más nézetben vagyok – mondtam erre én. – Tőlem ne várj semminemű közreműködést, s ismételve kérlek, ne add át illúzióknak magad.»

Eközben telt az idő s Fejérváry még mindig *nem* jött vissza. Végre 3-kor megjött s Wekerlével kezdett külön beszélni. Amint kijött tőle, én mentem be, mondva, most már sietek haza, mondja meg, hogy áll a dolog. «Még nincs minden elveszve, Fejérváry azt hiszi, a király engedni fog, talán még ma beszélek vele» – volt a válasz. «És ha nem sikerül Szilágyit elfogadtatni, el vagy határozva vállalkozni nélküle is?»

«Igen, meg fogom tenni.»

«Számíthatok erre biztosan s megmondhatom ezt apámnak, mint végleges határozatodat?»

«Igen, neki megmondhatod, de másnak senkinek sem.»

4 után volt már. Siettem haza apámnak referálni. Tőle tudtam meg, hogy a déli órákban klubban és kaszinóban elterjedt a hír, hogy nagyban alakítjuk a Bánffy kabinetet, ő találkozott

a kaszinó előtt Szapáry Gyulával, ki e hírre rózsás hangulatban indult ki falura.

Mint utólag kiderült, e hír pár lelkes terjesztője Szilágyi intímusai közül került ki. Úgy látszik, szerette volna magával rántani Wekerlét. is és örömmel látott volna egy nullításokból álló kabinetet, mely mögé magát képzelte oda Spiritus rektornak.

Amint a klubba jöttem, Miklós Gyula vont kérdőre, miért akadályozom a Bánffy kabinetet, Bánffy azt mondja, csak rajtam múlik, hogy nincs még kész miniszteri listája. «Ugyan édes Gyulám, hagyjatok békét, annak az örülségnek» – válaszoltam én. «Itt nincs más lehetőség, mint Wekerle; hiszen tegnap mindnyájan ebben a nézetben voltunk, azt mondta Szilágyi is.»

Ezt ő tagadásba vette, s abban állapodtunk meg, hogy amint feljön Szilágyi, megkérdezzük, melyikünk értelmezi helyesen tegnapi nyilatkozatát. Andrassy Tivadarral és Duczival beszélgettem egy sarokban, midőn egyszerre, mint egy bomba érkezett oda Szilágyi. Izgatottságtól remegő hangon, de uralkodva magán, szólított meg: «Azt hallom, hogy te azt mondtad, hogy az én nézetem is az, hogy Wekerle vállalkozzék a kormányalakításra. Nagyon kérek, ilyen nyilatkozatokat ne adj a számba. Én azt mondtam, tegyen a belátása szerint, vállalja el ha jónak látja, azt is mondtam, hogy ha megteszi, támogatni fogom, de tanácsot neki nem adtam, először, mert a tanácsadásból folyó obligókat nem vállalom, másodszer, mert a következményekért a felelősséget egyedül ő viselné. A partie nem volna egyenlő, s úgy tanácsolgatni, hogy annak következményei reám ne h áramoljanak, nem akarok.»

Én igen nyugodtan és határozottan válaszoltam. Idéztem tegnapi nyilatkozatát, (1. 692.1. 3. bekezdés) melyet mint most sajnálatomra meggyőződtem, bona fide de tévesen úgy értettem, mintha véleménye, kívánsága lett volna, hogy Wekerle vállalja el, holott ő *úgy* értette: vállalja el, ha jónak látja.

Ezt tudomásul veszem, tőle a félreértésért bocsánatot kérek, s egyúttal megnyugtathatom, hogy nyilatkozatát nem kolportáltam. Miklós Gyula volt az egyedüli, ki előtt arról beszéltem. Végre megjegyeztem, hogy dacára annak, miszerint én sem vagyok felelős állásban, én merem és merek Wekerlének tanácsot adni, mert azt hiszem világosan látom, hogy úgy a közérdek, mint az ő kötelessége mit kíván s inert az adott tanács következményeiért helyt állhat s a felelősséget viselheti az ember akkor is, ha nem miniszter.

Eközben nagy hallgatóság gyűlt körénk s ő kezét szorítva velem, folytatta szívélyes hangon a diskurzust. Nem tudom micsoda megjegyzésre azt válaszoltam: «egyébiránt ne beszéljünk még fait accompli-ról, hiszen még mindig nincs kizárva». «Mi?» – kordé Szilágyi. «Hogy te tagja légy az új kormánynak. A munka folyik ebben az irányban s épen nem kell letennünk a reményről.» Erre a meglepetés, öröm és gúny oly keverékével nézett rám, hogy féltem, elszólja magát s sietve hozzátettem: «most ne beszéljünk erről tovább, várjuk be Wekerlét.»

Félnyolckor jött Wekerle a klubba. A csata meg volt nyerve. A király bámulatos kötelességérzet én s lelkierején kívül senkinek oly nagy része nincs az eredmény elérésében, mint Fejérvárynak. Engem már néhány nappal azelőtt meglepett egy bizalmas beszélgetés alkalmával az a mély belátás, mellyel a kérdés egész horderejét megítélte: a férfias bátorság pedig, mellyel meggyőződését a király előtt képviselte s magát exponálta, épen ő tőle, kit az egész magyar közvélemény szidott, mint udvaroncot, valóban felül áll minden dicséreten. Abban a kérdésben, megengedi-e a korona tekintélye, hogy a király Szilágyit illetőleg engedjen, senkinek a szava nem nyomhatott annyit a király előtt, mint az övé, kinek dinasztikus érzelmeit és katonai hűségét nem vonhatta senki kétségbe.

Végül még egy mulatságos apróságot. 9-én este jókedvűen diskuráltunk a körben. Egyszerre hozzám jön Széll: «jövök egy elismerő szóért – úgymond – hát kinek volt tegnap igaza? Ugy-e, hogy nekem.» Én a meglepetéstől és nevetési ingertől nem tudtam szóhoz jutni s valami inartikulált választ nyefegtem, ő pedig egy pávánál büszkébben odább állott.

Feladatomban már 8-án be volt fejezve, 9-én résztvettem még az általános örömben, 10-én fáradtan, de meglegegedetten falura mentem.

Befejeztem 1894 július 2-án.

II. AZ 1903. ÉVI VÁLSÁG¹⁻²

A Széll-kormány alakulásakor elhatároztam, hogy súlyos aggályaim dacára a pártban maradok., nagy elvi kérdések nem választottak el a kormánytól; a kormányzati és parlamenti taktikára nézve volt mélyreható eltérés közöttünk. Úgy gondoltam: helyesebb e miatt nem emelni válaszfalat közöttem s olyanok között, kikkel együtt szolgálhatjuk igazán sikerrel a közügyet a jövőben. Az élet döntse el, nekik van-e igazuk, vagy nekem, ki (Végzetes illúzióknak tartom azon reményüket, hogy Magyarországon sikerrel lehessen a közügyeket intézni anélkül, hogy a többség számára biztosíttatnának azon hatalmi eszközök, melyek széles e világban szükségeseknek bizonyultak

Tudtam jól, hogy ezen elhatározás az önmegtagadás legnagyobb mértékét kívánta tőlem. Nem vállalkozhattam sem arra, hogy toljam egy kormányzat szekerét, melynek egész taktikáját veszélyesnek tartottam, sem arra, hogy annak háta mögött nehézségeket okozzak. Fair play-t kellett annak engednem, mert csak akkor fogok eredménnyel résztvehetni a mentési akcióban az általam előre látott bajok bekövetkeztekor, ha senki reám nem foghatja, hogy bármi csekély részem volt e rendszer fiaskójában.

Skártba kellett tehát tennem magamat, hogy napirendre térjen a világ felettem s példát véve imádott jó apámtól, hallgatagon kellett eltűrnöm az új fejlemények minden bántó, provokáló, bosszantó jelenségeit.

A cselekvés órája akkor ütött számomra, midőn a parlamenti helyzet elfajulása a Széll-regime ellen is bekövetkezett. Beállott ez a katonai javaslatok elleni obstrukcióval. Amidőn tehát folyó évi február havában feljöttem Budapestre, nyíltan kifejezést adtam azon meggyőződésemnek, miszerint most már megadta az élet a választ az ezelőtt négy évvel feltett kérdésre. A magyar alkotmány megmentéséről van szó s e célra minden komolyan gondolkodó hazafinak egyesülnie kell. Előre láttam, hogy május 1-ére behajtanak a költségvetés nélküli állapotba, kijelenttem, hogy addig várni akarok. – hadd érjen meg a gyümölcs, – akkor azonban

¹ Eredeti kézirat a gr. Tisza István hátrahagyott iratai közt van.

² Szélljegyzetben 1903 jún. 12.

tenni kell s akár Széll, akár más legyen, ki tenni fog, én erőm végső megfeszítésével segíteni fogom.

Ugyanezt elmondtam Széllnek azon egy hosszú beszélgetésben, amelyet március első felében vele e tárgyban folytattam. Ő megmaradt amellett, hogy másra, mint tétlen kitartásra nem vállalkozik, mire azt feleltem, hogy ezt igen sajnálom, de ha ő nem teszi meg, mit az ország érdeke feltétlenül megkíván, akkor nem marad más hátra, minthogy helyét másnak adja át. Utaink május elején valószínűleg el fognak válni; ezen nem segíthetünk, azt azonban megígérem, hogy a pártban semmi mozgalmat nem indítok, míg ezt neki előzetesen be nem jelentem.

Március közepén hazautaztam s április végére készültem feljönni azzal, hogy május elején az akciót megkezdjem.

Bekövetkezett május, beállott az ex-lex s én mégis tétlenül néztem az eseményeket s tétlen várakozásra kértem a párt harciasabb elemeit. Hogy miért, azt a mellékelt jegyzeteim magyarázzák meg.

1903 május 11.

Folyó év április legelején levelet kaptam Geszten Perczel Dezsőtől, melyben értesít, hogy Fejérváry 7-ike előtt nagyon szeretne velem beszélni és őt kérte fel, hogy erről értesítsen.

Április 6-án délelőtt felkerestem Fejérváryt, ki előadta, hogy a király magatartásában a trónörökös hazaérkezte óta nagy változás állott be. Ez utóbbi befolyása alatt elvesztette bizalmát a Széll-féle taktikában, az obstrukció teljes megtörését kívánja és őt Bécsbe rendelte javaslattétel végett. Miután pedig Fejérváry szerint ezen feladat megoldására én vagyok legalkalmasabb s engem fog a királynak proponálni, kérdi, vállalkozom-e reá s minő utón tartom a helyzetet szanálhatónak.

Erre habozás nélkül kijelentettem, hogy az obstrukció leverését s az alkotmány funkcionálásának nyugodt biztosítását a nemzetre nézve lét és nemlét kérdésének tartom s erőim végső megfeszítésével állok az ügy szolgálatába ott és úgy, ahol és ahogy annak legtöbb szolgálatot tehetek. Ennélfogva szükség esetében vállalkozom a vezetésre is. Miután azonban az én személyem elriaszthat oly elemeket, melyek szimpatikusabb egyén által az ügynek megnyerhetők, vagy legalább is neutralizálhatók volnának, csak azon esetben fogadnám én el a megbízatást, ha arra olyan egyéniség kapható nem volna. Elsősorban Khuenra gondolok, de

akár az ő, akár más oly egyén vezetése alatt, ki nem félrendszabályt, de végleges megoldást akar, ott verekszem, ahova állítanak.

A követendő eljárást illetőleg előadtam ismert álláspontomat s az időpontra nézve hangsúlyoztam, hogy ha már idáig várunk – várjuk be május 1-ét. Hadd csinálja meg a szélsőbal az ex-lexet a provokáció minden ürügye nélkül, a mostani lécs király ellen s Apponyiék is jöjjenek be abba velünk együtt.

Ezzel hazautaztam s csak április 23-án reggel érkeztem ismét Budapestre. Fejérváry még aznap felkeresett a képviselőházban s előadta, hogy midőn a királynak ecsetelte az előttünk álló küzdelem nehézségeit és veszélyeit, melyek siker esetében is valószínűen elkoptatják s lejárattják azt az embert, ki vállalkozik rá, de egy embert tud, ki erre hajlandó, a király egészen felindulva mondta: «Ja, einen weiss ich auch, den Tisza. Es ist sehr schön von ihm, aber eigentlich es ist Schade um ihn». Kérdezett, honnan tudhatta ezt a király én rólam. Mondtam, hogy vagy Széllőtől, kinek márciusban adtam elő nézeteimet, vagy Khuentől, kivel február végén vagy március elején volt egy hosszabb beszélgetésem. Folytatólag értesített, hogy a király engem vesz kombinációba, május elején Budapestre jön s akkor beáll a krízis, legyenek tehát készen, hogy az összes tárgyi és személyi kérdésekben kész álláspontomat adhassam elő.

Így állván a dolog, elő kellett egy kérdést készítenem, mely a legnagyobb súllyal bír előttem s ez Wekerle közreműködésének biztosítása volt. Két évvel ezelőtt volt egy hosszú beszélgetésem Wekerlével, melyet közgazdasági kérdésben én kezdeményeztem, mely alkalommal azonban ő ment át a politikára s egészen spontán értésemre adta, hogy szívesen vállalna tárcát oly kormányban, melynek politikai és közgazdasági irányával egyetért. Elérkezett az idő, hogy ez óriás horderejű nyilatkozatra visszatérjek.

Április 24-én és 28-án két hosszú, bizalmas barátságos beszélgetésem volt vele. Teljes egyetértés mutatkozott közöttünk a mai helyzet és kormányzat kritikáját s azon tényt illetőleg, hogy az obstrukciós rendszerben óriás nemzeti veszedelem rejlik, melynek végleges, gyökeres elhárítása képezi a jelen legégetőbb s tovább nem halasztható feladatát. Kevésbé volt tisztában a katonai erő fejlesztésével kapcsolatos kérdések kezelését illetőleg, valamint aggályai voltak abban a tekintetben is, hogy a mai helyzetben, a mai párttal ezt a harcot sikerrel megvívhatjuk-e. Midőn pedig

a tárcavállalásra került a sor|azzal állott elő, hogy miniszterelnöksége idejében úgy elromlott a személyes viszony közte s a király között, miszerint nem tartja lehetségesnek, hogy valaha sikerrel szolgálhassa őt.

E nyilatkozata két év előtti magatartásával oly direkt ellenmondásban áll, miszerint egyébként nem tekinthetem, mint azon tény jelének, hogy visszariad az új kormány előtt állott feladat ódiumától és veszélyeitől s ezt – talán maga előtt is restelvényt nyíltan bevallani – plauzibilis jogcímet keres a félreállásra.

Két beszélgetésünk tehát főleg ezen kérdések körül forgott s ha végleges határozott eredményre nem vezetett is. annak változó fázisai közben azon impressziót nyertem, hogy érlelődik az fejében; szavaim, kéréseim hazafiúi áldozatkészségére való hivatkozással tesznek hatást reá s lehet reményem a kedvező eredményre, így pl. I második beszélgetésünk vége felé azzal állott elő: «mint volt miniszterelnök annyi égard-t a királytól talán megvárhatok, hogy ha arra vállalkozom, hogy más kabinetjében tárcát vállaljak, erre maga a korona szólítson fel.» Tehát egy igen könnyen teljesíthető feltételhez látszott kötni belépését.

Ilyen viszonyok között úgy gondoltam, legjobb egyelőre megelégedni az eddig megtett úttal, nem forcirozni a dolgot, hanem békét hagyni annak, míg az elhatározás órájához közelebb nem érkezőnk.

A dolgok lassabban fejlődtek, mint Fejérváry előadása után gondoltam. A király *május 11-én* jött Budapestre s akkor is telt egyik nap a másik után, anélkül, hogy döntő lépés történt volna. Május 16-án este hazatérve Kállay névjegyét találtam, melyben találkozót kér másnapra. *Május 17-én reggel* felkerestem a Hungáriában, hol azzal kezdte, hogy nem privát kíváncsiság vezette hozzám, kérdezett, megverhetőnek tartom-e az obstrukciót, s ha igen, hogyan. Előadott nézeteimet megjegyzés nélkül helyeselte s így folytatta: «Azzal tehát tisztában vagyunk, mit kell tenni, térjünk át arra: ki tegye meg?» «Tegyük félre minden álszerénységet – feleltem – ez úgynek három ember tehet igazán szolgálót: te, Khuen és én». Vehemens tiltakozott az ellen, hogy ő kombinációba vétessék; szerinte csak a két másikról lehetne szó. «De hát milyen sorrendben következettek?» folytatá.

Én: «Nem értem a kérdést. Miféle sorrendről lehet itt szó?»

K.: «Hát te akarsz-e előbb jönni, vagy Khuen jöjjön előbb?»

Én: «De hát miért jöjjünk egymásután, miért nem egyszerre?»

K.: «Hát hajlandó vagy Khuen alatt tárcát vállalni?»

Én: «Hogyne. A leghibásabb taktika volna nem dobni egyszerre küzdelembe mindazt az erőt, mi ennek az ügynek szolgálatot tehet. Jöjjön Khuen; én rendelkezésére állok. Tegyen velem amit legcélszerűbbnek tart az ügyre nézve.» A beszélgetés folyt még egy darabig, de azonnal láttam, hogy annak voltaképeni magva s Kállay küldetésének célja ez volt: megtudni, kapható vagyok-e a Khuennal való közreműködésre. A király – gondolom 19-én – Bécsbe utazott. Fejérváry másnap magához kéretett s értesített, hogy a király most is el van határozva a változást megcsinálni, de halogatja, keresi a kellő alkalmat, kellő pillanatot: kívánná a dolgot közvetlenül velem megbeszélni s «in unauffälliger Weise» Bécsbe akar felhívatni.

Én a legnyomatékosabban hangsúlyoztam a halogatás veszélyeit, kértem, hasson oda, hogy a döntés mielőbb bekövetkezzék, mert bármely jelentéktelen incidens úgy szétrobbanthatja a pártot, miszerint a mi politikánk keresztülvitelének útja végkép elvágatik s azért a felelősséget többé nem vállalhatom. Együttal kértem – s ezt levélben ismételttem – beszélje le arról a királyt, hogy engem Széll háta megett hívasson. Nekem Ő felsége parancsának engedelmeskednem kellene, de olyan Széll ellen szőtt intrika színével bírna a dolog, mely csorbát ejtene pozíciómon s csökkentené azt az erőt, mit a kibontakozás szolgálatába bocsáthatok.

Fejérváry 22-én Bécsbe ment azzal, hogy ha a király hivatni fogja, előadja ezeket neki. Kállay küldetéséről tudott, de csak tölem tudta meg, hogy az Khuen érdekében történt. A király előtte Khuent egyáltalában nem említette. Nyilvánvaló lett ebből előttem, hogy Fejérvárynak személyemre vonatkozó kijelentéseiből a király azon téves meggyőződésre jutott miszerint én óhajtom a miniszterelnökséget. Ennek megértésére pótlólag meg kell jegyez-nem, hogy midőn április 6-án Khuent említettem, Fejérváry kifejezte előttem aggályait s azt mondta: «Ha te Khuent tartod alkalmas jelöltnek, mond azt majd te meg a királynak. Én csak téged tartalak arravalónak s mást nem ajánlhatok neki», j

Bárhogy álljon is a dolog, engem rendkívül meglepeti és bántott ez a meg nem érdemelt bizalmatlanság Fejérváry val szemben s el voltam határozva, hogy semmit az ő háta megett nem csinálok. Miután a király is a Khuen kombinációra vágnék, Kállay

által kívánt ez irányban hatni reám s most már parallel szó két fonalat: Kállay útján a Khuenét., Fejérváry útján az enyémet.

Május 23-án Kállay értesített, hogy Khaen másnap este hétkor Bécsből Budapestre érkezik s azonnal hozzám jön. Így is volt s *24-én* este ½8-tól éjfélíg tartó beható beszélgetésem volt Khuenal. Azzal jött, hogy a király felszólította a kabinetalakításra, reá bízva az időpont meghatározását; ő ezt elfogadja, ha közreműködésemre számíthat, velem kíván mindent megbeszélni s tárgyi és személyi kérdésekben nem foglalt állást a király előtt, míg azokat velem meg nem beszélte. Magának a belügyet tartja meg, de szabad kezet enged minden egyéb tárcát illetőleg.

Nézeteink mindenben találkoztak s bár tájékozatlansága az itteni viszonyok és függő kérdések tekintetében nagyobb volt, mint aminőre elkészülve lehettem, egy magával tisztában levő, nyugodt elhatározásra jutott egész ember benyomását tette reám.)

Másnap, kívánatára, felkerestem, hogy – egyet aludva a megbeszéltek felett – rekapituláljuk, amit szükségesnek találunk. Beszélgetésünk nem tartott soká, megerősített kedvező impresszióban s azon meggyőződésben hagytam el, hogy rendben van minden a lehető legjobb módont Függőben csakis Wekerle bevonása maradt, minek meggondolására időt kívánt.

Mint monda, írásban jelent a királynak (a képviselőházi politikára vonatkozó rész vázlatát én adtam neki) s az időpontra nézve – bár a dolog sürgős voltát belátja – Zágrábban határoz.

Azzal váltunk el, hogy én is hazamehetek s mindjárt pünkösöd után jövök ide vissza. *Május 26-án* délután hazautaztam. Elindulásom előtt találkoztam Fejérváryval, ki 25-én este érkezett vissza Bécsből. A király nem hivatta; az egész Khuen dolgot tőlem tudta meg. Böviden elmondtam neki a köztünk történeteket.¹

Június 3-án reggel Budapestre visszaérkezve Khuen üzenetét találtam, hogy itt van s felkeres. Látható zavarral előadta, hogy meggondolta a dolgot; neki az itteni helyzetről, emberekről, teendőkről közvetlen benyomásai nem lehetnek s így nem is alkothat magának végleges határozatot. (Kérni fogja a királyt: nyissa meg a helyzetet, tegye neki lehetővé, hogy nyíltan érintkezzék az emberekkel. Akkor, ha látja, hogy van olyan mód a kibontakozásra, melyre alkalmasnak hiszi magát, úgy vállalkozni fog reá; az álta-

¹ Tisza István széljegyzete: írtam 1903 jún. 12.

lain ajánlott terv végrehajtására azonban nem való, mert benne Jelasichot látnak stb. stb.

Teljesen eredménytelen kapacitáció után kijelentettem neki, hogy ez életem egyik legkeserűbb meglepetése. Ha muszáj, megpróbálom a dolgot én, de gondolja még meg; én az utolsó percig szívesen térek vissza a közös akció útjára. Bécsbe utazott, hogy másnap jelentést tegyen. E nem várt fordulatot 4-én közöltem Fejérváryval s átgondolva a helyzetet, *június 5-én* előadtam neki, miszerint engem alpesként nyom annak tudata, hogy eddigi tétlenségem által a bekövetkezett idővesztéséért s a helyzet gyengüléseért én is felelős vagyok. Tartózkodtam minden akciótól, azon hitben, hogy a döntés úgyis bekövetkezik s nem kell a kibontakozás útját forrongás előidézése által megnehezítenem. Most már elvesztettünk így egy teljes hónapot, a Széll-féle taktika minden hitelét teljesen elvesztette, őt bukott embernek tartja mindenki, a párt vezető nélkül, gazdátlanul áll, minden téren a dissolutio jelei mutatkoznak s bármily haszontalan incidens szétrobbanthat bennünket. Ily viszonyok közt lelkiismeretem nem engedi, hogy tovább ^Tárjak, ha csak biztos tudomást nem nyerek arról, hogy a döntés bekövetkezik. Ha tehát estig nem kapok újabb hírt Kállay vagy Kimen útján, hazamegyek, 9-én jövök ismét Budapestre és Fejérváryt kérem, tudja meg akkorra, el van-e a király a válság előidézésére határozva. Ha erről biztos hírt nem kapok, felkeresem Széllt, bejelentem neki, hogy a «passiv resistentiát» tovább nem vállalom s rajta leszek, hogy ugyanezt mondják neki a párt más tekintélyes tagjai is. Úgy hiszem, ez elég lesz arra, hogy Széll beadja lemondását s nem fog kelleni továbbmenő irgalmakat provokálnom a pártban. Így is azonban én leszek a bűnbak, ki a krízist okoztam s ez nagyon meg fogja nehezíteni, hogy a kibontakozásnál szolgálatot tehessek.

Június 9-én Fejérváry izenete várt lakásomon, hogy azonnal keressem fel. Elmondta, hogy Bécsben járt, a király el van határozva, csak kételyei vannak aziránt, nem kívánom-e én is a katonai javaslatok visszavonását. E tárgyban táviratot vár, melyet azonnal el is küldött, de egyúttal írott jelentésben megmagyarázta, miszerint az egész félreértés oka az, hogy Khuennak átadott vázlatban a házszabálmódosítással kapcsolatban e javaslatok visszavonásáról beszéltem. Ez szükséges, de formalitás; amint az új házszabály életbelépett, ugyanazon javaslatot változatlanul kívá-

nom beterjeszteni. Egyúttal végleges nyilatkozatot kért aziránt, kell-e Budapesten Széllal szemben valaminek történnie, hogy a válság bekövetkezzék.

Erre 10-én körülbelül ezt a választ kaptuk: a király «sehr befriedigt ist mit Tisza's beabsichtigte Haltung in der Partei einverstanden» s Fejérváryt utasítja, hogy menjen fel jelentést tenni, amint «der Moment zum Handeln» elérkezett.

Fejérváry megbeszélve velem a dolgot, még aznap újabb jelentésben előadta, hogy a cselekvés ideje már régen elérkezett s arra két út van: 1. ha Ő felsége indítja meg a válságot; 2. ha a párt tagjai tesznek oly nyilatkozatokat Széllnek, melyek őt lemondásának benyújtására kényszerítik. Ez utóbbi a koronára nézve kellemebb, de a pártegység szempontjából hátrányosabb. Válasszon a felség e két út között.

Június 11-én estefelé közölte velem Fejérváry a nyert választ. Ő felsége az első módot választja, a pártban ne történjék semmi. Előzetes jelentéstételt nem kíván, vasárnap reggel fogadja Széllt s Fejérváry és Tisza legyenek készen, hogy legfelsőbb felhívásra még vasárnap Bécsbe menjenek.

Ugyanezen napon felkerestem Wekerlét s hosszú megbeszélés volt vele. A királyra vonatkozó aggályokról és sérelmekről hallgatott. Látszott egész magatartásán, hogy készül a belépésre s gondolkozott az ezzel kapcsolatos kérdések fölött. Teljes egyetértés mutatkozott közöttünk az egész vonalon, csak azt vitatta, hogy a katonai javaslatot vissza kellene vonni s e kérdés megoldását öszre hagyni és ezirányú aggályait nem tudtam teljesen elosztatni.

BETŰRENDES RÖVID TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ.

- Adóáthárítás elmélete 303-327
Agrárius kérdés 333-378
Agrárpolitika 237-302
Amerika versenye az európai búza-
piacon 378-397
Andrássy Gyula 637, 647 és köv. 684
- - élete és kora» I. Wertheimer
Andrássy Gyula gr. a művészetről
524-530
- Tivadar 683, 687
Angol főrendiház válsága 589--606
- parlamentarizmus 609, 637--647
Aranyárszió és valutarendezés 475-481
Aranyvaluta és árucsökkenés 251-272
Ausztria I. Osztrák alatt
Államosítás és önkormányzat 666-670
Általános választójog
----- és a dinasztia 228-236
Hieronymi az - -ről 183-199,
Benoist, Bodley, Bryce, Lecky,
Savigny nézeteit I. e nevek alatt
Árképződés és spekuláció 272-285
Árucsökkenés
- és aranyvaluta 251-272
Mezőgazdasági terményeink -ének
okai 267-272
- Balkán háborúk 144
— és a történelmi materializmus 140-
Bánffy Dezső br 687, 689, 692-695
Baross Gábor és rendszere 481-490
— vasúti politikája 490-496
Barras emlékiratairól 17-44
- életrajza 19
- lemondása 42
Belcredi 548-549
- Benedek tragikuma 137-140
Benoist az általános választójogról 186
Berzeviczy Albert gróf Tisza Istvánról
1-13
Beöthy Zsolt kezdeményezte ez összes
munkák kiadását I
Bethlen Mihály gróf európai «bujdo-
sási» 566-581
Bismarck 46-114, 117, 121, 191
Bodley a választójogról 186-187
Bonaparte 23
— egyénisége 18
— hadjáratai 30-33
Bryce összefoglalása az általános vá-
lasztójogról 185
- Csáky Albin gróf 687-688
- Darányi Ignác 686-687
Deák Ferenc 124-135, 548-550, 552,
624, 635, 636
Dinasztia és általános választójog
228-236
Directoire I. Direktórium
Direktórium története 23-42
Drágaság körül 496-£20
- Egy kis polémia 647--652
Egy kis tarlózás az angol parlamen-
tarizmus mezején 637--647
Egy pár szó Polner Ödön válaszára 636
Egyházpolitikai válság 681-091J
Előszó
— a Magyar Agrárpolitikához 237-
241
— a Választójog o. kötethez 145-146

- Emlékiratai
 Barras – 17-44
 Ollivier Emil – 90, 115
 Entente 674
 Eötvös Károly (593)
 Európai körutazás a XVII. században
 56(5-581– búzapiacon Amerika
 versenye 378 -
 397
 Ex-lex 697, 099
- Fejérváry Géza br. 694, 696, 698-
 704
 Ferenc József Őfelsége 6, 122, 682,
 689, 699, 704
 Fiume közjogi helyzete 327-330
 Főhercegek szerepe az egyházpolitikai
 válságban 681
 Francia forradalom 17 és köv.
- Határidőüzet hatása az átalakulásra
 276-284
 Hazárd játék 276
 Háború I. Világháború
 Hármas entente 674
 Hieroñyxii Károlyról 536-541
 - Károly az egyházpolitikai válság
 idején 685, 691, 692
 - a választójogról 183-199
 Hohenzollern Lipót herceg jelöltetése
 a spanyol trónra 92-117
 Húszezer korona 520-523
- Ipari munkások választójoga 199-206
- Juath Gyula 693
- Kálnoky Gusztáv gr. külügyminiszter
 681, (583, 699)
 Károly Lajos főherceg 690
 Kényszerbiztosítás és önkormányzat
 582-589
 Khuen-HéAerváry Károly gróf
 – megbízatása 1894 júniusban
 683-687
 – szerepe az 1903. évi válság ide-
 jén 700-703
- Kiegészítési törvény 542-561, 622-635
 Kivitelünk az osztrák vasutakon-és a
 koalíció 662-665
 Költségvetés
 Az 1890. évi -ről 438-449
 Az 1891-iki – 449-463
 Az 1892-iki – 463-474
 Középeurópai szövetség célja 673
 Közjogi tanulmányok 145, 327, 331,
 542, 589, 606, 622, 637, 647, 652
 és köv.
- Kecky az általános választójogról 190
 Lukács László 689
- Magyar agrárpolitika 237-302
 Második francia császárság története
 44 és köv.
 Megjegyzés Réz Mihály cikkére 652-
 654
 Mezőgazdasági terményeink árhanyat-
 lásának okai és orvosszei 237-302
 Még egy-két szó a parlamentarizmusról
 606-610
 Még egy pár szó Benedek tragikumáról
 137-140
 Még egy pár szó Baross vasúti politi-
 kájáról 490-495
 Még egyszer Fiume közjogi helyzetéről
 331-332
 Mi a teendő mezőgazdasági bajaink,
 orvoslására? 285-297
 Moltke 69, 113-114
 Művészeti kérdések 520-530
- Nagyszerb propaganda hatása a vilá-
 háború előidézésére 673
 Narodna Obrana 673
 Naplószerű feljegyzések 679-704
 Napoleon (III.) 44-46, 57-60, 74-76,
 84-85
 Nemzet és társadalom 611-622
 Néhány szó az 1890. évi költségvetés-
 ről 438-449
 Német képviselőválasztás eredménye
 176-183

- Olivier Emil 89, 117
 Osztrák
 — képviselőház 158-176
 — képviselőválasztás 146-158
 — mű a 67-iki kiegyezésről 542-561
 — németek közeledése 654-662
 (önkormányzat
 — és államosítás 666-670
 — és kényszerbiztosítás 582-589
- Papiros-búza hatása az áralakulásra
 277
 Parlamentarizmus
 A -ról 606-610
 Az angol -ról 609, 637-647
 Pietreich a véderőtörvényről 562-566
 Podmaniezky Frigyes br. 687
 Polner Ödön 632, 633, 636
- Sadovvától Sedanig 44-118
 «Savigny az általános választójogról
 191-192
 Sedan 1. Sadowvától űedánig
 »Spekuláció és árképződés 272-285
 Szabadéi vű-párt az 1894. évi egyház-
 politikai válság idején 681 és köv.
 Szabadgondolkodás 531-536
 •Szapáry Gyula gróf 687, 695
 Szerajevói merénylet háttere 673
 {Széll Kálmán 688, 694, 699-704
 Szilágyi Dezső 624-626, 638, 687-689,
 692-696
 Szlávy József 687
- Tarlózás az angol parlamentarizmus
 mezején 637-647
 Társadalom és nemzet 611-622
 Teendők mezőgazdasági bajaink or-
 voslására 285-297
- Tisza István
 -----jellemzése Berzeviczy Alberttől
 3-13
 mint író 11-13
 naplószerű feljegyzései 679-704
- Tisza István nézete a háborúról 86,
 670-671, 674
 Tisza Kálmán 6, 683, 690
 Tisza Lajos gr. 682, 690, 691
 Történelmi materializmus a Balkánon
 140-144
 - tanulmányok 17-144
 - társulat kiküldöttei az Akadémia
 Tisza István Bizottságában 705
 Tőzsde reformja 284
 Túltermelés kérdése 242-250
- Valutánk rendezéséről 398-437
 Valutarendezés és aranyzásió 475-481
 Vasúti politika
 Baross-----ja 490-496
 Választójog
 reformja és az ipari munkások 199-
 206
 -i reform küszöbén 206-227
 --i reform Angliában 187-190
 -i tanulmányok 145-236
 Válság696
 Az 1894-iki – történetéhez 681 -
 Az 1903. évi. – 697-704
 Az angol főrendiház -a 589-606
 Védrendszer tárgyalásának szükséges-
 sége 672
 Világháború 8-9, 670-678
 — előidézői és okai 671--674
 — reánkényszerítése 674
- Wekerle Sándor az 1894 május-június
 havi krízis idején 682-696
 – az 1903. évi válság megoldásá-
 nál 699-700, 704
 Wertheimer Ede Andrassy-ja 118-136
 Wlassics Gyula az 1867: XII. t.-c.
 jogi természetéről 622-635
- Zárszó a Magyar agrárpolitikához
 297-302
 Zichy Nándor gróf id. 681
 Zolger Iván műve a 67-iki kiegyezésről
 542-561, 622-627

Szemle. M. p. = Magyar Figyelő.

Rövidítések. B. Sz. = Budapesti
 X. Sz. = Nemzetgazdasági Szemle.

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TISZA ISTYÍN-BIZOTTSÁGÁNAK TACIJÁT.**

Tagok:

Berzeviczy Albert, az Akadémia, elnöke.

Előadó:

Balogh Jenő, főtitkár.

Tagok:

Az Akadémia részéről:

<i>Buday László</i> 1. t.	Fejérpataky László r. 1.
Concha Győző másodelnök	Hegedűs Lóránt 1. t.
Csánki Dezső r. t.	Ferczeg Ferenc t. t.

Az Országos Tisza István-Emlékbizottság részéről:

Angyal Dávid r. t.	Kozma Andor t. t.
Br. Hazai Samu	Lándor Tivadar
Horánszky Lajos	Mikszáth Kálmán
Gr. Károlyi Imre	Szász Károly I. t.

A Történelmi Társulat részéről,

Gr. Klebelszerg Kunó t. t., a Történelmi Társulat elnöke	
Domanovszky Sándor 1. t.	Kollányi Ferenc 1. t.
Hóman Bálint 1. t.	Lukinich Imre 1. t.

Segédtagok:

Balanyi György

Barabási Kun József
Nagy Miklós.